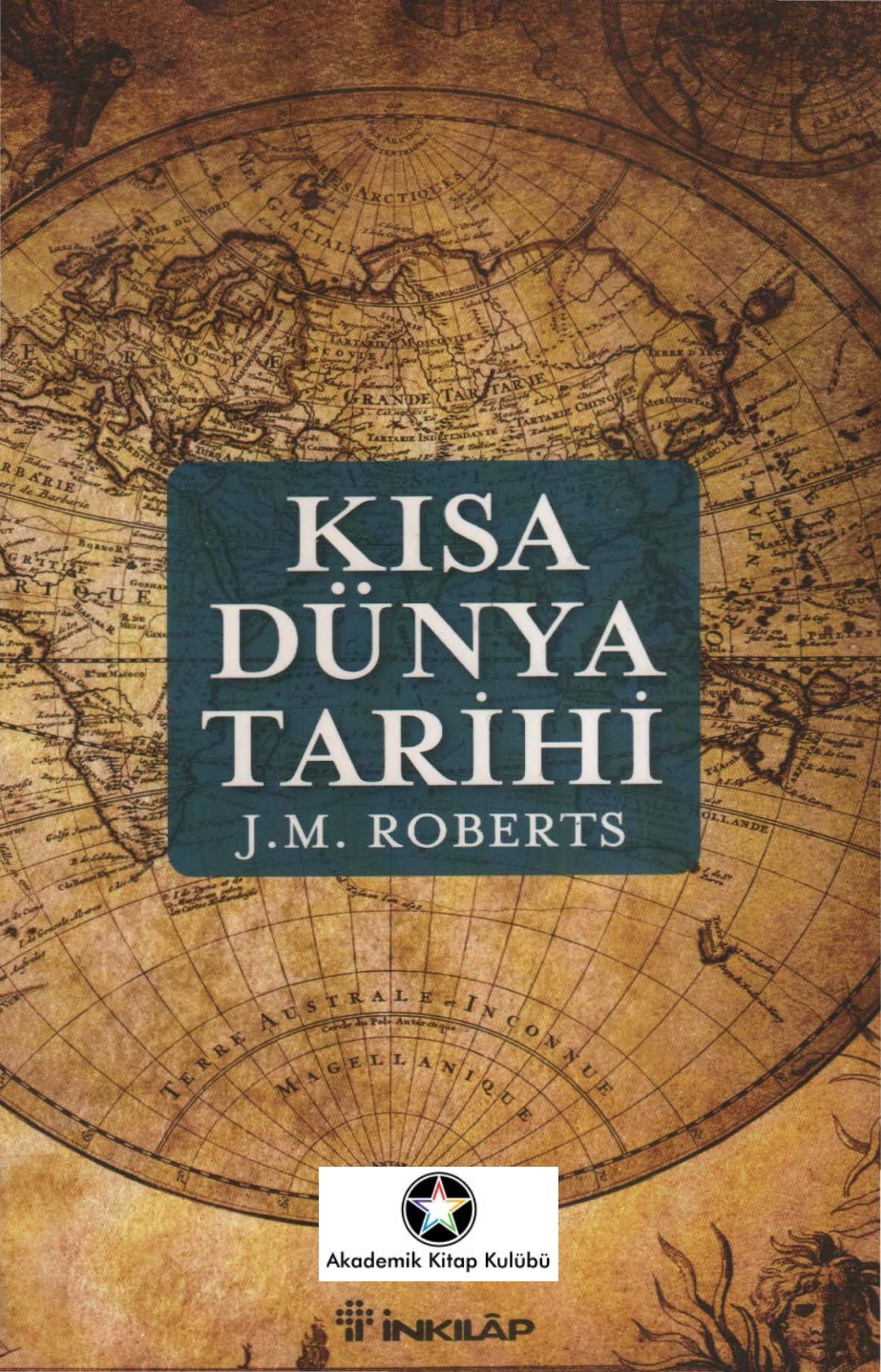

KISA
DÜNYA
TARİHİ
J.M. ROBERTS
Akademik Kitap Kulübü
İNKILÂP

Kısa Dünya Tarihi / *A Short History of the World*

© *1993*, J. M. Roberts

AnatoliaLit Telif Hakları Ajansı aracılığı ile
© *2014*, İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 10614

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince İnkılâp Kitabevi'ne aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni Senem Davis
Editör Gökhan Fırat
Yayıma hazırlayan Elçin Kazancı
Sayfa uygulama Mebruke Bayram

ISBN: 978-975-10-3482-3

14 15 16 9 8 7 6 5 4 3 2 1
İstanbul, 2014

Baskı ve Cilt
İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ
Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)

İNKILÂP Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ
Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)
Faks : (0212) 496 11 12
posta@inkilap.com
www.inkilap.com

KISA DÜNYA TARİHİ

J.M. ROBERTS

İngilizceden çeviren
Mehmet Tanju Akad

İNKILÂP

J. M. Roberts

Britanyalı tarihçi J. M. Roberts 1928 yılında İngiltere'nin Bath kentinde doğdu. Oxford, Kebble College'da burslu öğrenim gördü. Doktorasını aynı üniversitede "Fransız Devrimi ve Napolyon Bonaparte Döneminde İtalya Cumhuriyeti" konusu üzerine yaptı. Princeton, Yale ve Columbia gibi saygın üniversitelerde akademik çalışmalarda bulundu. Alanında saygın bir yeri olan Profesör Roberts, popüler tarih konusunda pek çok başarılı çalışmaya imza attı. Roberts 2003 yılında öldü.

Mehmet Tanju Akad

1952 yılında Ankara'da çevirmen 1969'da Ankara Koleji, 1973 yılında ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Ekonomi bölümünden mezun oldu. 1980'lerden itibaren çalışmaları daha çok tarih, özel olarak da askeri tarih alanında yoğunlaştı. *20. Yüzyıl Savaşları, Osmanlıların Stratejik Sorunları, Bir Savaş Nasıl Kaybedilir?, Modern Savaşın Temel Kavramları, Askeri Tarihte Stratejik Düşünce* adlı kitapların yazarıdır. Ayrıca ağırlıkla bu konuları ele alan çok sayıda makalesi ve kitap çevirisi bulunmaktadır.

İçindekiler

Giriş 1

Birinci Bölüm
Tarihöncesi

BAŞLANGIÇ 3
Evrim 4
Hominidler 5
İnsani nitelikler 6
Homo erectus 8
Avcılık 10
DÜNYA İLE İLGİLİ YENİ KAVRAYIŞLAR 11
Ateşin bulunması 12
İlk topluluklar 13
HOMO SAPİENS 16
Neandertaller 16
Fiziki tip 18
ESKİ TAŞ DEVRİNDE İNSANLIK 21
Alet yapımı 21
Hayat tarzları 23
İlk sanat 24
TARIMIN ORTAYA ÇIKIŞI 25
Bereketli Hilal 26
Değişen bir dünya 28
NEOLİTİK DEVRİM 30
Teknolojik değişim 31
Metalürjinin ortaya çıkışı 32
TARİHİN KIYISINDA 35

İkinci Bölüm
En Eski Uygarlıklar

UYGARLIĞIN KÖKLERİ 40
İLK UYGARLIKLAR 41
Bereketli Hilal'de kültürel etkileşimler 44
Sümerler 45
Yazı 47
Sümer dini 48
Sümer yaşantısı 50
Politik değişim 51
SÜMERLERDEN SONRA MEZOPOTAMYA 53
Babil 54
Babil'de düşünce 55
ESKİ MISIR 56
Mısır'da krallık 58
Mısır'da inşaat 59
Din 60
Mısır sanatı ve teknolojisi 61
Eski Mısır'da kadınlar 63
Eski ve Orta Krallıklar 64
Yeni Krallık 65
Çöküş dönemi 66
ASYA'NIN İLK UYGARLIKLARI 67
ERKEN DÖNEM HİNT UYGARLIĞI 68
Aryanların Hindistan'ı 70
Erken dönem Hint dini 73
ESKİ ÇİN 75
Shang Dönemi'nde Çin 78

Chou Dönemi....79
Erken dönem Çin toplumu....80
Demir ve kentler....81
Konfüçyüs ve Çin Kültürü....82

Üçüncü Bölüm
Dünyamızın Temelleri

ETKİLEŞİM VE DEĞİŞİM....86
Ticaret ve seyahat....87
Savaş ve teknoloji....89
Yeni farklılıklar....90
EGE UYGARLIĞI....91
Minoa....91
Mykene'liler....94
Fenikeliler....95
İLK YUNANLILAR....97
Dorlar....97
YAKINDOĞU ANAKARASINDAKİ İMPARATORLUKLAR VE HALKLAR....98
Hititler....99
İbraniler....100
İlk tektanrılı din....101
Krallar ve peygamberler....102
MEZOPOTAMYA İMPARATORLUĞUNUN SON ÇAĞI....105
Son Babil İmparatorluğu....106
PERSLERİN ORTAYA ÇIKIŞI....107
Akamenid imparatorları....109
AKDENİZ DÜNYASI....110
Yunanistan....112
Polis....113
Yeni bir uygarlık....115
Dil ve Hellenizm....115
Yunan dini....117
Yunan etki alanı....119
İtalya ve Etrüskler....120
YUNAN MUCİZESİ....122
Atina'nın yükselişi....123
Yunan hayatı....124
Kölelik....125
Eski Yunan'da kadınlar....126
Yunan aklı....127
Felsefe....129
İlk tarihçiler....130
PELOPONEZ SAVAŞLARI....131

Dördüncü Bölüm
Roma Dünyası

MAKEDONYA VE HELLENİZM....135
Büyük İskender....136
Makedonyalı Philip ve Büyük İskender....136
İskender'in varisleri: Hellenlerin dünyası....138
ROMA GÜCÜNÜN YÜKSELMESİ....140
Cumhuriyetin ilk dönemi....140
Pön (Kartaca) Savaşları....142
Cumhuriyetin çöküşü....143
Pax Romana (Roma Barışı)....144
Cumhuriyetin sonu....146
HIRİSTİYANLIK....147
Roma İmparatorluğu'nda Yahudiler....148
Nasıralı İsa....148
Aziz Paul....149
ROMA İMPARATORLUĞU....150
Roma mirası....152
Hıristiyanlık ve imparatorluk....154
Zulüm ve ilerleme....156
SINIRLAR....156
Partlar ve Persler....156
Avrupa: sınırlar (*limes*)....158
Barbar baskısı....160
DİOCLETİANUS VE KONSTANTİN....161
Batıda imparatorluğun sonu....163
Değişim ve devamlılık....165

Beşinci Bölüm
Uygarlıkların Çatışması

BİZANS'IN İLK DÖNEMLERİ....167
Jüstinyen....167
Din ve devlet....170
YAKINDOĞU'NUN YENİDEN ŞEKİLLENMESİ....171
İran ve Bizans....172
YENİ BİR DÜNYA DİNİ: İSLAM....173
Hz. Muhammed....174
Yeni bir din....174
Bir fetih dini....175
ARAP İSLAM DÜNYASI....177
Abbasi halifeliği....178
İslamda kadınlar....178

İslami öğreti ve sanatlar 179
İSLAMIN UZAK SINIRLARI 180
BİZANS'IN BÜYÜK DÖNEMİ:
SLAV AVRUPA'NIN ORTAYA ÇIKIŞI 181
Slav halklar 182
Kiev Rusyası 183
Gelişmekte olan Doğu Avrupa 184
İÇ ASYA HALKLARI 184
Türkler 185
Cengiz Han 186
BİZANS'IN SONU 188
Haçlı Seferleri 189
HIRİSTİYANLIĞIN YENİ
KOMŞUSU 190

Altıncı Bölüm

Ayrı Dünyalar Büyük Asya Gelenekleri

MAURYA HİNDİSTANI 193
Budizm 193
Asoka 195
HİNDU HİNDİSTAN 196
Gupta 197
İnanç ve toplum 198
İSLAMİ HİNDİSTAN 200
İlk Moğol imparatorları 200
İMPARATORLUK ÇİNİ 202
Ch'in hanedanı 203
Han hanedanı 204
Çin'de din 205
Çin uygarlığı 206
Bürokrasi 209
Devamlılık 211
GEÇ DÖNEM HANEDANLARININ
HİKÂYESİ 212
Klasik Çin 214
Sung gizemi 216
Moğol Çin 217
Ming hanedanı 219
ÇİN ETKİ ALANI VE
JAPONYA 219
Japonya 220
Şogunluk 222

Yedinci Bölüm

Avrupa'nın Oluşumu

ORTAÇAĞ HIRİSTİYANLIĞI: BATI 225
Hıristiyan Batı'nın kökleri 225
Papalık 226
Manastır hayatı 228
YENİ BİR AVRUPA YAPISI 228
Franklar 229
Şarlman 231
Fransa ve Almanya'nın oluşumu 233
Alman imparatorları 235
Güney Avrupa 236
Normanlar 237
İngiltere 239
ORTAÇAĞ KİLİSESİNİN OLUŞUMU 240
Kilise gücünün kaynakları 241
Cluny reformu 242
Bilim ve kültür 242
YAŞAMIN İDAMESİ 243
Feodal bağımlılıklar 245
Ortaçağ kralları 246
12. YÜZYILIN BELİRLEYİCİ SORUNU:
YETKİLENDİRME MESELESİ 247
Papalık monarşisi 248
Avrupa'nın ilk denizaşırı hamlesi:
Haçlı Seferleri 249
DOĞU AVRUPA 253
Eski Rusya'nın yükselişi 253
ULUS İNŞASI 256
İngiltere ve Fransa 257
İspanya 258
Savaş ve güç 258
GEÇ DÖNEM ORTAÇAĞ TOPLUMU 259
Kara ölüm ve sonrası 260
Teknolojik yenilikler 261
Günlük hayat 262
Bir uygarlığın kalbi 264

Sekizinci Bölüm

Keşifler ve Çatışma: Tek Dünyanın Oluşumu

Avrupa inisiyatifi 265
Rönesans 265

Keşifler....266
Portekizliler....268
Yeni Dünya....268
MODERN ÇAĞ ÖNCESİNDE AFRİKA...270
Afrika halkları....271
Demir....272
Erken dönem kültürel bölünmeler....274
Gana ve Mali....274
Güney Afrika....275
AVRUPALILARDAN ÖNCE AMERİKA..277
Olmec kültürü....278
Mayalar....278
İnkaların Perusu....280
Meksika....281
AVRUPA SÖMÜRGECİLİĞİNİN BAŞLAMASI....283
İspanyol imparatorluğu....284
Eski ve Yeni Amerikalılar....285
Kurumlar ve yönetim....286
Kuzey Amerika....287
ASYA ALANI....289
Avrupalılar ve Çin....289
Japonya....291
Değişen bir ülke....292
Hint Moğol yönetiminin zayıflaması....293
Avrupalıların gelişi....294

Dokuzuncu Bölüm

Erken Modern Dönem

KÜRESEL TARİHİN İLK İŞARETLERİ....296
TARIMDA DEVRİM....297
Avrupa'nın gelişmesi....298
Yeni yöntemler....300
YÖNETENLER VE YÖNETİLENLER....302
Hanedancılık....303
İmparatorluk ve Doğu Avrupa....304
Yönetimde yeni eğilimler....305
KİLİSELER....307
Reformcular....307
Luther....309
Protestanlık ve karşı reform....310
Din ve savaş....312
BÜYÜK GÜÇLERİN YENİ DÜNYASI....313
Uluslararası ilişkilerde yeni sorunlar....316
Okyanus imparatorlukları....316
İngiliz-Fransız emperyal rekabeti....318
İKİ AVRUPA....320

Onuncu Bölüm

Dünya Tarihi Yapılırken

YENİ BAKIŞLAR VE DEĞERLER....323
Matbaanın gelişi....324
BİLİMSEL DEVRİMLER....326
Newton'un etkisi....327
AYDINLANMA....328
Yeni inançlar....329
ZENGİNLİK VE REFAH....330
Uluslararası ticaret....331
Köle ticareti....332
Okyanus ticareti....333
Bilgi artışı....335
İSLAM VE BATI DÜNYASI....336
Yeni bir Doğu Avrupa....339
Prusya ve Avusturya....340
Polonya....341
YENİ BİR AMERİKA....341
İsyan....343
Amerika Birleşik Devletleri....344
FRANSIZ İHTİLALİ VE SONUCU....345
Değişim süreci....345
Modern politikanın doğuşu....347
1815 sonrasında restorasyon....349
1848....351
1848-1849'un sonucu....352
MİLLETLER VE MİLLİYETÇİLER....352

On Birinci Bölüm

Büyük Hızlanma

İYİMSER BİR ÇAĞ....356
YAŞAMAK VE ÖLMEK....357
Sayılar....358
İnsan hayatında değişim....359
ÖLDÜRME VE KORUMA....360
Tıbbi gelişmeler ve kamu sağlığı....360
Hamileliğin önlenmesi....362
İNSANLIĞI BESLEMEK....363
Tarımda değişim....364

Ekolojik değişim....366
SANAYİNİN YENİ YÜZÜ....367
Kentleşme....368
Sosyalizm....369
Sanayi çağında toplum....371
KÜRESEL TİCARET....373
YENİ BİR MAKİNELER ÇAĞI....375
Mekanizasyonun psikolojik ve entelektüel etkileri....377
Enerji....377

On İkinci Bölüm

Avrupa'nın Dünya Düzeni

AVRUPA ÜSTÜNLÜĞÜNÜN BİÇİMLERİ....379
Gerekçeler ve fırsatlar....380
BİLGİ VE TEKNOLOJİ....382
Afrika....383
Livingstone....383
Avustralya'nın keşfi....384
Kutuplar....385
BEYAZLARIN YERLEŞİMLERİ....385
Kanada....386
Avustralya ve Yeni Zelanda....387
Güney Afrika....388
Latin Amerika....390
İMPARATORLUĞUN ZİRVE DÖNEMİ....391
YENİ BİR DÜNYA GÜCÜ....393
İlk yayılmacılar....393
Kölelik ve ayrılıkçılık....395
İçsavaş....397
Amerika'nın ekonomik yükselişi....399
Amerikan denizaşırı emperyalizmi....400
Karayipler....401
AVRUPA ÇAĞINDA ASYA....403
Çin....403
Mançu Çini....404
Çin'in Batı'ya açılması....405
İmtiyazlar ve çöküş....407
Reform ve devrim....408
HİNDİSTAN'DA İNGİLİZ RACASI....409
İsyan ve sonuçları....410
YENİ BİR ASYA GÜCÜ....412
Meiji restorasyonu....413
Modernizasyon ve sınırları....414
KARA BULUTLAR TOPLANIYOR....416
Yeni uluslar....416
Alman üstünlüğü....417
Çarlık Rusyası....419

On Üçüncü Bölüm

Son Çağ: Uzun Dönem

YAKIN TARİH....423
NÜFUS....424
ARTAN REFAH....425
Zenginler ve yoksullar....427
Sanayileşmiş dünya....428
İletişim....429
DÜNYAYI GÖRMENİN YENİ YOLLARI....431
Determinizm....432
Irkçılık....433
Antisemitizm (Yahudi karşıtlığı)....434
DOĞANIN YÖNETİLMESİ....436
Yeni fizik....436
Biyolojik bilimler....438
Uzay....439
KADINLAR....442
Politik haklar....443
Kadınlar ve meslekler....444
Kadınların istihdamı....445
Batı dünyasının dışında....447

On Dördüncü Bölüm

Son Çağ: Altüst Oluş

FELAKETE YAKLAŞMAK....448
Saraybosna....450
BÜYÜK SAVAŞ 1914-1918....452
SAVAŞ SONRASI DÜNYA....454
Barış antlaşmaları....456
Milletler Cemiyeti....457
KURUMSALLAŞAN DEVRİM....457
SSCB....458
AYAKTA KALMA....459
Devrim dalgasının çekilmesi....460

DEMOKRATİK ZORLUKLAR 460
Faşizm 462
Otoriterliğe kayış 463
Weimar Almanyası 463
Adolf Hitler 464
1919-1939 ARASINDA EKONOMİ 465
Amerikan bunalımı ve dünya krizi 467
SORUNLU BİR ASYA 468
Çin'de devrim 469
SSCB'DE DEVRİM 471
Stalin 471
AMERİKAN ALTERNATİFİ 473
New Deal 474
ALMANYA'DA DEVRİM 474
Nazi devrimi 475
İKİNCİ BİR DÜNYA SAVAŞINA DOĞRU 476
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI 1939-1945 478
Hitler'in zaferleri 479
1941: kritik yıl 479
Bilanço 485

On Beşinci Bölüm

Son Çağ: Bir Huzursuzluk Dönemi

1945'İN DÜNYASI 487
Birleşmiş Milletler Örgütü 487
Süper güçler 488
1945 yılında Avrupa 489
SOĞUK SAVAŞ 490
Truman Doktrini ve Marshall Planı 491
BERLİN VE KORE 492
SÖMÜRGE İMPARATORLUKLARININ SONU 495
Yeni Ortadoğu 495
İsrail'in kuruluşu 496
Asya'da Sömürgeciliğin Tasfiyesi 498
Asya'dan imparatorlukların çekilişi 499
Hindiçin 499
AFRİKA'DA SÖMÜRGECİLİĞİN TASFİYESİ 500
Yeni Afrika ulusları 501
Apartheid (Irk ayrımı) 503
YENİ BİR ÇİN 504
Komünist Çin 505
Uluslararası komplikasyonlar 506
Mao'nun yükselişi 507
YENİ BİR DOĞU ASYA 508
Üçüncü dünya fikri 509
Japonya'nın toparlanması 510
SOĞUK SAVAŞ BATI YARIKÜRESİNE GELİYOR 512
Küba 514
Kriz 514
Süper güçler arasındaki yeni ilişkiler 515
SSCB'de değişim 516
ABD'de değişim 517
Amerikan ırkçılık sorunu 517
Asya'da Amerikan politikası 518
YENİ TEHLİKELER 520
İslamın yükselişi 521
Irak 523
Küba krizi sonrasında Latin Amerika 525
Afrika 526
YENİ BİR DÜNYA DÜZENİNİN ORTAYA ÇIKIŞI 528
Çin yön değiştiriyor 528
Soğuk savaşın sonu 529
Doğu Avrupa'da devrim 531
Polonya'nın öncülüğü 532
Komünist düzenin sonu 533
SSCB'NİN SONU 536
BATI AVRUPA 537
SONUÇ 539
Dizin 541

Giriş

Bir süre önce bir "dünya tarihi" (*History of the World - Dünya Tarihi*) kaleme aldım. Yayıncım bir "kısa dünya tarihi" yazmamı önerdiği zaman bunun diğer kitaptan çok daha zor olacağını biliyordum. Bu kitap bir kısaltma değildir. Genel tarihi yoğunlaştırıp sayfaları paragraflara ve paragrafları da cümlelere indiremezsiniz. Konu dağılımı farklı bir şekilde yapılmalıdır, ana hatlar daha küçük bir hacme indirilecekse, konular bazen değişik bir sıralamayla ele alınmalıdır. Tarihi daha kısa anlatacaksanız, bazı konular tümden kalkacak ve bazıları ise öncekinden daha geniş bir şekilde önünüzde beliriverecektir. Olması gereken de budur. Tarih, tarihçinin yanıtlamak istediği sorularda hangi hususların önemli olduğuyla ilgilidir ve konu ne kadar küçük, kitap da ne kadar uzun olursa olsun, fiilen yapabileceği şey, kendi bakış açısından sorularına yanıt verirken, önemli ve ilgili olanın ne olduğunu ifade etmekten ibarettir.

Burada dünyanın her kısmına ve insanlığın her kesitine eşit zaman ayrılmamıştır. Her ne kadar yönü ve şekli çoğu zaman çok sayıda insanın yaptıklarıyla belirlenmişse de, tarih hiç de demokratik değildir. Sayılar insanların göç hareketlerinde, gezegenin önemli bölgelerinde çiftçilik ve sanayi biçimleri oluşturduklarında, dini öğretileri yayanlara veya mezheplere katıldıklarında, hatta politik liderleri desteklediklerinde ve benzer durumlarda, olayların akışında belirleyici bir etki yapabilirler. Fakat sayılar tek başına tarihi bir önem taşımaz. Çin, tarih boyunca insan ırkının büyük bir bölümünü barındırmıştır, ama uzun dönemler boyunca dünyanın geri kalanı üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır. Kadınlar insan ırkının yaklaşık yarısını oluşturur, fakat her ne kadar bazı yerlerde çok büyük bir güç ve etki sahibi olmuşlarsa da, toplumların çoğunda hâkim eğilim, büyük bir farkla erkekleri çok daha fazla güç ve etki sahibi yapmak yönündedir. Öylc ki tarihin, "ataerkil" düzenlemelerle kadınlara uygulanan adaletsizlik ve baskının hikâyesi olduğu pekâlâ iddia edilebilir. Her zaman önemli olan şey sayıların ne yaptığı değil, onlara ne olduğudur.

Tarihte neyin önemli olduğunu belirlemenin en savunulabilir ve mantıklı yolu, so-

nuçta olayın kaç kişiyi etkilediğini sormaktır. Bazı fikirler, bazı coğrafi olgular, bazı keşifler, bazı toplumlar ve hatta bazı bireyler yüzlerce, belki de milyonlarca kişinin hayatını değiştirmiştir. İnsanlığın önünde belli eylem yollarının açık olduğunu ve diğer yolların kapalı kalacağını belirlemişlerdir. Bu durum, bu kadar kısa bir dünya tarihinde sadece çok az kişinin adı için anlatım olanağı bırakmaktadır ve şunu söylemek mümkündür: Bu kişiler, diğer insanlar için açık olan olanakları değiştiren insanlardır. Bu durum; isimsiz, bilinmeyen, kolayca unutulmuş milyonlarca insana ait tarihin üzerinde çalışılmaya değer olmadığı anlamına gelmez. Geçmişte olan her şey, üzerinde durulmaya değerdir. Bir özet yapılırsa, daha etkili insanlar dünyayı değiştiren şeyleri yapmamış olsalardı, söz konusu milyonların yaşadığı çok farklı hayatlar kaydedilecekti. Tarih bir nevi özettir.

Bu kitap bir öncülden evrildiği için, daha önceki önsözlerde teşekkür ettiğim ve bana yardım eden kişilere bir kez daha şükranlarımı sunmalıyım. Fakat bu cilde katkıları için iki kişinin hakkını özel olarak teslim etmem gerekir. Yayıncım David Attwool'a bu çalışmayı önerdiği için öncelikle minnettarım. Editörüm Anna-Lucie Norton'a da, her ikimizin de (öyle umuyorum) öngörmüş olduğundan daha fazla engellerle dolu olan bir parkurda çoğu zaman güçten düşen bir yazarı teşvik ettiği için şükranlarımı ifade etmek isterim. Gariptir ki, çalışma ilerlerken onun mahmuzlarını hissetmedim. Şimdi her ikisine de derin bir şükran duyuyor ve samimiyetle teşekkür ediyorum.

5 Ağustos 1993
J. M. R.

BİRİNCİ BÖLÜM

Tarihöncesi

BAŞLANGIÇ

Tarih geleneksel olarak iki farklı anlama gelir: Birincisi geçmişte ne olduğu, ikincisi de geçmişte ne olduğunun doğru bir anlatımıdır. İkinci anlamda tarih daima geçmişten yapılmış bir seçkidir. Bununla birlikte, tüm dünyanın tarihi bile geçmişin tümünden yapılmış bir seçki değildir. "Zaman"ın büyük bir kısmını görmezden gelebiliriz. Bugün nerede olduğumuzu anlamak için evrenimizin oluştuğu "Büyük Patlama"ya kadar gitmek zorunda değiliz. Tarih insanlara ait bir hikâyedir ve bizi ilgilendiren şey insanların geçmişidir. Tarihçiler coğrafya, iklim ve çok uzun süren hastalıklar gibi insanların kontrolü dışındaki şeylere baktığı zaman, bunu sadece erkeklerin ve kadınların niçin şu veya bu yollarla değil de, seçtikleri başka yollarla yaşadıklarını ve öldüklerini açıklamaya yardımcı olduğu için yaparlar. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, birinci, yani "geçmişte neler olduğu" anlamıyla tarih, insanlara ne olduğunun ve onların yaptıklarının anlatımıdır.

Bu yaklaşım uğraşmak zorunda olduğumuz geçmişi önemli ölçüde azaltır, fakat gene de geriye ele alınacak muazzam miktarda iş kalır. Keza, nereden başlamamız gerektiğini de çok açık şekilde ortaya koymaz. Teorik olarak başlama noktası ilk insan olabilir, fakat oldukça geniş sınırlar içinde sorumluluğa düşmeden tahminlerde bulunsak bile, onun nerede ve ne zaman ortaya çıktığını bilmiyoruz. Ve meseleyi daha da zorlaştıran şey, eski zamanlarda hangi yaratıkların "insan" olarak düşünülebileceği ve onlarla diğer hayvanlar arasındaki çizginin nerede geçildiği konusunda herkesin mutabık olduğu bir görüş bulunmamasıdır.

Kesin bir çizgi çekmek çok zordur. İnsanlar şimdilerde (bir zamanlar yaptıkları gibi) "maymun adam" ya da "kayıp halkalar" üzerinde konuşmuyor. Fizyoloji verileri tasnif etmemizi kolaylaştırıyor, fakat neye "insan" diyeceğimiz hâlâ bir tanım meselesidir ve anlaşmazlık ihtimali taşır. İnsanlara özgü kesin ve tanımlanabilir olan hususlar sadece belli özelliklere sahip olmaları değil, bunları nasıl kullandıklarıdır.

İnsanların sürekli olarak gösterdikleri şey, başka hiçbir türde olmayan kümülatif bir değişim yaratma kapasitesidir. Belli sınırlar içinde olsa da, kendi tarihlerini yapmışlardır. Bu sınırlar, bir zamanlar insan evrimini tabiatın belirleyiciliğinden uzaklaştıran ilk adımı ayırt edemeyeceğimiz kadar dar olsa da, şimdi gerçekten genişlemiştir. İnsanlık tarihi, o güne dek hayatta kalma vasıtalarının yegâne kaynağı olan genetik ve davranışlarla ilgili miras, ilk kez bilinçli bir tercih yapılarak aşılmasıyla başlamıştır.

Ne kadar küçük olursa olsun, tabiatın belirleyiciliğinden kurtulmak için elde herhangi bir güç olunca, ortaya muazzam bir fark çıkmış oluyordu. Bu noktadan itibaren insan kültürü ilerlemeye açılıyordu ve bu kültür, tesadüflerle doğal baskıların yanı sıra, giderek daha büyük oranda bilinçli seçimle inşa ediliyor, deney ve bilgi sermayesi biriktiriliyor ve kullanılıyordu. Şayet tanımlayabilseydik hikâyemizin başlangıç noktası burası olurdu.

Evrim

Çoğu biyolog şimdilerde "doğal seleksiyon" yoluyla evrimi açıklayan bir çeşit hipotezi kabul ediyor. Hepsi olmamakla birlikte çoğu, evrimin çevre yoluyla faaliyet gösterdiğine, belli bir çevrenin belli genetik türlerin hayatta kalmasına uygun olduğuna, diğerlerini ise desteklemediğine katılacaktır. Uygun olan genetik mesajlar bir sonraki nesle taşınırken diğerlerininki taşınmayacaktır, çünkü genetik miras aktarılamadan çevre tarafından yok edilecektir. Örneğin vücut sıcaklığını muhafaza etmek için kullanılan bazı mekanizmalar, onlara sahip olan türlerin, örneğin penguenlerin soğuk iklimlerde yaşamaya devam edebilmesine olanak sağlayacaktır. Bu tür mekanizmalara sahip olmayanlar, söz konusu iklimlerde hayatta kalamayacakları için, sadece yaşayabilecekleri başka yerlerde bulunabilecektir.

Bu insanların hikâyesine uzak görünebilir ama çok eski geçmişteki köklerinin anlaşılabilmesi için gereklidir. Biyolojik evrim, farklı doğal ortamların, önce farklı organizmalara, sonra da farklı hayvanlara sunduğu olanaklar çerçevesinde, çok uzun süre boyunca son derece yavaş bir ilerleme göstermiştir. Bu farklı yaşam çevrelerinin oluşmasındaki temel etken iklimdi. Yaklaşık kırk milyon yıl önce, en tanınmışları dinozorlar olan büyük sürüngenlere elverişli koşullar sağlamış olan uzun bir iklim safhası sona ermeye başladı. Dünya soğuyordu. Yeni iklim koşulları onların yaşam alanlarını kısıtladı, büyük sürüngenler ortadan kalktı (bazıları iklimin dışında başka faktörlerin etkili olduğuna inanıyor). Buna karşın yeni koşullar, zaten var olan başka hayvan türlerinin gelişimine uygun düştü ki bunlar arasında minik ataları iki yüz milyon yıl önce ortaya çıkmış olan bazı memeliler de bulunmaktaydı. Dünyayı veya dünyanın büyükçe bir bölümünü şimdi bunlar miras aldı. Evrim zincirinde birçok kopukluğa ve seleksiyon sürecindeki birçok kazaya rağmen bu türler, arasında bizim de buluğumuz günümüzün memeli ailelerine dönüştü.

Bu asla, evrim sürecinde bir seçici etmen olan iklimle ilgili hikâyenin sonu değil-

dir. Her ne kadar değişim, yüz binlerce, hatta milyonlarca yıl almışsa da, büyük iklim değişiklikleri devam ediyordu. Bunun sonucunda ortaya çıkan uç iklim koşulları –bir uçta buzullar ve diğer uçta kuraklık– bazı muhtemel gelişme yollarını tıkadı. Diğer taraftan, başka zamanlarda ve yerlerde oluşan uygun ve olumlu koşullar bazı türlerin gelişerek başka yaşam alanlarına yayılmalarına sebep oldu. Bu uzun süreçte, hatta aralarından insanın evrimleşeceği türlerin ortaya çıkmasından dahi önce, iklim koşulları hem insan tarihinin yaşanacağı sahneyi hem de seleksiyon yoluyla insanlığın devralacağı genetik mirası hazırlıyordu.

Yaklaşık kırk beş milyon yıl önce, ilkel memeliler iki ana grupta toplanıyordu. Bunlardan kemirgenlere benzeyen biri yerde kalırken, diğeri ağaçlara çıktı. Böylece bu iki ailenin kaynaklar üzerindeki rekabeti azalmış oldu. Her ikisinden de bazı türler hayatta kalarak bugün bildiğimiz canlılar haline geldi. İkinci gruba *prosimian* adı verilmiştir. Biz onların soyundan geliyoruz, çünkü ilk primatların ataları bunlardı. Evrimin bir sonraki aşamasında hayatta kalanlar, *prosimian*ların arasında bazı özel belirsizliklere ve ormanın rastlantısal tehditlerine karşı en uygun özelliklere sahip olan genetik türler oldu.

Tehlikeli, bazen de güneş ve gölgelerle bezenmiş orman ortamı, öğrenme kapasitesini teşvik etti. Bu koşullarda kazaya uğramaya eğilimli türler silindi. Derin gölgelerin, karışık görsel örgülerin ve güvenilmez tutamaçların ani tehlikelerine tepki verebilecek ve uyum gösterebilecek genetik bir mirasa sahip olabilenler hayatta kaldı. Genetik anlamda zenginleşebilenler arasında daha sonra gelişerek parmak halini alacak uzun elleri ile dalları tutacak başparmağı olanlar bulunuyordu ki, bu başparmak alet tutmak için de kullanılabilecekti. Diğerleri üç boyutlu görüş, azalan bir koku duyusu ve karakteristik *antropoid* yüze sahip olacak şekilde evrim geçirdi. Bu hikâyeyi daha ayrıntılı şekilde ele almaktan kaçınmalıyız, çünkü sadece çok karmaşık değil, aynı zamanda uzmanlar tarafından da tartışmaya fazlasıyla açıktır. Bununla birlikte bu bilgiler, sonuçlarının biri açısından, yani insanların ait olduğu primat ailesi olan *hominid*lerin anlaşılması açısından gerekli arka planı oluşturmaktadır.

Hominidler

İlk maymunsular (goril, orangutan, genel olarak kuyruksuz maymunlar vs.) ve maymunlar (ki o dönemdeki en gelişmiş primatlar bunlardı) yaklaşık 25 milyon yıl önce ortaya çıktı. Daha önceki primatlardan çok daha büyük vücutları ve beyinleri vardı. Bunlar arasından, özellikle iklim değişikliği nedeniyle orman sınırlarını zorlayarak genişlemeye başlayan savanlara uygun bazı türler gelişti. Bu yeni yaratıklar, maymunsular/maymunlar familyasına verilen ad olan *pongid*lere göre, yeni koşullarla başa çıkma konusunda daha becerikliydi. Bazıları dik yürüyor ve maymunsuların beceremediği bir tarzda koşabiliyordu. Bunlar arasından *hominid*ler adı verilen evrimci soy gelişti. Fosil kalıntıları, üç veya dört milyon yıl önce bunlar arasından "ata-

larımız" diyebileceğimiz bazılarını ayırt edebileceğimizi akla getiriyor. En erken izler Güney ve Doğu Afrika'dan geliyor. Şimdi Tanzanya adı verilen bölgede, Olduvai Vadisi adı verilen yerde 1950'lerde yapılan keşifler, insanın kökleriyle ilgili daha eski fikirleri altüst etti. Bunu izleyen kırk yıl boyunca biliminsanları insanın ortaya çıkışının tartışılabileceği zaman aralığını yeni keşiflerle genişlettiler. Afrika'da birçok yeni keşif yapıldı ama ilk varılan sonuçlar şimdi çok daha ciddi şekilde sorgulanmaktadır. Fakat Olduvai Vadisi'nde bulunan kalıntılar, bildiğimiz kadarıyla her türlü anlatım için en iyi başlangıç noktasıdır.

Bunlar ilk başta çok etkileyici değildi. Bir sürü araştırma sadece daha büyük bir tabloda bulunabilecek kırıntı ve parçalar ortaya çıkardı. Binden fazla diş ve yaklaşık bir düzine kafatası bulundu, fakat sadece üç kalça kemiği ve bir omuz kemiği ile tek tük başka kemikler tespit edildi. Ne var ki bunlar daha önce bilinmeyen tipteki yaratıkların kalıntılarıydı. Bilimsel tasnif sisteminde buna "Güney Afrika maymunsu yaratığı", *Australopithecus africanus* adı verildi. Bu özel örnekler iki ila üç milyon yıl önce yaşamış gibi görünüyordu.

Australopithecus yaklaşık 122 cm boyunda olup kalçaları, bacakları ve ayakları maymunsulardan çok insana benziyordu. Kafatası ise maymunsulara benziyordu, beyni yaklaşık bir gorilinki kadardı ve çok büyük bir çeneye sahipti. Kolların ucunda gerçek birer el vardı, parmak uçları insanlarınki gibi yassılaşmıştı. Dahası, davranışlarıyla ilgili çıkarımlar yapılabilmekteydi, aynı yerde uzun süre yaşadıklarına dair deliller vardı ve bazı biliminsanları Olduvai'de bulunan rüzgârı kesmek amacıyla yapılmış taş yapıların, *hominid*lerin inşa faaliyetiyle ilgili ilk bulgular olduğunu düşündüler. Anlaşıldığı kadarıyla burada yaşayan yaratıklar etoburdu, çünkü etrafları ilik ve beyinlerini alabilmek için kırdıkları kemiklerle doluydu. Bunları pişirecek ateş olmadığına göre çiğ yemiş olmalıydılar. Et muhtemelen çok cazip değildi, çünkü bunun leş peşinde koşarken bulunmuş bir ceset olma olasılığı yüksekti, ama önemli olan bunun yeniliyor olmasıydı. Öncelikle, et yoğun bir gıdadır ve bunu yiyenler çok sık veya sürekli yemek zorunda değildir. İkinci olarak, bu iş ortaya teknik sorunlar çıkarmaktadır, çünkü kemikleri kırmak, et ve deriden şeritler kesmek otoburlardan türemiş ve bu nedenle keskin dişlere veya bazı memelilerin pençelerine sahip olmayan yaratıklar için kolay bir şey değildir. Bu nedenle, bu yaratıklar sorunların çözümünde yardıma muhtaç olacaklardı. Bu, Olduvai'de yapılan en heyecan verici keşiflerin birini de açıklayabilir: *Australopithecus* bir alet yapıcısıydı.

İnsani nitelikler

Kazılar farklı türden taşların başka yerlerde toplandıktan sonra Olduvai'ye getirildiğini ortaya koydu. Demek ki bunlar seçilmiş, kenarları keskin ve pürüzlü şekilde yontularak elle tutulabilecek kaba kesiciler haline getirilmişti. Bu aletler bilinçli olarak yapılan ilk kesici aletlerdi. Teknoloji, yaklaşık iki milyon yıl önce burada başlar.

Olduvai, belli bir amaçla yapılan aletlerin çok yavaş bir şekilde dünyaya yayılmasındaki ilk büyük adımdır. Bunlar işlenecek, geliştirilecek ve son derece büyük sayılarla çoğaltılacaktı. Taştan yapılmış aletler tarihöncesinin büyük bölümünde kullanılmıştır ve kendi türümüzün var olduğu zamanın büyük bölümünde de çevreyle başa çıkmanın esas malzemelerini oluşturmuştur.

Olduvai'de bulunanlarla ilgili birçok problem çözülmemiştir, ki bunların en önemlisi de bu yaratıkların gerçekten insanın ataları arasında olup olmadığıdır. Bunların *hominid* olduğu kesindir ama bizim geldiğimizden daha başka bir türe ait olabilirler, yani doğrudan atalarımız değil de uzak kuzenlerimiz olma ihtimalleri vardır. Her ne kadar daha sonraki insanlarla kafataslarının şekli ve küçük yapıları gibi bazı benzer özellikleri paylaşıyorlarsa da çok farklıydılar. Bazıları, hem bizim hem de *Australopithecus*'un ortak atası olan başka bir türün varlığından bahsediyor, fakat bu tartışma muhtemelen, "Bunlar evrim tablosunun neresindedir?" tartışmasından daha az önemlidir. Bunlarla birlikte, ilkel şekliyle de olsa bir insana ulaşmış oluyor muyuz? Bunu sormanın bir başka yolu, tarihöncesinin başladığı ve doğal tarihin geride bırakıldığı zamanın neresi olduğudur, fakat bu tür sorular çoğu zaman tanımlarla ilgilidir, bunların yanıtlanması insan olmanın özü ile ilgili olarak neyi seçtiğinize bağlıdır.

Bazıları bunun bir dil meselesi olduğunu söylemiştir, fakat diğer hayvanlar da işaret olan veya bir jest gibi görünen sesler çıkarmışlardır: Bu sesler ne zaman bir dil haline gelir? İnşaat konusuna gelirsek; arılar, kuşlar ve kunduzlar bunu çok etkileyici bir şekilde yapmaktadır. Ortaya atılmış bir başka kıstas da alet yapmaktır. Bu da mutlak olarak insanlara ait bir şey değildir. Erişemedikleri şeylere uzanmak ya da böcek yuvalarını karıştırmak için sopa kullanan maymunsular gözlenmiştir. Ayrıca insanların dışında alet kullandığı görülen çok az sayıdaki yüksek primatın aletleri (yukarıdaki örneklerin işaret ettiği gibi) çok basit bir şekilde kullandığı görülmüştür. Onlar aletleri belli bir amaç duygusuyla ve ileride bundan fayda doğacağı fikriyle yapmıyor gibidir. Muhtemelen alet yapımı daha iyi bir sınavdır. İnsan, çevrede mümkün olan değişikliklerle ve bunları meydana getirmenin yollarıyla ilgili düşünce geliştiren yegâne varlıktır.

Olduvai delilleri, burasının eski sakinlerinin diğer primatlardan farklı olduğunu düşündürür. Taşların ve muhtemelen etin de buraya belli bir uzaklıktan taşındığı ve *Australopithecus*'un fiziği dolayısıyla yemek bulma seferlerinde diğer primatlarda olduğu gibi yavrularını boyunlarında taşıyamayacakları düşünüldüğünde, Olduvai'de bir yerleşim kuran yaratıkların bilinen ilk örneğini bulmuş olabiliriz. Primatlar arasında, erkekler yiyecek aramaya gidip bulduklarını getirirken, bu süre içinde kadınlarla yavruların uzun zaman kaldıkları mekânlara sahip olanlar sadece insanlardır. Bu *Australopithecus*'un zihni ile ilgili bir başka şeyi de düşündürür: Her ne kadar kaba ve belirsiz de olsa, bu yaratıklar bir oranda ileriyi düşünmekte, yiyecekleri bul-

dukları yerde tüketme dürtüsüne karşı koymakta ve bunu tüketim için eve taşıyacak kadar otokontrol göstermektedir. Gelecekte elde edilecek tatmin için doğal dürtülerin kısıtlanması, insanlığın elde ettiği her şeyin kökünde mevcuttur. Bu, psikologların "dizginleme" dediği mekanizmadır ve bilinçli planlamanın soluk başlangıcıdır.

Ne var ki daha sonraki keşifler, meseleleri daha da karmaşık hale getirdi. *Australopithecus* şimdi birkaç tür halinde var olmuş gibi görünüyor ve Afrika'nın başka yerlerindeki yeni buluntular da, onlarla aynı zamanda yaşamış ve en azından fizik itibariyle daha sonraki insanlara daha çok benzeyen bazı başka yaratıklarla ilgili bulgular ortaya çıkarmıştır. Demek ki, *australopithecine*ler iki veya üç milyon yıl önce sahnedeki yegâne *hominid*ler değildi. Fizikleri itibariyle insana daha fazla benzedikleri için, o dönemdeki diğer yaratıkların bazılarına aile adı olarak, Latincede insan anlamına gelen *Homo* adı verilmiştir. Bu kalıntılardan biri birkaç yıl önce Kenya'da, Rudolf Gölü yakınlarında bulundu, yaklaşık 153 cm boyundaydı ve modern şempanzenin iki katı büyüklüğünde bir beyne sahipti.

Biliminsanlarının şiddetle tartıştıkları deliller arasında, konunun uzmanı olmayan birinin yolunu bulması kolay değildir. Çoğu zaman bulma şansına eriştiğimiz şeylerin insafına kalmış olduğumuzu unutmamalıyız. Olduvai'de bulunanların dünyanın geri kalanı, hatta MÖ 2.000.000 civarında Doğu Afrika için dahi tipik olduğuna inanmak zorunda değiliz, bunlar sadece bu kadar yıldan geriye kalmış olan şeyler de olabilir. Başka deliller ortaya çıkarsa resim değişebilir. Fakat en azından şu muhtemeldir ki, insanlığın kökenleri, üç (belki de dört) milyon yıl önce birden fazla türü ve o dönemde insana benzemeye başlayan yaratıkların yaşadığı Doğu Afrika'da aranmalıdır. Bunların bazıları, özellikle de *australopithecine*ler biyolojik anlamda çok başarılı bir gelişme göstermiştir ve MÖ 1.000.000 dolaylarında Amerika ile Avustralya dışında dünyanın her tarafına yayılmışlardır.

Homo erectus

MÖ 2.000.000 civarından sonra hikâyemiz hızla çok karmaşık hale gelmekle birlikte, biliminsanları günümüzde değişik *hominid*ler arasındaki farkları belirleme konusunda ustalık kazanmışlardır. Amacımız için önemli olan, insanlığa doğru evrim geçiren türün, sadece hayatta kalmış olmakla bile üstün etkinliğini göstermiş olmasıdır. Milyonlarca yıl süren büyük iklim değişiklikleri boyunca, insan özelliklerine sahip türlerin hayatta kalması ve yayılması, bize göre ne kadar zayıf bir gelişmişlik düzeyinde olurlarsa olsunlar, birçok türün adapte olmayı başaramadığı değişen koşullara uyum sağladıklarına işaret etmektedir. Her ne kadar, her biri elli ila yüz bin yıl süren "buzul çağları" adını verdiğimiz iklim değişikliklerinden söz ediyorsak da, bu değişimler geçmişte kalan daha istikrarlı koşulları olan milyonlarca yılla karşılaştırıldığında çok daha hızlıydı. Bu dönemlerde bazen kalınlıkları bir mile kadar çıkan devasa buz tabakaları kuzey yarıkürede büyük alanları (Avrupa'nın büyük kısmı ile

Amerika'nın şimdiki New York'a kadar olan bölümleri) kapladı. Şimdilerde bilim insanları, birincisi üç milyon yıldan biraz önce başlayan on yedi veya on dokuz (tam rakam konusunda tartışma var) buzullanma tespit etti. En yakını yaklaşık on bin yıl önce sona erdi.

Buzul çağlarının hayat ve evrim üzerinde muazzam bir etkisi oldu. Buzun yavaş yavaş ilerlemesi belirleyici bir etki yaptı ve bazen de yolu üzerindeki her şey için felakete neden oldu. Manzaramız hâlâ binlerce asır önce bunların neden olduğu oyma ve aşındırmalar ile şekillenmiştir. Buzlar eridiği zaman meydana gelen muazzam seller de yerel felaketlere neden olarak, soğuk arktik koşullara uyum sağlayan türlerin yaşam alanlarını tahrip etmiş olmalıdır. Öte yandan bu iklim değişiklikleri yeni fırsatlar da yarattı, yeni türler buzun erimesiyle açılan alanlara yayılabilirdi artık. Evrimin küresel hikâyesi için muhtemelen daha da önemli olan şey, buz kütlesinden binlerce mil uzakta meydana gelen ısınma ve soğumalardı. Yeni yaşam alanları ortaya çıktı; kuraklık ve otlakların yayılması, insanların evrim hikâyesinin bir parçasını oluşturan mevcut türlerin hayatta kalma şansını dönüşüme uğrattı. Afrika en büyük buz alanlarından bile uzakta kalmıştı.

İklim kuşkusuz ki bugün de çok önemli olabilmektedir, ama bu ancak yerel olarak ve çok daha kısa vadeler için geçerlidir, insan türünün nerede hayatta kalabileceğini tayin etmede mutlak bir belirleyiciliğe sahip değildir. Tarihöncesi dönemlerde ise bu belirlenebiliyor ve bunun aşılması ancak yavaş bir şekilde edinilen fizik ve zihin özellikleri sayesinde mümkün olabiliyordu. *Hominid*ler arasında bazı alt familyalar doğa ile baş etme ve bir ölçüde ona hâkim olma için daha iyi donatılmışlardı. Burada, uzak mazide kalan köklerine daha önce değindiğimiz insan başparmağına dönebiliriz. Bu, çoğu zaman hatırımıza gelenden çok daha yararlı ve etkileyici bir araçtır. Başparmak işaret parmağı ile bir araya getirilerek çok küçük cisimleri tutmak için kullanılabilir ve bir silahın ya da aletin sapını sararak sıkıca kavrayabilir. Araç yapımını (ve tabii ki piyano çalmayı, resimle uğraşmayı ya da otostop çekmeyi) büyük ölçüde kolaylaştırabilir. Fakat insanların diğer hayvanlara üstünlüğü, muhtemelen daha büyük bir beyne sahip olmalarından ileri geliyordu. Belki de bazı insanların yarını düşünmelerinin nedeni buydu. Bir eve sahip olunmasıyla birlikte, bu, hayatta kalmayı kolaylaştırmıştı. *Hominid*lerin çocukları çok uzun sürede büyüyordu, düşünebilmeleri ve bir yerleşim yerine sahip olmaları, onların da ebeveyn olacak kadar hayatta kalma olasılığını artırıyordu. Ayrıca bir miktar istirahat etmek ve hastalık veya kazalardan sonra nekahet de mümkün oluyordu. Bir şekilde bunlar işlerlik kazandı ve "insani" özellikleri en fazla olan türler yavaşça doğanın evrimci seleksiyonunun zorlu mekanizmalarından geçebildi. O zamana kadar tabiat, çevresel zorluklara fiziki olarak uyum gösteremeyen genetik türleri eleyecek şekilde işlev görmüştü. Basiret, öngörü ve beceri bazılarının felaketten kurtulmasını sağlayınca, seleksiyon sürecinde yeni bir güç faaliyete geçmiş oldu. Ve bu, bizim insan zekâsı dediğimiz şeye çok benzemektedir.

İşte, insanlığa geçiş için ineceğimiz istasyonu aramaya başladığımız kavşak burasıdır. İnsanların en eski başarılarına işaret eden, çevre üzerindeki o olumlu ve bilinçli etkinin ilk işaretlerini temin eder.

Bütün bu düşünceler hâlâ çok spekülatiftir. Tarihöncesinin büyük kısmı için hâlâ çok zayıf delillerimiz olduğunu unutmamalıyız. Örneğin Avrupa'da, Afrika'daki *Australopithecus*'un yaptığına benzer aletlerin bulunduğu sadece tek bir mağara tespit edilmiştir ve bu aletlerin de bir milyon yılın biraz üzerinde bir geçmişleri vardır.

İnsan evriminde diğer bir önemli aşama ile ilgili bulguları ancak bu zaman diliminin epey sonrasında edinmeye başlarız. Yeni fiziki özelliklere sahip bir yaratık, MÖ 800.000 yılları civarında ortaya çıkmış, yaklaşık MÖ 250.000 yıl önce kademeli olarak tüm "Eski Dünya"ya (yani Afrika, Avrupa ve Asya'yı oluşturan ve şimdi Amerika ve Avustralya'dan ayrılan kara parçası) yayılmıştır. Bunun en eski formlarına *Homo habilis* (akıllı adam) denmekte olup, daha sonra gelişen başka bir türe *Homo erectus* (dik duran adam) adı verilmektedir.

Homo erectus ile daha önceki insana benzer yaratıklar arasındaki kritik fark, her şeyden önce beyin büyüklüğüdür. Bunlar arasında bir alt tür, *Australopithecus*'un yaklaşık iki misli büyüklüğünde bir beyin geliştirdi ve bu bütün eski *hominid*ler arasında modern insanın beynine en yakın olandı. Büyük beyinli insana benzer başka yaratıklar da vardı. Bunların bazılarına ait parçalar Çin ve Java gibi uzak bölgelerde ortaya çıkmıştır. Ama öyle görünüyor ki bu tip Afrika'da ortaya çıkmış ve daha sonra Avrupa ile Asya'nın büyük kısmına yayılmıştır. Biliminsanları bunun ne kadar zaman aldığını ölçmeye çalışmışlardır. Bir teori bunun üç veya dört bin yıl olduğunu öne sürer ki, *Homo erectus* bu süre boyunca yılda ortalama bir millik bir yayılmayla, bugün Sahra olarak bilinen bölgeden kuzeye, Yakındoğu üzerinden de Fransa'ya doğru ilerlemiştir. Bu tür, her ne kadar Avrupa'da fosil bırakmamışsa da, bildiğimiz şekliyle insanlığın varlığından on kat daha uzun bir süre hayatta kalmıştır. *Homo erectus*'un varlığı özel aletlerle izlenebilmektedir: Taştan yapılmış "el baltası" en önemli delildir. Biliminsanları bunun bulunduğu yerleri işaretlemek suretiyle türün nerede gelişim gösterdiğini keşfetmişlerdir.

Avcılık

Bilgimizdeki muazzam boşluğa rağmen, *Homo erectus*'un çok başarılı bir tür olduğu kuşku götürmez. Peki, onun daha büyük beyni nereden gelmişti? Burada esrarını koruyan başka şeyler de vardır, fakat öyle görülüyor ki beslenme tarzında yapılan bir değişiklik, yeni fiziğe sahip bir tipin ortaya çıkmasını açıklayan en olası faktördür. Daha fazla et yenmesi ortalamadan daha büyük yapıda yaratıkların hayatta kalıp üremesine yardımcı olurdu. Bu durum pekâlâ uzmanlaşılmış ilk becerinin, yani avcılığın ortaya çıkmasıyla bağlantılı olabilir.

İlk etoburlar yediklerini temin için sürüngen ve kemirgenler gibi küçük avlara ya

da büyük hayvanların öldüğü yerde buldukları leşlere bağımlı kalmış gibidir. Tam da arkeolojik kayıtların başladığı yerde, bir fil ve belki de zürafa veya mandalar Olduvai'de tüketilen etlerin kaynağı olabilir, fakat bundan sonraki çok uzun bir süre boyunca bulunan kalıntılarda küçük hayvan kemikleri ağır basmaktadır. Leşçilik onlar için güvensiz bir kaynak olmalıdır ve gerçek avcılığa –büyük hayvanların avı dahil– çok yavaş bir şekilde geçmişlerdir, fakat bu geçiş gerçekleşmiştir ve çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Tarihöncesi bir beslenmenin kalıntıları arasında bulunan hayvan kalıntılarının büyüklüğüne paralel olarak, yiyenlerin kafataslarında da bir büyüme olduğu görülebilmektedir. Yaklaşık MÖ 300.000 yıllarında fillerin öldürülerek aynı yerde parçalandığına dair (bir yerde yaklaşık elli) çok sayıda kalıntı bulunmuştur. Aynı dönem boyunca (ve daha sonraki dönemlerde de) insansı yaratıkların dişleri ve çeneleri otobur olan türlere göre daha yavaş evrimleşmektedir. Burada bir tavuk-yumurta ilişkisi vardır. Örgütlü avdan sağlanacak daha iyi beslenme sadece, en azından bu tür karmaşık bir operasyonu gerçekleştirebilecek kadar ilerleyen yaratıklar için mümkündü. Bu bir kez daha evrimci değişimin hızlanmasını göstermektedir. MÖ 1.000.000 ile 100.000 arasında muazzam sayıda yeni beceri ve kapasite artışı ortaya çıkmış, bu durum ilk insan topluluklarının meydana gelmesini sağlamıştır.

DÜNYA İLE İLGİLİ YENİ KAVRAYIŞLAR

Büyük hayvan avı mümkün olmadan önce, birilerinin hayvanların huyları hakkında epey bilgi sahibi olması ve bu bilgiyi diğerlerine, yani hem toplu avcılık girişimine katılanlara hem de gelecek nesillere aktarması gerekiyordu. Bu nedenle bir konuşma şekli de olmalıydı. Beynin şeklini değiştiren genetik seleksiyonun dil gelişimini teşvik ettiği öne sürülmüştür. *Australopithecus*'un nasıl iletişim kurduğu hiçbir zaman bilinmeyebilir ama daha alt primatların bunu yapmak için bazı yolları vardır. Dilin düzenlenmesindeki ilk adımlardan biri muhtemelen diğer hayvanlarınkine benzer çağrı seslerinin, yeniden düzenlenmeye uygun belli seslere bölünmesidir. Bu değişik mesajları mümkün hale getirebilirdi, fakat diğer değişiklikler de yardımcı olmuş olabilir. Gözün görüşünün iyileşmesi, dünyanın birçok farklı nesne olarak algılanması ve yeni şeylerin (aletlerin) yapılması, dilin evrimleştiği yüz binlerce yıl boyunca eşzamanlı olarak işleyen süreçlerdi. Bunlar, bir arada soyut düşüncenin (ortada olmayan şeylerle ilgili düşüncenin) gelişmesini tedricen mümkün hale getirdi. Ve bu eğilim, avcılığın kayıt ve hafızayı daha da önemli hale getirmesiyle güçlenmiş olmalıdır.

Avcılık için de çok sayıda teknik ve beceri gerekmekteydi. Mamut veya kürklü gergedan gibi canavarların sadece taş ve tahtadan yapılmış silahlarla avlanması son derece zordu. İri ve ağır yaratığın, saplanacağı bir bataklığa veya avcılara hâkim noktalar ve güvenli platformlar sunan öldürme bölgelerine sürülmesi için çok sayıda av-

cıya ve disipline gerek vardı. Kurbanlar öldükten sonra da yeni sorunlar oluşturuyordu. Bunları kesmek için taş ve odundan yapılmış aletlerden başka gereç yoktu. Daha sonra da et eve taşınmak zorundaydı.

Daha fazla et temini biraz boş vakit için küçük bir adımdı, tüketiciler küçük fakat devamlı bulunabilen yiyecek parçaları için öteyi beriyi karıştırarak dolaşmanın tekdüzeliğinden kurtuluyor ve başka şeyler yapmaya zaman buluyorlardı. Mevcut teknolojiye ekler yaptılar. *Homo erectus* daha özenli, iki yüzlü baltalar yapmanın yanı sıra ilk inşa edilmiş barınakların, işlenmiş en eski tahtanın, ilk tahta mızrağın ve en eski kap olan tahtadan bir çanağın kesin delillerini bırakmıştır. Bu ölçekte icatlar yapmak daha öncekinden oldukça farklı bir gelişme temposu ve kapasiteye işaret eder. İmalata geçmeden önce, zihinlerde nesnelerin imajı oluşuyordu. Bazı kişiler, taş aletler üzerinde üçgen, elips ve oval gibi basit formların muazzam sayılarda işlenmesini sanatın başlangıcı olarak görmektedir. Burada faydalı olmalarının yanında, biçimlerinden dolayı keyif veren nesneler üretilmiştir.

Ateşin bulunması

Homo erectus'un teknik ve kültürel ilerlemesinin en büyüğü, ateşin kontrol edilmesini öğrenmekti. Bunun kullanımıyla ilgili en eski bulgu Çin'den (yaklaşık MÖ 600.000) gelmektedir, ama bu ateşin yakılıp yakılamadığını göstermez. Muhtemelen *Homo erectus* hiçbir zaman bu kadar ileri gidemedi. Buna rağmen, türün ateşten istifade etmesi muazzam bir kazançtı ve tarımın ortaya çıkmasından önce teknolojideki en önemli değişimdi. Vücuttaki enerji dönüşümünün dışında, enerjinin ilk kimyasal kullanımıydı.

Birçok halkın, ateşi –çoğu kez tanrılardan olmak üzere– ilk ele geçiren kahramanlar veya sihirli hayvanlarla ilgili efsaneleri vardır. Belki de bu efsane, ateşin ilk kez bir doğal kaynaktan alınmasının soluk bir hatırasını yansıtır ki bu bir volkanik faaliyet, bir doğalgaz sızıntısı veya yanan bir orman olabilir. Her nasıl elde edilmiş olursa olsun, tam etkisini gösterecek hale gelmesi yüz binlerce yıl alan ateşin kullanımı devrimci bir olaydır. Bu andan itibaren sıcaklık ile ışık temini, soğuk ile karanlığın fethedilmesi ve dolayısıyla da yaşanabilir alanın az da olsa genişlemesi anlamına gelmekteydi. Aileler öncesine göre daha soğuk bölgelerde hayatta kalabiliyor ve ılıman iklimlerde daha kolay yaşayabiliyorlardı. Karanlık nedeniyle daha önce kullanamadıkları mağaraları işgal ederek hava koşullarından korundular. Hayvanlar inlerinden dışarı sürülebilir ve dışarıda tutulabilirdi (belki de büyük avları sürmek için ateş kullanımı fikri buradan doğmuştu). Tahta mızraklar ateşte sertleştirilebilirdi. Pişirme de imkân dahiline girdi. Bunun sonucunda yemek kolaylaştı, iliği pişmemiş kemikten çıkarmak zor işti, ama ilik pişmiş kemiklerden kolayca emilebilirdi. Gibonlar ve goriller zamanlarının büyük bölümünü sadece yiyeceklerini çiğnemek için harcamak zorundadır. Pişirme zaman kazandırdı, çünkü bu şekilde yumuşatılmış olan yiyecek-

lerin o kadar uzun süre çiğnenmesi gerekmiyordu. Bu şekilde, başka işler yapabilmek için zaman bulunabildi. Daha önemlisi, çiğ olarak sindirilemeyen bazı maddeler gıda kaynağı olabilir, tatsız veya acı bitkiler yenebilir hale getirilebilirdi. Bu durum, gıda kaynaklarını artırmış ve dolayısıyla nüfus artışını biraz daha kolaylaştırmış olmalıdır. Ayrıca bitkisel hayatın çeşitliliği ve elde edilebilirliğine ilgiyi teşvik etmiş ve botanik bilimi ile pişirme sanatını başlatmış olabilir. Nihayet, uzun vadede, pişmiş yemeklerin yenmesi yüz şekli ve dişlerin biçiminin değişmesine de katkıda bulunmuştur.

Pişirme, anlık dürtülerin kısıtlanmasını da artırmış olabilir: Yemeği sonraya ertelersiniz ve çiğ gıdaları yutmak suretiyle ani iştahınıza teslim olmazsınız. Pişirme ateşinin bir ışık ve sıcaklık kaynağı olarak odak noktası haline gelmesi, karanlık çöktükten sonra insanları bunun etrafında toplamış ve grubun bir topluluk olarak kendisinin farkına varmasına yardımcı olmuştur. Bir şekilde konuşmuşlardı ve kökeni hakkında çok az şey bildiğimiz dilin gelişmesi bu ortamda hızlanmış olmalıydı. Nihayet ateş, yavaş da olsa üyeler ve grup arasında yeni farklılıkların gelişmesine neden oldu. Bir noktada ateş taşıyıcıları ve uzmanları ortaya çıktı ki bunlar korkulu ve esrarengiz bir öneme sahiplerdi, çünkü grubun geri kalanı için hayat ve ölüm onlara bağlı kalabilirdi. Ateş taşıyıcıları bu büyük özgürleştirme aracını ve onun gece ile gündüzün, hatta mevsimlerin demir gibi katılığını değiştiren gücünü sürdürüyor ve koruyordu.

Homo erectus çağında, doğal hayatın büyük dış ritimlerinin *hominid* hayatı üzerindeki baskıları, ateş tarafından bir ölçüde de olsa azaltılmıştı. Hayat zaten *Australopithecus* için olduğundan daha az rutinleşmiş ve daha az otomatik hale gelmişti, sadece içgüdü ve genetik mirasla programlanan hayvanların hayatından uzaklaşılmıştı. *Homo erectus* tercih yapabilirdi. Hayatı ne kadar kısıtlı ve sefil olursa olsun, maymunsular ile insanlar arasındaki farkla ilgili her türlü tanımda burası, bu türün insan tarafına geçtiğini söylemek için en uygun noktadır.

İlk topluluklar

Eski hayatın maddi koşullarıyla ilgili bir resim oluşturmak, şimdi bu koşullarla baş etmeye çalışan daha büyük beyinlerin içinde neler döndüğünü anlamaya çalışmaktan daha kolaydır. Maddi kalıntılara bakarsak bütün ümidimiz bundan ibarettir. Bu bize gerçekten bazı şeyler söyleyebilir. Büyük hayvanların avıyla ilgili olarak bir kez daha düşünmekte yarar var. *Homo erectus* bir kez ete bağımlı hale gelince, av hayvanları sürüleri üzerinde bir parazit haline geldi, dolayısıyla onları takip ederken veya ararken yeni arazileri keşfetmek durumunda kaldı; muhtemelen başka yerler yerine belli mahallerde yerleşip çoğalma olasılığı arttı. Söz konusu mahallerde yerleşimler kurulabilirdi. Bunlardan bazılarının binlerce ve binlerce yıl boyunca barınak olarak işgal edildiği anlaşılmaktadır.

Bir yerleşimde yaşayan aile de gelişmekteydi. Bir yerleşim yerinin varlığı, gelecekteki insan ailesinin hayvan ailelerinden çok farklı olma olasılığını artırmaktaydı. Bu

durum, *Homo sapiens*'in öncülleri büyüdükçe daha açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin daha büyük beyinleri taşıyacak daha büyük kafalar hem çocukların doğumdan önce daha büyük olduğu anlamına geliyor –ve bu daha büyük kafalara sahip çocukların doğmasına olanak veren kadınların leğen kemiğindeki değişimlere yansıyor– hem de çocukların olgunlaşması için doğumdan sonra daha uzun bir büyüme dönemi gerekiyordu. Dişideki hiçbir fizyolojik değişiklik, onları fiziki olgunluğa kadar koruyacak bir doğum sonrası düzenleme sağlayamazdı. Bunun sonucunda insan çocukları, birkaç ay içerisinde olgunlaşan diğer memelilerin yavrularından farklı olarak, doğumdan sonra uzun süre annenin bakımına muhtaçtır. Uzatılmış çocukluk, bağımlılık ve çocuklara olgunluk öncesinde aile ve toplum tarafından bakılması, insan ailelerinin diğer hayvanların ailelerinden çok farklı olacağı anlamına geliyordu. Bunun bir kısmı genetik seleksiyon sonucuydu ve çok sayıda yavru doğması türün hayatta kalmasını sağlayan bir özellik olmaktan çıktı. Bunun yerine insan toplulukları, gençlerinin korunması, bakılıp büyütülmesi ve eğitilmesine (şimdi çoğu zaman yirmili yaşlarına kadar süren) daha fazla ve daha uzun süreyle ilgi göstermeyi öğrendiler. Kadınlarla erkeklerin hayat tarzları arasında daha keskin farklılıklar oluşmaya başladı. *Hominid* anneleri diğer primatların annelerinden çok daha uzun süre yerleşimlerinde bağlanıp kaldılar ve babalar avcılık yoluyla gıda teminiyle daha fazla uğraşmaya başladılar, bu da kadınların katılmasının kolaylıkla mümkün olmadığı zorlu ve uzun bir çaba gerektiriyordu.

Uzatılmış çocukluğun bir başka sonucu da öğrenme ve hafızanın giderek daha önemli hale gelmesiydi. Burada da *Homo erectus* ile bir çizgiyi geride bırakmış gibiyiz. İnsan öncüllerinin genetik programlaması bir şekilde çevreyle ilgili bilinçli öğrenme ve bunun üzerinde düşünme yetisiyle değiştirilmiş gibidir. Bu değişimin tam olarak nerede meydana geldiğini söylememiz hiçbir zaman mümkün olmayabilir ama bu sürecin bir yerinde öyle büyük bir değişiklik olmuştur ki burada gelenek ve kültür –bir topluluğun üyelerinin birbirlerinden öğrendikleri şeyler– evrimci seçicilikte bir faktör olarak fizyolojik mirasın yerine geçmiştir.

Fizyolojik mirasın hâlâ çok önemli olması doğaldır. Bunun insan topluluğunun gelecekteki şekillenmesinde büyük önemi olduğu açıktır, örneğin bizim türümüze uzun süre önce o eşsiz seksüel özelliğini veren, özel bir genetik soydan söz etmeliyiz. Bütün diğer memelilerde, hem dişi tarafından erkeğe sergilenen seksüel çekicilik hem de doğurganlık belli dönemlerle sınırlıdır. Bu dönemlerde hayvanların "kızıştıklarını" söyleriz ve bu durumda oldukları zaman hayatları altüst olur. Şayet genç bireylerinin bakımını sürdürmek zorunda olsalardı, onları besleyip büyütmeleri mümkün olmazdı. İnsan dişileri bu şekilde değildir ve bu çok önemlidir. Şayet diğer hayvanlar gibi olsalardı, yavaşça olgunlaşan yavruları çocukluk çağında sık sık ihmale uğrar ve büyük ihtimalle hayatta kalamazdı. Bir genetik soyun, *oestrus* adı verilen bir seksüel özellik kazanarak ortaya çıkması bir milyon yıl gibi bir zaman alabilir. Fakat bu bir

kez meydana geldikten sonra, insanlığın bundan sonraki gelişimi için muazzam sonuçları olmuştur ve bugünkü yaşam biçimimizde imtiyazlı kabul ettiğimiz birçok şeyi de etkilemiştir. İnsan dişilerinin insan erkeklerine sürekli olarak (ve sadece iki cinsin otomatik cazibe mekanizmalarıyla düzenlenmiş halde değil) cazip gelmesi, bireysel seçimleri çiftleşmede çok daha önemli bir faktör haline getirmiş olmalıdır. Bu, seksüel aşkın daha sonraki kavramlarına giden çok uzun ve bilinmez bir yolun başlangıcıdır. Bu durum daha iyi gıda toplayıcılığı sayesinde mümkün olan daha uzun çocukluk ve daha fazla bağımlılıkla birlikte ele alınınca, istikrarlı ve kalıcı aile birimine doğru bir gidişe de işaret eder. Burada baba, anne ve yavrular bir arada kalır ve gerçek bir topluluk oluşturur. Bu sadece insanlara mahsus bir kurumdur, her ne kadar bütün insan aileleri bu şekilde değilse ve modern sosyal düzenlemeler şimdi sıklıkla buna karşı bir eğilim oluştursa da bu durum değişmez.

Bir kez daha büyük ölçüde tahminlerin insafına kalmış bulunuyoruz. Çok dikkatli olmalıyız. Öncüllerimizin sosyal hayatıyla ilgili olarak çok az kesin şey söyleyebiliriz. Bununla birlikte, ne kadar yavaş olursa olsun erken dönem *hominid*lerin başına gelenlerin, bizim gibi insanların ortaya çıkmasından çok önce insan hayatının ana hatlarının büyük bir bölümünü hazırlamış olduğu hissine kapılmamak zordur. Kültür ve gelenek, zamanla *hominid*ler arasında değişimin temel kaynağı olarak genetik mutasyon ve doğal seleksiyonun yerini alacaktı. Ya da meseleyi başka bir şekilde ortaya koyacak olursak, hayatta kalmak için öğrenilmiş olanlar biyolojik olarak miras alınanlar kadar önem kazanmaktaydı. İşleri etkili bir şekilde yapabilmek için en iyi hatıralara ve bunlar üzerinde düşünmek için giderek artan bir güce sahip olan gruplar, insan evrimini hızla ileri taşıyacaktı. Bu ilerlemeyi beyni meydana getiren hücre kitlesi olan korteksin fiili fizyolojik evriminde izlemek üzere çalışmalar yapılmıştır.

Tarihöncesinin zihinsel süreçlerini düşünmeye çalıştığımız zaman, bunun bizimkinden farklı olmasının dışında emin olabileceğimiz fazla bir şey yoktur. Tüm söyleyebileceğimiz *Homo erectus*'un hayatının "insan öncesi"nden çok, "insan" hayatına benzediğidir. Fiziki olarak, kafataslarının şekli biraz daha farklı olsa da, beyni bizimkiyle mukayese edilebilecek büyüklükteydi. *Homo erectus* araçlarını farklı yerlerde, değişik stillerde yapmış, barınaklar inşa etmiş, ateşi kullanarak doğal sığınakları ele geçirmiş ve avlanıp yiyecek toplamak amacıyla buradan çıkış yapmıştır. Bunu, belli bir disiplini olan ve konuşarak mesaj ileten gruplar halinde, yerleşim yerine ve kadınlar ile erkekler arasındaki faaliyetlerdeki farklılığa dayanarak yapmıştır. Başka ihtisaslaşmalar dahi olmuş olabilir; ateş taşıyıcıları veya hafızaları sayesinde topluluklarının bilgi bankasına dönüşen yaşlılar, bir ölçüde başkalarının emeğiyle desteklenmiş olabilir.

Bununla birlikte, tarihöncesine ait bir bölünme çizgisi aramakla elde edilecek bir şey yoktur. Bu konuda delil mevcut değildir. Güvenle söyleyebileceğimiz tek şey, işlerin belli bir şekilde gelişmiş olduğudur. *Homo erectus*'un bir veya birkaç alt türü so-

nunda *Homo sapiens*'e evrildiği zaman yeni bir fiziki tip, büyük bir başarı ve miras zaten ellerindeydi. Bireyler dünyaya çıplak gelir, fakat insanlık böyle gelmedi. Gerçekten de geçmişte insanlığı oluşturan bütün şeylerle birlikte geldi.

HOMO SAPİENS

Tarihöncesi zaman tablosunda, kendi türümüz olan *Homo sapiens*'in dünyada çok uzun bir geçmişi yoktur. *Homo erectus* bizden on kat daha uzun bir süre boyunca başarıyla dünya kaynaklarını kullandı. Kesin ayrım çizgileri bulunmamakla birlikte, binlerce yıl boyunca birçok değişik *hominid* türü dünyada boy göstermiştir. Ayrıca ailenin bir dalının son nesilleri ile diğer bir dalın ilk nesilleri, birlikte uzun süre aynı zaman diliminde yaşamış olmalıdır. Bu, bir sonraki önemli *hominid* türünün ortaya çıkış tarihini belirlemenin zorluklarından biridir. Bu tarihin MÖ 250.000 ile MÖ 50.000 arasında meydana gelmiş olduğundan daha fazlasını söyleyemiyoruz, fakat bu son tarihte bize açıkça benzeyen insanlar ortaya çıkmak üzereydi.

Neandertaller

Bu hikâye, Avrupa'da yaklaşık çeyrek milyon yıl önceye ait iki kafatasının bulunmasıyla başladı. Bu iki kafatasının *Homo erectus*'tan daha farklı şekilleri ve daha büyük beyinleri vardı. Gene de modern insanlara çok benzemiyorlardı. Bu bize, *Homo erectus* dışında başka bir şeyin de var olduğunun ötesinde bir şey söyleyememektedir. Akabinde bir buzul çağı vardır ve sonra, yaklaşık 100.000 yıl önce, bir sonraki ılıman dönemin ortasına kadar onlarla veya başka *hominid*lerle ilgili herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Bunlar ileriye doğru büyük bir adımı göstermektedir, çünkü *Homo* ailesinde *sapiens* türüyle ilgili ilk izleri oluşturmaktadırlar. Buna *Homo sapiens neandertalensis* adı verilerek varlığını haber veren ilk kafatasının bulunduğu yerle isimlendirilmiştir ki, burası Almanya'da Düsseldorf yakınlarındaki Neandertal Vadisi'dir. Neandertaller küçük çeneleri; tıknaz, kısa ve geniş yapılı halleriyle en modern insanlara tam olarak benzemezler. Gerçekten de ilk bulunan kafatasının o kadar garip bir şekli vardır ki, bazı biliminsanları bunun modern bir geri zekâlıya ait olduğunu düşünmüşlerdir. Bazı modern insanlar bir şekilde Neandertalleri andırabilir, farklılıkları abartmamıza gerek yok ve onların da modern insanların çoğu gibi sağ ellerini kullandıklarını biliyoruz, bu nedenle aramızda bayağı önemli benzerlikler bulunmaktadır. Daha önceki *hominid*lerden en kritik farkları onlardan daha büyük beyinlerinin olmasıdır.

Neandertallerin daha önceki *hominid*lerle bağlantısı kolayca kurulamadığından, bazıları onların bir şekilde, belki de buz tarafından diğerleriyle bağının koparıldığını düşünme eğilimine girmişlerdir. Daha fazla kalıntı bulundukça, onların Batı Avru-

pa ve Fas'tan Çin'e kadar çok geniş bir alana yayıldıkları; Ortadoğu, Irak ve İran'da başka yerleşimlere sahip oldukları açığa çıktı. Çin'de bulunan en eski Neandertal MÖ 200.000 kadar geriye gitmektedir. Her halükârda onların, yaklaşık MÖ 80.000 yıllarında, en korkunç buzul çağlarından birinin başlangıcında, Avrupa ve Asya'nın büyük bölümlerinde yaşadıkları kesindir. Fizikleri itibariyle modern gözlere ilkel gelmekle birlikte, Neandertaller dünyada kendilerinden önce yaşayanlardan çok daha başarılı, yetenekli ve zihinsel olarak daha ileri düzeydeydi. Güneye gitmediler, korunmak için mağaralara taşındılar ve zeminde kazılmış ocaklarda ateşi sürdürerek soğukla başa çıkmak için ellerinden geleni yaptılar. Mağaraların çok konforlu yerler olmadıkları açıktır. Ateş nedeniyle dumanlı olmasının yanında (muhtemelen buzlanmayla oluşan yeni tundralarda odun azaldıkça hayvan yağı ve kemikleri de yaktılar) bu mekânlar zemindeki çöpler nedeniyle pis kokulu ve ateşin ısısının nüfuz edemediği arka kısımları nedeniyle de rutubetli olmalıdır, fakat mağaralar hayatta kalmayı kolaylaştırdı. Seçilen mağaraların hemen hepsi fazla gün ışığını sağlama almak için güneye bakmaktadır ve kış aylarında mağara ağızlarına deriden perdeler konulmuş olabilir.

Bu yöntemler, teknolojinin yeni bir şekilde kullanılmasıdır. Neandertaller de deriden kıyafetler giydiler ve daha önceki alet yapıcılardan daha iyi şekillendirilmiş taş aletler yaptılar. Her ne kadar bazı biliminsanları kafataslarının yapısının, beyinlerindeki konuşmayla ilgili bölümlerin diğer kısımlar kadar gelişmediğini akla getirdiğini söylemiş olsalar da, doğa üzerindeki güçlerinin artması, karmaşık bir dillerinin olduğunu düşündürtmektedir. Muhtemelen bazı çok gelişmiş fikirleri ve bunları ifade etmek için kullandıkları bazı kelimeleri vardı, çünkü oldukça yeni olan başka bir şey daha yaptılar: Ölülerini gömdüler. Bazı mezarlarda ölülerine büyük bir ilgi gösterildiğine dair işaretler vardır. Semerkant yakınlarında bir Neandertal çocuğun vücudu hayvan boynuzlarından oluşmuş bir halkanın içine gömülmüş olarak bulunmuş; Irak'ta, bir başka mezarda ise cesedi yerleştirilmeden önce çok miktarda yaban çiçeği ve otla çevrelenmiş bir adama rastlanmıştır. Böyle şeyler önemlidir. Bunlar sadece mezarların kazılması suretiyle geçmişle ilgili elde edilen uzun ve zengin bir bulgular silsilesinin başlangıcı olarak kalmamakta, düşünce yapısında muazzam bir değişikliğe işaret etmektedir. Sonuçta, Neandertaller ölülerini niçin gömmüşlerdi?

Kesin yanıtı bilmiyoruz ve muhtemelen de bilemeyiz ama belki de bazı Neandertaller ritüeller vasıtasıyla deney yapmaya başlamışlardı. Bazı şeylerin olmasını sağlamak için belli hareketleri yaparak tabiatı kontrol etmeye çalışmış olabilirler. Hatta bu defin törenleri ve diğer Neandertal mahallerinde bulunan hayvanlarla alakalı ritüellerin solgun izleri, belki de dinin başlangıcıydı. Birileri, görünmez ama güçlü, hatta ölümden sonra yaşamın mümkün olduğu başka bir dünyaya inanmaya başlamış olabilir, bilemiyoruz. Yine de, ne kadar spekülasyon yaparsak yapalım, Neandertaller ile yeni bir zihin aşamasına ulaştığımız açıktır. Neandertal kafatasının ve beyninin bü-

yüklüğü gibi yeni göstergeler bize bunların bazen bizim gibi soyut düşünebilen insanlar olduğunu söylemektedir. Onlar, son buzul çağının sorunlarıyla başa çıkabilecek bir dizi yeni zihinsel kaynağa sahip olarak, bu çağa başarıyla uyum sağladılar ve soğuk dönemde uzun süre var oldular. Muhtemelen diğer insan ırklarıyla birlikte yaşadılar, onlarla belki çiftleştiler, belki çatıştılar ve sonunda genetik olarak yok oldular.

Neandertallerin yerini familyanın bizim ait olduğumuz *Homo sapiens sapiens* dalı aldı. Bu dal, daha hafif kafatasları, daha küçük yüzleri ve daha düz uzuvlarıyla Neandertallerden ayrı bir evrim geçirmiş ve ayrı bir *hominid* çizgisinden gelmiş gibidir. Üyelerinin izleri ilk kez MÖ 50.000 ile 40.000 yılları arasında Doğu Akdeniz, Yakındoğu ve Balkanlar'da görülmüştür. Muhtemelen, buz kütlesi geri çekilirken kuzeye ve batıya doğru ilerlemişlerdir. Daha sonraki tarihe gelindiğinde (*Homo sapiens*'in bazen "Cro-Magnon adamı" olarak bilindiği) Batı Avrupa'da iyice yerleşmişlerdi. Uzakdoğu'ya daha sonra gelmiş gibidirler. Yaklaşık MÖ 30.000 dolaylarında, buzun çekilmesini takiben insanlar Bering Boğazı'nı geçmiş ve (bildiğimiz kadarıyla o tarihe kadar *hominid* sakinleri olmayan) Amerika'ya girmişlerdir. Bunu izleyen yaklaşık on beş bin yıl boyunca onların selefleri yavaşça güneye doğru ilerledi ve sonunda insanlar Amerika'nın tamamı üzerinde yaşamaya başladı. Bu sırada diğerleri Avustralya'ya ulaştılar ki burada en eski insan kalıntıları yaklaşık MÖ 25.000 tarihine ait olarak belirlenmiştir.

Bu muazzam bir başarıydı. Hiçbir başka primat bu kadar hızlı yayılmamıştı. Daha sonra da, insan vasıtasıyla yayılanlar hariç, böyle bir şey olmayacaktı. İnsanlar diğer türlerle karşılaştırıldığı zaman hayret verici bir hızla dünyaya yayılmış olsalar da, uzun bir süre boyunca çok kalabalık değillerdi. Bir biliminsanı MÖ 40.000'de muhtemelen toplam sayılarının 10.000.000'dan ibaret olduğunu ileri sürmüştür. (Başkaları Neandertal döneminde tüm Fransa'da sayılarının en çok 20.000 olduğu kanısındadır.) Bu dünya bizimkinden hayal edilemeyecek kadar farklıydı, ancak insanlar şaşırtıcı başarılar elde etmişler ve dünyayı kendileri için değiştirme güçlerini her zamankinden çok daha açık bir şekilde sergilemeye başlamışlardı.

Fiziki tip

Bir biyolog için insanların tümü, aynı türün üyeleridir. Tek yumurta ikizleri dışında herhangi iki birey arasında çok az kesin benzerlik olabilir ve hiçbir hayvan görünüş itibariyle bireysel olarak bizim türümüzde olduğu kadar farklılık göstermez. Bununla birlikte hepimiz insanız. Aramızdaki çarpıcı görünüş –deri rengi, gözlerin ve burnun şekli, saçın düzlüğü veya kıvrıklığı vs.– farklılıkları, insanların değişik fiziki özellikleri olan eşleri seçmelerini ve farklı ölçülerde her iki ebeveyninin fiziki özelliklerini paylaşan çocuklar yapmasını engellemez. Bunu hatırlamak önemlidir, çünkü farklı zamanlarda bazı kişiler, insanlar arasındaki ırkla ilgili özelliklere dayanan görünüş farklılıklarının, yine fiziki mirasları olan daha derin farklılıkları da yansıttığını

düşünmüşlerdir. Bu, hâlâ bazı destekçileri olsa da artık rağbette olan bir görüş değildir. Değişik insan gruplarının davranış biçimlerindeki farklılıklar gerçektir ama bunların kökenleri deri rengi veya yüz şeklini belirleyen genetik mirasta değil, yaşadıkları koşullarda, farklı gelenek ve hayat biçimlerinde –topluluklarından öğrendikleri şeylerin tümü olan kültürde– görülme eğilimindedir.

Bununla birlikte, bazı fiziki farklılıklar insanları gerçekten de belirgin görünüş farkları olan bazı büyük gruplara bölmektedir. Çoğu kişi görünüş itibariyle, insanlığın uzun zamandır geleneksel olarak ana "ırklar" olarak nitelenen kategorilerinden birine aittir. Her ne kadar bu bölünmeler genetik olarak mutlak değilse ve adil olmayan ayrımcı uygulamalara temel oldukları için şimdi güvenilmez olsalar da, kaydedilmiş tarih boyunca insanların fiilen gördükleri ve bildikleri bu şekildeydi. Bu temelde ve birçok açıdan daha önemli olan karmaşık farklılıkları bir kenara bırakırsak, dünya nüfusunun büyük bölümü üç ana grupta toplanır: Negroid, Kafkasoid ve Mongoloid. Negroid halklar siyah veya çok koyu tenli olup genellikle kıvırcık saçlı ve farklı vücut yapılarına sahiptir. Genellikle geniş, yassı burunları ve kalın dudakları vardır. Bu fiziki tipteki insanların çoğu Afrika'nın ekvator bölgeleri civarında bulunur, fakat diğerleri Hint Okyanusu'nun ötesinde Yeni Gine, Fiji, Filipin Adaları ve hatta Tasmanya'ya kadar uzak bölgelerde yaşar. Kafkasoidler de eski bir tarihte Negroid halkların kuzeyinde, Kuzey Afrika, Avrupa ve Batı Asya'ya yayılmışlardır. Her ne kadar derileri çok açıktan (o kadar açık ki güneşten esmerleşemez) koyu kahverengiye kadar değişirse de, çoğu zaman "beyaz" olarak adlandırılırlar. Hindistan ve Seylan'da deri renkleri siyah olan Kafkasoidler dahi vardır; fakat diğer özellikleri, yani burun ve dudaklarının dar ve ince olması, düz veya dalgalı saçları ile gür sakallarıyla Avrupalılara çok benzerler. Benzer şekilde Mongoloidlerin derileri de sarıdan koyu kahverengiye kadar büyük farklılıklar gösterir. Diğer özellikleri; düz ve genellikle siyah saçları, seyrek sakalları, yassıca olan yüzleri ile eğimli ve adeta badem şeklindeki gözleridir. Esas anavatanları Orta Asya, Çin ve Japonya'dır ama aynı zamanda Malezya ve Endonezya'da da yaşarlar. Bazı biliminsanları hem Kuzey hem de Güney Amerika Kızılderililerinin Mongoloid olduğuna inanıyordu ama bu husus kesinleşmemiştir. Yaklaşık 20.000 yıl önce Amerika'ya gelen göçmenlerin fiziki karakter olarak daha Kafkasoid olan gruplara ait olmaları mümkündür.

Bu üç ana grup şimdi dünyaya o kadar çok yayılmış ve birbirleriyle o kadar çok eşleşmiştir ki, insanlık günümüzde genetik mirasta olduğu kadar, fiziki özellik itibariyle de çok karmaşık bir görünüşe sahiptir. Ayrıca özellikle güney yarıkürede bu üç gruptan herhangi birine uymayan halklar da vardır ki, Avustralyalı Aborjinler veya Kalahari'nin Buşimanları buna önemli bir örnek oluştururlar. İnsanlığın bu ana fiziki farklılıklarının nasıl oluştuğu konusunda söylenecek fazla bir şey yoktur. İnsan vücudu, kemikler dışında kolay saklanamaz. Deri, yağ ve diğer dokular hızla çürür. Çok eski çağlardan kalan kafataslarına bakabiliriz ama görünüşle ilgili çıkarsamaları

güvenle yapacağımız vücutlar sadece birkaç bin yıl öncesine aittir. Fakat bu dönemde, görünüşle ilgili ana farklılıklar çok iyi belirlenmiştir. Ayrıca her üç grubun farklı bölgelerde ortaya çıkarak diğerleriyle karşılaşıncaya ve bazen de onlarla karışıncaya kadar yayılmış olmaları muhtemeldir. Fakat ilk başta işleyen temel mekanizmalar, insanlar farklı bölgelerde hayatta kalma olanağını elde ettikten sonra; muhtemelen çevresel faktörler, bazı bölgeler, iklimler, beslenme, farklı yükseklikler, enlemler gibi çevre yoluyla oluşan seleksiyona daha iyi uyum sağlayan genetik türlerdi. Örneğin Mongoloidler soğuk iklimlerde daha etkili biyolojik makinelerdir, çünkü derilerinin altında Kafkasoid veya Negroidlerden daha çok yağ vardır. Kafkasoidler uzun zaman daha ılıman iklimlerde yaşadıkları için buna gerek duymadıkları gibi, siyah halkları güneşe karşı koruyan deri renklendirmesine de gereksinimleri olmadı, çünkü Avrupa ile Batı Asya'da güneş çok kızgın değildi. Bu bize çok şey söylemiyor, ama beslenme ve çevre değişikliklerinin sadece birkaç nesil sonra çarpıcı değişiklikler yaratabildiğini de biliyoruz. O halde, insanlar arasındaki kalıcı farklılıkların ancak MÖ 40.000'den sonra, *Homo sapiens*'in bütün dünyaya yerleşerek yeni koşullarla karşılaşacak şekilde yayılmasını takiben ortaya çıkmış olması muhtemeldir. İnsanların bazı bölgelere kolayca yerleşmesi ancak bu farklılıklar sayesinde mümkün olmuştur. Bunu takiben, kısa sürede, çok yakın zamanlara kadar oldukça sabit kalan bir ırk dağılımı oluşmuştur ve bu ancak MS 1500'den itibaren önemli değişim göstermiştir.

Taş Devri (Paleolitik) Kronoloji ve Terminolojisi

MÖ 600.000	Aşağı paleolitik dönemin başlangıcı
600.000-540.000	Buzul çağı
540.000-480.000	Buzullar arası dönem
480.000-430.000	Buzul çağı
430.000-240.000	Buzullar arası dönem
240.000-180.000	Buzul çağı
180.000-120.000	Buzullar arası dönem
120.000-10.000	Buz çağı
100.000	Orta paleolitik dönemin başlangıcı
50.000	Üst paleolitik dönemin başlangıcı Cro-Magnon adamı, Neandertal adamın yerine geçer
10.000	Buzullar çekilir ve insan yerleşimleri başlarken neolitik devrimin başlangıcı

ESKİ TAŞ DEVRİNDE İNSANLIK

İnsanların yeryüzünde bulundukları sürenin büyük bir bölümü uzun zamandır kullanılan adıyla "taş devri"nde geçmiştir ve bu alışılagelmiş bir terim olmakla birlikte çok gevşek bir şekilde kullanılmış olup, tarihöncesiyle ilgili icat edilen üç terimden biridir. Bunlar taş, bronz ve demir çağlarıdır. Biliminsanları bu terimlere dönmeye devam ediyor, çünkü tarihöncesini daha kesin ve karmaşık anlatmanın kendi dezavantajları vardır. Bu ayrımlar, insanın sırasıyla taş, bronz ve demiri kullanmayı öğrendiği gerçeğine dayanır. Başka bir ifadeyle, bu ayrımlar insan faaliyetlerini tasnif eder. Jeologlar veya paleontologların kullandığı gibi kayaları, biyolojiyi veya iklimi temel alan zaman ayrımlarından uzaklaşarak insanların ne yaptıklarına ve kullandıkları araçlara yoğunlaşırlar. Ne var ki insanın geçmişine bu şekilde bakmanın yararlarının yanı sıra, bazı sıkıntıları da bulunmaktadır. Çok yakın bir tarihte, az olmakla birlikte, taş devri hâlâ dünyanın bazı bölgelerinde sürüyordu. Sayılarının hızla azalmasına rağmen, araç gereçleri tarihöncesi insanından daha iyi olmayan birkaç insan grubu hâlâ hayattadır. Bir başka sıkıntı da, "taş devri" teriminin çok uzun bir süreyi kapsamak zorunda olmasıdır. Taş aletleri yapanlar ve onları kullananlarla karşı karşıya olduğumuz kesindir ama bu sürenin çoğu için onların tam anlamıyla insan olup olmadığından emin olamıyoruz (örneğin *Homo erectus*). Bu nedenle tarihöncesi uzmanları taş devrini daha alt dönemlere ayırmışlardır. Bu kitapta onların kullandıkları terimlerle fazla ilgilenmek zorunda değiliz, fakat bunlardan biri olan "paleolitik" (eski taşlar anlamındaki Yunanca kelimelerden gelir) ya da "eski taş devri" tarihöncesinin çok büyük bir bölümünü oluşturur ve yaklaşık MÖ 10.000 yıllarına kadar devam eder. Paleolitik dönem, son gerçek soğuk çağı, *Homo sapiens*'in dünyanın birçok yerine yerleştiği ve bazen de "üst paleolotik" denilen dönemi kapsar (bu terim arkeolojik anlamda bununla ilgili bulguların genellikle kazıların üst tabakalarında bulunmasına dayanır). Böyle çok uzun bir dönem boyunca (belki 30.000 yıl) hayatın nasıl olduğuna dair genel ifadelerde bulunurken dikkatli olunması gerekir. İklimler dünyanın birçok bölgesinde çok farklı olup, bitki ve hayvan varlığı farklı fırsatlar yaratıyor ve farklı çözüm üretme olanakları sunuyordu. Bu süreçte insanlar, "geleneksel kültür" diye adlandırdığımız şekilde, ele aldıkları işleri nasıl yaptıkları hususunda giderek farklılaşıyordu.

Alet yapımı

Üst paleolitik dönemde değişimin temposunun çok yavaş olduğu kesindir. Dönemin büyük kısmında, yiyecek bulma olanakları tarafından zorlanan durumlar dışında, insanların yaşam biçimlerinde çok az değişiklik görülebilirdi. Avcılık ve toplayıcılık genel kural olmalıydı. Cro-Magnon Avrupalıları özellikle avcılık ve balıkçılıkta uzman olmuşa benzemektedir ve ağlar ile çentikli oklarla yeni teknikler geliştirmişlerdir. *Homo sapiens*'in alet çantası bütün öncüllerinden daha iyiydi ve giderek daha

da iyi hale gelmekteydi. Çok daha eski zamanlarda, insan öncesi dönemlerdeki ilk kesici aletler, elé geçen herhangi bir uygun malzemeden yapılmaktaydı: çakıltaşları, kuvarsit ve hatta fosilleşmiş tahtalar. Fakat zaman geçtikçe, çakmaktaşı giderek daha fazla kullanılmaya başlandı. Aradan yüz binlerce yıl geçtikten sonra, bu taş bazı yerlerde çok seyrekleşmiş olmalı, çünkü bunun şekillendirilmesi için kullanılan yöntemler malzemenin çoğunu ziyan ediyordu. Bazen, keskin bir kenar elde etmek için bir parçanın onda dokuzu yontuluyordu. Üst paleolotik dönemlerde, ilkel zanaatçılar çakmaktaşından alet yapmak için yeni yollar bulmaya başladılar. Bir tüp veya koniye benzeyen çakmaktaşı parçası öyle bir şekillendiriliyordu ki, bundan kenarları neredeyse paralel ve oldukça yeknesak kalınlıkta "keskin" çakmaktaşı yüzleri elde ediliyordu. Bu sadece daha ekonomik olmakla kalmıyor, bu tür keskin yüzler daha da rafine edilerek çok ince ve güzel aletler elde ediliyordu. Bunların en iyileri Avrupa ve Doğu Akdeniz'de yapılmışa benzemektedir.

Yapımı bu şekilde mümkün olan yeni ve ihtisaslaşmış aletler arasında odun veya kemikleri oymak için "burin" adı verilen keskiler bulunmaktaydı. Burinlerin kesmek, oymak, çıkarmak için keskin kenarları vardı ve güçlendirme amacıyla geniş kenarlarla desteklenmekteydi. Bunlar insanların yeni bölgelere girmesine, özellikle kuzeye ilerlemesine yardımcı olmuş olmalıdır, çünkü bu aletler boynuzların veya mamut dişlerinin mızrak uçları veya zıpkın yapmak için kullanılmasını mümkün kılmıştır. Fildişi ve boynuz, tahtadan daha sert ve çakmaktaşından daha esnek olduğu gibi, bu tür gereçler eskilerinden daha uzun süre kullanılabiliyordu. Burin yapımcılığının (bunun teknikleri kuzey yarıküre boyunca Avrupa'dan Bering Boğazı ve Alaska'ya kadar izlenebilir), insanların Amerika'yı istila etmelerini mümkün kılan unsur olabileceği ileri sürülmüştür. Burinler güney yarıkürede bulunmaz ve bu durum onların soğuk iklimlerde yiyecek ve giyecek temin edilmesini sağlayan malzemeler üzerinde çalışma açısından sahip oldukları özel değere tersinden bir delil oluşturabilir. Çakmaktaşı işleme konusundaki bir başka yeni beceri de tahta veya kemikten yapılmış silahların veya diğer aletlerin ucuna takılacak minik çakmaktaşı bıçaklarının yapılmasıydı. Bunlardan biri eski taş devrinin sonunda kullanılan orak veya biçme bıçağıydı. Bu, insanların ürün yetiştirdiklerini göstermez ama bazı yabani tahıl bitkilerini tanımayı ve toplamayı öğrendiklerini gösterir. Çakmaktaşından uçları olan okları, yayları, mızrakları ve mızrak fırlatıcıları olan avcılar daha kolay hayvan avlıyordu. Bu silahlar çok önemliydi; yay ve mızrak fırlatıcı, fırlatılmış silahların hızını ve dolayısıyla menzilini, vuruş hassasiyetini ve öldürme gücünü büyük ölçüde artırıyordu. Bunların çoğu yeni malzemeler olan kemik, boynuz ve tahtadan yapılıyordu. Bunların bir kısmı balık kancaları ve zıpkın haline dönüştürülerek yeni gıda kaynaklarının temininde kullanılabiliyordu. Kemik aynı zamanda iğne yapımını da mümkün kılıyordu ki, bunların çok iyi örnekleri, avcılık yapan son paleolitik kültürlerden günümüze kalmıştır.

Hayat tarzları

Bu bilgiler bize, doğru bir şekilde, daha fazla gıdanın elde edilebildiğini düşündürtmektedir. Bu bilgiye ve temel fiziki özellikler itibariyle bize benzemelerine rağmen, taş devrinde insanlar hâlâ bizden daha kısa ve daha hafiflerdi. Dengeli bir beslenme sağlamış olamazlar (Neandertaller vitamin eksikliğine maruz kalmış gibidir) ve yedikleri etler çoğu zaman kısmen bozulmuş ya da çürümüş olmalıdır. Muhtemeldir ki taş devri insanlarının çok azı kırk yaşına kadar hayatta kalabiliyordu. Bu yaşa ulaşanlar ise bizim standartlarımıza göre son derece perişan bir ihtiyarlık geçiriyorlar, eklem iltihabı ve romatizma ağrılarıyla büyük acı çekiyorlar, iskorbüt hastalığından mustarip oluyorlar ve her kemik kırılması ya da (bizim gibi çürümeye yardım edecek şekerleri olmamasına rağmen) her çürük diş onları ölümle tehdit ediyordu. Doğal olarak, bu durumlar daha sonra da dünyadaki insanların çok büyük bölümü için geçerli olmaya devam edecekti.

Ateşin kullanımı, yaşanacak yerin seçilmesiyle ilgili olanakları büyük ölçüde genişletmişti. Ateş yakılmasıyla ilgili ilk bulgular yaklaşık MÖ 30.000 yıllarına aittir. Ateş hayatı kolaylaştırmış olmalıdır, fakat giysiler ve insan yapımı barınaklar da üst paleolitik çağda çevreye hâkim olmanın başka yollarının da olduğunu göstermektedir. Bunlar olmadan, insanların tüm yeryüzüne yerleşmeleri mümkün olamazdı. Dokuma yoktu ama giysi temin etmek için deriler, sırım veya şeritler halinde kesilerek yumuşatılmakta ve çakmaktaşından yapılan sırım şekillendiricilerden geçirilmekteydi. Üzerinde giysiyle bulunan en eski vücut yaklaşık MÖ 35.000 yıllarında Rusya'da bulunmuştur, kürk pantolon ve süslenmiş bir üst giysisi giymiş haldedir.

Üst paleolitik çağda aynı zamanda bir amaca yönelik barınakların zayıf izlerini görmeye başlarız. Diğer hayvanlar da inşaat yapar ama bunu sadece içgüdüyle programlanmış olarak, belirli şekillerde yaparlar. İnsanlar her yerde inşa edebilirler, tarzlarını ve tekniklerini iklime, araziye ve malzemeye uydururlar, amaçlarına uyan herhangi bir ölçekte inşaat yapabilirler. Muhtemeldir ki (yığılmış taşların dışında) barınak yapmak için kullanılan ilk malzemeler çamur ve kısa sürede çürüyen kurutulmuş sazlardı. Ayrıca eski taş devrinin sonuna kadar insanlar yıl boyunca avladıkları sürülerle birlikte göçmek zorundaydı ve her ne kadar bu durum onları defalarca, uzun süre kullanılmanın izlerini taşıyan mağaralara geri getirmiş olsa da, geride kalıcı yapılar bırakmamışlardır. Bununla birlikte, Yakındoğu'da yaklaşık MÖ 9000 yıllarından kalan kulübelere ait bazı kalıntılar bulunmuştur. Çok az doğal mağaranın olduğu Doğu Avrupa ovalarında mamut kemiklerinden ve dişlerinden yapılma iskeletlerin deriyle kaplanmasıyla oluşturulan oldukça büyük barınaklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Zeminleri toprağın 60 veya 90 cm altına indirilmişti ve bazıları yüzlerce kişilik yerleşimin olduğu gruplar halindeydi. Bu, yeni ölçekte bir toplumsal örgütlenmenin başlangıcını akla getirmektedir.

İlk sanat

Açıktır ki taş devrinin sonlarında insanlık çok uzun bir yol almıştı. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Batı Avrupa'nın nispeten küçük bir kısmından, sanatın başlangıcına dair halen sahip olduğumuz en iyi delillerden gelmektedir. Bunlar, yaklaşık elli bin yıl kadar önce Neandertaller tarafından toplanmış küçük kırmızı toprak boyası stoklarıyla başlamaktadır. Bunlar üzerine birçok inceleme yapılmış ama niçin kullanıldıkları bulunamamıştır. Sanatın başlangıcı üzerine konuşmanın zorlukları, ilk anlatılarla ilgili çok az bulgu olmasıdır. Eski insanların çamurda desenler çizdikleri, vücutlarını renkli maddelerle sıvadıkları, saçlarına çiçekler veya tüyler taktıkları ya da daha sonraki insanlar gibi karmaşık danslar yaptıklarını tahmin etmek zor değildir, ancak yaptılarsa dahi, bunlara ait hiçbir şey günümüze ulaşmamıştır. İkinci bir zorluk da, günümüze ulaşan ilk sanatı üreten insanların bunu yapma külfetine niçin katlandıklarıdır. Ne yaptıklarını düşündükleri konusunda bir şey bilmiyoruz. Daha sonraki tarihi dönemlerde çoğu insan grubu yüzlerini ve vücutlarını boyamış ve bunu çok farklı nedenlerle yapmıştır. Bazıları bunu eski dönemlerde dini veya pratik (kamuflaj) nedenlerle, sadece eğlence amacıyla ya da başka bir amaç olmadan seksüel kültürlerinin bir parçası olarak yapmışlardır. Fakat kırmızı toprak boyasının ne işe yaradığını hiçbir zaman tam olarak bilemeyecek gibiyiz. Şayet bundan binlerce yıl sonra arkeologlar 20. yüzyıla ait birkaç paket göz boyası ve ruj tüpünden başka bir şey bulamazlarsa, bu maddelerin neye yaramış olabileceğini bulmak için bizim kadar zorluk çekerlerdi.

Bununla birlikte, MÖ 35.000 dolaylarından itibaren Avrupa'ya ait oldukça istikrarlı bir veri stoku bulunmaktadır. Bu eserler uzun bir süre boyunca, yaklaşık MÖ 10.000 dolaylarına kadar üretilmiştir. Başka yerlerde, örneğin Afrika'nın mağara ve kayalarında da birçok tarihöncesi resim ve kabartma sergilemektedir. Fakat bugüne kadar Avrupa paleolitik sanatı kadar eski başka hiçbir şey bulunmamıştır. Geriye kalanların çoğu oldukça sınırlı bir bölgeden, Güneybatı Fransa ve Kuzey İspanya'daki bir dizi mahalden gelmektedir. Burada bulunan en eski şeyler süslenmiş veya boyanmış küçük objelerdir, örneğin oymalı mızrak fırlatıcılar çoğunlukla kemik ve fildişinden yapılmıştır. Çoğu zaman üzerlerinde hayvan figürleri oyularak işlenmiştir. Sonra, yaklaşık MÖ 20.000 yıllarında, belki de 5000 yıl sürmüş ve mağaraların duvarlarında veya tavanlarında muhteşem bir seri resim ve gravür bırakmış olan bir dönem başlar. Bu süslemelerde konuların büyük bölümünü hayvanlar oluşturur. Paleolitik sanatın son bölümü –yetişkin erkek geyik, konu içinde giderek öne çıkar– süslenmiş aletler ve silahlardan oluşan bir atılımla devam eder. Sonra şaşırtıcı bir şekilde bu gelenek yok olur ve bundan sonra, altı bin yıl boyunca gerçek anlamıyla başka güzel bir sanat örneğine rastlanmaz.

Bu, çok etkileyici ama aynı zamanda çok gizemli bir yadigârdır. Bunun nasıl açıklanacağı konusunda birçok tahmin yapılmıştır. Mağara resimlerinin genel sıralaması

biliminsanlarının özellikle ilgisini çekmiş bir konudur. Her şeyden önce bunlar kıyıda köşede ve zor ulaşılan yerlerdedir, ancak suni ışıkta çizilmiş veya oyulmuş olabilirler. Hayvan konularının muazzam bir çoğunluk teşkil etmesinin önemi açıkça ortadadır ve ayrıca paleolitik sanatçı, manzara ve hatta insanlar üzerinde zaman harcamamıştır. İlginç şekilde, insanlar her zaman gerçekçi olmayan, soyut ve stilize bir şekilde gösterilmişken, hayvanlar çoğu zaman ayrıntıya büyük önem verilerek çizilmiştir. Belki de bir şeyi gerçekçi bir şekilde çizmek, onun üzerinde güç sahibi olma anlamını taşıyordu. Bazı biliminsanları, belli hayvanların periyodik olarak ortaya çıkma düzenlemelerinden bazı sonuçlar çıkarmaya çalışmışlardır ama bu bize pek bir bilgi sağlamıyor. Bununla birlikte, yazının olmadığı toplumlarda bu düzenlemelerin, onlara bakanlar için bazı mesajlar taşıdığını düşünmek mantıklı bir tahmindir. Neandertal dönemlerindeki defin uygulamalarının ipuçları hatırlanınca, bu karanlık mağaralarda yapılan din veya sihirle ilgili ritüeller akla geliyor. Şayet böyle yapıldıysa bu resimler, eski insanların yaşamları için bağlı oldukları av hayvanlarının göçlerini ve davranışlarını etkileme girişimleriyle bağlantılı olabilir. Bu, zaman geçtikçe erkek geyiklere ait daha fazla resim bulunmasıyla tutarlı olabilir. Daha önceki dönemlerde bulunan rengeyikleri ve mamutlar ise buz kütlesi çekildikçe yok olmuştur.

İlk büyük sanat konusunda gerçekten çok az şey biliyoruz. Yine de, geç paleolitik dönemde insanların hayranlık veren zihin başarılarını ve etraflarındaki dünyayı çok hassas bir şekilde gözlemeye muktedir olduklarını gösteren yeterli eser bulunmaktadır. Sorun, onların hayvan davranışlarını etkileme yetenekleri konusundaki inançlarını kaybetmeleri olabilir ki –bu davranışlar onların bilmedikleri bir şekilde iklim tarafından belirlenmekteydi– bu nedenle sanat üretme dürtülerini yitirmiş olabilirler. Sanatı, sanat amacıyla yapmış olmaları pek muhtemel değildir, daha sonraki zamanlardaki gibi insanların bunları satın alacağı da yoktu. Fakat bunlar tam anlamıyla sanattı, güzel ve hareketli şeylerin dikkatli, kontrollü ve yaratıcı bir yeniden yaratılmasıydı. Kuşkusuz bu resimlerin bizim için bu kadar çekici olmasının nedeni, sadece onlarla ne yapılabileceği değil, onların ne olduğuyla ilgilenmemizdir.

TARIMIN ORTAYA ÇIKIŞI

Sanata, satın alınmadığı zaman da ödeme yapılmalıdır; büyük mağara resimlerini yapan insanlar, gereksinimleri ne kadar basit olursa olsun, işlerini yaparken yiyecek aramak için dışarı çıkamazlardı. Bu bilgi göz önüne alındığında, erken dönem avcı-toplayıcı toplumlarda günlük gereksinimlerden başka, küçük miktarda üretim fazlalıkları olduğu düşünülebilir. Bu fazlanın artırılmasında tayin edici aşama, insanların ürün yetiştirip hasat etmeleri ve hayvanları ehlileştirip onlardan yararlanmalarıyla elde edilmiştir. Bu, tarımın keşfi ya da icadıdır. İnsanlığın bütün tarihinin sürekli de-

ğiştiği ve bunun çoğunlukla insanlar tarafından gerçekleştirildiği şimdi bile açıkça anlaşılmış olmalıdır, fakat bu hikâyede bazı adımlar özel bir önemle öne çıkar. Ateşe hâkim olunması ve konuşma gibi, tarım da bu özel adımlardan biridir. Tarım, insanlar tarafından tarihöncesinde yapılmış büyük ilerlemelerden biridir; hayatı o kadar büyük ölçüde ve derinden değiştirmiştir ki, o dönemden beri yapılan her şey bu sayede mümkün olmuştur.

Dünyanın farklı bölgeleri tarıma farklı zamanlarda geçmişlerdir. İklim ve fiziki ortam temel neden olmalıdır. Bu nedenler bazı halkların (örneğin Amerika'da yaşayanların) tarım aşamasına kendi başlarına ulaştıklarını ama bunun eski Avrasya dünyasından çok daha sonra meydana geldiğini ve bazı halkların (örneğin tarihöncesi Batı Avrupa'dakiler) dışarıdan yardım almadan bu aşamaya hiçbir zaman ulaşamadıklarını da açıklar. Yetiştirilmiş bitkilerle ilgili en eski izler yaklaşık MÖ 10.000 yıllarına ait olup Güneydoğu Asya'da bulunmuştur, bunlar darı ve pirincin eski bazı türleridir ve o bölgede hâlâ önemlidir. Bundan yaklaşık 8000 yıl sonra, Orta Amerika'da insanlar bir çeşit tatlı patates ile ilkel bir mısır çeşidini yetiştirmeyi öğrendiler. Bununla birlikte, Yakındoğu'da tarımın erken aşamalarıyla ilgili çok daha fazla bilgi bulunmaktadır. MÖ 9000 ile 6000 yılları arasında, bu bölgede, bugün hâlâ kullandığımız tahıllar yaygınlaşmıştı.

Bereketli Hilal

Nil Deltası'ndan başlayarak Filistin üzerinden Doğu Akdeniz'e uzanan ve Anadolu dağlarından doğuya dönüp İran ile Hazar arasında, Mezopotamya nehir vadilerinin diğer tarafındaki yaylalarda sona eren çok önemli bölge, bazen "Bereketli Hilal" olarak adlandırılır. Bu bölgenin büyük kısmı şimdi çok cazip görünmese de, on bin yıl önce iyi yağmur ve verimli toprak, burayı av hayvanlarıyla dolu çok ağaçlıklı bir yer haline getirmişti. Son buzul çağı kuzeye çekilirken, buradaki ormanlar kuzeydekiler kadar acımasız değildi ve daha kolay açılabiliyordu. Daha sonraki tahılların ataları –yabani arpa, bir cins yabani buğday ve birçok ot– tepelerde yetişiyordu. Yeni ekim ve hasat teknikleri bu tepelerde başlayıp Nil Vadisi'ne ve Güneydoğu Avrupa'ya yayılmış gibi görünmektedir.

Muhtemel bir zaman tablosuna göre, yaklaşık MÖ 9500 yıllarında Küçük Asya'da vahşi otlar ve tahıllar hasat ediliyor, MÖ 7000'lere gelindiğinde Doğu Akdeniz ve Mezopotamya'da ilk ekim ve yetiştirme faaliyetleri yapılıyordu. Bunu izleyen üç bin yıl boyunca bu uygulamalar batıya doğru kabaca Ren bölgesine kadar taşındı ve MÖ 3000 yıllarına gelindiğinde çiftçilik Batı Avrupa ve Britanya Adaları'na ulaşmıştı. Dünyanın diğer bölgelerinde gıda yetiştirmenin usulleri bağımsız olarak bulunmuş olabilir ama Akdeniz'in doğu ve batısına komşuları tarafından iletilmiş gibidir.

Hayvan yetiştiriciliği de neredeyse bitkisel ürünler kadar devrimci bir etki yarattı. Köpek, Avrupa'nın avcı toplulukları tarafından zaten evcilleştirilmişti ve bu orga-

nik enerjinin insan kullanımına sunulmasındaki bir başka büyük adımdı. Bir sonraki aşama yabani hayvanların çevrilerek sürüler halinde tutulması; bazılarının et, deri, yün, boynuz ve kemikleri için seçilerek öldürülmesiydi. Bereketli Hilal'de insanların kolaylıkla güdebilecekleri çok sayıda hayvan bulunduğu ortaya çıktı. Koyun ve keçiler (ya da onların ataları) burada özellikle boldu, domuz ise dünyanın hemen her tarafında yabani olarak bulunmaktaydı. Bunları sadece öldürmek yerine canlı kaynaklar olarak elde tutma prensibi bir kez kavrandıktan sonra, birçok başka şey gelecekti, süt sağma veya kümes hayvanlarının yumurtalarının toplanması gibi. Daha sonra ise hayvanların binicilik, taşıma veya çekme için kullanılması gelecekti.

Dört hayvanın evcilleştirilmesi, söz konusu zamanlardan beri hayvancılığın belkemiğini oluşturmuştur: keçi, koyun, domuz ve sığır. Bunların hepsi kuzey yarıkürenin memeli ailelerinin üyeleri olup birbirlerinin yararlı bir şekilde tamamlayıcısıdır. Keçiler dayanıklı hayvanlardır ve zayıf otlaklarda hayatta kalarak et, süt, deri ve yün temin ederler. Koyun ot olan her yerde yaşar (ki ılıman iklimin tepelerinde ot bolca bulunur) ve keçilerle aynı yararları sağlar. Koyun yetiştiriciliği ile ilgili ilk izler yaklaşık MÖ 9000 yıllarından, Kuzey Irak'tan gelmektedir. Domuz et kaynağı olup, koruluklarda ve ormanlarda yiyeceklerini kazıp çıkarır, hızlı büyür ve kısa aralıklarla çok sayıda yavru yapar. Sığırlar et, süt ve deri üretiminde ve ayrıca yük çekmek veya taşımak için kullanılır. Ehlileştirilmiş hayvanlarla ilgili en iyi buluntular ilk tarım yerleşimlerinde bulunan yenmiş hayvanların kemikleridir. Bunlar olgunlaşmadan öldürülmüş genç hayvanların kalıntılarıdır ve güdülen sürülerden seçilerek öldürülmüştür (avcı topluluklar tarafından öldürülen hayvanların neredeyse tamamı yetişkindi).

Tahıl ekimi ve hayvan yetiştiriciliği etrafında tarımsal sistemler gelişti. Dünyanın bazı bölgelerinde ise söz konusu devrim sadece kısmen gerçekleşti. Orta Amerika'nın sakinleri tahıl yetiştiriciliğine başladıkları zaman hayvanları evcilleştirme yoluna gitmediler, çünkü çok zaman sonra Kolomb'un takipçileri başka hayvanlar getirinceye kadar, etraflarında evcilleştirmeye uygun çok az hayvan bulunmaktaydı. Sadece Ant Dağları'nda, çok amaçlı bir hayvan olarak et, süt ve yün üreticisi olmasının yanı sıra, yük de taşıyan lama sayesinde çobanlık becerileri gelişti. Böylece yalıtılmışlık durumu kısa sürede Amerika ve Eski Dünya topraklarında hayatı farklılaştırmaya başladı. Fakat Eski Dünya'da iletişim zorlukları tarımın gelişme yollarındaki büyük farklılıkları açıklayabilir. Örneğin bilgilerin ve ürünlerin Yakındoğu'dan Kuzey Afrika yoluyla Batı Avrupa'ya oldukça kısa bir sürede ulaşmış olması muhtemel olduğu gibi, biraz daha az kolaylıkla Tuna Vadisi'nden yukarı erişmiş, ancak Asya'ya taşınmaları çok daha zor olmuştur. Dahası, aynı şeyin burada gerçekleştirilmesinin önünde büyük iklim farklılıkları engeli bulunmaktaydı. Bunun bir sonucu olarak, Çin bir tarım bölgesi olduğunda, yerel koşullara uygun ürünler ithal bitkilerden türetilmiş olmalıydı. Bunlar, Yakındoğu tahıllarının Avrupa'ya ithal edilmesinin aksine, dışarıdan getirilmemişti. Bunun çok önemli örneği pirinçtir, bu tahılın ekimi sırasında gerçekten

hayvan gücüne ihtiyaç yoktur ama muazzam miktarda insan emeği kullanılmaktadır. Bu durum, daha sonraları iş hayvanı olarak sığır kullanmış olmalarına rağmen, Çinlilerin yemek için ürettikleri yegâne hayvanın niçin domuz olduğunu açıklar. Ne var ki arkeologlar Çin'de tarımın kökenleri konusunda hâlâ büyük fikir ayrılıkları ve kararsızlık yaşamaktadır, bu nedenle en iyisi dogmatik olmamaktadır.

Değişen bir dünya

Tarımın gelmesiyle birlikte insan hayatının koşullarında meydana gelen devrim binlerce yıl sürdü. İlk tarım yerleşimleri kısa süreliydi ve ilk çiftçiler muhtemelen hâlâ göçebeliği sürdüren ekin yetiştiricileriydi ve ilkel topluluklar arasında hâlâ görülen "orman açma" ya da "toprak açma" tarımını uyguluyorlardı. Bu iş için belli bir orman alanı seçilir (çürümüş yaprak birikintisi ve döküntüler nedeniyle burada toprak muhtemelen iyidir) ve ağaçlar kabukları soyularak öldürülür. Sonra bunlar yakılır, mümkün olduğu takdirde kütüklerden geriye kalanlar temizlenir ve kökler arasına ürün ekilir. Birkaç yıl sonra alt bitki örtüsü tekrar çoğalır ve belki de toprak gücünü yitirir; bu nedenle yeni bir mahallin seçilmesi gerekir. Çok uzun bir süre boyunca, çiftçilik sadece bu şekilde yapılmaktaydı. İnsanlar toprağı işlemenin başka bir yolunu bilmiyorlardı, boynuzdan yapılmış kazma ve taş aletlerle toprağı temizlemek çok zordu. Yüzyıllar birbirini izledikçe bazı yerlerin sürekli olarak yeniden işgali ve tekrar ekimi nedeniyle ortaya tarlalar çıkmaya başladı ve bu gerçekleşince çiftçiler tek bir yere bağlanmaya başladılar, antropologların ifadesiyle yerleşik hale geçtiler. Arkeologlar bu yerlerden pek çoğunu ortaya çıkardıkları için, yerleşik düzene geçme, bildiğimiz kadarıyla, tarımın insan davranışları üzerindeki ilk etkilerinden biridir.

Tarıma geçişin çevre üzerindeki etkisine gelirsek, eski sebzeler ve ekinler bizimkilerden çok daha farklı bir görünüşe sahipti. Şimdi kullandıklarımız çok daha büyük olup, bazıları şekil, renk ve büyüklük itibariyle yabani çeşitlerden farklılık gösterir, çünkü insanlar evrim sürecine müdahale etmişlerdir. İnsanlar bazı soyları ekime alıp diğerlerini reddederek erken bir tarihte doğanın dengesini bozmaya başlamıştır, öyle ki insan seçimleri araya girmiş olmasa çok farklı seçimler ortaya çıkacaktı.

Ekinlerin en önemlileri tahıl ve tohumlardı. Yaprak, kök ve yumru ürünler de ekilebilirdi ve nitekim yakın bir tarihte ekilmeye başlanacaktı, fakat buğday, arpa, bezelye ve mercimek çok daha iyiydi. Kurutulduktan sonra saklanabiliyorlardı. Böylece, ürün kötü olursa kış ve kötü ürün yılları için yiyecek sağlayabiliyorlardı. Bu, tam olmasa da –çünkü ekmenin ve hasat etmenin de kendilerine has yeni ihtiyaçları vardı– doğal ritimlerin sıkı döngüsünden başka bir kurtuluştu ve çok eskilerde, et yiyen *hominid*lerle başlayan, sadece hayatta kalmak için yeterli gıda bulmak amacıyla avlanmaktan başka şeyler yapabilme özgürlüğüne doğru atılan bir adımdı.

İnsan kararlarının etkileri hayvanlarda da görülecekti. Evcilleştirilen ilk koyun ve domuzlar, İngiltere tepelerindeki otları didikleyen zengin görünüşlü, postu köşeli ya-

ratıklar ya da ağıllarımızda uyuklayan canavar boyutlu domuzlardan çok daha küçük, son derece sıska yaratıklardı. Değişim sadece büyüklükleriyle ilgili değildi. Çoğu evcilleşmiş hayvanın (ve kuşların) gıdaları insanlar tarafından temin edildiği için ağız ve çene yapısı küçülmüş, vahşi doğada hayatta kalmaları için gerekli olandan daha az gelişmiş diş ve çeneleri olan türler ortaya çıkmıştır. Modern hayvanların, zekâ itibariyle doğadaki atalarından daha geri oldukları da düşünülebilir, çünkü insanlar tarafından doğal düşmanlarından ve tehlikelerden korunmuşlardır, bu arada dış dünyadan gelen mesajları işleyen bazı beyin bölgeleri daha az gelişmiş olan türler hayatta kalabilmiştir. Daha çarpıcı şekilde, evcilleştikçe hayvanların renkleri tekdüzelikten uzaklaşmaktadır, çünkü onların doğal yaşam alanlarından uzaklaşmaları, renklerinden kaynaklanan tehlikeler nedeniyle türleri tükenecek olan çeşitlerin hayatta kalmasını sağlamaktadır.

Bilemeyeceğimiz bir husus ise, insanların böylesi değişiklikleri elde etmek için ne zaman ve ne ölçüde gayret gösterdikleridir. Şimdilerde, daha çok süt veren ineklerin ya da daha ağır yünü olan koyunların selektif olarak çiftleştirilerek üretilebileceğini biliyoruz, fakat başlangıçta birçok tesadüf önemli rol oynamış olmalıdır. Doğal seleksiyona müdahale için ilk nedenler şimdi öne çıkmış olanlardan çok farklı olabilir. Örneğin en eski çobanlardan biri sadece hoşuna giden ya da kolayca tanınabilecek alametleri olan hayvanları çiftleştirmeyi seçmiş olabilir. Bunu bilmiyoruz.

Yeni yöntemlerin ve gerçekte herhangi bir tarım faaliyetinin en önemli sonucu açıktır: Daha fazla yiyecek temin edilmiştir. Birçok şey hayvanların, bitkilerin ve toprağın çeşidine bağlıdır, fakat yiyeceği için toplayıcılık ve avcılık yapan toplumlardaki bir aile yeterli miktarı temin etmek için binlerce dönüm araziye gereksinim duyarken, ilkel bir tarımda bile yüz dönüm kadarı yeterlidir. Bu, gıda üretimindeki ilk büyük sıçramanın sonucuydu. O dönemden beri meydana gelen gelişmeler bunu küçükmüş gibi gösterebilir, fakat tarımın ortaya çıkması avcılıktan sonra insanların gıda stokunda ilk büyük artışı getirmiş ve daha büyük bir potansiyelle birlikte gelmiştir.

Daha bol gıda, insanların sayılarının da artmasına neden olmuştur ve eğer daha fazla yiyecek varsa, o zaman bunu yemek üzere daha fazla ağız hayatta kalacaktır.

Çok iyi tahminlerde bulunamayız ama bunun ne anlama geldiği ile ilgili tüm işaretler arkeologlar tarafından bizzat ortaya çıkarılan daha büyük yerleşimlerin, yani ilk köylerin kalıntılarından anlaşılabilir. Bunların görünüşleri, sosyal hayatta başka değişikliklerin de devam ettiği konusunda oldukça emin olmamızı sağlamaktadır. Aynı yerleşim yerinin sürekli işgal edilmesi normalleşiyor, bu arada av hayvanlarının ya da etraftaki mevsimlik bitkilerin izlenmesine gerek kalmıyordu. Yeni yerleşimler meydana gelirken daha güçlü binalar ortaya çıktı. Çok meşhur bir örnek, MÖ 9000 yıllarında hiç kurumayan bir pınarın yanında kurulmuş olan Eriha yerleşimidir. Aradan bin yıl geçtikten sonra kerpiç duvarlı evleri yaklaşık otuz beş dönümlük bir alanı kaplayacak kadar büyümüş ve etrafında büyük duvarlar inşa edilmişti. Bu yerleşimin

sakinleri açıkça korumaları gereken şeyleri ve korunmaları gereken muhtemel düşmanları olduğunu hissediyorlardı. Servet sahibi olmuşlardı ve bunun hızlı yolunun, ona zaten sahip olanların elinden almak olduğunu keşfetmişlerdi.

Eriha gibi yerlerde bu tür topluluklar, çevrelerinin sunduğu özel talepler ve fırsatlarla daha fazla birbirine sarıldıkça, yeni hayat biçimleri zamanla ortaya çıkmaya başladı. Daha önceki buzul çağlarının sonunda, geride kalandan yararlanacak *Homo sapiens* kadar becerikli bir başka hayvan yokken böyle olmuyordu. Ayrıca çok uzun bir süre dünyada çok fazla insan yoktu ve topluluklar birbirlerinden tecrit edilmiş halde yaşama eğilimindeydi. Sonra, kendi ortamlarındaki sorunlarla başa çıkabilecek yeni beceriler elde ettikçe, giderek daha da karmaşık hale gelen, "kültür" dediğimiz yaşam biçimleri farklılaşmaya başladı. Bu kültürlerde yetişmiş insanlar bunu kesin ve mutlak bir olgu olarak kabul etmiş olmalılar (ki dünyadaki insanların büyük bölümü hâlâ kendi yaşam biçimlerini bu şekilde kabul ediyorlar). Topluluk devam edecekse işleri yapmanın rutin yolları son derece önemli görülmüş olmalıdır, bu nedenle çok uzun bir süre değişik kültürler birbirlerinden uzaklaşmaya devam ettiler. Kuşku yok ki değişik gereksinimleri karşılamak zorunda kalınca, dil de farklı formlar aldı. Günümüzde bile, hâlâ ilkel olan bölgelerde birçok dil yan yana bulunabilir. Hemen her kabilenin, kendi özel gereksinimlerini karşılayan kendi dili vardır. Modern İngilizce veya İspanyolca gibi dünya çapında konuşulan büyük diller ancak çok geç bir tarihte ortaya çıkmış olup, uygarlığın birer ürünüdür.

Bu tür farklılıklar tüm bu toplulukların, bizim düşündüğümüz şekilde, birbirine benzeyen yaşamlar sürdüğü gerçeğini dengeler. Kullandıkları teknoloji sadece birkaç bin yıl öncesinde var olan herhangi bir şeyden çok daha ayrıntılı olsa da, hepsi çok basit bir teknolojiye dayanmaktaydı. Bu, insanlığın evriminin bir sonraki ayırt edilebilir safhasının da göstereceği gibi, daha kapsamlı ve hızlı değişim yaratmak için muazzam bir potansiyel taşımaktaydı.

NEOLİTİK DEVRİM

Neolitik kelimesinin, paleolitik gibi taşla ilgisi olduğunu düşündürten bir sonu vardır. İnsanlar bazen "taş devri"ndeki aşamaları tanımlamak istemişlerdir. Zamanla bir "mezolitik" çağ ile bir "neolitik" çağdan söz etmeye başlamışlardır. Tarihöncesinin bütün diğer ayrımları gibi bunlar da değişik bölgelerde farklı zamanlarda başlar ve sona erer, ayrıca ani değişimlere tabi değillerdir. İnsanlar bir sabah uyanıp kendilerini değişik bir çağda bulmadılar, olup biten şey onların bazı işleri yapma şekillerinin (özellikle de arkeologların en kolay gözleyecekleri şey olan taştan belli aletler yapma biçimlerinin) zamanla değişmesiydi. Her ne kadar değişimin olduğu söylenebilecek herhangi bir an asla olmadıysa da, nihai sonuç açıkça görülmekteydi. Karmaşık

birer oluşum olan toplumların değişim yolu, her ne kadar şimdi çok hızlanmışsa da, hâlâ bu şekildedir. Mezolitik, uzmanlar için ilginç ve önemlidir ama bizim amaçlarımız için gerçekten fazla önemli sayılmaz. Öte yandan, neolitik gerçekten de insanın gelişiminde çok önemli bir aşamayı işaret eder.

Bunun nedeni nedir? Sonuçta, en dar anlamıyla arkeologlar neolitik kelimesini bilenmiş ve cilalanmış taşın, yontulmuş veya inceltilmiş taşın yerini aldığı bir kültürü tanımlamak için kullanmışlardır. Bu kendi başına pek ilginç görünmemektedir. Çok daha fazlası vardır. İnsan varlığının neolitik aşaması, uygun işaretler olan taş kullanma yollarının çok ötesine geçen muazzam öneme sahip başka değişiklikler getirmiştir. Bunların hemen hepsi, her ne kadar kökleri çok daha eskiye dayansa da, sadece tarımın daha önce keşfedilmiş olması sayesinde bu kadar geniş ölçekte ve böylesi geniş bölgelerde gerçekleşebilirdi. Bunlar, neolitik devrim adı verilen ve unsurlarına ayrılması ancak tanımlama kolaylığı sağlamak için yapılması gereken gelişmeler demetini mümkün kılmıştır. Tüm insan toplulukları karmaşık şekillerde birbirine bağımlıdır; bütünün her parçası, diğerlerinin varlığı nedeniyle kendi yaptıkları şekilde hareket eder ve gelişir. Tarım sayesinde daha fazla gıda temininin muazzam önemini bir kez anladıktan sonra, herhangi bir özel değişimi hayati derecede önemli olarak tanımlamak için çok acil bir neden bulunmamaktadır. Bu yüzden, tesadüfi olmakla birlikte, önemi açık olan bir noktadan, döneme adını veren taş teknolojisinden başlayalım.

Teknolojik değişim

On binlerce yıl boyunca, ağır kesim işleri el baltalarıyla yapılmıştır, bunlar kenarları yontularak keskinleştirilen ve elin ayasında tutulan aletlerdi. Neolitik aletler de hâlâ taştan yapılıyordu, ama daha düz yüzlüydüler ve daha sert diğer taşlarla öğütülüp bilenerek cilalanmışlardı. Dahası, kesici yüzler bir sapa takılıyordu. Bu durum, şekil ve cila sayesinde zaten iyileştirilmiş olan kesme gücüne aktarılan enerjiyi büyük ölçüde artırıyordu. Bazı neolitik taş baltalar modern saplara takılmış ve ormanlarda denenmiştir, bunlar uzun ömürlü ve etkili aletlerdir, çünkü körleştikleri zaman, ilk başta yapıldığı gibi tekrar bilenerek keskinleştirilebiliyordu. Bu tarım için son derece önemli bir aletti. Ürün yetiştirilmesi için ağaçlıkların ve çalılıkların açılmasını kolaylaştırıyordu. Bunu toprağı işlemek üzere taştan yapılmış çapalar izledi. Bunun anlamı, taş teknolojisindeki bir gelişmenin gıda üretimindeki bir devrimle yakından bağlantılı olmasıdır. Neden ve sonuçların tam sırasını bilmiyoruz ama arada bir bağlantı olduğu açıktır.

Neolitik çağda insan hayatında meydana gelen değişiklikler arasındaki bu türden çok sayıdaki bağlantı bu dönemin insanlık tarihinde çok önemli bir yere sahip olma iddiasını haklı çıkarmaktadır. Bütün bunların bir şekilde rayına oturması için beş veya altı bin yıllık bir süre gerekiyordu ve toplam etkisi de, MS 18 ve 19. yüzyıllarda buhar gücünün ortaya çıkmasından önce ekonomik ve sosyal büyüme alanlarındaki en hızlı

gelişme oldu. Sadece daha fazla insan beslenmekle kalmıyor, aynı zamanda daha çok insan gıda üretiminde yer almadıkları halde beslenebiliyordu. Daha önceki dönemlerde uzmanlık bilgisine sahip birkaç kişi olabilirdi, fakat tarımın gelmesiyle birlikte ekonomik ve teknik uzmanlık hem daha muhtemel hem de daha kolay bir hale geldi. Daha büyük ve yerleşik topluluklarda daha fazla zanaatçı başkalarının temin ettiği geçim karşılığında kendilerine verilen görevleri gerçekleştirmeye başladı, örneğin alet veya dekoratif nesneler yaptılar. Faaliyetlerinin bir kısmı, hem farklı bireyler tarafından farklı yaşam tarzları yaratma hem de yeni teknik buluşlar açısından büyük önem taşıdı.

Bu yeniliklerden biri çömlekçilikti. Bunlar ilk kez MÖ 10.000 yıllarında Japonya'da yapılmış olabilir, fakat bundan birkaç bin yıl sonra Bereketli Hilal'de de yaygın şekilde görülmekteydi. Çanaklar ile odundan ve belki de taştan yapılmış kaplar daha önceki dönemlerde zaten kullanılmıştı. Tarım ve saklanabilir gıdaların ortaya çıkmasıyla bunlar daha gerekli hale geldiler. Birileri belki de bir kaza eseri olarak, kilin ateşe tutulmasıyla değiştiğini gözlemledi. Bu, kapların çok daha hızlı ve kolay bir şekilde imal edilebileceği anlamına gelmekteydi. Bu da farklı pişirme şekillerini, dolayısıyla insanların gıda listesinin daha da genişlemesini ve aynı zamanda gıdaların saklanmasını mümkün kıldı. Ayrıca garantili bir stoku daha az problemli hale getirdi. Dahası, çömlekler renkli maddelerle sıvanarak ve şekilleri değiştirilerek kolaylıkla süslenebiliyor –her ne kadar uzun süre bu oldukça kaba bir şekilde yapıldıysa da–, yeni bir sanat vasıtası sunuyordu. Tüm bunların toplam sonucu, çok farklı etkilerin yaratılması oldu. Dokumalar da bir başka neolitik dönem icadıydı. İnsanlar binlerce yıldır deri giymişlerdi ve elbiseleri, en iyi şekliyle 19. yüzyılda Kuzey Amerika Kızılderilileri ya da 20. yüzyılda Eskimolar tarafından giyilenlere benziyor olmalıdır (bunların ikisi de yakın zamanlara kadar taş devrini sürdüren halklar olarak görülebilir), fakat neolitik zamanlarda, ilk dokumalar Yakındoğu'da ortaya çıkmaya başladı.

Çiftçilik, çömlekçilik ve dokumalar... Sadece bunlar bile birkaç bin yıl içerisinde çok büyük değişikliklerin olduğuna işaret eder. Bunlar gerçekte, insan gelişmesinin bir sonraki aşaması, yani bizim yaşadığımız medeniyet dönemi için anaokulunun hazırlığından başka bir şey değildi. Öte yandan, bunlar neolitik ile bağlantı kurabileceğimiz gelişmelerin tümü değildir. Bir kez daha, medeniyet aşaması ile iç içe geçmiş şekilde (ve bu nedenle bazı biliminsanları bunu neolitik dönemin bir parçası saymazlar) metal kullanımının keşfiyle karşılaşırız.

Metalürjinin ortaya çıkışı

Metal kullanımı uzun vadede insan dünyasını neredeyse çiftçiliğin ortaya çıkması kadar değiştirdi. Bununla birlikte söz konusu tedrici değişim bir şekilde ortaya çıktı. Bunu tespit etmek de oldukça kolaydı, çünkü bütün etkilerinin hissedilmesinden önce başka şeylerin olması gerekiyordu. Uzun bir süre boyunca, insanlar madeni bulup bunu işlemeyi öğrendikten sonra bile, elde fazla maden yoktu. Metalin ilk kul-

lanımları nadir ve dağınıktı, üstelik fazla etkili de değildi. Her şeye rağmen, ilk izler çok açık şekilde neolitik dönemdedir. MÖ 7000 ile 6000 arasında bir tarihte, kullanılan ilk metal olan bakır madeninin kolayca bulunduğu bir yerin yakınlarında, Anadolu'nun bir bölgesinde kullanılmaktaydı. Kıbrıs ve bazı Ege adaları da, bunun temin edildiği yerlerdi. Bulgular, zaman geçtikçe bakır kullanımının yavaş yavaş batıya, Akdeniz havzasına doğru ilerlediğini; sonra da Britanya Adaları'nda ve ayrıca anakarada İtalya ve Macaristan'a yayıldığını göstermektedir.

En eski bakır işçiliği çekiç vasıtasıyla yapılmıştır. Bu, ancak çok saf madenle mümkün olabiliyordu. Bir sonraki aşama ise dökümdü, yani bakır sıvılaşıncaya kadar ısıtılıp sonra kalıplara dökülüyordu. Nihayet saf olmayan madenin de (yine ısı sayesinde) daha saf metal elde etmek amacıyla rafine edilebileceği keşfedildi. Bu süreçler öğrenildikten sonra, binlerce yıl boyunca kullanılacak olan temel metalürji usulleri ortaya çıkmış oldu. Yeni maden kaynaklarının bulunması, bunlarla deney yapılması ve belli kullanımlar için uzmanlaşılması, çalışırken daha fazla ısı kullanılması, saflaştırılması ve metallerin alaşımlar oluşturacak şekilde karıştırılması gibi yollarla gelişim sürdürüldü.

İlk alaşımın kalay ve bakır karışımı olan bronz olduğu sanılmaktadır ve iyi bronz için on ölçü bakıra bir ölçü kalay yeterlidir. Bu o kadar önemliydi ki bronz çağına adını vermiştir. Uzun süre, bronzun ilk kez MÖ 3000'den fazla uzak olmayan bir tarihte Mezopotamya'da yapıldığı düşünülmüştü. Ayrıca, bundan bin yıl kadar sonra Çin'de de yapıldığı biliniyordu. Fakat kısa bir süre önce, Kuzeydoğu Tayland'da bulunan bronz eşyaların MÖ 3600'lerde yapıldığı ve tüm diğerlerinden daha eski olduğu anlaşıldı. Kuşkusuz, biliminsanlarının hangi eski topluluğun bronzu ilk kullananlar olduğu konusu üzerinde anlaşmalarından önce, daha fazla delile ihtiyaç olacaktır. Esas nokta, bronz çağının, insan topluluklarının metal gereksinimlerini, bakırdan çok daha üstün olan bu alaşımla karşılamalarıdır. Bu metal ile aletlere çok daha keskin bir kenar yapılabiliyor ve aletler daha dayanıklı oluyordu; bakır bu açıdan çakmaktaşı kadar bile iyi değildi. Ayrıca çok daha kolay bir şekilde kalıba dökülebiliyor ve şekil verilebiliyordu. Bunun keşfi, doğal olarak kalay bulunan yerleri de önemli hale getirdi, bazen bunlar bakır madeniyle aynı bölgede bulunabiliyordu.

Bu konuda nasıl ilerleme kaydedildiğini de bilmiyoruz. Muhtemelen biri, çömlek pişirmek için kullanılan bir fırında bırakılmış bakırın eridiğini ve dolayısıyla kalıba dökülebileceğini fark etmiştir. Teknoloji daima birbirini tetikleyen yan ürünlerle ilerlemiş, bir ilerlemenin yan ürünleri diğerinin ana adımı olmuştur. Modern yapışmaz tavalar, uzay roketlerinin yapımı sırasında ısıya dayanıklı malzemelerle ilgili olarak geliştirilen bilgiyi kullanır. Bir yan ürün bulununca, uzmanlar bunun sonuçlarıyla deney yapmaya başlar ve bunu yeni yan ürünler izler. Bazı biliminsanları son zamanlarda madeni saflaştırmanın kaza ile değil, şimdiki terimlerle "araştırma" ve bilinçli deney vasıtasıyla bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Eğer bu doğruysa, neolitik çağa gelindiğinde insanların ne kadar bilinçli bir değiştirici haline geldiği anlaşılır.

Altın da erken bir tarihte bulunmuş ve kullanılmaya başlanmıştır. Altın muhtemelen, eski dünyada daha sonraki dönemlere göre yüzeye daha yakın yataklarda bulunuyordu. Bununla birlikte kullanımı neredeyse tümüyle dekoratifti. Bakır, süs eşyalarında kullanılmış, fakat kısa süre sonra silah ve alet yapımı için eritilmişti. Bu, altın için mümkün değildi.

Alet ve silahlar için bronz bile, kullanılması hiç de tarihöncesine ait bir husus olmayan demir kadar önemli değildi. Demir ilk uygarlıkların iyice yerleşmelerinden sonra ortaya çıktı ve ancak çok geç bir tarih olan MÖ 1000 yıllarından sonra yaygınlaştı. Demirin tüm kullanıcıları, kendileri uygarlaşmış olmasalar da, uygarlık başladıktan sonra, yani tarihöncesinde değil, tarihi olarak düşündüğümüz bir dönemde yaşamışlardır. Fakat demir madenini burada tartışmak mantıkdışı değildir, çünkü erken dönemlerde metalürjinin hikâyesi gerçekten de demirle tamamlanır. Prehistoryacılar hâlâ "demir çağı" ve "demir çağı kültürleri"nden söz ederler, bu bir zaman dilimini değil maddi kültürde bir aşamayı tanımlayan bir sözdür. Her ne kadar demir kullanan halklar çok uzun süre sadece taş aletler kullanan diğerleriyle yan yana yaşamışlarsa da; demir çağı, neolitik dönemin hem en yüksek aşaması hem de sonudur.

Demirciliğin, bakır işçiliği gibi Küçük Asya'da başladığı konusunda genel bir mutabakat olmakla birlikte, tam yeri konusunda fazlasıyla tartışma vardır. Hiç kuşku yok ki, dünyanın bu bölgesinde yapılan bir başlangıç sadece hammaddenin varlığıyla değil, diğer metallerin işlenmesiyle artan bir deney birikimiyle de açıklanmalıdır. Demirin saflaştırılması için bakırdan çok daha yüksek bir derecede ısıtılması gerekmektedir. Anadolu'daki insanlar çömlek pişirmek için yaptıkları fırınlarda odun kömürüne hava körüklemek suretiyle yeterince yüksek ısı elde etmeyi zaten biliyorlardı. Buna rağmen bakır ve bronzda olduğu gibi, demiri kalıplara dökecek kadar yüksek ısılara ulaşamıyorlardı. Çok uzun bir dönem boyunca demire ancak dövülerek şekil verildi. Demir dövülebiliyor ama döküm yapılarak şekillendirilemiyordu.

Demircilik hızla yayıldı. Daha sonraları Keltler adı verilen Avrupalılar ilk demirciler arasındaydı (bu halk bronz konusunda da çok iyiydi ama ustalık konusunda Çinliler uzun süre liderliği bırakmadı) fakat bu ancak dünyanın diğer bölgelerinde de demir kullanıldıktan sonra gerçekleşti. Bunu ilk kullanan halk Hititler adı verilen Anadolululardı, bunlar yaklaşık MÖ 1500 dolaylarında Yakındoğu'da büyük bir imparatorluğu yönetiyorlardı ve demir silahları olanların daha kolay askeri zafer elde ettiğini göstereceklerdi. Demirden bir kılıç, bakır bir hançer veya taş baltayı bir kenara bırakın, bronzdan yapılmış bir kılıçtan bile daha sertti. Fakat demir, daha çok tarımda kullanılması sayesinde tarihi değiştirdi. Demir aletler toprağı işlemek için her şeyden daha uygundu. Bu, toprağın daha kolay ve daha derinden kazılması ve dolayısıyla daha fazla yiyecek anlamına geliyordu. Bunun ardından daha iyi ürünler ve aynı zamanda daha derin köklenmesi gereken bitkiler geldi. Ağaç kesimi kolaylaştı ama demirin etkisi oldukça yavaştı ve çok uzun bir süre boyunca çok pahalıydı. Bundan

yüz yıl öncesine kadar Rusya'da esas olarak tahta sabanlar kullanılıyordu ve dünyanın dört köşesinde hâlâ milyonlarcası kullanılmaktadır.

Tahta işçiliği de demirle birlikte değişim gösterdi. Bakır ve bronz aletler zaten artık tutarlı bir şekilde "marangozluk" olarak tanımlayabileceğimiz bir düzeyde işçiliği mümkün kılmıştı. İnsanların kullanabilecekleri ve keyif alabilecekleri eşyaların sayısı çoğaldı ve sanat, ustalıklarında daha da uzmanlaşmalarını kolaylaştırdı. Madeni olan bölgelerin önemi giderek arttı. Uygarlık çağına ulaşıldıktan sonra Avrupa, bu nedenle dünyanın geri kalanı için daha önemli hale gelecek ve dışarıdan gördüğü ilgi artacaktı. Avrupa halkları uzun bir süre boyunca diğer halklardan daha geri durumdaydı, ama toprakları kolayca elde edilebilen madenlerle doluydu, kuzeye çekilen buzullar da yakıt olabilecek zengin bir orman örtüsü bırakmıştı. Ortadoğu'da metal peşindeki arayıcılar MÖ 3000 öncesinde gözlerini buraya çevirmişlerdi. Bundan bin yıl kadar sonra, özellikle İspanya, Yunanistan ve Orta İtalya'da birkaç adet uzmanlaşmış metalürji bölgesi bulunmaktaydı. Avrupa kısa sürede hem maden üretimi hem de önemli bir imalat bölgesi olacaktı. Metalürjinin çevre açısından bazı kötü etkileri de ortaya çıktı. Kereste rezervlerinin yok olması muhtemelen toprağın tarım için temizlenmesinin değil, metallerin ergitilmesi amacıyla odun kömürü yapılması için ağaç kesilmesinin sonucudur. Fakat bu hikâye bizi tarihöncesiyle ilgili bir anlatımın çok ilerisine götürür. Bu muazzam bir temanın başlangıcıdır. Avrupa'nın maden ve teknolojik kaynaklarını kullanarak sonunda dünyada hâkimiyet kurma aşamalarının yavaşça birbirini izlediği bir yolun hikâyesidir.

TARİHİN KIYISINDA

Çoğu hayvan çok iyi düzenlenmiş gruplar halinde yaşar: karıncalar, arılar, geyik sürüleri. Öyle görülüyor ki bu hayvanlar toplumlarının kurallarına uyma konusunda insanlardan daha iyidir. Ne var ki bunun nedeni insanlardan çok farklı olmalarıdır. Onlar hiç de bizim anladığımız şekilde kurallara uymuyor, bunu otomatik olarak yapıyorlar. Bu şeyleri, genleri tarafından programlandıkları için ya da bizim "içgüdü" dediğimiz, derin bir şekilde içlerinde yer etmiş olan davranış örgüleri nedeniyle yapıyorlar. İsteseler de başka türlü davranamazlar, gerçekte başka şeyleri isteyemezler.

İnsan topluluklarında işler bu şekilde yürümez. Bunlar temel insan tabiatını, ihtiyaçlarını, dürtülerini hesaba katmak zorundadır ama bunları yapmak için çok farklı yollar sunarlar. Bu yollar çoğu zaman üyeleri tarafından bilinçli olarak seçilmiştir. Örneğin dünyanın dört köşesinde kadınlar ve erkekler birbirlerine seksüel olarak bağlanırlar, birlikte yaşar ve çocuk sahibi olurlar. Fakat bunu nasıl yapacakları konusunda çok farklı kural kalıpları vardır ve bu kurallar tabiat tarafından değil, insanlar tarafından belirlenir. İngiltere'de kurallar aynı anda birden fazla karıya veya kocaya

sahip olunmasını engellerken, bazı ülkelerde bunu yapmak kanunlara aykırı değildir. Ya da oldukça farklı bir örneğe bakalım; şöyle ki Avrupa'nın büyük bölümünde bundan birkaç asır önce, bir sanatı uygulayanların özel loncasına üye olmadan ve o loncanın nasıl çalışılacağı konusunda koyduğu kuralları öğrenmeden, belli zanaatlarla uğraşmak imkânsızdı. Bu sistem belli nedenlerle çözülüp gitti ve 18 ile 19. yüzyılların büyük kısmında, istediğiniz mesleği yapma ve keyfinize göre çalışmanızın önünde çok daha az sayıda hukuki kısıtlama bulunmaktaydı. Fakat bazı ülkelerde, çok uzun bir zaman boyunca uygun meslek kuruluşuna üye olmadan belli işleri yapmak çok zordu. Bunun ilk bakışta prehistorya ile pek ilgisi yoktur ama bu durum "sosyal kurumlar" dediğimiz, insanları belli şeyleri yapmak üzere örgütleme yollarına dikkatimizi çekerek, bunun değişik toplumlarda bir ölçüye kadar bir tercih sorunu olduğuna ve bir toplumdan diğerine büyük ölçüde değiştiğine işaret etmelidir. Bu, en eski tarihlerde bile geçerliydi.

Belli şeyleri yapma konusundaki geleneksel yolların farklı olması, tarihöncesi zamanların sonlarında bazı insan topluluklarının diğerlerinden büyük ölçüde farklılaşmış olduğunu göstermektedir. Toplulukların kendi geleneklerini oluşturmaları çok daha eski paleolitik zamanlarda başlamıştı, fakat yerleşik toplulukların oluşmasıyla birlikte farklılıklar çok daha keskin hale geldi ve bu da doğal olarak tarımın ortaya çıkmasının bir başka sonucuydu. MÖ 6500 yıllarına gelindiğinde, Dicle'nin kollarından birinde, Kürt dağlarında Jarmo adı verilen yerde, küçük bir köy bulunmaktaydı. Burada yaşayanlar henüz çömlek pişirmeyi bilmiyordu ama bazıları taştan temeller üzerine oturtulmuş ve birden fazla odası olabilen kilden evler yapmışlardı. Bu konutların bazılarında fırın veya zemine yerleştirilmiş leğenler gibi sabit mobilyalar bulunmaktaydı. Bu yerleşimin sakinleri yumuşak taşı kesip yüzeyini düzleyerek çanaklar, boncuk ve bilezikler yapabiliyorlardı. Tarımsal faaliyetleri vardı ve koyun, keçi, sığır, domuz ve tabii ki köpekleri evcilleştirmişlerdi. Bazıları –değerli süs eşyaları veya silahların sahipleri– Jarmo'da zenginlikleriyle diğerlerinden ayrılıyordu. Bu tür bir yerde uzmanların oynayacakları bir rol vardı. İşlerin düzenlenmesi, hasat ve ürünün depolanmasına nezaret edilesi gerekiyordu. Bununla birlikte Jarmo'nun muhtemelen sadece birkaç yüz kişilik bir nüfusu vardı. Çok daha batıda, Filistin'deki Eriha'nın aynı dönemde muhtemelen üç bin civarında sakini bulunmaktaydı. Önemli bir vahanın yönetimi ve kontrolünün elde tutulması bir yana, bu kadar büyük bir grup için uzmanlaşmış beceriler ve düzenli bir yönetim, Jarmo'da olduğundan çok daha fazla gereksinim duyulan şeylerdi. Neolitik çağda, en azından Yakındoğu'da meydana gelen gelişmelerden biri, insanların sadakat ve itaat gösterdikleri daha büyük grupların oluşmaya başlamasıydı. İnsan hayatı göçebe kabile hayatından uzaklaşarak bugün aşina olduğumuz şekilde belli topraklar üzerinde aynı kanunlara tabi olan insanlar etrafında bir sosyal örgütlenmeye geçiyordu.

Bu erken dönem toplumlarında erkek ve kadınların birbirlerinin rollerini nasıl

gördüğü hâlâ bilgimiz dışındadır, fakat kökleri yukarıda değindiğimiz biyolojik ve ekonomik olgularda bulunmaktadır. İnsan yavruları –kabilenin geleceği– çok fazla ve uzun ilgi gerektirdiği için; erkekler avlanmaya ve yiyecek toplamaya giderken, kadınların yerleşim yerinde kalması şeklindeki cinsiyetler arası işbölümü, muhtemelen topluluklar daha da yerleşik hale geçmeden önce iyice yerleşmişti. Bu bölünme üzerine değişik eğitim gelenekleri gelişecek, erkek çocuklar büyüyüp avda yetişkinlere ayak uydurabilecekleri (en azından onları engellemeyecekleri) çağa gelince onlara katılacaklardı. Bu sırada kadınlar da muhtemelen yerleşimin yakınlarındaki bitkileri dikkatle gözleyerek bunlar arasından özellikle yararlı ve besleyici ürünleri toplamayı öğreneceklerdi. Belki de günümüzde birçok yerde hâlâ olduğu gibi tarımdaki esas işgücünü onlar oluşturuyordu. Tarih çağına erişmeden önce, binlerce yıl boyunca varlığı kabul edilecek olan ve günümüze kadar gelen şeylerin çoktan yerlerini almış olduğundan emin olabiliriz.

MÖ 5000, kolayca hatırlanabilir olmanın dışında hiçbir özelliği olmayan bir tarihtir, fakat hayali bir dayanak noktası işlevini görebilir. Bu tarihe gelindiğinde, dünyanın fiziki çehresi günümüzdekinin hemen hemen aynısıydı. Kıtaların şekilleri, doğal engeller ve doğal iletişim kanalları o zamandan beri fazla değişmemiştir. İklim de (yedi bin yılda ondan önceki yüz binlerce yılın altüst oluşuyla mukayese etmeye değecek herhangi bir olay bulunmadığına göre) istikrara kavuşmuş olarak mütalaa edilebilir, bunu izleyen dönemde tarihçileri ilgilendiren ancak kısa vadeli dalgalanmalardır. Bundan sonra (hâlâ içinde yaşadığımız) değişimin büyük ölçüde insan eliyle gerçekleştiği çağ bulunmaktadır.

MÖ 5000 yılına gelindiğine dünyanın bazı bölgeleri neolitik çağa çoktan girmişti, insan hayatı çoktan farklılaşmış ve karmaşıklaşmıştı. Bu, kaydettiği büyük gelişmelere rağmen hemen her yerde büyük ölçüde aynı olan *Homo erectus*'un hayatından oldukça farklıydı. *Homo erectus* da bundan 2 milyon yıl önce, şimdi Olduvai Vadisi denilen yeri doldurmuş olan gölün kıyısında çömelip duran, etrafta dolaşarak av kollayan ve yiyecek stokunu paylaştığı hayvanlardan daha fazla hayatta kalma vasıtası olmayan zavallı ve zayıf *Australopithecus* örneklerinden çok farklı bir hayat yaşamıştı.

Neolitik dönemlerdeki insan çeşitliliği ve potansiyeliyle dolu bir dünyaya girmiş bulunuyoruz. Bu çeşitlilik artacaktı. Bazı insan toplulukları hızla gelişecek, bazıları ise gelişmeyecekti. Farklı halklar temasa geçip birbirlerinden bir şeyler öğrendikçe ya da kendi deneyleri üzerinde daha fazla düşünüp yeni deneylere doğru ileri atıldıkça, insan gelişiminde yeni güçler faaliyete geçecekti. Bunun anlamı, insanların farklılığının, tabiatın kaba gerçeklerinden kaynaklandığı kadar, insanoğlunun giderek artan bir hızla, bilinçli olarak etrafını değiştirme kabiliyetinden kaynaklanmasıydı. Bunun sonucunda daha büyük bir düzensizlik meydana gelecekti ve insanlığın tecrübesinde, dünyada bugün olduğu kadar büyük farklılaşma olanakları elbette ki mevcut değildi. Fakat MÖ 5000 yılında insanlık tekdüze bir hayattan çok uzaklaşmıştı. İnsanlara ait

çağların herhangi birini diğerinden ayıran kesin bir çizgi yoktur ve sadece bulanıklaşmış, kenarları kırık bir zaman diliminde ilerlemektedirler. Bu zaman diliminde bazı halklar uygarlık yolunda ilerlerken diğerlerinin hâlâ daha binlerce yıl içinde kalmaya devam edecekleri taş devrine sıkıca yapıştıkları görülür.

Bununla birlikte, burası değişimin hızlandığı bir dünyadır. Bu değişim tarihöncesinde başlamıştır ve bakış açısını doğru oturtmak gerekir. Bugün hayatta olan ve 1900 yılında uçağın olmadığını, nükleer gücün sadece elli yıllık bir geçmişi olduğunu, çoğu Afrika ulusunun sadece kırk yıl önce icat edildiğini ve AIDS'in ancak 1980'lerin başında bir hastalık olarak tanımlandığını hatırlayan biri, örneğin ortaçağda yüzyıllar boyunca bir şeyin değişmediği duygusundan mazeretli sayılabilir. Örneğin 15. yüzyılda Avrupa'nın büyük bölümünde insanların çiftçilik faaliyetleri hâlâ 9. yüzyıldakilerden farklı değildi. Ne var ki MS 800 yılında ve beş yüz yıl sonra Avrupa sanatına –örneğin binalara– bakarsak, gerçekten çok büyük bir değişiklik meydana geldiğini görürüz. Sanatla ilk karşılaştığımız dönem olan üst paleolitikte uzmanlar büyük mağara dekorasyonlarının belki de beş veya altı bin yıl boyunca hemen hiçbir stilistik değişim göstermediğini söylüyorlar. Ve gene geriye gidersek, taştan aletler yaparken belli yöntemlerde çok uzun süre ısrar edilmesi, bize daha da tedrici bir gelişmenin örneklerini verecektir. Daha eski zamanlarda, insanın gerçek fizyolojik gelişmesini gözlemlemek mümkündür, fakat paleolitik sanatta bazen zorlukla algılanabilen değişimlerle bile karşılaştırıldığında, bunun buzulların hareketi kadar yavaş olduğu görülür.

MÖ 5000 yılına gelindiğinde değişimin hızlanmış olmasının en önemli nedeni, bu tarihte artık yeniliklerin temel kaynağının doğal güçlerden bizzat insanlara geçmiş olmasıydı. Prehistoryanın sonunda, insanlık tarihi artan oranda seçimlerle ilgili bir hale gelmiştir. İnsanlar problemlerini çözmek, belli şeyleri yapmanın yollarını geliştirmek, belli malzemeleri ve becerileri kullanmak üzere eyleme geçmek ve uyarlamak için giderek daha fazla karar almaktaydı. Bu, nerede ve ne zaman olduğunu bilmememize rağmen en büyük değişimin, tam hikâyenin en başında meydana geldiğini anladığımız noktadır. Burada, belki de bizim insan olarak değerlendirmekte zorluk çekeceğimiz bir yaratık, ilk kez dünyayı kendisinden farklı nesnelerin bir arada toplandığı bir yer olarak düşünmeye başlamıştır. Bunun ne zaman meydana geldiğini bilseydik, bu insan prehistoryasının başlangıç noktası için en iyi tanım olabilirdi. Bu olay dünyayı kullanmanın yolunu açmış ve tabiat tarafından körlemesine şekillendirilen bir dünyadan insan kültürü ve gelenekleri tarafından şekillendirilen bir dünyaya geçişin tüm hikâyesini oluşturmuştur. Bundan sonra bileşik faiz gibi bir şey çalışmaya başlamıştır. Daha fazla insan ortaya çıktıkça, sadece yetenek havuzu genişlemekle kalmamış, aynı zamanda kullanılabilecek olan insan başarılarının ve tecrübelerinin sayısı da artmıştır. Küçük topluluklar bile her şeyi en baştan öğrenmek gibi usandırıcı bir çabadan kurtulmuştur.

Çok iyi bildiğimiz gibi bu durum, insanların eski problemleri çözerken yenilerini

yaratmadığı anlamına gelmez. İnsanlık tarihinin geriye kaymalar ve trajik başarısızlıklarla dolu olmadığını da göstermez. Fakat insanların bir kısmının ilk uygarlıkları yarattığı bir döneme girilirken, onların dünyayı bilinçli olarak kullanma ve değiştirme konusunda eşsiz olduğu şeklinde ifade edilebilecek merkezi temanın vurgulanmasını sağlar. *Homo sapiens* ile ilgili iyi tanımlardan biri de, onun her şeyden önce değişim yaratan bir hayvan olduğudur. Bunun delili insanların yaptıklarında, tarihlerinde yatmaktadır. Bunun arkasında, bu kitapta buraya kadar göz gezdirdiğimiz şeylerin tümü bulunur, yani milyonlarca yıllık süreçte yaratıklar şekillenirken öyle yollardan geçilmiştir ki primatlar arasında yalnız insanlar kendi kaderlerini şekillendiren yaratıklar haline gelmiştir. Çok uzun bir süre bunu dar sınırlar içinde yapmış olsalar da, bu etkinin en eski delilleri çok uzak bir tarihte yatmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

En Eski Uygarlıklar

UYGARLIĞIN KÖKLERİ

Bazı kişiler, kim oldukları konusunda anlaşmaya varmış olsak bile, ilk insanlar tarafından yapılan şeylerin gerçekte tarihle ilgili olmadığını ileri sürerler. İnsanları gerçekten anlamaya başlamamız ve gerçek bir tarih yazmamız için onların ne düşündükleri konusunda bize oldukça iyi fikirler veren delillere ulaşmamız gerektiğine işaret ederler. Gerçekte, kelimelere sahip olmamız ve onları anlamamız gerekmektedir. Bu nedenle, insanlığın geçmişi olarak tarih, ilk yazıdan fazla geriye gidemez. MÖ 5500 gibi eski bir tarihten kalan iki Çin yazı karakterinin bulunduğu ileri sürülse de, emin olduğumuz ilk yazı MÖ 3500 ile 3000 arasında icat edilmiştir. Birkaç yüzyılda taş veya kilden tabletler üzerine kazınmış kitabeler meydana getirilmiştir. Zamanla yazılı belgeler; papirüs, parşömen ve kâğıt ile büyük bir artış göstererek, büyüyen bir sel halinde, bize insanların hayatında en çarpıcı ve hızlı değişimlerin olduğu bir dönemle ilgili delilleri verirler. İnsan hayatı son beş bin yılda dönüşmüştür ve bu bazı biliminsanlarına göre "tarihin" ilgili olduğu şeydir. Bu yazılı kayıtlar dönemidir.

Geleneksel olarak yazının ortaya çıkmasından önce olup bitenlere tarihöncesi denir ve tarihçiler bu konuyu diğer biliminsanlarına bırakmışlardır. Bununla ilgili olarak bulunabilecek her şey "kayda geçmemiş" delillerdir. Bununla birlikte, tarihöncesinde birçok şey, insanların bir gün yazıyı ayrıca mühendisliği, inşaatı, örgütlemeyi ve birçok diğer şeyi bileceklerini garantileyecek şekilde düzenlenmiştir. Yakın zamanda (yaklaşık olarak son 5000 yılda) o kadar çok şey olmasına rağmen, bunlar herhangi bir hazırlık olmadan gerçekleşmemiştir. Geçen yılların taşıdığı ağırlığa bakılırsa, insanların hikâyesinin büyük bir kısmı tarihöncesi zamanda geçmiştir ve bu nedenle biz de o dönemden başladık. Uygarlaşmış hayatın ilk dönemlerine bakarken bunun arkasında ne yattığıyla başlamamız gerekir.

Atalarımızın uygarlık aşamasına getirdiği şeyler, uygarlık dediğimiz oluşumların neye benzeyeceğinin şekillenmesinde çok önemliydi. Eğer insanlar daha önce elbise yapmayı keşfetmiş olmasalar, dünyanın şimdi iskân edilmiş olan yüzeyinin büyük kısmında yaşa-

mayı başaramayacaklardı. Elbise kullanımı, dikiş ve dokumadan, uzay seyahatleri için yapılan özel malzemelerin keşfine kadar yol açtığı tüm diğer şeylerle birlikte, insanın değişik çevreye adapte olma kapasitesinin göstergesidir. Bu olmadan her şey farklı olabilirdi ki seksüel kimlik işaretleri buna bir örnektir. Fakat bu tür konular üzerinde spekülasyona gerek yoktur ve esas nokta yeterince basittir. Uygarlığı üreten ilk insan toplulukları, geçmişten aldıkları miras olmadan bunu yapamazlardı. Gerçekten de bazıları hiçbir zaman yapamadılar ve medeniyetin kendilerine dışarıdan gelmesini beklediler.

Uygarlığı oluşturan şeyi belirlemek biraz da ilk insanın tespit edilmesine benzer. Burada bir kaymanın oluştuğu gölgeli bir alan bulunmaktadır ve bir çizginin aşılmış olduğu konusunda anlaşmaya varabiliriz ama kesin tarihler aranmaya çalışılması anlamsızdır. Yakındoğu'da MÖ 5000 dolaylarında çiftçilik yapılan köyler fazladan tarımsal ürün sağlayabiliyordu. Bu küçük yerleşim yerlerinden bazılarının karmaşık dini âdetleri vardı, ayrıca çok iyi işlenmiş ve boyanmış çömlekler de yapabiliyorlardı. Bu neolitik çağda zaten çok yaygın bir sanat halini almıştı, fakat uygarlıktan kastımız ritüeller, sanat veya belli bir teknolojinin varlığından daha fazlasıdır. Ölçek önemlidir ama kesinlikle insanların aynı yerde toplanmasından ibaret de değildir. En iyisi konuya insanların üzerinde anlaşabildikleriyle başlamaktır.

İLK UYGARLIKLAR

İlk uygarlıklar MÖ 3500 ile MÖ 500 yılları arasında ortaya çıktı. Bunlar, insan hayatındaki bütün olumlu değişimlerin insan eliyle yapıldığı bir çağı başlatmışlardır. Bu uygarlıklarda kendi dünyamızın temellerini görebiliriz ki bugün bile dünyanın kültürel haritasının büyük bölümü bunlar tarafından belirlenir. Bunlar insan becerileri ve doğal verilerin özel karışımlarının sonucudur ve her farklı durum tabiatın istismarına dayanan yeni bir hayat tarzını mümkün kılmıştır. Her ne kadar ilk uygarlıkların hepsi birkaç bin yıl içinde ortaya çıkmışsa da –bu tarihöncesinin dev ölçeğinin yanında sadece bir lahzadan ibarettir– eşzamanlı ve aynı derecede başarılı değillerdi. Bazıları kalıcı başarılara doğru ilerlerken diğerleri gösterişli bir doğuş aşamasını takiben çöküşe geçmiş veya ortadan kaybolmuştur. Bununla birlikte hepsi, daha önceki zamanlarla karşılaştırıldığında değişimin hızı ve ölçeğinde son derece dramatik bir artışı göstermektedir.

Kaba bir kronoloji, MÖ 3500 yıllarında Mezopotamya'da, ilk uygarlığın görülmesiyle başlar. Uygarlık Mısır'da daha sonra, ama gene de erken bir tarih olan MÖ 3100 yıllarında ortaya çıkar. MÖ 2000 yıllarına gelindiğinde Girit'te Minoa uygarlığı dediğimiz bir başka oluşum dönüm noktası olarak görülür. Bu tarihten itibaren Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'da öncelikler sorununu göz ardı edebiliriz: Bu tarihe gelindiğinde burası bir uygarlıklar bütününün bir diğerini etkilediği ve ilişkiye girdiği bir bölgeye dönüşmüştü.

Bu sırada, belki de MÖ 2500 yıllarında, Hindistan'da uygarlıklar başlamıştı. Çin daha sonra, MÖ 2000 yılının ortalarına doğru başlar ve karşılıklı etkileşimin olup bitenleri açıklamakta büyük bir rol oynamak zorunda olmadığını gösterecek kadar yalıtılmış bir örnektir. Bu tarihten itibaren, Orta ve Güney Amerika hariç, ortaya çıkışları, önceden olgunlaşan uygarlıkların dışarıdan yarattıkları dürtüler ve şoklar –ya da onların mirasları– olmadan izah edilebilecek olan başka uygarlıklar görünmemektedir.

İlk uygarlıkların yerel tarıma tam bir bağımlılık, yazı konusundaki başarı ve toplumu kentlerde yeni bir ölçek içinde örgütleme hariç, hangi ortak noktalara sahip olduklarını görmek kolay değildir. Teknolojileri uygar olmayan öncülleriyle mukayese edilince daha ileri olsa da, hepsindeki maddi amaçlarla yapılan çalışmalar esas olarak insanın veya hayvanın kas gücüne dayanıyordu. Biçimleri ile gelişmeler ise büyük ölçüde konumları tarafından belirleniyordu. Ayrıca coğrafyanın getirdiği kısıtlamaları küçük adımlarla aşmaya başlamışlardı ve coğrafyadan yararlanarak bunların üstesinden gelme konusundaki yetenekleri artıyordu. Erken denizciliği yönlendiren rüzgârlar ve su akıntıları hâlâ aynı yerdedir ve MÖ 2. binyılda insanlar bunları kullanmayı öğreniyorlardı. Bu çok erken bir tarihte, insanların etkileşim ve değiştokuş olanaklarının tarihöncesi zamanlara göre kayda değer ölçüde ileri bir noktaya çoktan ulaştığı anlamına gelmektedir.

İlk Uygarlıklarda Tarımsal Gelişmenin Bazı Dönüm Noktaları

MÖ 800-8500	Güneybatı Asya, Anadolu, Yunanistan, İran ve Hazar havzasında evcileştirilmiş buğday ve arpa türlerinin ekimi, koyun, keçi ve sığırların evcileştirilmesi. Ekim ve hasat tekniklerinin Küçük Asya'dan Avrupa'ya aktarımı. Çin'de darı tarımı.
3400-3100	Mısır'da dokuma için keten ekimi, bu bölgede sabanla toprağın sürülmesi, tırmık kullanımı ve gübrelemeyle ilgili ilk deliller.
3000	Mısır'da eşeklerin yük hayvanı olarak kullanılması. Sümerler arpa, buğday, hurma, keten, elma, erik ve üzüm yetiştiriyor.
2900	Doğu Asya'da domuzun evcilleştirilmesi.
2540	Çin'de ipek sanayinin başlangıcı olarak ifade edilen tarih.
2500	İndüs Vadisi'nde fillerin evcilleştirilmesi. Peru'da patates tarımı.
2350	Mısır'da şarap imalatı.
1600	Girit'te üzüm ve zeytin tarımı. Mısır'da sulama amacıyla su kaldıracı kullanılması ve sulama kanallarının varlığıyla ilgili deliller.
1400	Hindistan'da demir saban kullanılması.
1200	Arabistan'da develerin evcilleştirilmesi.

Burada ifade edilenler uygarlıkların kökenleri ya da niçin oluştukları konusunda dogmatik sonuçlara ulaşılmasını fazla aceleci bir yaklaşım haline getirir. Uygarlıklar standart bir şekilde ortaya çıkmamışlardır. Kuşku yok ki bu daima bir dizi etkenin bir araya gelerek belli bir bölgeyi daha sonra uygarlık olarak nitelenecek bir yoğunluğa ulaştırması ve böylelikle söz konusu gelişmeye uygun hale getirmesi sonucunda oluşmuştur. Ayrıca süreci hızlandıracak hangi katalizör veya tetikleyicilerin faaliyette olduğunu da bilmiyoruz. Değişik çevreler, dışarıdan gelen değişik etkiler ve geçmişten gelen farklı kültürel miraslar; insanlığın her bölgede aynı sonuca doğru, aynı tempoda yürümediği anlamına gelir. Uygun bir coğrafi ortam şart olmakla birlikte kültür de önemlidir. Halklar aynı zamanda çevreden yararlanma ve zorlukları aşma kapasitesine sahip olmak zorundaydı. Mezopotamya, İndüs Vadisi, Çin ve Mısır açıkça daha uygun birer ortam sunuyordu. Zengin ve kolaylıkla işlenebilen toprakları köylerde oldukça yoğun bir çiftçi nüfusu mümkün kılıyor, bunlar da büyüyerek ilk kentleri oluşturuyordu, fakat Orta Amerika, Yunanistan ve Girit gibi çok farklı ortamlarda da uygarlıklar ortaya çıktı. Son ikisinin dışarıdan çok yoğun bir tesir altında kaldığını biliyoruz fakat Mısır ve İndüs Vadisi çok erken bir tarihten itibaren Mezopotamya ile temas halindeydi. Dış temaslar ilk bakışta dış dünyadan tecrit edilmiş gibi görünen Çin'de dahi önemli olabilir. Bazı kişiler diğerlerinin kaynağı olan merkezi bir uygarlık aramamız gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat ortada, sadece diğerlerinden izole olmuş Amerika uygarlıkları gibi aykırı örnekler de vardır. Radyokarbon tarihlemesi erken dönem kronolojisiyle ilgili bilgimizi artırdıkça, varsayılan yayılmanın zaman tablosunu yerine oturtmak da zorlaşmaktadır.

Gerçekte, eski bir uygarlığın oraya nasıl geldiğini bilmeye çalışmaktansa, onu bulunduğu yerde tanımlamak çok daha kolaydır. Bu sürecin tam olarak nasıl gerçekleştiği konusuna gelince, mutlak veya evrensel izahatlar yapmak mümkün değildir. Uygarlık, insanların çok yaratıcı etkileşimlerine verdiğimiz addır ve bu, kültürel potansiyel ve maddi kaynaklar belli bir birikime ulaşıp, insanların potansiyelleri büyük ölçüde sürdürülebilir olan bir gelişme için serbest kalınca ortaya çıkmış bir olgudur. Daha öncekilerden çok daha fazla sayıda insanın ortak emeğini bir araya getirdiği gibi, bunu fiziki olarak da daha büyük kütleler halinde toplar. Uygarlık anlamına gelen *civilization* Latince *city* (kent) kelimesinden türemiştir. Kent, gerekli kritik kütleyi diğer tüm kurumlardan daha fazla oluşturmuş ve yenilikleri de daha önce ortaya çıkan tüm diğer ortamlardan daha fazla teşvik etmiştir. İlk kentlerde, tarımda üretilen zenginlik, karmaşık dini yapıları özenle hazırlayan rahip sınıflarını beslemek için kullanılmış ve sadece ekonomik fonksiyonlardan daha fazlasına sahip olan büyük binaların inşası desteklenmiştir. Eskisine göre çok daha büyük kaynaklar, acil tüketim ihtiyaçlarından başka amaçlar için kullanılmıştır. Bunun sonucu, yazılı kayıtların mümkün hale gelmesiyle birlikte, girişim ve deneylerin yeni ve yoğun bir şekilde saklanması olmuştur. Biriken kültür, dünyayı değiştirmek üzere giderek daha etkili bir araç olmuştur.

Uygarlığın gelmesiyle birlikte, dünyanın farklı bölgelerindeki insanlar hızla birbirlerinden daha farklı hale gelmişlerdir. İlk uygarlıklarla ilgili en açık husus tarzlarıyla ilgili şaşırtıcı çeşitliliktir ama bu o kadar aşikârdır ki genellikle bunu gözden kaçırırız. Uygarlığın gelişi giysiler, mimari, teknoloji, davranışlar, sosyal oluşumlar ve düşüncede artan ve hızlanan bir değişime yol açar. Hiç kuşku yok ki prehistorya farklı hayat tarzları, farklı alışkanlıklar, farklı zihniyetlerin yanı sıra farklı fiziki özellikler yaratmıştır ama zenginlik ve ihtisaslaşmış teknolojinin olmaması, farklılıkları sınırlamıştır. İlk uygarlıklarla birlikte, farklılaşma daha çok büyür ve bu durum, uygarlığın yaratıcı gücünün bir ürünüdür. İlk uygarlıklardan günümüze kadar insan topluluklarında, birbirleriyle ilgili bilgileri hangi düzeyde olursa olsun, daima alternatif ve potansiyel olarak harekete geçirici veya geliştirici toplum modelleri yan yana var olmuştur. Bu çeşitlilik potansiyelinin büyük bir kısmını şimdi ortaya çıkarmamız mümkün değil, çünkü uygarlığın en eski aşamalarıyla ilgili (anlayabildiğimiz kadarıyla) kurumlar hariç, bilinçli simgeler ve bilinçdışı sanat ifadeleri ile edebiyattaki fikirler dışında düşün hayatıyla ilgili delillerimiz hâlâ çok azdır.

Bereketli Hilal'de kültürel etkileşimler

Değişik kültürlerin teşvik edici karşılıklı etkileşimi ilk kez Yakındoğu'da açıkça görüldü. Üç veya dört bin yıl boyunca değişik ırkların geliş gidişlerinin yarattığı kargaşa, Bereketli Hilal'i hem zenginleştirdi hem de bozucu bir etki yaptı. Bereketli Hilal tarihi dönemlerin büyük bölümünde; bizi hâlâ etkileyen fikirlerin, kurumların, dillerin ve inançların alışverişini yapan insanların aktığı bir yer olarak kültürlerin erime potası haline gelmiş ve sadece bir yerleşim alanı değil, aynı zamanda bir geçiş bölgesi olmuştur.

Kavimler göçünün esas nedeni muhtemelen kendi anavatanlarındaki aşırı nüfustur. MÖ 4000 yıllarında dünya nüfusunun seksen ila doksan milyon arasında bulunduğu tahmin edilmiştir. Bunu izleyen dört bin yıl boyunca bu yaklaşık yüzde elli oranında artarak yüz otuz milyon civarına yükselecektir ki bu daha sonraki nüfus artışıyla karşılaştırıldığında son derece ufaktır. Bu rakamlar insanların doğal kaynaklardan yararlanma güçlerini nispeten yavaş bir şekilde artırdıklarını gösterir. Bununla birlikte tarihöncesi dönemlere göre muazzam bir demografik kopuşu temsil eder ve son derece kırılgan bir kaynak marjı üzerine inşa edilmiştir. Kuraklık veya su kaynaklarının yok olması bir bölgenin gıda kaynaklarını çok büyük ölçüde ve aniden yok edebilirdi. Bunun acil sonucu, erken dönem tarihin en büyük göç nedenlerinden biri olan açlık tehdidi olmalıdır. Binlerce yıl boyunca yiyecek ancak hayvan gücüyle taşınabildi. Kuraklıklar, felaket getiren fırtınalar, birkaç yıl bile sürmüş olan biraz daha düşük veya yüksek ısılar insanları yollara düşürebiliyor ve bu şekilde farklı gelenekleri bir araya getirebiliyordu. Bunlar çatışarak veya işbirliği halinde birbirlerinden öğrendiler ve böylece toplumlar daha yüksek bir potansiyel sahibi oldu.

Bereketli Hilal'in erken dönem uygarlıklarında dil farklılıkları halklar arasındaki ayrımları belirler. Bunlar ya Afrika'da Sahra'nın kuzeyi veya kuzeydoğusunda gelişmiş olan halklara (bunlara Hamitik adı verilir) veya Arabistan Yarımadası'nın Sami halklarına ya da Güney Rusya'dan gelmiş olan ve MÖ 4000 yıllarında Avrupa ve İran'a yayılan Hint-Avrupalılardan birine bağlanabilirler ki bu son gruba Gürcistan ve Kafkasya bölgesine atıfla "Kafkasyalı" denilebilmektedir. Yaklaşık MÖ 4000 yıllarına gelindiğinde Bereketli Hilal sonunda tümüyle işgal edilmiş gibi görünmektedir. Bunlar Yakındoğu erken dönem tarihinin başrol oyuncularıdır. Fakat o tarihte Sami halklar bölgeye nüfuz etmeye başlamış, MÖ 3. binyılın ortalarında Orta Mezopotamya'ya, Dicle ve Fırat'ın orta bölgesinin karşı tarafına iyice yerleşmişlerdi. Sami halkların kuzeydoğudan Mezopotamya'yı kuşatan Kafkasyalı halklarla ilişkileri ve rekabetleri bölgenin erken dönem tarihinin sürekli bir temasıdır. MÖ 2000 yıllarına gelindiğinde, dilleri Hint-Avrupa grubunun bir parçasını teşkil eden diğer halklar da sahneye çıkar. Bunlardan biri olan Hititler, Avrupa'dan Anadolu'ya girmiş ve yürüyüşleri sonrasında doğudan gelen bir başka halk olan İranlılarla karşılaşmışlardır. MÖ 2000 ile MÖ 1500 arasında bu kolların alt dalları Hilal'in içerisinde Semitik ve Kafkasyalı halklarla kavga etmiş ve karışmış, bu sırada Hami ile Samilerin ilişkileri eski Mısır politik tarihinin büyük kısmını oluşturmuştur. Bu karmaşık senaryo da fazlasıyla izlenimcidir ve ayrıntıları belirsizdir. Bununla birlikte, gerçek durumu ve nedenleri ne olursa olsun, bu genel tablodaki kavimler göçü ilk uygarlığın ortaya çıktığı ve zenginleştiği ortamın arka planını teşkil eder.

Sümerler

Bu uygarlık şimdi Irak olan toprakların eski Yunanca adı olan Mezopotamya'nın güneyinde gelişmiştir. Dicle ve Fırat nehirlerinin vadileri tarafından oluşturulan bu 1100 km'lik ülkede uzun süredir belli sayıda insan yaşıyordu ve neolitik çağda çok sayıda tarım yapan köyle dolmuştu. Buradaki en eski yerleşim yerlerinin bir kısmının en güneyde yer aldığı düşünülmektedir. O tarihte Güney Mezopotamya denize bugünkünden yaklaşık 160 km daha kuzeydeki bir noktada kavuşuyordu ve iki büyük nehrin yüzlerce yıl boyunca yukarı bölgelerden yaptığı drenaj ve yıllık seller, deltaların etrafında son derece zengin bir toprak oluşturmuştu. Su sürekli ve güvenli bir şekilde elde edilebildiği sürece, ekinler kolayca büyüyebiliyordu, çünkü yağmur az ve düzensiz olmasına rağmen, nehir yatağı bazen etraftaki toprak seviyesinden daha yüksek bir araziden geçiyordu. Burası, erken bir tarihte, günlük tüketimden daha fazlasını yetiştirme olanağı sağlıyor, ürün fazlası kent hayatının ortaya çıkmasına izin veriyordu. Ayrıca yakınlardaki denizden balık da elde edilebiliyordu.

Bu ortam hem çözülmesi gereken bir sorunlar yumağı hem de fırsat oluşturmaktaydı. Dicle ve Fırat aniden ve şiddetli bir şekilde yönünü değiştirebilmekteydi: Bu nedenle deltanın bataklıklı ve alçak toprağı setler ve hendeklerle yönetilmeli, suyu

uzağa taşımak için kanallar inşa edilmeliydi. Mezopotamya'nın ilk evlerinin üzerine inşa edildiği yosun ve çamur karışımı platformlar bu yüzyılda bile orada görülebilmektedir. Toprağın en zengin olduğu yerlerde ekin tarlaları bir araya getiriliyor, drenaj sistemi ve sulama kanalları ancak toplu halde yönetildiği takdirde düzgün halde tutulabiliyordu. Arazi kazanmanın sosyal örgütlenmesi hiç kuşkusuz ki bu gereksinimin sonucuydu ve bir nevi meşrulaştırılmış otorite ile birlikte gelişti. Ne şekilde olursa olsun, sulu ve bataklık araziden toprak elde etme gibi daha önce görülmemiş bir başarı, Mezopotamyalıların bir arada yaşama biçimlerine yeni bir karmaşıklık getirmede zorlayıcı faktör olmuştur.

Sayıları arttıkça, gıda üretimi için daha fazla toprak elde edildi. Er veya geç, farklı köylerin insanları, daha önce onları birbirlerinden ayırmış olan bataklıktan toprak kazanmak üzere yüz yüze geleceklerdi. Farklı sulama gereksinimleri onları daha önce de temas kurmaya zorlamış olabilir. Burada muhtemelen bir tercih söz konusu olacaktı: Savaş ya da işbirliği yap. Bu yolun belli bir noktasında insanların korunma ve çevrenin yönetilmesi için daha büyük gruplar halinde bir araya gelmiş olması mantıklı bir karardı.

Bunun fiziki sonuçlarından biri de köylerdi. Selleri ve düşmanları dışarıda tutmak için ilk başta çamurdan duvarlarla çevrilmişler, daha sonra onları suyun üzerinde tutacak platformlar halinde yükseltilmişlerdi ve yerel kutsiyetlere ait mekânların daha büyük yerleşimler için seçilmesi mantıklıydı. Yerel tanrı, cemaat otoritesinin arkasında duruyor ve otoritesi, diğerleriyle rekabet halindeki küçük teokrasinin yöneticisi haline gelen başrahip tarafından kullanılıyordu.

Bu tür bir gelişme, MÖ 4 ve 3. binyıllarda Güney Mezopotamya ile o sırada temasta olduğu diğer neolitik kültür bölgeleriyle aralarındaki farkı açıklar. Mezopotamya ve neolitik Anadolu ile Asur ve İran'ın ortak noktaları çok fazlaydı. Fakat sadece bu nispeten küçük olan bölgede, Yakındoğu'nun köyleri daha hızlı büyüyerek daha başka bir şey haline dönüşmeye başladı. Bu, çok sayıda merkezi olan ilk gerçek şehir hayatı ve gözlenebilen ilk uygarlıktı, yani Mezopotamya'nın en güneydeki kısmına verilen eski adı taşıyan Sümerlerdi. Biliminsanları Sümerler konusunda hâlâ fikir ayrılığı içindedir, yani daha sonra Sümer adı verilen ve muhtemelen Kafkasya kökenli dili konuşanlar, bölgeye geldiler ve MÖ 4000'e gelindiğinde tamamen buraya yerleşmişlerdi, fakat uygarlaşmış Sümer halkı, bir ırklar karışımı haline gelmişti ve muhtemelen bölgenin daha önceki sakinlerini de kapsıyor ve kültüründe hem yabancı hem de yerel unsurların izlerini taşıyordu.

İlk Sümerler, komşularından çok farklı olmayan bir şekilde köylerde yaşıyordu ve uzun zamandır sürekli iskân edilen birkaç önemli ibadet merkezinin sahibiydiler. Bunlardan biri Eridu adı verilen bir yerde bulunuyor ve tarihi muhtemelen MÖ 5000 yıllarına kadar uzanıyordu. Tarihi çağa girecek şekilde istikrarla büyüdü ve burada MÖ 4. binyılın ortalarında, bazılarının Mezopotamya anıtsal mimarisinin ori-

jinal modeli olduğunu düşündüğü bir tapınak bulunmaktaydı. Şimdi, sadece bu tapınağın üzerinde bulunduğu platform günümüze kalmıştır. Bu tür ibadet merkezleri adanma ve hac merkezleri olarak başlamıştı ve kayda değer bir sürekli nüfusu olmayan yerlerdi. Daha sonra kentler bunların etrafında şekillendi ve bu durum eski Mezopotamya'da din ile hükümet arasındaki her zaman var olan yakın ilişkiyi açıklamaktadır.

Erken Dönem Sümer Uygarlığı

y. MÖ 5000	Sümer dili kullanılıyor.
y. 4000	Daha sonraki Babil'in bulunduğu yerde yerleşim kuruluyor.
y. 3500	Sümer dili yazılı halde ortaya çıkıyor.
y. 2800	İlk Sümer hanedanı.
y. 2350-2200	I. Sargon'un hükümdarlığı ve Akad hanedanı.
y. 2150	Gutiler ve Amoritler Akad hanedanını düşürür.
y. 2000	Akad yönetimi Ur'un üçüncü hanedanı olarak geri gelir.
y. 1800-1600	Babiller, Sümerler üzerinde hâkimiyet kurarlar.

Yazı

Sümer uygarlığı kabaca MÖ 3300'den 2000'e kadar sürmüştür. Bu uygarlık çok erken bir tarihte, silindirik mühürlerden kil üzerine basılan küçük resimler üretmiş olan Sümerler, bunlardan da kil üzerinde sazdan yapılmış bir sap ile uygulanan basitleştirilmiş resimler (piktogramlar) geliştirmişlerdir. Bu gerçek yazıya doğru atılmış büyük bir adımdı. Bu şekiller, sesler ve heceleri ifade etmek için işaret ve işaret grupları kullanan, çivi yazısı adı verilen bir stile dönüştü. Çivi yazısı ortaya çıktıktan sonra, öncesine göre çok daha iyi bilgi iletişimi mümkün oldu. Toprakların sulanması, hasat ve ürünlerin saklanması gibi karmaşık operasyonları büyük ölçüde kolaylaştırdı ve kaynak kullanımını çok daha etkin bir hale getirdi. Ayrıca hükümeti ve ilk başlarda okuryazarlığı tekellerine almış olan rahipler kastı ile ilişkilerini muazzam ölçüde güçlendirdi.

Şimdi, çok daha büyük ölçülerde kalıcı hale gelen kayıtların yanı sıra, yazının icadı bir başka yolla da geçmişin daha büyük bir kısmını bizim önümüze seriyor, çünkü edebiyatı koruyor. Artık fikirlerle ilgili olarak konuşmaya başladığımızda, en azından elimizde somut bir şeyler bulunuyor. Dünyanın en eski hikâyesi *Gılgamış* destanıdır ve bu MÖ 2000'den kısa bir süre sonra Sümerler zamanında kaleme alınmıştır. Gılgamış gerçek bir kişiydi, Uruk kentini yönetiyordu ve edebiyattaki ilk tip ve kahramandı. Onun adı bu kitapta geçmesi gereken ilk kişisel isimdir. Modern bir okur için, destanın en çarpıcı kısmı bir gemiye binerek hayatta kalmayı başaran gözde bir ailenin dışında bütün insanlığı mahveden bir selle ilgilidir ve bu aile sel suları çekildikten sonra dünyayı dol-

durmak üzere yeni bir ırkın başlangıcı olmuştur. Bu olay hikâyenin en eski versiyonlarında bulunmaz, fakat birçok Yakındoğu formunda ortaya çıkan ayrı bir şiirde yer alır (ve zamanı gelince Musevilerin Eski Ahit'inde, yani Tevrat'ta görülür) ve bunun Sümer destanının bir parçası haline gelmesi de anlaşılır bir durumdur. Aşağı Mezopotamya'da seller tipik bir felakettir. Tekrarlanan sellerle ilgili çok sayıda delil bulunmaktaysa da, *Nuh'un Gemisi* efsanesinin arkasında tek ve tufan niteliğinde bir sel bulmak için yapılan arkeolojik girişimler ikna edici sonuç vermemiştir.

Bu destan vasıtasıyla tarih yapmak kolay olmadığı gibi, bunun tarihi *Gılgamış* ile bağlantısını kurmak dahi kolay değildir. Topraklar nihai olarak sulardan çıkmaktadır ki burada belki de dünyanın yaradılışı, Genesis'i konusundaki Sümer anlatımıyla karşı karşıyayız. Daha sonraki Hıristiyan İncili'nde de, topraklar Tanrı'nın iradesiyle sulardan çıkmaktadır ki bu anlatım bin yıl boyunca eğitimli Avrupalıların çoğunu tatmin etmiştir. Kendi entelektüel geçmişimizin bir kısmını Sümerlerin kendi tarihöncesi dönemlerine, Mezopotamya Deltası'nın bataklıklarından tarım arazilerinin oluşturulduğu zamanlara ait mitolojik bir yeniden yaratıma borçluyuz.

Tarihin odak noktası Mezopotamya'dan uzaklaştıktan çok sonra bile, Sümerlerin fikirleri Yakındoğu'da geniş bir yayılma göstermekteydi. Bu destanın versiyonları ve parçaları –bir an için bu metne sadık kalırsak– MÖ 2. binyıl içinde bölgenin değişik kısımlarında yaşayan farklı halkların arşivlerinde ve kalıntılarında bulunmuştur. Her ne kadar modern zamanlarda yeniden bulununcaya kadar gözden uzak kalmışsa da, yaklaşık iki bin yıl boyunca Gılgamış, birçok dilin edebiyatında bilinerek atıf yapılan bir isim olmuştur. Sümer dili yüzyıllar boyunca tapınaklarda ve yazı okullarında yaşamıştır. Bu olay Roma'nın batıdaki klasik dünyasının çökmesini takiben Avrupa'nın okumuş kesimi arasında Latincenin yaşamaya devam etmesine benzer.

Sümer dini

Edebi ve dilbilimle ilgili gelenekler, dünyayı farklı şekillerde görmeye izin veren ya da bunu kısıtlayan fikirleri ve imajları zorlar. Bunların kendi tarihi ağırlıkları vardır. *Gılgamış* destanı bize erken dönem Mezopotamya tanrıları hakkında bir şeyler söyler ve muhtemeldir ki Sümer dili tarafından canlı tutulan fikirlerin büyük bölümü dinle ilgilidir. MÖ 2250 dolaylarına gelindiğinde, temel unsurları ve doğal güçleri az veya çok üzerlerinde kişileştirmiş olan bir tanrılar panteonu varlık bulmuştu. Bu, binlerce yıl boyunca Mezopotamya dininin belkemiği ve teolojinin başlangıcı olacaktı. İlk başta kentlerin kendi tanrıları vardı, fakat bunlar insan toplumunu hem yansıtan hem de görüşlerini şekillendiren gevşek bir hiyerarşi oluşturmaktaydı. Her birine özel bir faaliyet veya rol verilmişti; bir hava tanrısı, su tanrısı, ayrıca bir saban tanrısının yanında aşk ve yaradılış (ama ayrıca bir de savaş) tanrısı bulunmaktaydı. Hiyerarşinin tepesinde üç erkek tanrı bulunuyordu: Tanrıların babası olan "Hava Tanrısı" her şeyin başı idi ve ayrıca bir bilgelik tanrısı ile Sümerler için tam anlamıyla hayat demek

olan tatlı sular tanrısı vardı. Bu durum öncesine göre, doğaüstüyle ilgili çok daha karmaşık ve ayrıntılı bir bakışı açığa çıkartmaktadır. Dikkat çekici şekilde, yüzyıllar geçtikçe, tapınaklar çok daha büyük ve ihtişamlı hale geldi (bu kısmen de olsa yeni tapınakları eskilerinin bulunduğu tepelere inşa etme geleneğinden kaynaklanıyordu). İyi ürün alınmasını garanti etmek üzere onlara kurban sunuluyordu. Bu tapınaklardan birinin Lübnan'dan getirilen sedir kütükleri ve Anadolu'dan getirilen bakır ile inşa edildiği söyleniyor. O dönemlerde başka hiçbir eski toplum dine o kadar önem vermiyordu ve kolektif kaynaklarının o kadar büyük bir kısmını da ona harcamamıştı. Belki de bunun nedeni, hiçbir eski toplumda, insanların kendilerini tanrıların iradesine bu kadar bağımlı hissetmemesiydi. Eski dönemlerde Aşağı Mezopotamya çamur düzlükleri, bataklık ve sudan ibaret, tekdüze bir manzaraya sahip olmalıydı. Burada tanrıların insanlarla birlikte dünyada oturabilecekleri yüksek dağlar yoktu ve yukarıda sadece boş bir gökyüzü, aman vermeyen yaz güneşi, şiddetli rüzgâr, sel sularının karşı konulmaz gücü, çok az korunma sağlanabilecek olan kuraklığın kavurucu hücumları vardı. Tanrılar bu temel kuvvetlerin içinde yaşıyordu ve onlara ovaya hâkim olan yegâne yüksek yerler olan tuğladan yapılmış kuleler ve (daha sonraki zamanlarda İncil'de Babil Kulesi olarak zar zor hatırlanabilecek olan) zigguratlarla yaklaşılabilirdi. Sümerlerin kendilerini onlara hizmet etmek üzere yaratılmış, tanrılar için çalışan bir halk olarak görmeleri şaşırtıcı değildir.

Tanrılar –hiçbir Mezopotamyalının onları bu kavramla ele alması mümkün olmasa da– aniden gelen kuraklık ve kum fırtınası felaketlerine karşı bir direnme yoluydu. Tanrıların tekrar evlendikleri ve yaradılış dramının tekrar sahnelendiği büyük bahar festivali ise mevsimler döngüsünün tekrarının amaçlandığı çevreyi kontrol altına alma çabalarının kavramsallaştırılmasıydı. Bunu takiben dünyanın varlığı bir yıl için tekrar garantiye alınmış oluyordu. Ortada başka bir mesele yoktu. Daha sonraları insanlar dinin kaçınılmaz olan ölüm felaketiyle başa çıkmalarına yardımcı olmasını istediler. Sümerler ve onların dini fikirlerini miras alanlar bir sonraki dünyayı kasvetli, üzüntü veren bir yer olarak görmüşlerdi. Sonraları Sheol ya da Cehennem olarak ortaya çıkacak olan kavramın kökü burada bulunmaktadır. Bununla birlikte 3. binyılın ortalarında bir Sümer kralı ve kraliçesi mezarlarına giderken (belki bir ilaç aldıktan sonra) onlarla birlikte gömülen hizmetkârları tarafından izlenmişlerdi. Ölülerin, büyük bir refakatçi topluluğu ve mücevherlerle gidilmesinde, fayda görülen bir yere gittikleri düşünülmüş olabilir. Sümer dininin politik yanlarına gelince, tüm topraklar son tahlilde tanrılara aitti ve muhtemelen köken itibariyle bir savaşçı lider olduğu kadar rahip-kral da olan kral onların vekiliydi. Etrafında özel becerileri ve bilgisi olan bir rahipler sınıfı bulunmaktaydı. Bu açıdan da Sümerler bir gelenek başlattılar ki, bunlar kâhinler, falcılar ve doğunun bilge adamlarıydı. Ezbere ve kopyalamaya dayanan ilk örgütlü eğitim sisteminin sorumluluğu da onlardadır.

Sümer yaşantısı

Sümer dininin yan ürünleri arasında insana gerçekten benzeyen ilk eserler bulunmaktadır. Bunlar bazen törenlerde gruplar halinde toplanmıştır. Resim sanatının büyük temalarından birisi de burada ortaya konulmuştur. İki diğer tema da öne çıkmaktadır: savaş ve hayvanlar dünyası. Bazıları Sümer portrelerinde onların şaşırtıcı medeniyetlerini mümkün kılan psikolojik nitelikleri, yani öne çıkma ve başarı dürtüsünü de görmüşlerdir. Sümer sanatında açıkça görülen şey, daha önce bizden saklanmış olan günlük hayattır. Sümerlerin yaygın temasları ve komşu halklarla paylaştıkları tarım alanları göz önüne alınınca, bunlar bize eski Yakındoğu'da hayatın nasıl yaşandığı ile ilgili bazı şeyler söyleyebilir. Mühürler, heykeller ve resimlerin tümü; çoğu zaman bir nevi kürk etek giymiş (keçi ya da koyun?) kadınların bazen bunun bir kısmını tek omzunun üzerinden attığı bir halk göstermektedir. Erkekler çoğu zaman, ama daima değil, sakalsızdır. Askerler aynı elbiseyi giyerler ama silah taşırlar ve sivri uçlu bir deri şapkaları vardır. Lüks olarak niteleyeceğimiz şeylerin boş vakit ve mülk, özellikle de mücevher sahipliği anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bunun amacı çoğunlukla statü ifadesi gibidir ve durum buysa bu artan sosyal tabakalaşmanın başka bir göstergesidir.

Ailenin reisi ataerkil kocadır. Gelinin ailesi ile yapılan bir sözleşme sonucunda onunla evlenmiş ve akrabaları ile kölelerinden oluşan bir evin reisliğini yapmıştır ki, bu çok yakın zamanlara kadar dünyanın birçok bölgesinde yaygın olan bir aile şeklidir. Bununla birlikte ilginç nüanslar vardır. Sümer kadınları diğer birçok toplumdaki ve daha sonra Yakındoğu'daki hemcinsleri kadar ezik görünmemektedir. Semitik olan veya olmayan gelenekler bundan farklılaşabilir. Sümerlerin tanrılarıyla ilgili hikâyeleri dişi cinsin gücünün çok farkında olan bir toplumun varlığını düşündürtmektedir ve Sümerler tutku konusunu yazılarında ele alan ilk halktır. Kanunları (etkisi MÖ 2000'den çok sonrasına kadar) kendilerinden sonraki dönemlerde de izlenebilir. Kadınlara kesinlikle önemli haklar veriliyordu. Bir kadın kesinlikle bir köle değildi ve özgür bir adamın çocuğunu taşıyan bir kölenin bile hakları vardı. Kadınlar da erkekler gibi boşanma isteyebiliyor ve boşanmadan sonra eşit hak sahibi olmayı ümit edebiliyordu. Her ne kadar bir kadının yaptığı zina ölümle cezalandırılabilirken aynı ceza kocası için geçerli değilse de, bu durum miras ve mülk konusundaki endişeler çerçevesinde anlaşılabilirdi. Mezopotamya kanunlarının bekâretin önemi üzerinde durmaya ve saygıdeğer kadınlara peçe takmaya başlaması çok sonraları gerçekleşmiştir. Bunlar kadınlar için çok daha zor ve sıkıntılı bir rolün işaretleriydi.

Bağımsız bir uygarlık olarak tarihlerinin sonuna doğru Sümerler büyük topluluklar halinde yaşamayı öğrenmişti. Sadece tek bir şehrin otuz altı bin erkek nüfusu olduğu söylenmiştir. Bu durum inşaat becerilerinin gelişmesini gerektiriyordu fakat anıtsal binalar için daha da fazlası lazımdı. Taşları olmayan Güney Mezopotamyalı-

lar önce çamura bulanmış sazlarla, daha sonra da güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlalarla inşaat yaptılar. Sümer döneminin sonuna doğru tuğla teknolojisi, sütunları ve terasları olan büyük binalar yapacak kadar ilerlemişti ve en büyükleri olan Ur kentindeki zigguratın elli metreye yetmiş metrelik bir tabanı ve otuz metreden daha yüksek bir ikinci katı vardı. Günümüze gelen en eski çömlekçi çarkı (Ur'da bulunmuştur) bir başka teknolojik adıma işaret eder: Bu dönme hareketinden istifade eden ilk gereçtir. Büyük ölçekli çanak çömlek imalatı bu araca dayanıyordu ve böylece bu daha eski çömlekçilikte olduğu gibi kadınlara mahsus bir iş olmaktan çıkıp erkek mesleği haline geldi. Kısa süre sonra, MÖ 3000'lerde tekerlek ulaşım için kullanılmaya başlandı. Sümerlerin bir başka icadı da camdı ve uzmanlaşmış sanatkârlar MÖ 3. binyılın başlarında bronz döküm yapıyorlardı.

Bu durum yeni sorular ortaya çıkarmaktadır. Hammaddeler nereden geliyordu? Güney Mezopotamya'da metal yoktu. Neolitik zamanlarda dahi bölge tarım araçları için çakmaktaşı ve obsidyen ithal ediyor olmalıdır. Hem İran Körfezi'ndeki halklar hem de uzaktaki Doğu Akdeniz ve Suriye halklarıyla yaygın bir dış temas ağı kurulmuş olmalıdır. MÖ 2000 yıllarında Mezopotamya'nın İndüs Vadisi'nden –muhtemelen dolaylı yollarla– mal aldıkları kesindir. Bazı bölük pörçük belgeler, yavaşça ortaya çıkmakta olan bir bölgesel ticaret sistemine işaret ediyor. Bu ticaret sistemi karşılıklı ekonomik bağımlılık örgüleri oluşturmaya başlamıştı.

Bununla birlikte yerel ihtiyaçların temini için toplumun temeli tarıma dayanmaya devam etmekteydi. Arpa, buğday, darı ve susam bol miktarda üretiliyordu. Arpa muhtemelen ana üründü ve eski Mezopotamya'da alkolün varlığıyla ilgili çok sayıda delile rastlanmasının sebebiydi. Sel yatağının kolayca işlenebilen toprağında entansif tarım için demirden yapılmış araçlara gerek yoktu; burada teknolojinin büyük katkısı sulama işleri, inşaat ve hükümetin büyümesiyle alakalıydı. Bu tür beceriler yavaş ilerleyen bir süreçte birikti. Sümer uygarlığı bin beş yüz yıllık bir tarihe yayılmıştır. Ama biz şu ana kadar sanki bu sürede hiçbir şey olmamış ve sanki bu hiç değişmeyen bir bütünmüş gibi ele aldık. Tabii ki durum böyle değildi. Antik dünyada değişimin yavaşlığıyla ilgili çekincelerimizi ortaya koymamıza, şimdilerde bunun bize çok durağan görünmesine ve tarihlerinin büyük bir bölümü karanlıkta kaldığından tarihlemeler çoğunlukla ancak yaklaşık olarak kestirilebilmesine rağmen, bu on beş asrın Mezopotamyalılar için büyük değişikliklerle dolu olduğunu biliyoruz.

Politik değişim

Üç ana aşamadan söz edilebilir. Sümerlerin ilk aşaması olan MÖ 3360 ile MÖ 2400 arası bu uygarlığın arkaik dönemidir. Anlatılan hikâyeler kent devletleri arasındaki savaşlar ile bunların yükselişleri ve çöküşleriyle ilgilidir. Tahkim edilmiş kentler ile tekerlek teknolojisinin hantal dört tekerlekli savaş arabalarına uygulanması bununla ilgili delillerin bazılarını teşkil eder. Bu aşamanın ortalarına doğru yerel hane-

danlar ortaya çıkıp yerleşik hale gelmekte belli bir başarı gösterirler. Sümer toplumu ilk başta belli bir temsilciye sahip gibi görünmektedir, bunun demokratik bir tabanı olabilir. Ama ölçekteki büyüme ilk baştaki rahip yöneticilerin yerlerini krallara bırakmasına yol açmıştır. Bunlar şehir tarafından silahlı kuvvetlere komuta etmeye atanan ve acil durum geçtikten sonra gücü elinden bırakmayan kişiler olabilir. Birbirleriyle savaşan hanedanlar bunlardan türemiştir.

Bir başka kişinin aniden ortaya çıkışı yeni bir aşamayı başlatır. Bu Fırat'ın yüksek bölgelerinde yeri henüz keşfedilmemiş olan Akad adındaki bir kentin kralı olan I. Sargon'dur. MÖ 2400 ile MÖ 2350 yılları arasında Sümer kentlerini ele geçirerek onların üzerinde Akad üstünlüğünü tesis etmiştir. Halkı, uzun süredir nehir vadilerine dışarıdan baskı yapan Semitik kabileler arasından geliyordu. Onun portresi olduğu sanılan bir heykel başı bulunmaktadır ve şayet öyle ise bu ilk kral imajlarından biridir. Daha sonra gelecek olan çok sayıdaki imparatorluk kurucusundan biridir ve askerlerini Mısır ve Etiyopya gibi uzak bölgelere kadar gönderdiği ileri sürülür. Sargon'un hükümdarlığı bir kent devletinin diğeri üzerindeki nispi üstünlüğüne dayanmaz; o kentlerin tümünü bir bütünün içine katan birleştirilmiş bir imparatorluk kurmuştur. Geriye zafer temasıyla öne çıkmış olan yeni bir Sümer sanat stili bırakmışlardır. Akad İmparatorluğu Sümer'in sonu olmamakla birlikte, bir ara dönemi ve ikinci aşamayı oluşturur. Örgütlenmede yeni bir başarıyı ifade etmiştir. Sargon'un zamanında gerçek bir devletin ortaya çıktığı görülür. Laik ve dini otoriteler tamamen ayrılmışlardır. Sümer kentlerinde tapınakların yanında saraylar ortaya çıkmış, tanrıların otoritesi de saray sakinlerinin arkasında yer almıştır.

Profesyonel askerliğin icadı muhtemelen bunda bir rol oynamıştır. Birbirlerinin üzerine binmiş kalkanları ve düz tutulan mızraklarıyla yanaşık düzende hareket eden disiplinli piyadeler Ur kentinin anıtlarında görülür. Sargon'un sarayında 5400 askerin aynı anda onun önünde yemek yediği övünülerek anlatılmıştır. Kuşku yok ki bu, böyle bir kuvveti sürekli olarak elde tutmak için gerekli kaynakları temin eden fetihler sayesinde sağlanmıştı. Eğer devlet gücü Mezopotamya'nın özel sorunları ve gereksinimleri çerçevesinde oluşmuşsa, ayrıca hükümdarın başlıca görevi sulama ve sel kontrolü için büyük çalışmaları örgütlemekse, bunun için gerekli işgücünü oluşturma yetkisi de asker temininde kullanılmış olabilir. Silahlar daha karmaşıklaşıp pahalılaştıkça profesyonel askerliğin gelişme ihtimali de artmış olmalıydı. Akadların başarılarının bir kaynağı da yeni bir silahın, ağaç ve boynuz çubuklarından yapılan kompozit yay idi.

Sargon'dan bir buçuk asır kadar sonra, onun torununun torunu zamanında, Akadların hegemonyası Gutiler adı verilen bir dağ halkı tarafından alaşağı edildi ve biliminsanlarının "Yeni Sümerler" dedikleri Sümer'in üçüncü ve son dönemi başladı. Bunu izleyen yaklaşık iki yüz yıl kadar bir süre içinde hegemonya tekrar merkezleri Ur olan yerli Sümerlere geçti. Ur'daki üçüncü hanedanın ilk kralı bu yetkiyi

ele geçirdiği zaman kendisine Sümer ve Akad kralı adını verdi ki, bunun pratikte ne anlama geldiği bizim için açık değildir. Bu aşamada Sümer sanatı prensin gücünü övme yönünde bir eğilim gösterdi, hükümdarlar büyüklüklerini daha büyük ve daha iyi zigguratlarla cisimleştirmek istediler. İdari belgeler Akadların mirasının da bunun bir parçası olduğunu göstermektedir. Belki de daha büyük bir krallık arzusu bu mirası açıklar. Ur'un son başarılı krallarına bağlı topraklar Aşağı Fırat'ta Elam adı verilen bir ülkenin sınırlarındaki Susa'dan, Lübnan kıyılarındaki Byblos'a kadar uzanmaktaydı.

Bu, uygarlığın ilk döneminin günbatımıydı. Ortadan yok olmadı ama kimliği Mezopotamya ve Yakındoğu'nun genel tarihi içinde yok olmak üzereydi. Büyük bir yaratıcı çağ sona ermişti. Şimdi, tarihimizin ufukları küçük bir bölgenin dışına çıkarak yayılmak zorundaydı. Sümer sınırlarında düşmanlar çok sayıdaydı. Yaklaşık MÖ 2000 yıllarında Elamlılar gelip Ur'u ele geçirdiler. Bunun nedenini bilmiyoruz ama bin yıl boyunca aralıklarla süren mücadelelerden sonra, bu olay, İran yaylalarına erişim sağlayan ve Mezopotamyalıların ihtiyacı olan madenlerin sağlandığı yolların denetimi için yapılan mücadelenin sonucu olarak görülmüştür. Her halükârda bu Ur'un ve ayırt edici bir şekilde Sümerli olan bir geleneğin sonuydu ve şimdi birden fazla uygarlığın olduğu bir dünyaya ait karmaşık olayların içine karışmıştı. Bununla birlikte yaklaşık bin beş yüz yıl boyunca Sümerler, tıpkı uygarlaşan öncüllerinin fiziki toprağı meydana getirmeleri gibi, Mezopotamya'da uygarlığın taban toprağını oluşturmuşlardı. Sümerler geriye yazının yanında bir edebiyat, bir mitoloji, anıtsal binalar, bir adalet ve hukuk anlayışı ile büyük bir dini geleneğin köklerini bırakmışlardı. Bu muazzam bir sicil ve birçok başka şeyin tohumudur. Öyle ki Sümer sona erdiği zaman uygar usuller çoktan uzak bölgelere ulaşmıştı.

SÜMERLERDEN SONRA MEZOPOTAMYA

Bu tarihe gelindiğinde Yakındoğu büyüyen bir halklar karmaşası halindeydi. Akadlar ilk başta Mezopotamya'nın işini bitirmek üzere Arabistan'ın büyük Sami rezervuarından yukarı çıkmışlardı. Akadların düşürülüşünde rol alan Gutiler Kafkasyalı olup, bölgenin orijinal sekenesindendi. Bir Sami halkı olan Amoritler geniş alanlara yayılmış, Ur ordularının yenilerek Sümer üstünlüğünün sona erdirilmesinde Elamlılara katılmış; Filistin kıyılarına kadar yayılan bir dizi krallık kurarak Şam, Suriye veya Yukarı Mezopotamya ve Babil'de yerleşmişlerdi. Güney Mezopotamya'da Elamlılarla çatışmaya devam ediyorlardı. Anadolu'daki komşuları MÖ 3. binyılda Balkanlar'dan buraya geçen Hint Avrupalı bir halk olan Hititlerdi. Bu kaotik manzaranın kıyılarında dinç ve kuvvetli diğer halklar da bulunmaktaydı.

Babil

Önemli dönüm noktalarından biri Mezopotamya'daki yeni bir imparatorluk olan Babil'dir. Bu devletin krallarından biri olan Hammurabi, bir kanun yapıcı olarak şöhretini bilmesek dahi –ki onun kanunu, göze göz şeklinde ifade edilebilecek hukuki prensibin ilk ifade edilişidir– tarihte önemli bir yeri garantiye almıştı. O aynı zamanda Mezopotamya'nın tümünü birleştirmiş olan ilk hükümdardır ve imparatorluğu kısa sürmüş olsa da, Babil ondan itibaren güneydeki Sami halkların sembolik merkezi olacaktı. Hammurabi MÖ 1792 yılında hükümdar olmuş olabilir, halefleri yaklaşık olarak MÖ 1600'ün bir süre sonrasına kadar imparatorluğu ayakta tuttular, sonra Mezopotamya bir kez daha bölündü.

İlk Babil İmparatorluğu gücünün doruğundayken Sümer ve Körfez'den kuzeyde Asur ülkesine, Mezopotamya'nın yukarı kısımlarına kadar uzanmaktaydı. Hammurabi Dicle üzerindeki Ninova ve Nemrut kentlerini, Fırat üzerindeki Mari yaylalarını yönetiyor ve nehri Halep'e en yakın olduğu noktaya kadar denetim altında tutuyordu. Yaklaşık 1100 km uzunluğu ve 160 km genişliği ile bu büyük bir devletti ve gerçekten de bölgede bu zamana kadar görülen en büyük devletti (Ur ise kaybeden, bağımlı bir ülke olmuştu). Babil'in karmaşık bir idari yapısı vardı, her ne kadar bunu biraz şansa borçluysa da, Hammurabi'nin kanunları haklı olarak ünlüdür. Sadece parçaları günümüze ulaşan daha önceki hükümler ve kurallar gibi, Hammurabi'nin kanunları da taşa yazılmış ve halkın görmesi için tapınakların avlularına yerleştirilmişti ama onunkiler tahrip olmadı. Bu kanunlar, daha önceki derlemelerden daha uzun ve düzenli bir şekilde 282 maddeyi bir araya getirerek ücretler, boşanma, tabiplere ödenecek paralar ve birçok diğer konuyu kapsamlı olarak ele almaktaydı. Bu bir yasama çalışması değil, mevcut hukuktaki kuralların bildirilmesiydi ve bu hatırlanmadığı takdirde bir "düstur"dan söz etmek yanıltıcı olabilir. Hammurabi kanunları sil baştan meydana getirmemiş, halihazırda olan kuralları toplamıştır.

Örf ve âdetlere dayanan bu hukuk, Mezopotamya tarihindeki ana devamlılıklardan birini oluşturur. Zaman ilerledikçe cezaların Sümerlerle karşılaştırıldığında daha sertleşmesi belki de üzücüdür ama diğer açılardan Sümer geleneği Babil hukukunda devam etmiştir.

Bu düsturun maddeleri arasında kölelerle ilgili kanunlar vardır. Eski medeniyetler ve daha sonra ortaya çıkan birçokları gibi, Babil de köleliğe dayanmaktaydı. Kölelik eski tarihte savaşı yitiren herkesi bekleyen bir kaderdi, esir düşenlerin kadınları ve çocukları da buna dahildi. İlk Babil İmparatorluğu'nda sürekli köle pazarları bulunuyordu ve istikrarlı fiyatlar belli bölgelerden gelen kölelerin özellikle değerli olduğu düzenli bir ticaretin varlığına işaret etmektedir. Her ne kadar efendinin köle üzerindeki hakları mutlaksa da, bazı Babilli köleler şaşırtıcı bir ekonomik bağımsızlığa sahip olabiliyor, iş hayatına atılabiliyor ve hatta kendileri de köle sahibi olabiliyordu. Dar sınırlarda olmakla birlikte hukuki hakları vardı. Bunun pratikte ne anlama geldiğini

ifade etmek kolay değildir. Kölelerin yapabilecekleri şeylerin çeşitliliği ile ilgili delillerin ışığında genellemeler ortadan kalkmaktadır ve eğer çoğu zor bir hayat yaşadıysa, muhtemelen insanların çoğu için de hayat zordu. Eski dönemlerde uygarlıklar insanın insan tarafından sömürülmesine dayanmaktaydı. Eğer bunun çok zalimce olduğu düşünülmediyse, bu durum, kimsenin işlerin başka türlü yürütülebileceğini tasavvur edememesinden kaynaklanmaktaydı.

Babil'de düşünce

Babil uygarlığı bir ihtişam efsanesi olmaya devam etmektedir. Fırat'ın yüksek kısmında Mari Sarayı'nın duvarları bazı yerlerde avlunun etrafında 13 metre kalınlığındaydı ve yaklaşık üç yüz kadar odası bulunan, 10 metre kadar derinden bitümle kaplanmış borularla drenajı yapılan bir kompleks oluşturmaktaydı. Kapsadığı alan 137 metreye 182 metre üzerindeydi. Burada bulunan kil tabletler Babil hükümetinin işlerini açığa çıkarmaktadır. Bize zihin hayatı üzerinde de deliller sunmaktadır. *Gılgamış* destanı bildiğimiz biçimini bu dönemde almıştı.

Babil astrolojisi doğanın gözlenmesi konusunda ileri adımlar atmıştır. Yıldızları gözlemek suretiyle kaderlerini anlamaya çalışırken bir bilimin, astronominin temellerini atmışlar ve önemli bir dizi gözlem yapmışlardır. MÖ 1000 yılına gelindiğinde, ay tutulmalarını tahmin edebilir hale gelmişlerdir. İki veya üç asır daha geçtikten sonra, güneşin ve bazı gezegenlerin yörüngeleri görünüşte sabit olan yıldızların konumlarıyla karşılaştırmalı olarak hayret verici bir hassasiyetle çizilmişti. Babillilerin matematik çalışmaları Sümerlerin entelektüel başarıları üzerine inşa edilmişti. Sümerlere bir rakamı konum itibariyle olduğu gibi işaretle de ifade edilebilme tekniğini borçluyuz (örneğin biz ondalık sisteme göre 1 rakamını bir, onda bir ya da başka değerlere göre tanımlayabiliriz). Sümerler ondalık sistem hakkında bilgi sahibiydiler ama bunu kullanmak yerine daireyi altı eşit parçaya böldükleri bir yöntem geliştirdiler. Babilliler buradan hareket ederek 360 derecelik bir daireye ve altmış dakikalık saate ulaştılar. Ayrıca matematik tabloları ve pratikte büyük yarar sağlayan bir cebirsel geometri geliştirdiler.

Astronomi tapınakta, üretkenlik ve ekim festivallerinin gelişini bildiren gökyüzü hareketlerinin düşünülmesiyle başladı ve Babil dini de Sümer geleneğine yakın durmuştu. Evrenin yaradılışı, Sümerlerde olduğu gibi dünyanın sulu bir boşluktan yaratılmasıyla başlar (tanrılardan birinin adı çamurlu suyun getirip bıraktığı sel mili anlamına geliyordu) ve nihayetinde insan tanrılara köle olarak yaratılır. Bir versiyonda tanrılar tuğla çıkarır gibi, kil kalıplardan insan çıkarmışlardır. Bu, mutlak monarşiye uyan kozmik bir resimdi. Eski kentlerde olduğu gibi, Babil'in de kendisine ait bir tanrısı bulunmaktaydı ve Marduk adı verilen bu tanrı diğer Mezopotamyalı rakiplerini kenara iterek ön plana çıkmayı başardı. Bu uzun bir zaman aldı ama Hammurabi Sümer tanrılarının Mezopotamya panteonu için başkan seçtiklerini söyledi ve

onu bütün insanları iyilik yolunda yönetmeye davet etti. MÖ 12. yüzyıldan sonra Marduk'un statüsü genellikle sorgulanmadı ve bu arada Babil ayinlerinde, tanrı isimlerinde ve onlara atfedilen şeylerde Sümer dili kullanılmaya devam etti.

Hammurabi'nin başarıları ölümünden sonra dağılmaya yüz tuttu. Ur hegemonyasının son döneminde Asur ülkesinde kurulmuş olan bir Amorit Krallığı'nı yıkmıştı ama bu geçici bir başarıydı. Bunu izleyen bin yıl boyunca Asur bir muharebe alanı ve ödül olacaktı ama sonra bu ülke Babil'i kendi üstünlüğünün gölgesinde bıraktı ve Mezopotamya tarihinin ağırlık merkezi kesin şekilde kuzeye kaydı. MÖ 3. binyılın son çeyreğinde Anadolu'da yerleşmiş olan Hititler bunu izleyen yüzyıllarda yavaş bir şekilde ilerlemişler, çivi yazısını almışlar ve bunu kendi Hint-Avrupalı dillerine uygulamışlardı. MÖ 1700 yıllarına gelindiğinde Suriye ile Karadeniz arasındaki toprakları yönetiyorlardı. Sonra, zayıflamış ve küçülmüş bir Babil'e karşı harekete geçtiler. Hammurabi'nin hanedanı ve başarıları nihayet sona erdi. Hititler çekildikten sonra başka halklar gizemli bir dört asır boyunca Mezopotamya'yı yönettiler ve burası için çekiştiler. Sonraki bin yılda büyük önem taşıyacak olan Babil ve Asur'un ayrılmalarının kesinleşmesi haricinde, bu mücadeleler konusunda çok az bilgimiz bulunmaktadır. Fakat bu tarihe gelindiğinde, dünya tarihinin odak noktası Mezopotamya'dan uzaklara kaymıştı.

ESKİ MISIR

İlk uygarlık işaretleri Sümer'de ortaya çıktıktan kısa süre sonra, Mısır'da da göze çarpmaya başlar. Eğer Mısırlılar bazı bilgileri Sümerlerden öğrendilerse (bu oldukça muhtemeldir) bunun nasıl ya da hangi ölçüde olduğunu bilmiyoruz. Bu açıklamadan çok daha fazlası, Mezopotamya'da olduğu gibi, ortam tarafından sağlanabilir. Tarihöncesi iklim değişikliği belli bir sürecin sonunda Nil Vadisi dışında Mısır'ın tümünü kurak hale getirmişti. Ne var ki bu ince verimli toprak şeridi yeterliydi. İç bölgelerdeki yaylalardan akıp gelen ve burada bırakılan çamur, tarımı kolaylaştırmıştı. 1100 kilometre uzunluğunda, altı ila yirmi kilometre genişliğindeki çamurlu kıyılar ilk Mısırlıların çiftçiliğe başladığı yerdi. Toprakları giderek kayalar ve çölle kuşatılmış, uzun ve dağınık bir vahaya dönüştü. İnsan gelişiminde yeni bir aşama için ortam olarak eski Mezopotamya'dan çok ciddi farklılıkları vardı. Mısırlılar, Sümerler gibi toprak kazanmak için arazi ıslahına gerek duymuyorlardı. Nil, Fırat ve Dicle'den daha iyi huyluydu. Onlar gibi her yıl taşıyordu fakat bu önceden belli olan düzenli bir taşkındı, ani ve şaşırtıcı felaketlere yol açmıyordu. Nil eski Mısırlıların hayatlarını yıldan yıla değişmeyen bir ritim içinde düzenleyen muazzam bir saatti.

Mısır Hanedanları

I-II	Ön hanedanlar MÖ 3200-2665
III-VIII	Eski Krallık MÖ 2664-2155
IX-XI	İlk Ara Dönem MÖ 2154-2052
XII	Orta Krallık MÖ 2052-1786
XIII-XVII	İkinci Ara Dönem MÖ 1785-1554
XVIII-XX	Yeni Krallık MÖ 1554-1075

J. R. Harris (ed.), *The Legacy of Egypt* içindeki R. A. Parker'ın tablosu, s. 24-25.

Yaklaşık MÖ 2300 yıllarına gelindiğinde Aşağı Nil'den beş veya altı yüz kilometre boyunca, birbirine çok uzak olmayan köy ve yerleşimlerde yaşamını sürdüren önemli bir nüfus bulunmaktaydı. Binlerce yıl boyunca nehir kıyısında kentler kurulmadı ve bunun muhtemel bir nedeni çiftçileri tehdit ederek onları korunma için kentlerde yaşamaya teşvik edecek güçlü komşuların olmamasıydı. Fakat bu erken dönemle ilgili bilgi edinmek zordur, çünkü Nil her yıl delilleri yok etmiş, onları ya sularıyla deltaya taşımış ya da yüzyıllar geçtikçe yavaşça yükselen kıyıdaki kalın toprak tabakasının altına gömmüştür. Bu erken dönem Mısırlıların papirüsten sandal yaptıklarını, sert taşı işlediklerini ve günlük kullanım için bakırı döverek eşya imal ettiklerini biliyoruz. Yaklaşık olarak MÖ 4. binyılın ortalarında bir zaman diliminde, diğer bölgelerle, esas olarak Mezopotamya ile temas kurduklarına dair izler vardır. Ve hızlı bir yapı değişimi olduğu da hissedilmektedir.

O kadar erken bir dönem için bilgi, dünyanın başka bir yerine göre daha çok çoğalmaktadır. Mısırlıların neredeyse başından itibaren hiyeroglif denilen bir yazı biçimleri vardı. Bu kökeni itibariyle piktografik idi, yani şeylerin isimleri yerine geçen küçük resimlerden oluşmaktaydı ve zamanla bunlar sesleri ifade eder hale geldiler. Yazması daima daha zor olduğu için, hiçbir zaman çivi yazısı kadar yaygın olmadı ama onun kadar uzun bir hayatı oldu. Bilinen son örnek MS 394 yılında yazılmıştır. Bundan sonra bir yazı ustalığı olarak ortadan kayboldu ve anlaşılamaz hale geldi. Sonra, 19. yüzyılın başında "Rozetta Taşı" Mısır'dan Fransa'ya götürüldü. Hiyeroglif eski "demotik" Mısırcanın yanında Yunanca ile kazınmıştı ve bu çeviriyi mümkün kıldı. Eski Mısır'ı daha önce hiç olmadığı şekilde anlaşılır hale getirdi çünkü mezarlarda, anıtlarda ve elde kalan papirüslerde büyük miktarda yazı günümüze erişmişti.

Bu hiyerogliflerden bir anlatım çıkmaktadır. MÖ 3000'e gelindiğinde Mısır, kuzey ve güney ya da Aşağı ve Yukarı Mısır olarak iki krallık halinde örgütlenmişti. Kayıtların ifade ettiğine göre, kısa bir süre sonra güneyden gelen Menes isimli bir kral kuzeyi fethederek MÖ 2884 yılına kadar ayakta kalan ve Aşağı Mısır'da Memphis'i yönetim merkezi yapan bir hanedan kurdu. Bu aşağı yukarı 1000 kilometre uzunluğunda bir hükümdarlık olup, yönetilmesi zamanının herhangi bir devletinden çok

daha büyük bir işti. Buradaki yönetimin ne anlama geldiğini söylemek zordur ama bu kadar büyük bir alanı yönettiğini iddia etmek bile etkileyici bir başarıdır. Daha da çarpıcı olan, bu yönetimin Mısır'ın genellikle tek bir hükümdar, tek bir din, tek bir dini sistem ve tek bir yönetim ile toplum modelinin bulunduğu ve dışarıdan herhangi bir önemli etkinin müdahale etmediği yaklaşık 2000 yıl içinde başlamış olmasıdır. Bazı iniş çıkışlar olmuş, devlet bazen güçlü ve zengin, bazen zayıf ve fakir olmuştur. Bununla birlikte bu şaşırtıcı bir devamlılıktır ve fiziki kalıntıları antikçağdan kalan en büyük görsel miras olarak insanlığı uzun süre hayran bırakacak büyük başarıları mümkün kılmıştır.

Tarihi kayıtlar biliminsanlarının eski Mısır ile ilgili üç ayrı zaman diliminde toplanmış hanedan serilerini konuşmalarını sağlar. "Eski Krallık" olarak ifade edilen birinci dönem MÖ 2664 ile 2155 yılları arasındadır. MÖ 1051 yılında "Orta Krallık" başlamadan önce yaklaşık yüz yıl süren bir karışıklık dönemi bulunmaktadır. Söz konusu dönem bir başka karışıklığın başladığı MÖ 1786 yılına kadar sürer ki, bu da MÖ 1554 yılında "Yeni Krallık" ile sona erer. Bu üçlü şemaya daha sonra iki ara dönem ve hanedanların tarihleri işlenir. Bu şema MÖ 1. binyılın sonlarında, Mısırlıların en büyük başarıları arkalarında kalmışken, uygun bir şekilde sonlandırılır ancak bağımsız bir Mısır MÖ 30 yılında efsanevi Kleopatra'nın intiharıyla sona erinceye kadar kendi hükümdarları altında varlığını sürdürmüştür.

Mısır'da krallık

Bizzat devletin kendisi Mısır uygarlığının cisimleşmiş haliydi. İlk başta Eski Krallık'ın başkenti olan Memphis'te merkezileşmişti. Sonraki dönemlerde, Yeni Krallık Dönemi'nde başkent normalde Teb kentiydi. Bu iki yer büyük dini merkezler ve saray kompleksleri olup hükümetten bağımsız birer kent olma özelliği taşıyordu. Bunun kısmi bir nedeni, Mısır krallarının kent-devleti topluluğunda, ilk başta onların adına yetki alarak faaliyet göstermiş "büyük adamlar" olarak ortaya çıkmamalarıydı. Keza, diğerleri gibi büyük veya küçük bütün adamları yöneten, tanrıya tabi olan basit birer insan değillerdi. Bizzat kendileri tanrı olarak görülüyordu. Mısır krallarının, eski anıtlardaki muazzam imajlarının işaret ettiği gibi, henüz erken bir tarihte etkileyici bir otoriteleri vardı ve bu otoriteyi başarılı bir tarım faaliyeti yoluyla refahı garanti etme güçlerinden dolayı özel bir kutsiyete sahip olan tarihöncesi krallarından miras almışlardı. Nil'in yıllık iniş çıkışlarını kontrol ettiklerine inanılırdı ki nehir kenarında yaşayan topluluklar için bu hayatın kendisiydi. Mısır krallarının bildiğimiz ilk ritüelleri verimlilik, sulama ve toprak kazanılmasıyla ilgilidir. Menes ile ilgili ilk temsili resimler onu bir kanal kazarken göstermektedir.

Eski Krallık altında, kral ya da "firavun"un mutlak efendi olduğu ve kısa sürede bir tanrı olarak hürmet görmeye başladığı fikri ortaya çıkmaktadır. Adalet "firavunun sevdiği," kötülük ise "firavunun nefret ettiği"ydi. İlahi olarak her şeyi bildiği

için kendisine kılavuzluk yapacak bir kanuna gereksinim duymazdı. Daha sonraları, Yeni Krallık Dönemi'nde firavunlar büyük savaşçılara ait kahramanca bir endamla, savaş arabalarında düşmanlarının üzerinden geçen ya da av hayvanlarını öldüren büyük savaşçılar olarak gösterilecekti ancak Mısır Krallığı kutsal ve korkutucu kalmaya devam edecekti. Yaklaşık MÖ 1500 yıllarında, firavunun devlet görevlisi olan hizmetkârlarından biri onun hakkında şöyle yazıyordu: "O hayatlarımızı yönetmesi sayesinde yaşadığımız, tüm insanların babası ve annesi, eşi benzeri olmayan, tek başına bir tanrıdır."

Söz konusu tarihe gelindiği zaman, Mısır'ın karmaşık ve etkileyici bir bürokratik hiyerarşisi mevcuttu. En önemlileri genellikle asilzadeler sınıfından gelirdi ve en büyüklerinden birkaçı firavunlarla boy ölçüşebilecek bir ihtişamla gömülürdü. Daha az önemli aileler karmaşık bir hükümet mekanizmasının hizmetinin görülmesi için binlerce kâtip temin ederdi. Bunlar Teb kentinde özel bir okulda eğitilirdi. Bir kâtip olarak başarıya ulaşmak için gereken faziletler listesini içeren metinler onların moral özelliklerini yansıtmaktadır: kendini çalışmaya adamak, kendini kontrol edebilme, basiret, büyüklere saygı; ağırlıkların, ölçülerin, toprak mülkiyeti ve hukuki evrakın dokunulmazlığı için son derece büyük bir vicdani titizlik göstermek.

Çoğu Mısırlı büyük kamu işleri için işgücü sağlayan köylülerdi. Bunlar aynı zamanda asiller sınıfı bürokrasinin ve büyük dini müessesenin geçimini sağlayacak üretim fazlasını da temin ediyorlardı. Toprak yeterince zengindi ve Mısır hükümetinin kolektif çabayı seferber etmekteki büyük yeteneğinin en eski örneklerini oluşturan sulama teknikleri sayesinde, daha iyi hale getirilmekteydi. Sebzeler, arpa ve düşük kaliteli bir buğday çeşidi (*emmer*) sulama kanalları boyunca uzanan tarlaların ana ürünleriydi, bunların sağladığı beslenme (hepsi Mısır sanatında çok sayıda gösterilen) kümes hayvanları, balık ve av hayvanlarıyla takviye ediliyordu. Sığırlar, en azından Eski Krallık kadar eski bir dönemde çekme ve toprak sürme için kullanılıyordu. Bu tarım çok az değişerek Mısır'ı modern zamanlara kadar ayakta tutmuştur.

Mısır'da inşaat

Mısır'ın geleneği, aynı zamanda dönemlerinde eşi olmayan bir ustalıkla, taşı kullanarak bayındırlık çalışmaları yapmalarını mümkün kılmıştır. Bunların ebediyete meydan okumaları amaçlanmamıştı. Firavunların sarayları, mezarları ve anıtları ise farklı bir konu olup, mimari olduğu kadar sosyal ve idari birer zaferi de temsil ediyordu. Bir kâtibin yönetimi altında, büyük taş blokları kesmek ve yerlerine koymak için binlerce köle ve bazen askeri alaylar seferber edilirdi. Bu taş bloklar önceleri bakır, sonraları da bronz aletlerle şekillendirilir, çoğu zaman üzerine büyük bir incelikle oymalar yapılar ve boyanırdı. Sadece levye ve kızakların yardımıyla –vinç, makara ve palanga mevcut değildi– muazzam toprak rampalar kullanılarak hâlâ bizi şaşırtan binalar ardı ardına inşa edilmiştir. Bunların en tanınmışları ölümünden sonra kralı

barındıran büyük bina komplekslerinin üzerindeki piramitlerdir. Bunlardan üçüncü hanedan zamanında Memphis yakınlarındaki Sakkara'da bulunan "Basamaklı Piramit", adı bilinen ilk mimar olan kralın danışmanı İmhotep'in şaheseridir. Bu kişi daha sonra tıp tanrısı olarak kutsallaştırılmış olup aynı zamanda astronom, rahip ve bilge olarak büyük bir saygınlığa ulaşmıştı. Taş bina inşasının başlangıcı ona atfedilmişti. Altmış altı metre yüksekliğindeki piramidin ilahi bir gücün delili olarak görülmesi şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, dördüncü hanedan zamanında Giza'da daha da büyük piramitler tamamlandı. Keops piramidinin inşası yirmi yıl sürdü ve 800 kilometreye varan mesafelerden muazzam miktarda taş getirildi ki, bu beş ile altı milyon ton arasındadır. Bu dev yapı mükemmel bir şekilde konumlanmış olup yaklaşık 220 m olan kenarları arasında yirmi beş santimden daha az fark bulunmaktadır. Piramitlerin daha sonra dünyanın yedi harikası arasında yer alması şaşırtıcı bir şey değildir. Keza, bunlar Mısır'daki yegâne anıtlar da değildi. Diğer yerlerde büyük tapınaklar, saraylar ve Krallar Vadisi'nin mezarları bulunmaktadır.

Bu muazzam eserler daha sonraları niçin Mısırlıların büyük biliminsanları olduğunun düşünüldüğünü açıklar: insanlar böylesi binaların çok ince matematik ve bilimsel bilgiye ihtiyaç duymadığına inanamamışlardır. Ancak, her ne kadar Mısırlıların ölçüm işlerinde büyük becerileri olsa da, Mısır memurları yetenekli birer inşaat mühendisiyse de, yaptıkları inşaatlar için sadece basit matematik gerekmekteydi. Yüzey ve hacim ölçümlerini yapmak ve hacim ile ağırlıkları ölçmek için bazı formüllerin kullanılması yeterliydi, Mısırlıların matematiği de bundan ileri gitmiyordu. Mısırlılar bilimde Babil'e rakip değildi. Mısır astronomik gözlemlerinin kayıtları astrologların saygısını kazanmış olmakla birlikte bilimsel değerleri düşük ve tahmine yarar nitelikleri de nispeten kısa ömürlüydü. Somut başarıları isc takvimdir. Mısırlılar on iki aya böldükleri 365 günlük güneş yılını ortaya koymuştu, aylar onar günlük üç haftadan oluşuyor, yılın sonunda beş fazla gün kalıyordu. (Bu düzenleme, hatırlanacağı gibi Fransız ihtilalcilerinin Hıristiyan takvimini daha rasyonel bir takvimle değiştirmek istedikleri 1793 yılında tekrar gündeme getirilmişti.)

Din

Eski Mısır'ın dini hayatı da yabancılara çok çarpıcı gelmişti. Ne var ki bu tam olarak kavranması zor olan bir yapıdır. Mısırdaki inanış biçimi kilise şeklinde ortaya konulan bağımsız bir yapıdan daha çok, adeta insan vücudunun dolaşım sistemi gibi her alanı kapsayan bir çerçeveye benzemektedir. Bilinçli bir bakış bunu büyüyen, canlı bir güç olarak görmüyordu; bu daha çok gerçekliğin bir yönü, değişmeyen evrenin bir tanımı gibiydi. Fakat bu da olayı ortaya koymanın yanıltıcı bir yolu olabilir. Öyle ki bugün kanıksadığımız kavramlar ve ayrımlar eski Mısırlılar için mevcut değildi. Örneğin din ve sihir arasındaki fark onlar için pek önem taşımıyordu.

Din Eski Mısır'da hangi anlama gelirse gelsin, Eski Mısırlılar bunu en kolay şek-

liyle ölülerin orada yaşadığı hayat yoluyla anlaşılabilecek değişimsiz bir dünyaya ulaşmak için alelade deneylerin akışındaki çeşitliliğe ulaşmak amacıyla bir yol ararken, istikrarı dikkat çeken bir eğilim sergilemişlerdir. Belki de burada Nil'in nabzı da tespit edilebilir, öyle ki Nil, her yıl sürüklenip gider ve yenilenir, fakat döngüsü ebediyen, değişmeden tekrarlanırken içinde kozmik ritmi de barındırır. İnsanları tehdit eden en büyük değişim, ortak deneylerinin ifadesi olan çürüme ve akıntının en kötü ifadesi olan ölümdür. Mısır dini en başından beri bu duruma takıntılı gibidir: Sonuçta bunun en somutlaşmış halleri müzelerimizde korunan ve cenaze odalarından alınmış olan mumyalar ve mezar tanrılarıdır. Orta Krallık zamanında sadece kralın değil, bütün insanların başka bir dünyada hayat beklentisi olabileceğine inanılmaya başlandı. Buna göre bir kişi; ritüeller, semboller ve öteki dünyadaki hâkimlerin karşısında savunacağı görüşlerin hazırlanması sayesinde, prensip olarak burada öne sürülen değişmez iyi hale ulaşabileceğine makul bir güven duyabilirdi. Bu şekilde, Mısırlıların öteki dünyadaki hayatla ilgili görüşleri, Mezopotamyalıların gamlı bakışlarının aksine, insanların burada mutlu olabileceklerine dayanıyordu. Mutlu olacaklarını garanti etmek için asırlar süren mücadele, mezarları hazırlarken ve ölüyü ebedi istirahat mahalline götürürken gösterdikleri takıntılı özeni açıklamaktadır.

Mısır panteonu muazzamdı. Yaklaşık iki bin kadar tanrı ve birkaç önemli kültleri vardı, bunların bazıları tarihöncesine ait hayvan tanrılarına dayanıyordu. Bunlardan biri olan atmaca tanrı Horus aynı zamanda hanedanın tanrısıydı. Bu hayvanlar yavaş ama tamamlanmamış bir insanlaşma sürecinden geçti, sanatçılar bunların başlarını insan vücutlarının üzerine yapıştırdı. Firavunlar kendi kültlerini sağlamlaştırarak politik amaçlarını elde etmeye çalışırken, bunların ilişkileri farklı şekiller alarak yeniden düzenlendi. Bu şekilde Horus kültü firavunda vücut bulduğu addedilen güneş tanrısı olarak pekiştirildi. Bu hikâyenin sonu değildi. Horus daha sonra bir başka dönüşüm geçirerek ulusal kültün merkezi şahsiyeti Osiris ve refakatçisi İsis'in çocuğu olarak ortaya çıktı. Yaradılış ve aşkın bu tanrıçası belki de aralarında en eskisiydi ve onun kökenleri de hanedan öncesi döneme gidiyordu. Hakkındaki deliller bütün neolitik Yakındoğu'dan günümüze ulaşmış olan ezeli ve ebedi ana tanrıçanın geliştiği hallerden biri olduğunu gösterir. Bu tanrıça çok uzun süre varlığını sürdürecek; imajı, kollarındaki bebek Horus ile birlikte Hıristiyan ikonografisinde Bakire Meryem olarak ortaya çıkacaktır. Doktrinel ve spekülatif türdeki varyasyonların en tanınmışları arasında 14. yüzyıl firavunlarından birinin, güneşin bir başka tezahürü olan Aton kültünü yerleştirmek istemesiydi. Bu ilk tektanrılı din olarak görülmüştür.

Mısır sanatı ve teknolojisi

Eski Mısır sanatında tanrıların önemli bir yeri vardır ama bundan çok daha fazlasını da içerir. Bu sanat temel bir natüralizme dayanır. Kabul edilmiş ifade ve hareketlerle ne kadar sınırlanmış olursa olsun; bu durum ona, iki bin yıl boyunca önce

güzel bir sadelik, sonra da daha dekadan bir tarzda sevimli bir çekicilik ve yakınlık kurabilme duygusu vermiştir. Günlük hayata ait manzaraların realist bir şekilde gösterilebilmesine izin vermiştir. Çiftçilik, balıkçılık ve avcılık gibi kırsal temalar ortaya konulmuş; zanaatkârlar ürünleri üzerinde çalışırken, kâtipler görevleri başındayken gösterilmiştir. Yaklaşık iki bin yıl boyunca sanatkârlar aynı klasik gelenek içinde tatminkâr bir şekilde çalışabilmiş, bu arada yabancı etkilerden ödünç alırken bile hiçbir zaman sarsılmayan bir merkezi kuvvet ve sağlamlık sergilemişlerdir. Eski zamanlarda Mısır'a giden bir ziyaretçi için bu çok etkileyici bir görsel özellik olmalıdır, öyle ki gördüğü her şey bir bütünün, uygar sanatın tüm tarihindeki en uzun ve en güçlü geleneğin bir parçasıydı

Mısır sanatının bir kısmı papirüsün (birinci hanedana kadar giden erken bir tarihte) icadı sayesinde günümüze gelmiştir. Papirüs sazlardan çıkarılan yumuşak özün çapraz olarak serilip homojen bir sayfa şekline gelinceye kadar dövülmesiyle elde edilmekteydi. Bu, insanlığın gelişmesine gerçek bir katkıydı. Papirüsün iletişime katkısı hiyerogliften daha fazla olmuştur. Papirüs (parşömenin yapıldığı) deriden daha ucuz ve kil tabletler veya taş levhalardan daha kolay kullanılan (ancak daha kolay yok olan) bir malzemeydi. Bu nedenle Uzakdoğu'dan kâğıdın icadı gelinceye (ve adını papirüsten alıncaya) kadar, Hıristiyanlığın ilerlediği bir dönemde dahi Yakındoğu'da mektuplaşma ve kayıt için kullanılan en yaygın şey buydu. Papirüsün ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, yazarlar papirüs sayfalarını uzun bir şerit şeklinde yapıştırmaya başladılar: Böylece Mısırlılar üzerinde yazılabilecek olan malzemenin yanı sıra kitabı da icat etmiş oldular. Antik dönemden bize gelen bilgilerin muazzam bir bölümü papirüs üzerinden gelmiştir.

Din ve sihir erbabının varsayılan cesareti ve sanat ile mimaride görkemli bir şekilde somutlaşan politik bir başarı, Mısır'ın daimi prestijinin nedenini büyük ölçüde açıklamaktadır. Bununla birlikte eğer mukayeseli bir şekilde bakılırsa Mısır uygarlığının ne çok verimli ne de yeniliğe çok uyumlu olduğu görülür. Taş mimari, okuryazarlığın gelmesinden sonra çok uzun bir zaman için yegâne büyük yenilikti, Mısırlılar sütunu icat etmişlerdi. Teknolojik tarih, yeni becerilere yavaş adapte olan, uygarlık yönündeki yaratıcı atılım bir kez gerçekleştikten sonra yenilikler konusunda isteksiz bir halka işaret etmektedir. Eski Krallık'tan önce Mısır'da, çömlekçi çarkının olduğuna dair herhangi bir kesin delil bulunmamakta, altın ve bakır işleyenlerin bütün becerilerine rağmen bronz imalatına MÖ 2. binyılın ortalarına kadar rastlanmamakta ve torna daha da geç bir tarihte görülmektedir. Mısırlı zanaatçılar için enerjiyi çoğaltan ve nakleden tek alet yaylı matkaptı. Her ne kadar papirüs ve tekerlek birinci hanedan zamanında biliniyorsa da, Mısır kaldıraçlı kovayı kullanmadan önce Mezopotamya ile iki bin yıldır temas halindeydi ve onlar bunu çok uzun süredir sulama işlerinde kullanıyorlardı.

Mısırlı yoksullar için hayat zordu ama bu sürekli değildi. En büyük yükün zorun-

lu işgücü hizmeti olduğu düşünülebilir. Firavun tarafından köylülerden çalışma talep edilmediği zamanlarda, Nil'in taşarak onların işini yapmasını beklerken küçümsenmeyecek kadar boş zamanları olurdu. Zirai temel de çok sayıda zanaatkârı olan karmaşık ve farklı renklere sahip bir toplumu sürdürecek kadar zengindi. Taş üzerindeki oymalar ve resimler sayesinde Mısırlıların faaliyetleri hakkında Mezopotamyalı karşıtlarından daha fazla şey biliyoruz. Bu toplumdaki büyük bölünme devlet hizmetine girebilecek olan eğitimliler ile diğerleri arasındaydı. Kölelik önemliydi ama öyle anlaşılıyor ki, eski Yakındoğu'daki herhangi bir yerde olduğundan daha az önem taşıyan bir kurumdu.

Eski Mısır'da kadınlar

Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan bir gelenek Mısırlı kadınların baştan çıkarıcı ve erişilebilir olduğuna değinir. Bu görüş onlara diğer uygarlıklardaki kardeşlerinden daha bağımsız ve daha yüksek bir statü sahibi oldukları gibi bir izlenim vermeye yardımcı olur. Saray hanımlarını ince ve açık pamuklu giysiler içinde, saçları mükemmel bir şekilde yapılmış, çok güzel mücevherler takan ve temini için Mısırlı tacirlerin büyük dikkat gösterdikleri makyaj ürünlerini özenle uygulayan kadınları resmeden bir sanata belli bir ağırlık vermek gerekir. Bunlara çok fazla güvenmemeliyiz ama Mısırlı yönetici sınıfa ait kadınların ele alınışındaki resimsel izlenim bile önemlidir. Bu saygınlık ve bağımsızlığa işaret etmektedir. Firavunlar ve eşleri de –ve diğer asil çiftler– MÖ 1. binyıldan önce eski Yakındoğu sanatında başka hiçbir yerde görülmeyen bir samimiyet havası içinde resmedilirler. Bunların ima ettiği gerçek duygusal eşitliğin tesadüfi olması pek olası değildir.

Resim ve heykellerin çoğunda ortaya çıkan güzel ve cazibeli kadınlar, cinsiyetleri için başka yerde mevcut olmayan belli bir politik potansiyele işaret ediyor olabilir. Tahta çıkanlar çoğu zaman anne soyundan gelenlerdi. Bir kadın vasi, kocasına tahta çıkma hakkı sağlayabiliyordu, bu nedenle prenseslerin evlenmesi daima büyük endişe uyandırmaktaydı. Çoğu kraliyet evliliği kız ve erkek kardeşler arasında, göründüğü kadarıyla istenmeyen genetik sonuçlara yol açmadan gerçekleşiyor, bazı firavunlar kendi kızlarıyla evleniyor fakat bunu kutsal kanın devamını garanti etmekten çok başka birinin onlarla evlenmesine engel olmak için yapıyordu. Bazı kadınlar önemli güç sahibi oldular ve bir tanesi tahta dahi çıktı, bunun için ritüel olan sakal ve erkek giysileriyle ortaya çıkmaya razı olarak firavun unvanını aldı.

Bunların yanı sıra Mısır panteonunda, özellikle de İsis kültünde dişilik özelliklerinin öne çıkmış olması düşündürücüdür. Edebiyat ve sanat, eş ve anneye saygı gösterilmesini asiller çevresinin dışına çıkacak şekilde vurgular. Hem aşk hikâyeleri hem de aile sahneleri şefkatli bir erotizm, rahatlık ve samimiyet havasının üzerinde durur. Bazı kadınlar okuryazardır ve Mısır dilinde kadın kâtipler için bile bir kelime bulunmaktadır. Fakat tabiatıyla, kadınlar için ev dışında rahibelik ve fuhuş dışında açık

olan fazla meslek bulunmamaktaydı. Bununla birlikte varlıklı olmaları halinde mülk sahibi olabilirlerdi. Hukuki hakları ise birçok açıdan Sümerli kadınlara benzemektedir.

Eski ve Orta Krallıklar

Bütün kayıtlara rağmen, Nil Vadisi'ndeki otorite değişimlerini ya da Mısır'ın dış dünya ile ilişkilerini tek bir perspektif içinde tutmak kolay değildir. Tam olarak neyin olup bittiğini ve neyin önemli olduğunu ortaya koymayı güçleştiren geniş zaman dilimleri bulunmaktadır. Menes'ten sonra yaklaşık bin yıl boyunca Mısır tarihi tam bir yalıtılmışlıkla mütalaa edilebilir. Bu zaman dilimine firavunların dokunulmaz olduğu bir istikrar dönemi olarak bakılabilir. Bununla birlikte, Eski Krallık'ta otoritenin merkeziyetçilikten uzaklaşmasıyla ilgili tespitler yapılmış, vilayet yetkililerinin giderek artan bir öneme ve bağımsızlığa kavuştukları görülmüştür. Firavun da hâlâ çift taca sahipti, biri Yukarı Mısır'da, diğeri de Aşağı Mısır'da olmak üzere iki kez gömülüyordu ve bölünme hâlâ önemli bir hususta. Eski Krallık Dönemi'nin sonuna doğru Filistin'deki bazı halklara karşı seferler düzenlenmekle birlikte, komşularla ilişkiler çok dikkat çekici seviyede değildi. Bunu izleyen ilk Ara Dönem'de durum tersine döndü ve Mısır istila eden değil, istilaya uğrayan taraf oldu. Hiç kuşku yok ki, bölünme ve zayıflık Asyalı istilacıların bir dönem için Aşağı Nil'e hâkim olmalarına neden oldu.

Orta Krallık, Teb'deki başkentinden krallığı tekrar birleştiren güçlü bir kral tarafından başlatıldı. MÖ 2000'i izleyen yaklaşık çeyrek binyıl boyunca Mısır bir canlanma dönemi yaşadı, burada düzen ve sosyal bütünlük üzerinde yeni bir vurgu bulunmaktaydı. Firavunun kutsal niteliği incelikle değişti: o sadece bir tanrı değildi, tanrılardan geliyordu ve arkasından gelenler de tanrı olacaktı. Kötü dönemler insanları kuşkuya düşürdükten sonra ebedi düzen sarsılmadan sürecekti. Burada yayılma ve maddi büyüme olduğu da kesindir. Nil bataklıklarında büyük toprak kazanılmıştı. Güneyde, birinci ve üçüncü şelaleler arasındaki Nubya fethedilmiş ve altın madenleri işletilmişti. Daha güneyde dahi Mısır yerleşimleri kurulmuştu ve burası daha sonraki adıyla esrarengiz Kuş Krallığı olacaktı. Ticaret daha önce olduğundan daha karmaşık izler bırakmıştı ve Sina'nın bakır madenleri tekrar işletilmişti. Bunlara rağmen Orta Krallık hanedan rekabetleri ve politik karışıklıklar içinde sona erdi.

Yaklaşık iki yüz yıl süren İkinci Ara Dönem, Hyksos adı verilen yabancılar tarafından girişilmiş yeni ve çok daha tehlikeli bir istilaya sahne olmuştur. Bunlar hakkında pek bir şey bilinmemektedir ama Nil'in hâkimiyetini elde etmek için yapımında demir kullanılmış savaş arabalarının askeri avantajını kullanan Sami bir halk olmaları muhtemeldir. Görünüşe göre Mısırlıların geleneklerini ve yöntemlerini sürdürmüşler ve ilk başlarda Mısırlı bürokratları da görevden almamışlardı, fakat bu asimilasyonla sonuçlanmadı ve on sekizinci hanedan döneminde Mısır'dan kovuldular. Bu Yeni Krallık'ın başlama tarihidir. MÖ 1570'leri izleyen yıllarda Mısırlılar, zaferin

arkasından Hyksosları Güney Kenan ülkesindeki kalelerine kadar kovalamış ve sonunda Filistin ile Suriye'nin büyük kısmını işgal etmişlerdir.

Yeni Krallık

Yeni Krallık güçlü döneminde uluslararası planda çok başarılı olarak zengin fiziki anıtlar bırakmıştır. On sekizinci hanedan döneminde sanatta adeta bir Rönesans yaşanmış, askeri tekniklerde savaş arabasının uygulanması gibi bir dönüşüm başlamış ve her şeyden önemlisi kraliyet otoritesinde büyük bir güçlenme sağlanmıştır. İlginçtir ki, bu, tahtın bir süre için bir kadın, Hatşepsut tarafından işgal edildiği dönemde gerçekleşmiştir. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca Mısır yeni askeri zaferler elde etmiş, Hatşepsut'un eşi ve halefi III. Thotmes imparatorluğun sınırlarını Fırat'a kadar uzatmıştır. Haraç ve esirlerin gelişi ya da Asyalı prenseslerle yapılan evliliklerin kaydedilmiş olduğu anıtlar Mısırlıların üstünlüğünü göstermektedir ve içeride de, her ne kadar yabancı etkiler (Girit'ten) bulunabilirse de, sanatsal başarıların doruğa ulaştığı bir dönem olarak görülmektedir.

Yeni Krallık'ın sonlarına doğru, artan dış temaslar Mısır dışındaki dünyanın da birçok yönden değişmiş olduğuna işaret etmektedir. III. Thotmes bile Doğu Akdeniz'i ancak on yedi yılda hâkimiyeti altına alabilmiş, Suriye'nin doğusu ile Kuzey Mezopotamya'da hüküm süren Mitanni adlı bir halkın yönettiği koca bir imparatorluğu fethetmeyi başaramamıştır. Daha sonraları bir Mitanni prensesi bir firavun ile evlenmiş ve Yeni Krallık bölgedeki Mısır çıkarlarının korunması için onun halkının dostluğuna dayanmak zorunda kalmıştı. Mısır uzun süredir onu koruyan izolasyondan çıkmaya zorlanıyordu. Fakat Mitanniler de kuzeydeki Hititlerin artan baskısı altındaydı ve bunlar MÖ 2. binyılda hırsları ve eylemleri Yakındoğu dünyasını yıkıma götüren en önemli halklardan biriydi. İşler değişmekteydi.

Mısır, III. Amenhotep (y. MÖ 1410-1375) döneminde prestij ve zenginliğinin doruğuna ulaştı. Bu Teb'in en büyük dönemiydi ve uygun bir şekilde, bir kral için hazırlanmış olan en büyük mezara gömüldü. Ne var ki bu mezardan günümüze, Yunanlıların daha sonraları (Etiyopyalı olduğunu sandıkları efsanevi bir kahramanın adı olan) Memnon'un devi adını verdikleri muazzam heykellerin kalıntılarından başka bir şey kalmamıştır. Onun halefi IV. Amenhotep dini bir devrime girişerek güneş tanrısı Aton'un monoteist kültünü eski dinin yerine geçirmek istedi. Ciddiyetini göstermek için adını Akhnaton olarak değiştirdi ve Teb'in 300 kilometre kuzeyinde yeni Amarna kentini kurdu. Burada güneş ışınlarına açık çatısız bir tapınak yeni inancın merkeziydi. Dini devrimin kışkırttığı muhalefet onun diğer cephelerde çökmesine neden oldu. Bu sırada Mısır'a bağlı ülkeler üzerindeki Hitit baskısı artıyordu, Akhnaton Mitanni'leri kurtaramazdı. 1372 yılında Fırat'ın batısındaki bütün topraklarını Hititlere terk ettiler. Bunu takiben çıkan içsavaş otuz ya da kırk yıl sonra krallıklarının yıkılmasıyla sonuçlandı. Mısır emperyal alanı çöküş halindeydi.

Çöküş dönemi

IV. Amonhotep adını değiştirmişti çünkü eski Amon tanrısı kültünün hatıralarını silmek istiyordu. Halefi ve damadı bunun girişilen reformun sona erdirilmesi ve eski kültün yeniden kabulünü kayda geçirmek amacıyla Tutankhaton olan adını değiştirdi. Sadece kısa ve başka açılardan dikkat çekici yanı olmayan bir hükümdarlıktan sonra Tutankhamon'a Krallar Vadisi'nde muhteşem bir gömme töreni yapılması, ona bu nedenle duyulan minnetten kaynaklanmış olabilir. Öldüğü zaman Yeni Krallık'ın önünde iki yüz yıllık bir hayat kalmıştı ama bunlar sadece ara sıra kesilen sürekli bir iniş dönemiydi. Daha sonraki krallar, kaybedilen toprakları geri almak için gayret gösterdiler ve bazen başarılı oldular. Fetih dalgaları Filistin'de ileri geri gidip durdu. Bir seferinde firavunlardan biri, kendisinden öncekilerin başka halklardan prensesleri gelin almaları gibi, bir Hitit prensesiyle evlendi. Fakat birçok yeni düşman ortaya çıkmıştı ve bir Hitit ittifakı bile artık güvence sağlayamazdı. Ege büyük bir karışıklık içindeydi ve Mısır kayıtları adaların "bütün halklarını bir arada dışarı döktüklerini" ve "hiçbir ülkenin önlerinde duramadığını" yazmaktaydı. Bu "denizci kavimler" sonunda püskürtüldü fakat mücadele çok zorlu olmuştu. Yaklaşık MÖ 1150 yılından itibaren içte de çok sayıda karışıklık işareti bulunmaktadır. Haremden kaynaklanan bir komplo sonucunda öldürülen III. Ramses yükselen felaket dalgasını önlemekte kısmen başarılı olan son kraldı. Halefleri döneminde grevler ve ekonomik sıkıntılar olduğunu, Teb'de bulunan kraliyet mezarlarına hürmetsizlik yapılarak yağmalandığını öğreniyoruz. Mısır'ın emperyal gücünün çağı artık sona ermişti.

MÖ 2. binyılın sonlarında Hititlerin ve diğer imparatorlukların da dönemi sona ermekteydi. Mısır'ın şan kazandığı dünyayı oluşturan ortamın kendisi yok olmaktaydı. Mısır'ın çöküşünün büyük ölçüde bunda aranması gerekmektedir. Ayrıca Yeni Krallık'ın sonunun, en başından beri var olan zaafları ortaya çıkardığı hissine karşı koymak da olanaksızdır. Mısır uygarlığının yaratıcılığı sonuçta garip bir şekilde boş yere harcanmışa benzemektedir. Çok yetenekli kamu görevlilerinin yönetimi altında büyük bir işgücü kaynağı bir araya getirilmiş, dünyanın gördüğü en büyük mezar taşları dikilmiştir. Çok büyük ustalığa sahip zanaat erbabına iş verilmiş ama bunlar mezar eşyaları yapmışlardır. Eğitim düzeyi çok yüksek bir seçkinler grubu, karmaşık ve incelmiş bir dil kullanmalarına ve muazzam kolaylıklar sağlayan papirüs gibi bir malzemeye sahip olmalarına rağmen, bunları metinlerde ve yazılarda bolca kullansalar da insanlığa hiçbir büyük felsefi veya dini fikir bırakmamışlardır. Bu üstün kudret ve hüner gösterisinin arkasında nihai bir kısırlık, bir hiçlik sezmemek kolay değildir. Sadece ayakta kalma gücü şaşırtıcıdır. Bu durum çok uzun bir süre geçerli kalmış, Mısır en az iki ciddi karanlık dönemden geçmiş, fakat bunları atlatarak görünüşte değişmeden varlığını sürdürmüştür. Bu kadar büyük bir ölçekte ayakta kalmak büyük bir maddi ve tarihi başarıdır, bilinmeyen ise niçin burada duruşa geçtiğidir. Sonunda

Mısır'ın askeri ve ekonomik gücü bile dünyada çok az kalıcı değişiklik yaratmış ve uygarlığı hiçbir zaman başarılı bir şekilde dışarıya yayılmamıştır.

Eski dönemlerde her türlü sosyal ve kültürel değişim yavaştı ve bunun çoğu zaman fark edilmemesi doğaldı. Biz değişime alışmış olduğumuz için eski dünyada (insanların fiziksel ve zihinsel çevrelerine etkili bir şekilde sıkıca tutunduğu) herhangi bir sosyal sistemin gösterdiği muazzam ataleti hissetmemiz mümkün değildir. Yeniliklerin hayata geçirilmesi için bugün olduğundan çok daha az ve rastlantısal kaynaklar vardı. Tarihöncesini düşünürsek eski Mısır'da tarihin temposu hızlıdır, fakat Menes ile III. Thotmes arasındaki bin beş yüz yıldan uzun (ve bizi Britanya'daki Roma döneminin sonundan ayıran süreyle mukayese edilebilecek olan) sürede günlük hayatın ne kadar az değiştiğini düşünürsek son derece yavaştır. Teknolojik veya ekonomik güçlerin bizim kanıksadığımız değişimi sağlayacak kadar baskı yaratması ancak çok yavaş bir şekilde gerçekleşebilirdi. Entelektüel dürtülerinse, kendisini rutin olanın aşılanmasına ve ölüme hazırlanmaya adamış bir toplumda güçlü olması beklenemez.

ASYA'NIN İLK UYGARLIKLARI

MÖ 1000 yılına (ki bu keyfi olarak seçilmiş bir tarihtir) Bereketli Hilal ve Mısır'ın doğusunda uygarlık iyice yerleşmişti. Hindistan ve Çin o tarihe kadar farklı birer uygar hayat tarzı yaratmıştı. Daha batıdaki topraklarla çevresel temasları ne olursa olsun, daha önceki örneklerden çok farklıydılar. Bu ülkelerde bulunan yerli kültürler muazzam bir bölgede çok özgün düşünme ve davranış biçimleri yaratmıştı. Bunlar Afganistan'ın doğusu ve İran'ın yaylaları ile Sibirya'nın güneyini bölen iki hâkim coğrafi (ve daha sonra kültürel) parçanın merkezleriydi. Hint bölgesi Himalayalar ile komşu dağ silsileleri, Burma ve Siyam yaylaları ve Endonezya takımadalarıyla sınırlanmıştır. Diğer, Doğu Asya bölgesi esas olarak Çin'in muazzam kitlesinden oluşur ama Kore, Japonya ve Hindiçin'i de içerir. Tarihi zamanların büyük kısmında, Çin ve Hindistan'da ortaya çıkan uygarlıklar Asya'nın bu iki büyük alt bölümüne hâkim olma eğiliminde olmuşlardır. Arazi yapısı, iklim ve coğrafya açısından çok büyük farklılıklar göstermekle birlikte, dünyanın en büyük nehirlerinin bazıları buradadır ki, bunların hepsi –İndüs, Ganj, Brahmaputra, Mekong, Yangtze ve Sarı Nehir– İç Asya yaylalarından muazzam miktarda su çekerler. Bunların ikisi, Asya'da uygar hayatın ilk mahalleri olan vadileri oluşturmuştur.

Daha yakından bakıldığı zaman Hint alt kıtası yaklaşık olarak Avrupa büyüklüğündedir. Uzun bir süre coğrafya tarafından tamamen yalıtılmış durumdaydı. 16. yüzyıla kadar Hindistan kuzeybatıdaki geçitlerden gelenler dışında çok nadiren istilaya uğramıştı. Orada ve daha da kuzeyde bulunan dağlar dünyanın en yüksek dağları arasındadır, kuzeydoğuya doğru ise tropik orman kuşakları yer alır. Hint

Yarımadası'nın diğer iki yanı Hint Okyanusu'nun büyük mesafelerine bakar. Bu konum Hindistan'a çok özel ve farklılaşmış ama tropik bir iklim sağlamıştır. Kuzey dağları Orta Asya'dan gelen buz gibi rüzgârların büyük kısmını keser (bununla birlikte Kuzey Hindistan kışın çok soğuk olabilir) fakat uzun kıyılar yıllık muson sezonunda Kuzey Hindistan'ın kuru ovalarını sulamak üzere okyanuslardan gelen yağmur yüklü bulutlara açıktır. Bu, Hindistan'ın iklimsel, dolayısıyla tarımsal saatini ayarlar, yılın en sıcak aylarında yağmur getirir ve güneydeki Dakka yaylalarının yoğun bir orman örtüsüne sahip olmasını sağlar. Tarımın ilk olarak İndüs'ün alüvyonlu ovalarında başlamış olması muhtemeldir.

Çin'in kültürel havzası daha da büyüktür. Bu ülkenin kendisi ABD'den daha büyüktür. Pekin'den güneydeki Hong Kong'a kuş uçuşu 1900 km'dir. Bu muazzam alanda birçok iklim ve birçok bölge bulunur. Yazın kuzey yakıcı ve kuruyken güney rutubetlidir ve seller meydana gelir. Kışın kuzey çıplak ve tozlu rüzgârların altındayken güney daima yeşildir. Çin'de uygarlık daima kuzeyden güneye yayılma eğiliminde olmuş, Moğolistan ve Orta Asya'dan gelen akımlarla canlandırılmıştır. Bu büyük ülkenin önemli topografik bölünmeleri iç bölgelerin suyunu çeken ve ülkeyi kabaca batıdan doğuya kat eden üç büyük nehir vadisiyle belirlenir. Bunlar kuzeyden güneye doğru Hwanh–ho veya Sarı Nehir, Yangtze ve Hsi nehirleridir. Avrupalıların gelişine kadar bunlar Çin'in dış dünya ile temas kurmasına yaramıyordu. Ülke uzun süre Hindistan kadar yalıtılmış durumdaydı. Çin'in büyük bölümü dağlıktır ve en güneyi ile kuzeydoğusu hariç sınırları hâlâ büyük dağ sıraları ile yüksek platolardan geçerek uzanır. Mekong gibi Yangtze'nin de kaynakları Tibet'in kuzeyindeki yüksek Kunlun'dadır. Bu yüksek yayla sınırları büyük birer yalıtıcıdır. Bunların oluşturduğu yay sadece Sarı Nehir'in İç Moğolistan'dan güneye inerek Çin'e aktığı bölgede kırılır.

ERKEN DÖNEM HİNT UYGARLIĞI

Hindistan'da uygarlık Çin'den daha eskidir fakat bu uygarlığın daha dağınık bir tarihi vardır. Bazı açılardan eski Hindistan hâlâ aramızdadır. Başka hiçbir uygarlıkta olmadığı şekilde gözle görülür ve erişilebilir durumdadır. 20. yüzyılın başında çoğu Hintli hâlâ en eski atalarımızın bir zamanlar yaşamış olduğu gibi, avcılık ve toplayıcılıkla yaşıyordu. Bugün birçok köyde bulunan öküz arabası ve çömlekçi çarkı, görülebildiği kadarıyla, dört bin yıl önce kullanılanların aynısıdır. Köylerdeki mabetlerde kültleri taş devrine kadar geri götürülebilen tanrılar ve tanrıçalara hâlâ tapılmaktadır. Ana hatları MÖ 1000 yılından çok öncc belirlenmiş olan sosyal düzenlemeler hâlâ Hinduların yanı sıra milyonlarca Hintli, Hıristiyan ve Müslümanın hayatını düzenlemektedir.

Şimdilerde nesilleri çoğunlukla Güney Hindistan'da bulunan ve Dravidyen adı ve-

rilen koyu esmer halklar yaklaşık beş bin yıl önce kuzeyde de yaşıyordu. Her ne kadar emin değilsek de, bunlar ülkenin yerlisi olan Hintiler olabilir. Kuzeybatı dağlarındaki geçitlerden bu alt kıtaya birçok halk giriş yapmış, belki de bazı diğer etnik hareketler Hindistan'da tarımın başlamasıyla ve çark üzerinde yapılmış çömlekle ilgili en eski delillerin bulunduğu İndüs Vadisi'nde uygarlığı tetiklemiştir. Fakat kesin bir şey söylenemez. Hint uygarlığının Yakındoğu'dan geldiği fikri her ne kadar bazı biliminsanlarına cazip gelmişse de, Mezopotamyalılar gibi Hintlilerin de uygarlığa kendi başlarına erişmiş olmaları mümkündür.

Uygarlığın Hindistan'da yaklaşık olarak MÖ 2500 yıllarında ortaya çıktığına dair deliller kırk veya elli yerde araştırma yapan arkeologlar tarafından temin edilmiş olup, bunlar arasında iki bütün kentin kalıntıları da vardır. Aralarında 640 km mesafe olan ve her ikisi de İndüs yakınlarında bulunan bu iki kent Mohenjo-Daro ve Harappa'dır. Bunlar en geniş oldukları dönemde belki de otuzar bin kişiyi barındıran ve çevreleri dört kilometreyi bulan büyük ve etkileyici yerlerdi. Açıktır ki, İndüs Vadisi o dönemde sonradan olduğu gibi kurak bir bölge değildi, çünkü o ölçekte bir uygarlık (Harappa uygarlığı çok geniş bir alana yayılmıştı) çok verimli bir tarım olmadan gerçekleşemezdi. Aynı zamanda daima sellerin meydana gelebildiği İndüs'te kent hayatı ortaya çıkmadan önce nehrin kontrolünü sağlayan drenaj ve sulama sistemlerinin olması gerekirdi. Bu da yüksek düzeyde bir örgütlenme, yönetim ve teknolojik beceriye işaret eder. Önemli bir buluş, Harappa kentlerinin inşa edildiği malzeme olan pişmiş tuğla olabilir. Mezopotamya'nın güneşte kurutulan tuğlasından farklı olarak bu malzeme taşların olmadığı vadide sel kontrolü için iyi bir malzeme olabilirdi. Pişmiş tuğla barajlar, suyolları ve kanal yapımında kullanılabilirdi.

Bu arada doklar da mevcuttu ve bunlardan biri Lothal'da 1,6 km uzunluğundaki bir kanal ile denize bağlanmaktaydı. Dış dünya ile ticaret konusundaki bu tür deliller (belki de ilk kez bu uygarlığın en eski delillerini sunduğu pamuklu malların ticareti yapılıyordu) bu kentlerin kalıntılarından edinilen refah izlenimini güçlendirmektedir. Bunların her birinde bir iç kale ve evlerin ızgara şeklinde kesişen yollar üzerine yerleştirildiği konut bölgeleri bulunmaktaydı. Yollar taş döşeli değildi ama evler standartlaştırılmış tuğladan sağlam bir şekilde yapılmış ve iyi döşenmişti. Tuğla duvarlı lağımlar, suyu tuvalet ve yıkanma yerlerinden uzaklaştırıyor, temizlik ve denetim için kapalı bacalar bulunuyordu. Diğer atıkları toplamak için evlerde sürgüler vardı. Günümüzde sayısız Hint köyünde bulunan örneklere benzeyen kamusal alanlardaki geniş banyolar veya depoların benzerleri de bulunmuştur. Bunlar sadece su depolamak için olmayabilir. Temizlik konusuna gösterilen dikkatle birleştirilince bunlar Hint dininde yıkanmaya verilen önemin ve Hinduizmdeki ritüel aptesin çok eski kökenleri olduğuna işaret etmektedir.

Harappa uygarlığı yazıyı bulmuştu. Yazıları, yurtdışına satılan malları işaretlemek için kullandıkları anlaşılan binlerce mühürde ve birkaç çömlek parçasında bu-

lunmuştur. Piktografik formdaki yazıları, Harappa dilinin Güney Hindistan'da hâlâ yaşayan Dravidyen dillere yakın olmasının dışında henüz bilimsel araştırmalarda pek bir şey ortaya çıkarmamıştır. Bununla birlikte etkili ve yaygın bir idari sistemin işleyişinde okuryazarlık hiç kuşkusuz ki önemliydi. Lothal doklarında bulunan çapa taşları büyük teknelerin buraya yanaştıklarını göstermektedir ve mal balyalarının üzerinde kullanılan mühürler İran Körfezi'nin kuzey ucu kadar uzak yerlerde bulunmuştur. Harappa ticareti uzak yerlere kadar uzanmıştı. Ayrıca, İndüs kaynaklı fikir ve tekniklerin Sind ve Pencap ile batı kıyısında Gucerat'a kadar yayıldığı bilinmektedir. Her ne kadar bugüne kadar arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkarılan resim net bir tablo oluşturamayacak kadar karmaşıksa da, bu süreç yüzyıllar boyu sürmüştür.

Aryanların Hindistanı

MÖ 2000'i izleyen birkaç yüzyılda İndüs uygarlığı sona erdi. Bunun nedenini bilmiyoruz. Bazıları bunun erken bir tarihte insan eliyle meydana getirilmiş bir çevre felaketinden kaynaklanabileceğini ileri sürmüşlerdir. Belki de tuğla fırınlarını beslemek için aşırı ağaç kesimi dolayısıyla İndüs kıyılarındaki hassas tarım dengeleri yıkılmıştı. Bir başka olasılık, ekim veya otlak için orman açılmasının erozyon ve toprak kurumasına yol açarak üretkenlikte çöküşe neden olmasıdır. Bunlardan biri ya da her ikisinin meydana gelmiş olması halinde, daima potansiyel bir tehlike teşkil eden yıkıcı İndüs sellerinin ve nehir yatağındaki değişikliklerin kontrolü çok daha zorlaşmış olmalıdır. Gerçekten bilmiyoruz.

Çevrenin aşırı sömürülmesi nedeniyle zaten mahvolmuş topraklarda buna ek olarak bir başka faktörün de faal olması muhtemeldir. Bu destek bulan bir fikirdir çünkü Hint tarihinin başka bölgelerdeki karışıklıklarla bağlantısını da kurabilir. Muhtemelen Harappa uygarlığı MÖ 1750 yıllarında sona ermiştir. Bu tarih çarpıcı bir şekilde, Aryan denilen istilacı insan gruplarının alt kıtaya girdiği döneme rastlamaktadır. Bunlar "Hint-Avrupalılar"dı ve bu kelime gibi "Aryan" da linguistik bir terimdir. Fakat geleneksel şekilde ve hazırda bulunmuş bir kelime olarak, yaklaşık MÖ 2000 yıllarında Hindikuş Dağları'ndan Hindistan'a girmeye başlayan Hint-Avrupalı halkların bir grubu için kullanılmıştır ki, yaklaşık aynı dönemde diğer Hint-Avrupalılar da İran'a girmekteydi. Bu dönem, göçmen dalgalarının İndüs Vadisi ve Pencap'a giderek daha fazla nüfuz ettiği yüzyılların başlangıcıdır.

Göç dalgasıyla gelenler sonunda Yukarı Ganj bölgesine ulaştılar. Vadi kentlerini sadece onların tahrip ettiği fikri biliminsanlarınca destek görmemektedir. Yerli halkları da onlar ortadan kaldırmadı ama hiç kuşku yok ki gelişleri oldukça şiddetliydi çünkü Aryanlar bronz silahları olan savaşçılardı atlarını ve savaş arabalarını da getirmişlerdi. İndüs kentlerinde mücadele yaşandığına işaret eden iskeletler bulunmuştur. Bununla birlikte birçok başka yerde yerli halkın yeni gelenlerle birlikte yaşadığını, kendi inançlarını ve usullerini sürdürdüklerini ve Harappalılar ile

sonradan gelenler arasında bir nevi kaynaşma gerçekleştiğini gösteren çok sayıda işaret bulunmaktadır.

Aryanlar, geldikleri yerde buldukları kadar ileri bir kültüre sahip değillerdi. Onların gelmesiyle birlikte yazı ortadan kaybolmakta ve MÖ 1. binyılın başlarına kadar tekrar ortaya çıkmamaktadır. Şehirler de yeniden icat edilmek zorundaydı ve tekrar ortaya çıktıkları zaman İndüs Vadisi'ndeki öncüllerinin özeninden yoksundular. Aryanların çobanlık alışkanlıklarını terk edip tarımsal yerleşime geçişlerinin yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Orijinal yerleşimlerinden doğuya ve güneye doğru köyler kurarak yayılmışlardır ve bu yüzyıllar sürmüştür. Ancak demirin kullanılmasıyla gelişim tamamlanmış ve Ganj Vadisi kolonileştirilmiştir. Bu tarihe gelinceye kadar Aryan kültürü Hint tarihine belirleyici katkılarda bulunmuştu.

Katkılardan ilki Hint dininin temellerinin atılmasıdır. Kendi dinleri kurban kavramları üzerinde odaklanmıştı. Zamanın başlangıcında tanrılar yoluyla gerçekleşen yaradılış süreci, kurban aracılığıyla sonsuz kez tekrarlanmaktaydı. Ateş tanrısı Agni çok önemliydi çünkü insanlar onun kurban alevleri sayesinde tanrılara ulaşabilmekteydi. Bu törenlerin başında duran rahiplere, yani Brahmanlara büyük önem verilmekte ve itibar gösterilmekteydi. Diğer kutsal varlıklar arasında değer verilen diğer iki önemli tanrı da; göklerin tanrısı, doğal düzenin denetimcisi ve adaletin timsali olan Varuna ile her yıl bir ejderhayı öldürerek Muson mevsimiyle birlikte göklerden gelen suların tekrar serbest kalmasını sağlayan savaşçı tanrı İndra'dır. Onlar ve diğerleri hakkındaki bilgileri kurban sırasında söylenen ve yüzyıllar boyunca biriken binden fazla "vedik" ilahinin toplandığı *Rig-Veda*'dan öğrenmekteyiz.

Rig-Veda Aryan kültürünün daha önceki halini değil, Hindistan'a yerleşildikten sonra zaten değişime uğrayan bir Aryan kültürünü yansıtmaktadır. İlk başlarda sözlü olarak aktarılan bir gelenek şeklindeydi ve kutsallığı eksiksiz biçimde ezberlenmesini vazgeçilmez kılıyordu. Bunun (ilk olarak MÖ 1000 dolaylarında bir araya getirilmiş) orijinal biçimi ilk kez MS 1300 yıllarında yazıya geçirildiğinde, çok fazla bozulmadan aktarıldığı kesin gibidir. Bunlar daha sonraki *Veda* ilahileri ve düzyazı çalışmalarıyla birlikte Aryanların Hindistanı için en iyi kaynaklardan biridir. Aryan arkeolojisi ise uzun süre çok kısıtlı kalmıştır çünkü Aryanlar binalarını İndüs Vadisi kentlerinin tuğlasıyla değil, ahşap malzemeyle inşa ediyorlardı.

Rig-Veda'da anlatılan Hindistan İndüs'ün batı kıyılarından Ganj'a kadar uzanır. Burada, Aryan halklar ile koyu renkli yerliler temel birimleri aileler ve kabileler olan toplumlarda yan yana yaşamıştı. Bu toplumlarda Aryan kökenli bazı sosyal kalıplar kalıcı bir öneme sahip olacaktı. Bu temele şimdi kast denmektedir. Dinleri ve bugün hâlâ konuşulan Hint dillerinin temeli olan Sanskritçe ile birlikte, kast sistemi Aryanların Hindistan'a bıraktıkları en büyük mirastır. Kastlar geliştikçe aynı işi yapan ve bunu yapma yetkisi sadece onlara ait olan gruplar haline geldiler. Kast üyeliği babadan oğula geçer ve ideal olarak kast üyeleri sadece birbirleriyle evlenir, ortak ritüelle-

ri ve yapmak zorunda oldukları işler vardır. Sıkı bir şekilde uygulanırsa sadece aynı kastın diğer üyeleri tarafından hazırlanmış gıdaları yiyebilirler. Sonunda yüzlerce kast ve alt kast oluşmuştur. Toplum karmaşıklaştıkça, evlilik ve yemek tabuları daha da kurallaştırıldı. Nihayet öyle bir noktaya varıldı ki, sistemin gerekleri Hint toplumunun esas düzenleyicisi ve çoğu Hintlinin hayatındaki en önemli şey oldu. Modern zamanlara gelindiğinde, binlerce yerel ve mesleki kast; kabile, aile ve mahalle bağlarıyla birlikte, Hint toplumunda etkili bir güç yapısı oluşturdu. Bunlar resmi politik kurumlar ve merkezi otorite kadar etkili hale geldiler.

Sistem Aryan toplumunu üç sınıfa ayıran basit bir ayrımla başlamıştı: Brahmanlar, savaşçılar ve çiftçiler. İlk başlarda, daha sonra oldukları gibi çok kesin tanımlı ve dışarıya kapalı değillerdi ve öyle anlaşılıyor ki, yüzyıllar boyunca insanlar bir kasttan diğerine geçebildiler. İlk zamanlarda aşılması mümkün olmayan tek sosyal engel Aryanlar ile Aryan olmayanlar arasındaydı. Anlaşılıyor ki, dördüncü bir sosyal sistem çok katı bir şekilde ortaya çıkarılmıştı. Bu, derileri daha esmer olan yerli halkı kapsıyordu ve Aryanlar tarafından ayrı tutulmak istendikleri üç kastlı sistemin tamamen dışında görülmüşlerdi. Yeni dördüncü sınıfın üyeleri olan "Aryan dışı" kesim "temiz olmayanlar" haline geldiler; çünkü Aryan olmadıkları için dini kurbanlarda yer alamıyorlar veya *Veda* ilahilerini dinleyemiyor ve öğrenemiyorlardı. İlk başta bu "temiz olmayanlar" sadece etnik saflığı muhafaza etme arzusuyla tanımlanmışken zamanla modern Hindistan'ın "dokunulmazları" haline geldiler. Bu sınıf şimdi temizlik ve çöpçülük gibi kirli işleri yapmakta ve o kadar aşağıda görülmektedir ki, bazı Brahmanlar bir süpürgecinin gölgesi yiyeceğinin üzerine düşerse, onu kirlettiğini düşünmektedir.

Erken dönem Aryan kabile toplumunda krallar vardı ve MÖ 600 yıllarında Ganj Vadisi'ne dağılmış yaklaşık on altı adet krallık bulunmaktaydı. Bu, yüzyıllar boyunca doğuya ve güneydoğuya doğru gerçekleşen sürekli bir baskının sonucuydu. Barışçı antlaşmalar ve gruplar arası evlenmeler bu genişlemede fetih kadar önemli bir rol oynamışa benzemektedir ama bunun tam olarak nasıl olduğu mitolojik anlatımlardan ayrıştırılamamaktadır. Bu dönemde, Aryan kültürü yerli halklar tarafından benimsendikçe Aryan Hindistanı'nın merkezi Pencap'tan Ganj Vadisi'ne doğru kaydı. MÖ 7. yy'a gelindiğinde burası Hint nüfusunun ana merkezi haline gelmişti ve muhtemeldir ki, bunu mümkün kılan pirinç tarımıydı. Hint kentlerinin ikinci yükseliş dönemi başladı ve ilk kentler, pazaryerleri ve imalat merkezleri olarak uzmanlaşmış zanaatçıları bir araya getirdi. Daha büyük ve iyi donatılmış ordular gelişmesiyle birlikte (fillerin kullanıldığına dair duyumlarımız var) geniş ovalar daha büyük politik birimlerin oluşturulmasını mümkün kıldı. Sikke kullanımı ve yazının yeniden keşfedilmesi daha sağlam ve düzenli hükümetlere sahip olduklarını düşündürtmektedir. Bunlarla ve döneme ait büyük isimlerle ilgili bazı şeyler daha sonraki belgelerde bulunabilmektedir. Bunlar arasında bildiğimiz metinleri ilk olarak yaklaşık MS 400 yıllarında yazıya dökülen iki büyük Hint destanı *Ramayana* ve *Mahabharata* da vardır.

Hint kültürlerinin yerel özellikleri ne olursa olsun Aryan uygarlığı yayılmaya devam etti. Ganj Vadisi'nden Bengal'e doğru ilerledikten sonra, batı kıyısından Gucerat'a doğru ilerledi ve sonunda alt kıtanın merkez yaylalarına yöneldi. Aryan yerleşimleri burada durmuş gibidir. Deccan her zaman balta girmemiş ormanlarla kaplı tepeler olan Vindhya tarafından kuzeyden ayrılmıştır. Kendi içyapısı itibariyle de güney engebeli ve tepeliktir. Bu durum geniş devletlerin kurulmasına yardımcı olmamıştır. Bunun yerine Güney Hindistan parçalı bir yapıya sahip olmaya devam etmiş, bazı halklar, erişilmezlik sayesinde kabile çağının avcılık toplayıcılık kültürlerini sürdürmekte ısrarlı olabilmişlerdir. Fakat burada gerçeklerin çarpıtılma tehlikesi vardır. Yazılı deliller ve klasik metinler alt kıtanın Aryan olmayan yarısının varlığının unutulmasını kolaylaştırmaktadır. Güneyden elde edilen bazı arkeolojik deliller, nehrin adını verdiği İndüs sistemi bölgesi ile alt kıtanın geri kalanı arasında açıkça görülen ve sürekli devam eden bir kültürel zaman farkının varlığını göstermektedir. Güneyde, bronz ve bakır ancak Aryanların kuzeyden gelmesinden epey sonra görülmeye başlamıştır. İndüs sisteminin dışına çıkılınca metal heykeller ve mühürler görülmez, Aryan öncesi zamanlardan kalan *terracotta* (pişmiş toprak) heykelcikler de daha azdır. Dravidyen dillerin güneyde varlığını sürdürebilmesi bölgenin sürekli izolasyonunu gösterir.

Eski dönemdeki nüfuslarla ilgili tahminler son derece güvenilmezdir, fakat MÖ 500 yıllarına gelindiğinde Hindistan'da yaklaşık 25 milyon kişinin yaşadığı ifade edilmektedir ki bu o dönemdeki dünya nüfusunun kabaca dörtte birini teşkil ediyor olabilir. Bununla birlikte Hindistan'ın erken dönem tarihi önemlidir ve bunun nedeni büyük nüfusunun antik dünyada büyük bir etki yapması değil, günümüzde yüz milyonlarca kişinin hayatını belirliyor olmasıdır. Bu her şeyden önce din için geçerli bir tespittir. Klasik Hinduizm MÖ 1. binyılda sistemleşmiştir. Büyük bir dünya dini haline gelen Budizm de Hindistan'da bu dönemde ortaya çıkmıştır. İnsanların yaptıkları, yapabileceklerine inandıkları ile ilgili olduğu için bu dinler, Hindistan tarihinin anahtarlarıdır ve bu bir ülkenin veya ekonominin değil, onun nabzı olan bir kültürün oluşmasıdır. Bu kültür için din merkezi bir öneme sahiptir.

Erken dönem Hint dini

En derin kökleri gerçekten de çok eskilere gider. Mohenjo Daro'dan elde edilmiş bir mühür Hinduizmin erken dönemdeki popüler kült şahsiyetlerinden biri olan Şiva'nın ilk dönemdeki haline benzeyen bir figürün, daha o dönemde var olduğuna işaret eder. Bunun yanı sıra onun modern tapınaklardaki amblemi olan ve fallik kült objeyi temsil eden *lingam* gibi taşlar Harappa kentlerinde bulunmuştur. Her ne kadar birçok Aryan özellik taşısa da, Şiva'ya tapınma dünyada hâlâ varlığını sürdüren en eski dini kült olabilir. Diğer Harappa mühürleri bir ana tanrıça ile bir boğa üzerine odaklanmış bir dini dünya düşündürür. Boğa günümüze kadar gelmiştir ve

Hindistan'ın Hindulara ait dünyasının, dört yanındaki köy tapınaklarının Nandi'sidir (ve dünyaya son gelişinde Kongre Partisi'nin seçim sembolü olarak güçlü bir imaj oluşturmuştur).

Modern Hindu inancının bir başka odağı olan Vişnu daha açık bir şekilde Aryan'dır. Vişnu bugün hâlâ tapılan yüzlerce yerel tanrı ve tanrıça ile birleşerek Hindu panteonunu oluşturmuştur. Harappa veya onun öncesinden gelen inançlar ile Hinduizmin temel felsefi ve spekülatif gelenekleri, Vedik dinlerden ve Aryan mirasından kaynaklanır. Sanskritçe bugün kuzeyde olduğu kadar Dravidyen dilleri konuşan güneyde de din öğretisinin dilidir. Bu dil büyük bir kültürel birleştirici olmuştur ve bu taşıyıcısı olduğu din için de geçerlidir. *Veda* ilahileri ilkel animizmden daha soyut ve felsefi bir dini inanç sisteminin nüvesini oluşturmuştur. Zaman içinde Aryanlara ait olan, Kilden Saray ile Babaların Sarayı olarak adlandırılan cehennem ve cennet fikirlerinden, hayattaki eylemlerin insanların kaderini belirlediği inancı gelişmiştir.

Bu tür unsurlar zamanla her şeyi kapsayan muazzam bir düşünce yapısı oluşturmuş, her şeyin muazzam bir varlıklar ağıyla bağlantılı olduğu şeklindeki bir dünya bakışı meydana gelmiştir. Ruhlar, farklı hayatlarında bu devasa bütünlük içinde farklı formlardan geçer. Varlıklar tablosunda aşağı düşebildikleri gibi yukarı da çıkabilirler ve hareketlilik kastlar arasında olabildiği gibi, insan ile hayvan dünyaları arasında da olabilir. Biçimi davranışların düzgünlüğü tarafından belirlenen hayatlar arasındaki geçişler fikri, araf ve yenilenme fikrine rastlantısal veya aşikâr şekilde geçici olandan kurtulma inancına ve ruh ile mutlak varlığın yaratıcı ilke olan Brahma'da nihai özdeşliği inancına dayanır. İnanç sahibinin görevi Dharma'ya uymaktır. Dharma tercüme edilemez bir kavramdır fakat, Batı'nın adalette doğal hukuk fikri ile insanların bulunduğu mevkiye hürmet ve itaat borçlu olduğu fikirlerinden bazı unsurları kapsar.

Bu gelişmeler çok uzun bir zaman almıştır ve Vedik geleneğin klasik Hinduizme hangi karmaşık adımlarla değişerek geldiği bilinmemektedir. Bu evrimin ilk aşamalarının merkezinde bulunan Brahmanlar Vedik dinin kurban törenlerinde anahtar bir rol oynamışlardı. Kısa sürede öteki dünyanın tanrılarıyla antlaşmaya varmışa benzemektedirler. Upanişadlar adı verilen kutsal metinlerde bulunan daha felsefi yaklaşımların izlerine MÖ 700 yıllarına kadar rastlanmamaktadır. Bunlar ilahiler, adanmışlık sözleri, aforizmalar ve kutsal adamların geleneksel dini doğruların içsel anlamlarına yaptıkları göndermelerden oluşan karışık bir bohçadır. Daha önceki metinlere göre kişisel tanrı ve tanrıçalara daha az önem verirler ve ayrıca en eski asketik öğretileri (çileci) ihtiva ederler, ki bunlar çok küçük bir azınlık tarafından uygulanmaktadır. Bu, Hint dininin çok göz önünde olan ve çarpıcı bir özelliğidir. Upanişadlar bazılarının dini tatmin için geleneklerin dışına bakma ihtiyacını karşılamıştı. Kurban ilkesi üzerinde kuşkular doğmaya başladığı da anlaşılmaktadır. Tarihi dönemin başında yeni düşünceler ortaya çıkmaktaydı ve eski inançlar hakkındaki kuşkular *Rig-Veda*'nın

daha sonraki ilahilerinde ifade edilmekteydi. Klasik Hinduizm, kâinatın monoteistik bir kavrayışına işaret eden Upanişadlar ile Brahmanların savunduğu daha çoktanrılı ve popüler bir geleneğin fikirlerinin bir sentezi olacaktı.

ESKİ ÇİN

Yaklaşık iki bin beş yüz yıldır Çin dili kullanan bir Çin ulusu mevcuttur. Bu durum dışarıdan fazla rahatsız edilmeden devam etme hususunda ancak eski Mısır ile karşılaştırılabilecek bir deneye işaret eder. Bölünme ve karışıklık dönemlerine rağmen Çin'de üniter bir yönetim uzun süredir normal addedilmiştir. Bu deneyim politik olduğu kadar kültürel bir tarihi kimlik şekillendirmiştir. Çin'deki kültür birleşik bir yönetimi daha kolay kılmıştır. Çok erken bir tarihte, kendi koşullarına uyan bazı kurumları ve tutumları bir şekilde oluşturmuşlardır ve bunlar kalıcı hale gelmiştir.

Kuzey Çin, Sarı Nehir'in sel seviyesinin hemen üzerinde bulunan toprak tabakası MÖ 5000 yıllarından beri tam veya yarı kapsamlı bir tarımla ilgili deliller sunmaktadır. Bu bölgeden hem kuzeydeki Mançurya'ya hem de güneye yayılmıştır. Bu kilit bölgede kısa sürede yeşim taşı ve tahtadan oymalar yapan, ipek böceğini evcilleştiren ve geleneksel hale gelen törensel taşıtlar yapan karmaşık kültürler gelişmiştir. Tarihöncesi Çinliler muhtemelen yemek için çubuk dahi kullanmışlardır. Bir başka şekilde ifade edersek neolitik dönemler, daha sonraki Çin'e özelliklerini veren unsurların birçoğunu içermektedir. Bunlardan biri de darı kullanımıdır, bu tahıl kuzeyin kimi zamanlar kuraklıkta yapılan tarımına uygundu ve yaklaşık bin yıl öncesine kadar Çin beslenmesinin temel besin maddesiydi.

Eski yazarlar ve efsaneler Çin tarımı için belli bir mucidin varlığını tanımlamışlardır, ki bu hiç kuşkusuz bu faaliyetin ortaya çıkışının bir kaydıdır. Her ne kadar erken dönemdeki toplumsal örgütlenme için güvenle veya açıkça çok az şeyin çıkarsaması yapılabilse de; "gökyüzü altındaki her noktanın hükümdara ait olduğu" varsayılmıştır ve bu tüm toprağın bütün olarak topluluğa ait olduğu şeklindeki eski fikirleri yansıtıyor olabilir. Erken dönemlerde bir klan yapısı ve totemlerin ortaya çıktığı konusunda da bağlantı yapılabilir. Akrabalık, tarihi dönemlerde ortaya çıkan ve önemini yitirmeden devam eden ilk kurumlardan biridir. Çömlekçilikle ilgili deliller sosyal rollerde belli bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir, öyle ki neolitik dönemlerde günlük kullanımın düzensizliğine dayanması için tasarlanmamış eşyalar yapılmaktaydı ve tarihi döneme ulaşmadan önce de kademelenmiş bir toplum oluşmaktaydı.

İleri bir kültürü mümkün kılan tarım uzun zaman Kuzey Çin ile sınırlı kalmıştı. Bu muazzam ülkenin birçok bölgesinde tarım çok sonraları, tarihi dönemlerin epey ortalarında başladı. Bununla birlikte gelenekler ve bilim dünyası, kritik kuzey bölgesindeki medeniyetin hikâyesinin Shang adı verilen bir halktan gelen hükümdarlar dö

Başlıca Çin Hanedanları

SHANG? 1523-?1027
CHOU? (ZHOU) 1027-?256
CH'IN (QİN) 221-206
(Chou hanedanını 256'da, diğer rakip devletleri de daha sonra ortadan kaldırmıştır)

ESKİ HAN MÖ 206-MS 9
HSIN MS 9-23

YENİ HAN 25-220
WEI 220-265
SHU 221-263
BATI CHIN 265-316

ON ALTI KRALLIK 304-439

KUZEY WEI 386-581
BATI WEI 535-557
KUZEY CHOU 557-581
DOĞU WEI 534-550
KUZEY CH'I 550-577
SUI 581-618
T'ANG 618-907

BEŞ HANEDAN 906-960
KUZEY HAN 951-979
(On Krallık'tan biridir)

SUNG 960-1126
(Çin'in en kuzeyi LIAO tarafından yönetiliyor 947–1125)

CHIN 1126-1234

YUAN 1279-1368)
(1234 yılında Kuzey Çin'de CHIN'in yerine geçiyor)
MING 1366-1644
CH'ING (QİNG) 1644-1912

WU 222-280

DOĞU CHIN 317-420
LIU SUNG 420-479
GÜNEY CH'I 479-502
LIANG 502-557
CH'EN 557-589

ON KRALLIK 907-979

GÜNEY SUNG 1127-1279

neminde başladığı konusunda hemfikirdir. Bu uzun zaman Çin kronolojisinin temeli olan geleneksel hanedanlar listesindeki yeri bağımsız delillerle desteklenen ilk isimdir. MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren tarihleri daha iyi biliyoruz, fakat Çin'in erken döneminde Mısır'daki kadar iyi bir kronoloji mevcut değildir. Ne var ki yaklaşık MÖ 1700 yıllarında (bir yüzyıl öncesi veya sonrası olması bu yuvarlama için kabul edilebilirdir) Shang adındaki bir kabile savaş arabalarına sahip olmanın da avantajıyla Sarı Nehrin önemli bir bölümü ile Kuzey Honan'ın yaklaşık 100.000 kilometrekare toprağındaki komşuları üzerinde hâkimiyet kurmuştur.

Shang Dönemi'nde Çin

Shang kralları önemli kişilerdi. Belli bir debdebe ile yaşar ve ölürler, derin ve gösterişli mezarlara köleleri ve kurban edilen kişilerle birlikte gömülürlerdi. Her ne kadar Shang hükümetleri büyük ölçüde yarı mistik kökenlere sahip aristokratik ailelerden gelen savaşçı toprak ağalarının elindeyse de, standart bir para birimi oluşturmayı başarmışlar ve kitlesel işgücü gerektiren ölçekte kaleler ve kentler inşa etmişlerdir. Shang sarayında kâtipler ve arşivciler bulunurdu, yani bu yazarlığı olan bir monarşiydi, ki (İndüs Vadisi yazarlığının günümüzde yapılabilen çıkarsamadan daha gelişmiş olduğu gösterilinceye kadar) Mezopotamya'nın doğusundaki yazısı olan ilk gerçek kültürdü. Shang uygarlığının Shang politik denetimi altındaki bölgenin ötesine ulaşan bir etkisi de vardı.

Daha eski dönemlerde devlet kararları, daha önemsiz başka kararlar gibi kâhinlere danışılarak alınırdı. Kaplumbağa kabukları veya bazı hayvanların omuz kemikleri üzerine belli karakterler kazınır ve üzerlerine ısıtılmış bir bronz iğneyle bastırılarak arka tarafında çatlaklar oluşması sağlanırdı. Bu çatlakların karakterlerle ilgili olarak yönlerine ve uzunluklarına bakılır, buna göre kehanet okunurdu. Bu, Çin dilinin oluşmasıyla ilgili delilleri sağlamaktadır çünkü (kayıt için saklanan) bu kehanet kemiklerindeki karakterler temelde Çin dilinde bulunanlardır. Shang döneminde bu tür karakterlerden yaklaşık 5000 tane bulunmaktaydı ve her ne kadar hepsini okumak mümkün olmamışsa da, dil yapısının modern Çinceye benzediği, yani tek heceli ve piktografik olduğu, anlam aktarmak için seslere değil kelime düzenine dayandığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de Shanglar Çincenin bir biçimini kullanıyorlardı. *Shih* adı verilen kehanet okuyucuları daha sonraki âlim-orta sınıfın öncüleriydi, bunlar yazı ve gizemli başka becerileriyle vazgeçilmeleri mümkün olmayan uzmanlardı. Dil bu şekilde, dil her zaman sadece ayrıcalıklarının kökünü bunda bulmakla kalmayan ama aynı zamanda bunu bozulmaya ve değişime karşı korumakta çıkarı olan nispeten küçük bir seçkinler grubunun elinde kalmıştır. Bu birleştirici ve istikrar sağlayıcı bir güç olarak devasa bir öneme sahiptir. Yazılı Çince yönetimin ve kültürün dili olarak lehçe, din ve bölge farklarının üzerine çıkan birleştirici bir güç olmuştu ve kaligrafi Çin sanatında yüksek bir yere sahip olacaktı.

Chou Dönemi

Muhtemelen MÖ 1027 yılında Shang hanedanı nihayet vadinin batısından gelen başka bir kabile olan Chou'lara boyun eğdi. Chou yönetiminde, önceki Shang hanedanı tarafından oluşturulan gelişkin devlet kurumları ve sosyal yapılar korunup daha da iyi hale getirildi. Gömülme törenleri, bronz işleme teknikleri ve dekoratif sanatlar fazla değişmeden devam ettirildi. Chou Dönemi bu mirasın sağlamlaştırılması ve daha da yayılmasına şahit oldu ve gelecekteki Çin İmparatorluğu'nun kurumları pekiştirildi. İlginç bir şekilde, Chou halkı kendilerini Chou sükûnetinin faydalı etkilerini bekleyen barbar halklar tarafından sarılmış olarak görüyorlardı. Gerçekte ise Chou üstünlüğü savaşa dayanıyordu. Yönetim bir grup asilzade ve vasala dayanıyor, bunların bir kısmı hanedana diğerlerinden daha fazla yaslanıyor, iyi zamanlarda en azından otoritesini şekilsel olarak tanıyor ve giderek artan bir şekilde ortak bir kültürü paylaşıyorlardı. Politik Çin (böylesi bir terimi kullanmak mantığa uygundur) uzun süre ayakta kalabilecek gücü sağlamaya yetecek bütünlüğü olan büyük toprak sahipliğine dayanıyor, bazen bunların orijinal lordları kral adı verilebilen ve kendilerine ait basit bir bürokrasinin hizmetinden yararlanabilen hükümdarlar haline dönüşebiliyordu.

Yaklaşık MÖ 700 yılında barbarlar Chou'ları atalarının yerleştiği yerlerden daha doğuda, Honan'da bulunan topraklara sürdüler. Hanedan MÖ 256 yılına kadar sona ermedi fakat bunu izleyen bir sonraki önemli dönem MÖ 403 yılından MÖ 221 yılına kadar uzanır ve dikkat çekici bir şekilde Savaşan Devletler Dönemi olarak bilinir. Çatışma yoluyla tarihi seleksiyon büyük bir şiddetle sürmekteydi. Sadece bir tane kalıncaya kadar büyük balık küçükleri yedi ve Çin'in bütün toprakları Ch'in yönetimi altında ilk kez tek bir büyük imparatorluk haline geldi, ülke de adını bunlardan alacaktı. Burası düşünmek üzere ara vermek için uygun bir yerdir. Bu noktaya kadar geleneksel Çin kayıtları yaklaşık bin beş yüz yıl boyunca kralların zorlukla ayırt edilebilen mücadelelerini ve idareleri altındaki güçlüleri anlatmaktadır. Bu dönemin çoğunda gelecek için önemli olan temel süreçler ilerliyordu ama bu anlatılar hikâyenin kendisi hakkında fazla bir bilgi vermemektedir.

Söz konusu gelişmelerden biri kültürün Sarı Nehir havzasından dışarı doğru yayılmayı sürdürmesidir. Çin uygarlığı bir barbarlık denizinde minik adlar şeklinde ortaya çıktı. Bununla birlikte MÖ 500 yıllarına gelindiğinde kuzeyde yayılmış onlarca, belki de yüzlerce devletçiliğin ve feodal tımar sahibinin ortak varlığı haline gelmişti ve Yangtze Vadisi'ne de taşınmıştı. Burası uzun zamandır bataklıklı, yoğun orman örtüsüne sahip bir bölge olarak kuzeyden çok farklıydı ve burada çok daha ilkel halklar oturuyordu. Savaşan Devletler Dönemi'nin sonunda Çin tarihinin sahnesi büyük ölçüde büyümek üzereydi. Chou etkisi –kısmen de askeri genişleme nedeniyle– bu bölgeyi aydınlattı ve Yangtze Vadisi'ndeki ilk büyük kültürün ve devletin gelişmesine yardımcı oldu.

Erken dönem Çin toplumu

Shang ve Choü yönetimleri altında gelecekteki toplumun temel planı, toprak sahibi asilzadeler ile çoğu köylü olan sıradan insanlar arasındaki büyük ayrım şeklinde ortaya çıkmıştı. Bu insanlar ve onların soyundan gelenler, yani yüzyıllar boyunca nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturanlar sonunda uygarlığa ve devlet gücüne giden yolda Çin'in ürettiği her şeyin bedelini ödediler. Sayısız hayatları hakkında çok az şey biliyoruz. Bunun iyi bir fiziki nedeni vardır: Çin köylüsü kışın sığındığı çamurdan izbelik ile yazın yetiştirdiği ürünleri koruduğu kamp barınağı arasında gidip geliyordu. Her iki bölge de fazla iz bırakmadı. Geri kalanına gelince, topluluğunun anonimliği içinde kaybolmuş (bir klana üye olmayan), toprağa bağlanmış, zaman zaman buradan alınarak başka görevlere götürülmüş, savaşta ve avda efendisine hizmet etmiştir.

Asil doğanlar halk tabakasından farklıydı ve bu durum kalıcıydı. Daha sonraki zamanlarda orta kesim halka uygulanan dayaklardan muaf tutuldular ama doğal olarak daha ciddi suçlar için uygun, hatta çok büyük cezalara çarptırıldılar. Asilzadeler zenginliği tümüyle ellerinde tutarlardı. Bu konudaki tekelleri, metal silahları ellerinde bulundurma tekellerinden çok daha uzun sürmüştü. Bununla birlikte statülerindeki kritik farklılık, belli törensel uygulamaları yapma hakkını ellerinde tutmaları dolayısıyla gelen özel dini konumlarından kaynaklanıyordu. Sadece bir asilzade aile üyesi sayılıyordu, bu durum, saygı duyduğu ve ruhlarının teveccühünü kazandığı atalarının Shang zamanının da öncesine dayandığı anlamına geliyordu.

Aile, klanın hukuki anlamda rafine hale getirilmiş alt bölümüydü. Klanların sayısı yaklaşık yüz adet olup, her birinde klanlar arası evlilik yasaklanmıştı. Her birinin bir kahraman veya bir tanrı tarafından kurulduğu varsayılmıştı. Klan ailelerinin ve önemli hanelerin pederşahi reislerinin, üyeler üzerinde özel otoritcleri vardı. Her biri zor ve zaman alıcı ritüelleri yürütebilecek ve evreni kontrol eden güçlerle klanın lehine aracılık etmek için ruhları etkileyebilecek yetkinlikteydi. Bu uygulamalar toprak sahibi olacak veya görevleri elinde tutabilecek kişileri belirliyordu. Klan, kendi seviyesinde bir nevi fırsatlar demokrasisi sunuyordu: Üyelerinden herhangi biri buradaki en yüksek makama atanabilirdi, çünkü her biri kökenleri tanrısal olan bir soyun sağladığı temel fazilete sahip sayılmaktaydı. Bu anlamda, bir kral ancak eşitler arasında birinci, tüm asilzadeler arasında öne çıkmış olandı.

Sıradan insanlar dini çıkış noktalarını tabiat tanrılarında bulmaktaydı. Dağların ve nehirlerin tanrılarını yatıştırmak ve onlara ibadet etmek en eski zamanlardan beri önemli bir kraliyet göreviydi ama Çin'de doğa kültleri diğer dini sistemlerle karşılaştırıldığında daha az resmi etkinliğe sahipti. Bununla birlikte, yönetimdeki hanedanın itaat talebinin temeli dini konulardaki üstünlüğüydü. Ritüellerin sürdürülmesi sayesinde niyetleri kehanetlerden anlaşılabilecek olan görünmeyen güçlerin inayetine erişebiliyordu. Kehanetler yorumlandığı zaman topluluğun zirai hayatının düzenlenmesi mümkündü çünkü bunlar ekim ve hasat gibi meseleleri düzenliyorlardı. Böylece,

birçok şey kralın dini itibarına dayanıyordu, bu durum, devlet için birincil öneme sahipti. Chou yönetimi sırasında hanedanın atalarına ait tanrıdan daha üstün bir tanrının var olduğu ve hükümdarlık için ondan "semavi bir vekâletname" alındığı fikri ortaya çıkmıştı. Bu, Çinlilerin yönetim anlayışına temel olan başka bir fikrin ortaya çıkışını simgelemektedir ve hanedanların yükselişi ya da düşüşüyle belirlenen dairesel tarih fikriyle yakından ilişkilidir. Bu durum kaçınılmaz olarak yeni bir vekâletin alınmasıyla ilgili işaretlerin neler olabileceği konusundaki spekülasyonları kışkırtmaktaydı.

Çin yönetimiyle ilgili en eski kayıtlar çok meşgul bir monarşinin varlığıyla ilgili izlenimler vermemektedir. Kralların savaş ve barış gibi olağanüstü kararların alınması dışında; dini görevleri yerine getirmek, avlanmak ve inşaat projeleri başlatmak veya (bazı Chou krallarının yaptığı gibi) zirai kolonizasyonla uğraşmaktan başka pek yapacak işleri yoktu. Saray hayatını düzenleyen bakanlar bu dönemde yavaş yavaş ortaya çıkmaktaydı ama kral çoğu zaman sadece kâhyalar, icra memurları ve birkaç kâtibe ihtiyacı olan bir toprak sahibiydi. Kuşku yok ki hayatının büyük bölümü topraklarını dolaşmakla geçiyordu. Uzmanların desteğine gereksinim duyduğu yegâne diğer faaliyet doğaüstü şeylerle ilgili olandı. Buradan, yönetim ile zamanın belirlenmesi ve takvim arasında yakın bir ilişki doğacaktı ki, bunların her ikisi de tarım toplumlarında son derece önemlidir. Gerekli teknikler, astronomiye dayanmaktaydı ve her ne kadar gözlem ve hesaplamada saygın bir temel oluşturmuşlarsa da, bu tekniklerin kökenleri sihir ve dinle ilgiliydi.

Demir ve kentler

Chou Dönemi artan sosyal karışıklıklara dair işaretlerle sona ermişti. Değişimin sebebi muhtemelen nüfusun kaynaklar üzerinde yaptığı baskıydı. MÖ 500 yıllarında kullanılmaya başlanan demir bu nedenle son derece önemlidir. Başka yerlerde olduğu gibi demirin kullanıma girmesi tarım üretiminde (ve dolayısıyla nüfusta) büyük bir artışa sebep oldu. Bulunan ilk demir aletler MÖ 5. yüzyıla aittir, demir silahlar daha sonra gelmiştir. Erken bir tarihte bunlar döküm yoluyla üretilmiştir. Orak yapımı için 4. ve 5. yüzyıllara ait demir kalıpları bulunmuştur. Bu örneklerden, metal işlemeciliğinde Çin tekniklerinin erken bir dönemde oldukça gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çin, ya bronz döküm tekniklerinin geliştirilmesiyle, ya da yüksek ısıların elde edilebildiği çömlekçi fırınlarıyla yapılan deneyler sayesinde dövme demir tekniği ile yaklaşık aynı zamanlarda demir döküm tekniğini elde etmişti. Döküm için gerekli yüksek ısı bunu izleyen yaklaşık bin dokuz yüz yıl boyunca başka hiçbir yerde yoktu.

Daha geç Chou Dönemi'ndeki bir başka önemli değişim kentlerin büyümesiydi. En eski kentlerin yerleri muhtemelen toprak sahiplerinin malikâneleri için idari merkez olarak kullanılan tapınaklardan gelmekteydi. Topluluklar bunların ve po-

püler olan doğa tanrılarına ait tapınakların çevrelerinde çoğalmaya başladı. Bunlar daha çok ovalarda nehirlerin yakınlarında bulunuyordu. Shang Dönemi'nde kerpiçten kale duvarları, özel aristokrat ve saray binaları ile büyük binaların kalıntıları tespit edilmiştir. MÖ 1300 yıllarında bir Shang başkenti olan Anyang'da metal ergitme ve çömlekçi fırınlarının yanı sıra saraylar ve bir kraliyet mezarlığı bulunmuştur. Daha sonra Chou'ların başkenti olan Wang Ch'eng her biri neredeyse üç kilometre uzunluğunda toprak duvarlardan oluşan bir dikdörtgen şeklindeydi. MÖ 500'e gelindiğinde birçok şehir bulunuyordu ve çoğunda iyi tanımlanmış üç bölge vardı: Aristokrasinin yaşadığı küçük, kapalı bir alan, uzmanlaşmış zanaatçıların ve tüccarların yaşadığı daha büyük bir bölüm ve duvarların dışında kenti besleyen tarlalar. Tüccarların ve zanaatçıların mahalleleri asillerden duvarlarla ve asillerin etrafını çeviren surlarla ayrılmaktaydı ama onlar da kente ait duvarların içinde yaşıyorlardı. Bu yapı, savunma gerekliliğinin arttığına işaret etmektedir. Savaşan Devletler Dönemi'nde kentlerin ticari caddelerinde mücevher, ilginç mallar, yiyecek ve giyecek satan dükkânların yanında tavernalar, kumarhaneler ve umumhaneler bulunmaktaydı.

Bütün bunlarla birlikte, Çin toplumunun can damarı hâlâ kırlardaydı. Chou Dönemi sona ererken toprak sahibi sınıf, giderek krallardan bağımsızlaşmanın kesin işaretlerini göstermekteydi. Ekonomik üstünlüğü geleneksel ayrıcalıklarından kaynaklanmaktaydı ve teorik olarak kralın garanti ettiği mülkiyet sadece toprağı değil arabaları, hayvanları, araç gereci ve hepsinden önemlisi insanları da kapsıyordu. İşçiler isteğe göre satılabiliyor, değiştokuş edilebiliyor veya bırakılabiliyordu. Asillerin daima silah taşıma ayrıcalığı konusunda tekelleri vardı ve zaman geçtikçe sadece asilzadeler daha çok kullanıma giren daha pahalı silahları, zırhları ve atları edinebiliyorlardı. Yaklaşık MÖ 600 yılında Chou kralının en büyük asillere bağımlı duruma geldiği açıktır. Chou ve Savaşan Devletler Dönemi'nin çöküşte olduğu yüzyıllarda karışıklıklar artarken hükümdarlık haklarıyla ilgili kriterlerle ilgili kuşkular da arttı. Ve bu durum, hükümetlerin temelleri ve ahlak konularında önemli bir düşünce patlamasına yol açtı. Öğreticilerin bir okulu olan "Legalistler" (kanunlara harfiyen uyulmasını savunanlar) kanun yapma gücünün ve ritüellerin devletin temeli olduğunu savundular. Onlara göre tek bir hukuk olmalı, tek bir hükümdar tarafından takdir edilerek tavizsiz uygulanmalıydı. Bu bazılarına menfaatçi ve alaycı bir güç doktrini olarak göründü ama bunu izleyen birkaç yüzyılda krallar bunu cazip buldular. Tartışma çok uzun sürdü. Legalistlerin eleştirisi özellikle de Çinli öğreticilerin en tanınmışı olan Konfüçyüs'ün takipçileri tarafından üstlenildi.

Konfüçyüs ve Çin Kültürü

K'ung-fu-tzu'nun adını Latinleştirilmiş versiyonu olan Konfüçyüs şeklinde kullanmak –bu isim ona her ne kadar Avrupalılar tarafından MÖ 6. yüzyıldaki doğumundan iki bin yılı aşkın bir süre sonra verilmişse de– kolaylık sağlamaktadır. Konfüçyüs

Çin'de tüm diğer filozoflardan daha derin bir saygı görmektedir. Söyledikleri ya da söylediği iddia edilen şeyler yurttaşlarının düşüncelerini iki bin yıl boyunca şekillendirmiştir. Konfüçyüs alt asilzadelerden bir *shih* ailesinden gelmekteydi ve hayatının bir bölümünü devlet bakanı ve tahıl depoları denetleyicisi olarak geçirmişti. Adaletli bir yönetim için önerilerini hayata geçirecek bir hükümdar bulamayınca meditasyon ve öğretmenliğe yöneldi. Amacı geleneksel uygulamaların temelinde yattığına inandığı gerçeklerin saflaştırılmış ve daha soyut bir versiyonunu sunmak ve bu şekilde yönetici sınıflardaki kişisel dürüstlüğü ve tarafsız hizmeti canlandırmaktı. Reformcu bir muhafazakârdı. Düşüncesine göre geçmişte kalan bir dönemde herkesin yerini bildiği ve görevini yaptığı efsanevi bir çağ bulunmaktaydı, Konfüçyüs'ün amacı bu çağa dönmekti. Bir düzen ilkesi savundu ki buna göre büyük yaşam bütünlüğünde her şey doğru yerine bağlanmalıydı. Düzeni destekleyen bu kurumlar –aile, hiyerarşi, kıdem– lehine büyük bir eğilim ve bunları birbirlerine bağlayan çok sayıda kademeli yükümlülüğe gösterilen saygıyla birlikte ortaya konuldu. Bu tür bir öğreti geleneksel kültüre saygı duyacak, güzel biçimlerle düzenli davranışların değerini vurgulayacak ve görevlerin vicdani kaygılarla yürütülmesinde ahlaki yükümlülüklerinin farkında olacak insanlar üretmeye adaydı.

Bu öğreti (her ne kadar bilinçli bir şekilde bu tür hedefler peşinde koşulmasını hoş görmemekte ve bunun yerine daha çok çelebice bir geri planda kalmayı öne çıkarsa da) Konfüçyüs'ün talebelerinin şöhret ve dünyevi başarılar kazanmasıyla birlikte çabucak başarıya ulaştı. Fakat aynı zamanda çok daha derin ve kalıcı bir anlamda da başarıya ulaştı çünkü Çin'de kamu hizmetkârları nesiller boyunca onun getirdiği davranış ve yönetim kuralları çerçevesinde yetiştirilecekti. Konfüçyüs'ün yazıları (hepsi otantik olmadığı halde) adeta bir dini korku ile ele alınmaya başlandı. Yüzyıllar boyunca, Çin hükümdarlarının Konfüçyüs'ün onaylayacağına inanılan hükümlerle belli kalıplara uygun yetiştirilmeleri için birleştirilmiş ve yaratıcı bir şekilde kullanılmıştır (ki bunun daha sonraları en azından Protestan ülkelerde Hıristiyan İncil'inin kullanım şekliyle gösterdiği paralellik çarpıcıdır). Bununla birlikte Konfüçyüs'ün doğaüstü konularla ilgili söyleyeceği fazla bir şey yoktu ve kelimenin tam anlamıyla "dini" bir öğretmen değildi (ve bu da, diğer öğreticilerin kitleler üzerinde niçin daha fazla başarılı olduğunu açıklayabilir). O daha çok pratik görevlerle ilgiliydi. Daha sonraki Çin düşüncesi de diğer geleneklere göre böyle konulardaki –kişisel kurtuluşun gerçekliği ya da mümkün olup olmadığı gibi– acı verici belirsizlikler üzerinde fazla durmamıştır. Keza, insan zihninin kendi güçlerinin tabiatı veya sınırı konusunda sistematik olarak sorgulanarak bilgi haritasının çıkarılmaya çalışılması da Çin düşünürlerini fazla ilgilendirmemiştir. Geçmişin dersleri, eski zamanların bilgeliği ve iyi bir düzenin idame ettirilmesi, teolojik muammalar veya felsefi bulmacalar üzerinde kafa patlatmaktan ve karanlık tanrıların kollarında güvence aramaktan daha önemli görülmüştür.

Ne var ki Konfüçyanizme rakip olan düşünceler gene de ortaya çıkmıştır. Muazzam ünü kendisi hakkında bir şey bilmediğimiz gerçeğini gizleyen Lao-Tse adındaki bir öğretici, daha sonra Taoizm adı verilen bir felsefi sistemin temel dokümanı olan metnin yazarı olarak gösterilir. Bu görüş, Konfüçyanizmin savunduğu birçok şeyin olumlu bir anlamda ihmal edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kurulu düzene saygı gösterilmesi, terbiyeli ve rabıtalı olunması, gelenekler ve törenlere sıkı bir şekilde uyulması gibi hususlar buna örnek olarak gösterilebilir. Taoizm, Çin düşüncesinde önceden var olan ve Konfüçyüs'e yabancı olmayan "Tao" ya da "yol" anlamına gelen ilkeye, yani uyumlu bir şekilde düzenlenmiş kâinatı ayakta tutan kozmik prensibe boyun eğerek onunla özdeşleşmeyi savunmaktadır. Bu görüşün pratik sonuçları politik sessizlik, bağlantısız kalmak ve basitlik ile fakirliğin idealize edilmesidir. Daha sonraları bir başka bilge, 4. yüzyıldaki Mencius (Meng-tzu) insanlara insanlığın refahını artırmak için Konfüçyüs düşüncesinden ayrılmak yerine bu öğretinin geliştirilmesini telkin etti. Ancak, Çin felsefesindeki bütün düşünceler Konfüçyüs öğretisini kale almak zorunda kaldılar, çünkü prestiji ve nihai etkisi düşünülemeyecek kadar derindi. En büyük etki yaptığı dönem Konfüçyüs öldüğünde hâlâ uzak gelecekteydi, günümüze kadar gelirken seçkinler için koyduğu standartlar ve ideallere dayanıyordu. Öğretileri geçmiş konusunda aşırı bir ilgi uyandırarak Çin tarih yazıcılığına, bilimsel soruşturmaya zarar verici etkisi olan karakteristik bir yanlı bakış kazandırmıştır. Ahlaki kurallarının çoğu, örneğin evlatlara yakışır bir hürmetkârlık hikâyeler ve geleneksel sanat motifleri vasıtasıyla halka yayılmıştır. Bunlar böylelikle en çarpıcı özellikleri MÖ 3. yüzyıla gelindiğinde sağlam bir şekilde yerleşmiş olan bir uygarlığı daha da sağlamlaştırmıştır.

Çin sanatı, eski Çin'den günümüze kalan şeyler arasında en müthiş ve erişilebilir olan şeydir. Shang ve Chou mimarisinden geriye fazla şey kalmamıştır. Binalar çoğu zaman ahşaptır ve mezarlar da çok fazla şey ortaya çıkarmamaktadır. Diğer yandan kazılar masif inşaatlar yapıldığını ortaya koymaktadır, Chou başkentlerinden birinin surları on metre boyunda ve on üç metre eninde kerpiçten inşa edilmişti. Fakat Shang Dönemi'nde dahi ince ve nefis eşyalar yapabilme kapasitesine sahip olan bir uygarlığı açığa çıkaran şeyler daha küçük ve çok sayıdaki objelerdir. Bunların başında eski dünyada eşi olmayan seramik eserler ve Shang Dönemi'nin başında yapılmaya başlanarak bundan sonra ara verilmeden devam eden büyük bronzlardır. Kurban kaplarını, kavanozları, şarap kavanozlarını, silahları ve üçayakları döküm yoluyla imal etme sanatı MÖ 1600 gibi eski bir tarihte zirveye çıkmıştı. Bronz dökümcülüğü o kadar ani bir şekilde ve o kadar yüksek bir başarı düzeyinde ortaya çıkar ki, çoğu kişi bunu söz konusu tekniğin dışarıdan transferiyle açıklamaya çalışmıştır. Fakat bunu gösteren bir delil yoktur. Keza Çin bronzlarının erken bir tarihte dış dünyaya eriştiğini gösteren herhangi bir delil de bulunmamaktadır. MÖ 1. binyılın ortalarından önce onlarla ilgili herhangi bir dış bulgu keşfedilmemiştir. Aynı şekilde örneğin taş veya yeşim

oymacılığı ile güzel ve karmaşık desenler elde edilmesi gibi Çinli sanatçıların üzerine eğildiği diğer konularda da Çin dışında daha eski tarihlere ait çok sayıda keşif yoktur. Çin, barbar göçebe komşularından aldığı şeylerin dışında, tarihi dönemlerinin geç bir aşamasına kadar dış dünya ile fazla ilişkide bulunmamıştır. Her ne kadar büyük birer beşiğe sahip olmuşlarsa da, Çin uygarlığı, Hint uygarlığı gibi beşiğinin dışına taşmak için fazla bir potansiyel göstermemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Dünyamızın Temelleri

ETKİLEŞİM VE DEĞİŞİM

MÖ 1000 yıllarında Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'de bazı uygarlık biçimleri ortaya çıkmıştı. Bazıları ise çoktan gelip geçmişti. Büyük güçler resmi diplomasi vasıtasıyla bölgede birbirleriyle ilişki halindeydi. Sanatçılar, tacirler ve paralı askerler hayatlarını kazanmak amacıyla seyahat ediyorlardı. Fikirler, artistik tarz ve teknik beceri bunun etrafında bilinçli olarak değiştokuş ediliyor ve ödünç alınıyordu. Bu, gerçekten kozmopolit niteliği olan bir toplumlar grubuydu ve burası uzun bir süre için bu tür bir canlılık ve karşılıklı etkileşimin açıkça görülebileceği dünyadaki yegâne yerdi. Günümüzde, dünya tarihine hâkim olan eğilimlerin başlangıcı bu dönemde, burada ayırt edilebilmektedir. Bunu anlamaya başlamanın en iyi yolu yer değiştiren insanlar, göçler ve halkların hareketlerini izlemektir. Bunlar olup bitenlerle ilgili dinamiğin büyük bölümünü ortaya çıkarmıştır. MÖ 2. binyıl boyunca; Hindistan, İran, Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Mısır ve Ege'nin dilleri Hint-Avrupalı dediğimiz halkların yarattığı etkiyi göstermektedir. Bir görüşe göre bu halklar MÖ 2000 yılından çok önce Güney Rusya'dan gelmişlerdi. Belki de Orta Asya'daki iklim değişiklikleri diğer halkları batıya göçmek üzere doğuya sürerek Hint-Avrupalılar üzerinde göç baskısı yaratmıştı. İzledikleri yollardan biri onları Balkan Yarımadası'ndan Yunanistan ve Trakya'ya, oradan da Anadolu'ya getirdi. Bu arada diğerleri Kafkaslardan geçerek Türkistan üzerinden Amu Derya, İran (ki bu gerçekte Aryan ile aynı kelimedir) ve Hindistan'a ulaşmışlardı. Aynı dönemde Güneydoğu Avrupa'daki "Tuna" Hint-Avrupalıları ve diğerleri Almanya, Kuzey Fransa ve hatta Britanya Adaları'na kadar ilerlemişlerdi ki, bunları şimdilik kendi hallerine bırakacağız.

Bu halklar Bereketli Hilal'de Sümer'in yıkılmasından beri buraya hâkim olan eski imparatorluklarla çatışmaya girdiler. Sami halklar da harekete geçmişlerdi. Hıristiyan İncili'nin Eski Ahit'i, Yahudilerin geleneksel tarihlerinin başına koydukları isim olan İbrahim'in otlak arayışı içinde Mezopotamya'daki Ur kentinden yola çıkarak

Doğu Akdeniz'e doğru geldiğini söylemektedir. Bu muhtemelen halkın hafızasından çıkan bir şeydir. Bu dönemde birçok kabile hareket halinde (ve Hint-Avrupalılar da göçebe çobanlardı) olup, Bereketli Hilal'in otlakları ve suları üzerinde birbirleriyle çekişiyorlardı. Bunların ileri kültürleri cazipti ve ödünç alınabileceği gibi taklit de edilebilirdi.

Göçler uygarlık becerilerinin yayılmasına muazzam bir katkı yapmıştır. Okuryazarlık bir uygarlık göstergesidir. MÖ 2000'de her ne kadar çivi yazısı Mezopotamya'da yayılmış ve iki ya da üç dil bununla yazılmaya başlamışsa da yazı, büyük ölçüde vadi uygarlıklarına ait bir hususu. Mısır'da anıtsal yazılar hiyeroglifti ama günlük yazışmalar *hiyeratik* denilen basitleştirilmiş bir formda yapılıyor ve diplomasi için çivi yazısı kullanılıyordu. Yaklaşık bin kadar yıl sonra Yakındoğu, Girit ve Yunanistan'ın her tarafında da okuryazar halklar dilleriyle ayırt edilebilmektedir. Ayrıca yeni yazılar da icat ediliyordu. Bunlardan biri yaklaşık MÖ 1500 dolaylarında bizi yeni bir dünyanın kıyısına götürür, çünkü Grekçenin başka bir biçimini kullanan bir halkın varlığını ortaya koymaktadır. Semitik bir dil için kullanılan bir alfabeye dayanan ve Fenikelilerden alınan bu yazılar MÖ 800 yıllarında Batı'ya ait ilk edebiyatı ortaya çıkartır.

Ticaret ve seyahat

Dil gibi, uzun mesafeli ticaret de değişimin hem göstergesi hem de itici gücüdür. Uzun bir süre boyunca bunun delilleri, Harappa dokları ya da yabancı mühürlerin bulunması gibi, arkeoloji vasıtasıyla elde edilmiştir. Yapılan arkeolojik kazılardan anlıyoruz ki, günümüzde "imalat merkezleri" diyebileceğimiz yerlere Anadolu'nun yanı sıra Mezopotamya ve Afganistan'dan kalay geliyordu. Kıbrıs bakırının pek çok yerde karşımıza çıkması bu madenin geniş çapta ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Aynı durum Avrupa anakarasının madenleri için de geçerlidir. Şimdi eski Yugoslavya olan topraklarda maden kuyuları MÖ 4000 yılından da önce toprağın yirmi veya yirmi üç metre altına uzanıyordu. Metalürjik olmayan ürünlerden de bahsedecek olursak: MÖ 1000 yılından önce, ileride İncil'de sözü edilecek olan Lübnan sedirleri Mısır'a gönderiliyor, amber Baltık'tan Ege'ye getiriliyor ve Uzakdoğu'nun baharatı Kızıldeniz üzerinden Mısır'a ulaşıyordu. Bu tür bağlantılar geliştikçe ekonomik coğrafya da yavaş yavaş değişmekteydi. Özel ticari becerilere ve zenginliğe sahip merkezler ortaya çıktı. Giritliler ve Yunanistan anakarasının eski halkları çok ticaret yaptılar. Bahreyn de Hindistan ve Mezopotamya'dan tüccarları kendisine çeken bir yerdi. Bin yıl sona ererken, eski tüccar halkların en büyüğü olan ve Doğu Akdeniz'in kıyı kentlerinde yaşayan Fenikeliler refahlarının altın çağına girmek üzereydi.

Hacimli malların taşınması en azından karada zor bir işti ve MÖ 2. binyılın ortalarında develer evcilleştirilinceye kadar katır ve eşeklerle yapılmaktaydı. Develerden yararlanılması daha önce neredeyse girilemez olan bir çevreyi, susuz çölü tica-

rete açtı ve Asya ile Arabistan'ın kervan ticaretini başlattı. Tekerlekli ulaştırma, eski yolların ve aksların kalitesizliği düşünüldüğünde, muhtemelen uzun bir süre boyunca sadece kısa mesafeler için önem taşımaktaydı. Çeki arabalarının MÖ 3000 dolaylarında Mezopotamya'da, MÖ 2250 dolaylarında Suriye'de, bundan iki ya da üç yüz yıl sonra da Anadolu'da ve yaklaşık MÖ 1500'lerde Yunanistan anakarasında bulunduğu bilinmektedir. Ancak, büyük yükler için suyoluyla taşıma karadan yapılana göre daha basit ve ucuzdu, buharlı demiryollarının ortaya çıkmasına kadar da böyle kalacaktı. Neolitik halklar oyulmuş kanolarda uzun deniz yolculukları yapmayı başarmışlardı. Uzun deniz geçişleri için kürekler hem hareket gücü hem de manevra olanağı sunmaktaydı. Mısırlılar üçüncü hanedandan sonra denizde ilerleyen bir gemiye yelken taktılar. Bu icat; kare yelken, orta direk akıntıları ve insan enerjisine dayanan deniz seyrinden sonra gelen ilk yenilikti. Yelken donanımıyla ilgili yenilikler bunu izleyen iki bin yıl boyunca yavaş bir gelişim gösterdi. Ancak antikçağın gemileri çoğu zaman kare yelkenliydi ve bu nedenle hâkim rüzgârlar deniz ulaşımının örgüsünü belirledi. Bununla birlikte tacirler deniz yoluyla kârlı ve giderek artan hacimde bir ticaret yapabiliyorlardı. Gemiler deve kervanlarından çok daha önce Güney Arabistan'ın sakız ve kuru üzümlerini Kızıldeniz'den yukarı taşıyabiliyorlardı. Diğer gemiler Ege'de aşağı yukarı dolaşım halindeydi. MÖ 13. yüzyılda 200'den fazla bakır külçe taşıyabilen gemiler Doğu Akdeniz'de seyir halindeydi ve birkaç yüzyıl sonra su geçirmez güvertelerle donatılacaklardı.

MÖ 1000 yıllarına gelindiğinde bu tür bir trafiğin ne anlam taşıdığı hakkında hâlâ çok emin olamayız. İnsanlar uygarlıktan önce de mal ve hizmet değiştokuşu yapmışlardı fakat bu daha çok topluluk içinde anlaşılmış olan bir yeniden dağılıma benzemektedir. Tarihi zamanlarda bazı halkların ortak bir depoya nezaret eden şefleri vardı. Bu depo bir anlamda topluluğa ait olan her şeyi içeriyor ve toplumun işlerliği için yeterli miktardaki ihtiyaç maddesini dağıtıyordu. Bu, Sümer tapınaklarındaki malların ve malzemelerin merkezi bir kontrol altında olmasının arkasındaki neden olabilir. Yaygın olarak kabul edilen bir değişim aracının –paranın– ortaya çıkmasına daha uzun zaman vardı. Bu konudaki ilk deliller MÖ 2000'den önce, hesapların tahıl ve gümüş ölçüleriyle kaydedildiği Mezopotamya'dan gelmektedir. Bronz çağının sonlarında Akdeniz'in büyük bölümünde bakır külçeler bazen parasal birim olarak kabul edilebilmiştir ama resmi mühür taşıyan ilk değişim aracı MÖ 3. binyılda Kapadokya'dan gelmektedir. Buradaki gümüş külçeler gerçek bir madeni paraydı. Ama yine de ilk paralar için MÖ 7. yüzyıla kadar beklemek zorundayız. İnsanlar bunlar olmadan da idare edebiliyorlardı. Ticari beceri ve ferasetleriyle tanınan Fenikelilerin MÖ 6. yüzyıla kadar parayı kullanmamışlardı ve merkezi olarak denetlenen bir ekonomisi olan Mısır bundan iki yüz yıl sonrasına kadar herhangi bir sikke uygulamasına gitmemişti. Buna rağmen malların değişimi sürüyordu. Bu örneklere günümüzde "ticaret" demezdik ama o dönemde bir piyasanın neye benzediği de açık de-

ğildir. Eski dünyada pazarlık suretiyle belli değerlere ulaşılan bir yer daima mevcuttu. Tarihi kayıtlar döneminde; haraç, hükümdarlar arasında sembolik veya diplomatik hediyeler, adak sunumları gibi nedenlerle mal transferiyle ilgili deliller bulunmaktadır. MS 19. yüzyıl gibi yakın bir tarihte bile Çin İmparatorluğu dış ticarete hâlâ dış dünyadan gelen haraç gözüyle bakıyordu. Mezar resimlerine bakılırsa, firavunlar da Ege ile yapılan iş ilişkilerine buna benzer şekilde bakmaktaydı. Bu tür işlemler üçayaklar ya da belli ağırlıktaki tekneler veya aynı büyüklükteki yüzükler gibi standart nesnelerin değiştokuşunu içermekteydi ve böylelikle paraya ait bazı özellikleri taşıyordu.

Savaş ve teknoloji

Gelişmekte olan uygarlıkla ilgili hikâyenin bir tarafı teknoloji transferidir. Bu özgürleştirici ve teşvik edici bir güçtür. Bunun ilk göründüğü yerlerden birinin, avantaj arayışının insan davranışlarının bir sabiti gibi göründüğü savaş olması şaşırtıcı değildir. Hint-Avrupa savaş arabaları ve süvarileri Yakındoğu'da askeri operasyonları dönüştürmüştür. Her ne kadar Sümer savaşçıları katırların çektiği dört tekerlekli, hantal arabalarda etrafta koşuştururken resmedilmişlerse de muhtemelen bu sadece generalleri taşımak ya da bir lideri çatışmanın içine sokmak için kullanılmaktaydı, böylelikle mızrak ve balta da kullanabilirdi. Gerçek savaş arabası atların çektiği iki tekerlekli bir muharebe aracıdır ve genellikle iki kişilik bir mürettebatı bulunur. Bunlardan biri arabayı sürerken diğeri silahları kullanmak, genellikle de ok fırlatmak için arabadaydı. Bildiğimiz kadarıyla bu tür bir savaş şekli ilk olarak Hint-Avrupa halklarından olan Kassitler tarafından kullanılmıştı. Bereketli Hilal'in kuzeyinde ve doğusunda bulunan yüksek yerlerdeki otlakları kullanarak yetiştirdikleri atlar uzun bir süre krallar ve büyük liderlerin çok önem verdikleri bir rezerv oldu, çünkü nehir vadilerinde hayvan sayısı fazla değildi. At binilmesi savaş tarzında büyük değişikliklere neden oldu. Bu beceri belki de MÖ 2000 yıllarından beri atın bu şekilde kullanıldığı İran'ın yüksek yaylalarından geldi ve bunu izleyen bin yıl boyunca Yakındoğu ve Ege'de yaygınlaştı. İyi bir süvari sadece eyerde yol almakla kalmaz, eyer üzerinde savaşır; bunun için aynı anda at ile mızrak veya yayı idare etme sanatının gelişmesi uzun bir zaman almıştır. Hücuma geçerek ağırlık ve şok etkisiyle piyadeler üzerinde hâkimiyet kuran zırhlı süvari ise çok daha sonra ortaya çıkacaktı.

Sonunda, süvari ve savaş arabaları Yakındoğu'daki bütün büyük krallık ordularının bir parçası oldu. MÖ 2. binyılda araba parçaları, özellikle de üzerine çember geçirilen tekerlekler demirden yapılmaya başlandı. Demirin silah malzemesi olarak diğer avantajları da açıktır ve demir kullanımı Anadolu'da bunu ilk yapanların bu işi kendilerine saklamak için gösterdikleri bütün gayrete rağmen Yakındoğu'ya ve ötesine hızla yayıldı. Demir madeni, çok bol olmamakla birlikte bakır veya kalaydan

daha fazlaydı. Demir MÖ 11. yüzyılda Kıbrıs'ta silah için kullanılıyordu (bazıları burada çelik de üretildiğini öne sürmüşlerdir) ve MÖ 1000 yılından kısa bir süre sonra Ege'de yayılmıştır. Bu tarih bronz ve demir çağları arasında kaba bir ayrım için de kullanılabilir. Ne var ki bunun hafıza için destek sağlamasından daha fazla bir önemi yoktur çünkü "uygar dünya" dediğimiz yerlerin birçoğu bronz çağı kültüründe yaşamayı sürdürmüştür. Başka yerlerde devam eden "neolitik" ile birlikte, bronz çağı MÖ 1. binyılın ortalarına kadar sürmüş, Cheshire kedisinin suratındaki gülümseme gibi çok yavaş bir şekilde solup yok olmuştur. Sonuçta, uzun bir zaman için etrafta fazla demir bulunmamaktaydı.

Yeni farklılıklar

Tarih ve tarihöncesinin yan yana süregeldiği zaman ortaya çıkan birçok başka şey gibi, teknoloji de kronolojiye fazla bir katkı sağlamaz ama bu bizi endişelendirmemelidir. Her ne kadar buna fazlasıyla odaklanmak en iyi tutum değilse de, en azından devletlerin ve imparatorlukların hikâyesinde bazı tarihler açıktır. En önemli olan şey, eğilimlerin kendisidir. Hem açık hem de paradoksal olan, ayrı halkların ve bölgelerin giderek daha sık temasa girmelerine ve paylaşacak daha fazla şeyleri olduğunu keşfetmelerine rağmen aynı zamanda birbirlerinden farklılaşmaya başlamalarıdır. Hükümetler çoğu zaman, dine bağlı olarak sürekli ve kurumsallaşmış biçimlerde şekillenirken kabileler ve halklar daha katı kimlikler ediniyorlardı. İmparatorlukların varlığını bağımsız olarak sürdürebilen birimler halinde dağılma süreçlerine girmeleri Sümerlerden günümüze kadar bilinen bir hikâyedir, fakat bazı bölgeler farklı geleneklerin çekirdeği olarak defalarca ortaya çıkmıştır. MÖ 2. binyılda bile bazı yapılar daha da katılaşarak daha kalıcı hale gelmekteydi. Böyle şeyler olduğu zaman, kurumlar daha özelleşir ve erken dönem uygarlıklarını kapsayan genel özelliklerden uzaklaşırlar. Yeni bir kozmopolitliğin ortaya çıkmasına rağmen, toplumlar bunun içinde çok farklı patikalardan geçerler.

Farklılaşma için yeni bir alan ortaya çıkar. Okuryazarlığın gelişmesi, geleneğin araştırılmasına ve özel bir grubun parçası olma duygusunun gelişmesine yardımcı olur. Uygarlık başlamadan önce sanat zaten süreklilik kazanarak yerleşmişti ve belki de bunu illa bir dine veya sihre bağlı olmayan otonom bir faaliyet olarak gerçekleştirmişti (her ne kadar çoğu zaman bunlarla bağlantılı olmayı sürdürse de). Stil, farklı yerlerde farklı biçimler alır ve özel keyif faaliyetleri ortaya çıkmaya başlar. Mezopotamya, Mısır, Girit ve diğer yerlerde oyun tahtaları ortaya çıkar, krallar ve asilzadeler tutkuyla avlanır, saraylarında müzisyenler ve dansçılar tarafından eğlendirilirler. Boks, bronz çağında Girit'te popüler bir faaliyettir, aynı zamanda burada eşsiz ve törensel olan boğa üzerinden atlama sporu da yapılmaktaydı.

EGE UYGARLIĞI

Her ne kadar Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'in MÖ 2. binyıldaki hayatı, karşılıklı ilişkiler ve etkiler açısından zenginlik gösterse de, buradaki bazı uygarlık merkezleri hem özellikle başarılı hem de önemliydi. Bunlardan biri Yunan adalarının en büyüğü olan Girit'ti. Burada neolitik zamanlarda ileri bir halk yaşamıştır. Kesin kanıt olmamakla birlikte bunların Anadolu ile ilişkileri olduğu da söylenebilir. Ayrıca bazı durumlar onları çarpıcı başarılara götürecek bir dürtü oluşturdu. MÖ 2500 dolaylarında Girit kıyılarında taş ve tuğladan yapılmış önemli kentler ve köyler vardı, ada halkı da metal işlerinin yanı sıra mühür kazıyor ve mücevher işliyordu. Yunanistan anakarası ile Küçük Asya'nın kültürleriyle birçok şeyi paylaşıyor ve diğer Ege topluluklarıyla mal değişimi yapıyorlardı. Bu sırada bir değişim meydana geldi. MÖ 2000'li yıllarda Minoa adını verdiğimiz uygarlığın büyük anıtları olan muhteşem saraylar inşa etmeye başladılar. Bunların en büyüğü olan Knossos ilk kez MÖ 1900 yılında inşa edildi. Adaların hiçbirinde bunun kadar etkileyici başka bir yapı bulunmamaktadır.

Minoa

"Minoa" aşağı yukarı Ege'nin tümü üzerinde bir kültürel hegemonya kuran Girit için bir isimden ibarettir. Başka bir çağrışımı yoktur. Bu isim, belki de hiç var olmamış olan Minos adındaki efsanevi bir kralın adından alınmıştır. Çok sonraları Yunanlılar onun Knossos'ta yaşayan, tanrılarla tartışan ve güneşin kızı Pasiphae ile evlenen büyük bir hükümdar olduğuna inanmışlar ya da öyle söylemişlerdir. Onun bir canavar olan çocuğu Minotauros Yunanistan'dan kurban olarak gönderilen genç kızları ve erkekleri bir labirentin merkezinde yiyip yutmuş, sonunda bulunduğu yere ulaşmayı başaran kahraman Theseus tarafından katledilmiştir. Bu zengin ve düşündürücü bir tema olmakla birlikte destekleyici bir delili yoktur. Minos, birden fazla Giritli hükümdarın ortak unvanından ibaret bir kelime bile olabilir.

Minoa uygarlığı yaklaşık altı yüz yıl sürdü fakat bu tarihin sadece ana hatları ortaya koyulabilmektedir. Buradaki kasabalar Knossos'a bir şekilde bağlı olabilirler. Minoa uygarlığı üç veya dört yüz yıl boyunca zenginleşti, Mısır ve Yunanistan anakarası ile ticaret (eğer bu uygun terim ise) yaptılar. Neolitik zamanların sonlarına doğru tarım alanındaki ilerleme sadece tahıl üretiminin daha iyi bir şekilde yapılmasını değil, aynı zamanda Girit'te zeytin ve üzüm yetiştirilmesini de sağladı. Ada, bugün olduğu gibi o zamanlarda da, daha sonraki Akdeniz tarımının bu iki temel ürününün yetiştirilmesi açısından iklim ve jeolojik olarak diğer Ege adaları veya Yunanistan anakarasından daha uygundu. Zeytin ve üzüm tahılın yetiştirilemediği yerlerde üretilebiliyordu ve bunların keşfi Akdeniz'in sunduğu olanakları değiştirdi. Girit'te daha büyük bir nüfusu mümkün kıldı ve yeni insan kaynakları yeni potansiyeller anlamına geliyordu. Fakat daha fazla nüfus aynı zamanda; örgütlenme ve yönetim, daha kar-

maşık bir tarımın düzenlenmesi ve (Girit aynı zamanda yün ihraç ediyordu) ürünlerinin elleçlenmesi için yeni talepler anlamına da geliyordu.

Eski Girit

MÖ 2600-2000	Minoa Dönemi: Doğu Girit'te ilk kentler ve dairesel gömü odaları.
2000-1570	Orta Minoa Dönemi - Knossos'da ilk sarayların, Mallia ve Phasios'un inşası; Mısır ve Yunanistan ile ilişkiler, piktografların adaptasyonu.
1700-1600	Luvi'lerin gelişi, Linear A yazısının ortaya çıkması; Ege'de saray inşası etkisi dönemi.
1570-1425	Geç Minoa Dönemi'nin ortası – ticaretin de deniz gücünün gelişmesi; piktografların yerine Linear A yazısının geçmesi; Knossos'taki sarayların, Phaestos ve Hagia Triada'nın inşası.
y. 1500-1400	Knossos Sarayı depremlerle iki kere yıkılıyor ve yeniden yapılıyor.
y. 1400-1300	Mykene'den gelen Akha yerleşimleri yerli nüfusun yerini almaya başlıyor; Akha Linear B yazısının kullanımı, Knossos sarayı yangınla tahrip oluyor.
y. 1300	Phaistos ve Hagia Triada yeniden kullanıma alınıyor, Knossos'dan gelenler Batı Girit'te yeni yerleşimler kuruyor.
1200-1100	Dor'lar Knossos'u tahrip ediyor.

Minoa uygarlığı yaklaşık olarak MÖ 1600 yıllarında doruğa ulaştı. Bir asır gibi bir süre sonra sarayları, belki de depremler nedeniyle yıkılmıştı. Yakın zamandaki bilimsel çalışmalar sonucunda bağlantılı bir zaman diliminde Thera Adası'nda büyük bir volkanik patlama tespit edilmiştir ve öne sürülen senaryolardan biri 112 km ötedeki Girit'te önce tsunami dalgaları ve depremlerin, daha sonra da tarlaları yakan kül bulutlarının inmesinin felaketi açıkladığı şeklindedir. Eğer durum buysa doğal afet, bir kültürün belini kırmış olmakla birlikte, Girit'te erken dönem uygarlığın sonu değildi. Refah içinde yaşanacak zamanlar henüz sona ermemişti ve her ne kadar Girit'te endojen (yerli) uygarlığın yükselişi sona ermişse de, Knossos bir yüzyıl kadar süreyle Yunanistan'dan gelen halklar tarafından iskân edildi ve görünüşe göre zenginleşti. Sonra, MÖ 14. yüzyılın başlarında bir yangında tahrip oldu ve bu kez bir daha yeniden yapılmadı. Girit uygarlığının hikâyesi bu şekilde sona ermektedir.

Bundan yaklaşık bin yıl kadar sonra, Yunan geleneği Minoa Giriti'nin Ege'yi donanma gücüyle hâkimiyetleri altında tuttuğunu ileri sürdü. Bu görüşün büyük ölçüde yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Minoa'lıların birçok gemisi olmuş olabilir, fakat bu kadar erken bir tarihte uzmanlaşmış olmaları ihtimal dışıdır ve bronz çağında ticaret, korsanlık ve korsan karşıtlığı arasına ayrım çizgileri çekmek kolay değildir.

Bununla birlikte, Minoa'lılar denizin onlara sağladığı korumadan; kıyıda sadece hafifçe yükseltilmiş yerlere kurulmuş, koruma duvarı olmayan kasabalarda yaşayacak kadar emindiler ve denizden, diğer halkların kendi doğal çevrelerinden yararlandığı gibi istifade ediyorlardı. Bu durum ürünlerin ve fikirlerin değişimini hızlandırdı. MÖ 1550 yılı öncesinde Minoa'lıların Suriyeliler ile yakın ilişkileri mevcuttu. O dönemde birileri onların mallarını Adriyatik kıyılarına götürüyordu. Bundan daha önemlisi Minoa'lıların Yunanistan'a girmesiydi. Minoa'lılar, malların ve fikirlerin bronz çağı Avrupası'na ulaşmasında en önemli iletişimi sağlamış olabilirler. Girit ürünleri MÖ 2. binyılda Mısır'da görülmeye başlamıştı, ayrıca Yeni Krallık'ın sanatı da Girit'ten etkilenmiştir. Bazı biliminsanları bir zamanlar Knossos'ta önemli çıkarları takip eden bir Mısırlı temsilcinin bulunduğunu dahi düşünmektedir. Bazı biliminsanları da Minoa'lıların Hyksoslara karşı Mısırlılarla birlikte savaştıklarını öne sürmektedir. Girit vazoları ve metal eşyaları Küçük Asya'nın bazı bölgelerinde bulunmuştur ve çok çeşitli başka ürünler de –kereste, üzüm, yağ, odun ve hatta afyon– Giritliler tarafından anakaraya gönderilmiştir. Bunların karşılığında Küçük Asya'dan metal, Mısır'dan su mermeri, Libya'dan devekuşu yumurtası almışlardır. Bu, oldukça hareketli bir dünya idi.

Zenginlik belli oranda ihtişamı da mümkün kılmıştır. Minoa sarayları bunun en iyi kalıntılarıdır ama kentler de iyi inşa edilmiş, gelişmiş drenaj ve lağım sistemleri kullanılmıştır. Pratikle ilgili olmayan başarılar entelektüel olmaktan çok artistik nitelikteydi. Minoa'lılar kullandıkları matematiği Mısır'dan almış ve pek geliştirmemişlerdir. Dinleri ise onlarla birlikte yok oldu ve bu konuda geleceğe de hiçbir şey bırakmadılar. Fakat Minoa sanatı her yerde uygarlığın stilini etkilemiştir ve hâlâ muhteşemdir. Sanatlarının dehası resimsel olup, şaşırtıcı canlılık ve hareket gösteren saray fresklerinde zirveye ulaşır. Burada gerçekten orijinal bir stil mevcuttur, denizin ötesindeki yerlerde, hem Mısır hem de Yunanistan'da kopya edilmiştir. Saraya ait diğer sanatlar ile özellikle mücevher işçiliği ve değerli metal işlemelerde de, dış dünyadaki modayı etkilemişlerdir.

Minoa sanatı Giritlilerin hayat tarzı konusunda da bilgi vermektedir. Giysilerinin hafif olduğu görülürken, kadınlar çoğu zaman göğüsleri açık olarak, erkekler ise sakalsız resimlenmektedir. Resimlerde doğanın hediyelerinin takdir edildiğini düşündürtecek kadar bol çiçek ve bitki vardır, Minoa'lılar dünyayı dost olmayan bir ortam gibi görmemiştir. Minoa'lıların zenginliği, saraylarda sıralanmış halde bulunan çok büyük ve güzel yağ küpleriyle onaylanmaktadır. Bir Minoalı kraliçenin dairelerinde görülen konfor ve zarafet isteği, dekorasyonu oluşturan yunus ve zambaklar aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Elimizde metinler olmamakla birlikte arkeoloji, dehşete düşürücü olmasa da eşsiz bir dini dünyanın delillerini ortaya koymaktadır. Biz, kurban sunaklarının ve iki ağızlı baltaların çokluğunu tespit etmekten öteye geçemiyor, bu dünyanın ritüellerini de bilemiyoruz. Ayrıca daha sonraları Astarte ve Aphrodite

şeklinde ortaya çıkan ve belki de neolitik döneme ait bir doğurganlık sembolü olarak Yakındoğu'da defalarca ortaya çıkan kadın figürü etrafındaki kült de burada görülür. Girit'te şık bir eteklik giymiş, göğüsleri açık, aslanların arasında durmuş ve elinde tuttuğu bir yılanla poz vermiş olarak görülmektedir. Ayrıca erkek bir tanrının da olup olmadığı açık değildir. Fakat birçok yerde bulunan boğa boynuzları ve bu asil hayvanlara ait fresklerin daha sonra ortaya çıkan Yunan efsanesiyle (Minos'un annesi Europa, boğa kılığına girmiş Zeus tarafından baştan çıkarılır; karısı Pasiphae'nin bir boğa ile canavarca birleşmesinden yarı insan, yarı boğa olan Minotauros doğar) birleşmesi düşündürücü olup, hakkında pek bir şey bilinmeyen ama önemi aşikâr olan boğa üzerinden zıplama oyunları de buna eklenmelidir. Durum her nasılsa, Girit dini kasvetli görünmemektedir, spor ve dans konularını işleyen freskler mutsuz bir halkın varlığını düşündürtmemektedir.

Minoa'lıların yönetim şekli karanlıktadır. Saray belli anlamlarda ekonomik bir merkezdi –büyük depo ve mağaza– ve hükümdar tarafından yönetilen ileri bir yeniden dağıtım sisteminin zirvesini teşkil ediyordu. Aynı zamanda bir tapınaktı ama bir kale değildi. Olgunluk döneminde Asya'dan ilham almış örgütlü bir yapının merkeziydi. Minoa'lılar okuryazardı ve kayıt tutmuşlardı. Edebiyatları hakkında bir şey bilmiyoruz fakat binlerce tabletten oluşan muazzam bir koleksiyon sayesinde yönetimleri hakkında bazı bilgilere sahibiz ve bunlar en azından Minoa yönetiminin neyi hedeflediğini göstermektedir, ki bu Asya imparatorlukları ve Mısır dışında uzun zaman boyunca hayal dahi edilemeyecek kadar sıkı ve karmaşık bir gözetim sisteminden başka bir şey değildi.

Bu tabletlerin büyük bölümü henüz okunamamışsa da (en eskileri piktograf formundadır ve sembollerinden bazıları Mısır'dan alınmıştır), sonuncuları yazı formundadır. Bu yazıya daha önceki "Linear A" ya karşıt "Linear B" adı verilmiştir ve bunun Yunancanın elimizdeki en eski yazılı versiyonu olduğu konusunda mutabakata varılmıştır. Tarihleri MÖ 1450 ile MÖ 1375 arasındadır. Bu tarih aynı dönemde anakaradan gelerek başarılı bir şekilde buraya yerleşen ve yerli Giritli hükümdarları kenara iterek Minoa uygarlığının son aşamasına başkanlık eden yeni bir halkla ilgili arkeolojik delillerle uyumludur. Bir kez daha, bu gizemli dönemde birçok yerde ortaya çıkıveren Hint-Avrupalı halklarla ilgili hikâyenin bir bölümüyle karşılaşmış gibiyiz. Daha da sonra, diğer anakaralılar onları izleyerek Girit'e geldiler, Knossos'un nihai çöküşünden ve Minoa'lıların dünya tarihinden kaybolmasından sonra bu adayı başarılı bir şekilde kolonileştirdiler.

Mykene'liler

Yukarıda sözü edilen olaylardan birkaç yüzyıl önce, Girit kültürünün Yunanistan anakarasında büyük bir etkisi vardı. Yunanlıların daha sonra "Pelasgoi" adını verdikleri neolitik halklardan hayatta kalanlar, MÖ 500 gibi geç bir tarihte bile, Kuzey

Ege'de dağınık bir şekilde de olsa varlıklarını sürdürebiliyordu. Ama o tarihe gelindiğinde çok uzun bir süre önce Yunanlıların ataları olarak gördükleri ve Akhalar denen halk tarafından fethedilip sürülmüşlerdi. Akhalar yaklaşık MÖ 2500 yıllarında Attika ve Peloponez'e (Mora Yarımadası) gelmişlerdi ve bir Hint-Avrupa dili konuşuyorlardı. Koyun çobanlığı yapıyorlar, savaşçı bir tabiat ile savaş arabalarını kullanmayı biliyorlardı. Ayrıca görünüşe göre toplumdaki erkekler, kadınlara göre çok daha ön plandaydı. Kült objeleri, Yakındoğu ve Ege'de onların gelmesinden hemen önce yaygın olan ve dişi tanrıları merkez alan dinlerden çok farklıdır. Giritlilerle mukayese edilince onlar barbar sayılırdı.

Peloponez'deki bir vadide bulunan Mykene'deki yerleşimlerinden biri, bir uygarlık merkezi haline geldi. Daha önce Yunanistan'da görülen bütün toplumlardan daha ileri olmakla birlikte, çok şey borçlu olduğu Minoa Giriti'nden daha az gelişmişti. Yaklaşık MÖ 1600 yıllarında ortaya çıktı ve beş ya da altı asır içinde Yunanistan anakarasının büyük kısmına yayıldı. MÖ 1300 yıllarında Anadolu'daki Hitit kralları Mykene kralına önem vererek mektup yazıyor ve onlarla iş yapmanın yararlı olduğunu düşünüyorlardı. Mykene kralları muhtemelen önderlerden oluşan bir konseye danışıyordu ve çok sayıda yönetici ile karmaşık arşivleri olan doğu imparatorluklarının hükümdarlarından farklı bir konuma sahiplerdi. Peloponez'in batısındaki Pylos'ta bulunan tabletler belli bir resmi kurumlaşmanın oluştuğunu (bu Minoa etkisinin göstergesidir); fakat Mykene toplumunun, aralarından biri krala ait olan büyük malikânelerin birlikteliğinden oluştuğunu ve kralın prestijinin veya gücünün, diğerlerinin onu süzeren olarak kabul etmelerini sağladığını göstermektedir. Bu sadece ölçeği büyümüş ve kralların yönetimi altındaki bir kabile veya aile örgütlenmesinden ibaret olabilir.

Mykene uygarlığı gerçekte geride birkaç gösterişli bina ve bazı güzel altın objelerden başka bir şey bırakmamıştır. Her ne kadar Pelasgoi'den daha üstün olsalar da, yüzyıllar içinde Mykene'lere dönüşen barbarlar esas olarak sahip oldukları savaş gücüyle öne çıkmış olarak kaldılar. Mykene'ler Minoa'lıların ticaretteki üstünlüğünü yaklaşık MÖ 1400 yıllarında ellerine geçirince, en gösterişli şekliyle Mykene'de ortaya konmuş olan bu beceriler Ege Adaları'nın çoğuna yayıldı. İhraç ettikleri çömlekler bazen Minolalıların yaptıklarının yerine geçmiş ve ayrıca İngiltere'de Baltık amberinden yapılmış olan boncuklar Mykene'de bulunmuştur. Belki de, Mısır ve Hitit imparatorlukları gibi büyük güçlerin başı, göçlere sahne olan bir çağda dertten kurtulamazken, ticaretle zenginleşmiş olan halklar orantısız olarak büyük bir etkiye sahip olabiliyordu.

Fenikeliler

Erken dönemde ticaretle uğraşan en önemli halklar arasında Doğu Akdeniz'in Fenikelileri bulunmaktaydı. Uzun ve sorunlarla dolu bir tarihleri vardı ve pek muhtemel olmasa da yaklaşık MÖ 2700 yıllarında Sur (Tyre) kentine geldiklerini iddia et-

mişlerdi. Bununla birlikte MÖ 2. binyılın ortalarında, Mısırlıların onlardan sedir kerestesi aldığı dönemlerde bugünkü Lübnan kıyısına iyice yerleştikleri kesindir. Afrika ile Asya arasındaki tarihi iletişim kanalı olan dar kıyı şeridinin arkasında, dağlardan aşağı inen tepelerle kesilmiş, tarım kaynakları açısından fakir ve geniş olmayan bir iç bölge bulunmaktaydı ve kıyı yerleşimleri bu nedenle birleşmekte zorluk çekiyordu. Kızıldeniz'in Arapları gibi, bu bölgenin sakinleri de denizci oldular çünkü coğrafya onları iç bölgeler yerine dışa yönlendirmekteydi.

Kendi bölgelerinde zayıf oldukları için sırasıyla çeşitli güçlerin etkisine girdiler ve Fenikelilerin ancak Mısır, Mykene ve Hitit imparatorluklarının güçlü dönemleri geride kaldıktan sonra öne çıkmış olmaları tesadüf değildir. Diğerlerinin çöküşüyle büyüdüler; Fenike kentleri Byblos, Sur ve Sidon, büyük Minoa ticaret dönemi geçmişte kaldıktan uzun bir süre sonra kendi kısa altın çağlarını yaşadılar. Aralarında Eski Ahit yazarlarının da bulunduğu bazı eski yazarlar Fenikelilerin tüccar ve kolonizatör olarak şöhretlerini vurgulamıştır. Fenike boyaları çok uzun zamandır meşhur olup klasik döneme kadar çok aranan bir meta idi. Ticari gereksinimler Fenikelilerin yaratıcılığını teşvik etmiş olmalıdır. Her ne kadar Fenike yazınından kayda değer herhangi bir şey günümüze ulaşmamışsa da, alfabeleri bizimkinin uzak bir atasıdır. Ticarette uzmanlaşmışlardı ve sonunda giderek daha fazla ticaret istasyonu ve kolonilerde üslenmeye başladılar. Bunların bazıları kendilerinden önce başkaları tarafından ticaret için kullanılmıştı. Nihayet Akdeniz'in her tarafına dağılan bu ticaret kolonilerinin sayısı yirmi beşe ulaştı ki, bunların en eskisi şimdi Kıbrıs'ta Larnaka adı verilen yerdir. MÖ 9. yüzyılın sonunda en batıdaki koloni Cebelitarık Boğazı'nın hemen ötesinde, şimdi Kadiz adı verilen yerde bulunmaktaydı. Cornwall'ın vahşileriyle bile mal değiş-tokuşu yapıyorlardı. Kolonilerin kuruluşu birinci bin yılın başlarında Fenike kentlerinin kısa ve kârlı bağımsızlıklarını izleyen sorunlu bir dönemi yansıtıyor olabilir. 7. yüzyılda Sidon yerle bir edildi ve Sur kenti kralının kızları Asur kralının haremine götürüldü. Bu olayla birlikte Fenike'nin kolonilerinden başka bir şeyi kalmadı.

Fenikeliler ve Mykene'liler uygarlığın ulaştırma memurlarıydı, Minoa'lılar ise bundan daha fazlasıydı. Gerçek birer kurucu olarak, sadece büyük ve yerleşik kültür merkezlerinden bazı şeyleri almakla kalmamışlar, aldıklarını tekrar yaymadan önce yeniden şekillendirmişlerdir. Fakat hepsi, ticarette aracılık yapanlar ve yaratıcılar, bir arada daha hızlı değişen bir dünyanın şekillenmesine katkıda bulunmuşlardır. Madenleri arama çabası kâşif ve madencileri giderek daha uzaklara, hatta Kuzey ve Batı Avrupa'nın bilinmeyen barbar bölgelerine kadar götürmüştür. Ticaret her zaman çalışmasını sürdürmüş, izolasyonu zayıflatmış, insanların birbirleriyle ilişkilerini değiştirmiş, dünyayı yeni biçimleri kabul etmeye zorlamıştır. Fakat bunu her zaman Ege'de kaynamakta olan etnik kazana ya da MÖ 2. binyıldan itibaren Asya anakarasının sorunlarla dolu tarihine bağlamak kolay değildir.

İLK YUNANLILAR

13. yüzyılın sonlarında büyük Mykene merkezleri –belki de depremlerle– tahrip olmuş, ancak o tarihlerde Yunanistan anakarasındaki yeni barbar istilaları da başlamıştı. Mykene uygarlığı çökse de hayat devam etmiş olmalıdır, ama kraliyet hazineleri yok oldu ve saraylar yeniden inşa edilmedi. Bazı bölgelerdeki yerleşik halklar yüzyıllar boyunca ayakta kalmayı başardılar, başka yerlerde serf olarak istismar edildiler ya da yaklaşık MÖ 1200 yıllarından itibaren kuzeyde hareket halinde olan yeni göçmen dalgaları tarafından yerlerinden sürüldüler. Talan ettikleri ülkelere her zaman yerleşmeyen bu istilacılar mevcut politik yapıları süpürdüler. Gelecek, Mykene kurumlarından değil, bunların akrabalıklarından doğacaktı. Resim karmakarışıktır. Ege'nin karanlık çağları denilebilecek olan dönem MÖ 1000'den 700'e kadar uzanır.

Mykene mitleri ve ozanlar tarafından sözlü olarak iletilen gelenekler ile her şeyden önemlisi bu şarkıların söylendiği ilkel bir Yunanca, bunu izleyen dönemlere miras kaldı. Yüzlerce yıl sonra insanların geriye bakıp da Akhaları ilk gerçek Yunanlılar olarak görmelerinin nedeni budur. Onların halefleri zamanında tam olarak neler olduğu belirsizdir. Bu konuda gerçekten fazla bir şey bilmesek de büyük bir gerileme olduğu kesindir. Nüfus azaldı ve anlaşıldığı kadarıyla yazı da ortadan kalktı. Bununla birlikte ne çömlekçiler çömlek yapmayı, ne demirciler metal dövmeyi, ne de çiftçiler toprağı işlemeyi bıraktılar. İnsanoğlu bu tarihe kadar o kadar büyük bir kültürel sermaye biriktirmişti ki, toplum şimdi büyük gerilimlere dayanabiliyordu. Uygar toplumlar zirveden düşebilir ve hatta çöküş yaşayabilirler fakat genellikle tüm insan ırkının yavaşça biriken mirasına, bilgisine ve kolektif deneyine katkıda bulunurlar; öyle ki küçük bölgeler hariç, barbarlığa toptan ve geri dönülmez bir dönüş mümkün değildir.

Dorlar

Yunancanın versiyonlarını konuşan yeni istilacılar, yağma akınları yapan çok sayıda gruba ayrılmışlar ve küçük gruplar halinde yerleşmişlerdi. Dil, biliminsanlarının bu hareketlerin bir kısmını, özellikle de daha sonra Lakonia adı verilen Güney Peloponez'i hâkimiyet altına alan halkları izlemesine yardımcı olmuştur. Bunlar Dorlar olup Rodos, Kos, Girit ve diğer adalarda yerleşmek üzere anakaradan ayrılmışlardır ve lehçeleri coğrafi ilerlemelerinin göstergesi olmuştur. Dille ilgili deliller Küçük Asya'nın güneybatı kıyısı olan İonya'nın, muhtemelen Dorlar tarafından Orta Yunanistan ve Peloponez'den kovulan farklı bir mülteci Akha grubu tarafından iskân edildiğini düşündürmektedir. Böylece halk hareketleri Yunan dünyasını genişletmiş oldu. Fakat bazı yerlerde yeni gelenler, özellikle de Attika'da (gene dilden giderek hükme ulaşıyoruz), Mykene yönetimi ortadan kalktığı halde üstünlük sağlayamamış gibidir. Yaşanan süreç, Yunanlıların Ege havzasına gelmesi değil, bir dizi kabilenin

Ege'de yaşayanlar tarafından Yunanlı'ya dönüştürülmesiydi. Orada olmaları sayesinde Yunanlı haline geliyorlardı.

Bunun sonucu her ne kadar açıkça görülse de, bunun nasıl olduğu halen çok açık değildir. Yaklaşık MÖ 700 yıllarına kadar herhangi bir kronolojik anlatım yapmak veya buna neyin neden olduğunu söyleyebilmek çok zordur. En önemli etkisi, Yunanca konuşanların daha sonra Ege etrafında kurulacak olan Yunan kentlerinin bulunduğu mahallerdeki topluluklara dağılmasıydı. Bir bölümünün birkaç kentten oluşan bölgeler olarak yönetildiği Lakonia ve Attika hariç, söz konusu toplulukların hepsi küçük ve bağımsızdı. Bu topluluklar, Yunanlıların bize bıraktığı bir sözü kullanarak ifade edersek, "otonom"dular ya da kendi kendilerini yönetiyorlardı, başka bir imparatorluğun parçası değillerdi. Karanlık çağlar boyunca bazıları büyüyerek on bin ya da daha fazla nüfusa ulaştılar. Genellikle merkezlerinde tanrılarının evi olan tapınakların bulunduğu yüksek bir yer, ya da "akropol" bulunmaktaydı (bu asırlar önce Asya'da ortaya çıkan bir fikirdi) ve bu kentler (muhtemelen ilk başta savaşçı grupların liderleri ya da korsan çeteleri tarafından seçilmiş) krallar tarafından yönetiliyordu. Daha sonraları bu kralların yerini en önemli toprak sahiplerinden oluşan konseyler almıştı.

YAKINDOĞU ANAKARASINDAKİ İMPARATORLUKLAR VE HALKLAR

Bu dönemde, Yakındoğu'nun hikâyesi eski dünyanın en iyi tanımlanmış tarımsal bölgesinin yavaş yavaş artan zenginliği üzerindeki çatışmalardan biriyle ilgilidir. Bu bölgeyi kuşatmış olan step ve çöllerin bununla mukayese edebilecek kaynakları bulunmuyordu. İstilacılar birbiri ardına gelip gittiler ve haset ve hırsın etkisiyle bazen arkalarında yeni topluluklar bıraktılar, bazen de yıktıkları devletlerin yerine yenilerini kurdular. Bu durumlarla ara sıra ve aniden (örneğin) evleri yakıldığında, eşleri ve kızlarının ırzına geçildiğinde, oğulları kölelik için götürüldüğünde ya da –bu kadar dramatik olmayan şekilde– yeni bir vali daha yüksek vergi koyduğunda karşı karşıya kalanlar için, böylesi bir düzensizliğin gerisindeki olay örgüsünün kavranması kolay değildi. Kuşku yok ki bu tür olaylar tamamen yıkıcı olabiliyordu. Bununla birlikte, o dönemlerde de milyonlarca insan bir gün köylerine ilk demir saban ya da orağın gelmesinden daha dramatik bir değişimden habersiz olarak, birçok nesildir süregelen fikirleri ve kurumları hiç sorgulamadan hayatlarını sürdürmüş olmalılar. Dahası, istilacılar sağlam yönetim ve nüfus merkezleriyle; güçlü ve kalıcı politik kurumlarla; yönetim, din ve eğitim alanlarında çeşitli hiyerarşik yapılarla karşılaşıyorlardı. Yeni gelenler, bulduklarını yıkma konusunda Yakındoğu'da, Ege'de yaptıkları kadar ileri gidemiyorlardı. Bronzdan demir çağına geçilirken bölgede dinamizm ve şiddetin ger-

çek olduğuna kuşku yoktur ama bunun sağlam bir şekilde yerleşmiş örgüler üzerindeki etkisini abartma tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyoruz.

Hititler

MÖ 2. binyılın başlarında, bir başka Hint-Avrupalı halk olan Hititler Anadolu'da yerleşmek üzere Küçük Asya'ya geldiler. Bu yaklaşık olarak Minoa uygarlığının en büyük zaferlerine ulaştığı döneme denk gelmektedir. İlkel bir halk değillerdi, kendilerine ait bir hukuk sistemleri vardı ve kısa sürede Babil'in öğretebileceği her şeyi de özümsediler. Hititler, tahkimattaki ustalıkları ve savaş arabası konusundaki hâkimiyetleri dışında uzun zamandır Asya'da demir işleme konusunda tekele sahiplerdi ve bu özellikleri onları Mısır ve Mezopotamya'nın askeri felaketi haline getirmişti. Yaklaşık MÖ 1590 yıllarında Babil'i biçen akın, bir anlamda ilk Hitit "imparatorluğu"nun doruk noktasıdır. Bunu bir çöküş ve bilinmezlik dönemi izledi MÖ 14. yüzyılın ilk yarısında Hitit gücü bir yeniden doğuş yaşadı. Bir süre için Hitit hegemonyası Akdeniz kıyılarından İran Körfezi'ne kadar uzandı ve Mısır hariç Bereketli Hilal'in tümü üzerinde egemenlik kurdu. Fakat bütün eski imparatorluklar gibi dağıldı ve MÖ 1200 yıllarında sona erdi.

Bu döneme gelindiğinde, Hititler artık demir tekeline sahip değildi, yaklaşık MÖ 1000 yıllarında bu metal, Yakındoğu'nun her tarafında bulunabiliyordu ki bunun yayılmasında her şeyi büyük bir karışıklığa iten Hint-Avrupalı halkların yeni dalgalarının rolü vardı. Son Hitit gücünün (Trakya'dan gelen Frigler adındaki bir halkın saldırısıyla) çökmesi ve Mısır kayıtlarındaki "denizci kavimler" hücumları arasında çok yakın bir zaman vardır. "Denizci kavimler" altüst oluşun bir başka göstergesiydi. Demirle silahlanmış olarak, MÖ 12. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Akdeniz anakarasını yakıp yıkıyorlar, Suriye ve diğer kentleri harap ediyorlardı. Bunların arasında Mykene'den kaçmış "mülteciler" olabilir, yüzyılın sonunda ise Mısır'a hücum edenler arasında Akhalar vardı ve şimdi anlaşılıyor ki, MÖ 1200 yıllarında Troya kuşatması olarak ölümsüzleşen olay da onların yaptığı bir akındı. Bu gezgincilerin bir bölümü MÖ 1175 yıllarında Ölü Deniz ile batı bölgesi arasındaki Kenan diyarına yerleştiler ve burada hâlâ onların dilinden türemiş olan bir isimle yad ediliyorlar: Filistin. Fakat denizci kavimlerin esas kurbanı Mısır idi ve bir dönem Nil Deltası'nın denetimini dahi firavunun elinden almışlardı. 11. yüzyılda, büyük bir gerilim altındaki Mısır bir süre için ikiye ayrıldı ve bu iki krallık arasında bir rekabet yaşandı. Keza denizci kavimler tek düşmanları değildi. Her ne kadar Nubya sınırı henüz bir sorun teşkil etmiyorsa da, bir noktada, bir Libya filosu deltaya akın yapmış gibi görünmektedir ve yaklaşık MÖ 1000 yıllarında Sudan'da daha sonra sorun çıkaracak olan bağımsız bir krallık ortaya çıktı. Barbar halkların bir fırtına dalgası gibi yükselişi, eski emperyal yapıları tıpkı Mykene Yunanistanı'na yaptıkları gibi yıpratıp eritiyordu.

İbraniler

Tüm bunların arasında, tarihini veremeyeceğimiz, ancak yüzyıllar sonra yazıya geçirilen bir gelenek yoluyla bilebildiğimiz bir olay –muhtemelen– meydana geldi. Bu Mısırlıların İbrani ve dünyanın çok sonraları Yahudi olarak adlandıracağı bir halkın Mısır'dan kaçışıydı. Bu kadar önemsiz kökleri ve uzun süre çok küçük bir nüfusu olan hiçbir halk, sayılarıyla bu kadar orantısız bir tarihi etkiye sahip olmamıştır. Yahudi mirası dünyayı değiştirecekti. Bu halkın kökleri Arabistan'ın göçebe Sami halkları arasında aranmalıdır ama haklarında kesin olarak bilinen fazla bir şey yoktur. Muhtemelen tarihöncesi dönemlerde ataları olan muhtelif halklar Bereketli Hilal'e girmeye çalışıyorlardı. Geleneksel Yahudi tarihinin başlangıcı İbrahim, İshak ve Yakup'un İncil'deki anlatımlarında var olan eski ataların çağıdır. Bu dev gibi efsanevi adamların kökenlerini oluşturan kişiler gerçekten var olmuş olabilir. Eğer öyle ise, Eski Ahit'ten öğrendiğimiz gibi Ur kentinin sona ermesini izleyen karışıklık döneminde, yani MÖ yaklaşık 1800 yıllarında İbrahim'in Kenan diyarına gelmiş olması mümkün görünmektedir. Her ne kadar onun soyundan gelenler sonunda "İbraniler" olarak bilinecekse de, bu "gezginci" anlamına gelen bir kelimeye karşılık gelmektedir ve MÖ 14. veya 13. yüzyıllardan önce Mısır yazılarında ve yazıtlarında görülmez. Bu tarih Kenan ülkesindeki ilk yerleşimlerinden çok uzun zaman sonrasıdır. Muhtemelen o dönemde ilgilendiğimiz kabileye verilecek en uygun isimdir, "Yahudi" adı ise daha sonraki bir çağ için ayrılmalıdır.

İncil, İbrahim'in halkını ilk olarak çobanlardan oluşan, kuyular ve otlaklar konusunda komşularıyla didişen, hâlâ tehlikede olan, kuraklık ve açlık baskısı nedeniyle Yakındoğu'dan itilebilecek kabileler olarak gösterir. Yüzyıllar boyunca birçok benzer kabileden ayırt edilemez olmalıdırlar. Aralarından bir grup, İncil'de Yakup'un ailesi olarak bilinen bir kabile, belki de MÖ 17. yüzyılda Mısır'a gitti. Hikâye devam ettikçe Yakup'un büyük oğlu Yusuf'un firavunun hizmetinde yükseldiğini görüyoruz. Burada Mısır kayıtlarından yardım isteyebiliriz; belki de Hyksosların hâkimiyet döneminde böyle bir kraliyet hizmetkârı vardır ve geniş çaplı karşıklıklar Mısır bürokrasisinde bir yabancının normalde pek muhtemel olmayan şekilde öne çıkmasına yol açmış olabilir. Maalesef bunu teyit veya reddedecek bir delilimiz yok. Sadece gelenekler var, tıpkı MÖ 1200 yıllarına kadar İbrani tarihindeki her şeyin sadece geleneğe dayanması gibi. Bunları ihtiva eden Eski Ahit kitapları halihazırdaki biçimlerini MÖ 7. yüzyılda aldılar ki bu muhtemelen Yusuf'un hikâyesinin sekiz yüz yıl sonrasına denk düşmektedir. Bunun içerisinde daha eskilere ait unsurları tespit edebilmek de mümkündür. Şayet daha sonraki birçok olayın kökü bu küçük ve kolayca tanımlanamayan halkın kendine has dini bakışında yatıyor olmasaydı bunların hiçbiri Yahudiler ve biliminsanlarından başkasını ilgilendirmeyebilirdi.

İbraniler bildiğimiz kadarıyla, soyut tanrı kavramına ulaşan ilk halktır ve gerçekten de tanrının imajlarla temsil edilmesini yasaklamışlardır. Gene muhtemeldir

ki, eski Yakındoğu'da bu çağın başka güçleri de tektanrılı dini görüşleri cazip hale getirmiş olabilir. İlk Babil İmparatorluğu'ndan sonra bölgedeki halklar ardı ardına büyük karışıklıklar ve felaketlerin önünde sürüklendikçe, yerel tanrıların korunması muhtemelen güvenilir olmaktan çıkmıştır. Akhnaton'un dine getirdiği yenilikler ve Mezopotamya'ya ait Marduk kültünün giderek artan iddiası buna bir çözüm getirme girişimi olabilir. Bununla birlikte bütünlüksel ve uzlaşmaz bir tektanrıcılığa sadece İbraniler vardılar ki, bunun temel unsurları yaklaşık MÖ 8. yüzyılda tamamlandı. En erken İbrani dini muhtemelen çoktanrılı fakat diğer Sami halklarda olduğu gibi inanılan birçok tanrı arasında sadece birine, kendilerine ait olana tapınma şeklinde olabilir. Bunun bir sonraki aşaması, (Yakup'un kabilesine verilen isim olan) İsrail halkının sadece kabile tanrısı olan Yahweh'e bağlılık göstermesi fikriydi ki, bu daha sonra dünyada Yehova olarak bilinecekti. Yehova kıskanç bir tanrıydı, onları vaat edilmiş topraklara getirmek üzere halkı ile bir antlaşma yapmıştı ve burası İbrahim'i Ur'dan çıkarıp getirdiği Kenan ülkesinden başka bir yer değildi. Antlaşma bir ana fikirdi. İsrail, bir şey yaptığı takdirde, arkasından arzu edilen bir şeyin geleceğine söz veriyordu.

İlk tektanrılı din

Yahweh'in özel talepleri tektanrıcılığın yolunu açtı. Öyle ki İsraillilerin diğer tanrılara karşı hiç saygı duymadığı bir dönem geldi. Her şey bundan ibaret de değildi. Erken bir tarihte Yahweh'in doğası farklılaşmıştı bile. Kültünün en önemli özelliği herhangi bir imajının yontularak yapılamayacağıydı. Bazen, diğer tanrılar gibi o da elle yapılmış bir tapınak veya doğanın herhangi bir tezahüründe olduğu gibi, her yerde ortaya çıkabilirdi ama İsraillilerin dini geliştikçe insan aklının üstünde, her yerde hazır ve nazır bir varlık olarak görülmeye başlandı. Bir Yahudi ilahisinin (Mezmur cxxxix, 7) yazarı, "Senin ruhundan mı gideyim yoksa huzurundan mı kaçayım?" diye sorar. Yahweh'in yaratıcı çalışmasının Yahudileri daha önceki Mezopotamya geleneğinden keskin bir şekilde ayıran bir özelliği vardı. Her ikisi de insanın ortaya çıkışını suyla gelen bir kaos ile açıklıyordu; Genesis kitabı, "Dünya şekilsiz ve boştu ve derinliğin yüzünde karanlık hüküm sürüyordu," demektedir. Ama, Mezopotamyalı için bir nevi madde her zaman orada vardı ve tanrılar sadece bunu yeniden düzenlemişlerdi. İbraniler için ise durum farklıydı, kaos da Yahweh tarafından yaratılmıştı. O, İsrail için daha sonra Hıristiyan itikadında "her şeyi yapan ve her şeyin ondan yapıldığı" şeklinde yer alan (töz) idi ve o insanı kendi imajında, bir köle olarak değil bir yoldaş olarak yaratmıştı. İnsan onun yaratıcı gücünün zirvesi ve en üst biçimde açığa çıkmasıydı; öyle ki, onun gibi iyiyi kötüden ayırabilen bir yaratık olacak ve iyilikle adaletin yegâne belirleyicisi olan Yahweh tarafından kurulan bir ahlaki dünyada hareket edecekti.

Bu fikirlerin neleri ima ettiğinin açığa kavuşması ve ortaya çıkması yüzyıllar ala-

caktı. İlk başta, bu sesler savaşta ve zor zamanlarda tanrının iltimasını arayan bir kabile toplumunun batıl inançları arasında boğulacaktı. Daha sonraki Yahudi geleneği, kahraman ve esrarengiz Musa'nın başat olduğu bir hikâyede Mısır'dan mucizevi kaçışa (*exodus*) büyük önem atfetmiştir. Museviler Kenan ülkesine geldikleri zaman muhtemelen, bilinçli olarak Yahweh kültünün etrafında birleşmişlerdi. Sina'daki gezinmelerin ahitsel anlatımları, muhtemelen ilk ulusal bilincin güçlendirildiği kritik bir dönemi yansıtmaktadır. Fakat yine de, ahitlerdeki geleneğin çok daha sonraları yapılan kayıtları, dayanabileceğimiz yegâne şeydir. İbranilerin sonunda yabancı bir ülkedeki ağır baskıdan kaçmış olmaları kesinlikle inandırıcıdır ve bu baskının da büyük inşaat faaliyetlerinden kaynaklandığı ifade edilmelidir. Musa bir Mısır ismidir ve muhtemelen Eski Ahit'teki Mısır'dan çıkış hikâyesinin kahramanı ve İbranileri vahşi topraklarda bir arada tutan kişinin tarihi bir aslı vardı. Geleneksel anlatıma göre, Yahweh ile karşılaştıktan sonra On Emri indirerek kanunun temelini atmıştır. Bu, Sina Dağı'nda Yahweh ile halkı arasında yapılan antlaşmanın yenilenmesiydi ve belki de gelenekleri Nil Deltası'ndaki uzun misafirlikleri boyunca aşınmış olan göçebe bir toplumun kendi geleneklerine resmen dönüşünü temsil ediyordu. Ne var ki emirlerin ortaya çıkışına ait tarih, Musa'nın yaşamış olabileceği dönemin çok sonralarına kadar belirlenememektedir.

Bununla birlikte Eski Ahit'teki anlatım saygıyla karşılanmalıdır, diğer kaynaklardan doğrulanabilecek birçok unsur içermektedir. İbranilerin Kenan ülkesine gelmesiyle birlikte, arkeolojide en sonunda tarihçilerin yardımına gelmektedir. Joshua'nın kitabında anlatılan fetih hikâyesi MÖ 13. yüzyılda Kenan kentlerinin yıkılışıyla ilgili delillere uymaktadır. Kenan kültürü ve dini ile ilgili bildiklerimiz de yerel kült uygulamalar ve kapsamlı çoktanrıcılığa karşı İbrani mücadeleleriyle çakışmaktadır. 12. yüzyıl boyunca Filistin iki dini gelenek arasında bir mücadele alanı olmuştu. Şimdilerde, İbranilerin Yahweh kültünü kabul eden diğer göçebe kabilelerden destek aldıkları olası görünmektedir. Yerleşik hayata geçişten sonra, kabileler her ne kadar aralarında kavga ettilerse de, onları birleştiren tek güç olan Yahweh'e tapmaya devam ettiler, çünkü kabile ayrılıkları İsrail'in yegâne politik kurumunu oluşturuyordu.

Krallar ve peygamberler

İbraniler birçok konuda, yazılarını aldıkları Kenanlılardan kültürel olarak daha geriydiler. Onların yapı usullerini almış olsalar da bu alanda çok büyük başarı elde edememişlerdir. Kudüs uzun süre, daha önce yapılmış Minoa kentleriyle mukayese edilemeyecek bir pislik ve karışıklık içindeydi. Askeri gereklilikler bir ulusun birleştirilmesinin sonraki adımını ortaya çıkardı. Filistinlilerden (adlarını Filistin'e veren Hint-Avrupa kökenli halk) gelen tehdit yaklaşık MÖ 1000 yıllarında bir İbrani Krallığı'nın ortaya çıkmasını teşvik etmiş gibidir. Bununla birlikte özel bir kategori olan peygamberlik kurumu ortaya çıkar.

İsrail ve Yahuda

y. MÖ 1010	Saul İsrail kralı ilan edilir ama daha sonra Filistinliler tarafından yenilgiye uğratılır.
y. 1006-960	Davut'un hükümdarlığı, Yahuda ve İsrail birleşir, Filistinliler yenilgiye uğratılır, Kudüs dini ve politik başkent olur, Kenan toprakları fethedilir.
y. 960-635	Süleyman'ın hükümdarlığı, Arami vilayeti İsrail'den bağımsızlık kazanır ve Edom Krallığı yeniden kurulur, krallık merkezi bir devlet olarak yeniden örgütlenir, Kudüs yeniden inşa edilir.
926	İsrail güney (İsrail) ve kuzey (Yahuda) krallıklarına ayrılır.
İsrail	
878-871	Omri'nin hükümdarlığı, iç karışıklıklar sonrasında düzen sağlanıyor, Samaria İsrail'in başkenti oluyor.
871-852	Ahab'ın hükümdarlığı, Fenikeli Jezebel ile evleniyor, Baal ibadetinin getirilmesi, İlyas peygamber tarafından yönetilen direniş.
845-817	İlyas Jehu'nun kral olmasını sağlıyor, Fenike kültürünün ve dininin baskı altına alınması, Asur'dan gelen baskılar.
722	Asurlular üç yıllık bir kuşatma sonrasında Samaria'yı tahrip ediyor ve İsrail'i ele geçiriyorlar, sürgünler gerçekleşiyor.
Yehuda	
845-839	Atalya'nın hükümdarlığı, Omri ve Davut'un soyundan gelenler ortadan kaldırılıyor, Baal ibadeti getiriliyor.
725-697	Hezekiya'nın hükümdarlığı, Asur etkisini bertaraf etmek için başarısız girişimler.
587	II. Nabukadnezar Kudüs'ü yıkıyor ve ardından sürgünler geliyor.

Peygamberler Yakındoğu'nun bildiği kâhinler olmayıp (her ne kadar bu onları ilk başta ortaya çıkaran gelenek olabilirse de) birer vaiz, şair, siyaset ve ahlak eleştirmenleriydi. Statüleri temel olarak tanrının onlar aracılığıyla konuştuğu esasına dayanıyordu. Bunlardan biri olan Süleyman hem ilk kral olan Saul'ü hem de ondan sonra gelen Davut'u meshetmiş ve gerçekte onları bu şekilde bu göreve tayin etmişti. Eski Ahit'in bize söylediğine göre Saul'ün hükümdarlığında İsraillilerin demir silahları yoktu çünkü Filistinliler onların buna sahip olmasına izin vererek üstünlüklerini tehlikeye atmak istemediler. Bununla birlikte Yahudiler bu aletleri düşmanlarından öğrendiler, İbranice "bıçak" ve "miğfer" kelimelerinin kökleri Filistinlilere aittir. Saul zaferler kazandı ama sonunda kendini öldürdü. Ondan sonra bir devlet kurucusu

olarak görevi Davut tarafından sürdürülmüştür. Eski Ahit'in sayfaları dışında varlığıyla ilgili herhangi bir delil bulunmasa da, o bu kitabın büyük şahsiyetleri arasında fevkalade inandırıcıdır. Karışık ve zaaflı olsa da edebi hikâye, asil kalpli ve tamamen insani özelliklere sahip bir kahramanın Filistin'de tehlikeyi sona erdirdiğini ve Saul'ün ölümünü takiben bölünmüş bir krallığı tekrar birleştirdiğini anlatmaktadır. Kudüs bunu takiben İsrail'in başkenti olur ve Davut komşu halklara gücünü kabul ettirir. Bunlar arasında (Filistinlilere karşı ona yardım etmelerine rağmen) Fenikeliler de bulunmaktadır; böylece Sur kentinin önemli bir bağımsız devlet olarak varlığı sona ermektedir. Davut'un oğlu ve halefi Süleyman İsrail'in uluslararası planda genel kabul gören ilk kralı olmuştur. Güneyde Edomitlere karşı seferler açmış ve bir donanma inşa etmiştir. Bundan sonra fetihler ve refah gelmiştir ama bu başarı muhtemelen daha eski imparatorlukların çöküşünün yeni birer delilinden ibarettir. Süleyman kuşkusuz ki büyük enerji ve güç sahibi bir kraldı ve başarıları sadece askeri alana has değildi. Efsanevi "Kral Süleyman'ın Madenleri"nin Yakındoğu'da izleri olan ilk bakır rafinerisinin hatıralarını yansıttığı söylenmişse de, bu tartışmalı bir konudur. Tapınağın (Fenike modellerine göre) inşası onun yaptırdığı kamu işlerinden sadece bir tanesi olmakla birlikte muhtemelen en önemlisiydi çünkü Yahweh ibadetine her zamankinden daha ihtişamlı bir biçim ve kalıcı bir odaklanma getirmiştir.

Bununla birlikte, İsrail sadece krallarının büyük işleriyle değil, peygamberleri tarafından ilan edilen etik standartlarla da hatırlanacaktı. Tanrıyla ilgili İsrailli kavramını, yeni bir yüksekliğe taşımışlardır. Çok az vaiz böylesi başarı elde etmiştir. Binlerce yıl boyunca sadece Museviliği değil iki dünya dini olan Hıristiyanlık ve İslamiyeti de yönlendirecek şekilde dinin ahlakla bağını şekillendirmişlerdir. Yahweh kültü onlar aracılığıyla; adil ve merhametli, günahı cezalandırma konusunda müsamahasız ama pişman olan günahkârı kabule hazır olan evrensel bir tanrıya tapınma şekline dönüşmüştür. Bu, Yakındoğu'da dini gelişmelerin zirvesini oluşturmuştur. Bundan sonra din yerellik ve kabileden ayrılabilirdi. Peygamberler aynı zamanda sosyal adaletsizliğe şiddetle saldırmışlardır. Tüm insanların Tanrı önünde eşit olduğunu, kralların istedikleri her şeyi yapamayacağını duyurmuşlar; insanların kurduğu otoriteden bağımsız olarak verilmiş bir olgu olan ahlak kurallarını ilan etmişlerdir. Böylece, tanrı tarafından gönderilen ahlak kurallarına bağlılık mevcut politik sistemin eleştirisi için bir temel olmuştur. Söz konusu kanun insanlar tarafından yapılmadığı için peygamberler her zaman kral veya rahibe karşı ilahi ilhamlarının yanı sıra buna da başvurabilirlerdi. Peygamberler insanlığın en büyük entelektüel sıçramalarından birini yaptılar. Politik liberalizmin özü gücün kendisinden bağımsız bir ahlaki çerçeve içinde kullanılmasıdır ve bunun ana kökü onların öğretisinde yatmaktadır.

İsrail büyük güçlerin çöküş sürecinde yükselmişti, fakat MÖ 935 yılında Süleyman'ın ölümünden sonra tarihi kötüye gitmeye başladı. Krallık tekrar ikiye bölündü. Kuzeydeki İsrail Samaria etrafında on kabileyi topladı, güneyde ise Bünyamin

ve Yahuda'nın kabileleri Kudüs'ü hâlâ Yahuda Krallığı'nda tutuyorlardı. MÖ 722 yılında Asurlular İsrail'i parçaladılar ve onun on kabilesi kitlesel sürgünlerle tarihten silindi. Daha derli toplu ve büyük devletlerin yolundan biraz daha uzakta olan Yahuda bir asır daha yaşadı.

MEZOPOTAMYA İMPARATORLUĞUNUN SON ÇAĞI

Mezopotamya'nın uygar geleneği son kez MÖ 8. yüzyılda çiçek açtı. Dicle'nin yukarı kesiminde, Asur'un eski başkentinin yerine geçmiş olan Ninova (Ninive) bir zamanlar Babil'in olduğu gibi bir siyasi odak haline geldi. Hitit gücünün parçalanmasını izleyen büyük karışıklık yeni bir Asur İmparatorluğu tarafından disiplin altına alınacaktı. Eski Ahit Asur ordularının onları fethedinceye kadar ardı ardına birçok kez Suriye ve Yahudi krallıklarına karşı sefere çıktığını anlatmaktadır. Bu, kaybedenler için çok zor zamanlardı. Asurlular kralların vasal haline getirilmesi ve bağımlı devletlerin kurulmasına güvenmemişler fakat yerel yöneticileri süpürerek Asurlu valilere dayanan bir idare oluşturmuşlardır. Çoğu halde, İsrail'in on kabilesinde olduğu gibi, kitlesel sürgünlerle halkları toplayıp götürmüşlerdir.

MÖ 729 yılından sonra, Babil'i ele geçirdiklerine, Asur orduları sadece İsrail'i yok etmekle kalmadılar, Mısır'ı da işgal ederek deltayı ilhak ettiler. O döneme kadar Kıbrıs Asur yönetimine boyun eğmiş, Kilikya ve Suriye fethedilmişti. Nihayet MÖ 646'da önemli fetihlerin sonuncusu, Asur krallarını Ninova sokaklarında sürükleyen Elam ülkesinin bir kısmı tarafından gerçekleştirilecekti. Artık Yakındoğu'nun büyük bir bölümünde standartlaştırılmış bir yönetim sistemi ve kanunlar hüküm sürüyordu. Orduların yürüyüşleri ve bu bölgelerdeki toplu sürgünler bölgeciliği tüketti. Suriye ve Mezopotamya'da uzun süredir *lingua franca*[1] olarak konuşulan Arami dili ortak bir dil olarak yayıldı.

Etkileyiciliği inkâr edilemeyecek anıtsal yapılar imparatorluğun büyük kurucu gücünü hatırlatır. Ninova yakınlarındaki Korsabad'da 8. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş olan büyük bir saray, yaklaşık 1,3 kilometrekare bir alana yayılır ve 1,6 km daha uzun taş rölyeflerle süslenmiştir. Fetihlerin kazançları zengin ve muhteşem bir sarayı finanse etmiştir. Asurbanipal (MÖ 668-626) arkasında kendi anıtlarını (bunlar arasında Ninova'dan Teb kentine taşınan dikili taşlar da bulunmaktadır) ve kütüphanesi için yapılmış büyük bir tablet koleksiyonu bıraktı. Bilgi ve eski eserler için büyük bir öğrenme isteği olan ve eski Mezopotamya hakkında bulunabilen bütün kayıtların kopyalarını biriktiren bir adamdı, Mezopotamya yazını konusunda bildiklerimizin çoğunu ona borçluyuz. Bu sayede, bu uygarlığı harekete geçiren fikirler öncüllerin-

1 Geçerli dil. (yay. hzl.)

den daha fazla erişilebilir olmuştur. Asur krallarının sık sık avcı olarak temsil edilmeleri, geleneksel olarak savaşçı kralın imajının bir parçasıdır, fakat onu aynı zamanda bilinçli olarak eski Sümer geçmişindeki doğanın efsanevi fatihleri ile de özdeşleştiriyor olabilir. Bununla birlikte Asur krallarının büyük işlerini anmak için yapılan taş rölyefler aynı zamanda yeknesak biçimde bir başka hikâyeyi de tekrarlar ki bu yağmanın, köleleştirmenin, kazığa geçirmenin, işkencenin ve kitlesel sürgün şeklindeki "Nihai Çözüm"ün anlatımıdır. Asur İmparatorluğu'nun zalim bir temeli bulunmaktaydı. Ordusu mecburi hizmet esasına göre kurulmuş ve demir silahlarla teçhiz edilmişti. Bütün sınıfların işbirliğine dayanan bir kuvvet oluşturuyordu, ayrıca o zamana kadar delinmez denilen duvarları yıkacak kuşatma topçusuna ve hatta zincir zırhlı süvariye sahipti. Asur tanrısı muharebeye giden orduların üzerinde havada dururken gösteriliyor ve krallar inançsızlara karşı zaferlerini ona bildiriyorlardı.

Tüm bunlara rağmen son Asur Krallığı hızla çöktü. Muhtemelen ekonomik olarak büyük bir sıkıntı içindeydi. Asur, Asurbanipal'in ölmesinden bir yıl sonra dağılmaya başladı. Çöküş Babilli asi topluluk Kaldeliler ve ayrıca yeni bir komşu olan Med Krallığı tarafından desteklendi. Medlerin tarih sahnesine çıkışı önemli bir değişime işaret eder. Medler uzun zamandır kuzeyden gelen başka bir barbar halk olan ve Kafkaslardan İran'a (ve aynı zamanda Karadeniz kıyısından Avrupa'ya doğru) akan İskitler tarafından rahatsız ediliyordu. At üzerinden ok atarak savaşan bu hafif süvariler dünya tarihinde yeni bir gücün, Orta Asya'nın göçebe halklarının ortaya çıkışına işaret eder. Yakındoğu'da kendileri de Kafkas kökenli sakinlere dayanan politik varlıkların sonuncuları da kendi aralarında yahut Medler ya da Asurlular tarafından yutulurken, İskitler diğer halkları önlerine katmış sürüyorlardı. İskitler ve Medler güçlerini birleştirdikleri zaman, onlar da Asurluları uçurumun kenarından ittiler, Medler'in Ninova'yı yağmaladıkları MÖ 612 yılında Asurlular da tarih sahnesinden çekildiler.

Son Babil İmparatorluğu

Bu yıldırım, Mezopotamya geleneğinin henüz tam olarak sonunu getirmemişti. Asur'un çöküşü Bereketli Hilal'i yeni efendilere açık hale getirdi. Kuzeyde Medler Lidya sınırlarında duruncaya kadar Anadolu'da ilerlediler. İskitleri Rusya'ya geri sürdüler. Bir Mısır firavunu güneyde ve Doğu Akdeniz'de bazı yerlere göz koydu, ama Mezopotamya uygarlığına ömrünün sonbaharında son bir ihtişam sağlayan Babil kralı Nabukadnezar tarafından yenilgiye uğratıldı. Onun son Babil İmparatorluğu Süveyş, Kızıldeniz ve Suriye'den Mezopotamya ve eski Elam Krallığı'na kadar uzanıyordu ki bu sonuncusu o dönemde Akamenid adı verilen küçük bir Hint-Avrupalı hanedan tarafından yönetiliyordu. Nabukadnezar, başka hiçbir şey için anılmasa da, büyük bir fatih olarak anılırdı. MÖ 587 yılında, bir Yahudi isyanı sonrasında Kudüs'ü ve bir kez daha tapınağı tahrip etti. Üç büyük dalga halinde Yahuda kabile-

lerini esarete götürünce bu çıkış (exodus) onlar için o kadar kalıcı bir deney oldu ki, bunun sonrasında şayet Yahudilerle ilgili herhangi bir şey söyleyeceksek, kolayca izlenebilecek olan bir ulusal geleneğin mirasçıları ve aktarıcıları olduklarını söyleyebiliriz. Bu sırada Nabukadnezar'ın başkentinin güzelleştirilmesine katkıda bulundular ki, bu kentin "asma bahçeleri" veya terasları dünyanın yedi harikasından biri olarak hatırlanacaktı. O, kuşkusuz ki döneminin en büyük kralıydı.

Babil İmparatorluğu'nun ihtişamı her yıl, o sırada zirvesinde olan Marduk kültünün odak noktası oluyordu. Büyük bir yeni yıl festivalinde bütün Mezopotamya tanrıları –yerel tapınakların putları ve heykelleri– onun üstünlüğünü teyit ederek akıl almak için nehirlerden ve kanallardan Marduk'un tapınağına geliyorlardı. Anlatıldığı kadarıyla bunlar antik dünyanın en muhteşem caddesi olan bin iki yüz metrelik bir yoldan taşınarak ya da tapınağa daha yakın olan Fırat kıyısında indirilerek, iki yüz yıl sonra Yunanlı tarihçi Heredot'un iki bin iki yüz elli kilo altından yapıldığını söylediği tanrı heykelinin huzuruna getiriliyorlardı. Onun abarttığına kuşku yoktur ama muhteşem olduğu da tartışma götürmez. Merkezi bu tapınak olan bütün dünyanın kaderi, burada tanrılar tarafından tartışılıyor ve bir yıl için belirleniyordu. Bu teoloji politik gerçekliği yansıtmaktaydı. Yaratılış dramının bu yeniden canlandırılması Marduk'un ebedi otoritesinin ve Babil'in mutlak monarşisinin onaylanması anlamına geliyordu. Kralın dünyevi düzeni sağlama görevi vardı ve dolayısıyla yetkisi olması da doğaldı.

Bu uzun bir geleneğin açtığı son çiçekti. Nabukadnezar'ın halefleri birçok vilayeti yitirdi. Daha sonra MÖ 539 yılında doğudan, Persler adı verilen yeni fatihlerin istilası geldi. Dünyevi ihtişamdan ve debdebeden yok oluşa giden yol son derece hızlı oldu. Eski Ahit'teki Danyal'ın kitabı, Belşhazzar'ın ziyafetinde bunu muhteşem bir kapanış perdesi olarak anlatır. Bu, olaylardan sadece üç yüz yıl sonra yazılmıştır ve birçok önemli olguda yanlışa düşmüştür. Bununla birlikte, yaptığı vurgu dramatik ve psikolojik bir gerçekliğe değinmektedir. Antikçağ tarihinin bir dönüm noktası varsa, budur. Sümerlere kadar geri giden bir Mezopotamya geleneği burada sona ermiştir ve şimdi yeni bir dünyanın eşiğinde durmaktayız.

PERSLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

MÖ 1. binyılın ortalarına geldiğimiz zaman uygarlık tarihinin yarısını (yıl olarak hesaplanırsa) geride bırakmış oluyoruz. Bu döneme gelindiğinde, temayüz etmiş birkaç uygarlıktan oluşan dünya, yerini yerkürenin bir bölgesinde giderek genişleyen yörelerin uzun süreli yönetimleri; teknolojiyi, örgütlü dini, kent hayatını paylaştığı ve farklı geleneklerin etkileşimi arttıkça daha hızlı değişen bir dünyaya çoktan bırakmıştı. Büyük şeylerin yanı sıra şimdi küçük şeyler de değişimi göstermekteydi.

Nil'in 1120 km yukarısında Ebu Simbel'de bulunan dev heykellerin bacaklarında Mısır ordusundaki Yunan paralı askerlerin taşa kazıdığı yazılar bulunmaktadır (tıpkı bundan yirmi beş yüzyıl sonra İngiliz alaylarının amblemlerini ve isimlerini Hayber Geçidi'nin kayalarına oymuş oldukları gibi). Mezopotamyalıların askeri ve ekonomik dürtüleri, onların halefleri olan Hint-Avrupalıların hareketleri, demirin kullanıma girmesi ve okuryazarlığın yayılması, Yakındoğu'nun bir zamanlar keskin hatlarla ayrılan örgülerini iyice birbirine geçirmişti. Yakındoğu geç bronz çağından çıktığı zaman, eski *Völkerwanderung*'un[1] en büyük karışıklıkları sona ermişti ve bunların arkalarında bıraktıkları politik yapılar dünya tarihinin bir sonraki aşamalarının itici güçlerini teşkil edecekti.

Bu toplumların bir kısmı artık zamanlarını doldurmuştu. Mısır'ın kaderi böyleydi. MÖ 1000 yılından sonra değişme veya yeni koşullara uyma yeteneğinin olmadığını açığa çıkaran bir çöküşe girdi. Demir kullanan halklarının ilk hücumlarının bertaraf edilmesi ve denizci kavimlerin püskürtülmesi Yeni Krallık'ın son zaferiydi. Bu zaferden sonra durmakta olan bir makinenin tartışma götürmeyen belirtileri görüldü. İçeride, krallar ve rahipler güç mücadelesine girdiler; dışarıda, Mısır'ın süzerenliği bir gölge haline indi. Rakip hanedanların ortaya çıktığı bir dönem Mısır ordusunu tekrar Filistin'e götüren kısa bir birleşme ile sonuçlandı ama 8. yüzyılın sonunda Kuşit istilacılarından gelen bir hanedan burada hâkimiyet kurdu. MÖ 671 yılında Asurlular tarafından Aşağı Mısır'dan çıkarıldılar. Asurbanipal Teb kentini yağmaladı ama Asur gücünün çekilmesiyle birlikte görünüşte kalan bir Mısır bağımsızlığı dönemi yaşandı. Bu tarihe gelindiğine, Mısır'ın giderek daha fazla politik tavizler vermek zorunda kaldığı yeni bir dünyanın delilleri görülmektedir ki Yunanlı çevirmenlerden oluşan bir okulun açılması ve deltada özel ayrıcalıkları olan bir Yunan ticaret bölgesinin kurulması bunun örnekleridir. Sonra, MÖ 6. yüzyılda Mısır önce Nabukadnezar (MÖ 588), bundan altmış yıl sonra da Perslerin (MÖ 525) karşısında yenilgilere uğradı. MÖ 4. yüzyıldan MS 20. yüzyıla kadar Mısır yabancılar ya da göçmen hanedanlar tarafından yönetilecek ve tarihin ön planından çekilecekti.

Hem Babil hem de Mısır'ı yıkan hükümdar Pers Kralı Kiros olarak anılmaktadır. "İran" kelimesi yaklaşık MS 600 yıllarında kadar görülmez fakat en eski biçimiyle "Aryanların ülkesi" anlamına gelir ve kuzeyden gelen Aryan kabilelerinin müdahalesi ile birlikte, Pers tarihi bundan birkaç asır önce başlar. Yeni gelenler arasında özellikle dinç ve kuvvetli Med ve Pers toplulukları bulunmaktaydı. Medler batıya ve kuzeydoğuya, Medya istikametinde ilerlerken; Persler güneye, körfeze doğru ilerlediler ve Dicle Vadisi'nin kenarında ve eski Elam topraklarına yerleştiler. Yeni krallığın eski adı ise Fars idi.

1 Kavimler göçü. (yay. hzl.)

Akamenid imparatorları

Kiros, Akamenid adı verilen bir aileden gelmişti. Dünya tarihinde hatırlanan ilk Perslidir ve onu izleyen birkaç yüzyılda ona benzemeye çabalayan diğer fatihler tarafından da böyle tanınmıştır. MÖ 549 yılında Medlerin son bağımsız kralını boyun eğmeye zorlayarak birleşik bir krallık kurdu. Bunu takiben, fetih sınırları o tarihe kadar görülmüş olan en büyük imparatorluğu içine alacak şekilde genişledi. Kiros sınırlarını istikrara kavuştururken sadece doğuda (Hindikuş Dağları'nı geçip sonunda İskitlerle savaşırken öldürüldü) sıkıntıya düştü. Başarısını büyük ölçüde krallığının madenler, özellikle demir açısından zenginliğine ve büyük bir at ve süvari ihtiyatı sağlayan vadilerin yüksek otlaklarına borçluydu. Yönetim tarzı kendisinden önce gelenlerden farklıydı, zulüm resmen tasvip edilmiyordu ve Kiros yeni tebaasını mümkün olduğu kadar az rahatsız etme konusuna dikkat ediyordu. Onlarla uzlaşma arzusunu gösteren bazı önemli işaretler vardır, Babil Krallığı'nı ele geçirdiği zaman Marduk'un korunmasını teşvik etmiş ve Kudüs'te tapınağın üçüncü kez yeniden inşasını başlatmıştır. Yerel valilerden Pers hazinelerinin giderlerini karşılayacak olandan daha fazlası istenmemiştir. Bunun sonucunda farklı unsurlardan oluşan ama güçlü bir imparatorluk oluşmuştur.

Kiros birçok yenilgiyle karşı karşıya kalmasına rağmen yaklaşık iki yüz yıl boyunca Yakındoğu'da bir çerçeve oluşturmuştur. Büyük bölgeler uzun süredir görmedikleri bir barış dönemine kavuşmuştur. Kiros'un oğlu Mısır'ı imparatorluğa eklemiş, ne var ki girişimleri Medleri ve Babillileri bağımsızlıklarını geri kazanmaya teşvik eden bir sahtekârla başa çıkmadan önce hayatını kaybetmiştir. Kiros'un mirasını toparlayan Akamenid hanedanından geldiğini iddia eden Darius adındaki bir genç adam olmuştur.

Her ne kadar amaçladığı her şeyi elde edememişse de, MÖ 522-486 yılları arasında hüküm süren Darius, imparatorluğun sınırlarını daha da genişletmiştir. Kendisinden önceki Kiros gibi İskitlere karşı fazla başarı elde edememiş, fakat yaptıkları Kiros'la rekabet edebilecek düzeyde olmuştur. Asiler üzerindeki zaferinin kaydedildiği anıt üzerindeki yazıtta, böbürlenme için kullanılan ve eski bir Akamenid ünvanı olan, "Büyük Kral, Kralların Kralı, Pers Kralı Darius'um" ifadesi bulunmaktadır. Ademimerkeziyetçilik, imparatorluğun, her birinin başında birer kraliyet prensi veya büyük asilzadelerden olan bir satrap[1] bulunan yirmi vilayete bölünmesiyle daha da ileri götürüldü. Kraliyet müfettişleri onların çalışmalarını incelerken kraliyet sekreteryası da onlarla yazışmaları sürdürmekteydi. Aramice idari dil haline geldi. Yönetim o güne kadar görülmüş olan en iyi iletişime sahipti, en iyi durumda mesajların günde 320 km iletilebildiği yollar yapılmıştı.

Darius Persepolis'te büyük bir başkent planladı ve sonunda oraya gömüldü. Kra-

1 Perslerde il yöneticisi, vali. (yay. hzl.)

lın muazzam bir şekilde yüceltilmesini amaçlayan Persepolis, imparatorluğun farklılıklarını ve kozmopolitliğini yansıtmaktaydı. Asurluların büyük heykelleri, insan kafalı boğalar ve aslanlar Ninova'da olduğu gibi kapılarda nöbet bekliyordu. Dekoratif sütunlar, İonyalı taş ustaları ve heykeltıraşlar aracılığıyla Mısır'dan alınmıştı. Ayrıca rölyeflerde Yunan detayları ve dekorasyon unsurları vardı. Uzakta olmayan ve konsepti Mısır'ın Krallar Vadisi'ni hatırlatan kraliyet mezarlarında da benzer bir hatıralar karışımı bulunmaktadır. Pers kültürü her zaman dış etkilere açıktı. Vedik ve Pers dinleri Gandhara'da birleşiyordu ama her ikisi de Aryan'dı. Pers dininin özü kurbana dayanıyordu ve merkezinde ateş vardı. Darius'un çağına gelindiğinde, en rafine ve resmi hale gelmiş olanı kültleri Zerdüştlük (Zoroastracılık) şekline evrilmişti ve bu inanç Pers yönetimiyle birlikte Batı Asya'da hızla yayıldı. Her ne kadar daima bir azınlık kültü olarak kalmış olsa da, hem Yahudiliği hem de gizemleri erken dönem Hıristiyanlığın içeriğinin büyük kısmını oluşturan Hıristiyan inancını etkileyecekti. Hıristiyan geleneğinin melekleri ve kötüleri bekleyen cehennem ateşi, bu inancın kurucusu olan Zerdüşt'ten gelmiştir. Bu kişi hakkında, dünyanın iyi bir ışık tanrısı ile kötü bir karanlıklar ruhu arasındaki ebedi mücadele alanı olduğunu öğretmesi dışında çok az şey biliyoruz. Zerdüştlüğün kutsal metinleri Avesta veya Zen-Avesta adı verilen bir derlemede bulunmaktadır ve Hindistan'daki, isimleri Pers kelimesinden türemiş olan Parsee topluluğu tarafından hâlâ kullanılmaktadır.

Pers ülkesi aniden daha da fazla halkı ortak bir deneye çekti. Hintliler, Medler, Babilliler, Lidyalılar, Yunanlılar, Yahudiler, Fenikeliler ve Mısırlılar ilk kez tek bir imparatorlukta yönetiliyorlardı. Yunanlıların Mısır'da yaptıkları gibi, Hintli paralı askerler de Pers ordularında savaştılar. İnsanlar Yakındoğu'nun her tarafında olduğu gibi Akdeniz'in büyük bölümünde de kentlerde yaşıyordu ve birçok yazıda ifadesini bulan bir okuryazarlığı paylaşıyordu. Paylaşılan tarımsal ve zirai teknikler daha da uzaklara erişiyor, Akamenidler Babil'in sulama becerilerini Orta Asya'ya taşıyor ve Yakındoğu'da ekilmek üzere Hindistan'dan pirinç getiriyorlardı. Asyalı Yunanlılar bir para birimi kullanmaya karar verdikleri zaman bu Babil'in altmışa bölünen sayı sistemine dayanacaktı. Bu zenginlik içinde gelecekteki bir dünya uygarlığının temelleri fark edilmeye başlar, şimdi sıra bunu ortaya çıkaran Yunanlılara gelmiş bulunuyor.

AKDENİZ DÜNYASI

MÖ 500'ü takiben yaklaşık 1000 yıl boyunca Doğu Akdeniz, Suriye, Avrupa'nın Ren ve Tuna'ya kadar olan bölgeleri dahil, Doğu Akdeniz ile Karadeniz'in kıyı bölgeleri önemli bir hikâyenin merkezi olmuştur. Bunlar hiçbir zaman kendi dışlarında olup bitenlerle irtibatsız olmasalar da, öncesine göre çok daha fazla haberdardılar. Fikir, bilgi, âdetler ile bunları taşıyan halklar kuzeyden ve doğudan buraya doğru aktı.

Zaman geçtikçe taşınan bu bilgi bölgenin hayatında büyük değişikliklere neden oldu. Bununla birlikte, dışarıdan üzerlerine gelen güçlerle bazen boğuşup bazen iyi geçinseler de, bu bölgede yaşayan halklar onları büyük ölçüde değiştirdi ve bu da dünya tarihinin odak noktasının Bereketli Hilal'den batıya kaymasına neden oldu. Akdeniz ve Ege halkları kendilerine ait bir uygarlığı sağlam bir şekilde yerlerine oturttular. Bu halkların üçü, bin yıldan uzun bir süre uygarlığın edindiği karakterin belirlenmesinde daha fazla pay sahibi oldu: Yunanlılar, Romalılar ve Yahudiler. Bu karakterin oluşumundaki en önemli adımlar MÖ 700 ve 300 yılları arasında Yunanlılar tarafından atılmıştır. Roma ve Yahudi etkilerinin buna getireceklerini bir kenara bırakırsak, bu, veri olarak kabul ettiğimiz şeylerin ve daha sonraki Avrupa tarihini şekillendiren unsurların çoğunun ortaya çıktığı dönemdir.

Her ne kadar "Europe" sözcüğünü kullansalar da, bu Yunanlılar için bizim Avrupa olarak düşündüğümüz şeye benzer bir anlam taşımıyordu. Onların dünyası kuzeylerindeki kara kitlesi değil, Akdeniz havzasıydı ve eski çağlarda bu deniz kendi başına yeterli bir kaynaktı. Neredeyse tüm kıyılarının arkasında tepeler ve dağlar hemen yükseliyordu. Sadece Mısır ve Libya'da içlere uzanan geniş topraklar vardı ve bunlar şimdi çoğunlukla çöl haline gelmişse de, durum her zaman böyle değildi. Bunun dışında her yerde yüksek araziler denizden dar kıyı ovalarıyla ayrılıyordu. Karadeniz, Rusya ve Balkanlar'ın büyük nehir vadileriyle besleniyordu ve suları Akdeniz'e akıyordu. Karadeniz'in kuzeyinde büyük ovalar bulunmaktadır ama doğu ve güney kıyıları dağlıktır. Akdeniz'e ise sadece üç büyük nehir akmaktadır ve bunlar etraflarındaki ülkelerin iç bölümlerine erişim sağlar. Nil bunların en uzunudur ve ilk şelaleye gelinceye kadar içeriye doğru 1000 kilometre uzanır. Rhôn Fransa'nın ortasından akarak Batı Alpler'in suyunu taşır. Ebro İspanya'nın kuzey ve Atlantik kıyısına sadece 60 veya 70 kilometre mesafeden başlar ve denize ulaşmadan önce geniş Aragon Vadisi'nden akar. Burada önem taşıyan yegâne diğer Avrupa nehri olan Kuzey İtalya'daki Po Nehri de Adriyatik'e akar.

İklime gelince, Akdeniz ülkelerinin çoğu ılımandır (ama çok değil) ve yüksek bölgeleri oldukça iyi yağış alır. Kıyılar bundan 2500 yıl önce çok daha yeşildi, ancak tepelerdeki ağaç ve çalılıklar, toprağın verimli tabakasının erozyona uğramasına neden olan otlatma nedeniyle büyük ölçüde azalmıştır. Lübnan'ın ormanları efsane olmuştu ve Kuzey Afrika'da çiftçilik çok daha iç bölgelere uzanıyor, çölü şimdikinden çok daha uzakta tutabiliyordu.

Bütün Akdeniz çevresindeki birçok halk geçimini benzer şekilde sağlıyordu. Kıyılarda yaşayanlar balığın bol olduğu sularda avlanıyordu. Dar ovalarda buğday ve arpa üretiliyor, daha yüksek yamaçlarda üzüm ve zeytin yetiştiriliyordu. Tepelerde ise koyun ve keçi sürüleri güdülmekteydi. Çoğu zaman açık havada yaşıyorlardı çünkü iklim kışın dağlar istisna tutulursa aşırı soğuk değildi. Birçok ortak noktaya sahip olmalarının yanı sıra, Akdeniz halkları zaman geçtikçe deniz yoluyla birbirlerine daha

da bağlanıyorlardı. Modern zamanlara kadar deniz yoluyla ulaşım hemen her zaman kara ulaşımından daha kolaydı. MÖ 500'e gelindiğinde geniş bir deniz ticareti de mevcuttu. Akdeniz'in herhangi bir tarafında yeni etkiler ortaya çıktığı zaman bunlar, doğunun karaya sıkışmış imparatorluklarında olduğundan daha kolay ve daha hızlı bir şekilde yayılabiliyordu. Bu durum, Girit, Yunanistan ve Türkiye arasındaki Ege havzasında özellikle geçerliydi. Ege'nin topografyası ve iklimi Akdeniz'dir fakat kendisine has bazı özellikleri vardır. Anakaranın kıyı ovaları ve vadi tabanları daha batıya gidilince daha küçük olma eğilimindedir, kıyılar daha kıvrımlı olup küçük liman ve barınaklarla doludur. Yüzlerce ada vardır ve bazıları üzerinde hiçbir şeyin yetişmeyeceği kayalıklardan ibarettir ama diğerleri çok verimlidir. Burası büyük bir bölge değildir ve Trakya kıyısından Girit'e kadar sadece 600, Troya'dan Yunanistan anakarasının en yakın kıyısına sadece 250 kilometredir. Deniz çoğunlukla dalgalıdır ve güçlü hâkim rüzgârlar belli hatlar dışında seyir yapmayı zorlaştırır fakat Minoa'lılar zamanından bile, koşulları bir kez anladıktan sonra insanlar güvenle bir yerden bir yere yelken açabiliyordu. Bu durum ticareti teşvik etmiştir.

Minoa dönemi gibi eski bir tarihten itibaren Ege'nin adalıları ve kıyı ahalisi eski uygarlıkların –Mezopotamya, Suriye, Mısır– fikirlerini ve becerilerini almışlardı. Daha da eski bir tarihte tarımın Doğu Akdeniz'den adalara, oradan da Makedonya'ya yayılmış olması muhtemeldir. Yakındoğu halkları Doğu Akdeniz ve Nil Deltası limanları vasıtasıyla Ege'yi, doğal engeller ve uzak mesafelerle kapalı kalmış olan Hindistan, Orta Asya ve Çin'den çok daha kolay etkileyebiliyorlardı. Arazi yapısı, aynı zamanda Ege halklarının Yakındoğu'daki daha zengin ülkelere Fenikeliler aracılığıyla metaller ve başka hammaddeler sağlayan Batı Avrupa ile niçin doğrudan fazla teması olmadığını açıklamaktadır.

Yunanistan

Ege'nin batı duvarı Yunanistan anakarasıdır. Bunun dağınık, kayalık, engebeli kıyısının arkasında üç doğal coğrafi bölüme ayrılan bir ülke bulunmaktadır. Güneyi Peloponez (Mora) adı verilen büyük bir yarımada olup, burası neredeyse bir ada gibidir. Yunanistan Güneydoğu Avrupa'dan uzanmış, Peloponez'den biraz daha büyük başka bir yarımadaya çok ince bir kıstak (Korint Kanalı) ile bağlıdır. Bunun güney ucuna Attika adı verilir, kuzeyde ise Teselya Yaylaları'na doğru uzanır. Nihayet en kuzeyde, dağlık bir bölge olan Makedonya bulunmaktadır. Yunanistan coğrafyası itibariyle, birkaç adet belli başlı yol dışında daima istilası zor bir ülke olmuştur. Buraya denizden hücum etmek genelde daha kolaydır.

Yunanistan'ın karanlık çağından topografyasının bölünmüşlüğüyle şekillenen yeni bir kent hayatı çıkmıştır. Bazı Yunan kentleri geleceğe öylesine özel bir katkıda bulunacaklardı ki bu, hikâyemizin önüne geçme riski taşımasına rağmen, özel bir notu hak etmektedir. İlk dönemlerinde çoğu zaman kraliyetle yönetilmişlerdir, bazı-

ları daha sonraları başka görevlileri de bu unvanla anmayı sürdürmüşlerdi. Bununla birlikte, iyi tarihi kayıtları elde ettiğimiz zaman, 7. yüzyılda genellikle –Yunanca "en iyi insanlar" anlamına gelen– aristokratlar tarafından yönetildiklerini görmekteyiz. Aristokratlar toprak sahipleridir, onları savaşta lider konumuna getiren pahalı silahları, zırhları ve atları alabilecek kadar zenginlerdi. İlk başta çoğunlukla çiftçi olan diğer Yunanlıları yönetmişlerdi ve Yunan dünyasının büyük bölümünde çoğu özgür insan hayatını bu işle kazanmaktaydı.

MÖ 600 yıllarına gelindiğinde basit erken dönem Yunan toplulukları daha karmaşık, sosyal bir yapıya dönüşmekteydi. Kentlerin bazılarında yaşayan, zanaat ve ticaretle uğraşan yabancılara *metik* adı verilmekteydi. *Metik*ler doğuştan yurttaş olanlarla aynı haklara sahip değillerdi. Ancak varlıkları ve sundukları hizmetler ticarette önemli bir gelişmeyi yansıtmaktadır. Etrafta daha fazla para olduğu için de bazıları oldukça zenginleşti. Bir işaret de Yunan dünyasında madeni para kullanımının artmasıydı. İnsanlar ve topluluklar değişik işlerde veya imalatlarda uzmanlaşmaya başladılar, örneğin Atina çömlekçilikte öne çıkmıştı.

Refahın artmasıyla birlikte bazı kişiler toprak elde ettiler. Aynı zamanda silah ve zırh alabiliyorlardı ve MÖ 7. yüzyılda yeni bir savaşçı tipi ortaya çıktı. Yunanlıların *hoplit* dediği bu savaşçılar piyadeydi bronz miğfer ve vücut zırhı kullanıyor, mızrak ve kalkan taşıyorlardı. Yunan savaş usulleri onlarla birlikte aniden değişti. Daha önceki savaş, esas olarak silah ve zırh satın alabilecek güce sahip oldukları için onları izleyenlerden çok daha güçlü olan az sayıdaki kişi arasındaki birebir muharebe şeklinde cereyan ediyordu. Şimdi muharebeler disiplinli *hoplit* kitleleri tarafından kazanılır oldu. Dizilişlerini dikkatle muhafaza ediyorlardı, her savaşçı sağ tarafındaki komşusunun kalkanı tarafından korunuyordu. Yunan muharebelerinin genellikle yer aldığı dar vadi zeminlerinde (çünkü normal olarak amaç burada yetiştirilen ürünleri ele geçirmek veya korumaktı) iyi bir *hoplit* birliği toplu halde hücum ettiği ve düzenini bozmadığı takdirde neredeyse yenilmezdi. Daha çok sayıda adam askeri deneyleri paylaştıkça ve disiplin ile talime verilen önem muharebeleri kazandırdıkça eski aristokratların elindeki güç kaymaya, silahlı gücün denetimi onlardan çıkmaya başladı. Bu önemli değişim en büyük Yunan icatlarından biri olan politikanın gelişmesine yol açtı.

Polis

Politika kelimesini o kadar doğal bir şekilde kullanırız ki, bununla ne kastettiğimiz konusunda fazla düşünmeyiz. Kaba bir tanım şöyle olabilirdi: "kamu işlerini, onlarla ilgili mümkün olan farklı yollar hakkında kamuya açık tartışma yaptıktan sonra kararlaştırarak yürütmek." Bu soyut gelebilir ama bu tür bir kamu işleri yönetimi ile hükümdarın keyfi iradesiyle yapılan yönetim arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Yunanlılar, Persler veya Mısırlılara bakarak bunu görebiliyorlardı. Politika kelimesi

("politik" gibi) Yunanca kökenlidir. Bu kelime bir devlet ya da bağımsız bir kent anlamına gelen *polis* kelimesinden türemiştir. Bu kelimenin, bir yer olmanın çok ötesinde bir anlamı vardı. Gerçekte, Yunanlılar "Atina"nın veya "Teb" kentinin şunu veya bunu yapmasından değil "Atinalıların" veya "Teblilerin" yaptıklarından söz ediyorlardı. *Polis* çoğu zaman, başka bir terim olmadığından kent devleti olarak tercüme edilmektedir, ama arkasındaki fikir sadece aynı yerde yaşayan insanlar topluluğu değildir ve kesinlikle günümüzde "devlet" kelimesiyle kastettiğimizden çok daha fazlasını içerir. *Polis* bir topluluktu. Şehirde ve çevresindeki kırlık alanda yaşayan herkesi kapsamıyor, sadece yurttaşlardan oluşuyordu: savaşta *hoplit* saflarında yerini alması gerekenler ve ne kadar küçük olursa olsun ortak işlerde söyleyecek bir sözü olanlar. Köleler, *metikler* ve kadınlar yurttaş olamazdı. Bizdeki modern yurttaşlık kavramından çok, kabile üyeliğine daha yakındı. Aslında kentlerdeki en erken dönemlere ait toplumsal kurumlar akrabalık ilişkilerine dayanmaktaydı.

Yunan kentlerinin ilk yurttaşları, *hoplit* saflarında yerlerini almalarını sağlayacak silahları satın alabilecek ve miraslarını savunmak üzere savaşabilecek gücü olanlardı. Hakkında çok az şey bilmemize rağmen birçok şiddetli çatışma gerçekleşmiş ve MÖ 6. yüzyılda, azar azar da olsa, birçok yeni adam yurttaşlığa kabul edilmiş gibi görünmektedir. Aristokratların yönetimi yerini halkın desteklediği –Yunanlıların tiran adı verdiği– popüler güçlü adamların yönetimine bıraktı, ama bunlar da sonunda daha geniş tabanlı yönetimler tarafından değiştirildi. Oligarşi ve demokrasi hâlâ kullandığımız Yunanca kelimelerdir. Bazı kentler zenginler (oligarşiler) tarafından, diğerleri de özgür adamların çoğunluğuna dayanan (demokrasi) yönetimlerle yönetiliyordu. Bununla birlikte hemen her yerde babadan miras yoluyla yetki alarak yöneten liderlerin sayısı azalmıştı.

Uzun bir süre boyunca kentler oldukça küçüktü ve yer aldıkları küçük vadilerdeki çiftliklerden besleniyorlardı. Daha sonraki zamanlarda bile ancak çok istisnai bir *polis* 20.000 yurttaştan oluşmaktaydı. Bu nedenle yurttaşların çoğu, modern bir devletin yurttaşlarına göre kamu hayatıyla daha çok ilgiliydiler. Daha sonraları kiliseler ve kulüpler gibi özel örgütlerde topladığımız bazı faaliyetlerde bizzat yer alıyorlardı. Bir Yunanlı, kamu işlerini yürüten meclislerde dostlarının, düşmanlarının ve tanıdıklarının hepsini etkileyen sorunlar üzerinde neler düşündüklerini bilirdi. Tüm bunlar bir *polis* içerisindeki hayatı yoğun ve zor ama heyecan verici bir iş haline getiriyordu. Bazı kişiler, yeni bir mesleğin ya da hemşerilerini yapmaları gerekenler konusunda ikna etmeye çalışan politikacıların ilk temsilcileri olarak ortaya çıktılar ve ikna için meclislerde uğraş vermeye başladılar. Bu nedenle, Yunanlıların *polis*i insanlara kendileri olma fırsatı veren ve tabiatlarındaki tüm potansiyeli başka hiçbir örgütlenmede olmadığı şekilde boşaltabilecekleri bir şey olarak düşünmeleri şaşırtıcı değildir. Bir *polis*te başka hiçbir yerde olamayacakları kadar uygar olduklarını düşünmüşlerdi ve bir filozof insanların bir *polis*te yaşamak üzere yaratılmış yaratıklar olduğunu söy-

lemişti. Yunanlıların aynı zamanda, özel işlerine dalan ve kamu işlerinde yer almayan veya bunlarla ilgilenmeyenler için de bir kelimeleri bulunmaktaydı: "idiot" (geri zekâlı/ahmak).

Yeni bir uygarlık

MÖ 9. yüzyıl civarında Dorların istilasından sonra ticaret tekrar canlanınca girişimci kişiler dışarıya gitmeye ve artık çökmüş olan ticaret ağını tekrar oluşturmaya çalıştılar. Ticaretini yaptıkları malların çoğu, kalıntılarının süreçleri izlememize olanak verdiği çömlek ve testilerle nakledilmekteydi. Mykene döneminin sonlarında bunların tasarım ve kaplamaları iyice kötüleşmişti ama yaklaşık MÖ 1000 dolaylarında bile çömlekçilik yeni ve çok heyecan verici bir tarzda yapılmaya başlanmıştı ve muhtemeldir ki Atina buna öncülük etmişti. Bunlar çok basit olmakla birlikte göze çok hoş gelen tasarımlardı ve süslemelerinde soyut dekorasyon kullanılmıştı: çizgiler, konsantrik daireler ve renk bantları buna "geometrik" adı verilmesine sebep olmuştu. Bunlar çoğunlukla çok güzeldir ve geliştikçe daha karmaşık bir hale gelmiştir. İlk insan figürleri, yaklaşık 250 yıldır olmasına rağmen MÖ 8. yüzyılda çömleklerde görülmeye başlanmıştır ve insanlar burada ilk başta çok geometrik ve soyut bir şekilde çizilmeye başlanmıştır. Çömlekçilik Ege'de hayatın tekrar daha uygar bir şekil almaya başladığının göstergesidir.

8. yüzyılda vazoların bir kısmı üzerinde görülen gemiler de aynı hikâyeyi anlatmaktadır, Yunanlıların kronolojilerini başlattıkları MÖ 776 yılından çok daha sonrasına uzanmayan bir tarihte bir Yunan Egesi mevcuttu. Bu, çok önemli bir olayın, adını yapıldıkları yer olan Batı Yunanistan'daki Olympia'dan alan Olimpiyat oyunlarının tarihiydi. Biliminsanları bu tarihi sorgulamışlardır (ve her halükârda bu boks, koşma, şarkı ve dans faaliyetlerinin arkasında daha eski bir festivalin olduğu düşünülmektedir) fakat söz konusu yıl Yunan tarihini başlatmak için iyi bir işaret noktasıdır. Yaklaşık bin yıl boyunca bu oyunlar hemen hemen kesintisiz olarak her dört yılda bir yapıldı. Her ne kadar MÖ 200 yıllarına gelindiğinde bunlar daha çok dışarıdan turist çekmeye yönelik profesyonel bir gösteri haline dönüştüyse de, ilk dönemlerde Yunanistan'ın her köşesindeki amatör takımlar kentlerini temsil etmek üzere gelmişlerdi ve bu Atinalıları, Teblileri, Spartalıları ve diğer kentlerin temsilcilerini bir araya getiren yegâne düzenli festivaldi. Olimpiyatlar bu şehirdekilerin birbirlerini Yunanlı olarak görmelerine yardımcı olmuştur.

Dil ve Hellenizm

Yunanlılar kendilerine Hellen derlerdi (Grek kelimesi daha sonraki Romalıların dili olan Latinceden gelmektedir). Karanlık çağların sonlarına doğru birçok farklı Ege topluluğu, kendi aralarında ne kadar kavga ederlerse etsinler birçok ortak noktaları olduğu hissini taşıyordu. Her şeyin ötesinde, paylaştıkları bir dil vardı. MÖ 8.

yüzyılda Yunanca tam da yeni bir şeye dönüşmek üzereydi. Knossos ve Mykene saraylarında bulunan tabletlerde görülen ilk yazılı biçimiyle sadece muhasebe kaydı için kullanılıyordu. Yunanca bugünkü formunu ancak (muhtemelen ticaret vasıtasıyla) Fenikelilerin alfabe sistemini alıp bunu kendi gereksinimlerine adapte ettikten sonra almıştır. Yeni Yunanca karakterlerle yazılmış en eski yazı yaklaşık MÖ 725 yıllarına ait bir testide bulunmaktadır. Yunanca yazılı bir dil haline gelince, tüm farklılıklarına rağmen Yunanlıların birçok ortak noktası olduğu fikrinin büyümesinde bir başka adım daha atılmış oldu. Bu gerçekten de o kadar güçlü bir şekilde hissediliyordu ki, Yunan olmayanlar için kullandıkları kelime, onun Yunanca konuşamayan bir kişi olduğu fikrine dayandırılmıştı: o bir *barbaraphonoi* (barbarfon), "bar-bar-bar" gibi anlaşılmaz bir ses çıkartan kişiydi. "Barbar" hâlâ uygar olmayan kişi anlamına gelmektedir.

Yazılı dil düşünceyi tespit eder. Ozanlar ve hikâye anlatıcıları, Yunanlıların içinden çıktıkları halkların hikâyelerini, şarkılarını ve efsanelerini tekrarlamış olmalı. Bu türden, hafızalarda taşınan edebiyat çoğu zaman çok kalıcıdır ama hikâyeleri aktaranlar ve şarkıları söyleyenler, özellikle uygun gördükleri bir noktayı öne çıkarmak ya da performanslarını daha etkili kılacak bir imayı takdim etmek isterken ayrıntılar zamanla değişime uğrar. Hikâyeler yazıya döküldüğü zaman bireylerin bunları değiştirmek için olanakları azalır. Hiç kuşku yok ki, eski Yunanistan'da anlatılan bu hikâyelerden herhangi biri yazılı hale getirilmeden önce tanrılar ve kahramanlarla ilgili yüzlerce iyi bilinen hikâye vardı. Bununla birlikte, hikâyelerin bir grubu, daha sonraki Yunan kültürü ve eğitiminde merkezi hale geldi çünkü Yunan edebiyatının ilk yazılı kelimeleri bunlardan alınmıştır. Bunlar Akhaların Küçük Asya'da bir kent olan Troya'ya yaptıkları seferin hikâyeleri ve efsaneleriyle ilgiliydi. Bunlar *İlyada* ve *Odysseia* adını verdiğimiz uzun şiirlerin arka planını oluşturur. Bu şiirler toplam 28.000 satır uzunluğundadır ve herhangi bir dilde yazılan en büyük edebiyat eserleridir. Birincisi başlığını, Troya için Yunanlıların verdiği isimden –İlium– alır ve şiirde ifade edildiğine göre esas olarak kuşatma devam ederken büyük Akhalı kahraman Akhilleus'un hayatındaki birkaç günü anlatır. İkinci şiir ise adını Akhaların seferi için Troya'ya giden kahramanları Odysseus'tan almıştır. Onun kuşatmanın sona ermesinden itibaren on yıl süren seyahatlerini, harika maceralarını, becerikliliğini ve nihayet eve dönüşünü ve o uzakta iken yerini gasp etmeye çalışmış olanlara karşı zaferini anlatır. Geleneksel olarak bu şiirleri tek bir adamın, Sakız Adası'nda yaşamış olan Homeros adlı kör bir şairin yazdığı düşünülmüştür ama bu, söz konusu şiirlerle ilgili olarak hâlâ tartışılan birçok hususun sadece biridir.

Muhtemelen bunlar MÖ 7. yüzyılda kaleme alınmıştı. Şayet durum buysa, *İlyada* ve *Odysseia* ancak çok eski malzemelerin en son versiyonundan ibaret olup, birçok yüzyıldan kalma fikrin ve kırpıntıların, tarihi uygunluk duygusu olmadan karmakarışık bir şekilde bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Çok kaba bir benzetmeyle

(birkaç yüzyıl yanlışlıkla) Amerika'nın Kristof Kolomb tarafından keşfiyle 20. yüzyılda yazılmış bir şiir hayal etmek gibi olabilir: Kolomb gemilerle seyahat ettiğini, bir radyosu olduğunu, gittiği yerde İspanyollar gibi giyinen, konuşan ve düşünen yerlilerle karşılaştığını ve tüm bunların *Beowulf*'un bazı uzak hatıraları, bazı ayrıntıları ve kullandığı dille süslendiğini düşünün. Böyle karmakarışık bir malzeme biliminsanlarına üzerinde tartışılacak bir sürü malzeme vermiştir. Arkeoloji bunun üzerine eğilmiştir ve çoğu halde gerçeklerin şiirde anlatılanlardan farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin Troya'nın on yıllık kuşatması muhtemelen birkaç yüz korsan tarafından, boyutu üç veya dört hektarı geçmeyen küçük yerleşim yerlerine yapılan hızlı bir Viking akınına benziyordu. Bununla birlikte sürece, karanlık çağlara da ışık tutan bazı ayrıntılar karışmıştır ki, bunların bir kısmı şiirlerin içinden geldiği unsurları oluşturmuştur.

Fakat Homeros'un büyük şiirlerinin Yunanlılar için, Eski Ahit'in Yahudiler için olduğu kadar önem taşımasının, onlar için adeta kutsal bir kitap olarak görülmesinin nedeni bu değildir. Profesyonel ozanlar nesiller boyu etrafta dolaşıp bunları okuyarak hayatlarını kazanmışlardı ve eğer bir Yunanlı herhangi bir resmi eğitim aldıysa bunun temeli söz konusu şiirlerde bulunmaktaydı. Yunanlılar bunların eski tarihlerini, tanrılarıyla ilgili temel bilgileri, onların insanlarla ilişki kurma yollarını ve beklenen davranış tarzlarını içerdiğini düşünüyorlardı. Ayrıca hayatın amacı, ahlak ile ilgili bir kılavuz, iyi davranış örnekleri, iyi bir hayatı meydana getiren özellikler ve daha birçok başka şeyi de bu şiirlerde bulabileceklerine inanıyorlardı. *İlyada* ve *Odysseia*'da tartışmaları sonuca bağlayacak metinleri, davranışları yargılayacak ölçüleri ve dillerinin nasıl kullanılabileceği ile ilgili en muhteşem örnekleri buluyorlardı. Bu şiirler yüzlerce yıl boyunca Yunanların ve daha uzun bir süre boyunca da tüm insanlığın düşünce ve zevkinin oluşmasında belirleyici oldu. Dikkat çekici bir şekilde Yunanlılar Homeros'tan söz ederken adını söylemezler, sadece "şair" derler.

Yunan dini

Homeros eserinde tanrılar ve tanrıçalar, dolayısıyla da Hellenlerin paylaştığı din konusunda pek çok şey söylemektedir. Adları bize kadar gelmiş olan tanrılar ve tanrıçalar, tüm klasik dünyanın panteonu haline gelmiş olmakla birlikte, Yunan diniyle ilgili hikâyenin tümünü oluşturmazlar. Bu konuya yaklaşırken, şimdilerde "din" kelimesinin etrafında kümelenmiş olan bazı bağlantılardan kurtulmamız gerekmektedir. Yunanlıların herhangi bir açık doktrini olmadığı gibi, bu konularda uzman olan bir ruhban sınıfı da yoktu (rahipleri ve kâhinlerinin daha dar fonksiyonları bulunmaktaydı) ve özel bir örgütlenmesi olan ve inananlardan oluşan bir "kiliseleri" de bulunmuyordu. İnanç sistemleri mitlerden, fikirlerden ve hurafelerden oluşan bir karmaşaydı ve bunlardan hiçbiri Yunanlıların tümü için zorla kabul ettirilen bir inanç meselesi değildi ama bazıları insanlığın derin ve sürekli problemleri için bir anlam çıkar-

maya çalışıyordu. İyi talihin güvensiz oluşu, hayat devam ederken kuralları hor gören ve kaldıramayacakları işlere girişen insanları bekleyen ve Yunanlıların *nemesis* dediği kader gibi şeylerdir bunlar. Mitler hayatın bilmeceleriyle karşı karşıya kalınca yapılacak işleri gösteren yollardan biriydi. Bizim de benzer mitlerimiz vardır ama bunlar tanrılardan çok bilimle ilgilidir: Birinin davranışlarının çocukluğunun mutsuz geçmesiyle ya da iş baskısıyla ilgili olduğunu söyleriz ve bu bizde sorunlarla ilgili bir şeyler yapabileceğimiz kanısını uyandırır, bir doktora gitmek ya da tatile çıkmak gibi. Bu iyi sonuç verince inançlarımız kuvvetlenir. Yunanlıların da bizim gibi inanca dayanan çareleri vardı, fakat bunlar bizim şimdilerde güven duyduklarımızdan farklı şeylerdi. Onların inançları da çoğu zaman işe yarar görünüyordu, dini pratik ise tanrıları hoş tutmaya dayanan ritüellerin gerçekleşmesi anlamına geliyordu.

Bir Yunanlının diniyle ilgili olarak yapabileceği birçok farklı şey bulunmaktaydı. Filizlenme ve büyümeyle ya da mevsimlerin geçişiyle ilgili büyük doğal süreçlerin "gizemlerini" tekrar canlandıran ritüel kültler vardı. Önemli konularda kehanetler yorumlanır veya kâhinlere danışılırdı. En büyük kâhin Delfi'deki Apollo Tapınağı'nda bulunuyordu, fakat insanlar diğerlerine de uzun ziyaretler yaparak kaderleriyle ilgili rehberlik arıyorlardı. Ayrıca, her kentin kendi tanrısı vardı ve bunlar genellikle yerel akropollerde bulunan tapınaklarda yaşar; dini törenlerin oyunlarla ve tiyatro temsilleriyle karıştığı şehir festivallerinde, evlerde veya yol kenarlardaki sunaklarda yapılan kurbanlarla hürmet görürlerdi. Athena'ya başka yerlerde de tapılabilirdi ama Atina'nın koruyucu tanrıçasıydı. Bunlara ek olarak, saygı gösterilen yüzlerce küçük tanrı, şeytan ve binlerce küçük türbedeki tabiat güçleri vardı. Bunlara verilen önem ve onları yatıştırmak için gösterilen gayret (mesela kurban vasıtasıyla), bunlara ait kültlerin Yunan dininin en popüler kısmı olduğunu düşündürtebilir.

Hellenlerin tümü tarafından paylaşılan tanrılar ve tanrıçaların insan hayatına müdahale edebileceği düşünülüyordu. Tanrı ve tanrıçalara resmi seviyede, bireylerden daha fazla önem verilmiş olması da olasıdır. Bunlar Homeros'ta görülen tanrılardır. Yunanlılar bunların en büyüklerinin –Zeus, Ares, Aphrodite– Olympos Dağı'nda oturduklarını düşünürdü. Bu inanışlar daha sonra Avrupa'nın mitler ve efsaneler mirasının bir parçası olmuştur. Bunlar Yunanlıların kutsal varlıkları, olması gereken şeyler olarak gördüklerinin en açık örnekleridir. Dikkat çekici olan husus hepsinin insanlara çok benzer olmasıdır. Kralların tanrısı olan Zeus'un bazen etrafa yıldırımlar fırlatan korkunç biri olduğu kesinlikle doğrudur, fakat o aynı zamanda iyi niyetli, çoğu zaman işleri yüzüne gözüne bulaştıran orta yaşlı bir Yunan beyefendisidir ve kızların peşinde koşmakla fazlasıyla meşguldür. Aşk ve verimlilik tanrıçası olan Aphrodite kendi kibri, hoşnutlukları ve hoşnutsuzlukları içinde tam bir kadındır. Bu tanrılar insani şeylerin uzağında kalmazlar ve onlara müdahale ettikleri zaman da çok insanca duygular sergilerler. Homeros deniz ve deprem tanrısı Poseidon'un Odysseus'un yoluna birçok engel çıkardığını, çünkü ona kin beslediğini, ama bu sıra-

da savaş ve bilgelik tanrısı olan Athena'nın ise gözdesi olan kahramanın tarafını tutarak ona yardım ettiğini anlatmaktadır.

Din, daha sonraki olgunluk döneminde, Yunan uygarlığına baktığımız zaman bazı hallerde kolaylıkla gözden kaçırabileceğimiz derin bir akıldışı zemin oluşturmaktadır. Bazen dünyanın tutarsız veya kendi içinde çelişkili olan manzaralarını ortaya çıkarmaktadır. Yunanlılar dışarıdan Asya'nın altın, gümüş, bronz ve demir çağları gibi mitlerini alıp içselleştirmiştir. Bunun sonucunda diğer halklardan farklı bir dini deney ortaya çıkmıştır. Belki de Homeros, Yunan doğaüstü görüşlerini bu yola sokmak için herkes kadar gayret göstermiştir ve popüler inançlara fazla yer vermemiştir. Daha sonra yaşamış bir Yunanlı eleştirmen onun "tanrılara utanç verici ve suçlayıcı olan her şeyi atfettiğini, bunlar arasında hırsızlık, zina ve hilenin de olduğunu" söyleyerek homurdanmıştır ve bunda haklıdır. Homeros'un gösterdiği gibi tanrıların dünyası, fazlasıyla gerçek dünya gibi bir faaliyet içindedir. Her ne kadar Mısır ve Doğu'dan aldığı şeyler olmuşsa da, Yunan mitolojisi ve sanatı genellikle tanrılarını daha iyi (veya daha kötü) adamlar ve kadınlar olarak sunmayı sürdürmüştür, ki bunlar Asur ve Babil'in canavarlarından ya da çok kollu Şiva'dan daha farklıdır. Bu durum entelektüel yaklaşımda devasa bir değişime işaret eder: Eğer tanrılar insan gibiyse, o zaman belki insanlar da tanrı gibi olabilirdi.

Yunan etki alanı

Yunanistan'ın kendisi küçük olmakla birlikte burası çok daha büyük bir dünyanın parçasıydı. Yunanistan veya adalarda yaşayan hiçbir Yunanlının denizden yetmiş kilometreden daha uzakta yaşamadığı göz önüne alınırsa, deniz ulaşımının Yunanlılara (*Odysseia*'nın çoğu bununla ilgilidir) kara halklarına göre çok daha az korkutucu göründüğü anlaşılmaktadır. Bu, Yunanlıların hızla daha geniş bir çevreyi keşfe çıkıp bunu kullanmaya başlamalarını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Ege daha başından itibaren kolonistler ve mültecilerin yerleşimlerine sahne olmuştu. Yunanistan anakarası zirai bolluk için fazla olanak tanımıyordu. Daha 10. yüzyıl gibi erken bir tarihte bile nüfus artışı eldeki topraklar üzerinde baskıya neden olmaktaydı. Bu durum büyük kolonizasyon çağının ve bunun sonunda, 6. yüzyılda Ege'nin çok ötelerine doğuda Karadeniz'den; batıda Balear Adaları'na, Fransa'ya, Sicilya'ya ve güneyde Libya'ya uzanan bir Yunan dünyasının oluşumunun derin arka planını teşkil eder. Diğer taraftan başka güçler de işbaşındaydı. Trakya toprak arayan çiftçiler tarafından kolonize edilirken diğer Yunanlılar ticaret yapmak üzere Doğu Akdeniz veya Güney İtalya'ya yerleşiyordu. Fenikeliler bu yolun önünü açmışlardı ve bu durum Yunanlıların onları taklit etmesini özendirmiş ya da sadece onlara Yunan kentlerinin nüfus fazlasını ihraç etmek için yerler önermiş olabilir. Batı Akdeniz'deki ilk Yunan yerleşimi, iki kentten, Khalkis ve Eretria'dan yola çıkan bir seferin yaklaşık MÖ 750 yıllarında Napoli Körfezi'nde yerleşmesiyle kuruldu. Bir sonraki yüzyıl veya buna yakın

bir sürede birçok diğer kent, kendileri gibi kendine yeterli ve otonom hale gelecek kardeş yerleşimler kurmaya giriştiler. Sicilya'nın tarıma uygun ovalarının çoğunda olduğu gibi Kuzey Afrika ve Fransız kıyılarında da koloniler kökleşti ki bunların biri sonradan Marsilya olacaktı. Sicilya'daki Syrakusa bunların en başarılısıydı. Daha sonraları, kabaca MÖ 500-350 yılları arasında, "Klasik Dönem" adı verilen dönemde, Syrakusa, Atina ile birlikte yüz binden fazla nüfusu olan yegâne Yunan kenti olarak Yunan medeniyetinin insan açısından nispeten küçük olan ölçeğini hatırlatacaktı.

Yunan kolonistler, Sicilya ve İtalya'daki elverişli yerleri kaptıktan sonra doğuya döndüler. Fakat politik sorunlar vardı. Yeni yerleşimler için yer arayan hiçbir kent büyük kara güçleri ile tek başına başa çıkamazdı. Bu nedenle kolonizasyonun yönü kuzeyden Doğu Akdeniz'e döndü. Bazı Yunanlılar, hayatta kalan Pelasgoi ahalisini kovarak ya da köleleştirerek Kuzey Ege'deki yarımadalara yerleşirken, diğerleri de Çanakkale'den geçerek birinci dalgadan yaklaşık yüz yıl sonra Yunan kolonileşmesinin ikinci dalgasının favori bölgesi olan Karadeniz'e yerleştiler. MÖ 500 yıllarında Karadeniz'in etrafında Yunan kentlerinden bir zincir oluşmuştu. Bunların bazılarının zirai potansiyeli olduğu açıktır, fakat batı kolonileriyle karşılaştırıldığında, bunlar arasında ticaretin ağır bastığı söylenebilir ve Ege'de iş hayatını canlandırmada önemli rol oynamışlardır. Kuzeylerinde ise kelimenin modern anlamıyla barbarlar bulunmaktaydı. Bunlar arasında bulunan ve ilk başlarda göçebe bir yaşamları olan İskitler, 6. yüzyılda Don ve Tuna arasındaki ovalarda tarıma geçmeye başlamışlardı. Daha batıda, Trakya'da da Yunanlılar son derece barbar dağ halklarıyla karşılaştılar.

İtalya ve Etrüskler

Batıda Yunanlıların karşısında büyük imparatorluklar bulunmuyordu ama Fenikeliler tarafından kurulan bir Kuzey Afrika şehir devleti olan Kartaca, MÖ 800 dolaylarında onlar için büyük endişe kaynağıydı. Kartaca birkaç yüzyıl boyunca büyüyerek Doğu Akdeniz'deki eski Fenike kentleri olan Sur ve Sidon'dan daha güçlü ve zengin hale gelmiş, Güney İtalya ve Sicilya'daki Yunanlıları tehdit etmeye başlamıştı. Bununla birlikte, uzun vadede batıdaki gerçek tehlike başka bir yerde, kuzeyde yatıyordu. Yunan kolonileşmesi tam hızıyla sürerken Tiber'e bakan tepeler üzerindeki birkaç çoban kulübesi ilerde oluşacak bir imparatorluğun, Roma başkentinin kurulacağı yeri göstermekteydi. Bunun daha sonraki tarih üzerindeki etkisi ve Romalıların kendi kökenleri hakkında heyecan verici ve müthiş hikâyeler uydurma hevesleri, gerçek hikâyelerinin başladığı minik ölçeğin görülebilmesini çok zor hale getirmektedir. Roma, geleneksel olarak "yedi tepeli" şehirdir. Arkeologlar kentin tarihini MÖ 800 ya da 1000 yıllarına götürme konusunda mutabakat içinde değildir, fakat çevredeki yaylalardan gelen çobanlar tarafından işgal edilmiş olan iki tepe en eski yerleşim yerleridir. Buradaki otlaklar, iç bölgelere göre daha uygundu ve kolaylıkla savunula-

biliyordu. O noktada Tiber Nehri'nde uygun bir geçiş bulunmaktaydı ve bu, denize ulaşmadan önce mümkün olan en aşağıdaki geçit yeriydi.

Kurulduğu mahal burayı ulaşım açısından önemli bir nokta haline getirmeye daima aday olmuşsa da, MÖ 600 yılından kısa bir süre önce buraya Yunanlıların "Etrüskler" adını verdiği bir halk gelmemiş olsaydı, bu minik yerleşimler hiçbir zaman gelişmeyebilirdi. MÖ 700 yıllarında bunlara Küçük Asya'dan gelen göçmenler katılmış olabilir, ama en muhtemel şekliyle Etrüskler ilk olarak MÖ 10. yüzyılda Balkanlar'dan deniz yoluyla buraya gelmişlerdir. Etrüskler Roma'nın bulunduğu bölgeye yöneldikleri tarihte becerileri ve kültürleri İtalya'ya yabancı olan karışık bir halktı. Yarımadaya geldiklerinden beri usta metal işleyicileri olmuşlardı ve anakaradakilerin yanı sıra, Elba'daki zengin demir yataklarını da işletmişlerdi.

Etrüskler hakkında çok sayıda bilinmeyen vardır, fakat anlaşıldığı kadarıyla krallar tarafından yönetilen gevşek bir kentler federasyonunda yaşamışlardır. Hâkim oldukları Etrurya bölgesi bir zamanlar çok geniş olup kuzeyde Po Nehri'nden Tiber'in güneyindeki kıyı ovasına kadar uzanmaktaydı. Etrüskler okuryazar bir toplumdu ve Yunan alfabesini adapte etmişlerdi, –muhtemelen güneydeki Yunan kentlerinden almışlardı– ama yazılarının çoğu henüz anlaşılamamıştır. Kentli bir halktı (kentlerinden biri olan Caere MÖ 600'de yaklaşık 25.000 nüfusa sahipti ve bunlar arasında küçümsenmeyecek sayıda Yunanlı bulunmaktaydı) ve Roma'ya kalabalık bir şekilde gelmeleri burada bir dönüşüme neden olmuş olmalıdır. Romalılar daha sonra kent ve kentli fikrine vurgu yapmışlardır (takvimlerini *ab urba condita*, yani "kentin" kuruluşundan itibaren başlatmışlardı ki bu Hıristiyan tarzında hatalı bir şekilde MÖ 753 olarak ifade edilmekteydi), fakat bu Etrüsklere borçlu oldukları yegâne şey değildi. Onlar aracılığıyla Yunan uygarlığına geldiler. Onlar aracılığıyla Yunanlıların *İlyada*'da sözü edilen bir Troyalı kahraman olan Aeneas ile ilgili bir efsaneyi miras aldılar. Buna göre Aeneas kentin düşüşünden sonra sağ kalmış ve batıya yelken açarak Roma'yı kurmuştur. Gladyatör oyunları, toga giyilmesi, kehanet okunması gibi birçok Roma âdeti de Etrüsklerden alınmıştı. Keza, temel Roma inançları da Etrüskler devrinde şekillenmiştir. Hatta Roma'nın kurulması efsanesinde geçen kurt, Romulus ve Romus'un hikâyesi de muhtemelen Etrüsklerin bu hayvanla ilgili kültlerinin bir kalıntısıdır. Romalıların daha sonraki zamanlarda drenaj konusuna eğilmeleri de Etrüsklerden öğrendikleri bir şey olabilir.

MÖ 6. yüzyılda Roma bir kent halini almıştı. Ya o dönemde ya da kısa bir süre sonra aynı yerde bulunan iki halkın birlikteliğinin sona erdiğini düşünmeliyiz, çünkü kent bir süre daha iki dilin konuşulduğu bir yer oldu. Bu dönemde Etrüskler ile (bazen Latin adı verilen) önceki sakinlerin kaynaştıkları görülür. Bu süreç tamamlandıktan sonra ayrı bir halk olarak Romalılardan söz etmek gerekir. MÖ 600 ile 500 arasındaki yıllar hâlâ çok karanlıktır (bunun nedeni sonraki Romalıların bunlarla ilgili birçok efsane uydurmuş olmaları değildir), fakat bu dönemde Roma çok uzun süre

devam edecek bir dizi kuruma sahip olmuştur. Bunlardan biri yurttaşların zorunlu askeri hizmete tabi tutulmasıdır. Roma'nın erken dönemlerinde askeri hizmet yurttaşlık haklarıyla birlikte ele alınmaktaydı. Diğeri ise hükümet işlerinde "patriciler" veya asillerin güç ve etki sahibi olmalarıdır ki, bunlar isimlerini *patres* ya da aile reisi olma konumlarından almışlardır.

Geleneksel tarihe göre son Etrüsk kralı MÖ 510 yılında (üç veya dört yıl farklı olabilir) sürülmüştür. Roma'nın Etrüsk kozasından çıktığı söylenebilir. Bu sırada Etrüsklerin başı dertteydi. Aynı zamanda Elba'yı ellerinden alan Yunanlılar tarafından Campania'dan çıkarıldılar. Yeni Roma kent devleti bir süre boyunca komşusu olan Etrüsk kentleriyle dostane ilişkilerini sürdürdü, çünkü diğer komşularından gelen ciddi tehditlere karşı koymak zorundaydı. Ayrıca denetimi altındaki ulaşım yolları Etrüsk ticareti için önemliydi. Fakat MÖ 5. yüzyıl Etrüsk kentleriyle de uzun savaşların başlamasına sahne oldu. Roma'daki son Etrüsk izleri –örneğin yazılar ve ticaret malları– da bu dönemden itibaren yok oldu. Roma bu dönemde gerçekten bağımsız olmuştu ama henüz ileride dönüşeceği dünya gücüyle hiçbir alakası yoktu.

YUNAN MUCİZESİ

Her ne kadar Etrüskler MÖ 6. yüzyılda İtalya'daki Yunanlılara ağır bir baskı oluşturuyor ve Kartacalılar Sicilya'dakiler için daimi bir tehdit teşkil ediyorsa da, onlar bu tehditleri geri püskürtebiliyordu. MÖ 5. yüzyılın başında komşuları yüzünden zor zamanlar geçirenler doğudaki Yunanlılardı. Bu yeni bir şey değildi. İonya'daki Yunan kentleri Asya güçlerinin şantajına ya da istilasına daima açıktı ve MÖ 5. yüzyılın başlarında Yunan anakarası da tehdit altında gibiydi. Persler Yunanlı olmayan krallıkları fethettikçe ve Çanakkale'den geçip Trakya kıyısındaki kentleri işgal ettikçe Yunanlılar ile Persler Küçük Asya'da giderek daha fazla ve daha yakından karşılaşmaya başlamışlardı. Sonra, MÖ 499 yılında, İonya Yunanlıları kendilerinden talep edilenlere karşı isyan ettiler ve bazıları Perslerin içişlerine karışmasından, örneğin tebaalarına karşı tiranları desteklemesinden özellikle rahatsız olmuşlardı. İonyalılar anakaradaki bazı kentlerin desteğini de alarak bir süre başarılı oldular, ancak sonunda yenildiler. Bunun üzerine Persler isyanı desteklediklerı için anakaradaki Yunanlıları cezalandırmaya karar verdiler.

Perslerin denizden yaptıkları bir saldırı başarısız oldu ama MÖ 490 yılında bir başka Pers filosu yelken açtı. Filonun karaya çıkardığı ordu Atinalılar tarafından Marathon'da yenilgiye uğratıldı ve *hoplit*lerin disiplini, büyük Pers düşmanın bile yenilmez olmadığını gösterdi. Fakat Persler on yıl sonra geri geldiler ve bu kez kıyı boyunca karadan ilerlediler. Güneye ve batıya ilerlemeden önce Çanakkale'de orduyu karşıya geçirmek için tekneler üzerinde büyük bir köprü kuruldu ve yavaş ya-

vaş güneye ilerledikçe yan tarafı da Pers filosu tarafından korumaya alındı. Spartalılar Yunanistan'ın savunmasının liderliğini üstlendiler. Thermopylae Geçidi'nde Sparta Kralı Leonidas ve 300 Spartalı asker yenilmelerine rağmen istikbale silinmeyecek bir kahramanlık efsanesi bıraktılar. Persler ilerlemeye devam ettiler. Atina'yı alarak tahrip ettiler ve Yunanlılar donanmalarını Salamis'te toplayarak Korint'e çekildiler. Mevsim sonbahar olmuştu. Pers kralı belki de Yunanistan'da kışın çetin geçebileceğinden korkarak işi hızla sona erdirmeye karar verdi ve Yunan gemilerine hücum etti. Fakat Salamis'in dar sularında sayı avantajını yitirdi. Yunanlılar Pers filosunu paramparça ettiler ve destek ile ikmalden yoksun kalan Pers ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Ertesi yıl Persler (MÖ 479) Plataea'da yenildi ve aynı gün Yunanlılar Asya kıyısında ikinci bir Pers filosunun yakıldığı Mycale'de büyük bir zafer daha kazandılar. Her ne kadar savaş bundan sonra yıllar boyu devam ettiyse de, bu olay Pers tehdidini etkili bir şekilde sona erdirdi ve Yunan tarihinin en parlak çağının başlangıcı oldu.

İonya kentleri Atinalıların liderliği altında özgürlüklerine kavuşmuştu. Bunu izleyen yıllarda Atina'nın gücü, özellikle denizde giderek arttı ve başta Sparta olmak üzere diğer kentler arasında Atina'ya karşı bir korku oluştu. Atina ve Sparta bir *polis* ile diğeri arasında ne kadar büyük bir karşıtlık olabileceğini gösterir. Sparta geniş bir aristokrasi (MÖ 5. yüzyıl yazarlarına göre yaklaşık 5000 adet) tarafından son derece sade, adeta püriten bir anlayışla yönetiliyordu. Lüks yasaklanmıştı. Kolonizasyon hareketinde fazla rol almadılar ve tümüyle tarıma dayalı bir toplum olarak kaldılar, gerektiğinde komşularından toprak fethettiler. Spartalılar zengin değildi ama *helot* denilen geniş bir serf nüfusları vardı. *Helot*ların isyan etmesinden korkmakla birlikte kendi askeri başarılarından gurur duyarlardı ve *hoplit* geleneğine özellikle güçlü bir şekilde sahip çıkarlardı.

Atina'nın yükselişi

Spartalıların tersine, MÖ 480 yılındaki felaketten sonra yeniden inşa edilen ve zenginliğe kavuşan Atina bir ticaret kentiydi. Tüm Yunan kentleri arasında en demokratik hükümete sahipti ve tüm kararların yurttaşların genel meclisi tarafından alınmasının yanı sıra (hepsi mevcut olmayabileceği gibi, bunlar kent sakinlerinin çoğunluğunu da teşkil etmiyordu) resmi görevliler de bunlar tarafından seçiliyordu. Pers savaşlarının ertesinde Atinalılar Hellenlerin liderliği için girişimde bulunma dürtüsü hissetiler. Perslere karşı savaşacak ortak bir filoyu desteklemek üzere bir birlik oluşturuldu (Spartalılar buna katılmadı) ve üyeler ilk başta buna gemi vererek katkıda bulundular, fakat sonraları sadece Atinalıların gemileri inşa edip mürettebatını temin etmesi için para vermeye başladılar. Üyeler Pers tehdidinin uzaklaştığını düşünüp de para vermeyi reddedince Atinalılar bunu karşılamakta zorlandı. MÖ 449 yılında barış yapıldığı zaman bile Delos Birliği (bu isimle anılıyordu çünkü ilk karargâhı De-

los Adası'ndaydı) devam etti. Bu girişim zirve noktasındayken 150 devlet Atina'ya haraç ödüyordu.

Tepeye çıkanlar nadiren sevilir, fakat Atinalılar düşmanlığın yanı sıra destek ve hayranlık da kazandılar. Diğer kentlerin içişlerine karışma eğilimine girdiler ve demokratik rejime sahip olan yerlerde bunları desteklediler. Diğer kentlerin Atina'ya haraç olarak giden vergileri ödeyen daha zengin yurttaşları bundan hoşlanmadı. Diğer yandan Atinalılar tarafından (çoğu zaman güçle) desteklenen fakir çoğunluk zengin yurttaşlarının vergilendirilmesinden ya da bu vergilerin giderek Atina donanması için değil Atina'nın muhteşem binalar ve anıtlarla güzelleştirilmesine aldırmıyordu. MÖ 5. yüzyılın Yunanlıları çoğu zaman Atina'yı bir bakıma kültürel liderleri, Yunanistan'ın geri kalanı için bir model olarak düşünüyordu. Buna rağmen Yunan dünyası giderek daha bölünmüş bir manzaraya büründü. Bir tarafta liderlik için Atina'ya bakan daha demokratik devletler vardı. Bu durum demokrasiyi Perslere karşı mücadele ve Atina'nın deniz üstünlüğü ile bağlantılı hale getirdi (bu biraz da çoğu İngilizin 19. yüzyılda uygarlık ve anayasal hükümetin imparatorluğu koruyan kraliyet donanmasından ayrılamayacağını düşünmesine benziyor). Diğer tarafta ise Perslerle sorun çıkmasından endişelenen ve aynı zamanda Atina gücünün daha da yayılmasından korkan daha oligarşik ve aristokratik devletler bulunuyordu.

Yunan hayatı

Her ne kadar 5. yüzyılın Yunanlıları değişik anayasalar altında yaşasalar ve dünyayı ilk uygarlıkların kadın ve erkeklerinden muazzam derecede farklı görseler de bazı şeyler karanlık çağların sonlarından beri fazla değişmemişti. Bugün bile dünyadaki insanların çoğunun köylü olduğunu unuturuz. Yunan dünyasında çoğu insan hayatlarını topraktan kazanıyordu ve o dönemde demir aletlerle bile tarım son derece yorucu ve oldukça ilkeldi. İmalata gelirsek, Atina'dan yapılan çömlek ihracatının sadece birkaç yüz çömlekçi tarafından sürdürüldüğünü söyleyebiliriz. Şehirdeki kalkan fabrikasının devasa olduğu düşünülüyordu çünkü orada 120 kişi çalışıyordu. Demirci, taşçı, zırh imalatçısı, kuyumcu ve diğer uzmanların sayısı nispeten azdı ve tarım, bugün birçok ülkede olduğu gibi ekonominin temeliydi. Bu faaliyet büyük bir zenginlik sağlamıyordu ve zeytin ile üzüm her ne kadar ürün potansiyelini artırsa da, Yunan toprağı genellikle verimli değildi, klasik dönem boyunca da yetiştirilebilecek ürün çeşitleri ve kalitesi sınırlı kalmıştı. Tarım işletmeleri çok küçüktü ve zengin bir adamın elindeki toprak bile, Atina yurttaşlarının zenginliğiyle ilgili olarak 6. yüzyılda yapılan bir tasnife göre asma ve tahıla bölünmüş 20-30 hektardan fazla değildi. Uzun bir süre boyunca genel eğilim toprakların miras yoluyla tekrar tekrar bölünmesiydi, bu yüzden çoğu özgür insanın küçük toprak sahibi olduğunu düşünüyoruz. Küçük tarıma dayanan bir hayat basit ve zordu. Hellas'ın büyük anıtlarına –örneğin Atina Partenonu'na ya da az veya çok korunmuş olarak günümüze gelen Yunan tapınakla-

rına– baktığımız zaman Yunan hayatıyla ilgili yanlış bir izlenim ediniriz. Bunlar yapımı kolektif kaynaklardan ödenen kamu binalarıydı. Çoğu Yunanlı küçük evlerde oturur, basit yemekler yer, köleleri hatta hizmetçileri olmadan yaşardı.

Polis içerisinde büyük ayrım çizgisi zenginlik olmadığı gibi, özgür olan ve olmayanlar arasında da değildi, bu ayrım daha çok yurttaşlar ve yurttaş olmayanlar arasındaydı. Atina gibi bir demokraside yurttaşlar arasında çok sayıda fakir vardı. Birçok yerde, köylülerin artan fakirleşmesi tekrarlanan bir durumdu. Zaman geçtikçe, fakirleşen özgür yurttaşların sayısı da artıyordu. Ticaretin geliştiği yerlerde de oturma izni olan yabancı *metik*lerin sayısı artıyordu. Bir tahmine göre MÖ 5. yüzyılda Atina'nın erkek nüfusunun yüzde kırkı şu veya bu şekilde yurttaş olmayanlardan oluşuyordu ve bu olağandışıdır. Ticaret ve imalata diğer kentlerden daha fazla bağımlı olan Atina'nın aynı zamanda oransal olarak daha fazla zengini vardı. Bunların bir kısmı eski aristokrat ailelerden –malikânelerinin gelirleriyle yaşayanlar– geliyordu. Bu durum, bir mesleğe girerek ya da ticaret yoluyla para kazanmaya olan önyargıyı açıklamaktadır. Fakat varlıklıların saflarına zengin tüccarlar da katılmaktaydı. Zenginliğin ne anlama geldiği başka bir konudur ve bu durum günümüz tüketim tarzlarıyla karşılaştırıldığında muhtemelen o kadar önemli değildi ama bir köylü ile karşılaştırıldığında çok farklı olduğu açıktı.

Kölelik

Farklı bir statüsü olan *polis* sakinlerinin diğer bir önemli bölümü de kölelerdi. Daha eski dönemlerde savaşları kaybeden taraftaki erkekler genellikle öldürülüyor ve sadece ağır ev işlerinde çalışabilecek veya seks için istismar edilebilecek durumdaki kadınların hayatı bağışlanıyordu. Bu tür fetihlerin dışında köleler ya köle olarak doğuyor, ya bir mahkeme kararıyla köleliğe mahkûm ediliyor, ya da Küçük Asya'daki büyük pazarların birinden satın alınıyordu. MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda Yunanlıların başka Yunanlıları köle yapmalarının yanlış ve doğal olmadığı şeklinde bir kanaat gelişti ama Yunan kölelerin varlığı devam etti. Yunanistan'da diğer doğu imparatorluklarına ya da Roma'nın daha geç dönemlerine göre daha az köle olması, Yunan tarımının küçük mülk sahipliği özelliğiyle ilgilidir. Küçük çiftçiler ne bir köle satın alabilir, ne de onu besleyebilirlerdi, çünkü bir köle masrafını karşılayacak kadar kazanamazdı. Birçok köle kentlerde, hizmetçi ve zanaatçı olarak her tür işte çalıştırılırdı. Bunlardan biri de hikâyeci Ezop'tu. MÖ 5. yüzyılda Atina nüfusunun dörtte biri kölelerden oluşuyor gibi görünse de, devlete ait gümüş madenlerinin dışında ekonominin hiçbir kesimi mutlak olarak onların emeğine dayanmıyordu. Tam zamanlı kişisel hizmet yapmayan köleler, çalışma ekipleri halinde kiralanıyor ve özgür işçiler gibi ödeme alıyor, aynı işlerde özgür insanlarla birlikte çalışıyorlardı. Köle ücretinin bir kısmını ustasına vermek zorundaydı fakat konumu pratikte fakir bir özgür işçiden çok farklı değildi.

Köleler özgür bırakabilirler ya da özgürlüklerini satın alabilirlerdi ama bu çok sık görülen bir durum değildi. Bununla birlikte eğer ücretli çalışıyorlarsa, özgür oldukları zaman durumlarında çok büyük bir iyileşme görülmüyordu. Köle isyanları konusunda fazla şey duyulmamıştır (Sparta *helot*ları ya da serfleri bir başka konudur) fakat sessizlik de bize pek bir şey anlatmamaktadır. Muhtemelen ev kölelerinin çoğuna çok kötü davranılmıyordu, fakat her ne kadar bu, eski Yunanlılara bize göründüğü kadar çarpıcı görünmese de Attika'nın gümüş madenlerinde çok kötü koşullara dayanmaları gerektiğini biliyoruz. Sonuçta, modern standartlara göre, o günlerde herkes zor bir hayat yaşıyordu. Kölenin farkı, bir başka adamın onun üzerinde mutlak bir güç sahibi olmasıydı.

Eski Yunan'da kadınlar

Özgür kadınların da yurttaşlık hakkı yoktu. Bazı deliller onların başka açılardan da oldukça sıkıntılı ve kapalı hayatlar yaşadıklarını göstermektedir ama kentler arasında gelenek farklılıkları vardı. Çoğu Yunanlı Spartalı kızlara çok fazla özgürlük tanındığını düşünüyorken (ve onların erkeklerle birlikte jimnastik yaptıkları kısa giysilere karşı çıkıyorlardı); örneğin Atinalı, zengin bir evin kadınları ayrı bir bölümde yaşardı, burası geceleri kilitlenerek diğer bölümden ayrılırdı. Bu Doğu hareminin kapalılığını düşündürtür ama amacı muhtemelen erkeklerin hizmetçi kızlara gitmesini önlemekti, öyle ki eğer bunlar hamile kalıp çocuk doğurursa hizmetçi olarak faydaları azalacak ve ayrıca beslenmesi gereken bir boğaz daha ortaya çıkacaktı. Bununla birlikte saygın evli kadınların ev dışında muhtemelen peçe taktıklarını, evden tek başlarına çıkmadıklarını ve karşılaştıkları herkesle konuşmamalarının beklendiğini de biliyoruz.

Yunanlılar partileri seviyordu –çömlekleri bunu göstermektedir– ama Mısır mezar resimlerinde görüldüğü gibi kadın ve erkeklerin rahatça bir arada olduğu bir atmosfere benzer bir durum göze çarpmamaktadır. Yunanlı erkekler arkadaşlarının kadınlarıyla hiç karşılaşmamış olabilir. Eğer bir partide bir kadınla karşılaşırlarsa bu mutlaka *hetaira* denilen profesyonel bir eğlendirici olurdu. Bazıları isimlerinin günümüze gelmesini sağlayacak kadar meşhurdu ve fahişe olmanın çok ötesinde birer şarkıcı, sohbet ve dans erbabıydı. Bununla birlikte, cazibeleri satılık olduğu için hiçbir şekilde saygınlıkları yoktu.

İyi bir aileden gelen Yunanlı bir hanım için evin dışında açık hiçbir faaliyet yoktu. Fakir kadınlar başkaları için çalışmaya gidebilirdi ama bir hanımefendi için bu yol kapalıydı. Hiçbir kadın bir hemşire, aktris, kâtibe ya da benzer bir şey olamazdı, çünkü kadınlar için olduğu düşünülen bu tür meslekler o zaman yoktu. Genelde kızların eğitime değmediği düşüncesi hâkimdi. Bununla birlikte evde yapacakları çok iş vardı. Yunanlı kadınlar sadece ailenin çamaşırlarını yıkamazlar, aynı zamanda onları imal ederlerdi. Muhtemelen kendi eğirdikleri malzemeden dokuma yaparlardı. Ev idaresi karmaşık ve zaman alıcı bir işti.

Atinalı kadınların (bu kenti özel olarak ele alırsak) erkeklerden daha az hukuki haklara sahip olmalarının nedeni Yunan toplumunun (bizden önceki tüm toplumlarda ve bugün bile birçok toplumda olduğu gibi) birey değil aile bazında düşünmesiydi. Toplum ataerkildi, kadınlar mülk sahibi olamaz veya iş yapamazlardı ve daima kocalarının ya da en yakın erkek akrabalarının vesayeti altında bulunurlardı. Eğer bir kız çocuk babasına ait mülkün yegâne mirasçısı olursa, mülkün ailede kalmasını garanti etmek için en yakın erkek akraba onunla evlenme veya onu evlenmeye zorlama hakkına sahipti. Bu tür özel durumların dışında, Yunan kadınlarına tam olarak nasıl bakıldığı konusunda bir şeyler söylemek kolay değildir. Sorunlardan biri ev hayatının edebiyatta yer almamasıdır. Bununla birlikte Atina'da kadınların tiyatroya gittiklerini biliyoruz. Yunan tragedyasının büyük isimleri olan Antigone, Electra, Jocasta ve Medea'yı ve birçok diğer farklı kadın rollerini seyretmiş ve dinlemiş olmalılar. Eğer boş kafalı köleler olsalardı bunlardan bir anlam çıkaramazlardı. Mezar taşlarında ve vazolarda, vefat etmiş eşlerin ve annelerin ailelerine vedaları derin bir sevgi bağının varlığına işaret edecek şekilde resmedilmiştir. Burada örneğin günümüzde bir petrol şeyhinin eşinin peçeli ve kapalı hayatında olduğu gibi saygı eksikliğini ima edecek bir şey görülmemektedir. Sokrates'in karısı dırdır edip durmuştu ve kesinlikte itaatkâr değildi; birçok Yunanlı kadın da muhtemelen onun gibidir. Her şeyi göz önüne alırsak, Yunanlıların kadınlara karşı tutumlarını yargılarken en iyisi dikkatli olmaktır. Homeros, "Bir erkek ve kadının gerçek bir birlik içinde aynı düşünceleri paylaşarak yaşamasından daha iyi hiçbir şey yoktur," demişti ve bu eğitimli her erkeğin okumuş olması gereken bir kitaptı.

Yunanlı çocuklar küçükken anneleri tarafından yetiştirilir ama erkek çocuklar okula gidecekse (kızlar hiç gitmezdi) erken bir yaşta annelerinin gözetiminden ayrılırlardı. Eğitim masraflarını karşılayabilecek bir ailenin çocuğuna verilen eğitimde ezber büyük bir yer taşırdı; –Homeros'un tümünü bu şekilde öğrenen çocuklar olduğu biliniyor– ayrıca yazı, müzik ve jimnastik müfredatın büyük kısmını oluştururdu. Hedef "iyi yetişmiş adam"ı yaratmak, onu –Yunanlıların kölelere bırakılması gerektiğini düşündükleri– özel becerilere sahip kılmak yerine *polis* içindeki yerini alabilecek, onun değerlerini ve zevklerini paylaşan bir kişi haline getirecek genel bir eğitim vermekti. MÖ 5. yüzyıl sonlarında Atina'da buna benzer bir şey ortaya çıkıncaya kadar üniversite yoktu, fakat genel eğitim düzeyi –Atinalıların ilan panoları ve yazılarına bakılırsa– oldukça yüksek görünmektedir.

Yunan aklı

Yunanistan'da âdetler çok güçlüydü ve Yunanlılar geleneklerine oldukça bağlı olmalarına rağmen, birdenbire ve çoğu şaşırtıcı derecede yenilikçi olan bir dizi başarılı şey ürettiler. İnsanlar, o tarihten beri bunun nasıl olduğunu merak etmektedir. Bazıları bu durumu o kadar şaşırtıcı bulur ki, buna "Yunan mucizesi" demişlerdir. Bu, bü-

yük klasik çağdan biraz daha uzun bir sürede meydana gelmiştir. Yaklaşık dört yüz yıl içinde Yunanlılar politika, felsefe, aritmetik ve geometriyi (bu kelimelerin tümü Yunanca kökenlidir) ve Avrupalılar tarafından neredeyse bugüne kadar kabul edilmiş sanat kavramlarının çoğunu ürettiler. Bu dev adım, Yunan uygarlığının öncüllerinden ne kadar değişik ve yaratıcı olduğunu göstermektedir. Bunun merkezinde Yunanlıların, yaşadıkları dünya ile ilgili akılcı ve bilinçli sorgulamaya verdikleri yeni önem yatmaktadır. Çoğunun hurafelere ve sihre inanması bunun önemini azaltmamalıdır. Akıl ve tartışmayı kullanma yolları sebebiyle, insanlara içinde yaşadıkları dünyayı kavrama konusunda eski insanlardan daha iyi imkân sağlamışlardır. Yunanlıların fikirleri her zaman doğru değildi fakat daha öncekilere göre üzerlerinde daha çok çalışılmış ve tecrübeden geçirilmişti. Yunan mucizesi insanların zihin gücünün gelişmesine muazzam bir katkıda bulundu. Daha önce asla görülmeyen şekilde, düşüncenin ve hayatın en derin sorunlarıyla boğuşma gayreti o kadar büyüktü ki, bundan sonra çok uzun bir süre bu ölçüde başka bir çaba ortaya çıkmayacaktı.

Olağandışı bir örnek, doğal dünyaya yaklaşım konusunda daha eski girişimlerin hiçbirine benzemeyen Yunan bilimidir. MÖ 6. yüzyıl İonyası'nda bir dizi düşünür, ilk kez evrenin tanrılar ve şeytanlar değil de, kanunlar ve düzenlilikler çerçevesinde işlediği konusunda açıklamalar yapmışlardır. Yunan filozofu Demokritos tüm maddenin atomlardan yapıldığı fikrine bile ulaştı ki, bu zamanının yaklaşık iki bin yıl ilerisindeydi ve o dönemde itibar görmedi. Bunun yerine Yunanlılar her maddenin dört unsurdan –toprak, su, hava ve ateş– meydana geldiğini ve bunların farklı maddelerde farklı oranlarda birleştiği fikrini geride bıraktılar. Bu atom teorisi kadar gerçeğe yakın değildi, ama daha fazla araştırma yapılmasını mümkün kılarak aşağı yukarı MS 17. yüzyıla kadar bilimin devamını sağladı. Buna çok benzer şekilde, Demokritos'un talebesi olan Kos Adası'ndan bir Yunanlı, çok yakın zamanlara kadar tıbbın temelini oluşturacak olan öğretileri meydana getirdi. Onunla ilgili gerçekleri ayırt etmek son derece zordur, fakat öğretilerinin sağlık alanındaki bilimsel çalışmaların başlangıcı olduğu, semptomları ve tedavi etkilerini gözlediği, beslenmeyle ilgili mantıklı öneriler yaptığı ve bilgiyi batıl inançtan ayırdığı açıkça görülmektedir. Onun adını taşıyan "Hipokrat Yemini" günümüze kadar tıbbi etiğin temeli olmuştur.

Gelecekle ilgili çok daha önemli katkılar Yunan matematikçileri tarafından yapılmıştır. Bu hikâye de Yunanistan anakarasından uzakta başlamaktadır. MÖ 6. yüzyılda Güney İtalya'nın Crotone yöresinde yaşayan Pisagor adında bir düşünür, dedüktif (tümdengelimci) anlamda tartışan ilk kişilerden biriydi, yani ilk prensiplere veya aksiyomlara, saf mantıki argümanları uygulayarak bakmıştı. Bu sadece ardından gelen aritmetik ve geometri açısından değil, başkalarının matematiksel olmayan sorunlar hakkında açık ve dikkatli bir şekilde düşünmesine yardım ettiği için de büyük önem taşımaktaydı. Fakat Pisagor muhtemelen en çok, kendi adıyla anılan dik açılı üçgenlerle ilgili teoremiyle bilinir, her ne kadar bu daha sonraki bir tarihe aitse de.

Felsefe

Dikkatli düşüncenin önemi konusunda ısrar eden düşünürlerin en tanınmışlarından biri, MÖ 5. yüzyılın sonlarında Atina'da yaşayan Sokrates'ti. Herhangi bir kitap yazmamıştır, hakkında bildiklerimiz başkalarının onun hakkında söylediklerideir. Söylediği düşünülen ve öğrettiği şeylerden çoğu (ve açıkça yaşamış en iyi öğretmenlerden biriydi) en önemli talebesi olan filozof Platon (Eflatun) tarafından kaydedilmiştir. Platon'nun gerçekten Sokrates'in öğrettiklerini mi, yoksa onun söylemesini arzu ettiği şeyleri mi aktardığı hâlâ tartışılmaktadır, ama mesaj yeterince açıktır: Sokrates, dünyada bir insanın yapabileceği en önemli şeyin, nasıl iyi bir hayat yaşayacağını anlaması olduğunu söylemektedir. Pekâlâ, bir insanın hedeflemesi gereken iyi hayat nedir? Sokrates'in düşüncesine göre bunu anlamanın tek yolu iyilik, adalet ve gerçekle ilgili tartışmaları dikkatle incelemektir, kısacası insanların uğruna yaşadıkları değerleri öğrenmeye çalışmaktır.

Sokrates daha birçok şey söylemiştir ama öğrettiği en önemli şey, vardığı sonuçlardan çok, genel eğilimler ile sonuçlara ulaşma yollarıdır. Normalde doğal karşılanan her şeyi sorgulamaktaydı. Sonunda, MÖ 399 yılında, Atina'da devletin kabul ettiği tanrıları inkâr etmek ve öğretileriyle gençler üzerinde bozucu etki yapmakla suçlanarak mahkemeye çıkarıldı. Bu suçları birçok yolla işlediği söylendi: Atina kurumlarına saygısızlık telkin ederek, demokrasiyle ve kamu ahlakıyla alay ederek (özellikle Homeros'tan bazı pasajlara yaramazca atıf yaparak) ve gençlere ebeveynlerine saygısızlık etmeyi öğreterek. Bu tür suçlamalar politik düşmanlığı maskelemek için yapılmış olabilir. Bununla birlikte mahkemesinin ve mahkûmiyetinin meşruluğuyla ilgili bir kuşku bulunmamaktadır. Demokrasi alışılagelmiş olmayan görüşlere tahammül konusunda diğer yönetim biçimlerinden daha toleranslı değildir. Sokrates'e intihar etmesi emredildi, o da intihar etti. Devletin onu mahkûm etmeye hakkı olduğunu ve *polis*in en iyi yurttaşlarından bunu bekleyebileceğini düşündüğü anlaşılıyor. O zamandan beri günlük inançlarımızı sorgulayarak kendi halimizdeki memnuniyetimizi sarsmaya ve aşina olduğumuz fikirlere yeni bir ışıkla bakarak eksikliklerimizi göstermeye istekli insanlar olmuştur. Sokrates aklın gücünü abartmakla ve bunu sadece olumsuz şekilde kullanmakla itham edilmiştir, ama hataları ortaya koymak ve entelektüel saçmalıkları ortadan kaldırmak, gerçeğin bulunması için gerekli bir adımdır. Bununla birlikte, öğretisi geleneksel yapıları bir arada tutmaya yardımcı olmadı ve *polis*, sonunda, insanlara ait tüm kurumlarda olduğu gibi, sorgulanmayan varsayımlara dayanmaya devam etti.

Sokrates'ten esinlenen Platon daha da ileri gitmeye çalıştı. Aklın, idealardan oluşan bir dünyada adalet, güzellik ve iyilik gibi kavramların gerçekten var olduğunu gösterdiğini düşündü. Bununla, bu kavramların, birinin ("benim bir fikrim var" dediği anlamda) zihninde olduğunu değil, değişen maddi dünyanın gerisinde değişmez gerçekliklere sahip bir dünyada olduğunu kastetmekteydi. İnsan ruhuyla akıl aracılığıyla ulaşılabi-

lecek bu gerçeklik (ki burada Sokrates gibi bunun vücuttan ayrı olduğunu düşünüyordu) söz konusu idealardan oluşmaktaydı. Platon'un insanların davranışları (ve hocasını mahkûm eden Atina demokratları) hakkında iyi düşünceleri yoktu. Çoğu insanın ideal "formlardan" olan gerçek dünyanın ortaya koyacağı iyi hayatı hiçbir zaman yaşayamayacağına inanıyordu. Bununla birlikte öğretileri çok önemliydi. İnsanların günümüze kadar her türlü sorun üzerinde düşünmelerini sağladı ve özellikle de idealizm adı verilen çok önemli bir düşünce geleneği başlattı. İdealizm, şu veya bu şekilde bir yerlerde maddi deneylerin dünyasından daha gerçek bir dünya olduğu, bunun akılla anlaşılabildiği ve sadece anlaşılmaz sihirlerle ilgili olmadığı şeklinde bir inançtı.

Platon'un en önemli talebesi Aristoteles idi. Trakyalıydı ve –biyoloji, fizik, matematik, mantık, edebiyat, psikoloji, etik, politika gibi– birçok konu üzerinde yazdı. İki bin yıl boyunca, eğitimli insanların bu konular üzerinde yeni şeyler inşa etmesine yetecek malzeme bıraktı ve çok yakın zamanlara kadar insanların bu konulardaki düşüncelerinin ana yollarını oluşturdu. Aristoteles Platon'dan çok daha az soyut bir düşünürdü. Arkalarında yatan genel kanunları açıklığa kavuşturmak için verileri toplamayı ve tasnif etmeyi severdi. Büyük bir gözlemciydi. Her ne kadar böyle bir konuyu değerlendirmek neredeyse olanaksızsa da, sonuç olarak etkisi Platon'dan da daha büyük olmuş olabilir. Kesin olan bir şey varsa, o da bu iki Yunan filozofunun başka hiçbir iki düşünürde görülmemiş şekilde rasyonel düşünce tarihine hâkim olmuş olmalarıdır.

İlk tarihçiler

Yunanlılar, bilimsel tarih anlayışını icat ederek MÖ 5. yüzyılda bir başka büyük entelektüel adım attılar. "Istorie" sorgulama anlamına gelen Yunanca bir kelimedir. Küçük Asyalı bir Yunanlı olan Herodot çoğunlukla "tarihin babası" olarak anılır, zamanında olayları sorgulayan ilk kişiydi ve bunu bir Avrupa dilindeki nesir sanatının ilk eserinde yapmıştır (başlığının olası bir tercümesi "araştırmalar" şeklinde olabilirdi). Bu çalışma Yunanistan ile İran arasındaki büyük güç oyununun, Pers savaşlarının sonundaki muazzam bir anlatımıydı. Gerçekte bu bir dünya tarihi, Herodot'un dünyasının tarihidir. İçinde uzun hikâyeler vardır fakat şahit olanların ve olaylarla ilgili anlatımların ciddi bir şekilde ele alınmasına dayanır. Halefi olan Atinalı Thukydides Yunan dünyasında patlak veren ve Peloponez Savaşları adı verilen büyük mücadeleyi açıklamak için yüzyılın sonlarına doğru yazdığı eserdeki sorgulamalarında daha da titiz davranmıştır. Olayların "nasıl" meydana geldiğini açıklamanın yanı sıra "niçin" olduğunu açıklama çabası dolayısıyla Herodot'tan bile daha çok takdir edilmiştir.

Felsefe, bilim, matematik ve tarihte akıl ile entelektüel güç, Yunanlılar tarafından daha önce görülmedik bir hızla ileriye götürüldü. Ayrıca bütün bunlar arasında sanatlara da büyük bir katkı yaptılar ve Avrupalı –tercih edersek Batı– tiyatrosunun temelini attılar. Yunan dramasının kökleri dini festivallerde, özellikle de şarap tanrısı Dionysius ile ilgili olanlarda bulunmaktaydı. Bu festivallerde koro şarkılar söyleniyor

ve MÖ 6. yüzyıldan itibaren bir kişi tarafından verilen söylevler buna ekleniyordu. Böylece ilk aktörler sahneye çıktı. Bu basit başlangıçlar git gide değişerek MÖ 5. yüzyılda yazılan trajik oyunlara dönüştü ve (Homeros ile birlikte) Yunan edebi sanatının zirvesini oluşturdu. Bunlar sadece ayrı dini vesilelerle ve tüm yurttaşlar için önemli olan kentsel festivallerde sahnelenirdi ve çoğu zaman dini ve doğaüstü temaların örülmüş olduğu bilinen hikâyeler ve efsaneleri yeniden anlatırlardı. MÖ 5. yüzyılda Yunanistan'da üç yüz tragedya sahneye konulmuştu, bunlar arasında günümüze ulaşan otuz üç tanesi üç büyük tragedya yazarı olan Aiskhylos, Sofokles ve Euripides tarafından kaleme alınmıştı. Bu oyunlarda seyirciye, aşina oldukları eski ve yeni olaylar karşısında taze bir bakış sunulmaktadır. Her ne kadar Atina tragedyasının özünde daima var olan, insan hayatını yöneten kanunların esrarengiz işleyişi ve şanslıları bile bekleyen acı kaderler üzerine yapılmış vurgular bulunsa da, belki de daha önce hiç akıllarında olmayan yeni bir noktaya işaret edilmektedir. Komediler de vardı ve bir başka Atinalı olan Aristofanes sahne için ilk komik eserlerin yazarıydı. Bu dönemde komedi gürültülü güldürü olmaktan çıkarak kamu hayatı üzerinde görüş bildirmenin bir aracı haline geliyordu. Örneğin Aristofanes, Sokrates ile alay etmiş ve kadınların özgürleşmesiyle ilgili ilk oyunu yazmıştı (ve bundan sonraki birkaç bin yıl boyunca bu temayı ele alan yazarlar gibi konuya alaycı bir şekilde yaklaşmıştı).

Yunan kültürünün fiziki mirası içindeki büyük mimari eserler ve heykeller günümüze ulaşmış olup, bunlar uzun bir süre gelecek nesiller için birer model oluşturmuştur. Bununla birlikte Yunanlıların görmüş olabileceği şeylerin çoğunu yitirmiş bulunuyoruz, bunun nedeni taş ve mermer uzun süre dayanırken boya, tahta ve dokumaların yok olmasıdır. Atina'daki Akropol'ün güzel kalıntıları, küçük sunaklarla doluyken ve heykeller ile duvar süsleri parlak renklere boyanmışken çok daha gösterişliydi ve Yunanlıların gördükleri buydu. Yunanlılar mimaride Asya'dan birçok şey almışlardı ki –her ne kadar daha sonra kendi stillerini geliştirmişlerse de– bunların arasında muhtemelen Mısır'dan esinlendikleri sütun da bulunmaktaydı. Heykellerle ilgili ilk fikirleri de muhtemelen Mısır'dan ya da daha doğudan gelmişti ama bu alanda da Yunanlılar gerçekten orijinal bir tarz geliştirdiler. En büyük başarıları insan formunu temsil etmeleriydi ve erken dönemin katı, törensel duruşları yerini doğal, rahat pozlara bıraktı. Yunanlılar insanın hem zihin hem de vücut olarak ne kadar mükemmel bir varlık olduğunu göstermekten hoşlanmışa benziyorlardı.

PELOPONEZ SAVAŞLARI

MÖ 431 ile 404 yılları arasında, çeyrek yüzyıl boyunca (sadece küçük fasılalar ile) Yunan dünyasının tümünde büyük bir mücadele hüküm sürdü. Buna Peloponez Savaşları adı verildi çünkü bir taraf, Sparta'nın Atina'ya karşı liderliğini yaptığı Pe-

loponez devletleri ittifakından oluşuyordu. Hemen her Yunan devleti mücadelenin şu veya bu aşamasında bu olaya karıştı. Ölçeği itibariyle o kadar önemli ve daha önce örneği görülmemiş bir olaydı ki, Thukydides tarafından yazılan ilk monograf bunun niçin olduğunu açıklamak için kaleme alınmıştı. Tarihçiler, o dönemden beri, bunun uygarlık tarihinde bir dönüm noktası olduğu üzerinde anlaşma içindedir.

Birçok Yunanlının kuşkucu ve alıngan bir karaktere sahip olduğu göz önüne alınırsa bu savaşın kökenleri çok önemli görünmemektedir. Atina'nın yükselişi uzun zamandır rahatsızlık yaratmaktaydı ve Sparta yaklaşık kırk yıldır buna karşı "soğuk savaş" olarak düşünebileceğimiz bir ortamda muhalefetin liderliğini yapıyordu. MÖ 460 yılında patlak veren savaş birkaç yıl sürmüş, Atina ve Sparta da kimi zaman muhalif saflara geçen müttefiklere ve uydu devletlere karşı silaha sarılmışlardı. Atinalıların çoğunun yeni bir savaşın gelmekte olduğunu düşündükleri anlaşılıyor. Atina'nın Yunan devletleri arasında birinci olup olmayacağına karar verilmesi gerekiyordu. Spartalılar Atinalıların niyetlerinden endişe duyuyor ve Atinalıların himaye ettikleri demokratik rejimlere karşı olan Yunanlıları her yerde iyi karşılıyorlardı. Atina'nın ekonomik ve ticari gücü de kıskançlık yaratıyordu. Bu özellikle başka bir ticaret kenti olan Korint halkı için geçerliydi. Savaş Korint'e bağlı Corcyra (günümüzde Korfu) ahalisinin isyan edip yardım için Atinalılara başvurması üzerine başladı. Bazı Atinalılar için bu kaçırılmayacak bir fırsattı. Corcyra batıya giden o kadar önemli bir yolun üzerindeydi ki (o günlerde gemiler daima karayı görerek seyir yapmaya çalışırdı) burada önemli bir stratejik avantajın elde edilebileceğini düşündüler. Atinalılar Corcyralılara yardım edince Korintliler de Spartalılara şikâyette bulundular. Diğer kentlerden de Atinalıların baskıcı tavırlarına karşı şikâyetler gelmekteydi ama Atina'ya hâkim olan yurtsever demagog Perikles yurttaşlarını taviz vermemeye çağırdı. Onlara Atina'nın Yunanistan'ın geri kalanı için bir model olduğunu söyledi. Ve böylece, MÖ 431 yılında Spartalılar özgürlük savaşı dedikleri mücadeleye giriştiler.

Atinalıların ve Spartalıların müttefikleri Yunanistan'ın dört bir yanına dağılmış durumdaydı. Kaba hatlarıyla, Atinalılar İonya ve adaları, Spartalılar da Peloponez'i yanlarına çekmişlerdi (kolonilerin bazıları ana kentleri izlerken diğerleri farklı tutum aldılar). Bu gerçekte denize karşı kara güçlerinin savaşıydı. Spartalılar her yıl sefer mevsiminde Atina topraklarını işgal etti; Atinalılar ise kent surlarının gerisine çekildiler, topraklarının işgal altında harap olmasına aldırmadılar, kendilerini deniz yoluyla beslediler ve uzun menzilli deniz harekâtına giriştiler. Bunun sonucu uzun bir kilitlenme oldu. Her ne kadar bir keresinde Atinalılar veba nedeniyle müthiş kayıplara uğradılarsa da, Pers ordusunun kuşatma teknikleri ve istihkâm becerilerine sahip olmayan bir Yunan ordusu tarafından fethedilemezlerdi. Perikles MÖ 429 yılında öldü ve MÖ 421 yılında barış yapıldı. Fakat sonra Atinalılar savaşı tekrar başlattı. Peloponez birliğinin en zengin destekçisi olan Syrakusa'ya karşı bir sefer planlandı. Bu sadece bir felaket olmakla kalmadı, Atinalılar ordularının yarısını ve tüm filolarını kaybetti-

ler. Spartalılar ise yardım için Perslere başvurdular. Asya'daki Yunan kentleri üzerindeki eski Pers hâkimiyetinin yeniden kurulması için verilen söz karşılığında, Persler Atina kontrolünden çıkmak isteyen Yunan kentlerine yardım için bir filonun parasını ödediler. Bu kez, yıllarca süren savaşların, filolarının tahrip olmasının, abluka ve açlığın sonrasında Atinalılar teslim olmaya zorlandılar.

Bu mücadele kendi ölçeğinin çok üzerinde bir tarihi öneme sahiptir (o güne kadar olan Pers istilalarının püskürtülmesi iki deniz savaşı ve iki kara muharebesiyle sağlanmış, Yunanlılar arasındaki savaşlar genellikle kısa bir yaz seferi sonunda iki *hoplit* ordusunun yaptığı bir muharebeyle sona ermişti). Thukydides'e atıf yaparsak, bu savaş sadece uzun sürmekle kalmamış, kısa sürede Hellenlere getirdiği felaketler açısından da eşi olmayan bir durum yaratmıştı. Savaştan sadece Persler kazançlı çıkmıştı. Spartalı galipler ilk başta Atinalıların bir zamanlar donanma gücüyle yaptıkları gibi, askeri üstünlükleriyle diğer Yunan kentlerine zorbalık yapmaya çalıştılar ama bu kez kendileri koalisyonlara karşı savaşmak zorunda kaldılar. Ünlü Sparta ordusu MÖ 371 yılında Leuktra Muharebesi'nde yenilgiye uğrayınca, Sparta'nın Yunan kentleri üzerinde hâkimiyet kurma ve onları bir nevi emperyal birliğe zorlama iddiasında Atinalılardan daha başarılı olamayacağı ortaya çıktı. Savaş, en kudretli Yunan devletlerinin bile diğerleri üzerinde sorgusuz bir üstünlük sağlayamayacağı gerçeğini ortaya çıkardı. Belki de fetih ile yapılmadığı takdirde Yunan birliği imkânsızdı ve hiçbir *polis*in buna yetecek gücü yoktu. Çoğu, uzun zamandır kendine yeterli olmaktan çıkmıştı. Birçok ticari çıkarları vardı ve bunları korumak için Yunan dünyasının tümünde politik faaliyette bulunmaları gerekiyordu. Atina tahıl ithal edip şarap, yağ ve mamul maddeler ihraç etmeden yaşayamazdı.

Savaş aynı zamanda Yunan topluluklarının iç işleyişleri üzerinde de büyük bir gerilim oluşturdu. Burada dikkatli olmalıyız çünkü bazılarının tarihiyle ilgili olarak diğerlerinden çok daha fazlasını biliyoruz. Atina'da, uzatılmış bir savaş için hem askerlere hem de denizcilere gerekli olan uzmanlaşma, giderek paralı askerlerin kullanılmasına yol açtı. Ayrıca ticaretin sonucunda oluşan (tüccarlar zenginleşti) ve savaş bu biçimiyle uzadıkça (çiftçilerin toprakları yanıp yıkıldı) giderek adaletsiz görülen sosyal ayrılıklar ile felaketlere yol açan politikacılara karşı yapılan hücumlar bir dönem için demokrasinin yerine oligarşinin geçmesini sağlayan bir devrime neden oldu. Fakat bir politik rejimin bir diğeriyle değiştirilmesinden daha derin bazı şeyler oluyordu. Temelde, faaliyetlerinde eşit olarak yer alan yurttaşların birliğinden başka bir şey olmayan *polis* kavramı, devletin geldiği hayat ölçeğine artık uygun değildi.

Bununla birlikte *polis*in niçin hayatını sürdüremediği konusu en uygun soru olmayabilir. Daha sonraki çağlarda insanlar eski Yunanistan'a bakacak ve politik başarısızlıkları ne olursa olsun, bu medeniyeti muazzam bir başarı olarak göreceklerdi. Bunu bir bütün olarak gördüler, çünkü Yunanistan hakkında bizim kadar bilgileri yoktu ve şimdilerde biliminsanlarının değişik zaman ve yerler arasında çizdikleri ay-

rımlardan habersizdiler. Bu verimli bir hataydı, çünkü Yunanistan'ın olduğunu düşündükleri şey, gelecek için gerçekte olduğu kadar önemliydi. Yunan deneyinin anlamı tekrar ve tekrar yeniden sunulacak, yorumlanacak, antik Yunanistan yeniden keşfedilecek, üzerinde düşünülecek, iki bin yıl boyunca farklı şekillerle yeniden doğacak ve yeniden kullanılacaktı. Avrupalılar bunun anlamı üzerinde tekrar ve tekrar düşünmek üzere buna bakacaklardı. Bu sadece olanın teslim edilmesiydi. Bütün gölgelerine rağmen Yunan uygarlığı en basit ifadesiyle o zamana kadar insanlığın kendi kaderiyle ilgili kavrayışındaki en önemli gelişmeydi. Avrupa, Yunanistan'ın ortaya koyduğu sermayeden sürekli olarak istifade etti ve dünyanın geri kalanı da Avrupa aracılığıyla aynı hesaptan yararlanmaya başladı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Roma Dünyası

MAKEDONYA VE HELLENİZM

Yeni bir Akdeniz ve Yakındoğu büyük ölçüde Yunanlılar tarafından tanımlanmıştı. Paradoksal olarak, bu durum kent devletlerinin çöküş sürecinde ortaya çıktı. Peloponez Savaşlarının felaketini takiben yeni bir güç, Makedonya Krallığı kendisini Hellas'ın kuzey ucunda hissettirmeye başladı. Bazı kişiler –çoğunlukla Makedonyalılar– bunun bir Yunan devleti olduğunu ve Yunan dünyasının bir parçası olduğunu ileri sürdüler. Makedonyalılar Yunanca konuşuyor, Hellenik festivallere katılıyorlardı ve kralları Yunan ailelerden geldiklerini –ki bu *İlyada*'nın Akhalı kahramanı Akhilleus'tan başkası değildi– iddia ediyorlardı. Fakat birçok Yunanlı farklı düşünüyordu. Makedonyalıların ancak uygarlaşmış barbar bir halk olduğunu ve Ege ile Sicilya kentlerinin kültürlü halkları ile kesinlikle bir tutulamayacağını düşünüyorlardı.

Kuşku yok ki, Makedonya örneğin Atina veya Korint'ten daha sert ve zor bir bölgeydi ve kralları Sokrates'ten fazla etkilenmemiş olan dağlı kabile şeflerinden oluşan bir aristokrasiyi idare etmek zorundaydı. Bununla birlikte, bir dizi elverişli olgunun çakışması sayesinde Makedonya Yunan tarihini değiştirdi. Bu olgulardan biri MÖ 359 yılında orada yetenekli ve hırslı bir prensin ortaya çıkmasıydı ve krallık naibi olan II. Philip'in hırsı, başka şeylerin yanı sıra Makedonya'nın Yunanlı olarak kabul edilme isteğinden kaynaklanıyordu. Koşullar büyük ölçüde onun lehineydi. Öyle ki, Yunan devletleri uzun mücadelelerinde yorulmuşlar, Persler ise kendilerini zayıf düşüren bir dizi isyanla uğraşmışlardı. Makedonya altın açısından zengindi ve etkili olmasını büyük ölçüde Philip'in kişisel gayretine borçlu olan güçlü bir ordu için ödeme yapabiliyorlardı. Philip gençliğinde Teb kentindeyken Yunan askeri yöntemleri üzerinde düşünmüştü. *Hoplit* taktiklerine yanıtın yeni bir muharebe düzeninde, mızrakla silahlanmış on sıra askerden oluşan *falanks*ta olduğuna karar vermişti. Bunlar sıradan mızraklara göre iki kat daha uzundu. Bunları taşıyanlar *hoplit*lerden daha büyük aralıklarla duruyorlar, böylece geri sıralardaki adamların mızrakları ön sıraların

arasından ileri vuruş yapabiliyordu. Bunun sonucunda kirpi benzeri uçlardan oluşan bir düzen kuruyor ve etkili bir silah oluşturuyorlardı. Bunları desteklemek üzere zırhlı süvari ile *katapult* (mancınık) gibi ağır silahlardan oluşan bir kuşatma kademesi bulunuyordu.

Büyük İskender

Makedonya ordusu gerçekten o kadar iyiydi ki, Philip ve oğlunun komutasında, anakaradaki Yunan kentlerinin egemenliklerini ve insanlık tarihinin bir dönemi olan *polis* çağını sona erdirdi. MÖ 335 yılında Teb'in yerle bir edilip ahalisinin isyan nedeniyle köleleştirilmesi bir dönüm noktası sayılabilir. Bundan sonra birkaç isyan oldu ama klasik Yunan'ın büyük çağı sona ermişti. Bu tek başına Makedonya krallarına tarihte bir yer ayrılmasını garanti eder, fakat Philip'in oğlu İskender'in çağında çok daha büyük değişiklikler gerçekleşecekti ve İskender o tarihte geleneksel olarak "büyük" lakabıyla anılan birkaç kişiden biri olacaktı. Kendisinden sonra gelenlere o kadar şanlı görünmüştür ki, adının etrafında oluşan efsaneler binlerce yıl boyunca putlaştırılmasına neden olmuştur. Her ne kadar ilk olarak bir asker ve fatih ise de, aynı zamanda bundan çok daha fazlasıydı. Ne yazık ki kendi zamanından kalan hiçbir biyografisi günümüze ulaşmamıştır bu yüzden de hayatı ve kişiliğiyle ilgili olguların çoğu karanlıktadır. Bununla birlikte birçok Yunan devletinin askerlerinden oluşan bir orduyla Perslere saldırmak üzere Asya'ya geçtiği MÖ 334 yılından, Babil'de (belki de tifodan) otuz üç yaşında öldüğü MÖ 323 yılına kadar sadece Yunan değil, dünya tarihinde de tayin edici bir güç olmuştur.

İskender tutkulu bir Hellen idi. Atası olduğu iddia edilen Akhilleus'un hatırasına saygı gösteriyordu ve çok değer verdiği Homeros'un bir kopyasını seferlerinde yanında taşıyordu. Aristoteles tarafından eğitilmişti. Cesur ve bazen de tehlikeleri umursamayan bir asker olmasının yanı sıra, kurnaz bir generaldi ve bir kez fethettikten sonra alaşağı ettiği hükümdarların halklarına sempati gösterebilen büyük bir liderdi.

Makedonyalı Philip ve Büyük İskender

MÖ 358-336	Makedonyalı II. Philip'in hükümdarlığı.
338	Chaeronea Muharebesi Makedonyalı Philip'e Yunanistan'ın kontrolünü sağlar.
336-323	İskender'in hükümdarlığı.
334	İskender Pers İmparatorluğu'nu istila eder ve Çanakkale yakınlarındaki Granikos Muharebesi'ni kazanır.
333	İssos Muharebesi'nde İskender Pers Kralı III. Darius'u mağlup eder.
332	Sur kentinin kuşatması ve Mısır'ın İskender'in eline geçmesi.

331	Darius'un Gaugemela Muharebesi'nde nihai yenilgiye uğraması ve ertesi yıl ölümü.
330-324	İskender doğudaki Pers vilayetlerine sefer yapar ve Hindistan'ı istila eder.
323	İskender'in ölümü.

Eksiklikleri ne olursa olsun, bunlar şok edici bir dizi başarıyı engellememiştir. Persleri Küçük Asya'da İssos Muharebesi'nde yenmiş, güneye yönelerek Suriye üzerinden Mısır'a gitmiş, sonra tekrar kuzeye ve doğuya yönelerek kaçarken hayatını yitiren Pers Kralı III. Darius'un peşinden gitmiştir. Bu, Akamenid İmparatorluğu'nun sonu olmuştur. İskender daha sonra İran ve Afganistan üzerinden Amu Derya ve ötesine, Semerkant'a gitmiş; Sir Derya üzerinde bir şehir kurmuş, sonra Hindistan'ı işgal amacıyla tekrar güneye yönelmiştir. Ancak İndüs'ün iki yüz kilometre kadar ilerisinde yorgun generalleri onu dönmeye zorlamıştır. İndüs'ten geriye ve İran Körfezi'nin kuzey kıyısında yapılan korkunç bir yürüyüş, sonunda Babil'e ulaşmalarına kadar sürmüştür. Ve İskender burada ölmüştür.

Kısa hayatı basit fetihlerden çok daha fazlasıdır. "İmparatorluğu" tek bir yönetim merkezine sahip olmaması yüzünden kısa sürede dağıldı ama Hellen etkisini daha önce hiç hissetmeyen yerlere götürdü. İskender birçok kent kurdu (bu kentlerin çoğu kendi adını taşımaktadır ve hâlâ belli sayıda İskenderiye'nin yanı sıra, kendi adını saklayarak başka adlar taşıyan kentler de bulunmaktadır) ve ordusundaki Yunanlılar ile Asyalıları karıştırarak birbirlerinden öğrenmelerini ve daha kozmopolit bir güç haline gelmelerini sağladı. Genç Pers asilzadelerini görevlendirdi ve bir keresinde 9000 askerinin yabancı kadınlarla evlendiği bir toplu düğüne başkanlık yaptı. Pers krallarının eski yöneticileri fethedilen yerleri yönetmek üzere görevlerinde bırakıldı. İskender Pers kıyafeti bile giydi ki bu davranışı Yunanlı yoldaşları tarafından hoş karşılanmadığı gibi, sarayına gelen ziyaretçilerden Pers krallarına yapıldığı gibi (diz çöküp alnını yere değdirerek) hürmet göstermelerini istemesi de tepki topladı.

Çağının en büyük imparatorluğuna son verilmesi ve (Asya'da olduğu gibi Avrupa'da da) Yunan kentleri çağının sona erdirilmesi, tüm etkileri ilk başta açıkça görülmese de, dünyayı şekillendiren olaylardı. Olumlu etkilerin çoğu ancak ölümünden sonra ortaya çıkacaktı, o zaman Yunan ve Yunanlı olmayan topraklarda, onun yaydığı Yunan fikirlerinin ve standartlarının etkileri yaygın şekilde hissedilecekti. Bu nedenle hem ölümünü izleyen çağı hem de bir zamanlar imparatorluğuna ait olan toprakları (kabaca ifade edilirse, batıda Adriyatik ile Mısır arasında ve doğuda Afganistan dağlarına kadar olan bölgeler) tanımlamak üzere "Hellenizm" ve "Hellenistik" kelimeleri kullanılmıştır. İmparatorluğun kendisi uzun süre ayakta kalmadı, İskender yerini alabilecek bir varis bırakmadı ve generalleri kısa sürede ganimet üzerinde savaşmaya başladılar.

İskender'in varisleri: Hellenlerin dünyası

Eski imparatorluk topraklarının her birinin İskender'in adamlarından veya onların varislerinden biri tarafından yönetilen bir krallıklar grubu olarak yeni bir düzene kavuşması yaklaşık kırk yıl sürdü. Bunlara bazen "Varisler" veya "Diadochi" adı verilir. Bu krallıkların en zengini, Ptolemaios adında Makedonyalı bir generalin kontrolü ele geçirdiği Mısır'daydı. İskender'in naaşını ele geçirmiş ve onu İskenderiye'de muhteşem bir mezara gömdürerek onun muhafızı olarak özel bir prestij ve üstünlük elde etmişti. Ptolemaios antikçağın son Mısır hanedanını kurdu. Bu hanedan MÖ 30 yılına kadar (Ptolemaios'ların sonuncusu olan meşhur Kleopatra ölünceye kadar) Mısır'ın yanı sıra Filistin, Kıbrıs ve Libya'yı da yönetecekti. Bununla birlikte Mısır varis devletlerin en büyüğü değildi. İskender'in Hindistan fetihleri her ne kadar Hintli bir krala geçmişse de, bir başka Makedonyalı general olan Selevkos'un (Seleucus/Selevkiler olarak da geçer) ailesi bir dönem boyunca Afganistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan bir bölgeyi yönetti, ancak Selevkos Krallığı bu kadar büyük kalmadı. MÖ 3. yüzyılın başlarında Küçük Asya'da Bergama'da yeni bir krallık kurulurken, Baktria'da (Afganistan'ın kuzeyinde, Hindikuş Dağları ile Amu Derya arasındaki bölge) Yunan askerler bir başka krallık daha kurdular. Makedonya'ya gelince, burası barbarlar tarafından istila edildi, sonra da yeni bir hanedanın eline geçti ve bu arada gevşek bir örgütlenme içinde olan eski Yunan devletleri (her ne kadar bazıları İskender'in ölümünden sonra bağımsızlıklarına kavuşmayı ümit ettilerse de) ufalanıp gittiler. Tüm bu iniş çıkışlar burada ilgi alanımızda değildir. Tarihte yaptıkları değişiklik ise, İskender'in fetihleri sayesinde Yunan fikirlerinin ve uygarlığının daha önce görülmemiş bir şekilde kök salmasını sağlayan bir çerçeve oluşturmalarıdır. Yunanca bütün Yakındoğu'nun resmi dili oldu ve özellikle yeni kentlerde günlük dil olarak da yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı.

Çok sayıda (özellikle Selevkos topraklarında) yeni kent kuruldu ve Yunan göçmenler buralara yerleşmeye teşvik edildi, ama bu kentler Ege'nin eski Yunan kentlerinden çok daha farklıydı. Öncelikle, bunlar çok daha büyüktü. Mısır'da İskenderiye, Suriye'de Antakya ve Babil yakınlarındaki Selevkos başkenti kısa sürede 200.000'den fazla nüfusa ulaştılar. Keza bunlar hiçbir şekilde otonom da değildi. Örneğin Selevkoslar eski Pers İmparatorluğu'ndan aldıkları yerel yöneticiler ve yönetim mekanizması aracılığıyla hüküm sürüyorlardı ki, bu MÖ 5. yüzyıl Yunanlılarının gözünde bir barbar despotizmiydi. *Polis*in değil, Mısır ve Mezopotamya'nın antik geleneklerine dayanan bürokrasiler ortaya çıkmaya başladı. Yöneticilere eski Pers kralları gibi yarı kutsal şeref payeleri verilmeye başlandı. Mısır'da Ptolemaios hanedanı firavunların eski kültünü canlandırdı ve ilk Ptolemaios, "Soter" yani "Kurtarıcı" unvanını üstlendi.

Bununla birlikte kentler hâlâ biraz Yunan kentlerini andırıyordu. Binalar Yunan geleneğine göre inşa edilmişti ve tiyatroları, gimnazyumları, oyun merkezleri ve geçmiştekine çok benzeyen festivalleri vardı. Yunan geleneği kendisini sanat tarzların-

da da gösterdi. Bütün Yunan heykelleri arasında muhtemelen en iyi bilineni Melos Adası'nda bulunan, şimdi Paris'te Louvre'da sergilenen ve Hellenistik bir eser olan Aphrodit heykelidir (*Vénus de Milo*). Yunan tarzı ve modası yaygınlaştıkça, Yunan kültürü de bunu izledi. Kırsal kesim bundan hemen hiç etkilenmediyse de çoğu yerde Yunancanın bir versiyonu konuşulmaya başlanmıştı, ama Yunanca varis devletlerin çoğunda halkın yerel dili değildi. Kısa zamanda yeni kentlerde yaşayan yazarlar Yunan diline katkıda bulunmaya başlayarak uzun bir süre zenginleşmeye devam eden bir çevrede dinleyici ve hamiler buldular. İskender'in savaşları altın külçe ve değerli eşyalardan oluşan muazzam bir ganimetin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu da ekonomik gelişmeyi teşvik ederek devamlı ordular ve bürokrasiler için vergi kaynağı oluşturmuştu. Hellenistik dünya eski Yunan dünyasından çok daha büyük bir olaydı ve Yunan kültürü için çok daha geniş bir sahneydi.

Daha önceki faaliyetlerin devam ettiğinin en açık göstergesi entelektüel faaliyetin bir alanında, bilimsel incelemelerde kendini gösterdi. Mısır İskenderiyesi bilim alanında özellikle öne çıkmıştı. Geometriyi sistemli hale getiren ve 19. yüzyıla kadar korunan şeklini veren Öklid burada yaşadı. Diğer İskenderiyeliler arasında dünyanın boyutlarını ölçen ve enerji nakletmek için buhar kullanan kişiler de vardı. Fizikteki teorik buluşlarının yanında, Sicilya'da yaptığı savaş makinalarıyla ünlenen Arşimed muhtemelen Öklid'in talebesiydi ve diğer bir Hellenistik Yunanlı olan Aristarkus (bu kez İskenderiye değil Sisam Adası'ndan) güneşin dünya etrafında değil, dünyanın güneş etrafında döndüğü fikrine bile ulaştı (bu fikir çağdaşları tarafından kabul edilmedi, çünkü Aristoteles'in fiziği ile uyuşmuyordu). Bu tür bilgi ve hipotezler (ve çok daha fazlası vardı) insanlığın alet çantasına büyük bir katkı sağladı. Her şeye rağmen Hellenistik bilim geride bırakıldı çünkü hem bazı teorileri test etmek için gerekli araçlar yoktu hem de uygulamalı bilimler yerine matematiksel olanlara doğru bir eğilim ağır basıyordu. Dahası, her ne kadar mevcut teknolojik düzey bazı fikirlerden yararlanmayı çok zor hale getirmiş olsa da (bu görüş tartışılmış olup bazıları, şayet tasarlamış olsalardı Hellenistik imalatçıların bir buhar makinesi yapabileceklerini ileri sürmüştür) Hellenistik bilimin zaferlerinin, politikada kendini yönetme geleneğinin yitirilmesini telafi edecek bir yol bulmaya çalışırken ve hayatın amaçları ile insanların nasıl davranacakları konusundaki sorulara yanıt ararken felsefenin güvenle kullanılması olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Hellenistik dünya yeni bir etik felsefe üretmeyi başardı. Bu felsefe kaba hatlarıyla, insanların kişisel sonuçları ne olursa olsun erdemli davranmalarını öğretmekteydi. Erdemli olmak tüm evreni ve sadece Yunanlıları değil tüm insanları yöneten doğal kanunlara uymayı içerirdi. Bu tüm insanlık için geçerli ilk felsefe girişimiydi. Aynı zamanda köleliği mahkûm eden ilk düşünceydi ki bu klasik Yunan filozofları tarafından başarılamamış olan bir zihinsel sıçramaydı ve yeni bir güç olan Roma seçkinleri arasında yüzyıllar boyunca etkili olacaktı.

ROMA GÜCÜNÜN YÜKSELMESİ

Son tahlilde Yunanistan'dan yayılan bir kültür tarafından etkilenmiş ve hatta dönüştürülmüş olan bir bölgede, yeni bir imparatorluğun gücü hâkim olacaktı. Bu hâkimiyet daha da ilerleyerek Avrupa anakarası ile Kuzey Afrika'nın büyük kısımlarını da kapsayacaktı. Bu bölgeler daha önce hiçbir zaman uygarlığın ya da Hellenistik dünyanın alanına girmemişti. Bu Roma İmparatorluğu'ydu. Roma da bir anlamda Hellenizmin varis devletlerinden biriydi, fakat tarihi, hem geleneksel olarak hem de modern bilim anlayışının ışığında, İskender'den çok önce, MÖ 510 yılı civarında Etrüsk krallarının kovulmasıyla başlar.

Roma o dönemde bir cumhuriyetti. Uzun zamandır monarşiye benzeyen bir rejim içinde yaşadıktan sonra bile cumhuriyetçi geleneklerinde ısrar etmeyi sürdürdüler. Gerçekçi olmak gerekirse, cumhuriyet en fazla 450 yıl, MÖ 1. yüzyılın ortalarına kadar görülebilir, ama bu da uzun bir süredir. Yıllar içerisinde çok fazla değişmiştir, fakat bir değişim diğerlerinden çok daha önemlidir, çünkü Roma'nın daha sonraki tarih üzerindeki etkisini açıklar. Bu da Roma gücünün yayılmasıdır. Cumhuriyet döneminde bütün Akdeniz dünyasını bir hâkimiyet sistemine almış ve günümüzde hâlâ hayatlarımızı şekillendiren bir çerçeve ve beşik olan bir Roma İmparatorluğu oluşturmuştur.

Cumhuriyetin ilk dönemi

İmparatorluk inşasının devam ettiği yüzyıllar boyunca, içeride de birçok şey değişmekteydi. Cumhuriyetin ilk iki yüz yılı şiddetli politik mücadelelerle doluydu. Bunların bir kısmı fakir yurttaşların daha varlıklı ve asil ailelerin, "patricilerin" elindeki gücü paylaşma taleplerinden kaynaklanıyordu. Patriciler ana yönetim organı olan senatoya hâkimdiler ve anıtlar ile ordu bayraklarında bulunan "SPQR" ibaresi de "Senatus Populusque Romanus"[1] kelimelerinin baş harflerinden oluşuyordu. Bununla birlikte bu mücadeleler cumhuriyete öldürücü bir darbe vurmadan uzun bir süre devam etti. Bu durum, halk güçlerine tavizler verildikçe yavaşça değişen kurumlar hakkında çok şey söylemektedir. Her ne kadar daha fakir yurttaşlar birçok zafer kazanıp güç paylaşımındaki hisselerini artırmışlarsa da, Roma, hiçbir zaman onların hükümet üzerinde uzun süre kontrol sağladığı bir demokrasi olmamıştır.

Uzun bir dönem boyunca tipik Roma yurttaşı kendi küçük mülkü üzerinde çiftçilik yapan, iyi yönetildiği zaman –ve bazen iyi yönetilmediğinde de– İtalya'yı daima zengin bir ülke yapmış olan mükemmel iklim ve verimlikten yararlanan bir köylüydü. Daha sonraki İtalyanlar gibi çalışkan ve becerikliydiler. Çiftliklerdeki bu çalışma cumhuriyetin ilk döneminin temeliydi. Burada daha sonraları ithal tahılla yaşayan

1 Roma Halkı ve Senatosu. (yay. hzl.)

ve büyük miktarlarda göçmenle şişen dev metropolün, cumhuriyetin ilk günlerinde rastlanan durumla ilgili olmadığını ifade etmeliyiz. Uzun bir zaman diliminde tipik Romalı küçük bir mülk sahibi olan ve bağımsız bir kişiydi. Şehirlilerin mülkiyetinde olan büyük sayılarda kölelerle tahıl ve yağ için zeytin yetiştirilen büyük malikâneler MÖ 2. yüzyıla kadar yaygın değildi. Romalılar, son günlerine kadar erken dönem cumhuriyetin basit yaşamına duygusal bir şekilde bakmışlar, bu dönemi, Roma erdemlerinin bağımsız küçük mülk sahibi yurttaşlar tarafından sahiplenildiği günler olarak görmüşlerdir.

Tarımsal temelin küçüklüğü Roma yayılmasının ilk evrelerinin açıklanmasını zorlaştırmaktadır. Romalıların daima saldırgan ve fetih için hevesli olduğunu söylemek adil olmazdı. Çoğu zaman Roma hâkimiyeti (daha sonraki başka imparatorluklar gibi) hırstan çok komşularının ve rakiplerinin yarattığı korku nedeniyle yayılmıştır. Yayılmacılık da yavaş ilerleyen bir iştir. Her ne kadar MÖ 5. yüzyılda Roma'nın arazisi komşularının aleyhine iki katına çıktıysa ve Roma üstünlüğü Orta İtalya'da Etrüsklerin yerini aldıysa da, bu kesintisiz bir büyüme başarısının başlangıcı değildi. MÖ 390 yılında kuzeyden gelen Galyalılar Roma'yı yağmaladı (bu, efsaneye göre Capitol'e çekilen Romalıların bir baskından, durumu fark eden kazların bağırması sayesinde kurtuldukları olaydır). Gene de, MÖ 250 yıllarına gelindiğinde Romalılar Arno'nun güneyindeki İtalya'yı hâkimiyet altına almışlardı ve bu topraklar ya cumhuriyete ya da içişlerinde serbest olmakla birlikte Roma ordusuna asker sağlama yükümlülüğü olan müttefiklere aitti. Bunun karşılığında, yurttaşları Roma'ya geldikleri zaman, Roma yurttaşları ile aynı haklara sahip oluyordu. Bu biraz da Delos Birliği'nde Atina üstünlüğüne benziyordu.

Roma başarısı bir dizi avantaja dayanarak inşa edilmişti. Kentin stratejik konumu onlara yardımcı oluyordu. Etrüsklerin, Yunanlılarla ve Kelt kabileleri onları kuzeyden sıkıştırırken diğer Latin kentleriyle olan mücadeleleri de işlerine yarıyordu. Diğer bir faktör de insan gücünde azami istifade edilmesini sağlayan bir askeri sistemdi: Mülk sahibi olan her erkek yurttaş, gerektiği takdirde orduda görev almak zorundaydı. Bu kolay yerine getirilecek bir talep değildi: Cumhuriyetin ilk dönemlerinde bir piyade on altı yıl hizmet etmek zorundaydı (bununla birlikte seferler ilkbaharda başlayıp sonbaharda sona erdiği için bu tüm yıl boyunca devam eden bir hizmet değildi). Bu sistem, birkaç yüzyılda dünyanın gördüğü en iyi askeri mekanizma haline dönüştü. Orduya kaynak teşkil eden asker havuzu, buraya birlik göndermek zorunda olan müttefikler sayesinde sürekli büyümekteydi.

Roma, İtalya'yı ele geçirirken bile daha uzaktaki bölgelerle ilgileniyordu. Bazı Yunan kentleri MÖ 3. yüzyılın başlarında Epirus kralını Romalılara karşı yanlarına çağırmıştı. Epirus Kralı Pirus güneyde ve Sicilya'da sefer yaptı, fakat o kadar kayıp verdi ki, hâlâ maliyeti kazancından çok daha büyük olan anlamında "Pirus zaferleri" deyimini kullanıyoruz. Bir dönem boyunca Ptolemaios'ların Mısır'ı da, Roma'nın

ittifakını ister gibiydi ve cumhuriyetin ilk büyük meşgaleleri gerçekten de, Mısır'ın daha batısında olmakla birlikte, Afrika'daydı.

Pön (Kartaca) Savaşları

Kökenleri Fenikeliler olan Kartacalılar, Sur ve Sidon'dan çok daha zengin olmuşlar ve Sicilya ile Sardinya'da mevzileri olan büyük bir deniz gücü haline gelmişlerdi. Sicilya Yunanlıları ile bazen ittifak, bazen de savaş halinde bulunuyorlar ve İtalya'nın zengin kıyı ovalarına ve onların limanlarına karşı daimi bir tehdit oluşturuyorlardı. Sonuçta Roma ile Kartaca arasında üç "Pön" savaşı yapıldı (bu ad da Fenikeliler için kullanılan Latince kelimeden gelmektedir). Bunlardan ilki MÖ 341 yılında Kartacalıların (her ne kadar aralıksız değilse de) yirmi dört yıl savaştıktan sonra Sicilya'yı terk etmeleriyle sona erdi. Romalılar aynı zamanda Korsika ve Sardinya'yı da bu savaşların sonunda ele geçirdiler ve Batı Sicilya'da ilk "vilayetlerini" kurdular (İtalya anakarası ya cumhuriyetin bir parçası olarak doğrudan ya da teknik olarak onunla ittifak yaparak yönetiliyordu). Bunlar Roma'nın ilk denizaşırı vilayetleriydi. Savaşlar hiçbir şekilde tarih anlatımındaki en önemli olaylar değildir, fakat bu duruma özel olarak Pön Savaşları üzerinde biraz daha durmakta yarar var. Bunların arkası yoğun şekilde gelecekti. Bu savaşların ikincisi MÖ 218 yılında başlamadan önce Kartacalılar İspanya'da yerleşerek "Yeni Kartaca"yı (Modern Cartagena) kurmuşlardı. Güçleri Ebro Irmağı'na kadar uzanınca Romalılar telaşa kapıldılar. İspanya kıyısında kalan birkaç bağımsız kente yapılan Kartaca hücumunu takiben, Kartaca ordusu –fillerle birlikte tam teşkilat– en büyük generalleri olan Hannibal komutasında İtalya'ya yürüdü. Romalılar bir dizi ağır yenilgiye uğradı. Müttefiklerinin çoğu taraf değiştirdi. Fakat Romalılar direndiler. Sonunda insiyatifi ele geçirdiler. Kartacalılar İtalya'da on iki yıl geçirdikten sonra açlığa mahkûm edilerek sürüldüler. Roma senatosu başarılı generali Scipio'ya Afrika'ya geçme izni verdi. MÖ 202 yılında Zama'da tarihin en tayin edici muharebelerinin birinde Scipio, Roma'nın en ciddi rakibinin belini kırdı. Kartaca ezici bir barışa razı olmak zorunda kaldı. Fakat Romalıların büyük kısmı onlardan çok korkuyordu. Üçüncü bir Pön Savaşı uzun süre, MÖ 149 yılına kadar çıkmadı, fakat bu son savaş Kartacalılar için o kadar tayin edici bir yenilgi oldu ki, kentleri yerle bir edilerek bir zamanlar olduğu yerde saban sürüldü.

Bu tarihte Roma İmparatorluğu, ismen olmasa da fiilen ortaya çıkmıştı. Kartaca'nın yenilmesi Sicilya'daki son bağımsız Yunan kenti olan Syrakusa'nın da sonu demekti çünkü bir zamanlar Kartacalılar ile ittifak yapmışlardı. Tüm Sicilya artık Roma egemenliğindeydi, ardından Güney İspanya da fethedildi. Kısa sürede Sicilya, Sardinya ve İspanya'dan gelen köleler ve altın bazı Romalıları fetihlerin kârlı olabileceğine inandırmıştı. Daha doğuda, Makedonya bir süre için Kartacalılar ile ittifak yapmıştı ve Roma bunun üzerine Yunan politikalarına bulaşmaya başladı. MÖ 200 yılında, Atina ve Bergama tarafından Makedonyalılar ve Selevkoslara karşı yardım

çağrısı yapıldı. Bu tarihte Romalılar daha doğudaki bölgelerle ilgilenmeye psikolojik olarak hazır hale gelmişlerdi. MÖ 2. yüzyıl çok kritikti. Makedonya yıkıldı ve Yunan kentleri vasal hale getirildi. Bergama'nın son kralı da topraklarını Roma'ya bıraktı. Aynı yıl Asya adı verilen yeni bir vilayet (Anadolu'nun batı ucu) kuruldu. Bu tarihe gelindiğinde İspanya fethedilmişti. Kısa süre sonra Fransa'nın güneyi (Galya) de ele geçirildi. Bir sonraki yüzyıl Kuzey Fransa alındı, ardından doğuya fetihler yapıldı. Bu şaşırtıcı bir başarı hikâyesiydi ve bundan yararlananlar sadece Roma olmadığı gibi, bunun için yüksek bir bedel ödeyenler de sadece fethedilenler değildi. Cumhuriyet de büyük bir bedel ödemişti.

Cumhuriyetin çöküşü

Romalılar *mos maiorum* –atalarımızın yolu olarak çevrilebilir– dedikleri bir şeyi sürdürdükleri için kendilerini tebrik etmekten hoşlanırlardı. Eski geleneklere iyi bakarlar ve eski usulleri uygulamayı severlerdi. Roma dini, eski törenlerin sürdürülmesi ve düzgün bir şekilde yürütülmesinden ibaretti. Romalılar yeni bir şey yaparken bile bunu eski bir pakete sarmayı severdi. Bunun sonucunda da cumhuriyete ait kurumların birçoğunun isimleri –ve devletin bir monarşi değil cumhuriyet olduğu fikri– uygun olmaktan çıktıktan çok sonra bile kullanılmaya devam etti.

Roma yurttaşlığı bir örnektir. İlk yurttaşların hepsi erkekti ve hemen hepsi çiftçiydi. Oy kullanma ve mahkemelerde adalet isteme hakkına ve orduda hizmet etme yükümlülüğüne sahiplerdi. Yüzyıllar birbirini izledikçe üç önemli değişiklik oldu. İlk olarak, orijinal Roma topraklarının dışında yaşayan birçok kişiye yurttaşlık hakkı verildi. İkinci olarak, Pön Savaşları İtalyan köylüsünü yoksullaştırdı. Zorunlu askerlik Romalı askerleri evlerinden ve bu nedenle yoksullaşan ailelerinden daha uzun süreler boyunca uzaklaştırdı ve savaşlar da İtalyan kırlarında muazzam bir tahribata neden oldu. Sonunda barış yapıldığı zaman eski küçük mülk sahiplerinin çoğu burada geçimlerini sağlayamaz hale gelmişti. Diğer yandan, savaşlardan para kazananlar büyük ölçekli çiftçilik için toprak satın almaya başladı. Fetih ganimetinin bir parçası olan köleler bazen bu çiftlikleri işlemek için kullanılmaya başlandı. Yurttaş köylü kentlere kayarak burada elinden geldiği kadar geçinmeye çalıştı. Romalıların "proleter" dedikleri, devlete yegâne katkısı çocuk yetiştirmek olan kişiler haline gelmeye başladılar. Bu değişikliklerin ikisi de politikayı etkiledi. Daha fazla fakir yurttaş, dışarıdaki fetihlerin sağlayacağı zenginliklere ulaşacak pozisyonlara gelmek isteyen politikacılar tarafından satın alınacak, kandırılacak ya da ürkütülecek daha fazla oy anlamına geliyordu.

Yurttaşın durumundaki üçüncü değişiklik de savaştan kaynaklanıyordu: Ordu acil durumlarda silahlandırılıp birliklerde toplanan yurttaşlar yerine giderek daha profesyonel, tam zamanlı askerlerden oluşan bir güç haline geldi. Buradaki önemli aşama hizmet için toprak sahibi olma koşulunun kaldırılmasıydı. Romalıların askeri

insan gücü havuzu kuruma sinyalleri veriyordu. Eğer mülksüzler de hizmet etme olanağı elde ederse fakirler arasından ücret karşılığı askerlik yapacak yeterli sayıda gönüllü çıkabilecek, dolayısıyla zorunlu hizmet eskisi kadar gerekli olmayacaktı. Gerçekten de bir süre için askere alınanların yurttaş olma koşulu devam etti ama sonunda yurttaş olmayanlar da askere alındı. Bunlar hizmetlerinin ödülü olarak yurttaşlık hakkı aldılar.

Roma ordusu bu usuller uygulandıkça cumhuriyetten uzaklaşmaya başladı. Ordunun örgütlendiği ünlü lejyonlar, askerlerin giderek yoldaşlarına ve generallerine bağlılık duydukları daimi kuruluşlar haline geldi. MÖ 1. yüzyıldan itibaren lejyonlar, birliklerinin şerefini ve birbirlerine bağlılığını sembolize eden bayraklar olan "kartallar" taşıyordu ki, bunlar dini idollerle alay sancağının bileşimi gibi bir şeydi.

Oyları satın alınabilen fakirleşmiş yurttaşlar, politikacıların vali veya general olarak atanabilecekleri yeni topraklardaki devasa zenginliklere ulaşma fırsatları, sahada yenilmez (ya da neredeyse yenilmez) olan ve senatodan çok giderek kendisine ve liderlerine sadakat gösteren bir ordu... Bunlar yavaş fakat çok önemli gelişmelerdi ve yaklaşık iki yüzyıl boyunca, görünüşte aynı olan cumhuriyeti alttan altta değiştirdi. Bu sırada Roma açıkça zenginleşmekteydi. Bu zenginleşme sadece fetihlerin sonucunda doğru zamanda, doğru yerde bulunma şansı olanların elde ettiği ganimet ve kölelerle ilgili değildi. Fakir yurttaşlar da bundan dolaylı olarak istifade ettiler. Yeni vilayetlerden vergi alınabilir hale geldikçe, anayurtta vergiler azaldı. Onları eğlendirmek için pahalı "oyunlar" sahnelendi. Yeni zenginliklerin bir kısmı Roma'nın ve diğer kentlerin güzelleştirilmesine harcandı ve Doğu ile ilişkiler arttıkça bu bazen diğer gelişmeleri de yansıtır hale geldi. Her şey bir tarafa bu durum, özellikle de eğitimli Romalıların kültürel geçmişlerinin kökleri olarak saygı duyarak yetiştikleri Yunan kentleri için geçerliydi. Fakat Hellenleşme süreci yayıldıkça yeni modalar ve standartlar Batı'ya geldi. Entelektüel hayatta olduğu gibi günlük yaşamda da kendisini gösterdi, Romalıların hamam tutkusu bazılarına onlarla ilgili en dikkat çekici şeylerden biri olarak görünmüştür ama gerçekte onlar da bu modayı Hellenistik Doğu'dan almışlardır.

Pax Romana (Roma Barışı)

Anayurttaki yozlaşma, şiddet ve bazı Roma valilerinin kötülüklerine rağmen, Roma barışı Akdeniz ve Yakındoğu'da daha geniş alanlara eskiden beri hiç görülmemiş uzunlukta barış dönemleri getirmiştir. Cumhuriyet yönetimi birçok halkı düzene zorladı ve ortak bir kanun temin etti. Roma yönetimi altında yaşayan birçok başka halk, sistemi yürütenleri, en azından adalet duyguları, önyargılı olmayışları ve yaptıkları uygarlaştırıcı çalışmalar nedeniyle takdir etmekteydi. Bunun pratik önemi dünya tarihi için de çok önemliydi. Cumhuriyet sona ermeden önce, Çin'in batısında eşi olmayan ve Hellenistik uygarlığı koruyan politik ve askeri bir çerçeve oluştur-

muştu. Burada birçok farklı kültür yan yana yaşayabiliyor ve kozmopolit bütünlüğe katkılarını yapabiliyorlardı.

Bu yapı uzun bir süre büyümeye devam etti. MÖ 58 yılında Romalılar Kıbrıs'ı ilhak ettiler. Bunu izleyen birkaç yılda Julius Sezar adındaki genç bir politikacı Alplerin ötesindeki Galya'da (Fransa) bulunan Roma ordusunun komutasını aldı ve buradaki Kelt halklarının bağımsızlığına son verdi. (Ayrıca Manş'ın ötesine, Romalıların Britanya adını verdikleri adalara iki sefer yaptı ama burada kalmadı.) Bunlar cumhuriyetçi hükümete yapılan son ekler olarak addedilebilir. MÖ 50 yılına gelindiğinde Akdeniz'in bütün kuzey kıyıları, Fransa ve Alçak Ülkeler'in[1] tümü, İspanya ve Portekiz, Karadeniz'in güney kıyılarının büyük kısmı ile modern Tunus ve Libya Roma yönetimi altındaydı. Ne var ki, bu tarihe gelindiğinde cumhuriyet yok olmanın eşiğine gelmişti.

Cumhuriyetin niçin yıkıldığı konusundaki görüşleri yukarıda ileri sürmüş bulunuyoruz fakat olayların nasıl geliştiği, çoğu zaman olduğu gibi, büyük ölçüde kişilere ve tesadüflere bağlıydı. İtalya'da Roma'nın müttefikleri arasındaki sabırsızlık önce onlara karşı savaşa ve daha sonra da Roma vatandaşlığının İtalya'nın tümüne yayılmasına yol açtı. Bu da Roma'nın (sadece Roma'da toplanan) halk meclislerinin hâlâ cumhuriyet ile ilgili son söze sahip olduğu fikrini tümüyle anlamsız kıldı. Doğuda yapılan savaşlar anayurtta siyasi hırsları olan yeni savaş ağalarının ortaya çıkmasına neden oldu. Yaklaşık MÖ 100 yıllarında Afrika ve Güney Galya'da meydana gelen acil durumlar anayurtta politikacı olan generallerin olağanüstü yetkilerle donatılmalarına neden oldu ve onlar bu gücü sadece cumhuriyetin düşmanlarına değil, siyasi hasımlarına karşı da kullandılar. Roma tehlikeli bir yer haline geldi. Artık, cinayet ve çete şiddetlerine politik entrikalar ve yozlaşma da eklenmişti. İnsanlar bir diktatörün ortaya çıkmasından korkmaya başladı ama onun nereden geleceği konusunda kesin bir şey bilmiyorlardı.

Hiç beklenmedik bir şekilde bu kişi Galya fatihi Julius Sezar oldu. Orada geçirdiği yedi yıl ona üç büyük avantaj sağladı. İlk olarak, başkaları giderek artan kargaşa, şiddet ve yozlaşma nedeniyle suçlanırken o Roma'dan uzaktı; ayrıca muazzam bir servet sahibi oldu ve en iyi eğitilmiş, en tecrübeli Roma ordularının sadakatini kazandı. Askerleri onun kendilerini kollayacak, maaş, terfi ve zafer sağlayacak bir adam olduğunu düşünüyorlardı.

Sezar daima hayranlık uyandıran bir şahsiyetti. Hem bir kahraman hem de bir cani olarak görülüyordu. Şöhreti de bu ikisinin arasında gidip gelmiştir. Zirvedeki kariyeri uzun sürmedi ve düşmanlarının elinde sona erdi ama yeteneklerini sorgulayan pek çıkmamıştır. En başarılı seferlerini zamanının en iyi Latince eserlerinden biri halinde kaleme alarak bunlara kalıcı bir şekilde inanılmasını sağlamıştır. Liderlik, se-

1 Kuzeybatı Avrupa'da Ren Nehri Deltası'nda bulunan, şimdiki Hollanda, Belçika, Lüksemburg, Fransa ve Almanya'nın bir bölümünü kapsayan bölge. (yay. hzl.)

rinkanlılık ve kararlı bir sabır gibi önemli niteliklere sahipti. Zalim olmamakla birlikte acımasızdı. Hedefleri ve yaptıklarının ahlaki ölçüleri ne olursa olsun, en azından zamanının diğer politikacılarının çoğundan daha kötü değildi ve çoğu zaman da daha iyi bir kişilik sergilemişti.

Cumhuriyetin sonu

MÖ 47 yılının Ocak ayında Sezar darbesini indirdi. Cumhuriyeti düşmanlarından koruduğunu ileri sürerek vilayetinin sınırı olan Rubicon Nehri'ni geçti ve ordusuyla birlikte Roma'ya yürümeye başladı ki bu kanun dışı bir eylemdi. Dört yıl boyunca Afrika, İspanya ve Mısır'da sefer yapmış, vilayetlerde ona karşı kullanılabilecek orduları olan hasımlarını kovalayıp durmuştu. Muhalefeti güç kullanarak ezmiş fakat başarıdan sonra gösterdiği ılımlı tavırla eski düşmanlarını kazanmıştı. Senatodaki politik desteğini dikkatli bir şekilde örgütleyerek hayat boyu diktatör seçilmişti. Fakat bazı Romalılar Sezar'ın tekrar bir monarşi kurabileceğinden korkuyordu. Sezar'ın düşmanları sonunda birleşti ve MÖ 44 yılında Sezar öldürüldü.

Cumhuriyet şeklen hâlâ varlığını sürdürüyordu. Fakat Sezar'ın gücün merkezileşmesi yönünde yapmış olduğu değişiklikler olduğu gibi kaldı. Sorunlar politik saati geriye alarak çözülemezdi. Sonunda varisi ilan ettiği yeğeni Octavianus geri dönüşü olmayan bir değişiklik yapıldığını açıkça göstererek Roma İmparatorluğu olarak bildiğimiz şeyi başlattı. Octavianus önce Sezar'ı öldüren politikacıları yok etti. Daha sonra kendisini Mısır'a kadar götüren bir içsavaşa girişti (burası Antonius ve Kleopatra'nın efsanevi intiharlarından sonra bir vilayet olarak ilhak edilmişti). Eski askerlerinin (ve büyük amcası Sezar'ın askerlerinin) desteğini alarak Roma'ya dönünce gücünü dikkatli bir şekilde kullandı ve yaptığı her şeye cumhuriyetçi bir saygınlık örtüsü sağlamak için senatoyu kullandı. Resmen ifade edildiğinde sadece *imperator* idi –sahada askerlere komuta eden anlamında bir unvan– fakat art arda her yıl konsül, yani cumhuriyetin en yetkili yöneticisi seçildi. Süreç içinde ona "Augustus" şeref unvanı verildi ve tarihe Ceasar Augustus olarak geçti. Daha fazla mevkii ve unvan sahibi oldukça gücü giderek arttı ama o her zaman her şeyin eski cumhuriyetçi çerçevede olduğunda ısrar etti. O kral değil *princeps* yani bir numaralı yurttaş idi. Gerçekte her ne kadar Augustus giderek ordu tarafından kendisine sağlanan güce (bizzat başkentte görev yapacak olan ilk alayı, Preatorian Muhafızlarını örgütledi) ve ücretli memurlardan oluşan bir bürokrasiye dayandıysa da, yerine bir akrabasının geçmesini amaçlıyordu. Ortada sadece evlat edinilmiş bir üvey oğul vardı (kendi çocuğu bir kızdı) fakat onu takiben beş tane Sezar, *imperator* ve *princeps* oldu. Augustus, MS 14 yılında öldüğü zaman Jül Sezar gibi tanrı ilan edildi.

Bu büyük değişiklik Roma devletini yeni bir rotaya oturttu. Her ne kadar onlar da bir orduya dayanacak ve bu nedenle orduyu hoş tutmak zorunda kalacaklarsa da, Roma bundan sonra krallar tarafından yönetilecekti. Augustus öldüğü

zaman Roma'da yüzlerce yıl boyunca süren nispeten küçük bir politikacılar sınıfının hâkimiyeti, bunlar arasında önde gelen ailelerden birinin zaferiyle sona ermişti. Ama Sezarlar sorunsuz bir yükseliş yaşamayacaklardı. Augustus barışı getiren ve eski Roma usullerini yeniden hâkim kılan kişi olarak mezara gidecekti. Fakat halefi Tiberius'tan sonra gelen Sezarlardan hiçbirinin hayatı doğal bir ölümle sona ermedi, hatta bazıları Tiberius'un da böyle olduğunu düşünür. İmparatorluk (şimdi bu şekilde adlandırabiliriz) büyük başarılar elde edecek ve Roma yönetimi daha da uzaklara erişecekti ama sonunda o da düşecekti.

HIRİSTİYANLIK

Şayet bir şeyin tarihi önemi, etkilediği insanların sayısıyla ölçülecekse, rahatlıkla şunu söyleyebiliriz ki, antikçağlarda ve belki de tüm insanlık tarihindeki hiçbir olay adı tarihe İsa olarak geçecek adamın doğuşu kadar önemli değildir. Bu olayın Filistin'deki Nasıra'da meydana geldiğinden oldukça eminiz, her ne kadar en muhtemel tarih MÖ 6 gibi görünse de ne zaman olduğu konusunda o kadar da emin olamıyoruz.

O günden beri bütün insanlık tarihi bunun ne kadar önemli olduğunu gösterir. En basit şekilde, daha sonraları kendilerine Hıristiyan adı veren İsa'nın takipçileri tüm dünyanın tarihini değiştirecekti. Bununla karşılaştırılabilecek derecede etkili başka bir şey bulmak için tekil olaylara değil sanayileşme gibi büyük süreçlere veya tarihin sahnesini hazırlayan iklim gibi tarihöncesi zamanların büyük güçlerine bakmamız gerekmektedir. Ama bu durum, İsa ve onun ne yapmak istediği hakkında yaşanan şiddetli anlaşmazlıkları engellememiştir. İsa'nın öğretisine çağının diğer kutsal adamlarından çok daha büyük bir etki gücü sağlayan şey, takipçilerinin onun çarmıha gerilmesini görmeleri ve daha sonra onun dirildiğine inanmalarıdır.

Bunlar Filistinli Yahudilerdi ve İsa'nın hikâyesini anlamak için onu kendi halkı olan Yahudilerin tarihine yerleştirmemiz gerekmektedir. MÖ 587 yılında Babillilerin, onları sürgüne göndermelerinden ve Kudüs'teki tapınağı tahrip etmelerinden sonra Yahudiler kendilerini daha farklı ve Yakındoğu'nun diğer halklarından daha uzak hissetmeye başlamışlardı. İnançlarının merkezi olan tapınaktan yoksun kalmalarını takiben, yazılarını haftada bir okumaya başlamışlardı. Bu, zaman içinde sinagogun ortaya çıkmasına neden olan bir uygulamaydı. Burası bir kurban yeri değil, bir öğretme ve okuma yeriydi. Dahası, Yahudilerin bir kısmını MÖ 538 yılında (Perslerin Babil'i yenmelerini takiben) sürgünden geri getirmiş olan peygamberler Yahudileri diğer halklardan (*gentiles*) ayırmak ve tapınağın yeniden inşasını garanti etmek için Yahudi kanununun daha dar ve tam anlamıyla uygulanmasını vaaz etmişlerdi. Filistin Selevkosların yönetimi altındayken bazı Yahudiler Hellenistik tarzları benimsemiş-

lerdi, fakat bunlar sorgusuz olarak geleneklerine bağlı kalan halkın genellikle sevmediği ve güvenmediği üst sınıftan bir azınlıktı ve halk tam da bu nedenle geleneklerine daha sıkı sarılıyordu.

Roma İmparatorluğu'nda Yahudiler

MÖ 143 yılında Selevkos yönetiminin sona ermesini, yaklaşık seksen yıllık bir bağımsızlık dönemi izledi ve sonra Judea Roma hâkimiyeti altına girdi. Ortadoğu'da tekrar bağımsız bir Yahudi devleti kuruluncaya kadar iki bin yıl geçecekti. Augustus zamanında Judea'da yaşayan Yahudilerin sayısı Roma İmparatorluğu'nun geri kalanından daha azdı. Sürgünden sonra, önce Hellenist devletler sonra da Roma tarafından sağlanan seyahat ve ticaret özgürlükleri Yahudilerin Akdeniz kıyıları, Karadeniz limanları ve Mezopotamya'ya yayılmalarına neden olmuştu. Bizzat Roma'ya 50.000 kadar Yahudi yerleşti ve İskenderiye'de bir büyük Yahudi merkezi oluştu. Bu yayılma (*diaspora*) idi. Bazı Yahudiler daha önce, yani yaklaşık MÖ 175 yıllarında Batı Hindistan limanlarına yerleşmişlerdi.

Yahudilerin sayısı, ahlaki kuralları, türbelere ve rahiplere gerek duyulmadan yazıların okunduğu dini törenler ve her şeyden öte insanlığa kurtuluş vaat ettiği için bu dine yönelen *gentile*ler tarafından biraz artış göstermişti. Yahudilerin tarihe bakışı açık ve esin vericiydi: Yahudi halkının Tanrı tarafından ayrı bir yere konulduğunu, "hüküm gününün" ateşinde temizlenecek seçilmiş bir halk olduğunu, fakat o zaman da kurtuluş için bir araya toplanacağını ileri sürmekteydi. Bu güvenli itikadın niçin dargınlık yaratacağını anlamak kolay değildir, ama Yahudiler ile komşuları arasındaki ilişkiler çoğu zaman gergin olmuştur. Hiç de nadir olmayan karışıklıklar Roma yetkililerini rahatsız ediyordu. Yahudilerin farklılıkları ve başarıları popüler önyargıları kolayca kabartıyordu.

Nasıralı İsa

MS 26 yılında yeni bir Roma valisi, Pontius Pilate, tarihin kötü bir anında Judea'yı da içeren vilayete vali olarak tayin edilmişti. Burası özellikle sorunlu bir bölgeydi. Suriye ve Filistin Yahudileri; birbirlerinden, Yunan ve Suriyeli komşularından, en çok da Romalı işgalciler ve onların vergi toplayıcılarından nefret ediyorlardı. Bazı Yahudiler Zealot adı verilen ve bir anlamda milliyetçi bir hareket olan bir mezhebin üyesiydi. Çoğu Yahudi bir mesih, Tanrı tarafından meshedilen ve Davut'un soyundan gelen –onları zafere götürecek– bir lider bekliyordu ama bunun gerçek mi yoksa sembolik mi olduğu konusunda büyük bir anlaşmazlık bulunuyordu. Nasıralı İsa o günlerde yaklaşık otuz yaşındaydı. Bu beklenti ortamında büyümüştü. Kendisini kutsal bir kişi addediyor ve öğretileri ile ona haberi verilen mucizeler büyük bir heyecan uyandırıyordu. Hayatı hakkında bildiklerimiz; kendisini tanıyanların hatıralarına dayanılarak, takipçileri tarafından ölümünden sonra yazıya dökülen İncil'deki

anlatımlardan gelir. Bu anlatımlar onun eşsiz bir kişi –mesih– olduğunu düşünmekte haklı olduklarını göstermek üzere kaleme alınmıştır.

İsa'nın eşsiz kişiliği, takipçileri için hayatının sonunda meydana gelen olaylarla ortaya konulmuştu. Yahudi dini liderler tarafından kâfirlikle suçlanmış ve Roma valisi Pilate'nin önüne çıkarılmıştı. Sorunlu bir kentte cemaatler arasında daha fazla çatışma çıkmasını önlemeye çalışan Pilate, kanunu yorumlarken esnek davranarak onun mahkûm edilmesine izin verdi. Böylece İsa, muhtemelen MS 33 yılında çarmıha gerildi. Kısa süre sonra takipçileri onun ölülerin arasından kalktığını, onunla karşılaşıp konuştuklarını ve daha sonra da onun gökyüzüne yükselişini gördüklerini; onlardan ayrılmasının nedeninin kısa süre sonra Tanrı'nın sağ elinde oturarak geri dönmek ve zamanın sonunda tüm insanlar hakkında hüküm vermek olduğunu söylediler.

İncil'deki kayıtların ayrıntıları hakkında ne düşünülürse düşünülsün, bunların söz konusu şeylere inanmayan kişiler tarafından yazıldığı ileri sürülemeyeceği gibi, olaylara şahit olanların anlattıklarıyla yazılmadığı da söylenemez. Açık olan başka bir husus da İsa'nın hayatının dünyevi anlamda o kadar başarılı olmaması ve öğretilerinin sadece taşıdıkları ahlaki mesajların etkisi nedeniyle kalıcı olmaya aday olduğuydu. Gerçekte İsa, özellikle fakir ve dışlanmışların birçoğuna, ayrıca geleneklerinin kalıplaştığı biçimlerin artık tam anlamıyla tatminkâr olmadığını hisseden Yahudilere cazip gelmişti. Fakat takipçileri onun ölümü fethettiğine, onun takipçileri olarak vaftiz edilenlerin de ölümü yeneceğine ve onların Tanrı'nın hükmünden sonra ebediyen yaşayacağına inanmasalardı, bu başarılar onunla birlikte ölürdü. Aradan bir yüzyıl geçmeden, mesajları Roma İmparatorluğu'nun şemsiyesi altında yaşayan tüm uygar dünyada vaaz ediliyordu.

Aziz Paul

Bu yeni Yahudi mezhebi (çünkü bundan başka bir şey değildi) önce Yahudi toplulukları içinde kök saldı ki, bunların dağılımı erken dönem Hıristiyanlık örgüsünün belirlenmesinde çok büyük bir önem taşıyordu. Hıristiyanlık yani *Christianity* kısa sürede İsa'ya verilen ve meshedilen anlamına gelen *Christ*'ten türemiş bir kelimedir. Bununla birlikte İsa kısa sürede *gentile* arasında da vaaz edilmekteydi. Bu karar MS 49 yılında Kudüs'te onun takipçileri tarafından toplanan bir Hıristiyanlar (bu kelime söz konusu tarihte takipçileri tarafından kullanılmaya başlanmıştı) konseyinde alınmıştı. Ayrıca, onu kişisel olarak tanıyanlar (kardeşi James ile takipçisi Peter de onların arasındaydı) arasında Hellenleşmiş Tarsuslu bir Yahudi olan ve daha sonraları Aziz Paul (St. Paul) olarak tanınacak olan Saul bulunmaktaydı. Paul, İsa'dan sonra Hıristiyanlık tarihindeki en önemli kişidir. Çok sayıda *gentile* zaten bu yeni öğretiyle ilgileniyordu, fakat dünya dinleri arasındaki en başarılı din olan Hristiyanlığı ilk ortaya çıktığı dönemde koruyan Yahudi kabuğundan kurtaranlar, Paul'ün misyonerlik çalışması ile Kudüs Konseyi'nin *gentile*lerden Yahudi kanunlarını terk etmelerini is-

temesidir. Bu, Yahudi dininin tüm katılığını reddederek sünnet ve orucu terk etmeleri yolundaki kararıdır.

Her ne kadar İsa bildiğimiz kadarıyla hiçbir zaman öğretisinde kanunların ve peygamberlerin entelektüel dünyasının ötesine geçmemiş ve kendi dini usullerini uygulama konusunda titizlik göstermişse de, Hıristiyanlık artık Yahudi toplumunun dışına çıkmaya ve Paul aracılığıyla kendisini Yahudilerin fikri dünyasından ayırmaya başlamıştı. Yunanca konuşan ve eğitimli bir kişi olan Paul, her halükârda İsa'nın mesajını Yunancaya çevirmiş ve bu süreçte Hristiyanlığı Yunan felsefesinin diline ve fikirlerine yaklaştırmıştı. Ruh ve vücut arasındaki fark ve görünen maddi dünya ile gözle görülmeyen ruhani dünya arasındaki bağlarla ilgili Yunan fikirlerini, mesajını vaaz ederken kullanmıştı. Tanrı olan bir İsa, vaaz ederek ortodoks Yahudileri kızdırmıştı, çünkü böyle bir fikir asla Yahudilik içinde yer bulamazdı. Paul'ün Hıristiyanlığın gerçek kurucusu olduğu tartışılabilir. Kesin olansa, Hıristiyan kilisesine ait teolojinin kökünün, Paul'ün İsa'nın öğretilerine getirdiği yorumlara dayandığıydı. Burada sadece, onun barış içindeki bir dünyanın sunduğu fırsatı kullandığını, insanların kolayca ve güvenle seyahat edebildiği bir yönetim ve kanun çerçevesiyle korunduğunu, Hıristiyanlığı büyük genişleme kariyerine hazırlamak için kullandığı yaygın Yunan dilinin iletişimi kolaylaştırdığı bir dünyada yaşadığını kaydedebiliriz. Hıristiyanların kısa bir sürede Roma İmparatorluğu'nun tanrı tarafından hakikatin yayılmasını mümkün kılmak için yaratıldığını düşünmeleri şaşırtıcı değildir: Bazıları onun Hıristiyanlığı ilerletmek için ilahi bir amacı olduğunu düşündüler. Bazıları ise zaman geçtikçe daha fesat düşünmeye başladı: İşin sonunda İsa'yı öldürenler Romalılar değil Yahudilerdi.

Paul hakkında son duyduğumuz şey onun Kudüs'teki Yahudi liderler tarafından tapınakta fesat çıkarıp hürmetsizlikle suçlandığı zaman, bir Roma yurttaşı olarak haklarını kullanarak Caesarea'daki valinin hükmü için Roma'daki imparatora başvuru yapmasıdır. Mahkemeyi beklemek üzere başkente doğru yola çıktı. Bundan sonra başına ne geldiğini bilmiyoruz, ancak erken dönem Hıristiyan anlatılarına göre MS 67 yılında Roma'da şehit edildi. Şayet durum buysa, öldüğünde çoktan tarihi değiştirmişti.

ROMA İMPARATORLUĞU

Augustus ile haleflerinin taşıdığı *imperator* unvanının bildiğimiz anlamda imparatorluğun tepesindeki adam olarak kullanılması uzun bir zaman aldı. Cumhuriyet zamanında olduğu gibi, imparatorluk tarihinin büyük kısmında da kurumlar ve fikirler, tedricen ve kısa vadede neredeyse fark edilemeyecek şekillerde değişti. Augustus'un ölümünü izleyen yüzyılda on iki imparator geldi. Bunlardan ilk dördü onun veya ailesinin akrabasıydı, sonuncusu MS 68 yılında ölen Nero'ydu. İmparatorluk hemen

akabinde bir içsavaşa düştü ve bir yılda dört imparator ilan edildi. Bu durum gösteriyordu ki, bir imparator halefi için barışçı bir geçiş sağlayamadığı zaman, gerçek güç ordunun eline geçiyordu. Bu gerçek "Dört İmparator Yılı"nda açıkça ortaya çıkmıştı. Hatta hesaba katılacak birden fazla ordu olabiliyor, vilayetlerdeki garnizonlar bazen farklı adayları destekleyebiliyor ve Roma'daki Praetoriyan Muhafızlar[1] olay yerinde oldukları için bazen son sözü onlar söyleyebiliyordu. Senato hâlâ "cumhuriyetin" başhâkimini atayabiliyor, fakat entrika ortamında hareket ederek son tahlilde askerleri yenemiyordu. İmparatorlara gelince, askerleri yanlarında tuttukları sürece, ne yapabilecekleri kişisel karakterleri ve yetenekleri tarafından belirleniyordu.

"Dört İmparator Yılı"nın sonunda sahneye iyi bir imparator çıktı: Vespasian. Onun en büyük hatası cimriliği gibi görünmektedir. Vespasian Romalı bir aristokrat değildi (büyükbabası bir askerken vergi toplayıcısı olmuştu) fakat temayüz etmiş bir askerdi. Eski Romalı aileler artık iktidar gücünü ellerinden yitirmişlerdi, fakat Vespasian'ın kendi ailesi –Flavianlar– ırsi varisliği fazla sürdüremeyince 2. yüzyılın imparatorları tekrar Augustus'un varis tayin etme çözümüne döndü. Bunlardan dördü, yani "Antonin imparatorları", imparatorluğa neredeyse bir yüzyıl süren iyi ve düzenli bir yönetim sağladılar. Daha sonraları bu dönem bir altın çağ olarak görüldü. Bu hükümdarların üçü İspanyol, diğeri de Yunanlıydı. Yani, şimdi imparatorluk İtalyanlara da ait değildi.

İmparatorların kökenlerinin işaret ettiği gibi, tepede kozmopolit hale gelen imparatorluk, sürekli olarak tabandaki halklar arasındaki engelleri yıkıyordu. Vilayetlerde önde gelen ailelerin Romalılaşması aralıksız devam etmekteydi. Genç Galyalılar, Suriyeliler, Afrikalılar ve İliryalıların hepsi Latince ve Yunanca öğreniyor, Romalılara benzeyen giysiler giyiyor ve *Romanitas*, yani Roma mirasını gurur duyulacak bir şey olarak görüyorlardı. Bu sırada sivil memurlar ve ordu her şeyi bir arada tutuyor, vergiler düzenli olarak geldiği sürece yerel duygulara saygı gösteriyorlardı. MS 212 yılında bir kararname ile imparatorluğun tüm özgür tebaasına vatandaşlık haklarının verilmesi uzun bir asimilasyon sürecinin mantıki sonucuydu. Bu tarihe gelindiğinde, bazı senatörler bile doğum itibariyle İtalyan değildi. Romalı olmak artık belli bir yerde doğmak değil, belli bir uygarlığa mensup olmak anlamına gelmekteydi.

İmparatorların –ya da en azından doldurdukları mevkiinin– prestiji arttı. Giderek "baş yargıca" daha az, tebaalarından farklı görülen Doğu krallarına daha fazla benzemeye başladılar. Ölen imparatoru bir tanrı olarak görme âdeti buna yardımcı oldu. Julius Sezar ve Augustus ölümlerinden sonra tanrılaştırılmışlardı, Vespasian'ın oğlu Domitian zamanında imparatorlar hayatta iken tanrı yapılmaya başlandı. Özellikle Doğu'da, senato veya cumhuriyete adak için yapılmış olan sunaklar onlardan alınarak imparatora tahsis edildi.

---

1 Roma imparatorlarının kişisel güvenliklerini sağlamak amacıyla oluşturulan birlikler. (yay. hzl.)

Roma mirası

Bu tür değişiklikleri üzüntüyle karşılayanlar imparatorluğun, şaşırtıcı ve Romalılara gurur verici bir başarı olduğunu inkâr edemezlerdi. Siyah, beyaz, kahverengi Romalılara eşit olarak daha önce görülmedik ölçüde geniş bölgelerde düzenli ve hukuka uygun bir yönetimin, barış ve zenginlik nimetinin sağlanması –tüm bunlar daha önce görülmemiş şeylerdi– Romalıların büyük işler başardığını ifade etmenin en iyi zeminidir. Maddi olarak arkalarında büyük anıtlar, binalar ve mühendislik işleri bıraktılar. Yüzyıllar sonra insanlar Roma eserlerini o kadar hayranlık uyandırıcı buldular ki, bu eserleri uzun süre önce gitmiş olan devlerin ve sihirbazların eseri olarak açıkladılar. 17. yüzyılda yaşamış bir eski eserler uzmanı Stonehenge'in bir Roma tapınağı olduğunu, çünkü ancak onların bu kadar büyük şeyler yapmaya muktedir olduğunu söyledi ama o da yanılıyordu. Bu tür hatalar anlaşılabilir ve açıklayıcıdır. Romalıların tuğla, taş ve beton[1] olarak arkalarında bıraktıkları şeyler son derece etkileyiciydi. Batı Avrupa'da uzun süre rakipsiz kalmıştır. Bunların çoğu çok pratik amaçlarla yapılmıştı. Hiçbir lejyon düzgün bir şekilde planlanmış ve siperlerle çevrilmiş savunulabilir bir kamp hazırlamadan tek bir gece bile konaklayamazdı. Ordu bu nedenle ölçüm, istihkam ve inşaat konularında büyük deneyim kazanmıştı. Kentli bir uygarlıkta yaşayan Romalıların yaptığı binalar da çoğunlukla kentlerdeydi. İmparatorluğun her yanında bulunan kamu binaları ve anıtlar Romalıların uygar bir yaşam için neleri gerekli gördüğünü anlatmaktadır. Romalılar kentlere hizmet vermek için onları birbirlerine bağlayan yolları inşa ettiler ve arenaları, hamamları, drenaj ve suyollarını yaparak konforlu hale getirdiler. Gösterişi sevseler de bazı adi şeyler de yaptılar, fakat yaptıkları binaların pratik faydaları vardı, piramitler gibi yararsız şeyler yapmadılar. Bununla birlikte bazı mezarlar çok büyük ve gösterişliydi; öyle ki, yüzyıllar sonra İmparator Hadrian'ın Roma'daki mezarı St. Angelo kalesi haline dönüştürüldü.

Romalılar çok yeni olmayan ama çok etkili bir teknoloji kullandılar. Mısırlılardan daha iyi palangaları olduğu gibi piramitleri inşa edenlerin sahip olmadığı bucurgatları, vinçleri ve demir aletleri bulunmaktaydı, ama bunların çoğu Yunanlıların zaten bildikleri şeylerdi. Çok çeşitli malzemeler kullandılar, fakat beton hariç bunların çoğu zaten vardı. Bu yeni şekiller bulunmasını mümkün kıldı. Romalılar geniş tavan aralıklarını sıralanmış sütunlarla desteklemek zorunda olmayan ilk mimarlardı: Tonozlarla desteklenen kubbeyi inşa ettiler.

Yollar, günümüzde bize kalan en görünür Roma eserleri arasındadır. Bazı yerlerde hâlâ trafiğe açık kalacak kadar sağlamdır ve bu kayboldukları yerlerde bile, çoğu halde modern yollar tarafından izlenmektedir. Özel bir ölçüm birliği bu yolların tepelerden ve vadilerden düz bir şekilde gitmesini sağlayan becerileri sürdürmüştür. Bu yollar genellikle lejyonlar tarafından inşa edilirdi. İmparatorluğa büyük bir alanda

1 Burada bahsedilen beton günümüzde kullanılanlardan farklı bir harçtır. (çev.)

yönetimi sürdürme olanağı sağlamıştır. Sezarların çağı ile demiryolu trenleri arasında mesajların ve malların karadan gönderilme hızında hiçbir ilerleme olmamıştır ve birçok yerde Roma yollarının bakımının yapılmadığı bin yıl boyunca iletişim çok daha kötüleşmiştir.

Roma harabeleri tüm Avrupa'da inşaatçılar için muazzam miktarda hazır kesilmiş taş sağladığı için, imparatorluğun ne kadar muhteşem bir görüntüye sahip olduğunu hayal etmek artık zorlaşmıştır. Büyük anıtların bazıları tek başlarına günümüze kalmıştır. Fransa'nın güneyinde Pont du Gard, Nimes'deki arena, bundan fazla uzak olmayan Trier'deki Siyah Kapı, İspanya'da Segovia'ya hâlâ su getiren kemerli suyolları veya İngiltere'de Bath kentinde bulunan hamam kompleksi... Pompei'de görülecek tam bir kasaba bulunmaktadır. Avrupa'nın birçok başka yerinde, Yakındoğu'da ve Kuzey Afrika'da Roma kalıntıları bulunmaktadır. Emperyal Roma'ya ait birçok şaşırtıcı eser günümüze gelmiştir.

Romalılar sert ve dayanıklı olmakla iftihar ederlerdi ama aynı zamanda konfordan hoşlanırlardı. Bazen kendilerine müsamaha göstermekte aşırıya kaçarlardı. Bu özellikleri büyük partilerin moda olduğu dönemde zenginlerin verdiği büyük ziyafetlerde sunulan yemek listelerinden anlaşılmaktadır. Hamam ve merkezi ısıtma konusundaki zevklerini takdir etmek ise daha kolaydır. Su tesisatı ve halk sağlığı ile ilgili bütün konularda çok becerikliydiler. Karmaşık su kemerleri içme suyunu kentlere getiriyor ve kentlerde de halk hamamları ile tuvaletler dış ve iç temizliği sağlıyordu. Evlerde, buhar odaları ve oturma odaları zemin altından merkezi şekilde ısıtılıyordu. Buna karşın Britanya sakinleri evlerinin düzgün bir şekilde ısıtılması gerektiği fikrine ancak 20. yüzyılda alıştılar.

Tüm bunlara rağmen Romalılar mühendislik ve hidrolik dışında fazla bir yenilik getirmemişlerdir. Bilime çok az katkı yaptılar. Tarımda, su değirmenleri imparatorluk döneminin sonuna doğru yeni uygulamaya konulmuştu, yel değirmenleri ise henüz ortaya çıkmamıştı. İnsan ve hayvan kası temel enerji kaynağıydı. Romalıların emekten tasarruf eden makineler icat etmeye çalışmamalarının nedeni çok sayıda kölenin emeğinin kullanabilmesine bağlanır. Bunda belli bir gerçeklik payı olabilir ama başka açıklamalar da mümkündür. Teknolojinin durumu göz önüne alınınca, iyi bir fikri uygulamaya dönüştürme problemi orada da vardı. Keza, imparatorluğun tarihçesi kırlardaki malikâneleri giderek daha fazla kendi kendine yeterliliğe zorlamaktaydı. Bu işletmeler kendi sorunlarını çözecek kadarını yaptılar ve deneylere girişmediler. Nihayet, dışarıdan gelen bir baskı veya teşvik de yoktu. Çin'in teknik beceri hazinesi çok uzaktaydı ve Roma'nın yakın komşuları onu zorlayacak herhangi bir etkileyici sisteme sahip değillerdi.

Romalıların en çok takdir ettikleri entelektüel faaliyet tipik olarak pratik bir dal olan hukuk ve onunla ilgili olan hitabet gibi görünmektedir. Roma klasik Yunanistan'a benzer şekilde filozofları teşvik edecek bir ortam yaratmamıştır, ama

Çinliler ve Hintliler dahil diğerleri de bu alanda farklı değildir. Hellenistik dönemin filozofları da öncülleri kadar orijinal birer düşünür değildir. Bununla birlikte Roma kültürü Stoacı felsefenin bazı iyi tefsircilerini, birkaç dikkate değer tarihçi ile Latince nesir ve nazımın çok sayıda yazarını yetiştirmiştir ki, bunlar arasında yer alan epik şair Virgil dünya edebiyatının tartışmasız dev bir isimdir.

Roma entelektüel başarılarını Yunanistan ile mukayese ederek zayıf göstermek kolaysa, yüzyıllar boyunca o derece gösterişli bir yetenek sahibinin ortaya çıkması Roma kültürünün muhafazakâr fikirlere dayandığını gösterir ve Yunan geleneğinin bununla ilgisi büyüktür. Yüksek makamlara gelen Romalı politikacıların uzun süre yönetici, general, inşaat ve mühendislik çalışmalarında gözetimci, avukat ve hâkim olarak görev yaptıkları görülür. Roma bu görevleri yapabilecek çok sayıda insan yetiştirmiştir. Romalıların yönettikleri imparatorluk hoşgörülü ve kozmopolitti, öyle ki Hıristiyanlık gibi, gelecekte huzursuzluklara gebe olan son derece devrimci bir inanç dahi, köklenip gelişme olanağı bulabilmiştir. Bunda belli bir entelektüel karmaşıklığın da payı vardır. Daha sonra geriye bakıp, insanları kâfirlikle yargılayan başka bir Hıristiyan imparatorluğudur.

Hıristiyanlık ve imparatorluk

Hıristiyan cemaatler ve gruplar kısa sürede Roma dünyasının her yanında ortaya çıktı. Herkes Kudüs'teki Hıristiyanların, İsa'yı bizzat gören ve dinleyen ilk nesil kilise liderleri olarak özel saygıya layık olduğu konusunda hemfikirdi. Fakat bütün Hıristiyanlar arasındaki yegâne bağlantı yeni inanca kabul edilmelerinin işareti olan vaftiz törenleri, İsa'nın yükselişine olan inanç ve şükran ayiniydi. Şükran ayini İsa'nın tutuklanmadan ve yargılanarak çarmıha gerilmeden önce havarileriyle birlikte yediği son yemeğin canlandırılması ve anılmasıydı. Hıristiyanlar aynı zamanda dünyanın sonunun yakın olduğuna, İsa'nın kendisine sadık olanları toplamak üzere geri döneceğine ve onlara son hüküm sırasında yardımcı olacağına inanırlardı. Eğer durum buysa, o halde burada dua etmek ve beklemekten başka yapacak pek bir şey yoktu. Bu nedenle kiliseleri yönetmek çok zor bir iş değildi. Bununla birlikte, kiliselerin sayıları ve zenginlikleri arttıkça, alınması gereken idari kararlarla birlikte piskopos ve diyakoz gibi görevliler de ortaya çıkıyordu. Bu görevliler zaman geçtikçe, papazlığa ait daha fazla roller üstleniyor ve idari işlerin yanı sıra ibadetin yönetilmesi ve teolojik konularla da ilgileniyorlardı.

İlk büyük değişim Hıristiyanlığın Yahudilikle bağının kopartılması oldu. Her ne kadar temelde Yahudilerden aldığı tektanrıcılığı; İncil'in Eski Ahit kitaplarını ve insanlığın kaderini, seçilmişlerin tarihteki özel (hac) yürüyüşünün bir uzantısı olarak görmeyi hiçbir zaman bırakmadıysa ve Hıristiyan kültürü Yahudi geçmişinin fikirlerine ve imajlarına karışmış halde kalmışsa da, Yahudi toplumu ve Yahudi ulusundan koptu. Romalılar uzun zaman Hıristiyanlığı bir başka Yahudi mezhebi olarak gördü-

ler ama *gentile* kiliselerinin çoğalması onları farklı kıldı. Bu sırada Hıristiyan Yahudiler, halklarının uzun süredir bekledikleri mesihin İsa olarak geldiği görüşü konusunda diğer Yahudileri ikna edemedi. Onların sünnet olmamış *gentile*ler ile birlikte ortak yemeklere katıldıkları, domuz yedikleri ve Yahudi kanununun diğer emirlerini yerine getirmediklerini bilerek sinagoglara devam etmeleri pek mümkün değildi.

Diğer bir dönüm noktası MS 66 yılında Filistin'de Yahudilerin Romalılara karşı çıkardığı büyük isyan sırasında meydana geldi (ileride imparator olan Vespasian buradaki birliklere komuta ediyordu). Bu Romalıların başa çıkmak zorunda kaldıkları en zorlu isyandı. Yedi yıl savaştıktan, Kudüs'ün sakinlerini hayatta kalmak için yamyamlığa başvurmak zorunda bıraktıktan ve sürgünden sonra tekrar yapılan tapınağın tahribinin ardından, ayakta kalan son Yahudi güçleri MS 73 yılında Masada direniş noktasında teslim olmaktansa toplu intihar yolunu seçtiler. Hıristiyanlar isyana katılmamıştı ve bu durum Roma otoritelerinin onlara daha az şüpheci yaklaşmalarına sebebiyet vermiş olabilir. Ancak Filistin dışındaki diğer Yahudiler de isyana katılmamışlardı. İsyandan sonra Kudüs, Yahudilerin elinden alındı (Hadrian 135 yılında burayı bir İtalyan kolonisi yaptı ve Judea'daki Yahudilerin hepsini buradan uzaklaştırdı). Başka yerlerdeki Yahudiler kendi dini otoritelerinin yönetiminde büyük ölçüde kendi başlarına bırakıldılar. Bununla birlikte isyan sonrasında, tapınak da ortadan kalkınca Yahudi halkı kendi varlığının bilincine daha çok sarıldı ve kanunlarını harfiyen uygulamaya başladı. Bu durum Hıristiyan Yahudileri daha da garip bir durumda bıraktı.

Yahudiler, bütün bunların yanı sıra Hıristiyanlara ilk zulmedenlerdi. Sadece İsa'nın çarmıha gerilmesini istemekle kalmamışlar, ilk Hıristiyan şehidi olan Aziz Stephen'ı (St. Stephen) öldürmüşler ve Aziz Paul'e en zor anlarını yaşatmışlardı. Bazı biliminsanları Roma Yahudilerini MS 64 yılındaki büyük yangın için suçlayarak, Hıristiyanlara yapılan ilk Roma zulmüne neden olduklarını söylemiştir. Efsaneye göre hem Aziz Peter hem de Aziz Paul bu baskı sırasında ölmüşlerdir. Başkentteki Hıristiyanlar kesinlikle arenada çok sert şekilde cezalandırıldılar veya canlı olarak yakıldılar. Bu her ne kadar korkunç bir şeyse de, olağandışı ve yerel bir durumdu. Hıristiyanlar geleneksel olarak 2. yüzyılın ortalarına kadar resmi hoşgörüden yararlanmıştır. Kuşkucular onlar hakkında hikâyeler anlatmışlar; kara büyü, yamyamlık ve ensest yaptıklarını söylemişlerdir. Bazı Romalılar Hıristiyanların kendilerini tanrının gözünde efendileri kadar iyi görmelerini ve kocaların, ebeveynlerin ve köle sahiplerinin geleneksel otoritesine karşı direnmelerini hoş karşılamamışlardır. Batıl inançlı insanların Hıristiyanları doğal felaketlerin nedeni olarak görmeleri kolaydı çünkü eski tanrıların Hıristiyanların hoşgörüyle karşılanmasına kızarak açlık, sel ve veba gönderdiği ileri sürülmekteydi. Bunlar otoriteleri fazla etkilemedi ve otorite Hıristiyanlık ile ancak 2. yüzyılda karşı karşıya geldi.

Zulüm ve ilerleme

Bir zaman sonra bazı Hıristiyanların imparator ve Roma tanrılarına kurban adamadıkları ortaya çıktı. Romalılar Yahudilerden benzer bir ret yanıtı aldılar: Onlar âdetleri saygıyla karşılanması gereken farklı bir toplumdu. Fakat şimdi Hıristiyanların çoğu Yahudi değildi. O halde diğerleri gibi bu resmi saygı eylemlerini yapmamaları için bir neden var mıydı? Bunu mahkûmiyetler izledi: Hıristiyan oldukları için değil, kanunun emrettiği bir şeyi yapmayı reddettikleri için. Bu, hiç kuşku yok ki resmi olmayan baskıları teşvik etti; 2. yüzyılda imparatorluğun birçok bölgesinde, özellikle Galya'da Hıristiyanlara karşı pogromlar (toplu kıyım ve yağmalar) ile tacizler başladı.

Bununla birlikte bu yüzyıl kilisenin ilerlemesine şahit oldu. "Fathers" (Kilise babaları) adı verilen büyük isimlerin ilk grubu –Hıristiyan doktrininin ana hatlarını ortaya koyarak bunu diğer inançlardan daha kesin hatlarla ayıran, Hıristiyanların görev ve yükümlülüklerini daha kesin bir şekilde belirleyen teologlar ve idareciler– bu çağa aittir. Bunlardan ikisi Hıristiyan ve Yunan fikirlerini birleştirme yolunda gösterdikleri gayret nedeniyle (böylece Hıristiyanlığın bir dizi diğer Doğu inancından daha net bir şekilde ayrılmasına yardım ettikleri için) özellikle önemlidir ki, bunlar İskenderiyeli Aziz Clement ve öğrencisi Origen'dir. Kilise babalarının entelektüel ve moral başarıları çok büyüktü ve çağın bazı diğer özellikleri de onlara yardım etti. 2. yüzyılda dinde yeni yollar arayışı Roma dünyasında yaygındı ve Hıristiyanlık bundan yararlandı. Dahası, Roma kanunları ve düzeni tarafından bir arada tutulan ve herkesin rahatça seyahat edip her yerde Yunanca konuşan birilerini bulabildiği bir dünyada yeni bir fikir hızla yayılabilirdi.

3. yüzyılın sonunda imparatorluk nüfusunun belki onda biri Hıristiyan olmuştu ve bir imparator (en azından görünüşte) bu dine katılmış, bir diğeri de İsa'yı evinde özel olarak saygı gösterilen tanrıların arasına katmıştı. Birçok yerde, yerel yetkililer artık resmi olarak yerel Hıristiyan liderlerle konuşmaya alışmışlardı ve genellikle toplulukların önde gelen kişileri olan bu liderler piskoposlar olarak toplum işlerinde önemli rol oynuyor ve Hıristiyanları temsil ediyorlardı. Dahası, imparatorluk, iyi yönetilen inanç sahipleriyle uğraşmaktan daha büyük sorunlarla karşı karşıyaydı.

SINIRLAR

Partlar ve Persler

MÖ 92 gibi eski bir tarihte Roma ordusu Fırat'a ulaşmıştı. Cumhuriyet ilk kez Partlar ile doğrudan temas halindeydi ve bunlar gelecekteki üç asır boyunca imparatorluk işlerinde önemli bir rol oynayacaktı. Yaklaşık kırk yıl sonra Mezopotamya'yı istila eden bir Roma ordusu, tarihindeki en büyük felaketlerden birine uğrayarak

birkaç haftada tamamen imha edilince bu çok açık bir biçimde ortaya çıktı. Partlar ile uğraşmanın kolay olmayacağı anlaşılmaktaydı. Bunlar eskiden göçebe olan Orta Asya kökenli Hint-Avrupa halklarından biri olup at sırtında savaşmaları, ortaya çıkıp dörtnala kaçmaya başlarken eyer üzerinde geri dönüp ok atmalarıyla meşhurlardı. "Part atışı" terimi de buradan gelmektedir. Partlar Hazar Denizi'nin güneydoğusunda, daha sonra Asya'dan Doğu Akdeniz'e giden büyük kervan yolu –Çin'den gelen İpek Yolu– olan bölgede yerleşmeye karar vermişlerdi. Zamanla bu yol Part krallarına zenginlik getirecekti. Burada önce Pers hâkimiyetinde yaşamışlar, sonra da Selevkosların egemenliğine girmişlerdi ama MÖ 3. yüzyılın ortalarında Part lideri buna son vermeye karar vererek kendi başına hareket etmeye başlamıştı. Bu, yaklaşık beş yüzyıl sürecek olan bağımsız Part Krallığı'nın başlangıcı olmuştu.

Bunu izleyen yüzyılın bir döneminde, doğuda Afganistan'ın kuzeyinden batıda Babil ve (artık Selevkos Krallığı'nın elinde kalan yegâne yer olan) Suriye ile Fırat sınırına kadar uzanan bir Part imparatorluğu kurulmuştu. Çin imparatorları bile Partlar ile diplomatik ilişki geliştirmenin önemli olduğuna karar vermişlerdi. Çin'de çok değer verilen mükemmel Part atlarının şöhretinin de, başka nedenlerin yanı sıra bu kararda etkili olması muhtemeldir. Part kralları sikkelerinde kendilerine "Büyük Kral" ve "Kralların Kralı" gibi Pers hükümdarlarının geleneksel unvanlarını kullanıyor ve Akamenidlerin otoritesini miras aldıklarını iddia ediyorlardı. Bununla birlikte erken dönem Part ülkesi muhtemelen merkezileşmiş ve iyi örgütlenmiş bir devletten ziyade, tepedeki efendinin ordusuna kendi takipçilerinden birlikler getiren büyük asilzadeler koalisyonuna benzemekteydi. Ne var ki Romalılar bununla karşılaştığı zaman Part ordusu güçlü bir araç haline gelmişti. Geleneksel atlı okçularının yanı sıra Romalılarda olmayan başka bir birlikleri daha vardı ki, bunlar atların da savaşçılar gibi zincirli zırh kuşandığı, *cataprachts* adı verilen ağır zırhlı süvarilerdi.

Romalılar ve Partlar, uzun süre Anadolu'nun doğusunda bir sınır krallığı olan ve her ikisinin de kendi etki alanları içinde gördüğü Ermenistan üzerinde mücadele ettiler. İki taraf arasına gidip gelen çatışmalar oldu ve her ikisi de bazen zafere ulaştı. Bir seferinde bir Roma ordusu Part başkentini işgal etti ama sınırda fazla değişiklik olmadı. Tartışma konusu olan bölge, Roma'ya çok uzaktı. Çok fazla masraf ve gayret göstermeden buradaki fetihleri elde tutmaya imkân yoktu ve Part krallarının Roma tehdidini Asya'dan tümüyle atmalarına izin vermeyecek kadar iç sorunları vardı. Yaklaşık MS 225 yıllarında son Part kralı, Fars veya Pers ülkesinin yöneticisi olan bir vasal tarafından öldürüldü. Onu düşüren adamın adı Ardaşir (Yunanca konuşanlar ona *Artaxerxes* adını vermişlerdi) idi. Ardaşir'in neslinden gelenler Akamenidlerin ihtişamını ve büyüklüğünü yeniden yaşatacaklar ve Yakındoğu'nun büyük bölümünde Pers üstünlüğünü tekrar kuracaklardı.

Sasani Pers İmparatorluğu (Ardaşir'in atalarından biri olan Sasan'ın adı verilmişti) Roma'nın en büyük düşmanı olacak, yöneticileri ise geçmişin devamlılığını vurgu-

lamaya çabalayacaktı. Pers kraliyetine ait geleneksel unvanları ve Zerdüşt dinini benimsediler. Ardaşir aynı zamanda Akamenidlerin en büyüğü olan Darius tarafından yönetilen bütün topraklar üzerinde hak iddia etti. Geleneksel Sasani bürokrasisi ise daha da geriye, Asur ve Babil'e gitti ve bu şekilde kraliyet için ilahi bir otorite iddiasında bulundu. Kuşkusuz ki buna karşı çıkanlar oldu. Monarşi ile eski Part şeflerinden geldiklerini iddia ederek gücü ellerinde tutmak isteyen büyük asil aileler arasında mücadeleler oldu. Sonunda, yüzyıllar süren çatışmalardan sonra Sasani İmparatorluğu, biçim olarak olmasa da gerçekte Romalılardan daha uzun yaşayacaktı. Persler tarafından gelen tehdit aslında daha tehlikeliydi, çünkü Roma başka yerlerden gelen tehditler ve kendi iç karışıklıklarıyla kısıtlanmış bir haldeyken ortaya çıkmışlardı. Bu durum devam etti. Örneğin MS 226 ile 379 arasında Roma'nın otuz beş imparatoru olmuşken Sasanilerde sadece dokuz kral yönetimde kaldı. Uzun hükümdarlıklar ve bunlarla gelen istikrar bir avantajdı. I. Şapur (241-272) belki de Sasaniler arasında en öne çıkanıydı, yani en azından yönetiminin neredeyse sonuna kadar öyle idi. Bir kez bir Roma imparatorunu esir almasının yanında (bu Valerian'dı ve zavallının Persler tarafından diri olarak derisinin yüzülüp doldurulduğu söylenmişti ki, bu doğru olmayabilir) Ermenistan'ı almış ve birkaç kez Suriye ve Kapadokya'daki Roma vilayetlerini istila etmişti. Bunu takiben Roma ile İran arasında daha uzun barış dönemleri olmuş, fakat iki büyük güç hiçbir zaman birlikte yaşama konusunda bir sonuca varamamıştı.

MS 117'de İmparator Trajan öldüğü zaman Roma en geniş sınırlarına ulaşmıştı. O dönemde modern ABD'nin yarısı kadar bir yüzölçümüne sahipti. Roma toprakları Kuzeybatı İspanya'dan İran Körfezi'ne kadar uzanıyordu. Ermenistan MS 114 yılında ilhak edilmişti ve bu Roma'nın sınırlarını kuzeydoğuda Hazar Denizi'ne kadar uzatmıştı. Tuna'nın kuzeyindeki büyük Daçya vilayeti birkaç yıl önce fethedilmişti. Bu toprakların bazıları (özellikle Fırat'ın ötesinde olanlar) bir kez neredeyse terk edilecekti ama bunlar olmadan da bu muazzam bölgeler büyük güvenlik sorunları doğurmaktaydı. Roma her ne kadar sadece doğudan gelen büyük bir güç tarafından tehdit ediliyorsa da –sahaya büyük ordular çıkarabilen ve uzun vadeli diplomatik ve stratejik planlar yapabilen Roma gibi bir devlette– zaman geçtikçe diğer yerlerdeki sorunlar da zorlaşmaktaydı. MS 42 yılında Moritanya'nın alınmasından sonra, işlerin nispeten sakin kaldığı yegâne yer Afrika'ydı. Bunun nedeni Roma'nın Afrika'da kayda değer Afrikalı komşusunun olmaması ve Roma hâkimiyetinin sınırlarındaki yerli nüfusun fazla olmamasıydı, orada sadece çöl vardı.

Avrupa: sınırlar (limes)

Avrupa'da işler çok farklıydı. Karadeniz'den Ren Nehri'nin ağzına kadar her yerde Romalıların çoğu zaman savaş halinde olduğu Cermen halklar bulunmaktaydı. Bazıları Romalılar tarafından yaşadıkları topraklardan atılmıştı. Ciddi birer düşman

olabiliyorlardı. Augustus imparatorluğun sınırlarını Elbe'ye kadar uzatmak istedi fakat bunun mümkün olmadığı anlaşıldı. MS 9 yılında üç lejyonun tümüyle yok edilerek, Roma moralinin bu olaydan sonra söz konusu lejyonların numaralarının ordu listesinde bir daha gösterilmeyecek şekilde bozulduğu bir yenilgi de bunun tek nedeni değildi. Bu halkların yol açtığı sorunlar nedeniyle karmaşık bir sınır sistemi yaratıldı ki Romalılar buna *limes* demekteydi.

Limes bugün olduğu gibi sadece bir hükümetin sorumluluklarının bitip diğerinin başladığını gösteren bir sınır değil, arkasında bulunanları korumayı ve bunları diğerlerinden ayırmayı amaçlayan bir şeydi. İki değişik kültürü birbirinden ayırıyor, Tuna ötesindeki Cermenik toplumlardan (Slavlar henüz tarih sahnesine çıkmamıştı) farklı bir "Latin" Avrupa'yı tanımlıyordu. Sınırın bir tarafında Roma düzeni, kanun, zengin pazarlar, güzel kentler kısacası uygarlık; diğer tarafta ise kabile toplumu, teknik gerilik, kara cehalet ve barbarlık vardı. Tabiatıyla tam bir yalıtılmışlık mümkün değildi ve daima giriş çıkışlar oluyordu. Buna rağmen Romalılar sınırı, başka yere yapılan bir yolculuktaki ara menzil olarak değil, ihtiyatlı bir şekilde gözledikleri bir şey olarak ele alıyor ve mümkün olan yerlerde onu doğal engellere dayandırıyorlardı. Sınırın çoğu Tuna ve Ren nehirlerini izliyordu. Doğal engeller arasındaki boşluklara tezek, kereste ve bazen de taş kullanarak tahkimatlar inşa ediliyordu. Sınır boyunca yer alan daimi lejyon kampları, işaret kuleleri ve daha küçük tahkimatlı mevzilerle bağlanıyordu. Askerlerin sınır boyunca istenilen noktaya hızla yürüyebilmeleri için yollar yapılmıştı. Yukarı Ren ve Tuna arasındaki uzun bir hat boyunca bir dizi mevzii yer alıyor ve Dobruca bölgesinde de bir başka grup, denize kadar uzanıyordu. Bunlar arasında en dikkate değer olanı MS 122 yılında Britanya'da Tyne ile Solway Körfezi arasında uzanan ve hâlâ onu yaptıran imparatorun adıyla, yani Hadrian Duvarı olarak adlandırılan tahkimattır. Bu 80 Roma mili (yaklaşık 120 km) uzunluğunda bir taş duvardı; her iki tarafından on metre genişliğinde ve üç metre derinliğinde hendeklerle korunuyordu. On altı kalesinin yanı sıra bir millik aralıklarla yerleştirilen daha küçük mevzilerin arasında da ikişer kule bulunuyordu. Hadrian'ın biyografisti duvarın amacının Romalıları barbarlardan ayırmak olduğunu yazmıştır. Bu duvar biri 2., diğeri de 4. yüzyılda garnizonun geçici zayıflaması neticesinde aşılmış, barbar İskoçlar ve Piktler güneyin derinliklerine kadar girerek yağma ve tahrip eylemleri gerçekleştirmişlerdir.

Kıta Avrupası'nda, Ren sınırı nispeten kısa olmasına rağmen sekiz lejyonla korunuyordu. Augustus'un zamanında ordu çoktan gönüllü adaylara dayanan ve uzun süreli hizmet yapılan bir güç haline dönmüştü. Bunların daha fazlası da vilayetlerden gelmekteydi. Çoğu barbardı ve sadece yerel bir geçmişi olan usta birliklerde (örneğin Balear Adaları'nın sapancıları ya da Tuna vilayetlerinin ağır süvarisi) değil aynı zamanda Roma askeri gücünün nüvesi olan piyade lejyonlarında da hizmet yapıyorlardı. Genelde toplamı 160.000 asker olan yirmi sekiz lejyon olur, bunların hepsi sı-

nır boylarında ya da İspanya ve Mısır gibi uzak vilayetlerde görev yapardı. (Yardımcı birlikleri ile süvari gibi uzman kuruluşlarda da yaklaşık aynı sayıda asker bulunurdu). Aynı bölgelerde uzun süre görev yapmak zaman geçtikçe lejyonları hareketsizleştirme eğilimi yaratmış, garnizon kentleri bağımlılar ve ailelerden oluşan ve kolayca harekete geçemeyen geniş bir nüfus barındırır olmuştu. Fakat birbiriyle bağlantılı olan yol ağları imparatorluğun komutanlarına, kuvvetlerini bir yerden diğerine hızla yürütme konusunda hâlâ büyük avantajlar sağlıyordu. Ordunun konumlanması zamanla değişen stratejik gereksinimleri yansıtacak şekilde değişti, 3. yüzyılın başında Ren lejyonları yerlerinden alınırken Tuna ordusunun büyüklüğü iki katına çıkarılmıştı.

Barbar baskısı

MS 200 yılından kısa bir süre sonra Cermen halklar sınırlarda daha fazla baskı yapmaya başladı, sınırı geçip imparatorluk topraklarına yerleşmek istiyorlardı. Kuşku yok ki bazıları uygarlık ve zenginliğin cazibesine kapılmıştı. Fakat başka temel güçlerin de etkisi vardı. İster doğal (iklim değişikliği gibi) ister politik (örneğin daha sonra Avrupa'da Hunlar olarak hatırlanacak olan Hsing-Nu halkının hanları tarafından rahatsız edilmesi) nedenlerle olsun, Orta Asya'da meydana gelen değişikliklerin etkisiyle batıya itilen Doğu halklarının baskısı artmaktaydı. Bir nevi zincirleme etkinin ucunda bulunan Cermen kabilelerin Roma sınırına toslaması kaçınılmazdı.

Barbarların herhangi bir anda muharebeye sürebilecekleri adam sayısı yirmi ya da otuz bini aşmıyor gibiydi ama bunlar 3. yüzyıldaki imparatorluk için fazla güçlüydü. Başka bölgelerdeki gerilimler ve güç saptırmaları da göz önüne alındığında, Romalıların onları süresiz olarak durdurmaları imkânsızdı. İlk başta bazı Ren kabilelerinin Roma topraklarına yerleşmelerine izin verildi (bunlar daha sonra gelenlere karşı sınırı savunmak üzere askere alındı).

Daha sonra, MS 251 yılında başka bir Cermen halkı olan Gotlar Tuna'yı geçtiler (ve muharebede bir imparatoru öldürdüler) ve bunu beş yıl sonra Frank halklarının Ren'i geçmesi izledi. Diğer bir grup olan Alamanni Milano'ya kadar güneye inerek akın yaptı. Bu sırada Gotlar Yunanistan'a indiler ve buradan deniz yoluyla İtalya ve Küçük Asya'yı taciz etmeye başladılar.

Bu, Roma için korkunç bir dönemdi. Barbar saldırıları devam ederken yeni bir içsavaş ve tartışmalı veraset dönemi başlamıştı. Bazı 3. yüzyıl imparatorları kendi askerleri tarafından öldürüldü; birisi muharebe sırasında kendi başkomutanı tarafından alaşağı edildi, ama o da subaylarından birinin ihanetine uğrayarak Galyalılar tarafından öldürüldü. Ezici vergiler, ekonomik gerileme ve yükselen enflasyon yüksek çevrelerden çok uzak olan halkları ezmeye başladı. İleri gelenler kasaba encümenlerinde veya memur olarak hizmet etmekten kaçınmaya başladılar çünkü bu, para krizi arttıkça çoğunlukla ayni olarak toplanan daha ağır vergiler nedeniyle sevimsizle-

şen bir iş haline gelmekteydi. Diğer bir belirti da birçok kentin savunma duvarları inşa etmeye başlamasıydı. Antoninler zamanında bunlara ihtiyaç yoktu ama şimdi Roma'nın surları bile elden geçiriliyor ve yüzyılın ikinci yarısında, daha önce hiç tahkim edilmemiş olan kasabalar bile savunma hazırlıkları yapıyordu.

DİOCLETİANUS VE KONSTANTİN

Yüzyılın sonunda Roma'nın şansı değişti ve bir kez daha bir dizi yetenekli imparator başa geçti. Suyun akışını tersine çeviren ilk kişi bir İliryalı olan Aurelian idi. Her ne kadar İran'ı istila etmeden önce bir cinayete kurban gitmişse de, senato ona uygun bir şekilde "Roma İmparatorluğunun Onarıcısı" adını vermişti. Bununla birlikte halefleri de onun gibi iyi birer askerdi. Aurelian'ın ölümünden yaklaşık on yıl sonra, bir başka İliryalı olan Diocletianus tahta geçti ve sadece (en azından görünüşte) imparatorluğun eski gücünü ve şanını geri getirmekle kalmadı, işlerin yürütülme biçimini de dönüştürdü. Mütevazı bir aileden gelen Diocletianus'un çok geleneksel bir düşünce yapısı ve kendi rolü konusunda abartılı bir bakışı vardı. Örneğin "Jovius" adını aldı ki bu eski Yunan Zeus'u ve Roma'da tanrıların kralına verilen isim olan Jove veya Jüpiter idi. Öyle görünüyor ki kendisini uygar dünyayı tek başına ayakta tutan, tanrı benzeri bir kişi olarak görüyordu.

İşleri ele almaya başladığı zaman Diocletianus imparatorluğun sorunları için daha pratik başka çareler bulmaya çalışmıştı. Enflasyonu durdurmak için fiyatları ve ücretleri sabitleme girişimi felaketle sonuçlandı. Ne var ki en önemli adımı tüm sonuçlarını kendisinin de göremediği bir şey olabilir: Diocletianus imparatorun doğu ve batı olarak ayrı yollara gidecek iki farklı varlığa bölünmesinin yolunu açtı. Bunun veya buna benzer bir sonucun kaçınılmaz olup olmadığı çok tartışılmıştır. Roma İskender'in Hellenleşmiş doğudaki imparatorluğunun büyük kısmını, büyük fatihin hiç ziyaret etmediği batıdaki Yunan dünyası ile kaynaştırmıştı. Her ne kadar bu ikisi arasında daima gözle görünür farklılıklar kalmışsa da, gerilimler ancak 3. yüzyılda ortaya çıktı. Daha zengin olan Doğu'nun kaynakları Persler ve barbarlara karşı kullanılmak zorunda kalınınca, Batı'nın sorunlarıyla uğraşmak imkânsızlaştı. MS 285 yılında Diocletianus, imparatorluğu Tuna'dan Dalmaçya'ya inen bir hat ile ikiye bölerek bir çözüm denedi. Batı yarısına, kendisi gibi Augustus unvanı taşıyan ortak bir imparator atadı. Her ikisinin de halefleri olarak belirlenen ve Sezar adı verilen yardımcıları bulunuyordu. Bunu diğer değişiklikler izledi. Senatonun elinde kalan güçler ortadan kalktı ve senatör olmak sadece bir şeref payesinden ibaret kaldı. Eski vilayetler imparatorluk adayları tarafından yönetilen ve *diyoceses* olarak adlandırılan daha küçük birimlere ayrıldı. Ordu yeniden gruplandı ve büyük ölçüde genişletildi. Zorunlu hizmet geri getirildi ve silah altındaki insan sayısı kısa sürede yarım milyona çıktı.

Hiç kuşku yok ki, bu yeniden düzenleme bir süre için yararlı oldu fakat bu sistemin kendi zaafları vardı. Augustus'ların sessiz bir şekilde tahta çıkmaları için kurulan mekanizma sadece tek bir kez, Diocletianus ve mesai arkadaşı MS 305 yılında tahttan feragat ettikleri zaman işledi. (Diocletianus Hırvatistan kıyısındaki Split'de bulunan muazzam sarayında emekliliğe çekildi ki, bunun harabeleri günümüzdeki modern kentin büyük bölümünü kapsamaktadır.) Daha büyük bir ordu daha fazla verginin daha az bir nüfus tarafından ödenmesi anlamına geliyordu. Ancak, uzun vadede burada çok önemli bir adımın atılmış olduğu görülebilir. Haleflerinin imparatorluğun Diocletianus'un planına göre taksimine sadık kalmamalarına ve imparatorluğu bir bütün olarak yönetmek için girişimde bulunmalarına rağmen, bundan sonra gelecek olan her imparator uygulamada geniş ölçekli bir bölünmeyi kabul etmek zorunda kalacaktı.

Reform çabasının diğer bir yanı da –ve bunun, insanların artık imparatorluğun geleceğini garanti görmediklerini veya aynı şekilde sadakat duymadıklarını gösterdiği kesindir– hükümdarın eşsiz ve neredeyse ilahi olan otoritesi, gerçekte Doğulu tarafına yapılan vurgudur. Bu Hıristiyanlığın geleceği için çok önemli olacaktı ve dini hoşgörüyle ilgili eski Greko-Romen gelenek için çok kötü bir işaretti. İmparatorluk inancına Hıristiyan kurbanı geleneği canlandırıldı. Diocletianus'un Hıristiyanlara karşı son genel baskı kampanyası 303 yılında başlatıldı ve her ne kadar Mısır ve Asya'da kısa bir süre daha devam ettirildiyse de, Batı'da, iki yıl sonraki feragatinden sonra uzun sürmedi.

Paradoksal olarak, Hıristiyanlık en önemli imparator sayılabilecek olan Konstantin sayesinde ilk dünyevi zaferinin arifesindeydi. Konstantin 306 yılında ordu tarafından York'ta imparator ilan edildi ve 324 yılında yirmi yıl süren içsavaştan sonra imparatorluğu tekrar birleştirdi. Bundan sonra Hıristiyanların tanrısının kendisine yardım edip etmeyeceğini görmeye karar verdi. Onun dini inançları veya samimiyetinden kuşku duymak için bir neden yoktur. Her zaman bir monoteist inancın hasretini çekmiş gibidir ve kültü imparatorla alakalı olan bir güneş tanrısına tapmıştır. 312 yılında, önemli bir muharebenin hemen öncesinde, ona göründüğünü ileri sürdüğü bir şeyin sonucunda askerlerine, Hıristiyanların tanrısına saygılarını göstermek üzere kalkanlarına bir Hıristiyan işareti koymalarını emretti. Muharebeyi kazandı. Kısa bir süre sonra, Hıristiyanlık tekrar hoşgörü ve imparatorluk desteğine sahip oldu. Konstantin bundan sonra Hıristiyan kiliselerine hediyeler verdi (her ne kadar sikkeleri daha uzun yıllar boyunca güneş sembolü ile basılacak olsa da) ve önemli bir dini tartışmada tarafların isteği üzerine hüküm vererek onların içişlerinde de rol oynamaya başladı. Bu eylemlerde, Konstantin'in kişisel olarak bu dini kabule yavaş bir şekilde yaklaştığı görülebilir.

320 yılından itibaren sikkelerin üzerindeki güneş kayboldu ve Roma askerleri kilise törenlerine gitmek zorunda kaldı. 321 yılında, her ne kadar bunu güneş tanrısına olan saygısından dolayı yaptığını söylemiş olsa da, pazar gününü resmi tatil ilan etti.

Kiliseler inşa etti ve bu dini kabul edenlere ödül ve iş vererek teşvik etti. Nihayet, kendisi eski dinleri ve inançları hiç reddetmemiş olmasına rağmen bir Hıristiyan olduğunu ilan etti. İlk dönem Hıristiyanlarının çoğu gibi Konstantin ölüm döşeğine kadar vaftiz edilmedi; fakat 325 yılında İznik'te, bütün Hıristiyan dünyasından gelen piskoposların katılımıyla gerçekleşen, kilisenin ilk ekümenik konseyine başkanlık yaptı. Bu olay, imparatorların özel bir dini yetkiye sahip kılındıkları ve 16. yüzyıla kadar devam eden bir geleneği başlattı. Konstantin bunun yanı sıra başkentini Karadeniz'in girişindeki eski Yunan kolonisine almaya karar vererek istikbal için bir başka büyük katkıda bulundu. Burası Konstantinopolis (Konstantinopl veya Konstantiniye) olarak bilinecekti. Burada Roma'ya rakip olacak fakat pagan dinlerle lekelenmemiş bir kent inşa etmek istedi. Burası bin yıl boyunca bir imparatorluk başkenti kalacak ve bir beş yüz yıl daha Avrupa diplomasisinin odağı olacaktı. Fakat Konstantin'in geleceğe bıraktığı en derin iz imparatorluğu Hıristiyan yapmaktı. Kendisi bunu bilmiyordu ama Hıristiyan Avrupa'nın temellerini atmaktaydı. Çoğu zaman ifade edildiği gibi, her ne kadar "Büyük Konstantin" unvanını hak etmesinin nedeni, yaptıklarının sebepleri veya kimliği değil, sadece yapmış olduklarıdır.

Konstantin'in devrinde Doğu Roma İmparatorluğu hâlâ Batı'dan daha fazla tehdit ediliyor gibi görünse de, yaptıklarının etkisi Doğu ile Batı arasındaki kültürel bölünmeyi artırmıştır. Doğu daha fazla nüfusa sahip olup kendisini besleyebiliyor, daha fazla vergi ve asker toplayabiliyordu. Batı ise fakirleşiyor, kentleri geriliyor, Afrika ve Akdeniz adalarından tahıl ithal ediyor ve sonunda savunma için barbarlardan alınan askerlere dayanmak zorunda kalıyordu. Zamanla Konstantinopolis Roma'ya rakip oldu, hatta ihtişamıyla onu geçti. Daha da önemlisi Hıristiyanlık iki bölgenin ayrışmasını destekledi: Latince konuşan Batı'da iki büyük Hıristiyan topluluğu bulunuyordu, bunun birisi papa olan Roma piskoposu başkanlığındaki Roma, diğeri de Afrika cemaati idi. Bunlar giderek Küçük Asya, Suriye ve Mısır'ın Yunanca konuşan kiliselerinden farklılaştılar. Bu grupta yer alanlar Doğu etkilerine daha açıktı ve Hellenist geleneğin daha fazla etkisi altındaydı.

Batıda imparatorluğun sonu

Konstantin'in oğulları 361 yılına kadar imparatorluğu yönettiler. Daha sonra imparatorluk tekrar eş imparatorlar arasında bölündü ve bundan sonra sadece bir kez tek bir kişi tarafından yönetildi. Bu hükümdar 380 yılında nihayet eski pagan tanrılarına tapılmasını yasaklayarak imparatorluğun tüm gücüyle Hıristiyanlığı destekledi ve esas itibariyle eski Roma geçmişiyle bağları kopardı. Fakat bu tarihe gelindiğinde Batı'da işler zaten çöküşe doğru gidiyordu. 500 yılına gelindiğinde Batı Roma İmparatorluğu ortadan kalktı.

Çöküş, toplum adeta bir depremle yutulmuş gibi aniden olmadı. Ortadan yok olan bir makine, batıdaki Roma devleti veya daha doğrusu ondan geriye kalandı. 4.

yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun yönetimi işlemez hale gelmişti. Azalan kaynaklar üzerine daha büyük talepler ortaya çıkmaktaydı. Savunma masraflarının karşılanmasına yardım edecek yeni fetihler yapılamıyordu. Vergiler yükseldikçe daha fazla insan kentleri terk ediyor ve bunlardan kaçınmak için köylerde kendine yetecek şekilde yaşamayı tercih ediyordu. Daha az para, daha fakir bir ordu ve hâlâ daha fazla para anlamına gelen barbar paralı askerlere dayanma anlamına geliyordu. Yeni bir göç dalgasının baskısı artarken bunlara tavizler verilmek zorunda kalınmıştı.

4. yüzyılın son çeyreğinde Orta Asya'dan gelen ve özellikle sevilmeyen bir halk olan Hunlar, Karadeniz ve Aşağı Tuna kıyılarında Roma sınırlarının ötesinde yaşayan Gotların üzerine yürüdüler. Doğu Roma İmparatorluğu, bu halkları sınırları içerisine barışçı bir şekilde yerleştirmeyi yüzüne gözüne bulaştırınca, Vizigotlar Roma'yı hedef aldılar. 378 yılında Adrianople (Edirne) Muharebesi'nde bir imparatoru katlettiler. Kısa sürede Konstantinopolis'in batı ile karadan bağlantısı kesilirken, Vizigotlar imparatorluk topraklarına daha fazla girmeye başladılar. Birkaç yıl sonra Vizigotlar bir kez daha yürüyüşe geçtiler fakat bu kez İtalya'ya ilerliyorlardı. İmparatorluk hizmetindeki bir Vandal generali onları durdurdu. 406 yılından itibaren imparator, barbar kabileleri "konfedere unsurlar" (*foederati*) olarak istihdam ediyordu ki, bu karşılarında direnilemeyen ama yardım için ikna edilebilen barbarlar anlamına gelmekteydi. Şimdi, Batı Roma İmparatorluğu'nun savunma için yapabileceği tek şey buydu ve yeterli olmayacağı kısa sürede görülecekti.

Batı Roma İmparatorluğu'nun Son Yıllarındaki Önemli Tarihler

MS 212	Caracalla imparatorluğun tüm özgür sakinlerine vatandaşlık hakkı veriyor.
249	Hıristiyanlar üzerinde ilk genel baskı başlıyor.
285	Diocletianus'un yeni imparatorluk sistemi olan "Tetrarşi"yi kurması.
313	Milano fermanı Hıristiyanlara mülklerini ve ibadet özgürlüğünü geri veriyor.
330	Konstantinopolis başkent yapılıyor.
376	Gotlar Tuna'yı geçiyor.
406	Vandallar ve Süevler Ren'i geçiyor.
409	Vandallar, Alanlar ve Süevler İspanya'yı istila ediyor.
410	Lejyonlar Britanya'dan çekiliyor: Vizigotlar Roma'yı yağmalıyor.
412-414	Vizigotlar Galya ve İspanya'yı yağmalıyor.
420	Jütler ve Anglo-Saksonlar İngiltere'ye çıkıyor.
429-39	Vandallar Kuzey Afrika'yı istila edip Kartaca'yı fethediyor.
455	Vandallar Roma'yı yağmalıyor.
476	Son Batı Roma İmparatoru Romulus Augustus tahttan indiriliyor.

Kısa süre sonra barbar halklar Latin Batı'nın dört bir yanında cirit atıyordu. 410 yılında Roma Gotlar tarafından yağmalandı ve bu o kadar şaşırtıcı bir olaydı ki, "Kilise Babaları"nın en büyüğü olan Afrikalı piskopos Aziz Augustine tanrının böyle bir şeye nasıl izin vermiş olabileceğini açıklamak için Hıristiyan edebiyatının şaheserlerinden biri olan *Tanrının Kenti* kitabını kaleme aldı. Vizigotlar imparator ile anlaşmaya varmadan önce Güneybatı Fransa'daki Akitanya (Aquitaine) bölgesine kadar ilerlediler. İmparator onları İspanya'yı işgal eden bir başka barbar halk olan Vandallar ile başa çıkmaya ikna etti. Onlar da sonunda Vandalların Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek Kuzey Afrika'ya yerleşmelerine ve Kartaca'yı başkent yapmalarına yol açan bir baskı kurdular. Vandallar burada kalarak 455 yılında Roma'yı yağmalamak için Akdeniz'i ikinci kez geçtiler.

Bu feci bir akındı ama Afrika'nın kaybı daha ciddi sonuçlara yol açtı. Batı Roma İmparatorluğu'nun ekonomik dayanağı şimdi sadece İtalya'nın bir kısmından biraz fazlasına inmişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun ne zaman yok olduğunu söylemek kolay değildir. İsimler ve semboller Cheshire kedisinin gülümsemesi gibi kaybolan son şeylerdi. Hunlar nihayet batıdan geri döndükleri sırada, 451 yılında Troyes'de yapılan büyük muharebede Roma ordusu Vizigotlardan, Franklardan, Keltlerden ve Burgonyalılardan yani Vizigot bir kralın komutasındaki barbarlardan oluşuyordu. 476 yılında başka bir barbar, son Batı Roma imparatorunu öldürünce Doğu imparatoru onu "patrici" unvanıyla tanımıştı. Hangi form altında olursa olsun, bu tarihe gelindiğinde Batı Roma İmparatorluğu'nun yerine bir dizi Cermen krallığı geçmişti. 476 yılı Augustus ile başlayan imparatorluğun hikâyesine bir çizgi çekmek için uygun bir tarihtir. Fakat tarihte basit sonlar pek yoktur ve (bu döneme kadar Romalılar tarafından eğitilmiş olan) barbarların çoğu kendini, hâlâ varlığını sürdüren Roma otoritesinin yeni koruyucuları olarak görüyordu. Konstantinopolis'teki imparatora nihai hükümdarları olarak baktılar.

Değişim ve devamlılık

5. yüzyılın sonunda barbarların çoğu Galya, İspanya ve İtalya'da eski yerel orta sınıfların yanında yerleşik hayata geçmişler ve Roma âdetlerini benimsemişlerdi. Bazıları Hıristiyan dahi olmuştu. Barbarların eski Roma geçmişini tamamen parçalamaları sadece Britanya Adaları'nda gerçekleşti. O halde, imparatorluğun başına gelenlere rağmen, MS 500 dolaylarında hâlâ eski uygarlığın sonuna ulaşamayız. Yüzyıllar önce bir Romalı şair ülkesinin fetihlerinden biriyle ilgili olarak, "Esir olan Yunanistan kendisini esir alan vahşiyi esir aldı," demişti. Doğru bir şekilde kastettiği şey, Yunanlıların egemenliklerini yitirmelerine rağmen, muzaffer Romalıların Yunan uygarlığının büyüsüne kapılmasıydı. Roma İmparatorluğu sona ererken batıda buna yakın bir şey oldu. Romalılar –ve onların aracılığıyla Yunanlılar ve Yahudiler– tarihi etkilemeyi sürdürdüler. Bin yıl boyunca Bizans'ta bir Roma imparatorluğu devam edecek

ve 1800 yılında bile Avrupa'da bir "Kutsal Roma İmparatorluğu" olacaktı. Hıristiyan din adamları günümüzde hâlâ MS 2. yüzyıldaki Romalı beyefendilerin giysileri temel alınarak yapılmış elbiseler giyer. Londra, Exeter, Köln, Milano gibi birçok diğer kent ve yerleşim; Antoninlerden sonraki yüzyıllar boyunca zenginliklerini yitirmelerine rağmen, günümüzde de, Roma döneminde olduğu gibi hâlâ büyük nüfus merkezleridir. Avrupa haritasının çoğu Romalıların garnizonlarını yerleştirerek ve yollar yaparak verdikleri şekli korur ve çoğu zaman Roma yerleşimleri, doğal bölünmelerin etkisini takviye eden bir etki yapmıştır.

Bununla birlikte, günümüzde maddi olmayan devamlılıklar çok daha açıkça görülmektedir. İlk başta ve en önemlisi dildir: Avrupa dilleri Yunanca ve Latince kelimelerle doludur ki İncil Avrupa'ya ilk bu dillerle girmiştir. Zamanı sayma ve bölme şekillerimiz de Greko-Romen dünya yoluyla bugüne gelmiştir. İskenderiyeli bir Yunanlının, dört yılda bir ek gün ilavesiyle 365 günlük takvimin geleneksel karmaşık Roma takviminden daha iyi olduğu şeklindeki önerisi Julius Sezar tarafından kabul edilmişti. Konstantin zamanında da Yahudi Sabbath fikrinden kaynaklanan her yedi günde bir tatil yapma geleneği benimsendi. Ve tabii ki, bütün Hıristiyan dünyası ile Hıristiyan olmayanların kabul ettiği MÖ ve MS ayrımını da erken dönem Hıristiyanlığına borçluyuz (İsa'nın doğum tarihi bir keşiş tarafından 500 yılından biraz sonra hesaplanmıştı ve keşiş birkaç yılla yanılmışsa da, bu karar takvimimizin temeli olmuştur). Antikiteden, günümüzde hâlâ büyük tarihi önemi olan başka birçok örnek verilebilir: Yunan matematiği, Roma hukuku, Hıristiyan teolojisi bunların sadece birkaçıdır.

İnsanlar daha sonraki dönemlerde geriye bakınca, kendilerini üreten uygarlığa ne kadar çok şey borçlu olduklarını büyük bir şaşkınlıkla görmüşlerdir. Fakat aynı zamanda bundan başka bir ders daha almışlardır. Çoğu uygarlığın, daha sonraki başarılarını değerlendirdikleri standartları oluşturan klasik birer çağı vardır. Daha sonraki Avrupalılar bazen Yunanlıların ve Romalıların yaptıklarını abartmışlar, fakat bunlarda kendi performanslarının hem esin kaynağını hem de mihenk taşını bulmuşlardır. Klasik antikite uygarlığın ne olabileceği ve insanların ne olması gerektiği konsunda bir mit olmuştur. Modern insanların ortaçağdaki öncülleri gibi bu büyük geçmişin kalıntıları arasında yürüyüp bunları hayranlık verici bulmalarının nedeni budur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Uygarlıkların Çatışması

BİZANS'IN İLK DÖNEMLERİ

Konstantin tarafından temelleri atılan bir Roma imparatorluğu bin yüz yıl boyunca Konstantinopolis'te yaşamını sürdürdü. Hükümdarları kendilerinden daima Romalılar olarak söz ettiler ki bu aynı zamanda düşmanlarının genellikle onlar için kullandığı isimdi. Hıristiyan dünyasının yarısı onlara bağlıydı, yani Akdeniz'in Hıristiyan dünyası ve Yakındoğu. Geriye bakıldığı zaman bunun doğu ve batıdaki Hıristiyanların sonunda farklı yönlere gitmesinin birçok nedeni olduğu görülür. Bununla birlikte uzun bir zaman boyunca bu kaçınılmaz veya belki de muhtemel bile görünmüyordu. Bunun kanıksanan bir durum olarak kabul edilmesi için yavaş adımlar atmak gerekiyordu. İlk adım olarak, 3. yüzyılda yönetimin ilgi ve endişelerinin ağır ağır doğuya kayması ve Konstantin'in imparatorluğun Hıristiyanlığı kabul ederek (her ne kadar burada hiç yaşamadıysa da) Boğaz'ın kıyısındaki Bizans'ta yeni bir başkent inşa etme kararı gelmiştir. Birinci durum imparatorluğun doğudaki Yunanca konuşan vilayetlerinin önemini daha da artırmıştı; en büyük Hıristiyan topluluklar burada yaşıyordu. İkincisi ise zaten açıkça kendisini ifade etmektedir. Batı Roma İmparatorluğu'nun 5. yüzyıldaki çöküşü ayrılık yönündeki bir sonraki aşikâr adımdı ve bundan sonra gerçekten geriye dönüş olamazdı. Doğu Roma İmparatorluğu kısa sürede batıdaki başarılı barbarlarla en iyi koşullarda anlaşmaktan fazlasını yapamayacak hale gelmişti. Bu, en azından imparatorluğun hâlâ birleşik olduğu kurgusunu canlı tuttu.

Jüstinyen

Tüm olup bitenlere rağmen 527 yılında birlik fikrini ciddiye alan ve imparatorluğu bir bütün olarak yönetmeyi bir kez daha deneyen bir imparator olan Jüstinyen tahta çıktı. Ama o da sonunda ayrılığın kalıcılığına hizmet etti. Birçokları aytı bir Bizans imparatorluğunun onunla başladığını düşünür. Jüstinyen çok sevimsiz bir adamdı: hileci, nankör, kuşkucu ve kötü huyluydu. Fakat aynı zamanda hırslı, girişimci ve

cesurdu. Kişisel olarak *Romanitas*'a ve imparatorluğun uygarlık ile gerçek dinin koruyucusu olduğuna inanıyordu. İçte kendi otoritesine yönelen tehditleri acımasızca bastırdı ve batıdaki Roma topraklarını kısa bir süre için geri kazandı. Ostrogotlar Roma'dan sürüldü ve İtalya bir süre için kurtarıldı. İspanya'daki Vizigotlar da yenildi ve imparatorluk hükümeti tekrar Cordoba'ya yerleşti. Korsika, Sardinya ve Sicilya adaları tekrar ele geçirildi. Maliyet çok yüksekti. İnsanlar daha sonra geriye bakıp İtalya'yı mahvettikleri için barbarlara feryat ederken aslında Jüstinyen ordularının yaptıklarına yakınıyorlardı ve tüm bunlar sadece geçici bir başarı elde etmek için yapılmıştı. İmparatorluk daima iki cephede savaşıyor, Perslere karşı yapılan pahalı seferler insan kaynaklarını ve parayı yutuyordu. Jüstinyen'in hükümdarlığının sonuna gelindiğinde Trakya'daki barbarlar Doğu ve Batı Roma'yı bir kez daha ayırdılar. Doğu ve Batı'nın farklı kaderlere doğru yürümesinde sadece kısa bir ara verilmişti.

Nihai bölünmeye Jüstinyen'in katkısı da az değildi. Her ne kadar Latince konuştuğu için gurur duyuyor ve Romalı geçmişinin büyük kısmına hayranlık duyuyorsa da, Bizans'ı ayrı bir politik kültürün başkenti yapmak için başka herkesten daha fazla gayret gösterdi. Bunun bir yönü, Roma hukukunun, bir kısmı cumhuriyetin erken dönemine kadar giden muazzam kargaşasına karşı hücuma geçmesiydi. Bu çabanın sonucunda düsturun düzenlenmesi sadece beş yıl aldı ama çabaları Bizans ve Avrupa tarihini yüzyıllar boyunca şekillendirecekti. Muhafazakâr bir adım gibi görünmesine rağmen, gerçekte yeni bir rota çizmekteydi. Kararlar Doğu'da derhal yürürlüğe sokuldu ve Jüstinyen'in Roma hukuku 11. yüzyılda Batı Avrupa'da da iyi bir hukuk sisteminin temeli olarak kabul edilmeye başlandı. Bu, kanunun Cermen geleneğinde olduğu gibi geleneklerle nesilden nesle geçen bir şey olmaktan çok, hükümdarlar tarafından yapılan bir şey olduğu yönünde bir eğilime kuvvetle destek vermiş olup, her zaman halkların hoşuna gitmese de daha sonraki prenslerin çoğuna cazip gelmiştir.

Diğer kararlar da eskiden beri süregelen bazı şeyleri zayıflattı. İtalya yeniden fethedildiği zaman Jüstinyen Roma yerine Ravenna'yı emperyal başkent yaptı. Kurucusu olan Platon zamanından beri hayatta kalmış olan Atina Akademisi'ni lağvetti. Bir Hıristiyan imparator olmaya veya en azından Hıristiyan olarak görülen bir imparatorluğun hükümdarı olmaya kararlıydı. Yahudilere özel olarak verilmiş özgürlüklerin çoğunu geri aldı, takvimlerine ve ibadetlerine müdahale ederek barbar kralları Yahudilere ağır baskı uygulamaları için teşvik etti. Eski Hellen-Roma'nın dini hoşgörü geleneği terk edildi ve bu bazı Hıristiyanlara karşı da uygulamadan kaldırıldı. Jüstinyen bazı önemli konseylerde, kimi doktrinleri sapkınlık olarak tanımlayıp mahkûm eden Ortodoks din adamlarını bütün kalbiyle destekledi. Bunu sapkın olarak görülen grupların taciz ve baskıya uğramaları izledi ki bunlar arasında örneğin Mısırlı Kıptiler ve İran'a sığınmak zorunda kalan Suriyeli Nasturiler bulunmaktaydı. Kaçmayanlar acı duygularını ve yaslarını unutmadılar ki uzun vadede bu imparatorluğa çok pahalıya mal olacaktı.

Bunun ötesinde, Jüstinyen çok istemesine rağmen Yunan Ortodoks kilisesi ile liderlik için Roma kilisesine yönelen Latin kilisesini bir araya getiremedi ve bu durum, eski imparatorluğun yeniden birleştirilmesinde ideolojik bir engel oldu. Batı kilisesi, onun imparator için talep ettiği dini üstünlüğü, doktrin konularında bile kabul etmedi, bu ilk bakışta görülebilecek olandan çok daha önemli bir noktaydı. Jüstinyen'in büyük bir zevk aldığı teolojik tartışmalar günümüzde pek önemli görünmez ama bunlar imparatorun hobisinden ibaret de değildi. Batı kilisesi insanların dünyevi liderlerine karşı vazifesi ne olursa olsun, sadece kilisenin onlara nihai vazifelerini söyleyebileceğini, çünkü bunun Tanrı'ya ödenecek bir borç olduğunu iddia etmekteydi. Bu nedenle batıda kilise ve devlet yan yana yaşayacak, bazen dostane ilişkiler kuracak, bazen kavga edecek, bazen birisi, bazen de diğeri hâkim konuma geçecekti. Ama bu gerilim özgürlüklerin gelişmesini sağlayacaktı. Diğer yandan, Doğu kiliseleri hem dünyevi hem de ruhani gücün imparatora ait olduğunu öne sürmüşlerdir. Her konuda son söz imparatorundu çünkü o Tanrı'nın dünyadaki temsilcisiydi. Bu sonunda Rus çarlarının otokrasisine geçecek ("otokrat" imparator için Yunanca unvanlardan biriydi) ve Rusya'nın gelecekteki kaderini şekillendirecek olan bir yönetim anlayışıydı.

Jüstinyen'in zamanından itibaren, uygulamada verilen tavizlere ve ortaya çıkan zaaflara rağmen otokrasiye doğru geçiş hiçbir zaman tersine dönmeyecekti. Bir zamanlar cumhuriyetin ilk yargıcına ait olan makam nihayet şarklaştırılmıştı. Bizans hükümdarlarına bir Pers kralına gösterilen korku dolu bir hürmetle davranılıyor; halk önündeki eylemleri büyük törenler ve yaltaklanma gösterileriyle çevriliyordu. Saygı gösterisi olarak ayaklarına kapanılıyordu. Bizans sanatı bunu vurgulamıştır. Biçim ve içerik olarak nerdeyse dini bir ilahi güce sahip olan imparatorları tanrının temsilcileri olarak resmeder. İsa da Katolik sanatında acı çeken, alçakgönüllü bir kurtarıcı olarak görülürken Bizans sanatında kral gibi ve etrafına tepeden bakan bir kişidir. Bu, eski Roma'dan olduğu kadar Asya'dan beslenen bir tarzdır. İmparatorun başlarının etrafında Hıristiyanlık öncesindeki son imparatorların güneş tanrısından aldıkları hale vardır ama bazı Sasani hükümdarları da bununla gösterilmiştir.

Bizans'a doğudan gelen kültürel baskıyı anlamak zor değildir. İmparatorluk vilayetlerinin çoğu Asya'daydı ve 600'den sonra onlara giderek daha fazla bağımlı oldu çünkü Avrupa'da fazla toprağı kalmamıştı. Memurlar Yunanca konuşmak zorundaydı, fakat imparatorluk birçok ırktan oluşuyordu ve etnik köken, artık terfi önünde eski günlerde olduğu gibi bir engel değildi. İmparatorlar Suriye, Anadolu ve Balkanlar'dan gelebiliyordu ve Jüstinyen'in kendisi de Got kökenli bir İliryalıydı. Küçük Asya'nın kentlcri Yunanca konuşanlardan oluşabilirdi ama kırlar kesinlikle böyle değildi. Zaman geçtikçe Anadolu'dan gelen ailelerin isimleri Bizans politikasında ve yönetiminde daha büyük önem kazanmıştır ve bu durum daha çok Asya etkisinden kaynaklanmaktadır. Buna Bizans'ı Asyalı komşularından ayıran sınır üzerindeki

kaçınılmaz geliş gidişleri de eklersek, yüzyıllar geçtikçe imparatorluğun Batı Hıristiyanlığını veya kendi Hellen geçmişini giderek daha az andırmaya başlaması şaşırtıcı değildir.

Din ve devlet

Bizans'ın ana unsuru Hıristiyanlıkla ilgili özel rolü ve tarzıydı. İmparatorluk insanlığın kurtuluşu için var olan mekanizmanın bir parçasıydı ve bu, yaptığı her işe yansıyordu. Bununla ilgili muazzam bir propaganda ve halkla ilişkiler boyutu da vardı ve dünyevi veya diğer dünyaya ilgili düşüncelerden hangisinin önceliği olduğunu görmek çoğu zaman olanaksızdı. Jüstinyen kilise ile din adamlarını diplomasinin bir dalı olarak kullandı. Barbar prenslerin vaftiz edilecek çocukları için vaftiz babaları ve diğerlerine de din değiştirmeleri için misyonerler gönderdi. Onun hükümdarlığı sırasında Konstantinopolis ve imparatorluğun diğer yerlerinin zenginliği ve refahı da komşuları etkilemeye yardımcı oldu. Bu kentin en büyük fiziki anıtı onun inşa ettiği Kutsal Bilgelik Kilisesi Ayasofya'dır (St. Sophia). Her ne kadar Jüstinyen'in döneminde kubbesi bir kez çöktüyse de, Ayasofya yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığın en büyük kilisesiydi. İbadete gelen imparatorluk refakatçileri, kilisenin altın ve gümüş askıları ile mozaik ve mermerlerinin parıltıları arasından ihtişamla geçerdi.

Doğu Roma İmparatorluğu çok uzun yaşamasına ve birçok değişimden geçmesine rağmen, burada yaşayanlar çoğu zaman hiçbir şey değişmemiş gibi yapardı. İmparatorlar sonuna kadar kendilerine *Augusti* demeyi sürdürdüler. İmparatorluğun dini özü değişmedi, hep Hıristiyan kaldı ve Ortodoksluk adı verilen gelenek içinde bu özel bir Hıristiyanlıktı. Sadece modern Yunanistan'ın ve Kıbrıs'ın değil, aynı zamanda Rusya, Bulgaristan ve diğer Slav ülkelerinin kiliseleri de bu gelenekten türedi. Bazen kısaca "Ortodoksluk" adı verilen bu mezhep Batı Avrupa'da hâkim olan Katolik Hıristiyanlıktan birçok yönden farklıydı. Hiçbir Ortodoks din adamının Roma papası gibi dini bir otoritesi yoktu. Örneğin, 7. yüzyıldan itibaren Doğu kilisesinin lideri olarak tanınan Konstantinopolis patriği, gerçekte imparatorun atadığı bir kişiydi ve tahta geçme töreninde onu takdis ederdi. Yerel papazlar çoğu zaman evliyken, Batı kilisesinin rahipleri bekârdı. Bu Ortodoks ülkelerde papazlığın Batı Avrupa'da olduğu gibi ayrı bir topluluk oluşturmadığı anlamına geliyordu. Bununla birlikte diğerlerinden ayrı olarak Yunan kilisesinde keşişler bekâr kalırdı. Bunun nedeni Mısır'da 3. yüzyılda kutsal adamların dua, tefekkür ve dünyevi dürtülere karşı kendilerini disipline sokmak için çöle çekilmeleriyle başlayan Hıristiyan monastizminin, Ortodokslukta, Batılı formlara göre ilk haline daha yakın kalmasıydı. Batı geleneği, keşişlere pratik ve cemaatle ilgili, ruhani ve bireysel roller verme konusunda yeni yollar bulmuştur.

Yunan Ortodoks geleneği ayrıca, ilk yüzyıllarda Roma kilisesine göre teolojik ayrılıklarla ve tartışmalarla daha fazla boğuşmak zorunda kalmıştır. Bu, bir ölçüde, eski

Hellenistik dünyadaki değişik dini geleneklerin varlığını yansıtmaktadır. Konstantinopolis, Kudüs, Antakya ve İskenderiye'de bulunan dört büyük patrikliğin (veya kıdemli piskoposluğun) biraz farklı yorumları vardı. Yerel çıkarlar ve kültürel gelenekler teolojik tartışmada ifadesini bulmaya adaydı ve bu durum bölünme ve ayrılıkların birbirini izlediği iki veya üç yüzyıl boyunca alttan alta işbaşında olan güçlerden biriydi. Aynı dönemde Antakya, İskenderiye ve Kudüs, imparatorluğun kontrol alanından çıktı (Arap orduları tarafından ele geçirildiler) ve bu durum Doğu kiliselerinin, Konstantinopolis Patrikliği'nin Yunan Ortodoks geleneğine eskisinden daha fazla önem vermesine sebep oldu.

Bu tartışmaların bazıları tüm kilisenin genel (ekümenik) konseyleri tarafından kararara bağlanmaya ya da açıklığa kavuşturulmaya tabi idi fakat Roma ile Konstantinopolis arasındaki bölünmeler devam etti ve hatta daha da genişledi. Latin Katolik ve Yunan Ortodoks kiliselerinin ikisi tarafından da kabul edilen son genel konsey 787 yılında yapıldı. Bu tarihe gelindiğinde Batı ve Doğu Hıristiyanlığı arasındaki karşıtlık en dar yorumla ve en harfi harfine bakışla bile çok görünür hale gelmişti. Bir Ortodoks kilisesi ister Roma ister Anglikan olsun, bir Batı kilisesinden hâlâ çok farklı görünür. En açıkça görülen farklardan biri de azizler, Kutsal Bakire ve İsa'nın imajlarına Ortodoks kiliselerinde ayrılan yerlerdir. İkon adı verilen bu imajlar saygı için özel bir bölmede ve sandıklarda sergilenir. Bunlar sadece dekorasyon değildir, inanç ve öğretiyi odaklamak için kullanılır ve semavi ile dünyevi olanlar arasındaki kesişme noktası oldukları söylenir. Bunun, söz konusu geleneğin şaheserlerini yaratan Bizans (ve sonraları Slav) sanatında ikonlara (veya bunların mozaikle resmedilmesine) önem verilmesine sebep olması şaşırtıcı değildir. İkonlar 6. yüzyılda popüler olmuştu ama bu aynı zamanda büyük bir çatışma konusu haline de gelmişti. 9. yüzyılda imparatorluk otoritesi kesin bir şekilde ikonları destekleyinceye kadar "ikonoklazm" ya da "ikonlara saldırı hareketi" Latin Katolik ve Yunan Ortodoks Hıristiyanlığı arasındaki farklılığı oluşturan başka bir etkiydi. 1054 yılına kadar resmi bir kopuş olmayacaktı ama Hıristiyanlık, pratik olarak bundan önceki yüzyıllarda çoktan bölünmüştü. Zaman geçtikçe, bu durum Doğu ile Batı arasındaki kültürel ve politik bölünmeleri de derinleştirecekti.

YAKINDOĞU'NUN YENİDEN ŞEKİLLENMESİ

MS 500 yılında ve bunu takip eden yüzyıllar boyunca, Batı ve Doğu imparatorluklarının uçlarında, özellikle de Yakındoğu'da, uygarlıklar ve kültürler dünyanın başka hiçbir yerinde görülmemiş şekilde yoğun bir çatışma ve temas halinde olacaklardı. O dönemde yüzyıllar boyunca sürecek olan mücadeleler başladı. Bir İngiliz tarihçi ortadaki sorunun büyüklüğünü doğru bir şekilde tahlil ederek bunu "Dünya'nın

tartışması" sözüyle özetlemiştir. Ama bölgedeki yeni güçlerin bütün devrimci etkilerine rağmen, bölgede yaşayanlar birbirleriyle çok şeyi paylaşıyorlardı. Kısa aralıklar dışında İran'daki büyük imparatorluklar 500 yılından önceki bin yıl boyunca batıya darbe indirmişlerdi fakat savaşlar bazen uygarlıkları yakınlaştırır. Yakındoğu'da iki kültürel gelenek birbirini o kadar derinden etkilemişti ki, tarihler farklı olsa da birbirinden ayrılamaz hale gelmişlerdi. Akamenidler İskender ve ardılları vasıtasıyla Roma'ya, kökleri eski Mezopotamya'da olan ilahi krallık fikrini ve tarzlarını geçirmişlerdi ve bunlar Roma'dan Bizans'a geçerek çiçek açtılar. İran ve Roma birbirlerini büyülediler ve sonunda birbirlerinin mahvını kolaylaştırdılar. Bu gerçekleştiği sırada Roma değişmişti ve şimdi Konstantinopolis'ten yönetilen bir imparatorluk anlamına geliyordu. Nereden bakılırsa bakılsın Roma İmparatorluğu; Mısır, Filistin, Suriye, Anadolu, Yunanistan ve Tuna'ya kadar Balkanlar'ın çoğundan oluşan sınırlar içinde kalmış; Yakındoğu'da Hıristiyanlığı temsil eden büyük bir güç haline gelmişti.

İran ve Bizans

500 yılında diğer büyük Yakındoğu gücü olan İran'ın Akamenidlere ve daha da uzağa, eski Mezopotamya'ya giden gelenekleri vardı. İmparatorluğu son kez, Ermenistan'dan Yemen'e kadar uzanan fetihlerle yeniden inşa edilecekti. Roma İmparatorluğu Hıristiyan olunca, İran hükümdarları bu devlete karşı daha da düşmanca duygular beslemeye başlamış olabilir. Hıristiyanlar her ne kadar İran'da hoşgörüyle karşılansalar da, İranlıların Roma ile yapılan aralıksız savaşlarda sadakatsiz olma ihtimali, 5. yüzyılda bundan söz eden bir antlaşmanın sadece kâğıt üzerinde kalacağını gösteriyordu. Nasturiler adı verilen bir Hıristiyan grubu bunun istisnasıydı. Nasturiler Bizans'ın ağır baskısı altında kalmış oldukları için Sasaniler tarafından politik olarak güvenilir bulunuyorlardı. Bu nedenle din buradaki bölünme eğilimlerini artırıyor ve eski kozmopolitliği zayıflatıyordu.

İki büyük uygarlık merkezi etrafında, kültür olarak daha az ilerlemiş küçük devletler ve uydu devletler kümelenmişti. Onların gerisinde de apaçık barbar toprakları yer alıyordu. Bizans'ın doğudaki komşuları arasında Ermeni Krallığı gibi bir Hıristiyan ileri karakolu vardı. Onların arkasında çok uzaklarda bir başka uygarlık merkezi olan Hindistan bulunuyordu ama Afganistan dağları ve İndüs Platosu'nun arkasındaki konumuyla, erişilebilir değildi. Arabistan'da küçük, yarı yarıya uygarlaşmış Arap krallıkları ve çöl kabileleri; Amu Derya'nın ötesinde de Orta Asya'nın göçebe halkları yaşıyordu. Bizans'ın kuzeyinde ise yeni ortaya çıkan bir grup kabile olan Slavlar Aşağı Tuna boyunca yerleşmişti, onların batısında da Cermen halkları vardı.

6. yüzyılda Bizans ve İran arasında sürekli yenilenen savaşlar çoğu halde sıkıcı ve tekrarlanan bir hikâyedir. Bu savaşlar aynı zamanda Yunanlılarla Persler arasında bin yıl önce başlayan mücadelenin son raundu olarak görülebilir. Bunun tepe noktası antikçağların son dünya savaşında, 7. yüzyılın başında cereyan etmişti. Savaşın yarattı-

ğı yıkım pekâlâ Yakındoğu'daki Hellenistik kent uygarlığına öldürücü bir darbe indirmiş olabilir. O dönemde, son büyük Sasani olan II. Hüsrev İran'ı yönetmekteydi. İtalya elinden çıkmıştı ve Volga bölgesinden gelen halklar olan Slavlar ve Avarlar Balkanlar'a doğru akarken zayıflayan Bizans, iyi bir imparatorunu isyancıların öldürmesiyle kaybedince, İran'ın aradığı fırsat önüne çıkmış oldu. İran orduları Ermenistan, Kapadokya ve Suriye'yi istila etti, kentlerini yıktı ve 515 yılında Kudüs'ü yağmalayarak buradaki kutsal emanetler arasında en meşhur hazineyi, Gerçek Haç'ı[1] götürdüler. Bir sonraki yıl Mısır'ı işgal eden İranlıların öncü kolları ertesi yıl Konstantinopolis'e bir mil mesafeye kadar ilerledi. Hatta denize açılarak Kıbrıs'a akın yaptılar ve Rodos'u imparatorluktan aldılar. Akdeniz'in öbür ucunda Bizans İspanya'daki son varlığını yitirirken Darius'un imparatorluğu tekrar eski halini alıyor gibiydi. Romalıların İran ile uzun mücadelesinin en karanlık anında yeni bir asker imparator kurtarıcıları oldu. Ermeni kökenli olan Heraclius birkaç yıl önce tahta çıkmıştı ve şimdi özelliklerini ortaya koyuyordu. İran ordusu Avar müttefikleri tarafından kente yapılan bir saldırıyı desteklemek üzere nakledilemeyince Konstantinopolis'i kurtarmak için deniz gücünü kullandı. Ertesi yıl Heraclius Yakındoğu stratejisinin eskiden beri çekişme alanı olan merkezine, yani Suriye ve Mezopotamya'ya girdi. İran ordusu isyan etti, Hüsrev öldürüldü ve halefleri barış yaptı. Sasani gücünün büyük günleri sona ermişti. Gerçek Haç veya o olduğu söylenen şey Kudüs'e geri götürüldü. Roma ile İran arasındaki uzun düello sona erdi ve dünya tarihinin odağı başka bir çatışmanın üzerine kaydı.

YENİ BİR DÜNYA DİNİ: İSLAM

Sasaniler sonunda yıkıldılar çünkü çok fazla düşmanları vardı. 610 yılı kötü bir kehanetle açıldı: bir Arap gücü ilk kez bir İran ordusunu yenmişti. Fakat yüzyıllar boyunca, İran kralları güneyden gelecek düşmanlarla fazla uğraşmamıştı. Ne var ki öldürücü darbe bu yönden, Arabistan Yarımadası'nın kurak ve taşlı çöl topraklarından gelecekti. Bu yarımada her zaman böyle değildi. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde sulanan toprakların halkları burada küçük krallıklarını sürdürmüşler, Akdeniz'e geçilebilen deniz limanları vasıtasıyla Hindistan, İran Yarımadası ve Doğu Afrika ile ticaret yaparak sakız ve baharatları Mısır'a kadar taşımışlardı. Büyük imparatorluklardan, yarımadaya hiç girmemiş olan Roma ve Perslerden bağımsız kalarak zenginleşmişlerdi. Fakat sulama sistemi –nedenini bilemediğimiz bir şekilde– çökmüş, toprak kuraklaşıp çölleşmiş ve göçebe kabileler kuzeyden Güney Arabistan çöllerine göç etmişti. Yarımadanın halkı da daha ilkel, göçebe ve pastoral bir hayata dönmüşlerdi. Ama buradan, yeni bir dünya dininin orduları çıkacaktı.

1 *True Cross*, Hz. İsa'nın gerildiği çarmıha ve onun kalıntıları olduğuna inanılan parçalara verilen ad. (yay. hzl.)

Hz. Muhammed tarafından kurulan İslam, bir dünya dini olarak, canlılığı ve coğrafi yayılımının sınırları itibariyle Hıristiyanlığın yegâne rakibidir. Son tahlilde Hıristiyanlık ile aynı kökten, Yakındoğu'nun Sami halklarının kabile kültürlerinden çıkmıştır. Sadece tek bir tanrı olduğunu ileri sürmesi itibariyle hem Hıristiyanlığa hem de onun kaynağı olan Yahudiliğe yakındır. Müslümanlar Yahudiler ve Hıristiyanlar ile aynı tanrıya taptıklarını, sadece bunu farklı bir biçimde yaptıklarını söylerler.

Hz. Muhammed

İslamiyetin hikâyesi tarihte çok az değinilmiş bir yerde başlamıştır. Peygamber, 570 yıllarında Arabistan'ın Mekke kentinde önemli bir Bedevi kabilesine mensup yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Kısa süre sonra yetim kaldı. Nasıl büyüdüğünü bilmiyoruz ama burası özellikleri olan bir yerdi. Mekke bir vaha ve bir hac merkeziydi. Araplar pagan dininin odak noktası olan Kabe'ye saygı göstermek üzere çok uzaklardan buraya geliyorlardı. Az sayıdaki Yahudi ve Hıristiyan'ın dışında Araplar çoktanrılı dinlere, tabiat tanrılarına, şeytanlara ve ruhlara inanıyorlardı. Kervanların geldiği Mekke gibi vahalar ve hâlâ dış dünya ile temas halinde olan küçük limanlar da birçok yabancıyı çekiyordu ve bunların bazıları Hz. Muhammed'in zamanına kadar diğer dinlerle ilgili bilgileri Arabistan'a getirmişlerdi. Araplar zaten Allah adını verdikleri ve Hıristiyanlar ile Yahudilerin taptığı bir tanrıya saygı gösteriyorlardı.

Hz. Muhammed halkı arasında bazı şeylerin yanlış gittiğini görerek çok etkilenmişe benzemektedir. Ticaret, nüfus artışı ve dış etkiler onların kabilelere ait geleneksel düzenlemeleri zayıflatmaya başlamıştı. Eski pastoral Arap toplulukları kan bağları etrafında örgütlenmişlerdi ve insanları saygın yapan para değil yaşlarıydı. Zenginlik her zaman kan asaleti ve yaşlılıkla bağlantılı değildi. Burada sosyal ve ahlaki bir sorun vardı. Hz. Muhammed Allah'ın insanlara gösterdiği yollar üzerinde düşünmeye başladı. Bir gün, Mekke dışında bir mağarada tefekküre dalmışken, tanrı kelamıyla ilgili görüşlerini ifade etmesini isteyen bir ses duydu. Bunu izleyen yirmi iki yıl boyunca peygamber olarak konuştu. Takipçilerinin kaydettikleri, ölümünden sonra bir araya getirildi ve bu dünya tarihinin büyük kitaplarından biri oldu. Kendi yazılarına değer veren Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi Müslümanlar da kitaba bağlı bir halk oldular.

Yeni bir din

İlk ve en önemlisi, Kur'an şimdi İslam olarak adlandırdığımız ve dünyaya yayılmış olan bir inananlar kardeşliğinin temellerini ortaya koymuştur. İslam kelimesi boyun eğmek veya teslim olmak anlamındadır ve Hz. Muhammed kendisini tanrı iradesini insanlara anlatmak için bir aracı olarak görmüştür. Müslümanlar bunun daha önce de olduğuna inanıyordu; Hz. Muhammed İsrail'in büyük peygamberlerinin ve İsa'nın ger-

çek peygamberler olduğunu öğretti, kendisi ise Tanrı'nın insanlara son mesajını ileten son peygamber olduğunu söyledi. Bu mesajın Hz. Muhammed'in kendi halkının gereksinimlerini karşılayacak bir inanç ve davranış kodu belirlemekle birlikte bunun diğer halklar tarafından da kabule şayan olduğu ortaya çıkacaktı. Bunun özü Allah'tan başka tapılacak bir tanrı olmamasıydı. İslam taviz vermez bir şekilde tektanrıcıydı (Müslümanların Hıristiyanlığa karşı bir itirazları bu dini çoktanrılı görmeleriydi, çünkü burada Baba Tanrı kadar İsa'ya ve Kutsal Ruh'a da aynı derecede önem verilmekteydi). İslam ayrıca bir dizi dini vecibe önermekteydi ki bunların en önemlileri düzenli ibadet ve kirlenmenin önlenmesiydi. Kurtuluş için önemli olan sadece buydu.

Bir inanç olarak İslam sadece basit değil aynı zamanda devrimciydi. Arap toplumunun eski tanrılarına bağlı kalanların cehenneme gideceğini söylüyordu ve bu Müslüman olmayan Araplar arasında popüler olması beklenmeyecek bir doktrindi. İnananlar arasındaki kardeşliğin çok yüksek önemi olması da yıkıcıydı, çünkü kabile bağlarının üzerinden geçiyordu. Hz. Muhammed'in kendi akrabalarının bir kısmı bile ona sırt çevirdi. 622 yılında Hz. Muhammed yaklaşık iki yüz takipçisiyle Mekke'yi terk ederek 400 km kuzeydeki bir başka vahaya gitti ki burasının adı değiştirilerek "peygamberin şehri" anlamına gelen Medine olarak anılacaktı. Burada yeni bir topluluk örgütledi ve yiyecek, içki, evlilik ve savaş gibi günlük pratik sorunlar üzerinde düzenlemeler yapmaya başladı. Bu konuda İslam farklı bir uygarlık yaratacaktı. Hicret adı verilen bu göç İslamın ilk döneminde bir dönüm noktasıdır ve o zamandan beri dünyanın her tarafında kullanılan Müslüman takviminde başlangıç kabul edilmiştir. Hicret, potansiyeli ilk başta tam olarak ortaya çıkmamış olsa, geleneksel Bedevi toplumu ile kopuşu temsil etmekteydi. Peygamber yeni tipte bir toplum kuruyordu.

Peygamber 632 yılında öldü. Öğretilerini yorumlama yetkisi bir halifeye verildi. Bu unvanı taşıyan ilk kişilerin hepsi kan bağı veya evlilik yoluyla peygamber ile akrabaydı ve onlar zamanında Güney Arabistan kabileleri fethedildi. Kısa süre sonra savaşlar kuzeye, Suriye Arapları ile Güney Mezopotamya'ya yayıldı. Gene kısa süre sonra peygamber ailesinin büyüklerinden olan halifelere istismarcı oldukları gerekçesiyle karşı çıkıldı; dini ve doktrinel otoriteye dayanan bu kurum birkaç yıl içinde seküler bir makam haline gelerek amacından sapmış gibiydi. 661 yılında aile büyüklerinden olan son halife öldürüldü. Bu makam bir yüzyıl boyunca bunu elinde tutan Emevi ailesine geçti. Halifeliği bir başkasına bıraktıkları zaman İslam, dünya haritasını yeniden çizmişti.

Bir fetih dini

Kendisinden önce gelen Hıristiyanlık gibi, dünyevi açıdan bakılırsa İslamiyet ilk yıllarında son derece zayıftı. İsa veya Hz. Muhammed'in dönemlerinde yaşamış olan aklı başında herhangi bir insan bu dinlerin başarı şansının oldukça zayıf olduğunu

düşünürdü. İnananların bakışlarının dışında, bu iki din de, bırakınız dünya tarihinde büyük bir güç olmayı, ayakta kalacak gibi bile görünmüyorlardı. Fakat farklı yollarla gerçekleşmelerine rağmen, ikisi de yaşadı. İslam başından beri bir fetih diniydi. Peygamberin zamanında askeri mücadeleler başlamıştı. Hz. Muhammed Mekke ve bölgedeki kabileler arasında kendisine karşı olanları bastırmak için Medine'yi bir üs olarak kullandı. Ona itaat edenler kabile bağlarının üzerinde bir inananlar kardeşliği olan ümmete kabul edildi. Bununla birlikte İslam, kendi kurallarıyla çatışmadığı sürece, kabileciliği ve aile büyüklerine dayanan eski yapıyı saygıyla karşıladı ve Mekke'nin bir hac mekânı olarak eski saygınlığını teyit etti. Medine'den kovulanlar sadece yeni inanca direnenlerdi, bunlar arasında Yahudi Araplar da bulunuyordu.

Buradan başlayarak, peygamberin ölümünden hemen sonra yeni bir yayılma başladı. Bizanslıların "Saracen" dedikleri Arap orduları Sasani ve Bizans imparatorluklarına saldırdı ve bunu şaşırtıcı bir şekilde eşzamanlı olarak yaptılar. "Romalıları" Suriye'den atarak günümüzde İslamın kutsal yerlerinden biri olan Kudüs'ü almaları beş yıl aldı. Bundan kısa bir süre sonra İranlılar Mezopotamya'yı Araplara terk etti ve Mısır da Bizans'ın elinden alındı. Bir Arap filosu kurularak Kıbrıs'a akınlar yapılmaya başlandı (daha sonra ada Bizanslılar ile bölüşülecekti). 700 yılına gelindiğinde Kartaca işgal edilmiş, Berberiler din değiştirerek müttefik yapılmış ve tüm Kuzey Afrika kıyısı Müslümanların eline geçmişti. Sasani İmparatorluğu çok önce çökmüş, son kral Araplara karşı bir yenilgiye uğradıktan sonra 637 yılında başkentinden sürülmüştü. Çin imparatoruna boş yere yardım çağrıları gönderdikten sonra, 651 yılında Merv yakınlarında öldü. Arap seferleri devam ederek doğuda Afganistan'ın başkenti Kabil'e kadar ilerledi ve 8. yüzyılın başında Müslümanlar Hindistan'ı işgal amacıyla Hindikuş Dağları'nı aşarak bir süre için Sind bölgesinde yerleştiler ve bu sırada Gucerat'ı yağmaladılar. Yaklaşık aynı dönemde diğerleri Cebelitarık Boğazı'nı geçerek İspanya'ya girdiler, eski Vizigot Krallığı'nı paramparça ettiler. 717'de Konstantinopolis'i ikinci kez kuşattılar ve burada başarısız olsalar da bu tarihe gelindiğinde Kafkaslara dahi girmişlerdi.

Arap fetihleri burada üst sınırına yakın bir yere gelmişti. Bir ordunun 8. yüzyılın başlarında Çin'e ulaştığı ifade edilmiştir ama öyle veya değil, Araplar 751 yılında Asya'da Çinlilere karşı Pamir'in yüksek yaylalarında son bir zafer kazanmışlar, daha sonra da Hazarlar adı verilen bir halk tarafından yenilgiye uğratılarak Kafkaslar ve Amu Derya'dan geçen bir sınıra yerleşmişlerdir. Bir başka Arap ordusu bu olaydan birkaç yıl önce, 732 yılında Hz. Muhammed'in ölümünden tam yüz yıl sonra Poitiers'ten püskürtülmüştü. Birkaç yıl daha akın yapacak güçleri olmasına rağmen burası Batı Avrupa'da ilerledikleri son noktaydı. Akıntı sonunda tersine dönmüştü.

Son derece şaşırtıcı seri başarılarının bir nedeni Bizans ve Sasanilerin birbirleriyle savaşmak için büyük zaman harcamaları ve diğer cephelerde de büyük bir çaba içe-

risinde olmalarıydı. Bizanslılar, Avarlar ve Berberilerle uğraşmak zorundaydı. Sasaniler de en kötüleri Hunlar olan Orta Asyalı istilacılarla karşı karşıyaydı. Bizans İmparatorluğu içerisinde de Mısır'dakiler gibi yönetimden uzaklaşan, kötü yönetimden ve Konstantinopolis'in dini tacizlerinden rahatsız olan ve yeni efendileri karşılamaya hazır halklar bulunuyordu. Dahası, Araplar kendi başarıları üzerinde yükseliyordu: İran'ın yıkılması Bizans hariç Çin'in batısında Arapları durduracak hiçbir gücün kalmaması anlamına geliyordu. Ayrıca, Arapların yitirecek fazla bir şeyleri de yoktu. Arap askerleri, fakirlikten geldikleri için çok hırslıydı ve dinsizlere karşı savaşırken ölmenin cennete gidiş yolu olduğuna inanıyorlardı. Tanrı için savaştıkları inancını taşıyorlardı. Esinlendikleri birçok şey vardı. Bu esin onları bazı Hıristiyanlar ve sonraki devrimciler gibi fedakâr ve acımasız yapıyordu. Bunun sonucunda İslamı dünyayı yönetebilecekmiş gibi gösteren fetihler yaptılar.

ARAP İSLAM DÜNYASI

İslam hiçbir zaman politik bir birlik olmamıştır. Erken dönemdeki politik odakların en önemlileri Emevi ve Abbasi halifeleriydi. Emeviler 750 yılında, zaferini yenilen ailenin bütün erkek fertlerini katlederek tamamlayan tedbirli bir gaspçı tarafından iktidardan indirildi. Bu şekilde başlayan Abbasi halifeliği kısa sürede sıradan bir hanedan monarşisine benzedi. Gerçek bir politik güç olarak 10. yüzyılın ortalarına kadar sürdü (öte yandan 13. yüzyılda görünüşte hâlâ bir Abbasi halifesi vardı) ve onların yönetiminde Arap uygarlığı en yüksek şanına erişti. Arap üstünlüğü nihayet sona erdiğinde, onun yerine geçenler zaten Müslüman olmuşlardı ve İslami uygarlık onların hâkimiyetinde İran, Hindistan ve başka yerlerde yeni doruklara tırmanacaktı.

Abbasilerin ilk dönemlerinde İslam hâlâ Arap kökenlerini fazlasıyla göstermekteydi. En açık belirti Arap dilinin kullanılmasıydı. Kur'an bu dille yazıldığı için Arapça İslam dünyasının her tarafına yayıldı. Gerçekte "Arabik" Abbasi halifeliğini "Arap" kelimesinden daha iyi tanımlar çünkü her ne kadar Arapça konuşsalar da, fetih yoluyla çölden dışarı taşan olgunlaşmamış 7. yüzyıl kültürüne çok benzeyen yanları azalmıştı. Bu ilk yıllarda, Araplar fethettikleri halklardan ayrı kalmaya çalışmışlardı. Yerel âdetlere fazla dokunmamışlar, Yunanca ve Farsça 8. yüzyıla kadar Şam ve eski Sasani başkenti olan Ktesifon'da yönetim dili olarak kullanılmıştı. Araplar askeri bir kast olarak ayrı kentlerde yaşamışlar, toprak sahibi olmamışlar ya da bunun ticaretini yapmamışlar; komşu bölgelerden aldıkları vergilerle yönetimlerini ayakta tutmuşlardır. Ama bu ayrım zamanla kaybolmuştur. Çok sayıda insanın İslamı kabul etmesinin yanı sıra Basra veya Kufe gibi garnizon kentleri zamanla ticaretle uğraşan gerçek birer kent oldu. Yakındoğu bir kez daha birçok farklı geleneğin emperyal rejim tarafından desteklenen bir kültür içerisinde yer bulabildiği kozmopolit bir impa-

ratorluk deneyi yaşamaya başladı. Bazı biliminsanları Abbasi kültürünü Hellenizmin son baharı olarak görmüştür.

Abbasi halifeliği

Özellikle doğu (eski İran) vilayetlerinde Arap olmayan Müslümanlar Arap efendilerine karşı tepki duymuşlardır, bu memniyetsizlik Abbasilerin iktidara gelmesine yardımcı olmuş ve halifelik Şam'daki Emevi başkentinden Dicle üzerindeki Bağdat'a taşınmıştır. O zamana kadar küçük bir Hıristiyan köyü olan Bağdat, Konstantinopolis'e rakip olan dev bir kent olmuş, belki de yarım milyona varan nüfusu, zanaatçıları ve lüks yaşamı ile İslamın ilk Arap askerlerinden çok farklı bir hayat tarzına kavuşmuştur. İslam, Hıristiyan, Hellenistik, Yahudi, Zerdüşt ve hatta Hindu fikirleri burada, birçok ülkeden gelen tüccarların arasında birbirine karışmıştı. Bağdat'ın zenginliği efsanevi Halife Harun el Reşit'in zamanında zirveye ulaşmıştı. Bu Halife Şehrazat'ın *Binbir Gece Masalları*'nda ona hikâyeler anlattığı varsayılan hükümdardır.

Tüm bunlara rağmen, her ne kadar alışılmış Doğu monarşisine daha fazla benzemiş ve saf bir ruhani daireden uzaklaşmışsa da, halifelik tavizsiz bir şekilde İslamdan sapmıyordu. Yeni din Arap imparatorluklarına, onların uzantılarına ve onların yerine geçenlere de nüfuz ediyordu. İnananların her gün Mekke'ye dönerek ibadet ettikleri camiler İslam dünyasının her tarafında inşa ediliyor, hepsinde aynı dualar söylenip aynı kanunlar vaaz ediliyordu. İslam inancının Hıristiyanlığa benzerliği, bazı Bizans din adamlarının İslamiyeti paganizm değil de bir Hıristiyan sapkınlığı olarak görmelerine yol açıyordu. Fakat İslam hem temel olarak hem de günlük uygulamaları açısından Hıristiyanlıktan çok farklıydı. Şarabı ve (Yahudiler gibi) domuz etini peygamberin takipçilerine yasaklıyor ve Mekke'ye hacca gidilmesini emrediyordu (tüm Müslümanlar hâlâ hayatlarında bir kez hacca gitmeye teşvik ediliyor). Ayrıca fakirlere zekât verilmesini söylüyor ve köle almaya izin veriyordu (fakat onlara iyi davranılması gerektiğini söylemişti). Her şeyin ötesine düzenli dua etmeyi emrediyordu. Ancak Müslüman olmayanlar için muhtemelen en çarpıcı özelliği çokeşliliğe hoşgörü göstermesiydi.

İslamda kadınlar

Kadınlar Müslüman camilerinde ibadete katılmıyordu. İslami geleneğe göre peygamber, onların evde ibadet etmesinin daha iyi olacağını söylemişti. İslamiyetin, Yahudilikten veya Hıristiyanlıktan en büyük farkı, toplumda kadınların rolüyle ilgili düzenlemeleridir. Bu bazılarına her ne kadar şaşırtıcı gelse de, tarih boyunca Yahudi veya Hıristiyan kadınları prensip olarak Müslüman kadınlardan daha fazla özgürlüğe sahip olmuştur. Bunun en açık simgesi bazı İslam ülkelerinde hâlâ peçe takılmasıdır ki, bu köktenci Müslümanların iktidarda oldukları ülkede, en azından resmi olmayan baskıyla zorlanmaktadır. Gerçekte Kur'an, kadınlar konusunda, başka her-

hangi bir sosyal grup hakkında söyleyeceğinden fazlasını söylemektedir. Kısmen de olsa, evliliğin amacının çocuk yetiştirme olduğu düşüncesi nedeniyle İslami kanunlar bir adamın dört eşe ve karılarıyla aynı statüye sahip olmayan sınırsız sayıda cariyeye sahip olmasına izin veriyordu. Eşlerin her birine eşit davranılacak ve her birine evlenirken kocası tarafından kadında kalacak bir çeyiz verilecekti. Bu, kadınlar için çok yakın zamana kadar birçok Hıristiyan ülkesindeki kanunlara göre daha avantajlıydı, fakat diğer yandan, bir Müslüman kadın hiçbir şekilde boşanmayı isteyemezdi ve herhangi bir anda sırf kocasının arzusu ile boşanabilirdi. Müslümanlar İslam kanunlarının kendilerine tanıdığı hakların tümünü kullanmak isteyebilir, fakat Kur'an kadınların hakları konusunda oldukça açıktır: "Erkekler kadınların üzerinde yetki sahibidir çünkü tanrı birisini diğerine üstün yaratmıştır." Şöyle der: "İyi kadınlar itaatkârdır... İtaatsizliğinden çekindiğiniz olursa onları azarlayın, yataklarınızı ayırın ve dövün."

İslam kanununda Kur'an daima merkezi otoriteye sahip olmakla birlikte kuralların tümünü belirlemez veya İslamiyetin karmaşık sosyal düzenlemelerinin her ayrıntısını ortaya koymaz. Peygamberin görüşleri gibi, Kur'an da, çoğu zaman iyi Müslüman âdetinin temelini özetler. Kısa sürede, peygamberin belli konulardaki niyetini açıklama yetkisi olduğunu ileri süren hocaların kitapları ortaya çıkmaya başladı. Fakat, birçok farklı halkı ve geleneği İslami yönetim altına alan Emevi fetihleri esnek olunmasını gerektiriyordu. Halifelerin ve vilayetlerdeki valilerin uygulamaları ilk başta çölde yaşayan basit kabile toplumu için getirilmiş olan kuralların zamanla yumuşamasına ve genişlemesine yol açtı. Abbasiler bunun için Emevi halifelerini itham ettiler ve İslami kuralları çok daha katı hale getirdiler. Bugün hâlâ örneğin Libya, Suudi Arabistan, Pakistan gibi kanunların sıkı sıkıya Kur'an'a dayandığı ülkeler var ve bunların bazılarında kurallar suçlulara çok sert şekilde uygulanır: örneğin hırsızların elleri kesilebilir ve zina yapanlar taşlanarak öldürülebilir.

İslami öğreti ve sanatlar

Kur'an İslam kültürünü birçok başka alanda da kalıplara aldı. İslamın hem sözlü hem de yazılı olarak söze ve söz sanatlarına vurgusu kabile toplumunda hikâye anlatanın önemine kadar geriye gidebilir, fakat Kur'an ezberi ve okumayı daha da önemli hale getirdi. Arapçayı bir edebi dile dönüştürdü. Eğitimli Müslümanlar çoğu zaman şiir yazdılar. Abbasi halifeleri zamanında yüksek düzeyde bir eğitim vardı ve bu daha çok teolojiye eğilimliydi (her şeye bu açıdan bakılıyordu) ve bunun sonucunda eğitimli insanlar ortaya çıktı. Muhtemeldir ki, Abbasiler, çağdaşları olan tüm diğer uygarlıklardan daha yaygın bir okuryazarlık seviyesine ulaşmışlardı. Arapçaya birçok çeviri yapıldı ve bu nedenle Hellenistik ve Klasik Yunancanın metinleri sonunda Avrupa'da daha iyi bilinir hale gelecekti.

Çeviri İslamın bilim ve matematikteki büyük dönemini açıklamaya yardım eder.

Arap kültürü Yunanlıların çalışmalarına dayanarak ve İran ile Hindistan'dan esinlenerek (bugün kullandığımız Arap rakamları Hint kökenli olmakla birlikte bir Arap aritmetikçi tarafından düzenlenmişti) astronomi, tıp ve matematikte mükemmelliğe ulaştı. Arap tıbbının (genellikle İranlılar tarafından yazılmış) kitapları daha sonra Avrupa'da yüzyıllar boyunca standart öğretim kitapları olarak kullanılmıştı. Avrupa dilleri de Arap uygarlığının izlerini taşır. Sıfır (*zero*), şifre (*cipher*), cebir (*algebra*) gibi kelimeler Arapça kökenli olup müzikte kanun (*zither*), gitar (*guitar*) ve ut (*lute*); ayrıca birçok ticaret deyimi örneğin gümrük vergisi için Fransızca "*douane*" ile dükkân anlamındaki "*magazine*" kelimelerinin tümü Arapçadan ithaldir.

Bir Avrupalı (ya da Çinli) seyyah halifelerin kentlerindeki görünüşü, tarzı ve kültürü kendi ülkesinden çok farklı bulacaktı ve bu sadece Arap giysileri nedeniyle ortaya çıkan bir farklılık değildi. Çok uzun bir zaman boyunca İslami resim sanatı şeylerin temsilinden çok kaligrafi ve karmaşık desenler üzerinde yoğunlaşmıştı çünkü İslami öğreti insan formları veya yüzlerine benzeyen figürleri yasaklamıştı. Şimdi Batılı gözlere çok çarpıcı gelen minyatürler sadece daha sonraki İran ve Hint İslam imparatorluklarında görülür. Bina inşaatında da, Roma buluşu olan kubbe benimsendikten sonra, İslam kısa sürede farklı ve çekici bir tarza ulaştı. Arap fatihleri, ele geçirilen ülkelerin halklarından ayrı yerde tutulacak tarzda inşaat yapma isteğiyle de bundan esinlenmiş olabilir. İlk İslami kubbe Kudüs'te 691 yılında inşa edilmiş olup, bu Yahudi ve Müslümanlar için ortak bir kutsiyeti olan "kayayı" örtmektedir. Yahudiler İbrahim'in oğlu İshak'ı bu noktada Tanrı'ya kurban etmeye hazırlandığına, Müslümanlar ise peygamberin bu noktadan mucizevi bir şekilde cennete çekildiğine inanırlar. Kısa sürede bunu diğer İslami kubbeler izledi ve şimdi camiler ile onlara eşlik eden ve inananların ibadete çağrıldığı minareler, sadece İslam ülkelerinde değil dünyanın her yerinde alışılagelmiş görüntüler haline gelmiştir.

İSLAMIN UZAK SINIRLARI

İslamın merkezi daima Arabistan ve halifelerin eski Yakındoğusu, batıda Mısır ile, doğuda ve kuzeyde Hindikuş ve Hazar'ın ötesi olmuştur ama kısa sürede buraları da aşmıştır. Dini kabul edenler sayesinde gelen fetihler kısa sürede yeni dini Afrika kıyısına ve İspanya'ya taşırken diğer Araplar Sicilya'nın bazı bölgelerini ve bazı Akdeniz adalarını işgal ettiler. Bununla birlikte Afrika'nın ötesinde fethedilen yerler ebediyen İslam ülkeleri olarak kalmayacaktı.

İspanya'da Emevi ailesinin bir kolu halifelerinin alaşağı edilişini hiçbir zaman kabullenmedi ve orada, Cordoba'da 756 yılında bir emirlik, bağımsız bir krallık kurdular. Emeviler, Güney İspanya'nın büyük bölümünü yüzyıllar boyunca yöneteceklerdi ve burada İslam toplumu bazı açılardan, doğuda olduğundan daha da yüksek bir kül-

tür ve uygarlık seviyesine ulaşacaktı. 10. yüzyılda Arap İspanyası, rakip bir halifeliğin başkenti de olacaktı. Fakat çok uzun olmayan bir süre sonra savunmaya geçeceklerdi, çünkü Hıristiyan krallıkların baskısı artacaktı. Cordoba 1236 yılında onların eline geçti. Yarımadanın tümünü geri almaları için iki yüzyıl daha geçecek olmasına rağmen Endülüs'ün parlak İslam uygarlığı 15. yüzyılda nihayet ortadan kalkacaktı.

Bununla birlikte 10. yüzyılda Mısır'da bir başka halifelik kurulmuştu ve bu merkezi İslam ülkelerinin politik olarak birbirinden ayrıldığını gösteriyordu. Bunlar daima İslam âlemi içinde kaldılar ama o zamandan beri hiçbirleşmediler. Bu arada İslamiyet 8. ile 12. yüzyıllar arasında Orta Asya, Hindistan, Sudan ve Nijer havzalarına girdi. Arap tüccarlar bu dini, kıyıdan Doğu Afrika'ya ve Sahra'yı aşan kervanlarla Batı Afrika'ya taşıdılar. Arap tüccarlarının *dhov* adı verilen yelkenli tekneleri de Bengal Körfezi'nin ötesine, Bengal ve Malezya'ya götürdüler. Fatihler İslamiyeti Hindistan'ın büyük bölümlerine kabul ettirdi ve Moğolları da bu dine çektiler, böylelikle İslam misyonerleri inançlarının sonunda Çin'e de ulaşmasını garanti ettiler. Sonuçta bu şaşırtıcı bir başarı hikâyesidir. İslam yayıldıkça, Arap halifeleri zamanında olduğu gibi politik bir birliğin bile elde edilemeyeceği ortaya çıktı. Birçok açıdan İslam peygamberin düşündüğünün ötesinde bir gelişme gösterdi. Kısaca İslam, karmaşık, farklı bir uygarlığın merkezi olmanın yanında, diğer geleneklere karşı daimi bir meydan okuma içinde olan ve onlarla birçok alanda kapsamlı ilişkiler kurmaya muktedir bir din oldu.

BİZANS'IN BÜYÜK DÖNEMİ: SLAV AVRUPA'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

Tarihi olarak Bizans Batı Hıristiyanlığı için bir kalkandı. Önce Persleri, sonra da uzun bir süre boyunca çok daha tehlikeli olan İslam tehdidini ve aynı zamanda daha kuzeyden gelmeye devam eden barbar halklar selini uzakta tuttu. Doğu Roma İmparatorluğu, Kuzey Afrika ve İspanya'nın paganlar tarafından işgaliyle yandan çevrildiği zaman bile, eski Akdeniz Greko-Romen dünyasının siperiydi. Ancak bin yıl sonra nihayet yıkıldı. Bununla birlikte 7. yüzyılda medcezir İslamın lehine akıyor gibi görünüyordu. Doğu Roma İmparatorluğu'nun İran'dan geri aldığı toprakların hepsi kısa sürede yitirildi. Konstantinopolis beş yıl boyunca (673-678) Arap orduları tarafından kuşatıldı. Bu sırada Avrupa'da Slav adı verilen kabileler Trakya ve Makedonya'ya ilerlerken Bulgarlar da Tuna'yı geçtiler.

717 yılında Anadolulu bir imparator olan III. Leo tahta çıktı ki, bu imparatorluğun Doğululaştığının bir işaretiydi. III. Leo daha önceki imparatorluk topraklarının çoğunu geri alan çok başarılı bir hükümdardı. O ve oğlu çevre bölgelerdeki sınırları istikrara kavuşturdu, Anadolu geri alındı ve hâlâ bazı akınlar ve küçük çatışmalar ol-

Arap kültürü Yunanlıların çalışmalarına dayanarak ve İran ile Hindistan'dan esinlenerek (bugün kullandığımız Arap rakamları Hint kökenli olmakla birlikte bir Arap aritmetikçi tarafından düzenlenmişti) astronomi, tıp ve matematikte mükemmelliğe ulaştı. Arap tıbbının (genellikle İranlılar tarafından yazılmış) kitapları daha sonra Avrupa'da yüzyıllar boyunca standart öğretim kitapları olarak kullanılmıştı. Avrupa dilleri de Arap uygarlığının izlerini taşır. Sıfır (*zero*), şifre (*cipher*), cebir (*algebra*) gibi kelimeler Arapça kökenli olup müzikte kanun (*zither*), gitar (*guitar*) ve ut (*lute*); ayrıca birçok ticaret deyimi örneğin gümrük vergisi için Fransızca "*douane*" ile dükkân anlamındaki "*magazine*" kelimelerinin tümü Arapçadan ithaldir.

Bir Avrupalı (ya da Çinli) seyyah halifelerin kentlerindeki görünüşü, tarzı ve kültürü kendi ülkesinden çok farklı bulacaktı ve bu sadece Arap giysileri nedeniyle ortaya çıkan bir farklılık değildi. Çok uzun bir zaman boyunca İslami resim sanatı şeylerin temsilinden çok kaligrafi ve karmaşık desenler üzerinde yoğunlaşmıştı çünkü İslami öğreti insan formları veya yüzlerine benzeyen figürleri yasaklamıştı. Şimdi Batılı gözlere çok çarpıcı gelen minyatürler sadece daha sonraki İran ve Hint İslam imparatorluklarında görülür. Bina inşaatında da, Roma buluşu olan kubbe benimsendikten sonra, İslam kısa sürede farklı ve çekici bir tarza ulaştı. Arap fatihleri, ele geçirilen ülkelerin halklarından ayrı yerde tutulacak tarzda inşaat yapma isteğiyle de bundan esinlenmiş olabilir. İlk İslami kubbe Kudüs'te 691 yılında inşa edilmiş olup, bu Yahudi ve Müslümanlar için ortak bir kutsiyeti olan "kayayı" örtmektedir. Yahudiler İbrahim'in oğlu İshak'ı bu noktada Tanrı'ya kurban etmeye hazırlandığına, Müslümanlar ise peygamberin bu noktadan mucizevi bir şekilde cennete çekildiğine inanırlar. Kısa sürede bunu diğer İslami kubbeler izledi ve şimdi camiler ile onlara eşlik eden ve inananların ibadete çağrıldığı minareler, sadece İslam ülkelerinde değil dünyanın her yerinde alışılagelmiş görüntüler haline gelmiştir.

İSLAMIN UZAK SINIRLARI

İslamın merkezi daima Arabistan ve halifelerin eski Yakındoğusu, batıda Mısır ile, doğuda ve kuzeyde Hindikuş ve Hazar'ın ötesi olmuştur ama kısa sürede buraları da aşmıştır. Dini kabul edenler sayesinde gelen fetihler kısa sürede yeni dini Afrika kıyısına ve İspanya'ya taşırken diğer Araplar Sicilya'nın bazı bölgelerini ve bazı Akdeniz adalarını işgal ettiler. Bununla birlikte Afrika'nın ötesinde fethedilen yerler ebediyen İslam ülkeleri olarak kalmayacaktı.

İspanya'da Emevi ailesinin bir kolu halifelerinin alaşağı edilişini hiçbir zaman kabullenmedi ve orada, Cordoba'da 756 yılında bir emirlik, bağımsız bir krallık kurdular. Emeviler, Güney İspanya'nın büyük bölümünü yüzyıllar boyunca yöneteceklerdi ve burada İslam toplumu bazı açılardan, doğuda olduğundan daha da yüksek bir kül-

tür ve uygarlık seviyesine ulaşacaktı. 10. yüzyılda Arap İspanyası, rakip bir halifeliğin başkenti de olacaktı. Fakat çok uzun olmayan bir süre sonra savunmaya geçeceklerdi, çünkü Hıristiyan krallıkların baskısı artacaktı. Cordoba 1236 yılında onların eline geçti. Yarımadanın tümünü geri almaları için iki yüzyıl daha geçecek olmasına rağmen Endülüs'ün parlak İslam uygarlığı 15. yüzyılda nihayet ortadan kalkacaktı.

Bununla birlikte 10. yüzyılda Mısır'da bir başka halifelik kurulmuştu ve bu merkezi İslam ülkelerinin politik olarak birbirinden ayrıldığını gösteriyordu. Bunlar daima İslam âlemi içinde kaldılar ama o zamandan beri hiçbirleşmediler. Bu arada İslamiyet 8. ile 12. yüzyıllar arasında Orta Asya, Hindistan, Sudan ve Nijer havzalarına girdi. Arap tüccarlar bu dini, kıyıdan Doğu Afrika'ya ve Sahra'yı aşan kervanlarla Batı Afrika'ya taşıdılar. Arap tüccarlarının *dhov* adı verilen yelkenli tekneleri de Bengal Körfezi'nin ötesine, Bengal ve Malezya'ya götürdüler. Fatihler İslamiyeti Hindistan'ın büyük bölümlerine kabul ettirdi ve Moğolları da bu dine çektiler, böylelikle İslam misyonerleri inançlarının sonunda Çin'e de ulaşmasını garanti ettiler. Sonuçta bu şaşırtıcı bir başarı hikâyesidir. İslam yayıldıkça, Arap halifeleri zamanında olduğu gibi politik bir birliğin bile elde edilemeyeceği ortaya çıktı. Birçok açıdan İslam peygamberin düşündüğünün ötesinde bir gelişme gösterdi. Kısaca İslam, karmaşık, farklı bir uygarlığın merkezi olmanın yanında, diğer geleneklere karşı daimi bir meydan okuma içinde olan ve onlarla birçok alanda kapsamlı ilişkiler kurmaya muktedir bir din oldu.

BİZANS'IN BÜYÜK DÖNEMİ: SLAV AVRUPA'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

Tarihi olarak Bizans Batı Hıristiyanlığı için bir kalkandı. Önce Persleri, sonra da uzun bir süre boyunca çok daha tehlikeli olan İslam tehdidini ve aynı zamanda daha kuzeyden gelmeye devam eden barbar halklar selini uzakta tuttu. Doğu Roma İmparatorluğu, Kuzey Afrika ve İspanya'nın paganlar tarafından işgaliyle yandan çevrildiği zaman bile, eski Akdeniz Greko-Romen dünyasının siperiydi. Ancak bin yıl sonra nihayet yıkıldı. Bununla birlikte 7. yüzyılda medcezir İslamın lehine akıyor gibi görünüyordu. Doğu Roma İmparatorluğu'nun İran'dan geri aldığı toprakların hepsi kısa sürede yitirildi. Konstantinopolis beş yıl boyunca (673-678) Arap orduları tarafından kuşatıldı. Bu sırada Avrupa'da Slav adı verilen kabileler Trakya ve Makedonya'ya ilerlerken Bulgarlar da Tuna'yı geçtiler.

717 yılında Anadolulu bir imparator olan III. Leo tahta çıktı ki, bu imparatorluğun Doğululaştığının bir işaretiydi. III. Leo daha önceki imparatorluk topraklarının çoğunu geri alan çok başarılı bir hükümdardı. O ve oğlu çevre bölgelerdeki sınırları istikrara kavuşturdu, Anadolu geri alındı ve hâlâ bazı akınlar ve küçük çatışmalar ol-

masına rağmen sıkı bir şekilde korundu. Güney Rusya'da yerleşmiş göçebe bir halk olan Hazarlar ile önemli bir antlaşma yapıldı ve bu halk İslamın bu cepheden ilerleyişini durdurdu. Batı'da hiçbir şey yapılamayacağı görülüyordu, en son Ravenna elden çıktı ve İtalya ile Sicilya'da sadece birkaç küçük köprübaşı kaldı. Fakat Leo ve ailesi Bizans'ın Balkanlar'daki çevre kontrolünü yeniden kurdu. Bulgar tehdidi daha sonra devam edecekti. Bir bütün olarak bakıldığında 11. yüzyıla kadar olan süre başarı ve toparlanma dönemidir. Kıbrıs, Yunanistan ve Antakya geri alınmıştı, Kuzey Suriye'yi geri alma mücadelesi ise devam ediyordu. Bu sırada, içeride hanedan sorunları ve dini tartışmalar vardı. Fakat bunlar Bizans'ın büyük güç rolü oynamasına engel olmuyordu ve böylece bir sonraki büyük uluslararası kriz gelip çatınca dünya çapında bir diğer görevi daha yerine getirdi: Hıristiyan Slavlığın yaratıcısı oldu. Slav halklar Hıristiyan olmasaydı dünyanın tarihi çok farklı olacaktı. Hıristiyan olmaları büyük ölçüde Bizans'ın işiydi ve bu süreçte onlara uygarlık da götürdü. Bu çifte başarı Bizans'ın geleceğe bıraktığı en kalıcı miras olmuş olabilir.

Slav halklar

Slavların ilk kez nereden geldikleri konusundaki tartışma sürmektedir. Slav topraklarının büyük kısmı –özellikle Rusya'da– Avrupa ile Asya'nın karşı karşıya geldiği büyük düzlüklerin bir parçasını oluşturur. Göçebe halklar bu düzlüklerde binlerce yıl boyunca gezinmişler ve bunlar aracılığıyla büyük halk hareketleri ardı ardına ileri sürülmüşlerdir. İskitler, Avarlar, Gotlar ve Hunlar tarafından taciz edilmelerine rağmen Slavlar, bir şekilde günümüzde Polonya ve Rusya olan topraklara tutunmayı başarmışlardı. 5. ile 7. yüzyıllar arasında Karpatların hem doğusuna hem de batısına iyice yerleşmişlerdi. Kuşkusuz ki diğer büyük göçleri tetikleyen benzer baskılar altında güneye doğru harekete başlamışlardı. 7. yüzyılda doğu taraflarında, oraya yerleşmiş diğer halkların oluşturduğu bir kalkan tarafından bir şekilde korunuyorlardı.

Slav kabileler zamanla Balkanlar'a yayıldı. Bununla birlikte ortaya çıkan ilk "Slav" krallığı olan Bulgarlar gerçekte Slav değillerdi, kökenleri (muhtemelen) Hunlara dayanıyordu, bunların bir kısmı Slavlarla temas ve karşılıklı evlilik yoluyla "Slavlaşmışlardı". 716 yılında Bizans bunları tanıdığı zaman, Slav olarak görülebilirlerdi. Bu tarihe kadar Bulgarlar Slavların birçok geleneğini kabul etmişlerdi. Bulgarlar Bizans'ın başına çok büyük dertler açacaklardı. Sadece önceleri imparatorluğa ait toprakları işgal etmekle kalmamışlar, Konstantinopolis'e kadar güneye inerek akınlar yapmışlardı. Onları önlemek için gösterilen çaba, Bizans'ın batıdaki durumunu geri kazanma gayretini zayıflatmıştı. Bir imparator "Bulgar kıyıcı" olarak hatırlanır ama 9. yüzyılın başında Bulgarlar başka bir imparatoru muharebede öldürmeyi başardılar ki, bu yaklaşık beş yüzyılda barbar silahlarının hayatını aldığı ilk imparatordu. Bulgarlar öldürdükleri imparatorun kafatasından kralları için bir kupa yaptılar.

Bizans Bulgarlara diplomasiyi vaizlikle birleştiren elçiler gönderdi. Bunların en

önemlileri 9. yüzyılın iki büyük kilise adamı olan keşişler Aziz Cyril ve Aziz Metodius idi. Cyril'in adı hâlâ (Yunancaya dayanarak) Slav dilleri için hazırladığı Kiril alfabesiyle hatırlanır ve bunun basitleştirilmiş bir şekli Sırbistan, Bulgaristan ve Rusya'da hâlâ kullanılmaktadır. Daha sonra bir Bulgar kralı, Bizanslıların ifade ettikleri şekliyle bir çar, ya da Caesar, Hıristiyan vaftizini kabul etti. Bu her ne kadar önemli bir adımsa da, kavganın sonu değildi. 10. yüzyılda bir Bulgar kralı kendisini "Roma imparatoru" ilan ederek Konstantinopolis'e başarısız bir saldırı yaptı ve Bulgarlar 1014 yılında o kadar ezici bir yenilgiye uğradılar ki hizaya geldiler. Onları yenen imparator 15.000 Bulgar esiri kör etti ve diğerlerine örnek olsun diye ülkelerine gönderdi. Bulgar hükümdarı (bazılarına göre şoktan) öldü ve kısa süre sonra Bulgaristan resmen bir Bizans vilayeti oldu.

Kiev Rusyası

Bu sırada Hıristiyanlık daha kuzeye ve doğuya yayılmıştı. Rus nehirlerinin yukarı mecralarında savaşçı ve tüccar bir aristokrasi tarafından yönetilen Slav toplulukları yaşıyordu. Bunlar Batı Avrupa'da "Vikingler" veya "Normanlar" adı verilen İskandinav topluluklarıydı ama Rusya'da kuzeyden nehir boylarınca gelerek Slavları fetheden "Varegler" olarak anılıyorlardı. Sert, becerikli ve zalim bir halktı. Konstantinopolis'e akın yapmışlar, bozkır halklarıyla savaşmışlar ve Bağdat gibi uzak yerlerle bile ticaret yapmışlardı. Bir Vareg prensi olan Rurik yaklaşık 860 yıllarında İlmen Gölü üzerinde, şimdi Novgorod adı verilen yere yerleşti. Rus geleneğine göre, Rusya'da asiller kesiminden gelen tüm prensler onun soyundan geldiklerini iddia ettiler.

Bunu izleyen birkaç yıl içerisinde Vareg gücü ve ticareti Dinyeper üzerindeki Kiev'e kaydı. O zamanki adıyla Kiev, Rus-Bizans diplomasisi için son derece önemliydi. En kötü halde buranın savaşçı prensleri uzak tutulmalı, en iyi ihtimalle de bunlar yararlı müttefikler olmalıydı. Fakat diplomasi yavaş bir işti ve Varegler de Konstantinopolis'e akın yaptılar. Bununla birlikte yaklaşık 986 tarihinde bir Rus prensi kendisi ve halkı için Hıristiyanlığı kabul etti. Bu çok önemli bir karardı ve insanlık için Konstantin'in kararı kadar belirleyiciydi, çünkü bu karar o tarihten itibaren Rus tarihini şekillendirmiştir. İki yüz yıl sonra Rus halkı onu takdir etti ve Aziz Vladimir olarak kutsallaştırdı. Bu kararın ne kadar inanca, ne kadar da hesaba dayandığını bilmiyoruz, bu belirsizlik Konstantin'in din değiştirme nedenlerini saran belirsizliğe oldukça benzemektedir. Ve Vladimir bir Bizanslı prensesle evlenince, en büyük Slav ulusunun hikâyesi de başlamış oldu.

Kiev Rusyası 10. yüzyıldaki çoğu Batı Avrupa kentinden çok daha zengin olabilirdi. Vladimir ve takipçileri güç kullanarak, Kiev Metropolitini[1] atayan Konstantinopolis patriği gözetimindeki Bulgar papazlarının yardımıyla yeni bir inancı kabul

1 Ortodokslarda patrikten sonra gelen ve bir bölgenin din işlerine başkanlık eden din adamı. (yay. hzl.)

ettirmeye girişince bu kent bir Hıristiyanlık merkezi oldu. Rusya Kiril alfabesini ve Ortodoks kilisesinin ayinlerini benimsedi. 11. yüzyılın başında Kiev ihtişam ve etkisinin doruğundaydı. En büyük hükümdarı olan Bilge Yaroslav o zaman Bizans ile olduğu kadar Batı Avrupa'daki uzak krallıklarla da müzakerelere girişmişti ve bir Batılı ziyaretçi Kiev'in Konstantinopolis'e rakip olduğunu düşünmüştü. Eğitimin temelleri geliştirildi ve Rus kanunlarının ilk maddesi yürürlüğe kondu. Rus edebiyatının ilk eserlerinden biri ve Rusya'yı Hıristiyanlık bayrağı altında birleştirmeye çalışan Kiev prenslerinin savunması olan *Pavesti Vremenmh Let* de (Geçmiş Yılların Hikâyesi) Yaroslav'ın hükümdarlığında kaleme alınmıştır.

Gelişmekte olan Doğu Avrupa

Bu büyük çağdan kısa bir süre sonra iç ve dış sorunlar hayatı zorlaştıracaktı ve o tarihe gelindiğinde Hıristiyan bir Polonya da ortaya çıkmıştı. Ne var ki hükümdarı Roma'daki papanın otoritesini kabul ettiği için Ortodoksluğa değil Batı Hıristiyanlığına bağlıydı. Polonya batıdaki Alman prenslerinin baskısıyla mücadele etmek zorunda olduğu gibi, doğuda Ortodoksların rekabetiyle karşı karşıyaydı. Polonya halkı köken ve dil olarak Slav olmasına rağmen kültür ve din olarak Batı Avrupalı ve Roma Katoliğiydi. Bu yüzden Polonyalıların, her iki tarafın saldırgan ve korkan güçleri arasında özellikle zor bir tarihi kaderi vardı.

Bohemya ve Moravya'da başka Slav krallıkları da ortaya çıktı. 12. yüzyılın başlarında Hıristiyan Slavlardan oluşan bir Avrupa vardı. Burada yaşayanların arasında fazla önemi olmayan ırk kökeni dışında bir birlik bulunmuyordu. Hıristiyan kilisesinin iki dalı olan Roma ve Ortodoks kiliseleri arasında bölünmüş oldukları gibi, Balkanlar'ın engebeli arazisi de orada küçük uluslar halinde yaşayan halkları ayırıyordu. Hatta, Karpatlardan güneye gelerek Tuna Vadisi'ndeki Slavların arasına yerleşen ve Slav olmayan bir halk, yani Macarlar da vardı. Daha kötüsü Slavların doğuda ve batıda düşmanları bulunuyordu. Bizans ile ilişkileri bir düzene oturmuş olabilirlerdi, fakat batıdan gelen ve askerlerin oluşturduğu bir dini tarikatın liderliğinde doğuya yerleşmek isteyen Alman yerleşimcilerin baskısı altındaydılar. Bu Alman yerleşimciler Slavlara karşı savaşı adeta bir haçlı seferi olarak gören Töton Şövalyeleriydi. Doğuda işler daha da kötüydü. 1240 yılında korkunç bir şey oldu ve Kiev vahşi bir Asyalı halk olan Moğollar tarafından alınarak yağmalandı.

İÇ ASYA HALKLARI

Moğollar İç Asya'dan geldiler. İç Asya coğrafi verilerle değil, biraz olumsuzlama yoluyla, Asya'nın Çin veya İran gibi büyük bir devletine tabi olmayan veya büyük uygarlık merkezlerinin herhangi biri tarafından fazla etkilenmemiş olan yaşanabilir

bir bölge şeklinde tanımlanabilir. Bölgenin sınırları gerçekte değişmiştir ve farklı bir tanım da burada yaşamış halklardan yola çıkılarak yapılabilir: Orta Asya kıtanın göçebelere uygun olan bölgesidir. Esas olarak bu, kuzeydeki Sibirya ormanları ile Hazar Denizi'nden İran ve Afganistan'a oradan Hindikuş Dağları'na ve (güney duvarını oluşturan) Tibet'e uzanan devasa, yüksek bir koridordur. Çoğu bozkır olup genellikle kurak ve kışları çok soğuktur. Bu durum misyoner dinlerinin onları ikna etmelerine kadar bölge halklarının dış tesirlere uzun süre kapalı kalmasını açıklar ki; Budistler, Müslümanlar ve Hıristiyanların burada elde etmiş olduğu başarılar vardır. Bölgede biriken zenginlik, daima göçebelerin haset ve düşmanlığını çeken toplulukları barındıran vahalarda toplanmıştır. Bunların en tanınmışları olan Semerkant, Merv ve Buhara, Çin'den batıya giden kervan yollarının yani "İpek Yolu"nun üzerindeki duraklardı.

Göçebe bozkır halkları çevreye uyan ve uzmanlaşmış bir hayat tarzını öğrenmişlerdi. Uzun süre okuryazar bir toplum haline gelmeyeceklerdi ama onları güçlü birer hasım yapan becerilere daima sahiptiler. Çoğu zaman dünya tarihinin kaldıraçları olarak etkide bulunmuşlardır. İklimsel ve politik değişiklikler nedeniyle, küçük bir düzensizlik bile hayvanlarını çayırlarda otlatan bir halk için hayat veya ölüm anlamına gelebiliyor, onları yollara düşürebiliyor ve kimi zaman güneylerinde ya da batılarında yaşayanlarla çatışmaya girebiliyorlardı. Bozkır halkları arasında bulunan ve Yunanlıları hayran bırakıp Persleri taciz eden İskitler bu hattın sonunda yer alıyordu. Arkalarında Hunların ataları olan Hsing-Nu halkı olan diğer halklar tarafından itiliyorlardı. Söz konusu bu halk da Çin imparatorlarının müdahalesi nedeniyle harekete geçirilmişti. Böylece dev bir tarihi yer değiştirme hareketi başladı. MS 4. yüzyıla gelindiğinde Hunlar Hazar ötesine kadar ilerlemişlerdi ve bir sonraki yüzyılda evlerinden en uzak noktaya ulaştılar. 451 yılında Troyes'te yapılan bir muharebe onları geriye döndürünceye kadar Batı Avrupa onların eline düşecek gibiydi. Birçok halk, benzeri şekilde harekete geçti. Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar farklı zamanlarda dünya tarihine kendi etkilerini yaptılar. Aralarındaki farklılıklar çok karmaşık olup hikâyeleri burada kısaca özetlenemeyecek kadar uzun ve karışıktır. Fakat aralarından bir tanesi özel ilgi gerektirir: demircilik yapan bir boy, Juan Juan (Avrupa'da Avarlar) adı verilen bir Moğol halkın esiri olmuştu ve bunlar Türklerdi.

Türkler

Türkleri ilk kez yaklaşık 500 yılında görürüz. 7. yüzyılda Çin imparatorlarının nominal süzerenliğini kabul ettiler. Moğolistan'dan Amu Derya'ya kadar uzanan alanlarda dağılmış ve başlarında "han" adı verilen bir liderle gevşek hanedan bağlantısı sürdüren bir kabileler topluluğu halindeydiler. Çin'den İran'a kadar uzanan bu etki ağına Türk "imparatorluğu" adı verilmiştir, fakat bunun ne kadar gerçek olduğu konusunda emin olmak kolay değildir. Gene de, Asya'nın göçebe halkları arasında-

ki bir nevi politik bağ yaklaşık bir yüzyıl boyunca sürdü ki, bu onlar için küçümsenmeyecek bir başarıdır. Zaman zaman Çin, İran, Bizans ve Hindistan'ın yöneticileri Türk hanlarını dikkatle izlemek ve onlarla iş yapmak zorunda kaldılar. Bizans onları İran'ın kuzeydoğu sınırını taciz etmeleri için teşvik etti ve öyle anlaşılıyor ki, Sasani İmparatorluğu da son yıllarında Bizans ve Araplara yardım etmeleri karşılığında onların bir kısmına sınırları içerisinde yerleşme izni vermişti. Türkler bu tür temaslardan yararlandılar ve yazı sanatını öğrendiler.

Abbasi halifeliği 10. yüzyılda ardında küçük bir devletler karmaşası bırakarak dağılıncaya kadar Arap imparatorlukları Türkleri etkili bir şekilde tecrit etti ve bundan sonra Türk halkları tekrar harekete geçti. O tarihe kadar aralarında bir boy, Selçuklular, İslam dinini kabul etmişti. Önce İran yaylalarına ve sonra da Anadolu'ya ilerlediler. Selçuklulardan bazıları Arap ordularına paralı asker olarak görev yapmıştı ve Türklere Arap uygarlığının etkisiyle Müslümanlıkla birlikte başka şeyler de getirdiler. Büyük uygarlık merkezlerinin kenarlarında yaşayan birçok halk gibi, Türkler takdir ederek baktıkları gelişmiş hayatı yıkmayı değil, onun yararlarını paylaşmayı istiyorlardı. Bu dönemde Arap ve İran edebiyatının büyük eserleri Türkçeye çevrilmeye başlandı.

Sonunda, Selçuklular yönetiminde İran ve Anadolu'da gerçek bir Türk devleti varlık bulmaya başladı. Türkler Anadolu'daki yeni vilayetlerine Rum sultanlığı adını verdiler çünkü burasını Roma mirasının bir parçası olarak görüyorlardı. Bu, Anadolu Hıristiyanlarının İslamı kabul ettiği yavaş bir süreci başlattı ve İslamiyeti geri itmek için Batı Avrupa'dan Haçlı Seferleri adını verdiğimiz bir dizi seferin tetiklenmesini kolaylaştırdı. Selçuklu İmparatorluğu 1200 yılından sonra Anadolu'da bile yaşayamadı.

Bu sırada Mısır'da bir başka Türk hanedanı iktidarı ele geçirmişti. Bir zamanların büyük Arap orduları şimdi tamamen çürümüştü ve bir süre için Hıristiyanların öne çıkması garantilenmiş görünüyordu. Batı Haçlıları Doğu Akdeniz'de yeni Hıristiyan krallıkları kurmuş, Araplar Sicilya'yı yitirmiş ve daha batıda İspanya'nın Hıristiyanlar tarafından geri alınma süreci başlamıştı. İşte, doğudan gelen yeni bir saldırı, bu şekilde dağılmış ve zayıflamış bir İslam dünyasının üzerine çöktü.

Cengiz Han

Moğollar adı verilen halk İslamiyeti daha önce görülmedik bir şekilde felaketin eşiğine getirdi. Çin'in kuzeyinde, şimdi kendi adlarıyla Moğolistan olarak anılan topraklardan geldiler. 1190'larda, halkının hanı olan genç ve hırçın bir Moğol, bir başka göçebe halk olan Tatarlar tarafından kendilerine yapılan küçümseyici ve acı verici davranışların intikamını almak için arayışlara girdi. Birkaç yılda tüm Moğol kabileleri tarafından "herkesin hanı" ya da kendi dillerinde "Çingiz Han" olarak kabul edildi. Arapça yanlış telaffuzu olan "Cengiz Han" ise Avrupalıların benimsediği isim

haline geldi. Dünyanın gördüğü en büyük fatih olarak Avrupa ve Asya'yı dehşete düşürdü. Fakat Cengiz aynı zamanda, yegâne başkenti kampının yün çadırları olmasına rağmen, herhangi başka göçebe şefinin yaptığından farklı bir şekilde, gerçek bir imparatorluğa çok daha benzeyen bir şey yarattı.

Cengiz, büyük bir gücü ele geçirerek işe başladı. 1215 yılında Kuzey Çin'i aldı ve sonra batıya döndü. Moğollar pagandı ne Hıristiyan ne de Müslümandılar, bu nedenle Cengiz kurbanlarını seçerken taraflı davranmadı. İlk kurbanları İran'ın kuzeyindeki İslam toprakları ile Maveraünnehir'in zengin vaha kentleriydi. Ahalinin direnişi daima katliamla sonuçlanıyordu. Bu diğer kurbanları teslim olmaya teşvik ediyordu ve teslim oldukları takdirde genellikle hayatları bağışlanıyordu. Kısa süre sonra Cengiz Güney Rusya'yı işgal ederek buradaki Hıristiyan prensleri haraca bağladı. Daha sonra hayatını kaybetti ama oğlu ve varisi kısa süre sonra batıya döndü. 1236 yılında Moğollar Kiev'i yağmaladı. Buradan Avrupa'nın içlerine doğru akınlar yaptılar, Polonya ve Moravya'yı perişan edip Macaristan'ın bahtsız kralını, takibi bırakıncaya kadar, Hırvatistan kıyılarından Arnavutluğa kovaladılar. Ancak Moğol hanı öldükten sonra, yerine yeni birinin seçilmesi gerekince yurtlarına döndüler. Onun seçiminde papanın bir temsilcisi, Selçuklu sultanı, büyük Rus prensi ve Abbasi halifesinin bir temsilcisi hazır bulunuyordu.

Moğolların içişleri çözüme kavuşturulduktan sonra, Moğol orduları tekrar İslamın üzerine çöktüler. Anadolu (Rum) Selçuklularını yendikten sonra Abbasi Halifeliği'nden geri kalanın üzerine yürüdüler, Bağdat'ı alarak yağmaladılar. Bir halifenin kanının dökülmesiyle ilgili hurafelere yanıt olarak, son Abbasi halifesi bir halıya sarılıp ölünceye kadar atlara çiğnetildi. Daha sonra Suriye'ye karşı bir Moğol saldırısı başladı. İslamiyetin kaderi bıçak sırtında gibiydi. Fakat Moğollar sonunda, 1260 yılında Nasıriye yakınlarında Mısır Memlûkleri tarafından yenilgiye uğratıldı. İslam kurtulmuştu ama Asya ve Rusya'nın büyük bir bölümü üzerinde uzun bir Moğol hâkimiyeti devam edecekti.

Cengiz Han İmparatorluğu'nun birliği, bağımsız Moğol prenslerinin yönettiği bağımsız hanlıklar arasında gevşek bir bağa dönüşmüştü ama birçok ortak noktaları vardı. Bir çeşit Moğol federasyonu, en geniş zamanında dünya yüzölçümünün yaklaşık altıda birini kapsıyordu. Ulaşım sistemleri iyiydi, güvenlik sağlanıyordu ve Moğollar fethettikleri tebaaları akıllı bir şekilde kullanıyorlardı. Onları ordularına aldılar. Cengiz bir yandan vergi sistemini yürütmek için Çinli memurları kullanırken, Moğol dilini yazmak için Türk yazısını kullandı. Bunlar, Moğol fikriyatının şekillenmesinde özellikle önemliydi. Moğol Çini'nin hikâyesi başka bir yerde tartışılabilir fakat büyük hanlar kendilerini bir şekilde Çin imparatorları gibi görmeye başlamışlardı. Başka halkların onlarla eşit olarak müzakere etmesini değil, onlara haraç ödemesini bekliyorlardı ve kendi gök tanrılarının adına evrensel bir monarşiyi temsil ettiklerine inanıyorlardı. Bununla birlikte din konusunda hoşgörülüydüler ve Moğol

sarayındaki inanç çeşitliliği Hıristiyanları etkilemişti. Bir seferinde bir hanın vaftiz edilmesiyle ilgili söylenti dolaştı ama bundan bir şey çıkmadı.

13. yüzyılın sonunda önemli bir değişiklik oldu ve İran'ı yöneten han Müslüman oldu. İslamiyetin içinde bulunduğu tehlike artık ortadan kalkmıştı. O zamandan beri İran yöneticileri daima Müslüman olmuştur. Eski İslam ülkeleri giderek barışa, hatta bir miktar refaha tekrar kavuştular. Moğol terörü sadece bir kez daha, Cengiz kadar korkutucu, Türk-Moğol karışımı bir fatih olan Timur zamanında tekrar yükseldi ve Moğollar 1379 yılında İran'ı işgal ettiler. Bu olaylar, anlaşmazlıklar ve iç karışıklıklarla dolu bir dönemin üzerine gelmişti (Büyük Han ya da Kubilay Han önceki yüzyılın sonunda ölmüş ve tüm Moğollar için bir süzeren atanmamıştı). Timur Hindistan'ı harap etti (söylendiğine göre yağma ettiği Delhi üzerine yürüyüşü çok hızlı olmuştu çünkü ordusu arkasında bıraktığı cesetlerin kokusundan mümkün olduğu kadar çabuk uzaklaşmak istiyordu), diğer hanlar ile savaştı, Memlûk ve Türk topraklarını da tahrip ederek Mezopotamya'yı ele geçirdi. Fakat Timur bir imparatorluk inşacısı değildi ve fethettiği yerler ölümünün hemen ardından dağıldı. Eğer tarihte bir etkisi olduysa bu olumsuz bir etkidir: hücumları, birkaç on yıl boyunca Anadolu'da hüküm süren bir Türk halkı olan Osmanlıları Bizans İmparatorluğu'na son vermekten alıkoymuştu.

BİZANS'IN SONU

Bizans'ın en temel zaafı daima aynı anda birden fazla cephede güçlü düşmanlarla savaşmak zorunda olmasıydı. Araplara karşı mücadele edip hayatta kalmayı başardı ama Arapların yerini yeni Müslüman fatihler aldı ki bunların başında Türkler geliyordu. Aynı zamanda kuzeyde ve kuzeydoğuda Avarlar, Bulgarlar ve Varegler ile boğuşmaktaydı. Arkasında Hıristiyan Batı olduğu doğrudur ama onlar Doğu Ortodoksluğundan giderek uzaklaşıyor ve bazen başka bir düşman gibi oluyorlardı. Bizans 800 yılında batıda başka birinin imparatorluk unvanını almasına iyi bakmamıştı (bu kişi Şarlman olarak anılır). Bu unvanın papanın –suç– ortaklığı ile Franklar denilen bir Cermen halkı tarafından elde edilmesi Roma'nın gerçek varisine karşı bir meydan okuma olarak görülmüştü. Bizans görevlileri bundan sonra tüm Batılılara "Franklar" demişti ve 20. yüzyılda bile Yakındoğu ve Asya'nın çoğunda Avrupalılar bu şekilde (Frenkler olarak) adlandırılıyordu. Avrupalıların farklı Türkler arasında dikkatli bir ayrım yapmadıkları gibi, bu insanlar da İtalyanlar, İspanyollar veya Almanlar arasında fark gözetmiyorlardı. Franklar ve Yunanlılar Araplara karşı işbirliği yapmaya çalıştıkları zaman işler daha da kötüye gitti. Bizans'ın uzun zamandır İtalya üzerinde iddiaları bulunmaktaydı. Normanların İtalya'ya gelişleri ve Yunanistan'ın imparatorluğa ait olan bölgelerini ele geçirme girişimleri açık bir çatışmaya yol açtı.

Bizans zayıfladı ve kaynakları 11. yüzyıldan itibaren hızla azaldı. Eski Bizans yönetici seçkinleri Anadolulu veya Ermeni aristokrat ailelerden getirilen kişilerle değiştirildikçe, iki uygarlık arasındaki kültürel fark daha da arttı.

1072 yılında Türkler Malazgirt Muharebesi'nde Bizans ordusunu paramparça ettikleri zaman imparatorluğa ezici bir darbe indirilmiş oldu. Bunu takiben Küçük Asya her açıdan imparatorluğun elinden çıktı ve bu topraklarla birlikte en önemli asker alma kaynakları ve en zengin vilayet de yitirilmiş oldu. Moğolların Türklere saldırısını takiben bunun küçük bir kısmı geri alındı ama bu tarihten itibaren imparatorluğun toprakları daraldı. Bu arada iki yeni sorun büyük önem kazanmaktaydı. Birincisi eski bir Bizans uydu devleti olan İtalyan Venedik Cumhuriyeti'nden kaynaklanıyordu. Normanları Yunanistan'dan çıkarma karşılığında Venediklilere imparatorluğun her yerine, yabancı olarak değil tebaa olarak serbest ticaret hakkı verilmişti. Bunlar zamanla Avrupa'nın Bizans ile ticaretini tamamen tekellerine aldılar. Venedik deniz gücü, özellikle yegâne önemli denge unsuru olan Mısır filosunun Venedik tarafından yenilmesini takiben kısa sürede Bizans'ın gücünü geçti. Toprak kazançları ticari ayrıcalıkların arkasından geldi (Venedikliler Bizans ile bir savaşa dahi girdiler). 13. yüzyılda bir Venedik imparatorluğu vardı ve gelecek üç yüzyılda onlarca yeni ada ve liman buna eklenecekti.

Haçlı Seferleri

Diğer tehdit de doğudan, Haçlı Seferleri adı verilen bir hareket ile geldi. Onların vasıtasıyla Yakındoğu'da Hıristiyanlığın savunulmasına, çıkarları hiçbir şekilde Ortodokslar ile aynı olmayan Batı Avrupalılar da karışmış oldu. 12. yüzyılda Haçlılar Doğu Akdeniz'de dört Latin devleti kurdular. Bunlar kalıcı olmamakla birlikte, eski Bizans topraklarında yer alıyordu. Frankların işe karışmasının ne anlama geldiği, 1204 yılında Konstantinopolis bir Hıristiyan Haçlı ordusu tarafından yağmalanınca korkunç bir şekilde ortaya çıkmış oldu. Bu ölümcül bir darbe olabilirdi. İmparatorluk bunu atlattı fakat Ortodoks din adamları Latin Hıristiyanları asla affetmedi. Bizanslılar eski başkentlerine tekrar kavuşuncaya kadar 1261 yılına gelinmişti. Bu sırada imparatorluk eskisinin küçük bir parçasından ibaretti, yani bir zamanlar büyük bir başkenti ve Asya'da minik bir toprağı olan bir Balkan devletiydi. Bulgarlar üzerinde bir daha asla hâkimiyet kurulamazken Venedikliler (ve Cenevizliler de) Ege adalarının bütününü ele geçirdi.

14. yüzyıl imparatorları bir Sırp prensiyle başa çıkabilmek için Müslümanlardan, Osmanlı Türklerinden yardım istemek zorunda kalmıştı. Daha sonra Osmanlılar olarak bilinecek olan bu halk daha önce imparatorlara başkentlerini Haçlılar tarafından kurulan "Latin İmparatorluğu'ndan" geri almak için yardım etmişti. Fakat Osmanlılar Bizans'ın son cellatları olacaktı. Batılılarla olan çatışmaları bir sonuca bağlama gayretine rağmen, Bizanslılar sonunda İslam ile bir kez daha tek başlarına karşılaş-

mak zorunda kaldılar. Direndiler ve bazen bunu diplomasiyle yaptılar (bir Osmanlı hükümdarı bir imparatorun kızıyla evlendi) fakat sonuna silaha başvurmak zorunda kaldılar.

1400'e gelindiğinde Türkler Balkanlar'ın çoğunu ele geçirmiş, Sırbistan ve Bulgaristan'ı işgal etmiş ve böylece İslamı bir kere daha Avrupa'nın derinliklerine taşımışlardı. Başka bir Haçlı seferini yenilgiye uğratmışlar ve ardından Yunanistan'ı işgal etmişlerdi. Konstantinopolis'i bir kez kuşatmışlardı. Onları son darbeyi vurmaktan alıkoyan tek şey Moğol Timur tarafından yenilgiye uğratılmalarıydı. İslam tam da Hıristiyanlık tarafından batıdan kovulurken doğuda yeni bir İslami fetih dalgası yükseliyor gibiydi. Türklerin ilerlemesi tekrar başlayınca, her ne kadar Venedik İmparatorluğu'nu da yağma etseler de, esas amaçları Konstantinopolis'i almaktı. 1453 yılı Nisan başında son Türk hücumu başladı. Yaklaşık iki aylık bir kuşatmadan sonra, 29 Mayıs günü, İmparator XI. Konstantin, büyük adaşından sonra sekseninci imparator, Ayasofya'ya gidip ayine katıldı ve bir Hıristiyan kenti olarak son gününde kenti savunmak üzere ölmeye gitti. Kısa süre sonra her şey sona erdi ve Osmanlı Sultanı II. Mehmet kente girdi, doğrudan katedrale giderek buraya muzaffer tahtını yerleştirdi.

Bir Yunanlı yazar, "Hiçbir zaman daha korkunç bir olay olmadı ve asla olmayacak," diye yazmıştı. Kimse buna hazır değildi, Batı Hıristiyanlığı bu haberle dehşete düştü. Sadece hilal, haç üzerinde muzaffer olmakla kalmamış, iki bin yıl öncesine, Antik Yunanistan'a giden bir bağlantı da kopmuştu. Bir devletten daha fazlası, bin yıllık bir Hıristiyan imparatorluğunun yanı sıra Roma geleneği de sona ermişti. Bu ayrıca tarihi değişimde en dramatik andı. Yakındoğu, Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de Hıristiyan devletler tümüyle yok olmuş ve yerlerine yeni bir dünya gücü, Osmanlı İmparatorluğu geçmişti.

HIRİSTİYANLIĞIN YENİ KOMŞUSU

Artık İslamın yeni liderleri olan Osmanlı Türklerinin hikâyelerini biraz daha izlemekte yarar var. Belki de uzun zamandır Hıristiyanlık ile pagan Moğollar arasında bir sınır halkı oldukları için özellikle gayretliydiler. Ordularında Hıristiyan dinini terk edenleri ve paralı askerleri kullanmalarına rağmen, İslamiyetin en sert ve ateşli askerleri arasında bulunuyorlardı. Bununla beraber Haçlılardan beri İslami Yakındoğu bir bütün olarak Hıristiyanlara karşı çok daha düşmanca bir yaklaşıma girmişlerdi. Peygamber, Allah'a taptıkları için Hıristiyanlara tolerans gösterilebileceğini söylemişti ama Frankların Müslümanlara davranışlarından ve Arapların eski Hıristiyan tebaalarının Moğol istilacıları iyi karşılamalarından sonra Müslümanlar, Hıristiyanlığa karşı çok daha sert bir tutuma girdi.

Birkaç yüzyıl içerisinde Osmanlılar Batı Hıristiyanlığı ile Asya arasında daha önce hiç olmadığı kadar güçlü bir engel oluşturdular, Ortodoks Rusya'yı kuzeyde tutarak Tuna Vadisi'nde derinlemesine ilerlediler. Gemileri Akdeniz ticaretini taciz etti ve Venedik İmparatorluğu'nu istikrarlı bir şekilde temizledi. Orduları, Avrupa orduları kadar iyiydi, hatta uzun bir zaman boyunca belki de daha iyiydi ve topçuları vardı. Türkler için bir Macar mühendis tarafından dökülen ve İstanbul'un kuşatmasında kullanılan dev top o kadar hantaldı ki hareket ettirilebilmesi için yüz öküz gerekiyordu ve günde sadece yedi kez ateş edebiliyordu.

Osmanlılar Avrupa'nın yönettiği bölgelerde büyük bir fark yarattılar. Bazı bölgelerde (örneğin Bosna'da) insanları bu dine alarak İslamiyeti sürekli kıldılar. Başka yerlerde, liderlik için artık gözlerini Ortodoks din adamlarına çeviren Hıristiyan nüfusları yönettiler. Balkanlar'da Hıristiyanlık milliyetin nişanesi oldu, Osmanlılar bölge halklarının çoğu için Bizans mirasının büyük kısmını muhafaza ettiler. Aynı zamanda, liderlik için hâlâ İstanbul patriğine bakan Yunan Ortodoksluğunu, kiliselerinin başpiskoposunun nihayet Moskova'ya yerleşmiş olduğu Rusya'dan ayırdı. Osmanlı Türkiyesi, Müslümanlar sıkıca tepeye yerleşmiş olsa da, çok ırklı ve çok dinli bir toplumdu. Müslüman olmayan tebaa kendi dini liderlerinin yönetiminde kendi cemaatlerinin içişleri açısından özerk bir konuma sahiplerdi. Osmanlıların Yahudi ve Hıristiyanlara karşı tutumları, örneğin İspanyol Hıristiyanlarının Yahudilere veya Müslümanlara karşı tutumlarından genellikle daha iyiydi.

Hiçbir imparatorluk ebedi olamaz fakat Osmanlı'nın çöküşü çok uzun bir zaman aldı ve Osmanlı gücünün nihayet ortadan kalktığı 1922 yılına kadar sürdü. 16. ve 17. yüzyıllarda, Türkler Avrupa'da ilerlerken gerileme hiç de muhtemel görünmüyordu. 1526 yılında bir Macar ordusunu, bu ülkenin tarihinde hâlâ kara bir gün olarak hatırlanan muharebede imha ettiler ve üç yıl sonra Viyana'yı kuşattılar. Ayrıca Kıbrıs, Girit ve Doğu Akdeniz adalarının geri kalanını ele geçirdiler, Suriye ve Mısır'ı Memlûklerden, Kürdistan ve Mezopotamya'yı İran'dan aldılar ve Aden kadar güneydeki bir bölgeye ordu gönderdiler. 1673 yılında Viyana'yı ikinci kez kuşattılar ve bu her ne kadar akıntının dönüş noktasının hemen öncesinde, Türk gücünün uzun çekilişinin başında olduysa da, Osmanlılar 1715 gibi geç bir tarihte bile Akdeniz'de yeni yerleri ele geçirdiler.

Bu harikulade ve korku verici bir maceraydı ve Avrupa tarihinde derin bir iz bırakmıştı ve bu sadece Osmanlıların işgal ettikleri yerlerle sınırlı değildi. Avrupa Osmanlı gücü önünde uzun süre yılgınlık geçirdi ve daha da uzun bir süre buna hayranlık besledi. Bu güce karşı koordineli direniş hiçbir zaman başarılı bir şekilde ayarlanmadı ve sonunda işin yükü daima bir veya iki prensin sırtına bindi. Hatta bazılarının Hıristiyan dindaşlarına karşı Osmanlılardan yardım istemelerine dahi rastlandı. Osmanlı yönetimi altındaki Doğu Avrupalılara bakacak olursak, bu imparatorluğun, Roma'nın imparatorluk sınırlarının çekilmesinden sonra doğudaki ve batıdaki Avru-

palıları birbirlerinden oldukça farklı iki toplum grubuna ayırdığı söylenebilir. Fakat, bazı toplumlar bunu özellikle daha fazla hissetti. Sonuç olarak Avrupa tarihinin tümü şu veya bu şekilde Osmanlı ilerlemesinden etkilenmiştir. Muhtemelen en derin etki, Avrupalıları, Asya ile ilişkiyi Yakındoğu üzerinden kara yoluyla sağlama fikriden uzaklaştırmak olmuştur. Bunun yerine, 12. yüzyılın sonlarından beri bazı insanların akıllarının bir köşesinde bulunan bir mesele, yani İslam dünyasının etrafından dolaşan bir yol bulma konusunda daha sıkı bir şekilde düşünmeye başladılar. İstanbul düşerken bunun vasıtaları ancak ortaya çıkmaktaydı. Portekiz gemileri bu tarihten bile önce ihtiyatlı bir şekilde Fas kıyısından güneye ilerleyerek doğuya yeni bir yol ve mümkünse Türkleri yandan kuşatacak bir Afrikalı müttefik arıyordu. 1453'ten sonra bu arayış için çok daha büyük bir gayret göstereceklerdi.

ALTINCI BÖLÜM

Ayrı Dünyalar: Büyük Asya Gelenekleri

MAURYA HİNDİSTANI

Her ne kadar Hint tarihinin dini nabzı *Veda*lar döneminin sonu tarafından belirlendiyse de, o dönemde gelecekte ne olacağı henüz kesin bir şekilde belirlenmemişti. Hâlâ yeni gelişmeler olabiliyordu. Örneğin, Vedik zamanların bir buluşu olan Monastizm, hem çilecilik deneylerini hem de felsefi düşünceleri harekete geçiriyordu. Brahman dininin şekilciliğine karşı bir tepki olarak yükselen yeni bir inanç olan Jainizm, başka şeylerin yanı sıra hayvan hayatına da saygı duyulmasını vaaz eden bir 6. yüzyıl öğreticisi tarafından ortaya çıkarılmıştı. Ve bu inanç tarımı veya hayvancılığı imkânsız kılıyordu. Bu nedenle Jain inananları Hindistan'da tüccar olma eğilimi gösterdiler ve bunlar günümüzde Hindistan'ın en zengin topluluklarından birini oluştururlar.

Budizm

Yenilik getiren sistemlerin en önemlileri Buda'nın öğretileriydi. Bu isim "aydınlanmış" ya da "farkında olan" şeklinde çevrilebilir. Kurucusu Siddhartha Gautama, bir Brahman değildi ama MÖ 6. yüzyılın başlarında savaşçı sınıftan bir prensti. Ganj Ovası'nın kuzey ucunda bir eyalette rahat ve üst sınıftan bir kişi olarak yetiştirildikten sonra hayatından tatmin olmayarak evini terk etti. Vaaz ve öğretmenliğe başlamadan önceki yedi yılı çile ve feragatle geçirdi. Ortaya attığı şey çok sade ve ahlakçı bir doktrindi. Amacı daha yüksek bilinç seviyelerine ulaşarak acıdan kurtulmaktı. Buda takipçilerine tensel arzulardan uzaklaşmayı ve hiçbir şeyin ruhu kutsanmış Nirvana durumuna ulaşmaktan, yani hayatın ötesinde yattığına inandığı nihai gerçekliğe veya tanrısallığa ulaşmaktan alıkoymaması gerektiğini öğretiyordu. İnsanlar kendilerini yok etmek suretiyle sonsuz bir yeniden doğum döngüsünden ve bir durumdan diğerine göç durumundan kurtarabilirlerdi ki bu, onun zamanındaki din ve daha sonraları Hinduizm tarafından öğretilen varlık şekliydi.

Öyle anlaşılıyor ki Buda'nın büyük bir pratik ve örgütlenme yeteneği, kuşku duyulmayacak bir ahlaki tutarlılığı, onu hızla popüler bir kişi ve başarılı bir eğitmen yapan bir şahsiyeti vardı. Brahman dinine karşı çıkmak yerine yanından dolaşmayı seçti. Budist keşişlerden oluşan cemaatlerin ortaya çıkması yaptığı işe kalıcı bir kurumsal çerçeve oluşturdu. Ayrıca geleneksel uygulamalardan tatmin olmayanlara, özellikle de kadınlara ve alt kastlardaki takipçilerine de bir rol önerdi çünkü onun gözünde kastların herhangi bir önemi yoktu. Bununla birlikte Budizm olarak bilinen ve takipçileri tarafından onun öğretilerinden geliştirilen ritüelsiz, basit ve ateist din, onun görüşlerini tam olarak yansıtmıyor olabilir. Doktrini kısa sürede karmaşıklaştırıldı, bazılarına göre diğerleri tarafından çarpıtıldı ve tüm büyük dinler gibi daha önceki inanç ve uygulamalar bünyesinde eritildi. Fakat eski inançların bu asimilasyonu büyük popülerliğinin korunmasına yardımcı oldu ve Gautama'nın (yaklaşık MÖ 483 yılında) ölümünden yüzyıllar sonra Asya'da en yaygın din ve dünya tarihinde kudretli bir güç olmasını sağladı. Bu, içinde doğduğu toplumun ötesine yayılan ilk dünya diniydi.

Daha Buda hayattayken, bugün hâlâ devam eden ve hâlâ muazzam asimilasyon başarılarına sahip olan Hint tarzı, bir uygarlık özü itibariyle ayakta duruyor ve Hindistan'ı dünyanın geri kalanından ayırıyordu. Hindistan'ın erken dönem uygarlığı ile ilgili bilgilerin çoğu hâlâ elle tutulabilir hale gelmemiştir. Fakat Hellenistik dünyadan gelen doğrudan bir gözlemcinin, yani yaklaşık MÖ 300 yıllarında bir Selevkos kralı tarafından Hindistan'a gönderilen Yunan bir elçinin raporları bize Buda'nın ölümünden sadece iki yüzyıl sonrasından kalmıştır. Bu raporlar İndüs'ün doğusunda İskender'in ordusunun hiç ulaşmadığı bir Hindistan'ı anlatır, çünkü Megasthenes (elçinin adı buydu) Bengal ve Orissa'ya kadar giderek birçok Hintli ile tanışmış ve onlara sorular yöneltmiştir. Her ne kadar yiyecek ve içecek yerine kokularla yaşayan adamlardan, tepegöz devlerden, çok büyük ayaklarını şemsiye gibi kullananlardan, pigmelerden ve ağızları olmayan adamlardan söz etmişse de; büyük Hint hükümdarı ve Maurya hanedanının kurucusu olan Chandragupta'yı da anlatır. Onunla ilgili başka kaynaklardan gelen bazı bilgiler de vardır. Bazıları onun gençliğinde Hindistan'ı işgal ettiği sırasında Büyük İskender'i görerek fetihlerden ilham aldığına inanmıştı. Durum ne olursa olsun, Chandragupta sadece iki büyük vadi olan İndüs ve Ganj'ı değil, (Selevkoslardan aldığı) Afganistan'ı ve Belucistan'ı da içeren ve başkenti Patna olan bir devlet kurmuştu. Megasthenes'in anlatımından öyle anlaşılıyor ki, buradaki halk daha o dönemde genel anlamda iki dini gelenek arasında bölünmüştü. Bunlardan biri Hinduizmin temeli olan eski Brahman dini ve diğeri de Budizm idi. Chandragupta'nın son günlerini Jainlerle birlikte ve emekli olarak Mysore yakınlarında geçirdiği ve burada ritüelistik bir şekilde ölünceye kadar kendisini aç bıraktığı söylenmiştir.

Asoka

Chandragupta'nın oğlu ve halefi bu imparatorluğu güneye doğru genişletmeye başladı. Fakat süreci tamamlayan ve 19. yüzyıldaki İngiliz egemenliğine kadar Hindistan'da tek devlet altında en geniş alanı yönetim altına alan kişi, üçüncü Maurya imparatoru olan Asoka idi. Gene onun yönetimde nihayet neredeyse tam bir belgelemeye kavuşuruz. Asoka geriye birçok yazı, kayıt, kararname ve tebaasına yazılmış mesaj bırakmıştır. Bunlar Pers ve Hellenistik etkilerin olduğunu düşündürtmektedir. Hindistan o dönemde Çin'e göre dış dünyaya daha açıktı. Asoka Afganistan'daki Kandahar'da (Büyük İskender'in adıyla anılan birçok kentten biri) hem Yunanca hem de Aramice yazılar bırakmıştır.

Her ne kadar bu şeklen daha önce hiç olmadığı kadar örgütlenmiş bir yönetimse de, daha önemli olan, Asoka'nın dönemine gelinceye kadar Hindistan'ın kast sistemine sıkıca örgütlenmiş olduğu gerçeğiydi. Bunun üzerinde yer alan Asoka'nın bürokrasisi anlaşıldığı kadarıyla geniş bir gizli polis veya dahili istihbarat servisinden yardım alıyordu. Yapması gerektiğini düşündüğümüz görevler dışında –örneğin, vergi toplamak, kamu düzenini sağlamak, sulama işlerinin gözetimi– bu yönetim mekanizması bir inanç sistemini ya da ideolojiyi yaymakla yükümlüydü. Asoka bir Budisti (özellikle kanlı bir savaşa şahit olup dehşete düştükten sonra bu inancı benimsediği söylenir) fakat geriye bıraktığı yazılı sütunlarda ifade edilen ve sembolik olarak gökyüzü ile dünyayı birbirine bağlayan mesajlar sadece Budizmi içermez. Buradaki fikirler "Evrensel Kanun" anlamına gelen Sanskritçe bir kelime olan Dhamma'da özetlenmiştir. Bunlar dini hoşgörüyü, şiddetten uzak durmayı ve tüm insanların kutsallığını önermektedir. Bunlar eski bir imparatorluk için son derece şaşırtıcı fikirlerdir ve anakronistik bir şekilde modern Hintliler tarafından övülmüştür. Bu hükümler muhtemelen çok sayıda halktan, inançtan ve dilden oluşan bir karmaşıklığı yönetme girişimlerinin bir parçasıydı ve uyulması ya da zorlanması gereken kanunlar veya kararnameler şeklinde hazırlanmamıştı. Asoka'nın yazıtlarından biri, "Tüm insanlar benim çocuklarımdır," der. Eğer herkes bu kanıda olsaydı yönetim işleri kuşkusuz ki çok daha kolay olurdu. Asoka'nın sütunlarını hükümdarlığının son döneminde (yaklaşık MÖ 260 sonrasında), tabii ki fetihlerinin sona ermesiyle birlikte dikmeye başlaması anlamlıdır.

Asoka aynı zamanda tüm tebaasının yararlandığı kamu işleri gerçekleştirmiştir. Rezervuarlar yapılmış, kuyular kazılmış, imparatorluk yollarında belli aralıklarla dinlenme evleri kurulmuş ve seyyahlara gölge temin etmek için banyan ağaçları dikilmiştir. Fakat bunların Hindistan'daki bölünmelerin üstesinden gelmek açısından fazla yararı olmamış gibidir. Bunun yerine, Maurya döneminde en önemli dini özellikler derinleşmiş ve katılaşmış gibi görünmektedir. Dini fikirler ve edebiyat, muhtemelen Hinduizmin şekillenmesi yönünde bir adım olmuştur, çünkü Hindistan'ın iki büyük epik şiiri tanrıları, şeytanları ve tarihi maceraperestlikleri anlatan *Mahabha-*

rata ve *Ramayana* bu dönemde son şekillerini almaya başlamıştır. Bu dönemde birincisine Tanrı'nın şarkısı (*Bhagavad Gita*) eklenmiştir. Bu şiir Hinduizmin, İncil'in Hıristiyanlık için olduğu kadar önemli temel bir belgesi haline gelecekti. Fakat Maurya dönemlerinde daha popüler ve hurafeci inançlar da yaygınlaşmıştı. Bunlardan biri *Bhagavad Gita* ile çok yakından ilgiliydi çünkü bu Hint tanrılarının en popüleri olan Krişna inancıydı ve aynı zamanda şiirin konusunu teşkil ediyordu. Asoka'nın hükümdarlığında Budizm de yaygınlaştı. Belki de bunun nedeni imparator tarafından desteklenmesiydi. Asoka dışarıya misyonerler bile gönderdi. Mısır ve Makedonya'ya gidenler Burma ve Seylan'a gidenler kadar başarılı olmasalar da, Budizm buralarda günümüze kadar hâkim din olarak kaldı.

Bu gelişmelerin çoğu, Asoka'nın ölümünden kısa bir süre sonra dağılmaya başlayan Maurya İmparatorluğu'nun ömrünü aştı. Bunun nedeni çok açık değildir fakat belki de en basit açıklaması kaynaklarının elvermediği ölçüde büyümesiydi. Tüm diğer eski imparatorluklar gibi, Maurya da temelde, sadece sınırlı bir gelişme kapasitesine sahip bir tarıma bağımlıydı. Bürokrasisi ancak basit düzeyde olabilir, bu nedenle daima adam kayırma ve yozlaşmaya açıktı çünkü rasyonel bir kontrol ve işe alma sistemi yoktu. Her halükârda Hint toplumu politik rejimlerden büyük ölçüde bağımsızdı. Aile ve kast etrafında örgütlenmişti ve bu düzeyin üzerinde olup bitenler ortalama bir Hintliyi fazla ilgilendirmiyordu. Çinliler gibi, Hint imparatorlukları da dağıtımı düzen ve refah içinde yapamadıkları zaman fazla sadakat bekleyemezdi.

Hint toplumunda; din, kast ve aile uzun devamlılıkları temin eden unsurlardı. Ekonomi alanında da fazla değişiklik olmadı. Hint köylüsünün hayatı, birçok bakımdan Maurya dönemi ile MS 16. yüzyılda Avrupalıların gelişi arasındaki dönemde çok fazla değişmiş olamaz. Belki de iklim ve bunun zorladığı rutinler düşünüldüğünde bu kaçınılmaz bir şeydi. Bununla birlikte Hint toplumunda kökenini bilemediğimiz fakat Maurya dönemine kadar eski dönemlerde başlamış olması gereken bazı önemli gelişmeler olmuştur. Bunlardan biri ticaretin gelişmesidir ki bu olgu hükümete, geçiş vergilerinden bir gelir sağlamıştır ve böylece yol yapımına verilen önemin nedeni de ortaya çıkmaktadır. Ticari ve sınai loncaların büyümesi buna eşlik etmiştir. Bu durum o kadar ileri düzeye ulaşmıştır ki, bazı loncalar kralın otoritesine tehdit olarak görülmüştür. Bu dönemde Afrika ve Roma imparatorluğu ile ticaret hacmi de ara vermeden büyümüştür.

HİNDU HİNDİSTAN

Son Maurya imparatoru yaklaşık MÖ 184 yılında bir cinayete kurban gitti. Bunu takiben yaklaşık beş yüzyıl boyunca Hint tarihi çok karışık bir hikâyeye dönüşür. Bu karışıklıkta birkaç husus öne çıkar. Bunların en önemlisi kuzeybatıdan gelen bir

dizi istiladır. Baktrialılar Büyük İskender tarafından Amu Derya üzerinde bırakılan Yunanlıların soyundan geliyordu ve MÖ 3. yüzyılda burada Hindistan ile Selevkos devleti arasında bağımsız bir krallık kurmuşlardı. Kısa sürede Hindistan'a yöneldiler. MÖ 1. yüzyılda İndüs Vadisi'ne girdiler ve Pencap'a yerleşecek olan Partlar ve İskitler gibi başka halklar da onları izledi. Bu istilacı halkların en ilginç olanlarından biri de Çin sınırından buraya uzun bir göç yapan ve ana ilgi alanları daima Orta Asya olmakla birlikte bir zamanlar bozkırlardan Ganj üzerindeki Benares'a kadar uzanan bir imparatorluğu yöneten Kuşanalardı. Bunlar Budizme sıkı sıkıya bağlı bir halktı. Buda heykelleri onların zamanında yapılmaya başlandı (ki çoğu zaman bunlar Yunan etkisi gösteren bir stilde yapılmıştı). Bu, Budizmi dünyaya indiren, onu başka dinler gibi bir din yapan yolların görüntülerinden biriydi. Fakat aynı zamanda birçok başka değişiklik daha oluyordu ve Hint dinleri ile mezheplerinin tümü birbirleriyle etkileşimin izlerini sergiler.

Kuşanalar zamanla silindiler ve Hindistan tekrar bir krallıklar karmaşasına döndü. MS 320 yılında yeni Gupta İmparatorluğu kuruluncaya kadar politik birlik tekrar kurulmadı. Bundan önceki yüzyıllar boyunca süren karışıklık sırasında belirgin bir husus, Roma İmparatorluğu en güçlü dönemindeyken kuzeybatıda sürekli sorunlar yaşanmasıydı. Yeni gelen halklar yeni etkiler getirdiler (Hıristiyanlığın MS 1. yüzyılda ortaya çıkmış olması olasıdır) ancak bunlar hiçbir zaman Hint geleneğinin süregelen ve artan gücünü yenemediler. Keza istilacılar güneye de hiçbir zaman giremediler. Gerçekten de, Maurya döneminden sonra bölge İngiliz Raj'ına kadar hiçbir zaman kuzeyle birleşmedi. Dakka, Hinduizmin en köklü ve muhafazakâr bir şekilde yerleştiği bölge olarak kalacaktı. Kendi Dravidyen, Aryan olmayan hükümdarlarını başlarında tuttular ve buradaki inanç, dinlerini ve inançlarını şeklen paylaşsa da, birçok şekilde Kuzey Hindistan'daki Hinduizmden farklıydı. Her halükârda, kuzeyde ve güneyde Hint hayatının ana biçimleri, hükümdarların gelip gitmesiyle fazla değişmedi. Çoğu Hintli, şimdi olduğu gibi kendine yeterli ve dışındaki olaylardan etkilenmeyen köylerde yaşadı. Dağları aşarak gelen her istilacı dalgasının ya da her zamankinden daha başarılı bir fatih veya birleştiricinin sonrasında, kısa veya uzun bir sürede eski yerel merkezlerin veya toplulukların etrafına serpiştirilmiş krallıklar yeniden ortaya çıktı. Bunlar varlıklarını yüzyılların ötesine taşıdılar, ne var ki kimi zaman çok rahatsız edildiler.

Gupta

İlk Gupta imparatoru, Maurya öncülleri gibi başkentini Patna'da kurdu ve hanedanı birleştirilmiş bir Kuzey Hindistan'ı Ganj Vadisi'nden yönetti. Sağlamış oldukları barış ve istilacılara karşı koruma daha sonra birçok Hintlinin Gupta dönemine barış ve iyi yönetim açısından bir altın çağ olarak bakmasına neden oldu. Bu dönem çeşitli sanatların ilk kez meyve verdiği bir klasik dönemdi. Gotik katedrallerin ortaçağ Avrupası'ndaki gelişimine paralel bir önemi olan heykellerle bezenmiş çok sayıda taş

tapınağın ilk örnekleri bu dönemden kalmıştır. Edebiyat yaygın bir gelişme gösterdi; Gupta hanedanı döneminde büyük Sanskrit destanlarındaki hikâyelere dayanan uzun popüler drama geleneği başladı ki, bunlar Hint sinema seyircisi arasında hâlâ çok popülerdir. Bu aynı zamanda bir ilim ve felsefi gelişme çağıydı. 5. yüzyılda Hint aritmetikçileri ondalık sistemi icat ettiler. Bu insanlık için son derece önemli bir icattı ve daha sonra halifeler devrinde Araplardan Batı'ya geçti.

Budizmin Yayılması

y. MÖ 563-483	Gautama'nın hayatı.
y. 370	Konsey, Budizm içerisindeki ilk büyük bölünmeyi kaydeder.
255	İmparator Asoka Budizmi kabul ediyor.
y. 240	Seylan'da Budizm kabul ediliyor.
MS 61	Gelenekte, Budist misyonerlerin Çin'e gelişi olarak kabul edilen tarih.
y. 120	Kaşmir'deki Budist Konsey Mahayana Budizminin klasik metinlerini belirliyor.
y. 120-162	Kuşana Kralı Kaniska; Gandara, Pencap ve Sind'de Budizmi destekliyor.
y. 200	Budizm Endonezya'ya giriyor.
y. 400-500	Budizm Burma'ya giriyor.
y. 550	Budizm Japonya'ya geliyor.
844	Budizm Çin'e giriyor.
y. 1300	Budizm Tayland'da kabul ediliyor.

Guptalar dönemindeki bazı önemli gelişmelerin hanedanla hiçbir ilgisi yoktu, bunlar çok daha önce başlayan ve çok daha uzun sürecek olan gelişmelerin devamıydı. Bunlar klasik Hinduizmin tedrici fakat nihai ortaya çıkışı olarak özetlenebilir. Sabit hallerine ulaşmasının ne zaman olduğu konusunda kesin bilgimiz yoktur fakat Gupta döneminden sonra hâlâ Hint hayatını şekillendiren önemli sosyal düzenlemeler ve bunlarla ilgili inançlar net bir şekilde yerleşmişti. Hinduizmin kökleri çok uzak bir geçmişe, belki Aryan istilasından da daha eski dönemlere uzanmaktadır çünkü, İndüs Vadisi uygarlıklarında bile Hindu Şiva'nın öncülleri ya da "ataları" olan tanrılara ibadet edilmekteydi. Fakat artık Hinduizm uzun süre kendisini sarmış olan eski Brahman veya Vedik dinin kalıplarını aşmıştı.

İnanç ve toplum

Gupta döneminde, daha sonraki Hint toplumuna çok benzer bir oluşum ortaya çıkmıştı. Bunun temeli kast sistemiydi ama daha şimdiden Vedik toplumun dört sınıf-

lı bölümünün çok ötesine evrilmişti. Dini inançlar da değişim göstermişti. Hindu dini ni tanımlamak zordur çünkü bu inanılması gerekenle ilgili inançlar ve ifadeler meselesi değildir. Keza Hindu dini farklı bir şey olarak düşünülecek ya da hayatın belirli bir yanını oluşturan bir şey de değildir. Bu daha çok (görünen ve görünmeyen) dünyaya bir bütün olarak bakmak ve bunun içinde yaşamakla ilgilidir. Eğer Hinduzim ile ilgili merkezi bir uygulama varsa, o da hayatınızı, şeylerin (yani o dünyanın) genel planındaki yerinize uygun olarak yaşamaktır. Köylüler için –ve şimdi olduğu gibi Hintlilerin çoğu her zaman köylü olmuştur– bu sadece yerel tapınaktaki tanrıların iyi niyetini sağlamak için hurafelere dayanan bir çabadan, kast ve pratikteki kısıtlamalara saygıdan ve festivallerden ibaret olabilir. Bu festivallerde *juggernaut* adı verilen, üzerine şeytanların, tanrıların, tanrıçaların ve canavarların renkli heykellerinin bulunduğu dev tekerlekli arabalar hâlâ köy sokaklarında çekilir. Şiva veya Krişna gibi önemli tanrı ve tanrıçalara ait daha özel inançların da varlığını sürdürdüğü görülür. Fakat hayvan kurbanı gibi kabalıklardan ve popüler düzeyde süren imajlara tapınmadan çok uzak, saf bir Hinduizm de var olmuştur (popüler Hıristiyanlıkta da azizler için sihre ve hurafelere dayanan dualar uzun yüzyıllar boyunca sürmüştü). Bunun en ileri biçimine Vedanta denmiş olup bu (Budizmin bazı versiyonları gibi) gerçek maddi dünyanın sahteliğini vurgulayan soyut bir inançtı. İnsanların gerçekliğin doğru bilgisine ya da Brahma'ya ulaşarak o sahte dünyadan kendilerini sıyırmaya çalışmalarını öğütlüyordu.

Doktrin söz konusu oldukça, Hinduizmin her ihtiyacı karşılamak için ileri sürecek bir şeyi bulunmaktaydı. Fakat iş günlük hayata gelince giderek daha dar ve katı bir şekil alma eğilimindeydi. Çocukların evlendirilmesi ve (*suttee* adı verilen) dul kadınları kocalarının cenaze ateşinde yakma uygulaması, 5. ve 6. yüzyıllarda birçok başka olguyla birlikte, kadınların zamanla toplumda çok daha altta yer almayı kabule zorlandıklarını göstermektedir. İlk zamanlarda Brahmanlar onlara Vedik yazılara erişme fırsatı tanıyorlardı ama bu sona erdi.

Budizm de Gupta zamanlarından önceki ve sonraki yüzyıllarda önemli gelişmeler içindeydi. Buda, büyük bir öğretmen olarak hatırlanmak yerine giderek *bodhisattva* olarak adlandırılan ve kurtuluşa giden yolu göstermek için dünyada kalmak amacıyla kendi kurtuluşlarından feragat eden kurtarıcı insanların özel bir örneği olarak görülüyordu. En büyük değişim Budizmde Mahayana (ya da "büyük vasıta") adı verilen yaklaşımın ortaya çıkmasıydı. Bu, en doğrudan versiyonunda, Buda'ya büyük kurtarıcı olarak ibadet etmeye; tek, büyük ve ilahi bir Buda kavrayışına denk düşüyordu. Bu kavrayış biçimi Gautama tarafından öğretilmiş olan kişisel çile ve imtina gerektiren katı uygulamalara göre çok daha popüler oldu. Gautama idollere tapmayı yasaklamıştı ama ilk yüzyıldan itibaren kendisine ait çok sayıda imaj yapıldı ve inananlar tapınaklarda bunlara ibadet etti. Sonuçta Mahayana Budizmi bu dinin Nepal, Tibet, Çin ve Japonya'da yayılan hâkim biçimi haline gelirken, daha eski gelenek Endonezya ve Malezya'da kendisini daha iyi korudu.

İki büyük Hint dininin evrimleşme şeklinde hafif bir yakınlaşma bulunmaktadır. Buda giderek, biraz belirsiz de olsa, tanrı olarak görülmeye başlandı, ki bu Hindulaların her şeyin içinde bir ruh olduğu şeklindeki fikirlerine biraz yakındı. Her iki din de tefekkürü, pasif tutumu, iyi bilinen görevlerin yerine getirilmesini, dünyayı ikna veya kesin eylemlerle değiştirmeye çalışmaktan çok, evrensel şemaya uyumu benimsediler. Her ikisi de zamanı insanların kıramayacağı döngülerin sonsuz yeniden ortaya çıkışı olarak gördüler. Her ikisi de Hıristiyanlık veya İslamdan çok değişik bir bakış açısını öne çıkardılar. Bu, çok dünyevi bir seviyede bile Hint uygarlığının gelişme yolunda farklılık yaratmış olmalıdır. Hint sosyal kurumları ve hepsinden önemlisi kast sistemi ekonomik yükler getirmiş olmalıdır; öyle ki hayattaki rolünüzün ne olacağı doğumunuzda belirlenince, girişimcilik ve yetenek çok dar bir kanal içerisinde kalıyordu ve savaşçılar hariç herkesin hırsları dar kanallara hapsolunca, bu hırs tahripkâr bir şekilde tatmin ediliyordu.

İSLAMİ HİNDİSTAN

500 yılına doğru Guptaların kontrolü yitirdikleri görülüyordu ve çok zaman geçmeden Hindistan tekrar küçük prensliklere bölündü. Kısa sürede tekrar kuzeyden gelen istilacıların tacizine uğramaya başladı ve bu kez gelenler Afganistan'da Budizmi silmeyi başaran Hunların bir koluydu ama İndüs Vadisi'nde fazla kalıcı bir etki bırakmadılar. 8. yüzyılda bir süre için Pencap'ı ele geçiren Araplar da kalıcı olmadı. Bununla birlikte, onların gelişi Hindistan'da İslamın hikâyesini başlattı.

İkinci ve (gene kalıcı olmamakla birlikte) daha güçlü bir İslam dalgası kalıcı olmayı amaçlayan Türk halklarıyla geldi. Birkaç yılda Delhi'den Ganj Vadisi'ne kadar uzanan bir Müslüman yönetimi oluşturdular. Din değiştirtme konusunda hevesli olan bazı Türkler Hinduizm üzerine baskı uyguladılar ve tapınaklarını tahrip ettiler. Fakat bunlar da kalıcı olmadı: 1398'de Delhi Timurlenk tarafından yağmalandı ve bu Hindistan'ın büyük bölümünü yöneten ilk Müslümanlar olan Türk sultanların sonu oldu. Fakat bu, alt kıtada İslamiyetin sonu olmadı. İslamiyet bu tarihe gelinceye kadar sağlam bir şekilde kök salmıştı. Hindistan'ın bünyesinde erittiği tüm diğer inançlardan daha güçlü bir meydan okuma oluşturdu. İslam ile birlikte başka etkiler de geldi. Bu tarihten itibaren Hindistan saraylarının kültürleri güçlü bir Fars tarzı ve modası göstermeye başladı.

İlk Moğol imparatorları

Hindistan'da İslami imparatorluğu tekrar kuran adam, kendisini Fars geleneğinin bir parçası olarak görmekteydi. Babür, baba tarafından Timurlenk, anne tarafından da Cengiz'den geliyordu. Bu nedenle kısmen Moğol olup, kurduğu imparatorluk da,

her ne kadar kendisi bunu kullanmamışsa da, Farsça'dan gelen aynı adla anılmıştır (İngilizler "Moghul" demiştir). Babür Fars şiirine ve İranlıların çok sevdikleri bahçeciliğe hayrandı (Kabil'e üzüm, kavun, muz ve şekerkamışını o getirmişti). Aynı zamanda büyük bir kitap toplama meraklısı ve çok okuyan bir kişiydi. Şairliğinin yanı sıra çok dikkat çekici bir otobiyografik eser kaleme almış, bunlara ek olarak kendisinin fethettiği dönemde Hindistan'ı anlatan kırk sayfalık bir eser yazarak sadece geleneklerini ve kast sistemini değil, vahşi hayatı ve çiçekleri de anlatmıştır. Her şeyin ötesinde Babür askeri kariyerine on yaşında babasının yanında at binerek başlamış olan çok başarılı bir komutandı. 1497'de on dört yaşındayken Semerkant'ı ele geçirerek hangi hamurdan yapıldığını göstermişti. Kendi üssü Kabil idi ve 1525 yılında bazı hoşnutsuz ve sadakatsiz Hintli Müslüman prenslerin daveti üzerine oradan hareket ederek Hindistan'a girdi. Babür prenslerin tahmin ettiği gibi Pencap'ı ele geçirdikten sonra Delhi'ye yöneldi ve sultanını muharebede öldürdükten sonra kendisini davet edenlerin üzerine yürüdü ki, onlar davet etmemişlerdi. Bunu takiben Müslüman yöneticiler arasındaki dargınlıklardan yararlanan Hindu prenslere boyun eğdirdi ve öldüğü 1530 yılına kadar Kabil'den (buraya gömülmesi dikkat çekicidir) Bihar sınırlarına kadar uzanan bir imparatorluğa hükmetti.

Bu imparatorluk Avrupalıların "Büyük Moğol" dedikleri torunu Ekber tarafından genişletildi. O da cesur bir askerdi ve bir keresinde tek başına kılıcıyla bir kaplan öldürmüştü. Çocukken bile kendi savaş fillerine biner ve avcılığı derslerine tercih ederdi. Bunun sonucunda, tüm diğer Moğol imparatorlarının aksine okuryazarlığı zayıf kaldı. Fakat hanedanının en iyi geleneklerine uygun olarak bilgi ve sanatlara hayrandı, kitap ve resim toplayarak saray ressamlarından oluşan sürekli bir bölümü idame ettirirdi. Onun hükümdarlığında Moğol mimarisi ve resmi zirveye ulaştı.

Ekber 1555 ile 1605 yılları arasında hüküm sürdü (bu İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in neredeyse aynı uzunluktaki hükümdarlığının iki ucuyla da kesişti). Tebaasındaki dini farklılıkları yönetmede son derece başarılı oldu ve bir hükümdar olarak yaptığı ilk işlerden biri, bir Rajput (dolayısıyla Hindu) prensesle evlenmek oldu. Ama bundan önce de, haremindeki Hintli hanımların kendi dinlerini korumalarına izin vermişti. Baskı yapan bir İslam misyoneri değildi. Kısa sürede kendisinden önce gelenlerin Müslüman olmayanlara koymuş oldukları bir vergiyi (cizye) kaldırdı ve maliye işleri için Hintli bir bakan tayin etti. Ekber aynı zamanda yenik düşen Hindu prenslerine karşı büyük bir alicenaplık gösterdi. Hindu karısı şimdi Jaipur olarak adlandırılan Rajputana'daki Hindu kralların en büyüğünün kızıydı ve bu şekilde evlilik de uzlaşma diplomasisinin bir parçası olmuştu. Genel olarak bakıldığında, Ekber'in hükümdarlığından çıkan izlenim iyi yönetilen bir hoşgörü rejimi olup, bu denli farklılıkları barındıran bir imparatorluğun daha kolay yönetilmesini sağlamaktaydı.

Ekber öldüğü zaman, hanedanı, Hindistan'ın büyük bölümünü yönetenlerden daha güçlü bir şekilde yerleşmişti. Bunun önemli nedenlerinden biri de imparatorlu-

ğu fetihle genişleterek para bulmak yerine gerekli finansmanın yeni bir toprak vergisi sayesinde sağlanıyor olmasıydı. (Bu aynı zamanda tarım üzerimde artışlara da neden olmuşa benzemektedir). Moğol İmparatorluğu'nun bazı idari yenilikleri İngiliz Hindistanı'na kadar sürecek ve sonrasında da devam edecekti. Hatta, Müslüman hâkim sınıfın putperestlik olarak görmeleri gereken Hinduizme karşı düşmanlıklarının yumuşadığını gösteren işaretler dahi bulunmaktadır. Her iki dinin üyelerinin ortaklaşa kullandıkları yeni bir dil olan Urduca da ortaya çıkmıştı ki, Müslüman fatihler tarafından Hindu tebaalarıyla anlaşmak için bir *lingua franca* olarak kullanılmaktaydı. Hindu bir sentaksı Türk ve Fars kelime haznesiyle birleştiren bu dil 20. yüzyıla kadar gelen bir başka kurumdu. Urduca İngiliz yönetiminde Hint ordusunun genel lisanı olarak kullanılmakla kalmadı, günümüzde de yaygın bir dil olarak varlığını sürdürüyor.

Ekber'in hükümdarlığı beklenmedik bir gelişmenin habercisi oldu. Roma döneminde bile Hindistan'ın batı limanları Akdeniz ile ticaret yapmıştı. 16. yüzyılda Avrupa ile ilk düzenli temas başladı. Portekizliler gelen ilk Avrupalılardı. 1500 yılının hemen öncesinde Malabar kıyısında ortaya çıktılar ve 16. yüzyılın ikinci yarısında acele etmeden kıyıyı dolaşarak Bengal Körfezi'ne ulaştılar ve burada ticaret istasyonları oluşturdular. Ekber bunların bazılarından din konusunda bilgili misyonerler göndermelerini ve sarayındaki İslam bilginleriyle tartışmalarını istedi ve 1580 yılında üç tanesi geldi. İngilizlerin günü henüz gelmemişti fakat 16. yüzyılın son gününe rastlayan 31 Aralık 1600 tarihinde Kraliçe I. Elizabeth'in tebaasından bazı kişiler Londra'da ilk İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdular. İlk İngiliz temsilci Ekber'in sarayına gelinceye kadar üç yıl daha geçti fakat bu İngiliz tarihinde olduğu gibi, Hindistan için de bir dönüm noktasıydı. Bu tarihten sonra Avrupalılar giderek artan sayılarda gelecek ve Hindistan onları görmezden gelemeyecekti.

İMPARATORLUK ÇİNİ

Roma sınırlarının dışındaki yabancı ama tamamen bilinmez olmayan ülkeler arasında en esrarengiz ve az bilineni Çin'di. Romalılar bu ülkeyle ancak sınırlı ve dolaylı bir şekilde ticaret yoluyla temas kurmuştu. Buradan ipek gelmesi nedeniyle Romalılar bu ülkeye Latince ipek anlamına gelen *serica* veya *silken* (ipekli) adını verdiler. Bu ülkenin kültürü, yalıtılmışlığı dolayısıyla yüzyıllar boyunca korunmuştu. Çin'in Orta Asya halklarıyla karmaşık ve yakın ilişkileri bulunmaktaydı, ancak bir kez birleştikten sonra, sınırlarında ilişki sürdürmek zorunda olduğu hiçbir büyük devlet olmadı. Her şey bir tarafa, Avrupa uygarlığının ağırlık merkezi kuzeye ve batıya doğru kaydıkça Çin'in bu yalıtılmışlığı da artacaktı çünkü Hellenist mirasın sahipleri olan Bizans, Sasani İran ve daha sonra da İslam devletleri tarafından giderek tecrit edilecekti.

Bu şekilde Çin, Avrasya kütlesini değiştiren akımların çoğuna ve diğer büyük uygarlıkların huzursuzluk kaynaklarına uzak kalacaktı. İslam dahi, geldiği zaman başka herhangi bir yerde yaptığından çok daha az değişikliğe yol açtı. Ayrıca Çin'in yabancı etkileri absorbe etme konusunda muazzam bir kapasitesi vardı. Asimilasyon gücü, hanedanları ve imparatorlukları aşarak Çin'i aynı rotada tutan bir yönetici elitin kültürüne dayanmaktaydı. Çok eski zamanlardan beri eşsiz bir belgeleme oluşturdukları ve (kendi zihinsel meşguliyetlerini yansıtan bir azınlık tarafından seçilmiş olmakla birlikte) verilerle dolu kayıtlar tuttukları için, Çin ile ilgili bilgilerimizin çoğunu bunları yazan kâtiplere borçluyuz. Tarihleri olayların devamlılığını ve yavaş akışını vurgular. Bu kadar devasa bir ülkenin yönetim gereksinimleri tamamen anlaşılabilir. Açıkça istenilen, her şeyin bir örnek ve düzenli olmasıdır. Bu tür bir kayıt sistemi çok şeyi dışarıda bırakır; tarih sonrası dönemde bile Çinlilerin büyük çoğunluğunun hayatları ve gerçek kaygılarını ortaya koymak kolay değildir.

Devletin anlatımı biraz daha kolay bir şekilde yapılabilir. Savaşan Devletler Dönemi'nin sona ermesini takiben Çin tarihinin ana ekseni hanedanların yükseliş ve çöküş tarihleri olmuştur. Bunları tarihlendirmek mümkündür ama bunların kullanımında belli bir yapaylığın ya da en azından yanlış yönlendirmeye uygun bir yetkililik iddiasının yarattığı tehlikenin bertaraf edilmesi gerekir. Bir hanedanın imparatorluğun tümü üzerinde gücünü kabul ettirmesi on yıllar alabileceği gibi, bunu yitirmesi daha da uzun bir süre alabilir. Bununla birlikte, bu husus saklı tutularak hanedanları ortaya koymak faydalıdır. Bize Çin tarihinin günümüze kadar ana bölümlerini verir. Bizi ilgilendirenlerin ilki Ch'in ve Han dönemleridir.

Ch'in hanedanı

Ch'inliler, bazı Çinliler tarafından MÖ 4. yüzyıl gibi geç bir tarihe kadar barbar olarak görülen bir batı eyaletinden geldiler. Bu olayda ve zamanlamasında Makedonya'nın yükselişi ile paralellik kurulabilecek bir benzerlik bulunmaktadır. Muhtemelen MÖ 365 yıllarında hukuk zihniyetine sahip bir bakan tarafından yürütülen köklü bir yeniden düzenleme sayesinde zengin oldular ve belki de askerlerinin yeni, uzun bir demir kılıç kullanmasının da bunda payı vardır. Ch'inliler Sezuan'ı ele geçirdikten sonra, MÖ 325 yılında bir krallık statüsü elde ettiler. Ch'in başarısının zirvesi, MÖ 221 yılında son rakiplerini yenerek Çin'in tümünü ona adını veren bir hanedanın altında bir araya getirmeleridir. Bu büyük bir başarıydı. Çin bu tarihten itibaren tek ve kendi durumunun bilincinde olan bir uygarlık oldu. Böyle bir gelişmenin muhtemel olduğunu gösteren daha erken işaretler de bulunmaktaydı ve Savaşan Devletler Dönemi'nin sonuna gelindiğinde Çin'in belli bölgeleri, aralarındaki farklılıkları telafi eden belirgin benzerlikler göstermeye başlamıştı. Ch'in fetihleri tarafından bir yüzyıldan uzun bir sürede sağlanan politik birlik bir bakıma zaten epey ilerlemiş olan kültürel birleşmenin mantıki sonucuydu. Bazıları Çin ulusçuluğunun MÖ

221 öncesinde de ayırt edilebilir olduğunu ileri sürmüşlerdir ve eğer durum buysa, fetihleri kolaylaştırmış olmalıdır. Bununla birlikte, yirmi yıl bile geçmeden Ch'inler yeni bir hanedan tarafından iktidardan uzaklaştırıldı.

Han hanedanı

Erken dönem Çin toplumunda hükümetin yaygınlığını ve ne kadar etkili olduğunu abartmak kolaydır ve dönemsel sınırlar da çok fazla anlam taşımaz, fakat Çin dört yüzyıldan daha uzun bir süre, MÖ 206'dan MS 220'ye kadar aynı adı taşıyan iki hanedan tarafından yönetilmiştir: Han hanedanı. Kısa bir süre için (MS 9-23) "eski" Han hanedanı hükümdarlığını yitirdi ve "yeni" Han hemen onların yerini almadı, fakat bu iki dönem birçok bakımdan bir bütün olarak düşünülebilir. Bunu belirttikten sonra, bazı imparatorların diğerlerinden çok daha gayretli ve etkili olduğunu ifade etmek gerekir. Han İmparatorluğu'nun haritada sınırlarını çizmek oldukça teorik bir iştir, denetim kesinlikle tüm bölgelerde sağlanmamıştı. Ama bu durum, aynı dönemde Roma'nın imparatorluk yönetimi için de geçerlidir. Çin uygarlığı da artık Çin olarak düşünülen bölgelere, Hellenist uygarlığın Batı Avrupa'ya, Akdeniz'e ve Yakındoğu'ya sızmış olduğu anlamda girmemişti. Çin yazısı ancak Ch'in Dönemi'nde (Han Dönemi'nin hemen öncesinde) standart hale getirilmişti. Han hanedanına politik olarak tabi olmuş bölgelerin büyük kısmında sadece birkaç önde gelen adamın "Çinlileştirildiği" (ya da Çin usullerinin kabul ettirildiği) bir kabile toplumu, özellikle güney bölgelerinde normaldi. Rejim henüz günlük hayatta yeterli bir bütünlük sağlayamamıştı.

Bununla birlikte, Han imparatorları Çin'in politik hâkimiyet iddialarını kendilerinden önce gelenlerden çok daha uzak yerlere taşıdılar. En azından teorik olarak, Han İmparatorluğu en büyük haliyle Roma İmparatorluğu kadar büyüktü. İmparator Wu Ti, yani MÖ 141–87 yılları arasında hüküm süren "Asker İmparator" özellikle yeni yerler almaya yöneldi. Onun yönetiminde Orta Asya'nın büyük bir bölgesi olan Tarım Havzası imparatorluğa alındı ve Çin Seddi'nin kuzeyindeki topraklar olan Güney Mançurya ile Çin'in güneydoğu kıyısının büyük bölümü ele geçirildi. Mekong Vadisi'ndeki Thai halklarına da boyun eğdirildi ve Annam, Hanların süzerenliğini üstlendi. Daha sonra Hsing-Nu adı verilen Moğol halklar Gobi Çölü'nün kuzeyine sürüldü ve böylece daha çok Hunlar olarak bilinen bu halkı dünya tarihinde önemli bir güç haline getiren uzun bir ilerleme başlatılmış oldu.

Yayılma Çin'in dünyanın diğer bölgeleriyle temaslarını artırdı. Akdeniz ile temas ise sadece dolaylı kaldı çünkü Çin ticaretinin büyük bir kısmı karadan yapılmaktaydı. En çok talep edilen Çin malı ipekti ve MÖ 100 yıllarından itibaren bu kervanlar vasıtasıyla Orta Asya'nın İpek Yolu üzerinden batıya gönderiliyordu. Belki de bu dönemdeki çöllerin atlılarıyla yapılan yeni temaslar, Han Dönemi'nde dökülmeye başlanan güzel bronz atların ortaya çıkışını açıklar.

Çin'de din

Daha yaygın temaslara rağmen, Çin dikkat çekici bir şekilde yalıtılmış ve dış etkilerin tesirinden uzak kalmıştı. Museviliğin Hristiyanlık aracılığıyla Greko-Romen uygarlığı üzerindeki etkisi gibi bir şeye rastlanmaz. İslam Türkistan'a ve imparatorluğun köşelerine girerek gelişim gösterdi ama derin bir etkisi olmadı. Geleneğe meydan okuyan bir din ise muhtemelen MS 1. yüzyılda Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinden Çin'e ulaşmış olan Budizmdi. Bu pekâlâ 19. yüzyıla kadar Çin'in en önemli kültürel ithalatı olabilir ve prensip olarak Hıristiyanlık öncesinde Çin dinine diğerlerinden çok daha yabancı olabilir çünkü Budizm topluma karşı görevlerin yerine getirilmesinden çok diğer dünyayı vurgulamaktaydı. Belki de Çin'in önüne Kuşanalar tarafından çıkarılmıştı çünkü bu dini Orta Asya'ya onlar yaymışlardı. Bu nedenle Budizm Kuzey Çin'e esas olarak Mahayana formunda ulaştı. Buda'nın inanlar tarafından yardıma çağrılabilecek bir kurtarıcı olarak görülmesi bir karışıklık ve sosyal çöküş çağında çok cazip görünmüş olmalıdır. Budizm herkes için her şekilde anlaşılabilirdi. Âcizler için hurafe, eğitimliler için heyecan verici yeni felsefi fikirler sunmaktaydı ve artistik tarzı da cazipti.

Budizm zamanla toplum içinde aşağıya doğru yayıldı. Talebeler ve keşişler Budist eğitim almak üzere Çin ile Hindistan arasına gidip gelmeye başladılar. Budizmin en büyük başarıları 6. ile 9. yüzyıllar arasında geldi. Ancak, bu döneme gelindiğinde bir değişim içindeydi ve Gautama'nın öğretmiş olduğundan çok farklı bir şeye dönüşmekteydi. Her ne kadar o dönemde Budizm her yerde karışıklık içindeyse de –çoğu zaman çelişkili ve çatışma halindeki doktrinler vardı– Çin'de özel bir gelişim gösterdi. Ortaya sekter hareketler çıktı (bir tanesi daha sonraları Japonca adıyla "Zen" olarak tanınan meditasyon hareketiydi). Klasik Budist öğretinin temel doktrinlerinden olan bekârlık (ki bu ailenin ve ata kültünün devamını sağlama almaya büyük önem veren Çinliler için özellikle iticiydi) Budist din adamlarının bir kısmı tarafından terk edildi.

Devlet de Budizmin düzenlenmesine el attı, özellikle de manastırların ve keşişlerin sayısının sınırlanması yoluna gitti (bunun amacı onların varlıklarının vergi sistemi dışına çıkmasını önlemekti) ama bu kararların yürütülmesinde zorluk çıktı ve kimi zaman da baskı ve zora başvuruldu. En kötü dönem 9. yüzyılda bütün yabancı dinlerin yasaklanmasıyla geldi. Resmi kaynaklar 4600'den fazla manastırın tahrip edildiğini ve çeyrek milyondan fazla keşiş ile rahibenin vergi muafiyetlerini yitirdiklerini ifade etmektedir. Bunlar Konfüçyanizmin eğitimli kesim üzerindeki tesirini geri kazandığı bir sırada meydana geldi ve Çin'de Budizmin inişe geçmesinin başlangıcı oldu. Bir daha da asla o kadar güçlü olamadı. Budizm Çin uygarlığını değiştirememiş sadece bazı unsurlarla katkıda bulunmuştu.

Budizm gerçekte çoğu Çinlinin dini tutumlarını fazla etkilememişti. Çin'in resmi dini diğer inançlara karşı katı değildi ve devlet sadece yeni bir inancı politik veya sosyal bir tehdit olarak gördüğü zaman baskıya yöneliyordu. Çin geleneği belli kişilerin

ritüel kurbanları vermesi ve atalara saygı gösterilmesinden başka fazla bir şey istemiyordu; dogmatizmden çok uzaklardı. Konfüçyanizm de bunu destekledi ve sonuçta eğitimli Çinliler oldukça hoşgörülüydü (bu Avrupalıların ileride çok takdir edecekleri bir şeydi) ve daha sonraları, T'ang hanedanı döneminde bir imparator (Nasturi misyonerler vasıtasıyla Çin'e ulaşan) Hıristiyanlığın vaazına izin veren bir ferman çıkardı. İmparatorluk Çini dışarıdan gelen yeni dini fikirlere fazla direnç göstermediği için bunların gelişebileceği muhtemel görünebilirse de, böyle olmadı. Her ne kadar Hanların çöküşü sırasındaki sorunlu dönemde ve sonrasında geleneksel toplumun büyük ölçüde parçalanması insanların –Roma İmparatorluğu'nun çöküş dönemine benzer şekilde– yeni kültlere ve inançlara yönelmesine neden olduysa da bundan yararlananlar popüler kültler ve Taoizmdeki gelişmelerdi. Taoizm inanç sağlamlaştırma, hurafecilik ve Budist fikirlerin bir karmaşası haline geldi.

Çin uygarlığı

Yabancı etkilere rağmen Han Dönemi'nde eğitimli Çinliler ülkelerini dünyanın merkezi ve gerçek uygarlığın yeri olarak düşünmekte zorluk çekmedi. Bu entelektüel garantileme hiç kuşku yok ki dünyanın başka yerlerinde olup bitenlere karşı kayıtsızlığı büyük ölçüde açıklamaktadır. Fakat diğer faktörler de bunu desteklemiş olmalıdır. Örneğin, coğrafi uzaklık daima bir faktör olmuştur; kültürel anlamda dinamik bir dürtü yaratabilecek olan her yer çok uzaktı ve bu hem bozucu potansiyel taşıyan güçleri uzakta tuttu hem de Çin yöneticilerinde dış dünya ile ilgili merak uyandırabilecek bir deney şansını daraltti. Çin, ekonomik ve teknolojik bakımdan son derece kendine yeterli bir ülkeydi. Zengin doğal kaynakları vardı ve Han Dönemi'ne gelindiğinde tarımı ve teknolojisiyle çevreden başarılı bir şekilde yararlanabiliyordu. Başka herhangi bir yerde daha üstün bir şey bulunmuyordu. Modern zamanlardan önce ülkeye getirilen ve gerçekten radikal olan son yenilik Güneydoğu Asya veya Hindistan'dan getirilen pirinçti.

Han Dönemi başka iyileştirme ve yenilikler de getirdi. Han âlimleri (kadran ve iğnesiyle birlikte) ilk manyetik pusulayı buldular (ama bu seyir için değil tapınakların doğru yöne yerleştirilmesi için kullanıldı), grid sistemine dayanan ilk haritacılık sistemini yarattılar ve ayrıca depremleri kaydetmek için makineler ile zanaatçılar için ondalık ölçeği olan ilk ölçüm pergellerini yaptılar. Bununla birlikte, geriye bakıldığı zaman, dönemin bütün icatları içinde en çarpıcı olanı kâğıt imalatıdır (MS 105 yılında imparatorluk atölyeleri bunu bildirilmiştir). Kâğıt yapma bilgisi her ne kadar daha birkaç yüzyıl Batı'ya ulaşmayacaksa da, tüm insan ırkı için muazzam bir öneme sahip olacaktı. Papirüs veya parşömenden daha ucuz ve yapımı daha kolaydı (her ne kadar parşömenden çok daha dayanıksız olsa da).

Han Dönemi'nde ulaşım ve dolayısıyla da iletişim gelişme gösterdi. Geminin arkasına takılan dümen (bir yana asılmış olan kürek yerine) MÖ 1. yüzyılda ortaya

çıktı ki, Avrupalılar bunun için yaklaşık bin iki yüz yıl daha beklemek zorundaydı. Atlar için, daha ağır yükleri çekmelerini sağlayacak bir göğüs koşumu da erken Han Dönemi'nde yapılmıştır. Bu hanedanın sona ermesinden kısa bir süre sonra Çinliler üzengiyi bulmuşlardır ve bu icat, biniciye çok daha fazla güvenlik ve kontrol sağladığı için savaşta muazzam bir öneme sahipti. Diğer yandan yeni arbalet de Han Dönemi'nde icat edildi. Bu önemli bir teknolojik başarıydı ve barbarların yaylarından çok daha hassas bir şekilde ok atabiliyordu. Taklit edilmesi de olanaksızdı çünkü Çinli olmayanlar yeni silahlar için gerekli olan bronz kilitleri yapacak teknolojiye sahip değillerdi.

Bu tür yenilikler Han uygarlığının zenginliğine tanıklık eder ve bu birçok açıdan şanlı bir dönemin sadece başlangıcıdır. Bunu izleyen bin yıl boyunca Çinli biliminsanları ve matematikçiler Avrupalılardan çok daha fazla yeni fikir üretecekti. Yöneticiler ve zenginler için de Han toplumu zirvesinde iken muhteşem bir toplum olmalıdır. İpek, tahta ve boya ile yapılan en güzel eserlerin bazıları yok olmuştur. Hanedanın kargaşa içindeki son yıllarında saraylar yakılmaya başlayınca paha biçilmez koleksiyonlar tahrip edilmiştir. Buna rağmen Han Dönemi'nin zengin ve asillerinin, malları modelleriyle birlikte gömme alışkanlığı sayesinde birçok güzel eşya günümüze kalmıştır. Son zamanlarda yapılan önemli bir buluş da eski bir Han prensi ve prensesinin beraber gömüldükleri yeşimden elbiselerdir. Sonraki Han Dönemi'nde bronz objeler, özellikle de at modelleri en eski Çin sanatlardan biri olan bronz dökümcülüğünde yeni bir gelişmeye işaret ederken, bu arada çömlekçiler de yeni renkli sırlama teknikleri yarattılar.

Çin uygarlığı Han sanatının büyük bir kısmında gelecekten çok geçmişe doğru bakıyor gibidir. Zihin hayatında da aynısı geçerliydi. Hanedan tarihlerinin bilimsel bir şekilde kaleme alınması da Han Dönemi'nde başlamış olup en büyük Çinli tarihçilerinden biri olan Ssu-ma Ch'ien bu konularda uzman olanların çok beğendikleri eseri olan *Tarih Kayıtları*'nı bu sırada yazmıştır. Fakat, en önemli kültürel gelişme Konfüçyanizmin devletin resmi ideolojisi olarak belirlenmiş olmasıdır. Bilgenin öğretilerinin (ya da öğretileri olarak ele alınan şeylerin) zaferinin bir nedeni de biliminsanlarını fazlasıyla rahatsız eden Ch'in Dönemi'ne, Çin bilimi ve kütüphanelerinde yapılan tahribatın etkilerini tamir etmek istemeleridir. Her ne kadar biliminsanlarının bazıları iltifat görmüş ve hanedana danışmanlık yapmışsa da, imparatorun MÖ 213 yılında eleştirenlere karşı rejiminin despotik ve militarist karakterini gösterdiği kötü bir an olmuştu. Kitaplar yakılmış, sadece tapınma, tıp veya tarımla ilgili ya da hanedanı öven "faydalı" eserler bundan kurtulmuş ve bu arada dört yüz biliminsanı da kaybolmuştur. Han Dönemi'ndeki biliminsanları çalışırken Ch'in Dönemi'nde yok olan Konfüçyüs metinlerini yeniden buldular. Ortada olup bitenler açık değildir ama Han imparatorları entelektüellerle uzlaşmaya istekliydi. Konfüçyüs dersleri veren profesörlükleri oluşturdular. Tüm devlet okullarında Konfüçyüs için düzenli adak yapıl-

ması emredildi ve memur adayları Konfüçyüs klasikleri temel alınarak yapılan bir sınavla kabul edilmeye başlandı. Bu durum Konfüçyan doktrininin uzun ömürlü bir ortodoksluk içinde resmileşmesine neden oldu. Kanonik metinler MÖ 200 yılından kısa süre sonra ortaya çıktı. Resmi Konfüçyanizm başka düşünce akımlarından bazı şeyler almaya devam edecekti ama bunun etik kuralları bundan sonra Çin'in gelecekteki hükümdarlarını yetiştirecek olan felsefenin hâkim unsuru olacaktı. MS 58 yılında tüm devlet okullarında Konfüçyüs için adak yapılması emredildi. Nihayet, T'ang hanedanı döneminde idari görevler için, bu ortodoks kalıplar içinde eğitim alınması şart koşuldu. Bin yıldan uzun bir süre boyunca Konfüçyanizm, Çin'in üst yöneticilerine bir dizi ahlaki prensip ve ezbere dayanan bir eğitim ve inatla edinilen edebi bir kültür sağladı. Bunun sonucunda dünyanın gördüğü en etkin ve ideolojik olarak homojen bürokrasilerinden biri meydana geldi.

Bununla birlikte, biliminsanlarının desteği Han hanedanının devamı için yeterli olmadı. Çok ciddi iç ve dış tehditlerle karşılaştı. En ciddi ve sık meydana gelen tehdit köylü ayaklanmalarıydı. Nüfus arttıkça daha fazla köylü topraksız kalarak vergi için para ve yiyecek bulamaz oldu. Dışarıdan gelen barbar hücumları da yeniden başlamıştı. Hanedanın dayanağı olan ve profesyonel askerleri kontrol eden mahalli diktatörler içeride iktidarı ele geçirme eğilimine giriyor, Çinli hayat tarzına alıştırılmaları ümidiyle sınırlardan içeri alınan barbarlar da onları getirenlere karşı mücadeleye giriyordu. MS 221 yılında son Han imparatoru en büyük mahalli diktatörün oğluna tahtını terk etti. Bunu yaptıktan sonra Çin tekrar darmadağın oldu.

Parlak Han kültürüyle ilgili delillerin çoğu, barbarların sınırları taciz etmek için döndükleri 4. ve 5. yüzyıllarda dağıldı veya tahrip oldu. Çin bir kez daha krallık kümeleri halinde dağıldı ve bunların bazıları barbar hanedanların eline geçti. Bununla birlikte, bu krizde Çin'in büyük bir kültürel özümseme gücü olduğu hâlâ gözlenebilirdi.

Zamanla barbarlar Çin hayatı içerisinde kandırıldılar, kendi kimliklerini yitirdiler, Çin giysileri ve dilini benimsediler. En basit şekilde diğer tipten birer Çinli oldular. Çin uygarlığının Orta Asya halkları arasında sahip olduğu prestij zaten çok yüksekti. Uygarlaşmamış komşuları arasında Çin'i dünyanın merkezi olarak ya da kültürel bir zirve olarak görme eğilimi çok yüksekti ve bu bir açıdan Batı'nın Cermen halklarının Roma'yı görme şekline benzer. Bir Tatar hükümdarı 500 yılında, halkını Çin âdetlerini kabule ve giysilerini kullanmaya zorlayan bir kararname çıkarmıştı.

Orta Asya tehdidi sona ermemiş, tam tersine Moğolistan'da ilk Moğol imparatorluğu kurulmuştu. Ne var ki, kuzeyli T'ang hanedanı 618 yılında yönetimi ele aldığı zaman Çin'in temel birliği tehlikede değildi, ayrılıklar ve barbar istilası şimdi klasik çağına girmiş olan Çin uygarlığının temellerine zarar vermemişti.

T'ang hanedanı döneminde Çin uygarlığının kurumsal ve kültürel yanları birbirinden ayrılamaz. Çinliler otorite için aileye ve devlete bakıyorlardı, bu kurumlara

meydan okuyacak bir şey yoktu çünkü Çin'de haklar ve yönetimle ilgili konuları verimli bir şekilde birbirine karıştıracak kilise veya komünler gibi oluşumlar bulunmuyordu. Çin devletinin bütün temel özellikleri T'ang Dönemi'ne gelindiğinde yerleşmişti. Bunlar 20. yüzyıla kadar gelecek ve yaratmış oldukları tutumlar da hâlâ devam edecekti. Bunların oluşma sürecinde Han hanedanının birleştirici çalışması özellikle önemli olmuştu, fakat imparatorluk makamı olan "gökyüzü krallığının" vekâleti Ch'in Dönemi'nde bile ayrıcalıklı kabul edilmişti. Hanedanların geliş gidişleri bu makamı itibardan düşürmemişti, çünkü bunlar her zaman vekâletin geri alınmasına atfedilebilirdi. Bu arada, imparatorun makamına ait güç giderek artmaktaydı. Temelde büyük bir feodal olan hükümdar, ailenin ya da malikânenin gücünün bir uzantısı olmaktan çıkarak, merkezileşmiş ve bürokratik bir devletin başındaki kişinin gücü haline gelmişti. Bu çok uzun bir süre önce başlamıştı. Sadece güçlü bir devlet, ilk Ch'in imparatorunun yaptığını, yani Çin Seddi'nin parçalarını 2250 km boyunca aralıksız bir engel haline getirme işini örgütleyebilir ve bunun için gerekli insan kaynaklarını harekete geçirebilirdi (efsaneye göre bu bir milyon kişinin hayatına mal olan bir başarıydı). Han imparatorları sikke basma konusunda bir tekel oluşturulmasını zorlayabilmişler ve para birimini standartlaştırmışlardı. Memuriyet hizmeti de onların döneminde kuruldu.

Bürokrasi

Toprakların genişletilmesi daha fazla yönetici gerektirmişti. Genişlemiş bir bürokrasi birçok dağınıklık dönemini atlatmıştı (kuvvetinin bir göstergesi) ve sonuna kadar İmparatorluk Çini'nin en çarpıcı ve karakteristik kurumu olarak kalmıştır. Bu, muhtemelen Çin'in, çökmekte olan hanedanların yerine, mevcut birliği dağıtarak birbiriyle rekabet halindeki küçük ve yerel devletlerin geçtiği bir çağdan başarıyla çıkmasının anahtarıydı. Çin'i ideolojiyle ve yönetim itibariyle birleştirmekteydi. Konfüçyüs klasikleriyle eğitilmiş ve sınavdan geçirilmiş olan memurlar okuryazarlık ve siyasi kültürün Çin'de başka hiçbir yerde olmayan bir şekilde birleşmesini garanti ediyorlardı.

Memurlar ilke olarak toplumun geri kalanından sadece eğitimle ayrılıyordu (bir akademik unvanları vardı). Çoğu toprak sahibi orta sınıftan geliyordu ama onlardan ayrılıyorlardı. Sınavdan geçmek suretiyle bir kez memuriyete seçildikten sonra, sadece kraliyet ailesinden sonra gelen bir statüye sahip oluyorlar, büyük maddi ve sosyal ayrıcalıklar elde ediyorlardı. Her yıl yapmak zorunda oldukları çok önemli iki görev bulunuyordu. Bunlar nüfus sayımı belgelerinin ve Çin vergi sisteminin dayandığı toprak kayıtlarının toplanmasıydı. Diğer esas görevleri adli işler ve gözetimle ilgiliydi, çünkü yerel düzeydeki işler büyük ölçüde yerel varlıklılara bırakılmıştı ama bunlar işleri yürütürken memur sınıfından gelen iki bin kadar bölge hâkiminin gözetimi altındaydı. Bunların her biri *yamen* adı verilen resmi bir binada kâtipleri, ulakları ve ev hizmetkârlarıyla birlikte yaşıyordu. Onların üzerinde de kontrol görevi ya-

pan bir devlet mekanizması bulunuyordu. Bu mekanizma en geniş döneminde Roma İmparatorluğu'ndan daha büyük bir bölgeyi yöneten bir bürokrasiyi teftiş ve rapor ediyorlardı.

Bu yapının muazzam bir muhafazakâr gücü vardı. Sınav sistemi sayesinde, yönetim prensibi, üzerinde anlaşılan idealler üzerinden yürütülmekteydi. Dahası, her ne kadar belli bir servetle desteklenmeyen bir kişinin uzun yıllar boyunca geçinmesi çok zor ise de –geleneksel edebi formlarda yazma konusunda uzmanlaşmak uzun yıllar alırdı– rekabet ilkesi, yetenek arayışının sadece daha zengin ve köklü toprak sahibi aileler arasından yapılmamasını garanti ediyordu. Çin, sınırlı olmakla birlikte, liyakata dayanan bir sisteme sahipti. Kimi zaman kötüye kullanma ve satın almalar olabiliyordu, ama bu tür çöküş belirtileri genellikle bir hanedanlık döneminin sonlarına doğru yazılan kayıtlarda ortaya çıkar. Çoğu durumda, imparatorluk memurları kökenlerinden dikkat çekici ölçüde bağımsız kalabileceklerini göstermişlerdir. Bu memurlar teorik olarak imparatorun adamlarıydı; hizmet ettikleri vilayette toprak sahibi olmalarına, kendi vilayetlerinde görev yapmalarına veya aynı devlet dairesinde akrabalarının olmasına izin verilmezdi. Bir sınıfın temsilcileri değil ama onun içinden seçilmiş, bağımsız olarak göreve getirilen, yenilenen ve rekabetle terfi alan bir seçkinler kesimiydi. Devleti bir gerçeklik haline getirdiler. Aralarında resmi hiyerarşide yükselerek en üst düzeye çıkan ve imparatorluk danışmanı olanların yegâne önemli rakipleri saray hadımlarıydı. Bunlar imparator tarafından büyük yetkiyle donatılırlardı çünkü tanım itibariyle aile kuramazlardı ve resmi dünyanın kısıtlamalarından kaçabilen yegâne politik gücü teşkil ederlerdi.

Çinlilerde, Avrupa'da görülen toplum ve devlet arasındaki fark duygusu çok azdı. Memur, biliminsanı ve toprak efendisi çoğu halde aynı adamdı ve bu adam, Avrupa'da hükümet uzmanları ve toplumdaki gayriresmi otoriteler arasında giderek bölünen birçok rolü sorumluluğu altında birleştiriyordu. Bunları, aynı zamanda, muhtemelen İslam dışında herhangi bir yerde bulunabilecek olana göre toplum için çok daha açıkça merkezi bir ideoloji çerçevesinde birleştiriyordu. Konfüçyüs değerlerinin korunması kolay bir mesele değildi, sadece lafla yerine getirilmesi olanaksızdı. Bürokrasi bu değerleri, bir nevi Batı'da din adamlarının uzun zaman yaptığı gibi, ahlaki bir üstünlük tesis etmek suretiyle koruyordu ve Çin'de devlete rakip olabilecek bir kilise yoktu. Ona esin veren fikirler çok muhafazakârdı. Buradaki en önemli idari görev, yerleşik düzenin korunmasıydı. Çin hükümetinin hedefi gözetim, koruma ve birleştirme; bazen de büyük kamu işlerinin yapımıydı. En önemli kriteri, bazı bölge hâkimlerinin sorumlulukları altındaki ahaliden dilleriyle bile ayrılan, büyük ve farklılıkları olan bir imparatorlukta düzenliliğin ve ortak standartların korunmasıydı. Bürokrasi bu hedeflerin elde edilmesinde çok başarılı olmuştur.

Her hanedan bir yükseliş ve düşüş döngüsünden geçti. Bir çöküş döneminin başlangıcı genellikle sınırın yeni barbar istilalarına karşı korunamaması, içte açlık ve

isyanlarla zor zamanların gelmesiyle başlardı. Böyle durumlar çoğu zaman normal vergilendirmenin, kanunun ve düzenin çökmesine yol açardı. Kendi krallıklarını yönetmeye başlayan mahalli diktatörler ortaya çıkardı. Bununla birlikte bu düzensizlik dönemleri, 10. yüzyıldan sonra, hiçbir zaman insanların Çin'in tek imparator tarafından yönetilmesi gereken bir ülke olduğu temel ilkesini sorgulamalarına yol açmadı. Her ne kadar Çin, geç Sung Dönemi'nde barbarların yönettiği bir kuzey devleti ile Çinlilerin yönetimindeki bir güney devletine bölündüyse de, 20. yüzyıla kadar bir daha asla çok küçük birimlere ayrılmadı.

Devamlılık

Çin tarihi, bu nedenle ilk bakışta göründüğünden daha az parçalı ve karışıktır. Bin yıl boyunca, kimi zaman gerçekleşen ayaklanmalar ve istilalara rağmen birçok şey ara verilmeden devam etti. Hükümdarlar ve hanedanlar gelip gidebilirdi, "gökyüzü krallığı" herhangi bir anda onu elinde tutan hükümdardan veya hanedandan alınabilirdi ama imparatorluk tahtına gösterilen saygı devam etti. Memurların konumu da fiilen sorgulanmadı ve memurluk yetenek ve liyakata dayanılarak seçilmeye devam etti. Etkinliği ve zekâsı açısından dünyanın herhangi bir yerinde bunun benzeri yoktu. Sui ve T'ang imparatorları Han hanedanı tarafından başlatılmış olan sınavları tekrar getirdiler ve bunlar aracılığıyla bürokrasinin muhafazakâr zihniyetinin korunması garanti edildi. En uzun vade için bu çok büyük bir dezavantajdı. Fakat eğitimli Çinlilere vermiş olduğu bakış açısı sadece bir yüzyıl öncesine kadar dikkat çekici bir şekilde sabit kaldı. Bu durum, uzun bir süre onun Çin'in gereksinimlerine karşılık vermekten çok uzak olmadığını gösterir.

Sınav sistemi aynı zamanda eğitimli yönetici elit ile eğitilmemiş yönetilen kitleler arasındaki bölünmeyi daha da derinleştirdi. Ancak, yüzyıllar geçtikçe, Çin sosyal yapısı da biraz değişiklik göstermek zorundaydı. Genel olarak, imparatorluk yaşlandıkça aristokrasinin önemi (serveti değil) azaldı; bunlar profesyonel kamu görevlilerine giderek daha fazla politik ve idari güç vermek zorunda kaldılar. Ticaret geliştikçe ve kentlerin sayısı ve büyüklüğü arttıkça, hesaba katılması gereken daha geniş bir tüccarlar sınıfı ortaya çıktı. Keza memurların ve toprak sahiplerinin ortodoks Konfüçyüs düşüncesinden daha başka inançlar da kimi zaman önem taşıdı. Sosyal merdivenin üst basamaklarında yer alanların bazıları da, Hanların çöküşünü takiben ayrılıklar Budizmin Çin'e girmesine fırsat yaratınca, bu dine veya Taoculuğa geçtiler. Budizm, Mahayana versiyonunda Hıristiyanlık öncesindeki başka bir ideolojik güçten daha büyük bir tehdit oluşturdu. Çünkü Konfüçyanizmin aksine dünyevi değerlerin reddini öne sürmüştü ve T'ang hanedanı zamanında ağır baskı altına alınmasına rağmen hiçbir zaman tam olarak silinmemişti (T'ang zamanındaki baskılar da muhtemelen ideolojik değil mali nedenlerle başlatılmıştı). Konfüçyanizm, Budizme ağır maddi zararlar verdirmesine rağmen, bu inançla uzlaşmak zorunda kaldı. Bazı imparatorlar

bile Budist olmuştu. Marksizm haricinde hiçbir dış inanç Çin yöneticilerini Budizm kadar derinden etkilememişti.

Taoizm ve hatta Budizm gibi bazı dini ve felsefi gelenekler, önemli olmakla birlikte, köylülerin hayatına fazla dokunmadılar. Köylü, savaş ve açlık gibi güvensizliklerin karşısında sihir veya hurafelere döndü. Köy hayatı hakkında o kadar az şey görebilmemiz bunun çoğu zaman dayanılmaz, bazen de feci olduğunu düşündürtmektedir. İlk kez Han Dönemi'nde göze çarpan köylü isyanları Çin tarihinin ana temalarından biri oldu ve adeta hanedanların geçişi kadar ritmik bir şekilde ayrım noktaları oluşturdu. Ya dış seferleri için vergi toplayan imparatorluk hükümeti adına ya da tahıl spekülatörü olarak kendi adına hareket eden memurların baskısı altında kalan köylüler, tekrarlanan başka bir sürekli tema olan gizli derneklere katıldı. Köylülerin isyanları çoğu zaman dini şekillere büründü. Binyılcı, Manici bir damar Çin devrimlerinde her zaman varlığını hissettirmiş, birçok kılığa girmiş; iyilik ve kötülük, doğrular ve şeytanlar olarak bölünmüş bir dünya önermiştir.

Bu nedenlerle Çin toplumu çok yavaş değişmiştir. Bütün önemli kültürel ve idari yeniliklere rağmen, çoğu Çinlinin hayatı yüzyıllar boyunca tarz ve görünüş olarak pek az değişiklik göstermiştir. Hanedanların geliş gidişleri gökyüzü krallığı kavramına bağlanmıştır. Her ne kadar büyük entelektüel başarıları olmuşsa da, Çin uygarlığı erken bir tarihte kendine yeterli ve kapalı, durgunluk noktasına varacak bir istikrar içerisinde görünmektedir. Bununla birlikte değişimler yavaş bir şekilde meydana gelmiştir. Bunlardan biri ticaret ve kentlerin gelişimidir. Ticaret ve kentlerdeki bu artış, bir köylünün zorunlu çalışma hizmetine vergilerin eklenmesini kolaylaştırmıştı, çünkü hükümet bu tür yeni kaynakları vergilendirebiliyordu. Ch'in hanedanının Çin Seddi üzerindeki çalışması diğer hanedanların buna yaptıkları eklemelerle devam etmiş ve kimi zaman da bazı kısımları yeniden inşa edilmiştir. Çin Seddi, izleyenleri hâlâ hayran bırakan Roma *limes*lerinin çok üzerinde bir iştir. T'ang hanedanının tahta geçmesinden hemen önce Yangtze Vadisi'ni kuzeydeki Sarı Nehir Vadisi ve güneydeki Hangzhou ile birleştiren büyük bir kanallar sistemi yapılmıştı. Bunda ve diğer işlerde milyonlarca işçi çalıştırılmıştı. Bunlar Piramitler ve ortaçağ Avrupası'nın büyük katedralleriyle mukayese edilebilecek ölçekte işlerdir.

GEÇ DÖNEM HANEDANLARININ HİKÂYESİ

Birçok etkileyici başarısı olan bir uygarlık 618 yılında yeni ve olgun bir aşamaya geçti. Daha önceki sekiz yüzyılda olduğu gibi, bunu izleyen bin yıl boyunca da evriminin biçimsel çerçevesi en kolay şekilde bir hanedanlar sıralaması olarak ortaya çıkarılabilir. Çin Hanlardan sonra 350 yıl boyunca karışıklıklarla bölündü. 581 yılında barbar ve Çin kanı taşıyan bir general ülkeyi birleştirdi. Onun kurduğu Sui ha-

nedanı, gene karışık kan taşıyan başka bir general tahtı ele geçirinceye kadar sadece otuz yıl sürdü. Bu hanedan, Çin'i yaklaşık üç buçuk yüzyıl boyunca bir arada tutacak olan T'ang hanedanına tahtı teslim etti. Bundan sonra yine başlayan karışıklık dönemi, Sung hanedanının 960 yılında imparatorluk tahtına çıkmasından önce sadece elli yıl kadar sürmüştür. Bu hanedan her ne kadar Kuzey Çin'in kontrolünü Mançuryalı halklara bırakmak zorunda kaldıysa da, 1279 yılına kadar güneyi elinde tuttu. 1279'da, Cengiz'in torunu Kubilay, Çin'in Moğollar tarafından işgalini tamamladı. Kubilay hanedanı için Çince Yuan adını aldı ve halefleri 1368 yılına kadar Çin'i Pekin'deki yeni başkentten yönettiler. Bu hanedan yerini asilzade olmayan bir Çinli isyancı tarafından kurulan ve 1644 yılına kadar süren Ming hanedanına terk etti.

Önemli temalar, sırayla gelen düzensizlik ve düzen bölünmelerinin üzerinden geçmiştir. Birisi nüfus tarihidir. T'ang Dönemi'nde demografik ağırlığın güneye doğru kaydığı görülür, dolayısıyla Çinlilerin çoğu artık eski Sarı Nehir Ovası yerine Yangtze Vadisi'nde yaşıyordu. Güney ormanlarını yok ederek ve pirinç üretecek yeni topraklar açarak geçimlerini sağladılar, aynı zamanda yeni ürünler de istifade edilebilir hale gelmişti. Bunların tümü bir araya gelince nüfusta meydana gelen genel bir artış Moğollar ve Ming dönemlerinde hızlandı. 14. yüzyılda belki 80 milyon Çinli varken bunu izleyen iki yüzyılda bu nüfus iki katından fazla artış gösterdi. 1600 yılında imparatorlukta yaklaşık 160 milyon kişi bulunmaktaydı. Diğer ülkelerdeki nüfusa bakıldığında, bu muazzam bir rakamdı.

Rakamlar belli bir süreç içerisinde yükseldikçe, ekilebilir tüm alanlar işgal edildi. Giderek daha intansif şekilde ve daha küçük parsellerde çiftçilik yapıldı. Daha fazla köylü topraksız kaldı. Bu tuzaktan çıkmanın tek yolu isyandı. Belli bir yoğunluk ve başarı seviyesinde bu isyan, orta büyüklükteki toprak sahipleri ve memurlardan sempati ya da ihtiyat nedeniyle destek alabilirdi. Durum buraya geldiği takdirde bir hanedanın sonu yaklaşıyor demekti. Konfüçyan prensiplere göre, gerçek bir kralın hükümdarlığında isyan yanlıştır ama, isyanı kışkırtan ve kontrol edemeyen bir hükümetin değiştirilmesi gerekirdi, çünkü bu *ipso facto*[1] gayrimeşru idi. Bu nedenle nüfus baskısı yüzyıllar boyunca Çin tarihinin önemli bir kaldıracı olmuştur. Bununla birlikte bu yetkililer tarafından sadece dolaylı ve çapraşık yollarla, yani açlığın insanları isyana sürüklemesiyle hissedilmiştir. Bizans tarafından muhtemel bir müttefik olarak düşünülmüş, Araplarla savaşmak üzere ordular göndermiş ve Harun el Reşid'in elçilerini kabul etmiş bir ülke olarak Çin büyük bir dünya gücüydü ama çok daha açık bir tehdit dışarıdan gelmişti. Temelde bu Roma'nın sorununun aynısıydı, yani ötesinde barbarların bulunduğu aşırı uzun bir sınırları vardı. Orta Asya İslama yenik düşünce T'ang'ın Çin üzerindeki etkisi zayıflamıştı. Kendilerinden önceki Romalılar gibi, geç dönem T'ang imparatorları da askerlere dayanmanın tehlikeli olabileceğini

1 Gerçeğin kendisinden dolayı. (yay. hzl.)

gördüler. T'ang Dönemi'nde yüzlerce askeri isyan meydana geldi ve herhangi bir isyan, ne kadar kısa ömürlü olursa olsun, bir çarpan etkisi yaparak idareyi zora sokma ve gıda üretiminin (dolayısıyla iç barışın) dayandığı sulama düzenlerini bozma eğilimi yarattı.

Sonunda, sınırları etkili bir şekilde koruyamayan ve iç sorunlarla boğuşan T'ang hanedanı 10. yüzyılda yıkıldı ve Çin tekrar bir kaosa sürüklendi. Bu süreçte bürokrasinin ve sosyal kurumların devamlılığı ve iyileşme gücü Çin'i ayakta tuttu. Hanedan değişikliğini takiben gücü ele geçirenler, dışarıdan bile gelmiş olsalar genellikle görevdeki az sayıdaki memura başvurdular ve böylece Konfüçyüs sisteminin değişmeyen değerleri her yeni hükümetin hizmetine alınmış oldu. Konfüçyüs öğretisi, toplumun en derin değerlerini ve yapısını bozmadan hanedan değişimini kolaylaştırdı. Yeni bir hanedan hemen her zaman yönetim için memurlara ve görevlilerinin çoğu için orta sınıfa başvurmak zorundaydı ve bunlar da merkezi hükümetin zayıf olduğu dönemlerde bazı işleri ancak yerel nüfuzluların istediği şekilde yaptırabiliyorlardı.

Klasik Çin

Ardı ardına gelen dağılmalar; Çin hükümdarları, bilgeleri ve zanaatçılarının T'ang hanedanının tahta geçmesini izleyen bin yılda Çin uygarlığını zirveye taşımalarını engellemedi. Bazıları klasik dönemi bizzat T'ang Dönemi'ne, yani 7. ve 8. yüzyıllar gibi erken bir tarihe koyarken, diğerleri bunun Sung Dönemi'nde olduğunu ileri sürmüştür. T'ang kültürü dış dünya ile temasların yarattığı dürtüleri yansıtır ama özellikle Orta Asya burada öne çıkar. O dönemde başkent batıdaki Shensi vilayetine bağlı, ipek yolunun ucundaki Ch'ang-an kentiydi. Ch'ang-an "uzun süren barış" anlamına gelmekteydi ve o dönemde dünyanın en kozmopolit kentlerinden biri olarak İranlıları, Arapları ve Orta Asyalıları ağırlıyordu. Nasturi kiliseleri, Zerdüşt tapınakları, Müslüman camileri vardı ve bulunan objeler döneminin en ihtişamlı ve lüks başkenti olduğunu düşündürtmektedir. Bunların çoğu Çinlilerin kendilerine ait olmayan stilleri kabullenmesini yansıtırken –örneğin İranlıların gümüş işlerinin taklidi– bir ticaret antreposunun çeşnisi de, Ch'ang-an kentinin sokaklarında dolaşıp duran Orta Asya hayatını ortaya koyan atlıları ve yüklü develeri gösteren çömlek figürlerinde muhafaza edilmiştir. Bu figürler çoğu zaman T'ang Dönemi çömlekçileri tarafından başarılan polikromatik cilalar ile sonlandırılmıştır ki, bu stil Japonya'dan Mezopotamya'ya kadar uzak bölgelerde taklit edilmiştir. Sarayın varlığı hem böyle bir zanaatkârlığı hem de dışarıdan gelen tacirlerin ziyaretlerini teşvik etmişti. Mezar resimleri, saray aristokrasisinin hayatına ait bazı sahneleri göstermektedir: Erkekler Orta Asyalı hizmetkârların refakatinde avlanarak rahatlarken, bu sahnelerde boş bakışlı ve lüks bir şekilde giyinmiş kadınlar görülür ve eğer hizmetkâr iseler yelpazeler, kozmetik kutuları, sırt kaşıyıcıları ve özel odaların her türlü eşyası ile donatılmışlardır.

Bununla birlikte, kadınların tarihi, resmi kültürün belgelemede taraflı olması ne-

deniyle daima karanlıkta kalan diğer Çinlilerin tarihlerinden biridir. Durumları muhtemelen çok zordu. Haklarında çok az şey duyarız, edebiyatta bile sadece acıklı küçük şiirlerde ve aşk hikâyelerinde geçerler. Tahminen nüfusun yarısını ya da biraz daha azını meydana getirmiş olmalılar çünkü zor zamanlarda fakir aileler kız çocuklarını ölmeye bırakırlardı. Bu durum muhtemelen çok yakın zamanlara kadar Çin'de kadınların durumunu, daha aşina olunan ve yüzeysel olarak şaşırtıcı olan ayak bağlama uygulamasından daha iyi karakterize eder. Bu usul son derece garip deformasyonlara neden oluyordu ve yüksek tabakadan bir hanımı neredeyse yürüyemez hale getirmekteydi. Daha barbar yerlerdeki diğer kültürlerin vahşi standartlarına göre bile, Çin kadınları 20. yüzyıla kadar çok ezilen bir kesimdi. Köylü kadınları tarlalardaki ağır işlerin büyük bölümünü yapıyorlardı. Üst sınıftan kadınların da çok az özgürlükleri vardı.

Resmi kültür ayrıca, nüfusun, bazıları dünyanın en büyük yerleşimleri olan kentlerde yaşayan yaklaşık yüzde onluk bölümünü de dışarıda bırakıyordu. Ch'ang-an kentinin nüfusunun, T'ang hanedanının başkenti olduğu zaman iki milyonu bulduğu söylenmektedir. Hiçbir Avrupa kenti bu kadar büyük değildi. O dönemde Kanton[1] ve Pekin bu kentlerden daha da büyüktü. Böyle büyük kentler giderek karmaşıklaşan toplulukları barındırıyordu. Büyümeleri yeni bir ticari dünyanın gelişmesini sağladı, Çin'de ilk kâğıt para 650 yılında çıkartıldı. Zenginlik yeni talepler yarattı ve bunlar arasında edebiyat da bulunuyordu. İstenilen şey, klasik modellere sıkışmış metinler değil, zor klasik Çinceden daha kolay ve günlük tarzda yazılmış eserlerdi. Şehir hayatı sonunda resmi kültüre alternatif bir edebiyat yarattı ve yazılı olduğu için karşımıza çıkan ilk gayriresmi Çin budur. Kâğıdın icadı dolayısıyla halkın talebi karşılanabiliyordu. MS 700 yılında bunu baskı izledi ki bunun kökleri de Han Dönemi'nde taşa sürülmüş imajların alınmasıyla yapılan baskılarda bulunmaktadır. Bunu takiben tahta kalıplarla yapılan baskı geldi, tekrar kullanılabilen harfler ise MS 11. yüzyılda çıktı. Bundan kısa bir süre sonra da, başka her yerden çok uzun zaman önce, çok sayıda kitap yayımlanmaya başlandı.

Ch'ang-an kültürü 756 yılında, İmparatorluk Edebiyat Akademisi'nin kurulmasından (bu Avrupa'daki benzer kurumlardan dokuz yüz yıl öncedir) sadece iki yıl sonra asiler tarafından gerçekleştiren yıkımı asla atlatamadı. Bununla birlikte Sung hanedanının öne çıkması çok sayıda büyük çömlekçilik eserlerinin yaratılmasına vesile olacaktı. Sung tarihinin kuzey aşamasında çalışmalar kromatik (çok renkli), desenli ürünlerken güneyli zanaatçılar monokromatik (tek renkli) basit ürünleri tercih etmişti. Dikkat çekici bir tarzda, bir başka gelenekle bağ kurdular ve daha eski Çin'in bronz dökümcüleri tarafından geliştirilmiş formlara yöneldiler. Bununla birlikte, seramiklerinin bütün güzelliğine rağmen, Sung Dönemi Çin resim sanatında en yük-

1 Bugünkü Guangdong şehri. (yay. hzl.)

sek başarıların bir kısmına sahne olmuştur ve konuları özellikle doğa manzaralarıdır. Hepsinden öte, Sung Dönemi ekonomideki büyük dönüşümle öne çıkar.

Sung gizemi

Bu, kısmen teknolojik buluşlara –barut, yeniden bağlanabilen baskı karakterleri ve teknelerde arka bodoslaması Sung Dönemi'nde ortaya çıkmıştır– fakat bu 9. ve 10. yüzyıllardaki ekonomik faaliyet artışının bir nedeni olduğu kadar bir belirtisi de olabilir. Çin'de ekonomik ağırlık merkezinin güneye doğru kaymasına ve Kanton ile Fuchow gibi yeni limanların gelişmesine neden oldu. Bu durum, sürekli nüfus artışına rağmen çoğu Çinli için gelir artışı yaratmış olmalıdır ve bu şaşırtıcı bir durumdur. Modern öncesi dünyada ekonomik gelişme demografik eğilimleri bir kereliğine geride bırakmış gibidir. Bunu mümkün kılan şey, kesinlikle iyi sulanan topraklardan senede iki ürün alınmasını sağlayan bir pirinç türünün keşfedilmesi ve tarıma alınmasıydı. Sadece ilkbaharda sulanan tepelik arazilerde de bir ürün alınabilmekteydi. Ekonominin başka bir sektöründe artan üretim de önemliydi ve bir biliminsanının hesabına göre Hastings Muharebesi'ne yakın bir tarihte Çin tüm Avrupa'nın altı asır sonra ürettiği kadar demir üretiyordu. Tekstil üretimi de özellikle suyla çalışan eğirme makinesi sayesinde hızlı gelişme gösterdi. Tüm bunlar düşünüldüğünde Sung endüstrileşmesinden, gözlenebilir bir olay olarak söz etmek mümkündür. Bunun niçin olduğu ve niçin devam etmediği günümüzde hâlâ hararetli tartışmalara konu olmaktadır.

Kuşku yok ki kamu işlerine ve en çok da ulaştırma alanına yapılan devlet yatırımları Sung Dönemi'nde ekonomi için gerçek bir girdi teşkil etmişti. Her ne kadar iç karışıklıkların olmayışında ekonomik büyümenin rol oynadığı ve neden sonuç ilişkisinde tersinin geçerli olmadığı düşünülmeliyse de, yabancı istila ve iç karışıklıkların bulunmadığı uzun bir dönem de buna katkı sağlamıştır. Bununla birlikte esas neden piyasaların genişlemesi ve bir ölçüde yukarıda söz ettiğimiz faktörlere dayanan para ekonomisinin büyümesidir, bunlar da temelde tarımda üretkenliğin artışına bağlıdır. Bu durum, nüfus artışının önünde seyrettiği müddetçe her şey iyi idi. Daha fazla işgücü kullanımı ve makinelere yapılan yatırımla, teknoloji edinmek için sermaye bulma olanağı vardı. Gerçek bir gelir artışı meydana geldi. İktisadi gelişmenin bir kez başladıktan sonra niçin devam etmediğini tahmin etmek çok daha zordur. Bunun yerine, üretim artışı nüfus artışıyla atbaşı giderken, Çin'de ortalama gerçek gelir beş yüzyıl gibi bir süre boyunca sabit kaldı. Sonrasında gelirler düşmeye başladı ve bu düşüş 20. yüzyılın başına kadar devam etti. Bu dönemdeki Çin köylüsü gırtlağına kadar suya batmış, serpintinin bile boğulmasına neden olabileceği bir adam olarak tanımlanabilir.

Bu halde Çin'in Sung Dönemi'nin başarılarını sürdürerek dinamik ve ilerici bir toplum yaratmamasının nedenlerine bakılmalıdır. Matbaacılığa rağmen kitleleri 20.

yüzyıla kadar okuryazar değildi. İmparatorluğun büyük kentleri nüfuslarına ve ticari canlılıklarına rağmen ne insanlara ve fikirlere sığınak sağlayan Avrupa kentlerinin özgürlük ve dokunulmazlıklarını; ne de Avrupa uygarlığını sonunda devrimci bir şekilde değiştiren kültürel ve entelektüel hayatı sağlıyordu. Her şeyden önce kurulu düzenin etkili bir şekilde sorgulanmasını da teşvik etmiyordu. Çin'in erken bir dönemde o kadar ilerleme kaydetmesini sağlayan teknolojide bile entelektüel verimlilik ile devrimci değişim arasında benzer garip bir boşluk bulunmaktadır. Çinliler çoğu zaman keşfetme güçlerini gösterdiler ama Chou Dönemi sona erdikten sonra üretimi artıran şey, teknik değişikliklerden çok yeni toprakların tarıma açılması ve yeni ürünlerin ekilmeye başlanmasıydı. Çinliler MÖ 2. binyılda bronzdan şaheserler dökmüşlerdi. Avrupalılardan bin beş yüz yıl önce demir döküyorlardı, ama demir üretimi bu kadar çarpıcı bir şekilde yükselmişken bile bu metalürji geleneğinin mühendislik potansiyeli büyük ölçüde keşfedilmemişti. 13. yüzyılın sonlarına doğru Marko Polo oradayken Çin'de yakılan "bir nevi siyah taş" olarak sözünü ettiği şey kömürdü ama Çinlilerin bir buhar makinesi olmayacaktı. Çinli denizcilerin Sung Dönemi'nde manyetik pusulaları vardı, fakat 15. yüzyılda Endonezya, İran Körfezi, Aden ve Doğu Afrika'ya deniz seferleri düzenlemelerine rağmen, bunların amacı yeni keşif seferleri için bilgi ve deney biriktirmek değil, bu yerleri Çin gücüyle etkilemekti. Her halükârda bunlar kısa süre sonra sona erdirildi.

Böyle bir liste çok uzatılabilir. Belki de Çin uygarlığı; değişik hedeflerin peşinde, devamlılığın sağlanmasında ve temel değişimlerin önlenmesinde fazlasıyla başarılı olmuştu. Resmi makamlar ve sosyal sistem yenilikçiye olumlu yaklaşmıyordu. Tüccar aileler bile zenginliklerinden ve kendilerini memur sınıfıyla bütünleştirmekten yeterince memnunlardı. Konfüçyüs geleneğinden duyulan gurur, büyük kaynaklara dayanan güven hissi ve uzaklık dışarıdan öğrenilmesini zorlaştırıyordu. Çinliler hoşgörülüydü. Yahudiler, Nasturi Hıristiyanlar, Zerdüşt İranlılar ve Müslüman Araplar kendi dinlerini serbestçe yaşayabiliyorlardı, hatta sonuncular bazı kişileri dinlerine çekip kalıcı bir İslami azınlık yaratabilmişlerdi. Moğol yönetiminde Batı'yla ilişkiler de arttı. Fakat resmi hoşgörü Çin kültüründe büyük bir alıcılığa asla yol açmadı.

Moğol Çin

13. yüzyılın sonlarında Çin topraklarının tamamı Moğollar tarafından istila edildi. Daha önceki istilacılar gibi, Moğollar bir kez daha Çin'in fatihleri üzerindeki baştan çıkarıcı gücünü gösterdiler. İlk darbe çok ağırdı. Fetih sırasında otuz milyona yakın insan ya da 1200 yılındaki Çin nüfusunun dörtte biri yok olmuş olabilir. Bununla birlikte, büyük hanların sonuncusu olan Kubilay'ın hükümdarlığı altındaki Moğol İmparatorluğu başkentini bozkırlardan Pekin'e taşıdı. Bu andan itibaren Moğol Çini, Moğol değil Çinli sayılabilir. Kubilay 1271 yılında bir hanedan adı kabul etti ve bozkırların eski tutuculuğu ile uygarlığa ve ürünlerine güvensizlikleri yüzünden

yavaş yavaş Çin kültürüne yenik düştüler. Çinliler Moğolları, onların Çin'i değiştirdiklerinden daha fazla değiştirdi ve sonuç şaşkınlık içerisinde kalan Marko Polo'nun anlattığı gibi muhteşemdi.

Bununla birlikte, Moğollar pozitif ayrımcılık yasaklarıyla kendilerini yerlilerden ayrı tutmaya çalıştılar. Çinlilerin Moğol dilini öğrenmeleri ya da Moğollarla evlenmeleri yasaktı. Silah taşıyamazlardı. Mümkün olduğu takdirde devlet işlerinde Çinliler yerine yabancılar çalıştırılıyordu ki aynı uygulama Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki hanlıklarında da vardı. Marko Polo üç yıl boyunca büyük hanın memurlarından biriydi, imparatorluğun astronomi kurumunun başında bir Nasturi bulunmaktaydı, Maveraünnehir'den gelen Müslümanlar da Yunan'ı yönetiyordu. Geleneksel sınav sistemi de bir süre için askıya alındı. Çinlilerin, özellikle güneyde Moğollara karşı devam eden düşmanlığı, kısmen bu olgularla açıklanabilir.

Bununla birlikte Moğolların başarıları çok etkileyiciydi. Bir kez birleştikten sonra Çin'in büyük bir askeri ve diplomatik güç olarak potansiyeli tekrar ortaya çıktı. Güneyin fethi kolay olmadı ama bir kez başarıldıktan sonra (1279'da) Kubilay'ın kaynakları iki katının üzerine çıktı. Kubilay büyük bir filo topladı ve Asya'da Çin etki alanını yaratmaya girişti. Güneyde Vietnam istila edildi (Hanoi üç kez ellerine geçti) ve Burma (Myanmar) Kubilay'ın ölümünden sonra bir süre için istila edildi. Bu istilalar uzun süreli olmadı ve uzun bir işgal yerine haraç toplanmasıyla sonuçlandı.

Cava'da da başarı elde edildi. 1292 yılında buraya bir çıkarma yapıldı ve adanın başkenti ele geçirildi fakat burasının elde tutulmasının olanaksız olduğu anlaşıldı. Moğol ilerleyişi sadece Japonya'da tümüyle başarısız olurken, Hindistan, Arabistan ve İran Körfezi'yle Sung Dönemi'nde başlamış olan deniz ticareti daha da gelişti.

Ayakta kalmayı başaramadığı için Moğol rejimini sonuçta bir başarı olarak göremeyiz ama bu bize çok şey ifade etmez. Olumlu işlerin çoğu bir asırdan biraz uzun bir sürede gerçekleştirilmişti. Dış ticaret hiçbir zaman olmadığı kadar gelişme gösterdi. Marko Polo Pekin yoksullarının büyük hanın cömertliğiyle beslendiğini anlatmaktadır ki, burası büyük bir kentti. Modern bir göz Moğolların dine bakışında da cazip bir yan bulur. Doktrinlerini yayma konusunda sadece Müslümanlar engellenmiş, Taoizm ve Budizm gerçek anlamda teşvik edilmişti. Budist manastırlara vergi muafiyeti tanınması buna örnektir (doğal olarak, devletin dine yaptığı her yardımın, köylülerin dini aydınlanma için bedel ödemelerine yol açtığı gibi bu da diğerleri üzerine daha fazla yük binmesi anlamına geliyordu). Bununla birlikte, 14. yüzyılda, Moğolların kaynaklara el koyması doğal felaketlerle birleşerek yeni bir köylü ayaklanmaları dalgasını yarattı ki, bu bir hanedanın çöküşünün açık belirtisiydi. Gizli dernekler tekrar ortaya çıkmaya başladı ve bunlardan birisi olan "Kırmızı Türbanlar" toprak sahipleri ve memurlardan destek görmeye başladı. Liderlerinden Chu Yan-chang adındaki bir keşiş 1356 yılında Nanking'i aldı. On iki yıl sonra Moğolları Pekin'den sürdü ve Ming Dönemi başladı.

Ming hanedanı

Çinli devrimci liderlerin birçoğu gibi, Chu Yan-chang zamanla geleneksel düzenin savunucusu oldu. Kurduğu hanedan, her ne kadar büyük bir kültürel gelişmeye önderlik etmiş ve Çin'in politik birliğini sürdürmeyi başarmışsa da, sadece Çin'in tutuculuğunu ve yalıtılmışlığını teyit etmiş oldu. 15. yüzyılın başında çıkartılan bir imparatorluk kararnamesiyle Çin gemilerinin kıyı sularının dışında seyretmesi veya bireylerin ülke dışında seyahat etmesi yasaklandı. Çin tersaneleri kısa sürede okyanus aşırı giden büyük tekneler yapma kapasitesini yitirdi, bunların yapım şartnamelerini bile muhafaza etmediler. Çinli bir Vasco de Gama olabilecek olan hadım Cheng Ho'nun büyük seyahatleri de neredeyse unutulmuştu. Aynı zamanda, Moğollar döneminde zenginleşmiş olan tüccarlar da taciz edildi.

Bu sırada Ming hanedanı sonuna yaklaşmaya başladı, saraylarına hapsedilmiş bir dizi imparator varken gözdeler ve imparatorluk prenslerinin, hanedana ait malikâneler için kavga etmeleri çöküşün göstergesi oldu. 16. yüzyılda Kore'de Japonların yenilmesi dışında, Ming hanedanı Çin İmparatorluğu'nun dış halkalarını koruyamadı. Hindiçin ülkenin etki alanından çıkarken Tibet üzerindeki kontrol de çok zayıfladı ve 1544 yılında Moğollar geri gelerek Pekin'in dış mahallelerini yaktılar. Bir sonraki yüzyılda Mingler Çin Seddi'nin kuzeyinden gelen Mançu adındaki bir halk tarafından tehdit edildiler ki, bu isim daha sonra bölgeye Mançurya adı verilmesine neden oldu. Mançular Çin'in içişlerine müdahale ettikleri zaman Ming hanedanının sonu gelmiş oldu. 1644 yılında bir Mançu hanedanı olan Ch'ing tahta oturtuldu ve bu hanedanın imparatorları 20. yüzyılın başına kadar orada kaldılar.

ÇİN ETKİ ALANI VE JAPONYA

Çin emperyal gücünün gelgitleri, bu ülkenin çok sık ve çok uzun sürelerle en büyük güç olduğu büyük Doğu Asya bölgesinde Çin uygarlığının ve kültürünün kalıcı etkisini engellemedi. Kaydedilmiş tarihin büyük bölümünde, insan ırkının yaklaşık üçte biri her zaman bu büyük bölgede yaşamış ve burada Çin kültürünün ısrarlı yükselişi dünya tarihinde muazzam önem taşıyan bir faktör olmuştur. Bu bölge iklim ve arazi olarak son derece büyük çeşitlilik gösterir ve bu çeşitliliği kategorize etmek zordur. Örneğin, birçok noktadan Hint etki alanında olan Burma halkı, buna rağmen "Sinitik" yani Çin dil ailesine mensup bir dili konuşmaktadır ki, Thai ve Vietnam dilleri de bu ailedendir. Daha doğuda ise, Kore ve Japonya'da son derece açık olan Çin etkisine rağmen bu halkların dillerine Sinitik olmayan (Türk halkları tarafından konuşulan) "Altay" grubu dillerin izleri bulunmaktadır. Bütün bölgenin çok yoğun bir nüfusunun olmasının nedenlerinden biri, bu sıcak ve rutubetli bölgenin birçok yerinde yılda iki ürün alabilme kapasitesidir. Bu nedenle burası gelenekler ve

kültür açısından zengin bir bölgedir. Ayrıca tüm Doğu Asya halkları büyük bir çalışkanlık ve girişimcilik sergilemekte, bireyin gruba uyumu konusunda belirgin bir istek taşımaktadır.

Çin'in en yakın komşularıyla kültürel ilişkilerinden farklı olarak resmi ilişkileri her zaman askeri gücüne paralel bir dalgalanma içerisinde olmuştur. Sui hanedanı Kuzey Vietnam (Annam) üzerinde denetim kurmuş, Tibet'te fetihler yapmış ve doğudaki Türk halklarına boyun eğdirmiştir. Sung hanedanı zamanla barbar komşularıyla başa çıkmada öncüllerinden daha başarısız olmuş ve bazılarına haraç ödemek zorunda dahi kalmıştır. Ayrıca Annam'ı da geri alamamışlardır. Kuzey Çin'i onların elinden alanlar bir Mançurya halkıydı ve imparatorluğun birliği de tekrar Moğollar tarafından sağlanmıştı. Bununla birlikte sonunda Çin İmparatorluğu'nu çözümsüz bir problemle karşı karşıya bırakanlar vasal ve bağımlı komşuların yönetimi değil, çok uzaklardan gelen bir barbar ırktı. Bir avuç Portekizli Çin'de ilk daimi Avrupa yerleşimini kurduğu zaman takvimler 1577 yılını gösteriyordu ve uzun bir süre orada kalacaklardı.

Japonya

Yaklaşık aynı dönemde başka Portekizliler Japonya'ya girmeyi başardılar ki burası Çin uygarlık alanı içerisinde farklı bir kültüre sahip ülkelerin en önemlisiydi ve uzun bir süre boyunca Asyalı olmayanlar için diğerlerinden daha az bilinen bir ülke olmuştu. Japonya bir ada ülkesi olduğu için deniz tarafından korunmuştu (asla başarılı bir şekilde istila edilmemişti) ve deniz ayrıca halkının beslenmesine de katkıda bulunmuştu. Balıkçılığın Japon halkı tarafından tüketilen proteinin büyük bölümünü temin etmekten çıkması ancak çok yakın geçmişte meydana gelmiştir. Uzun bir zaman boyunca, Japonlar dışarıdan istediğini alırken, istemediğini de dışarıda tutmaya muvaffak olmuştu çünkü deniz, Japon bahriyelilerini de (İngiltere'nin batısının denizcileri gibi) başarılı birer korsan ve denizci yapmıştı.

Kore Japonya'ya en yakın olan Asya anakarasıdır ve Japonlar bu ülke konusunda daima hassas olmuşlardır. MS 8. yüzyılın bir döneminde, Japonya'nın yöneticileri burada toprak ele geçirmişler ve 20. yüzyılın önemli bölümünde de hâkimiyet kurmuşlardır. Fakat Çin'in bu ülke üzerinde nominal hâkimiyeti çok daha uzundur ve Çin, Japonya için davranışları her zaman herhangi bir ülkeden daha önemli olan yabancı bir güç olmuştur. Çin, çok eski zamanlardan beri Japonya'yı derinden etkilemiştir. Dilleri farklı olmakla birlikte, Japon ve Çin halklarının ikisi de Mongoloid ırkıdır (her ne kadar Japonya'nın kuzeyinde Aborjinal Ainu halkından gelmiş çok az Kafkasoid bulunsa da). Tarihöncesi zamanlarda bronz teknolojisinin Çin'den Japonya'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Sonra, Hanların çöküşünü takiben Japonlar Kore'ye çok daha fazla ilgi göstermeye başlayınca, büyük anakara uygarlığı ile ilişkiler hızlı bir artış gösterdi. Japonya'nın hükümdarına verilen imparator unvanı ile birlikte Kon-

füçyanizm, Budizm ve demir işlemeciliği Çin'den Japonya'ya geçti. Çinli çömlekçiler çok eski bir tarihte Japonya'ya geldiler, burada fırınlar kurdular ve yerlilerle evlendiler ve Japonya'nın daha sonraki sanatsal başarılarının birçoğunun kaynağında bu vardır. Japon dilini yazmak için Çin yazısı kabul edildi ve devlet de Çin etkileri göstermeye başladı. 6. ve 7. yüzyıllarda, Çin etkisi doruğundayken, reformcu Japon devlet adamları Çin'dekine benzer bir merkezi hükümet, doğuşa değil liyakate dayanan memurluk hizmeti kurmak ve sadece en saygın boyun lideri değil de gerçek bir hükümdar olan bir imparatorluk kurumu oluşturmak için büyük bir gayret gösterdiler.

Bütün bunlar Japonya'nın uygar bir ülke olmak için gerekli her şeyi dışarıdan aldığı gibi bir izlenim yaratabilir. Şayet doğru olsaydı, T'ang Dönemi'ndeki Çin'in etkileyici gücü ve Japon sanatında sıkça görülen Budist etki göz önüne alındığında, bunu anlamak hiç de zor olmazdı ama gerçek böyle değildir. Japon uygarlığının kökleri ülke içerisindendir.

İlk Japon tarihleri (8. yüzyılda derlenmiştir) Japon ülkesi ve halkının tanrılar tarafından nasıl meydana getirildiğini anlatır, fakat en sağlam kronoloji bundan üç asır öncesine ait Çin ve Kore kaynaklarından gelir. Bunlar, 5. yüzyılın başında hükümetin merkezinde bir imparatorun yerleşmiş olduğunu gösterir. Buna göre o güneş tanrıçasının soyundan gelmiş olmalıdır ve daha sonra Yamato adı verilen vilayetteki ata topraklarından Japon ulusal ailesinde genel bir başkanlık yapmaktadır. Ulusal aile, boylar şeklinde örgütlenmişti ve bu erken dönem Çin toplumunda olduğu gibi Japon toplumunun da ana öğesiydi. Kimi zaman bir boy diğerlerinden daha fazla güç sahibi olarak üstünlük sağlamakta ve bunu imparatorları etkileyerek, hatta kontrol altına alarak yapmaktaydı. Fakat imparatorluk ailesi kesintisiz bir şekilde sürmüştür (her ne kadar bazen evlat edinme yoluna başvurmuşsa da) ve şimdiki imparator verasetini hâlâ doğrudan bir şekilde ilk imparatora kadar götürür ki, bu hayret verici bir devamlılık iddiasıdır.

500 ile 1500 yılları arasında ayrı boyların Japonya'ya hâkim oldukları iki önemli dönem bulunmaktadır. 8. yüzyılda Fujiwara en büyük gücü elinde tutmuştur. Bunu izleyen birkaç yüzyıl boyunca evlilik ittifakları ve buna dayanan ilişkiler sayesinde imparatorları etkili bir denetim altına almışlardır. Fujiwara Dönemi'nde imparatorluk başkenti şimdi Kyoto olarak adlandırılan Heian'da bulunuyordu. İmparator burada yaşıyor, ağır törensel ve dini görevlerini burada yapıyordu. Fakat Fujiwara'nın gücü giderek azaldı. Boylar arasında savaşlar çıktı ve acımasız bir general, Minamoto Yoritomo 1185 yılında iktidarı ele geçirdi. Bu Minamoto'ların yükselişinin başlangıcıydı (bu döneme genelde, Minamoto topraklarının büyük bölümünün bulunduğu yere atfen Kamakuro Dönemi adı verilir). Minamoto'lar 14. yüzyılda iktidarı yitirdiler ve bunun sonrasında Japonya 16. yüzyıla kadar vahşi ve kanlı içsavaşların olduğu bir dağılma süreci yaşadı.

Şogunluk

İlk bakışta bu çok ilginç görünmez. Ortaçağ Avrupası'ndaki baronların ve büyük ailelerin mücadeleleriyle aynı seviyede gibidir. Gerçekte, bu Japonya'nın çok özel bir çizgide geliştiği önemli bir çağdır. İlk olarak, Fujiwara Dönemi'nin başında liyakate dayanan güçlü bir devlet hizmetinin yaratılması için yapılan girişimlere rağmen, imparatorluk gücü giderek eridi. İktidar asillerin elinde kaldı. Sonunda bu diğer çıkarların göz önüne alınmasını çok zor hale getirdi ve Japon toplumu bir hareketsizlik içerisinde donup kalma eğilimine girdi. Memurluk makamları babadan oğula geçer oldu ve imparatorluk vergileri koyma hakkı Fujiwara'nın kayırdığı kişilere verildi. İmparatorların bu güçsüzleşme süreci "Kamakura" döneminde (1185-1333) tamamlandı. Gerçek yönetim Minamoto *şogun*u ya da imparatorun adına yöneten, fakat toprakları Heian'da değil Kamakura'da olan ve gerçekte bağımsız bir şekilde kendi boyunun çıkarlarını gözeten başkomutanın elindeydi. Bununla birlikte, imparatorun güç erozyonundan, her türlü merkezi otorite fikrinin erozyonuna doğru sürekli bir gidiş vardı. Bu Çin'de olandan çok farklıydı ve sonuç büyük güçlüler arasında sık sık tekrarlanan anarşi, hatta içsavaşlardı.

Şayet denizin koruması altında olmasalardı bu durum çok tehlikeli olurdu (ve zaten hiç gerçekleşmeyebilirdi). Fakat bu dönemin büyük bölümünde Japonların sadece tek bir "ulusal" askeri sorunu vardı, o da Ainu barbarlarının kontrol altında tutulmasıydı. Japon toplumu ise, daha merkezi bir hükümet kurmak üzere diğer alanlarda yeterince gelişmemişti. Çoğu Japon, boy ve ailenin otoritesi ile ulusal inanç olan Şinto'yu kabul etmekten memnundu.

Bu yüzyıllarda görülen bir başka eğilim de sadakat, dayanıklılık ve cesaret gibi askeri değerlerin büyük saygı gördüğü çok daha militarist bir topluma doğru gidilmesiydi. Bu kısmen de daha küçük asilzadelerin ve kır efendilerinin Fujiwara Dönemi sona ererken daha bağımsız olmalarıdır. Savaşçıların kendilerini hizmetkâr olarak efendilere bağladıkları içsavaşlar bunu büyük ölçüde güçlendirdi. Çok daha abartılı bir biçimde ifade edersek, bu aynı dönemde Avrupa'da toplumun "feodal" adı verilen düzene geçmesinden çok farklı bir şey değildi. Japonya'da zamanla büyük asilzadelerden sonra en saygı duyulan sınıf olan *samuray* sınıfı ortaya çıktı ki, bunların şövalyelere has idealleri o zamandan beri Japon vatanseverleri için bir esin kaynağı olmuş ve çoğu zaman Japon toplumunu şiddete meyilli hale getirmiştir.

Japonların savaşçılara karşı hayranlığı Japon üstünlüğü ve askeri yenilmezlik duygusunun gelişmesiyle bir arada gelişti ki, bu birincisi 1274, ikincisi de 1281 yıllarında Moğolların iki istila girişimine karşı sürdürülen başarılı direniş, buna büyük katkıda bulunmuştur. Bunlar iyi donatılmış seferlerle yapılan muazzam birer girişimdi (Moğollar diğer şeylerin yanı sıra Çin teknolojisinden yararlandılar ve havada patlayan bir cins bomba atmak için mancınık kullandılar). İkinci istila girişimi Moğol filosunu

mahveden bir fırtınaya çattı ki "kamikaze" ya da "ilahi rüzgâr" olarak anılan bu fırtına Japonya lehine ilahi bir müdahale olarak görülmüştü.

Bu arka plana karşı, sıradan Japon köylüsünün durumu daha da kötüleşti. Uzun bir süre ekonomide gelişme olmadı, çiftçilik teknik olarak her zaman olduğu gibi kaldı ve Çin'dekine benzer bir kentsel gelişme olmadı. Japonya yavaş bir gıda artışı sağladı fakat bu teknik ilerlemeden daha çok malikânelerin büyüklüğünde, dolayısıyla da işlenen alanda meydana gelen artış sayesinde gerçekleşti. Köylü, genellikle *şogun*lar tarafından vergi koyma hakkına sahip kılınmış olan efendisine ağır vergi ödüyor ve Japonya'nın gıdasının büyük bölümünü temin eden pirinç yetiştiriyordu. 15. yüzyılda işler hızla kötüye gitti. Veba salgınları ve açlık görüldü, köylüler kendilerini korumak için birlikler kurdular, işsiz savaşçıları liderliğe getirdiler ve ayaklanmalar birbirini izledi.

Bununla birlikte, bu yoksulluk üzerinde çok parlak bir uygarlık oluşmuştu. Fujiwara yönetimi altında bunun parlaklığı imparatorluk sarayı çevresiyle sınırlıydı fakat sonraları büyük yönetici sınıf tarafından paylaşılmaya başlandı. İlk Japon edebiyatı ile çok güzel işlenmiş kostümler içerisinde şiir, mim ve müziğin eşsiz bir bileşiminden oluşan "No dramı" ortaya çıktı. İlginçtir ki, en tanınmış Japon kitaplarının bazıları Heian sarayının hanımefendileri tarafından yazılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, muhtemelen yapacakları çok ciddi bir iş olmadığı için kadınlar düzgün bir şekilde Japonca yazıyla uğraşırken erkekler sanat ve bilim alanlarında ürettikleri ciddi işler için hâlâ Çinceyi kullanabilir diye düşünülmekteydi (bu eğitimli Avrupalıların bilim dili olarak uzun süre Latince kullanmaya devam etmelerine benzemektedir).

Yapılmış olan en güzel sanat eserlerinin bir kısmı bu kültürden gelmiştir. Japon sanatçılar daima ölçeği, basitliği ve mükemmel işçiliği vurgulamışlar ve bunu çömlekçilikte, resimde, vernikli işlerde ve ipek dokumacılığında olduğu kadar çiçek aranjmanları, bahçe düzenlemeleri veya silah ustalarının ürettiği güzel kılıçlar gibi –çok daha fazla özellikle Japonlara has olan– sanatlarda ortaya koymuşlardır. Büyük sanatçılar yaygın bir şöhret ve hayranlık kazanmışlardır. Tüm sanatlar, iç çatışmalar nedeniyle ortaya çıkan sosyal ve ekonomik hasara rağmen en büyük mükemmelliğe Japon tarihinin en anarşik dönemine ulaşmışlardır.

Japonlar tarafından yapılmış olan güzel şeylerin bazıları sonunda dış pazarlarda alıcı bulmaya başlamıştı. 15. yüzyılda Çin önemli bir müşteriydi ve Budist keşişler bu ülkenin Japonya ile ticaretinde önemli bir rol oynuyordu. Kaçınılmaz olarak bir ilgi uyandı, insanlar er veya geç bu tür hazinelerin geldiği bu uzak ada imparatorluğu hakkında daha fazla bilgi edinmek istediler. Meraklılar arasında Avrupalılar da bulunacak, bunlar arasından ilk gelenler muhtemelen 1543 yılında Portekizliler olacaktı. Diğerleri kısa süre içerisinde onları izledi. O dönemde Japonya'nın iç koşulları yollarına engel teşkil etmiyordu. Küçük bir köy olan Nagazaki 1570 yılında Hıristiyanlığa önceden geçmiş olan yerel bir nüfuzlu kişi sayesinde Portekizlilere açıldı. Bununla

birlikte, davetsiz misafirler inancın yanı sıra ateşli silahlar da getirdiler ki bunun Japon toplumundaki ilk etkisi iç çatışmaları daha büyük bir istekle alevlendirmek oldu. Japonların yeni yolları kabul etmekte gösterdikleri heves, bugünden geriye bakıldığında, ilerideki gelişmelerin bir habercisi sayılabilirdi ki, bu her ne kadar daha iki buçuk yüzyıl sonrasında olacaksa da, Avrupalı olmayan bir halk tarafından yapılan en iyi düşünülmüş ve hareketlendirilmiş olan bir modernleşme süreciydi.

YEDİNCİ BÖLÜM

Avrupa'nın Oluşumu

ORTAÇAĞ HIRİSTİYANLIĞI: BATI

Klasik antikçağın sona ermesiyle yaklaşık 1000 yılı arasındaki yüzyıllar şimdi Avrupa'nın kuruluş çağı gibi görünmektedir. Değişim yavaş ve geri dönüş olup olmayacağı belirsiz olsa da, bazı büyük işaretler geleceğe ait bazı şekillenmeleri belirledi. 11. yüzyılda ise, bir değişim temposu sezilebilir. Yeni gelişmeler ayırt edilebilmeye başlandı ve zaman geçtikçe, bunların oldukça değişik şeylerin yolunu açtıkları anlaşıldı. Avrupa'da bir macera ve devrim çağı başlıyordu ve bu çağ, Avrupa tarihi, küresel tarihin ilk çağı ile bütünleşinceye kadar devam edecekti. Avrupa'ya ait bazı özellikler, örneğin 1500 yılında ortaya çıkmıştı, oysa bin yıl önce bunlar ortada yoktu. Bu tarihe gelindiğinde, günümüzün büyük birleşik kentsel bölgeleri haline gelecek olan kasaba ve şehirler kıtaya serpilmiş durumdaydı. Batı Avrupa'nın büyük bölümünde insanlar tarım dışındaki kaynaklardan geçimlerini sağlıyorlardı. Uzun mesafelerde ve çoğu deniz yoluyla gerçekleşen karmaşık ticaret biçimleri görülebiliyordu. Teknolojik beceriler dünyanın herhangi bir yerinden çok daha hızlı bir değişim göstermeye başlamıştı bile. Ve Avrupalıların çoğu, nasıl adlandırırlarsa ve nasıl hayal ederlerse etsinler dışarıdaki dünyanın yaşadıkları yerden çok değişik olduğunun farkına varmıştı. Bu, her şeyden önce Hıristiyan olmayan bir dünyaydı: Avrupa farklıydı çünkü Hıristiyandı ve 15. yüzyılın sonunda Hıristiyan bir uygarlığın beşiğiydi. Gerçekten de, şayet insanlar bunu soyut terimlerle düşünürlerse, burası hâlâ bir "Hıristiyan âlemi" idi. Hikâyemiz bu olguyla başlar.

Hıristiyan Batı'nın kökleri

Ardından neyin geldiğini düşünüldüğünde, "hükümet" kelimesinin bağlantıları konusunda dikkatli olmak gerekir. Avrupa'da şeklen bir dizi barbar krallık vardı ve hepsi 3. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya dolmuş olan Cermen halklar tarafından kurulmuştu. Gerçekte bunlar kabile örgütlenmesiyle ve güçlü adamların kişisel yükselişle-

riyle oluşmuşlardı. Sonra bu halklar bir şekilde Romalılaşmış ve zamanla Hıristiyanlaşmıştı, fakat Avrupa krallarının en büyükleri bile, insanların korunmak amacıyla ve daha kötüsünden korktukları için etrafına biriktiği barbar savaş ağalarından başka bir şey değildi. Yeni bir uygarlığın temelleri barbarlık ve gerilik içinde atılmak zorundaydı. Yüzyıllar boyunca Avrupa'daki hiçbir kent, bir zamanın büyük Roması bile İstanbul, Cordoba, Bağdat veya Ch'ang-an'ın ihtişamına yaklaşamazdı. Avrupa'nın mimarisi de Bizans'ın Hellenist geçmişi ya da Asya imparatorluklarıyla mukayese edilemezdi. Avrupa mimarisi diğer uygarlıklardan kopya çekilerek ortaya çıkarılmıştı. Aynı süre boyunca, Batı Avrupa bilim üretemediği gibi Arap İspanyası veya Asya ile rekabet edebilecek bir okul da yaratamadı. Avrupa kültür açısından durgunluk içerisindeydi. Sakinleri fırsatlardan çok yokluğa alışmıştı ve korumalarına ihtiyaç duydukları savaşçıların yönetimi altında kümelenmişlerdi.

Açıktır ki, Roma mirası bir gecede ortadan yok olmamıştı. Barbar krallıklar kayıt tutmak istedikleri zaman yazıcılar ve kâtipler tutmuşlar, Roma usullerini benimsemişler ve kendi önemli adamlarına Roma unvanları vermişlerdi. Bir süre boyunca yerel nüfuzlular ve eski imparatorluk günlerinin memurlarıyla çalışmak mecburiyetinde de kalmışlardı. Her ne kadar bunu ölçmek son derece zorsa da, Roma mirasından kalan bazı şeyler Ren'in batısında ve yukarı Tuna bölgesinde yaşamaya devam etti. Dil, hayatı idamenin bir göstergesidir. "Latin" veya "Romans" dilleri hâlâ İtalya, Fransa, İspanya ve barbar girişinin bu ülkelerdeki yaygın Latince biçimleri silecek kadar büyük olmadığı diğer yerlerde yaşamayı sürdürdü. Barbarlar arasındaki önemli adamların çoğu uzun süre geçmeden bu dili kendileri de konuşmaya –ve eğer okuryazarlıkları varsa– yazmaya başladılar. Öte yandan Britanya Adaları'nda Latince tamamen kayboldu ve istilacıların Cermenik dilleri Romano-İngiliz dilinin yerine geçti ki, Latince zaten *limes* ötesinde hiçbir zaman yerleşmemişti.

İmparatorluğun geride bıraktığı kurumlar arasında en önemlisinin kilise olduğu görülecekti. Tüm Batı Avrupa'da kilisenin piskoposları –bunlar bazen kendilerini destekleyen zengin ve güçlü bağlantıları olan önemli ailelerden geliyordu– yerel işlerde kilit rol oynuyorlar, daha önce imparatorluk memurları tarafından yürütülen görevleri üstleniyorlardı. Kilise giderek Roma'nın uzun süredir temsil ettiği şeyin, yani uygarlığın hamisi oldu. Hıristiyanlık ve paganlık arasındaki çizgi aynı zamanda Roma uygarlığı ile barbarlık arasındaki çizgiydi.

Papalık

Bir piskopos özellikle önemliydi: Roma'nın papası. Yüzyıllar geçtikçe konumunun ve öneminin artmasının birkaç nedeni bulunmaktaydı. Kuşkusuz ki en önemli neden giderek Doğu'dan kopulmasıydı. Aziz Peter ile Aziz Paul'ün şehit edildiği ve uzun zamandır büyük bir Hıristiyan cemaatine sahip olan Roma, batıdaki en büyük piskoposluğun ve buradaki kilisenin doğal lideriydi. Daha sonraları, Araplar Kuzey Afrika'dan

esip geçtikçe ve buradaki Hıristiyan toplulukları kayboldukça, bu liderlik daha da sorgulanamaz hale geldi. Roma'nın aynı zamanda kârlı bir hac ticareti vardı; Aziz Peter'in kemiklerinin burada olduğuna inanılıyordu. Roma'nın uzun süre bir imparatorluk başkenti olması ve papanın gene uzun süredir yüksek imparatorluk yetkilileriyle görüşmelere alışık olması da, barbar istilalarının İtalya'da yönetimi çökertmesinden sonra ayakta kalmalarına yardımcı olmuştu. Birçok yerde imparatorluk otoritesi çökerken papanın adamları yerel yönetimleri ellerine almak zorunda kalmıştı. Bir papa Hunların lideri Attila'yı görmeye gitti ve herkes barbarları geri döndürenin onun kişisel müdahalesi olduğunu söyledi. Yani birçok yönden, papalığın önemi sürekli artmaktaydı.

Kaçınılmaz olarak kilise tarihinin büyük bölümü Hıristiyanlığın en iyi belgelenmiş kurumu olan papalığın da tarihidir. Eski imparatorluğun bölünmesi şu anlama geliyordu: Batı'da inancın bir koruyucu lideri varsa bu Roma olmalıydı ve bu kurumun önderlik iddiası, Aziz Peter'in kemiklerinin koruyuculuğuna ve Batı'da tartışmasız olarak havarilikle ilgili yegâne piskoposluk makamı olmasına bağlıydı. Batı kilisesinde papalık üstünlüğünün kurucusu olan Papa Büyük Gregor'un döneminden (590-604) sonra, Ravenna'da bir imparatorluk görevlisi Bizans imparatorunun temsilcisi olarak dolaşıp durduğunda, bir imparatorlukta tek bir Hıristiyan kilisesi olduğu teorisini sürdürmek olanaksız hale geldi. Roma'yı ziyaret eden son imparator bunu 663 yılında, İstanbul'a giden son papa da 710 yılında yaptı.

Papalık diplomasisi barbar Avrupa'da bir dizi Hıristiyan krallığın yavaşça ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Zorluklar az değildi: Cermen halkların çoğu pagandı, bazıları da Hıristiyanlığın rafizi mezheplerine, yani İsa'nın kutsallığını inkâr eden Aryan inancına bağlıydı. Geçmişleri bir gecede silinemezdi. Bu nedenle kilise çoğu zaman ihtiyatla ve basiretle hareket etti. Örneğin eski tapınaklarını bir Hıristiyan şehidi ya da münzevi ile bağlantılandırmak suretiyle Hıristiyanlaştırdılar ve putperestlerin şölen günlerini alıp onları Hıristiyan günleri haline dönüştürdüler. Böylece birçok yarı sihir ve basit hurafe Hıristiyanlığın bir parçası olarak kabul edildi ve uzun süre böyle kaldı. Fakat kan davalarının kınanması veya tek eşli Hıristiyan evlilik ilkesinin savunulması gibi önemli sorunlar konusunda ise kilise sağlam durdu. Ve böylece, aralarından ilk Avrupalıların çıkacağı halkları uygarlaştırdı.

Hıristiyanlığın tamamen ortadan kaldırıldığı tek Batı Avrupa bölgesi eski Roma vilayeti Britanya idi. Hıristiyanlık barbar istilaları nedeniyle sürüldüğü İrlanda'da ve İskoçya'nın uç bölgelerinde varlığını sürdürebildi. Misyonerler 6. yüzyılda, özellikle de 603 yılında Iona'da bir manastır kuran Aziz Columba'nın liderliğinde, daha sonra İngiltere olacak bölgelere döndüler. Fakat İngiltere Roma'nın ilk büyük misyonerlik çabasının da hedefi olacaktı. Rakip oldukları Kelt kilisesinin de yardımını alan Romalı misyonerler, Cantenbury'den çalışarak 407 yılında lejyonların ayrılmasından sonra gelen gemiler dolusu Sakson, Jüt ve Angılların küçük krallarını ikna etmek suretiyle 7. yüzyılda İngiltere'de Hıristiyanlığı yeniden tesis ettiler.

Manastır hayatı

Batı Avrupa'yı Hıristiyan yapmakta kritik bir rol oynayan yegâne kurum papalık değildi. Bir diğeri de ilk kez Mısır ve Yakındoğu'da ortaya çıkmış olan manastır hayatı idi. Batı'da manastır hayatı, önemli bir adamın, Aziz Benedict'in çalışmaları sayesinde 6. yüzyılda yeni bir biçim aldı. 529 yılında Güney İtalya'da Monte Casino'da kurduğu topluluk vasıtasıyla, Batı kilisesinde manastır sistemi üzerinde büyük bir etki yaptı. Keşişleri için verdiği sürekli emirlerden oluşan "Kural" genel bir reformun çekirdeğini oluşturdu. Keşişlerin ibadetin yanı sıra hem çalışmalarını hem de öğrenmelerini öngörmekteydi. İlk başlarda ciddi bir rakip olan Aziz Columba'nın İrlandalı manastır kuralları dahi yerini ona terk etmek zorunda kaldı. Benedict'in "Kural"ını tam olarak izleyen Benediktenler ve daha sonra onu model alan başka keşiş tarikatları Avrupa'da insanların birlikte çalışıp dua ettikleri, vaaz verdikleri ve Hıristiyan inancını yaydıkları topluluklar oluşturdular. Bunlar eğitim, sanat ve hatta çiftlik yönetimi için birer merkez haline geldiler. Yüzyıllar geçtikçe, bu manastırlardan çıkan daha çok sayıda keşiş kralla danışmanlık yaptılar ve piskopos olarak cemaatlerdeki sıradan din adamlarını belli bir düzene soktular. Ayrıca manastır tarikatlarına bağlı "düzenli" ya da "nizami" din adamlarından ayırt edilmeleri için diğerlerine bazen (manastıra bağlı olmama anlamında) "seküler" din adamları adı verilmekteydi. Bir keşiş Papa Büyük Gregor halini aldı.

Kadınlara ait dini topluluklar da bulunmaktaydı. Hıristiyanlık, dünya dinleri arasında kadınlara bir rol bulma konusunda kesinlikle yalnız değildi ve diğer ülkelerin kutsal kadınları, tapınak törenlerini yürüten kadınları ve (daha iyi bir kelime bulunmadığı için) rahibeleri vardı. Fakat keşişlerle aynı modele sahip olan Hıristiyanlığın kadınlara mahsus tarikatları hem kuruluşlarının ölçeği açısından hem de kadınlara sağladıkları olanaklar açısından oldukça yeniydi. Hıristiyanlık, kadınlara düşük değer vermekle itham edilmiştir ama dini cemaatlerdeki kadınlar konusunda savunmaya geçmesine gerek yoktur. Hıristiyanlık dönemine kadar herhangi bir toplumda kadınlara açık olan saygın bir meslek yoktu, fakat Hıristiyanlık onlara yeni bir gelecek için yol açtı ki, burada kimisi hemşirelik yapacak, kimisi öğrenim görecek ve bazıları malikâneleri yönetirken diğerleri de kendilerini en önemli görevleri olarak addettikleri tefekkür ve duaya adayacaktı. Her ne kadar bunlar bağlılık ve iffet yemini karşılığında ve dünyadan uzak bir hayatı kabul etme pahasına alınabilecek fırsatlar olmuşsa da, başka hiçbir toplum kadınlarına bu tür fırsatlar vermedi.

YENİ BİR AVRUPA YAPISI

MS 1000 tarihine gelindiğinde İber Yarımadası'nın yarısı, modern Fransa, Elbe'nin batısındaki Almanya, Bohemya, Avusturya, İtalya anakarası ve İngiltere'den oluşan yeni bir Batı Hıristiyanlığı göze çarpmaktadır. Bunun kıyılarında Hıristiyan İrlanda

ve İskoçya ile tam da bu muhite girmekte olan İskandinavya krallıkları bulunmaktaydı. Bu alanın dışında, Araplar İspanya'nın büyük bölümü ile Sicilya, Korsika, Sardinya ve Balear Adaları'nda yerleşmişlerdi. Doğuda, Slav Hıristiyanlığı ve Bizans, kültürel olarak Batı'dan çok ayrı olmalarına rağmen, doğudan gelen göçebeler ve İslamın etkisine karşı bir Hıristiyanlık tamponu oluşturuyorlardı. Batı Avrupa tam olarak köşeye sıkışmıştı. Atlantik tamamen açıktı ama Norveçliler İzlanda'ya yerleştikten sonra o yönde gidilebilecek başka bir yer yoktu. Diğer uygarlıklara ve ticarete giden ana yol olan Batı Akdeniz ise bir Arap gölüydü.

Daha yakından bakılınca, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen karanlık çağlardan beri meydana gelen bazı büyük değişikliklerin önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. Klasik uygarlığın odağı olan Akdeniz'den uzaklaştıkça kültürel ve psikolojik bir kayma olmuştu. Avrupa hayatının merkezi, var olduğu kadarıyla, Ren Vadisi ile kollarının oluşturduğu bölgeye kaymıştı. Zenginlik de bu alanda yoğunlaşmıştı. İkinci bir değişiklik daha olumluydu; Hıristiyanlık doğuya doğru yavaş bir ilerleme gösteriyor ve burada yerleşimler kuruluyordu. 1000 yılına gelindiğinde Hıristiyanlığın ileri kolları Roma sınırlarının ötesine geçmişti. Üçüncü bir değişiklik tehlikelerle dolu olan üç veya dört yüzyıldan sonra barbar baskısının azalmaya başlamasıydı. İki yüzyıl sonra, Moğolların tehdidiyle karşılaşılınca, Hıristiyanlığın dışarıdan gelenlere av olmayacaklarını hissetmeleri hâlâ kolay değildi. Bununla birlikte durum bundan ibaretti. Hıristiyanlık istenildiği gibi yoğrulabilir olmaktan çıkmıştı. Bu tarihte sadece üzerindeki baskılar hafiflemekle kalmamış, daha sonraki dönemlerin genişleyen Avrupası'nın bazı hatları da ortaya çıkmaya başlamıştı. Batı Hıristiyanlığı'nın merkez bölgesinde müstakbel bir Fransa ile müstakbel bir Almanya oluşmaktaydı. Güneye doğru önceleri Katalonya, Languedoc ve Provans'ı kapsayan yeni bir Batı Akdeniz kıyı kültürünün başlangıcı göze çarpmaktaydı. Zamanla, İtalya'nın barbarlık çağından çıkıp kendini toparlamasıyla bu durum daha doğuya ve güneye doğru yayılmıştı. Üçüncü bir farklı bölge batı, kuzeydoğu ve kuzeyin oldukça değişken uç bölgelerinden oluşmaktaydı. Burada Vizigotlar sonrası Kuzey İspanya ile bağımsız Kelt ve yarı barbar komşuları İrlanda, Galler ve İskoçya ile birlikte İngiltere ve nihayet İskandinav devletleri yer almaktaydı. Akitanya, Gaskonya ve bazen Burgondiya'yı, bu üç ayrı bölgeden birine eklemek konusu tartışma götürürdü, fakat bu farklar yararlı olacak kadar gerçektir. Her ne kadar buralarda yaşayanlar çok farkında olmasalar da, iklim ve ırkın yanı sıra tarihi deneyimler de bu bölgeleri farklılaştırmıştı.

Franklar

Yukarıda sözünü ettiğimiz tanımlamalara gidilmesinde coğrafyanın yanında insanların da yaptığı çok şey vardır. 4. yüzyılda Roma sınırları içinde Franklar adı verilen bir Cermen halkı *foederati* olarak yerleştirilmişti. Bunlar şimdi Belçika'da olan Scheldt ile Meuse arasındaki topraklarda yaşarken, aynı halkın bir bölümü de Ren'in

doğusunda kalmıştı. Bunlar arasında Merovenjler adı verilen bir akraba grubu 5. yüzyılda Frankların başına geçerek eski ev sahipleri olan Galya'daki Roma valilerine hücum ettiler ve batıya uzanan toprakların çoğu ile aşağıda Loire Vadisi'ne kadar olan toprakları ele geçirdiler.

Bir Merovenj prensi olan Clovis, hem Doğu hem de Batı Franklarının hükümdarı olarak kabul edildi. 496 yılında geleneklere uygun olarak Katolik bir Burgondiyalı prensesle evlendi ve Konstantin'in Hıristiyan olmasına benzer bir şekilde muharebe alanında Hıristiyanlığı kabul etti. Bu ona Galya kilisesi ile papanın desteğini getirdi ve o da bu destekle Galya'nın tümünde Vizigotlar ve Burgondiyalılara karşı bir üstünlük sağladı. Başkentini Sen Nehri üzerindeki küçük bir adada, Romalıların Lutetia adı verdiği bir küçük kasabaya taşıdı. Buranın *Parisii* olarak bilinen sakinleri Hıristiyandı (burada en azından 250 yılından beri piskoposlar bulunmaktaydı) ve şimdi buraya Paris denilmektedir. Clovis sonunda bir Hıristiyan olarak buraya gömüldü ve bu şekilde toprağa verilen ilk Frank kralı oldu. Öldüğü zaman Frankların geleneklerine uygun şekilde toprakları bölündü.

Bu miras daha sonra tekrar bir araya getirildi (onun soyundan gelenler bu mirasa Ostrogotların Alplerin kuzeydeki topraklarını da eklediler) ve sonra tekrar böldüler. Sonunda ortada kalan şey Kuzeybatı Avrupa'nın büyük bölümünde açık bir Frank üstünlüğü ve kilise için önemli olan yeni bir müttefikti. Barbar bir halktan yeni bir güç oluşmuştu. Bu batıda Frankların şekillendirdiği yeni bir düzen ve nihayetinde de yeni bir Avrupa'nın anahtarı olacaktı. Ortaçağda Batı'nın kalbi Frankların mirasıydı. Ne zengin, ne de kültür olarak ileriydiler. Güneyden daha az kentleri vardı ve burada hayat toprak etrafında dönüyordu. Ancak Franklar Almanya'nın kolonileşme sürecini bu temelden başlattılar, kiliseyi korudular ve gelecek için özel bir Hıristiyan krallığı anlayışını pekiştirip geleceğe taşıdılar.

Clovis'ten sonra hanedanda süreklilik olduysa da, bir dizi fakirleşmiş ve dolayısıyla zayıf kral, Frank aristokratlarına daha fazla bağımsızlık verdi. Ren'in doğusundaki Frank topraklarından, yani Austrasia'dan gelen bir aile Merovenj kraliyet soyunu gölgede bıraktı. Bu aile, 732 yılında Arapları Tours'tan geri çeviren bir asker ve Almanya'yı Hıristiyanlaştıran Aziz Boniface'ın destekçisi olan Charles Martel'i yetiştirdi. Bu Avrupa tarihinde bırakılacak ciddi bir çifte izdir ve kilise ile ittifakı teyit etmiştir. Martel'in ikinci oğlu Kısa Pepin 751 yılında Frank asilzadeleri tarafından kral seçildikten sonra papa Fransa'ya gelerek, Samuel'in Saul ve David'i meshetmesi gibi onu kral olarak meshetti ve ona Roma soylusu unvanı verdi. Papalığın bu güçlü dosta ihtiyacı vardı. Lombardlar Roma'da terör estiriyor ve Doğu imparatoru yardıma gelmiyordu (ve bu, o zaman için Katoliklerin gözünde neredeyse dinsizlik demekti). Pepin Lombardları yenilgiye uğrattı ve 756 yılında Ravenna'yı Aziz Peter'e bahşederek istikbalin papalık devletini yaratmış oldu. Bu Avrupa tarihinde bir başka dönüm noktası, papalığın on bir asır sürecek olan "Dünyevi İktidar"ının başlangıcıdır ve bu süre

içinde papa topraklarını herhangi bir kral gibi yönetmiştir. Bunları takiben Frank kilisesinde reform yapılmış, Almanya'da kolonizasyon ve (pagan olan Saksonlara karşı yürütülen savaşlar vasıtasıyla) din değiştirme devam etmiş, Araplar Pirenelerin öte yanına sürülmüştür. Roma-Frank mihveri Katoliklik için olumlu bir gelişme olmuştu.

Şarlman

Pepin'in toprakları ölümünde bir kez daha bölündü fakat büyük Frank mirası 771 yılında Karolenjlerin en önemli kişisi olan büyük oğlu Şarlman (Charlemagne) tarafından tekrar birleştirildi. Şarlman, mensup olduğu hanedanının anıldığı isim olan Karolenjlerin en büyüğü olup, kısa sürede efsaneleşti. Açıkça, hâlâ bir Frank savaşçı-kralıydı; fethediyordu ve işi savaştı. Şarlman'ın rolüne Hıristiyan kutsiyeti katma işini çok ciddiye alması daha olağandışı bir olaydı. Sarayının ihtişamını ve prestijini artırmak için onu Hıristiyan ilminin kanıtlarıyla doldurdu ve ilim ile sanatların koruyuculuğunu yaptı. Mimari anlamda da büyük bir gelişme sağladı ama bu da dini yanları olan bir olaydı. İtalya'ya boyun eğdiren ve papalara eziyet eden Lombardları yendi, taçlarını ve İtalya'daki topraklarını aldı. Otuz yıl boyunca doğudaki seferlerde koşturup durdu ve Sakson paganlara güç kullanarak Hıristiyanlığı kabul ettirdi. Avarlara, Wendlere ve Slavlara karşı savaşlar ona Karintiya (Alplerin doğusu) ve Bohemya'yı kazandırdı ve belki aynı derecede önemli olan Tuna üzerinden Bizans'a açık bir yol sağladı. Danlar üzerinde hâkimiyet kurmak için Elbe'nin öte yakasında "Dane Mark" (hudut bölgesi) kuruldu. 9. yüzyılın başında Şarlman İspanya'ya yürüyerek Pireneler üzerinden Ebro Nehri'ne ve Katalonya kıyısına kadar uzanan bir "İspanyol Mark"ı da oluşturdu.

Tarihçiler bu birleştirmenin ve ayrıca Şarlman'a 800 yılının Noel gününde Roma'da papa tarafından taç giydirilmesi ve imparator ilan edilmesinin gerçekte ne anlama geldiği konusunda o tarihten beri tartışıyorlar. Konstantinopolis'te herkesin kabul ettiği bir imparator yaşıyordu ve şimdi, Roma'nın son dönemlerinde olduğu gibi Hıristiyanlığı bölen iki imparatorluk mu olacaktı? İmparatorluğun birçok halk üzerine yetki iddiası olduğu açıktı, Şarlman bu unvanı alarak sadece Frankların kralı olmadığını söylemiş oluyordu. Belki de ilk başta bu durum açıklanırken İtalya'nın önemi hepsinden büyüktü, çünkü İtalyanlar arasında imparatorluk geçmişiyle kurulacak bağlantı başka hiçbir yerde olmadığı kadar birleştirici bir unsur olacaktı. Burada papalığın bir şükran borcu –veya tedbiri– de söz konusu olabilirdi. III. Leo çok kısa bir süre önce Şarlman'ın askerleri tarafından başkentine iade edilmişti. Bununla birlikte, Şarlman'ın, papanın niyetini bildiği takdirde Aziz Peter'e girmeyeceğini söylediği ifade edilmiştir ve papanın ima ettiği yüksek otorite sahipliğinden hoşlanmamış olabilir.

İtici gücü ne olursa olsun, bir süre sonra, Şarlman'ın mührü "Roma İmparatorluğu'nun Yenilenmesi" yazısını taşıyordu. Bu büyük bir geçmişle bilinçli ve gösterişli

bir yeniden bağ kurulması anlamına geliyordu. Unvanı daha sonra İstanbul'da Batı'daki kadar geçerli hale gelecekse de, yeni imparatorun Bizans ile ilişkileri hiçbir zaman rahat değildi. Belki önem taşıyan bir başka husus da Şarlman'ın, Bizans'ı tehdit eden Abbasi Halifeliği ile bir ölçüde resmi ama düşmanca olmayan bir ilişki kurmasıydı. Diğer yandan tehdit oluşturacak kadar yakınlarında olan İspanya Emevileriyle ilişkileri o kadar iyi değildi.

İnancı putperestlere karşı korumak Hıristiyan krallığının bir parçasıydı fakat bu durum kiliseden bağımsızlık anlamına gelmiyordu. Şarlman kiliseyi sıkı bir şekilde denetim altına aldı, bunu piskoposlar aracılığıyla bir yönetim aracı olarak kullandı. Frankların sinodlarına[1] başkanlık yaptı, dogmaları Jüstinyen kadar büyük bir yetkiyle dile getirdi ve anlaşıldığı kadarıyla hem Frank hem de Roma kilisesini reforma tabi tutmaya, Aziz Benedikt'in "Kural"ının kabulüne zorladı. Şarlman zamanla yaygınlaşan; bir Hıristiyan kralın sadece kilisenin korunmasıyla değil, aynı zamanda hükmettiği topraklarda dini hayatın kalitesinden de sorumlu olduğu görüşünün öncülüğünü yaptı.

Aachen'deki sarayı Bizans ile mukayese edildiğinde belki de ilkel kalıyordu –ve hatta muhtemelen bazı eski barbar krallıklarla mukayese edildiğinde de öyleydi– fakat Şarlman'ın adamları Aachen'i güzelleştirmek için Ravenna'dan malzeme ve fikirleri taşıdıkları zaman, Bizans sanatı Kuzey Avrupa geleneğini beslemeye başladı. Klasik modeller de sanatçıları etkiledi fakat sarayın en başarılı ve önemli yanı bir entelektüel merkez olması ve buradaki biliminsanları aracılığıyla yaptığı etkiydi. Kâtipler metinleri "Karolenjiyen miniskül" adı verilen yeni bir el yazısıyla kopya ediyorlardı ki, bu Batı'da en büyük kültür araçlarından biri olacaktı. Şarlman bunu kullanarak Aziz Benedict'in "Kural"ını hükümdarlığındaki her manastıra göndermeyi umuyordu, ama bu yazının en büyük önemi İncil'in kopyalarının yazılmasında yatmaktaydı. Bu İncil, Frank ülkelerinde toplanmaya başlanan manastır kütüphanelerindeki ana metin olacaktı. Bunun önemi dini konuların ötesine geçiyordu: Eski Ahit'teki Yahudi tarihi dindar ve meshedilmiş savaşçı kralların örnekleriyle doluydu ve bu modellerin tanıtılması yararlı olacaktı. Aachen'de ilk ivme başlatıldıktan sonra metinlerin kopyalanıp dağıtılması bir asır kadar devam etti ve "Karolenj Rönesansı" adı verilen gelişmenin nüvesini oluşturdu. Bu terim ismin daha sonraki pagan çağrışımlarının hiçbirini içermiyordu, tamamen Hıristiyan bir vurgusu vardı. Amacı Frank kilisesini canlandırarak Hıristiyanlığı misyonerlerle daha doğuya taşımak için din adamları yetiştirmekti. Aachen'deki saray okulunda birkaç tane İrlandalı ile bazı Anglo-Saksonlar bulunuyordu. Bunlar arasında York'taki İngiliz bilim merkezinden gelen seçkin bir din adamı olan Alcuin vardı. En tanınmış öğrencisi Şarlman'dı, fakat başka talebeleriyle de ilgileniyor, ayrıca saray kütüphanesini yönetiyordu. Manastırının

1 Hıristiyanlıkta kilise temsilcilerinin çeşitli konuları tartışmak ya da karara bağlamak için toplandığı meclis. (yay. hzl.)

başrahibi olduğu Tours'taki okulunda, bir sonraki nesilde Frank kilisesini yönetecek adamlara klasik yazarları öğretiyordu.

Alcuin, Avrupa'da kültürel merkezin kuzeye ve klasik dünyadan uzağa kaymasının çarpıcı örneklerinden biridir. Fakat Frankların yanı sıra bilime, kopyalama faaliyetine ve hem Doğu hem de Batı Fransa'ya yayılan yeni manastırlar kurulmasına katkıda bulunan Vizigotlar, Lombardlar ve İtalyanlar da vardı. Bunlardan biri olan Einhard Şarlman'ın hayatıyla ilgili bir eser kaleme almıştı. Bu eserden onun bazen boşboğazlık yaptığını, iyi bir avcı olduğunu, termal sularda yüzmeyi ve banyo yapmayı tutkuyla sevdiğini öğreniyoruz ki, bu ikamet yeri olarak Aachen'i seçmesini açıklamaktadır. Şarlman Einhard'ın sayfalarında Frank dilinin yanında Latince konuşan ve Yunancayı anlayan bir entelektüel olarak tasvir edilmektedir. Yazmaya çalıştığını, bunu yatakta yapabilmek için yastığının altında defterler bulundurduğunu duyduğumuz için bu daha da inandırıcı hale gelmektedir, ancak Einhard, "Çok çalışmakla birlikte bu işlere çok geç yaşta başlamıştı," der.

Şarlman ile ilgili olarak, bir savaşçı liderden büyük bir Hıristiyan imparatorluğunun hükümdarlığına geçiş yapmak için çırpınan ve bunda büyük başarı sağlayan vakur ve haşmetli bir hükümdarın canlı resmi oluşturulabilmektedir. Fiziki olarak da etkileyiciydi; (muhtemelen refakatçilerinden uzundu) insanlar onda neşeli, adil ve alicenap olan asil bir ruhun yanı sıra, şairlerin ve halk ozanlarının yüzyıllar boyunca hakkında bir şeyler söyleyecekleri kahraman bir şövalye görmekteydi. Cermenik krallıklara yeni bir haşmet getirdi. Hükümdarlığı başladığı zaman sarayı hâlâ gezginci bir haldeydi, yıl boyunca malikânelerin birinden diğerine taşınarak yaşıyordu. Şarlman öldüğü zaman, gömüleceği yere kurulmuş bir saray ve bir hazine bıraktı. Ağırlık ve ölçü birimlerinde yeniden düzenlemeye gitmeyi başarmış ve Avrupa'ya bir libre (yaklaşık 500 gram) gümüşün 240 peniye (*denarii*) bölündüğü sistemi bırakmıştı ki, bu Britanya Adaları"nda on bir yüzyıl sonra bile kullanılıyor olacaktı. Fakat gücü daima çok kişiseldi. Şarlman'ın son çare olarak güvenebileceği şey kendine ait bölgelere ve buradaki üretime dayanan bir monarşi ile kendisine gözetim imkânı sağlayacak kadar yakın olan güçlü adamlardı. Bu vasallar ona özellikle ciddi yeminlerle bağlıydı ama yaşlandıkça, onlar dahi sorun çıkarmaya başladılar.

Fransa ve Almanya'nın oluşumu

Şarlman'ın ardılları onun gibi otorite sahibi ve deneyimli değillerdi. Şarlman'ın ölümünden sonra bölünme çok gecikmedi. Bireyler etrafında oluşan bölgesel yakınlıklar ve sonunda 843 yılında, Şarlman'ın üç torunu arasında yapılan Verdun Antlaşması ile Frankların mirasını bölmesi, Avrupa'nın gelecekteki haritasının belirlenmesinde son derece önemli oldu. Ren Vadisi'nin batısında yoğunlaşan Frankların nüve krallık toprakları (Aachen dahil), İtalya Krallığı ile birlikte imparator olan Lothar'a verildi (dolayısıyla buraya Lotharingia denildi). Doğuda, Ren ile Alman sınırı arasın-

da Töton dili konuşulan topraklar Alman Louis'e gitti. Nihayet batıda, Gaskonya, Septimanya ve Akitanya bölgelerini içeren bir toprak parçası da diğer ikisinin üvey kardeşi olan Kel Charles'ın oldu. Bu antlaşma Fransa ile Almanya arasındaki ilk önemli ayrım çizgisini oluşturdu; Lotharingia, bu iki krallığa göre etnik, coğrafi, ekonomik ve dil açısından çok daha zayıf bir birliğe sahipti. Gelecekte, Fransız–Alman tarihinin büyük bölümü bu toprakların bölünmesiyle ilgili olacaktı.

Zaman geçtikçe zayıflayan Karolenj kralları, Batı Francia bölgesinde Kel Charles'tan sonra ancak bir asır kadar varlığını sürdürdü. Onun hükümdarlığının sonlarında Brittany, Flandre ve Akitanya her açıdan bağımsız olmuşlardı. Böylece, batıda Frank monarşisi 10. yüzyıla zayıf bir durumda girdi. 911 yılında Normanları engelleme gücü olmayan III. Charles, daha sonra Normandiya adını alacak toprakları onların lideri Rollo'ya terk etti. Ertesi yıl vaftiz olan Rollo, Karolenjlere sadakati olan bir dukalığı inşa etmeye girişti. Normanlar 10. yüzyılın sonuna kadar buraya gelip yerleşmeye devam ettiler ama bir şekilde Fransızca konuşup bu ülkenin kural ve geleneklerine uydular. Bu arada Batı Francia'nın veraseti konusundaki karışıklık ortamı içinde bir Paris kontu ortaya çıkarak İle de France etrafında aile gücünü pekiştirmeyi başardı. Bu daha sonraki Fransa'nın nüvesi olacaktı. Frankların son Karolenj hükümdarı 987 yılında öldüğü zaman, Paris kontunun oğlu Hugh Capet kral seçildi. Ailesi yaklaşık dört yüz yıl hüküm sürecekti. Batı Frankları ise her biri farklı güce ve bağımsızlığa sahip olan güçlü kişilerin yönetiminde bir düzine kadar bölgesel birime bölündü.

Kutsal Roma İmparatorluğu

MS 800	Şarlman'ın taç giymesi.
840-843	Dindar Louis'in ölmesini takiben Karolenj İmparatorluğu'nun bölünmesi.
	I. Lothair (İtalya ve Lotharingiya ile birlikte) imparator unvanını alır.
955	Lechfeld Muharebesi: I. Otto (Büyük) nihayet Macar tehdidini topraklarından uzaklaştırır.
966-972	I. Otto'nun İtalya'ya üçüncü seferi. Bir papayı uzaklaştırır, diğerini göreve getirir ve bir üçüncüsünü aday gösterir.
998	Otto bir papayı görevden alır.
1046	III. Henry üç rakip papayı kovar ve papalığın aday gösterme hakkını kabul eder.
1075	Tayin sorunu nihayet Worms Antlaşması ile sona erer.
1138	Conrad ile imparatorlukta Hohenstaufen hanedanı başlar. Papalıkla uzun bir mücadeleye girişir.

1152-1190	I. Frederick (Barbarossa) "Kutsal Roma İmparatoru" unvanını kullanmaya başlar.
1183	İmparator, papa ve Lombard kentleri arasında yapılan Constance Barışı imparatorun resmi süzerenliği altında İtalya ile Almanya arasındaki ayrılığın yolunu açar.
1245	II. Frederick Lyons Sinodu'nda Papa IV. Innocent tarafından görevden alınır.
1356	IV. Charles'ın "Altın Kararnamesi" 1806 yılına kadar Kutsal Roma İmparatorluğu'nun anayasasını oluşturur.

Alman imparatorları

Ren'in ötesinde, son Karolenj kralı 911 yılında ölünce Almanya'da politik biçimlenmeyi bin yıla yakın bir süre belirleyecek olan bir politik parçalanma oluştu. Yerel güç sahiplerinin baskıları ve batıdakinden daha güçlü olan kabile bağları bir düzine güçlü krallığın kurulmasıyla sonuçlandı. Bunlardan birisi olan Frankonyalı Conrad Macarlara karşı güçlü bir lider isteyen diğer dükler tarafından kral seçildi ve taç giyme töreninde piskoposlar tarafından meshedilerek, Doğu Franklarının bu şekilde taç giyen ilk hükümdarı oldu. Ancak, Conrad Macarlara karşı başarılı olamadı. Kilisenin yardımıyla hanedanını ve krallığını yüceltmek istediği zaman da dükler bağımsızlıklarını korumak için diğer halkları arkalarına alarak direndiler. En önemli dört dukalık Saksonlar, Bavyeralılar, Swabiyalılar ve (Doğu Franklarının aldığı isimle) Frankonyalılardı. Conrad asilerden birini varisi ilan etti ve dükler bunu kabul ettiler. 919 yılında Saksonya Dükü Henry (*Fowler* yani kuşçu lakabıyla anıldı) kral oldu. O ve ardılları olan "Sakson imparatorları" ya da "Otonyalılar" 1024 yılına kadar Doğu Franklarını yönettiler.

Kuşçu Henry dini taç giyme töreninden kaçındı. Büyük aile mülklerine ve Saksonların sadakatine sahipti ve iyi bir asker olduğunu göstererek büyük güç sahiplerini hizaya getirdi. Lotharingia'yı Batı Franklarından aldı, Wendlere karşı yaptığı bir dizi seferden sonra Elbe üzerinde yeni sınır bölgeleri oluşturdu, Danimarka'yı bağlı bir krallık haline getirerek Hıristiyanlaştırmaya başladı ve Macarları yenilgiye uğrattı. Oğlu I. Otto böylece iyi bir mirasa sahip oldu ve bunu iyi kullandı.

I. Otto dükleri disipline etmek üzere babasının giriştiği işi sürdürdü ve 955 yılında Macarları ebediyen tehdit olmaktan çıkaran bir yenilgiye uğrattı. Şarlman'ın doğu sınırı olan Avusturya yeniden kolonize edildi. Her ne kadar bir miktar muhalefetle karşılaştıysa da, Otto kiliseyi sadık bir araç haline getirdi. Almanya'da din adamları kendilerini tehdit eden laiklere karşı monarşinin desteğini aradılar. Otto ile Orta Avrupa'da anarşi döneminin sona erdiği söylenir. Onun döneminde, varlığının bilincinde olan bir Almanya'nın ilk işaretleri görülmeye başlanır.

Otto 936 yılında Aachen'de babasının reddettiği meshedilme törenini kabul ede-

rek taç giydi ve Alman dükleri törende eski Karolenj stilinde ona vasalları olarak hizmet ettiler. On beş yıl sonra İtalya'yı istila ederek kendisine bağladı. Papa on yıl boyunca imparator olarak taç giymesini kabul etmedi ama sonra 962 yılında ona taç giydirerek Alman ve İtalyan tahtlarını tekrar birleştirdi. Bu, bir gün Kutsal Roma İmparatorluğu olarak anılacak olan şeyin başlangıcıydı ve bin yıla yakın sürecekti. Bununla birlikte bu imparatorluk ne Şarlman'ınki kadar genişti, ne de Otto kiliseyi Şarlman'ın yaptığı gibi yönlendirebiliyordu. Ne var ki dikkate değer bir başarıydı. Ardından gelenler gücünü Alplerin güneyinde başarılı bir şekilde kullanma geleneğini sürdürdüler. Torunu III. Otto bir kuzenini papalığa getirdi (Aziz Peter'in makamına oturan ilk Alman) ve arkasından da ilk Fransız papayı getirerek bunu devam ettirdi. Ve çok etkilendiği Roma'ya yerleşti. Kendinden önce gelen iki imparator gibi "Augustus" unvanını aldı ve buna ek olarak –Hıristiyan imparatorluğu ile aynı şey olarak gördüğü– "Roma İmparatorluğu'nun Yenilenmesi" ibaresini mühürlerine yeniden kazıttı. Doğumu itibariyle yarı Bizanslı olduğu için (annesi bir Bizanslı prensesti) kendisini yeni bir Konstantin olarak gördü ve imparatorun altında örgütlenmiş bir krallar hiyerarşisinden oluşan bir Avrupa hayal etti ki, bu Doğu'ya ait bir fikirdi. 1002 yılındaki ölümünden sonra, vasiyeti yerine getirilerek Aachen'e götürüldü ve Şarlman'ın yanına gömüldü.

Otto bir varis bırakmadı. Seçimle gelen halefi II. Henry kendisini Batı'nın imparatoru değil, bir Alman hükümdarı olarak görüyordu. Mührü "Frank Krallığı'nın Yenilenmesi" ibaresini taşıyordu. Henry İtalya'ya üç sefer yaptı ve burada hizipleri birbirine düşürerek avantaj sağlamaya çalıştı. Ardından "Ottonyan" imparatorluğun "Bizanten" stili günden güne soluklaştı. Bununla birlikte, Karolenj mirası paramparça olsa da, 11. yüzyıl, batı imparatorluğunun kralları kendi tarafına katılmak için kandırabileceği fikriyle başladı. Almanya bütünlükten uzaktı ama bir kavram olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu sırada benzer şekilde Fransa'da da, o anda ayırt edilmese de geleceğin ana hatları belirlenmiş durumdaydı. Capet hanedanının süzerenliği Batı Francia üzerinde çok uzun bir süre fazlasıyla zayıf kalmış olsa da, merkezi olarak konumlanmış bir kraliyete sahiplerdi ve Paris ile kilisenin dostluğu da bu varlıklarına dahildi.

Güney Avrupa

Karolenj mirasının diğer bir önemli parçası da İtalya idi. İtalya 7. yüzyıldan beri Kuzey Avrupa ile bütünleşme olasılığından uzaklaşıyor ve yeniden ortaya çıkan Akdeniz Avrupası'nın parçası olmaya çalışıyordu. Papalar, Şarlman Lombardları yenmiş olsa da çoğu zaman tehlike altındaydılar. Hem kendi Roma aristokrasileri hem de İtalya'daki iktidar sahiplerinin artan gücüyle karşı karşıyaydılar. Batı kilisesi birlik ve bütünlükten uzaktı ve en zayıf dönemini yaşıyordu. Ottonların papalığa davranış biçimleri, ne kadar zayıf düştüğünü gösteriyordu. Anarşik bir İtalya haritası bu duru-

mun bir başka sonucuydu. Kuzey, feodal devletçiklerin saçıldığı bir bölge halindeydi. Venedik daha o zamanlar başarılı bir bağımsız cumhuriyetti ve Adriyatik'te ilerlemeye başlamıştı, yöneticisi ise dük unvanını yeni almıştı. Venedik bir Akdeniz gücü olmaktan çok bir Doğu Akdeniz ve Adriyatik gücü olarak görülebilir. Güneyde Gaeta, Amalfi ve Napoli'de birer cumhuriyet olan kent devletleri varlıklarını sürdürmekteydi. Yarımadanın orta bölgesinin diğer tarafında papalık devletleri uzanmaktaydı. Hepsinin üzerine, Pisa'ya kadar uzanan topraklarda İslami akınların gölgesi düşerken 9. yüzyılda Otranto ve Bari'de emirlikler ortaya çıktı. Bunlar kalıcı olmayacaktı fakat Araplar 902 yılında Sicilya'yı fethettiler ve bir buçuk yüzyıl boyunca burasını önemli etkiler bırakacak şekilde yönettiler.

Araplar Avrupa'daki diğer Akdeniz kıyılarının kaderini de etkilediler. Sadece İspanya'ya yerleşmekle kalmadılar, Provans kıyılarında da az çok daimi üsler kurdular (bunlardan biri St. Tropez'dir). Akdeniz'in Avrupa kıyılarının sakinleri bu nedenle, hem yağmacı hem de tüccar olarak ortaya çıkan Araplar ile karmaşık bir ilişki kurdular. Güney Fransa ve Katalonya Gotların fetihlerini takiben Frankların geldiği bölgelerdi fakat bu bölgelerde Roma geçmişinin fiziki hatıraları çok fazlaydı ve aynı şekilde Akdeniz tarımı da başat durumdaydı. Bir başka ayırt edici özellik de güneyde bir Romans dilleri ailesinin ortaya çıkmasıdır ki, bunların en kalıcıları Katalonca ve Provans dili olmuştur.

Normanlar

Pagan Normanlar ("Norsemen" ya da İskandinavyalılar) uzun zamandır Britanya Adaları ile Hıristiyanlığın kuzey ucunda tarihi şekillendirmekteydi. Muhtemelen aşırı nüfus nedeniyle 8. yüzyıldan itibaren İskandinavya'dan taşmaya başlamışlardı. Denizlerin ötesine ve sığ nehirlerin yukarı mecralarına gidebilecekleri kürekli ve yelkenli uzun teknelerle donanmışlardı ve ayrıca denizde ailelerini, mallarını ve hayvanları bir hafta kadar barındırabilecek geniş yük tekneleri vardı. Bunlarla, Grönland'dan Kiev'e kadar uzanacak bir uygarlığı yerleştirmek üzere yollara koyuldular. Norveçliler kolonizasyon yoluna gittiler. Rusya'ya giren ve kayıtlarda Varegler olarak varlıklarını sürdüren İsveçliler ticaretle çok daha fazla uğraşıyorlardı. Yağma ve korsanlığın çoğundan ise Danlar sorumludur. Fakat İskandinav göçlerinin bu faaliyetlerinden hiçbiri, tek bir halkın tekelinde değildi. Bu faaliyetlerde yer alanlar geleneksel olarak ve ayrım gözetilmeksizin deniz serserisi ya da korsan anlamındaki "Vikingler" olarak adlandırılmıştır.

Kolonizasyon en dikkate değer başarılarıdır. Normanlar Orkney ve Shetland adalarındaki Piktlerin yerini tümüyle almışlar ve buradan da egemenliklerini daha önce sadece birkaç İrlandalı keşiş ile keçilerinin bulunduğu Faroe Adaları ile Man Adası'na uzatmışladır. Bu tür yerleşimler 9. yüzyılda başlamış olan İskoçya ve İrlanda anakarasındaki yerleşimlerinden çok daha kalıcı ve esaslı olmuştur. Bununla birlikte İrlanda

dili ticari alanda benimsenen Nordik kelimeler vasıtasıyla bunların ne kadar önemli olduğunu kaydetmiştir. Dublin Vikingler tarafından bir ticaret istasyonu olarak kurulmuştu. En başarılı kolonileri ise İzlanda'ydı. İrlandalı münzevi keşişler buraya da Normanlardan önce gelmişlerdi ama büyük sayılara ulaşmaları 9. yüzyılın sonlarını buldu. Çiftçilik ve balıkçılıkla geçinen Normanların sayısı kısa sürede on bini aşmış olabilir ki, bunlar kısmen geçimlik üretim yapıyor, kısmen de ticaretini yapacakları tuzlu balığı üretiyorlardı. Bu yüzyılın son yılında İzlanda devleti kuruldu ve Althing (bu daha sonra görüleceği şekilde ilk Avrupa parlamentosu değil, toplumun önde gelen adamlarının oluşturduğu bir konseydi) ilk kez toplandı.

10. yüzyılda İzlanda'yı Grönland'da kurulan koloniler izledi. Normanlar beş yüz yıl burada yaşadıktan sonra ortadan kayboldular. Daha batıdaki keşifler ve yerleşimlerle ilgili olarak söyleyebileceklerimiz çok daha azdır. İzlanda'nın ortaçağa ait kahramanlık şiirleri olan destanlar Normanların doğal asmalar buldukları "Vinland"dan ve burada doğan bir çocuktan söz etmektedir. Bu çocuğun annesinin İzlanda'ya dönmüş ve doğduğu ülkede kutsanmış bir emeklilik hayatına geçmeden önce hacı olarak Roma'ya kadar gittiği de söylenmektedir. Newfoundland'de keşfedilen bir yerleşim yerinin Normanlara ait olduğuna inanmak için mantıklı nedenler bulunmaktadır ama şimdiki halde bundan daha fazlasını söyleyecek durumda değiliz.

Batı Avrupa geleneğinde, Vikinglerin kolonici ve ticari faaliyetleri en başından beri yağmacı akıncılar olarak yarattıkları korkunç etkinin gölgesinde kalmıştır. Kanatlarını açan kartal gibi saldırmak gibi bazı çok kötü huyları vardı ama bu çoğu barbar için geçerliydi. Kilise adamları, kilise ve manastırlara yapılan saldırılar nedeniyle iki kat şaşkındı; hem Hıristiyan hem de kurban olarak. Vikingler bu tür yerlerde bulunan kıymetli metalleri ve gıda depolarını çok cazip birer hedef olarak görüyorlardı. Vikingler İrlanda'da manastırları ilk yakanlar değildi ama Kuzey ve Batı Hıristiyanlığı üzerindeki saldırıları dehşet vericiydi. İlk olarak 793 yılında İngiltere'ye hücum ettiler ve iki yıl sonra İrlanda'ya çıktılar. 9. yüzyılın ilk yarısında Danlar Frisia'yı her yıl yağmalamaya başladılar ve aynı kasabalar ardı ardına her yıl talan edildi. Daha sonra Fransa kıyıları hücuma uğradı, 842 yılında Nantes büyük bir katliamla yağmalandı. Sonraki yıllarda bir Fransız tarihçi, "Sonsuz Viking sellerinin büyümesi hiç durmuyor," diye feryat ediyordu. Paris, Limoges, Orleans, Tours ve Angoulême hücuma uğradı. Kısa süre sonra Araplar da bu acıyı çektiler, 844 yılında Vikingler Sevilla'yı yağmaladı. 859 yılında Nîmes'e bile akın yaptılar ve Pisa'yı yağmaladılar.

Bu korkunç hücumlar, bunlara maruz kalanları, özellikle de Batı Franklarını değiştirdi. Kıyı yerleşimlerine yapılan Viking hücumlarını öngörmek ve çoğu zaman da direnmek mümkün olmuyordu. Neden oldukları yıkım yerel güç sahipleri üzerine yeni sorumluluklar bindirdi, merkezi ve kraliyete ait denetim dağılıp gitti ve insanlar korunma için daha çok yerel lordlara bakar hale geldiler. Bununla birlikte, hükümdarların Viking tehditlerine karşı direnme girişimlerinin hepsi yenilgiyle sonuçlanma-

mıştı. Vikingler geniş çaplı alan muharebelerine çekilebildikleri takdirde yenilebiliyordu ve bir bütün olarak batıdaki Hıristiyan merkezleri başarıyla savunuldu, fakat hükümdarlar onları savuşturmak için sık sık İngilizlerin *Danegeld* (Danlara verilen para) dedikleri haracı ödediler.

İngiltere

İngiltere kısa sürede önemli bir hedef haline geldi. Buradaki pagan krallıklar 9. yüzyıla kadar büyük ölçüde Hıristiyanlaştırılmıştı. 597 yılında Cantenbury'ye yerleşmiş olan Roma misyonu 664 yılına kadar deha eski Kelt kilisesiyle rekabetteydi. Bu kritik yılda Northumbrialı bir kral, kilise adamlarının Whitby'de toplanan bir sinodunda Noel günü için Roma kilisesi tarafından belirlenen günün kabul edilmesi lehinde görüş bildirdi. Bu, gelecekte İngiltere'nin Kelt değil Roma geleneklerine uyacağını belirten sembolik bir seçimdi. Kimi zaman şu veya bu İngiliz krallığı diğerleri üzerinde etki sahibi olacak kadar güçlü olmuştu ama hiçbiri Danların 851 yılını takiben dalgalar halinde gelen hücumlarına karşı duramadı. Bu hücumlar ülkenin üçte ikisinin işgal edilmesine ve önemli yerleşim bölgeleri oluşmasına neden oldu. Bu kavşak noktasında, Anglo-Saksonlar Wessex kralı sayesinde, paganizme kapılarak İskandinav kültür dairesine katılmaktan kurtuldular.

Alfred ismi bu kitapta yer alması gereken ilk İngilizdir. Aynı zamanda İngilizlerin ilk milli kahramanıdır. Dört yaşında bir çocukken babası tarafından Roma'ya götürülmüş ve ona papa tarafından konsüllük şeref payesi verilmişti. Wessex monarşisi Hıristiyanlığa son derece bağlıydı. Alfred kendisini İngiltere'yi yabancı bir halka karşı savunan kişi olarak gördüğü kadar, paganizme karşı inancı koruyan biri olarak da görüyordu. 871 yılında İngiltere'de Danlara karşı ilk tayin edici zaferi kazandı. Önemli bir nokta, birkaç yıl sonra bir Dan kralının sadece Wessex'ten çekilmeyi değil, aynı zamanda Hıristiyanlığı da kabul etmesi oldu. Bu, İngiltere'deki Danların burada kalabileceğini ama birbirlerinden ayrı gruplara bölünebileceklerini teyit etme anlamına geliyordu. Kısa sürede Alfred ayakta kalan bütün İngiliz krallarının lideri oldu ve sonunda sadece kendisi kaldı. Londra'yı geri aldı ve 899 yılında öldüğü zaman Dan akınlarının en kötü dönemi geride kalmıştı. Onun soyundan gelenler birleştirilmiş bir ülkeye hükmedeceklerdi. Yönetimleri *Danelaw* yani Alfred tarafından tanımlanan alana yerleşenler tarafından dahi kabul edilecekti ki, burası günümüzde bile İskandinav yer isimleri taşımakta ve İskandinav konuşma tarzı görülebilmektedir.

Alfred ayrıca yerel askerler tarafından yürütülecek bir ulusal savunma sisteminin parçası olarak bir dizi tahkimli mevkii (*burghs*) kurdu. Bunlar sadece Danelaw'un daha da küçülmesini sağlamakla kalmadı, gelecekteki İngiliz hayat tarzını da biçimlendirdi. *Burgh*lar üzerinde kurulan kasaba ve kentler günümüzde hâlâ iskân edilmektedir. Alfred nihayet çok küçük kaynaklarla, halkının kültürel ve entelektüel an-

lamda canlandırılmasını da ele aldı. Sarayının âlimleri, Şarlman'ın sarayında olduğu gibi, kopyalama ve çeviri yoluyla ilerlediler: Anglo-Sakson asilzadelerinin ve din adamlarının her şeyden önce kendi dillerinde İncil'i öğrenmeleri bekleniyordu. Bu yenilikler İngiltere için büyük bir çağın başlangıcı oldu. Manastırcılık alanındaki yükseliş kiliseyi yeniden canlandırdı. Eyalet (*shire*) esasına dayanan bir yerel yönetim yapısı ortaya çıktı (bunlarla ilgili bazı sınırlar 1974'e kadar varlığını sürdürdü). Danlar yarım asır süren bir karışıklık dönemi boyunca birleşik bir krallık içerisinde tutuldular. Alfred'in hanesi gücünü yitirdikten sonra Anglo-Sakson monarşisi yıkıntıya uğradı. Yeni bir Viking taarruzu başladı ve muazzam tutarlara ulaşan *Danegeld* ödendi. Bir Dan kralı (bu kez Hıristiyandı) İngiliz kralını tahttan indirdi ve bu sırada hayatını yitirirken yerine fetihlerini yönetecek genç bir oğul bıraktı. Bu kişi meşhur Canute'ydi, onun hükümdarlığı sırasında İngiltere kısa bir süre için büyük bir Danimarka imparatorluğunun parçası oldu. 1066 yılında İngiltere son bir büyük Norveçli istilasına uğradı ama bu Stamford Bridge Muharebesi'nde Norveçlilerin ağır bir yenilgiye uğratılmasıyla sonuçlandı.

İskandinav uygarlığı Avrupa'da önemli miraslar bıraktı: Normandiya Dukalığı ve sagalardan oluşan edebiyat bunlara örnek verilebilir. Fakat sonunda bu sadece bir dönemden ibaretti. Yerleşik ülkelerde Normanlar zamanla nüfusun geri kalanıyla birleştiler ve Canute'un dönemine gelindiğinde Danelaw'un Danları bile İngilizce konuşuyor, İngiliz kanunlarını uyguluyorlardı. Rollo'nun soyunan gelenler ile takipçileri 11. yüzyılda İngiltere'yi fethetmeye giriştikleri sırada çoktan Fransız olmuşlardı; Hastings'te (1066 yılındaki muharebe) söyledikleri savaş şarkıları Fransız kahramanı Şarlman'a aitti ve fethettikleri Danelaw insanları da o zamana kadar İngiliz olmuşlardı (Vikingler de benzer şekilde Kiev Rusyası ve Moskova'da etnik farklılıklarını yitirmişlerdi). Hatırladığımız kadarıyla "Normanlar" 1066 yılında İngiltere'ye yeni bir kraliyet ailesi ve aristokrasi getirdiler ama birkaç yüzyıl içinde onlar da İngiliz oldu.

ORTAÇAĞ KİLİSESİNİN OLUŞUMU

Antik dünyanın sona ermesiyle 11. veya 12. yüzyıl arasındaki dönemde kilise liderleri izole edilmiş ve güç durumdaydı. Doğu Ortodoksluğu ile çatışmaları artan ve sonunda onlarla ilişkileri kesilen Katolikler, adeta bir savunma refleksi olarak saldırgan bir uzlaşmazlık tutumu geliştirdi. Bu güvensizliğin bir işaretiydi. Charles Martel batıda İslamı püskürtmüş olsa da, Araplar hâlâ bir tehdit oluşturuyordu ve Normanlar da tam birer vahşiydi. Kilise adamları kendi ülkelerinde kıstırılmış ve kuşatılmış hissediyorlardı. Yarı pagan bir nüfusun ortasında birlikte yaşamak zorunda oldukları kültürle yapabileceklerini yapmak, yerel geleneklere hangi tavizleri vereceklerini iyi değerlendirmek durumundaydılar. Bunlar belki de eğitimsiz, disiplinsiz ve manevi

güçleri şüpheli olan bir din adamları topluluğu ile yapılmak zorundaydı. Tüm bunlar olurken krallar ve laik güçlüler üzerlerinde dolaşıyor, bazen yardımcı oluyor, bazen umut veriyor ama kilisenin kurtarmaya çalıştığı toplumdan bağımsız kalmasına karşı daima potansiyel ve bazen de gerçek bir tehdit oluşturuyorlardı.

Kilise koruyucu arayışına alışkındı. Ravenna Lombardların eline geçince Papa Stephen, Bizans sarayına değil Pepin'e başvurmak üzere yollara düşmüştü. Doğu'dan kopma arzusu yoktu, ama artık oradan gelmesi olanaksız olan korumayı şimdi Frank orduları sağlayabilirdi. Papalığın da hem 8. yüzyılın başlarından beri İtalya'yı tehdit eden Araplardan hem de Lombard hegemonyasının zayıflamasıyla birlikte giderek daha ele avuca sığmaz olan İtalyan güçlülerine karşı korunmaya gereksinimi vardı. Pepin'in taç giymesini izleyen iki buçuk asırda çok kötü anlar yaşanmıştı. Roma'nın elinde çok az kart var gibiydi ve kimi zaman bir efendiyi terk ederek diğerine sığınmaktaydı. Uzun bir dönem boyunca papalar dünyevi topraklarını bile etkili bir şekilde yönetemedi çünkü ne yeterli orduları ne de sivil yönetimleri vardı. İtalya'da çok büyük toprak sahipleri olarak avcıların ve şantajcıların açık hedefi olmuşlardı ve imparatorlar da bazen papaları görevden almışlar veya tayin etmişlerdi.

Kilise gücünün kaynakları

Bununla birlikte bilançonun diğer tarafı da vardı. Pepin'in toprak bağışı güçlü bir papalık devletinin nüvesi olacaktı. Papanın imparatorlara taç giydirmesi belki de doğru imparatorların tanımlama anlamını taşıyor ve örtülü talepler içeriyordu. Belki de bazılarının düşündüğü gibi papa, tacı ve Tanrı'nın mührünü imparatora geri alınmaz bir şekilde değil de, sadece geçici olarak veriyordu. Papanın Şarlman'a taç giydirmesi, Pepin'de olduğu gibi bir tedbir olabilirdi fakat potansiyel bir tohumu taşıyordu.

En kısa vadede ve pratik olarak, yerel kiliselerin disipline edilmesi ve misyonerlik faaliyetlerinin desteklenmesi için güçlü kralların desteğine ihtiyaç vardı. 8. yüzyıldaki papalık-Frank antlaşması zamanla dini politikaya papanın karar vermesi ve yerel kiliselerin piskoposlarının da bu kararları saptırmaması gerektiği şeklinde bir fikrin gelişmesine neden oldu. Pepin, gücünü yurttaşlarının kilisesini reforma tabi tutmak için kullanması, bunu yaparken Roma'ya uyumlu davranması ve Kelt etkilerinden uzaklaşmasıyla belli bir standardizasyon aracı oluşturmasından alıyordu.

Yüzyıllar birbirini izlerken papalığın gücü kâh azaldı kâh çoğaldı. 8. yüzyılda meşhur bir belge sahtekârlığı olan "Konstantin'in Bağışı" ortaya çıktı. Burada Konstantin Roma piskoposuna sözde eskiden İtalya'da imparator tarafından kullanılan yetkileri vermişti. Bundan bir yüzyıl sonra sonra krallara ve imparatorlara hitap eden bir papa, söylendiğine göre "adeta dünyanın efendisi gibi" onları tayin edebileceğini ve görevden alabileceğini hatırlatmaktaydı. Dahası, papalığın önceliği, doktrinini Doğu'nun imparatoruna karşı İstanbul patriğini desteklemek üzere de kullanmasıydı. Bu pratikte sürdürülmesi çok zor olan bir sahtekârlığın doruk noktasıydı. 10. yüz-

yılda papalık otoritesi çökerken taht İtalyan hiziplerine kaldı. Zor zamanlarda Hıristiyan çıkarlarının günlük gözetimi yerel kiliselerin piskoposlarına kalmıştı. Kralların ve prenslerin korunmasını talep etmeleri ve onlara saygı göstermeleri gerekirken çoğu zaman kraliyetin hizmetkârları oldular ve cemaat rahibinin yerel lorda bağlı olması gibi, laik hükümdarlara fazlasıyla bağlı kaldılar. Bu utanç verici bir bağımlılık olabilirdi.

Cluny reformu

10. yüzyılda büyük bir yaratıcı reform hareketi başladı. Bunun merkezinde manastır ideallerinin yeniden canlandırılması vardı. Birkaç asilzade dejenere olan manastırcılığı kökenlerine döndürmeyi ve Benedikt'in "Kural"ına uymayı amaçlayan yeni manastırlar oluşturdu. Bunların çoğu Karolenjlerin eski merkezi topraklarındaydı ve reform fikri buradan dışarı doğru yayılmaya başladı. Bu manastırların en tanınmışı Burgondiya'daki Cluny Manastırı'ydı. 910 yılında kurulan bu manastır neredeyse iki buçuk asır boyunca kilise reformunun itici gücü oldu. Buraya bağlı keşişler Benedikt "Kural"ının gözden geçirilmiş bir biçimine uyuyorlardı ve bu oldukça yeni bir şekle dönüşmekteydi. Benedikt'in manastırları bağımsız topluluklardı ama Cluny Manastırları Cluny'deki baş keşişe bağlıydı ve bu kişiler sonunda binlerce keşişin başındaki bir ordu komutanı gibi oldular. Keşişler de merkezde bir eğitimden geçtikten sonra kendi manastırlarına gidiyorlardı. 12. yüzyılın ortalarında gücünün doruğunda iken bazıları Filistin gibi uzak yerlerdeki üç yüzden fazla manastırı yönlendirme için Cluny'ye bakıyorlardı, çünkü bu manastır Roma'daki Aziz Peter'den sonra Batı Hıristiyanlığının en büyük kilisesine sahipti.

Bilim ve kültür

Ortaçağın erken dönemlerinde dini hayatın diğer yanları yerine kurumlar, yapılar ve hukuk üzerine konuşmak daha kolaydır. Dini tarih, bürokratik kayıtlardan aktarıldığı zaman ruhani boyutunu bir ölçüde yitiriyordu. Bununla birlikte ruhani boyut rakipsiz, tek ve toplumun tüm dokusuna nüfuz etmişti. Kilise de bir kültür tekeline sahipti. Barbar istilaları ve Hıristiyanlığın uzlaşmaz öteki dünyacılığı nedeniyle çok zarar görmüş ve etkisi daralmıştı ama klasik mirastan elde kalan ne varsa, bunlar kilise adamları tarafından muhafaza edilmişti. 10. yüzyılda Benedikt'in takipçileri ve saray okullarının kitap kopyalayıcıları sadece İncil'i değil, Yunan biliminin Latince kopyalarını da çağdaşlarına sunabilmişlerdi. Onların Pliny ve Boethius versiyonları erken dönem ortaçağ Avrupası'na ince bir çizgiyle Aristoteles ve Öklid ile bağlıydı. Bununla birlikte din adamları dışında pek okuryazar yoktu. Ortaçağın ilerleyen dönemlerine kadar krallar da çoğunlukla okuryazar değildi. Din adamları yazılı dokümanlara erişimin tümünü kontrol ediyorlardı. Üniversiteleri olmayan bir dünyada sadece bir saray ya da kilise okulu, o da istisnai olarak, özel bir öğretmenin sağ-

layabileceğinin dışında bir bilgi temin edebilirdi. Tüm bunların entelektüel faaliyetler ve sanat üzerinde derin bir etkisi oldu. Yüksek kültür sadece dinle ilgili olmakla kalmadı, çok belirleyici olan dini varsayımlar çerçevesinde şekillendi. "Sanat, sanat içindir," sloganı hiçbir zaman ortaçağın erken döneminde olduğu kadar anlamsız olamazdı. Tarih, felsefe, teoloji ve tüm aydınlanma kutsal kültürün idamesi için kullanıldı. Bununla birlikte, ne kadar daraltılmış olsa da, ilettikleri Yahudi kültürü değil klasik kültürdü.

Bunların hepsi çok genel bir anlatımdır. Tekrar hatırlamamız gerekir ki, hem teolojik hem de istatistiki olarak çok daha önemli görülen şeyler, (ve gerçekten de kilisenin yaptığı en önemli şeyler olan) günlük nasihatler, öğretim, evlendirme, vaftiz, günah çıkarma ve dua işleridir. Bunlar, kilise görevlerinin ifası etrafında dönen tüm dini ve dünyevi hayatın yürütülmesiydi. Kilise yüzyıllar boyunca inananların çoğu zaman sihirden açık şekilde ayırt edememiş olabileceği güçler sergilemişti. Kilise bunları barbar bir dünyayı uygarlığa yönlendirmek için kullandı ve bunu yaparken muazzam bir başarı sağladı. Ancak biz bunun nasıl yapıldığı konusunda çok az doğrudan bilgiye sahibiz.

YAŞAMIN İDAMESİ

Kilisenin sosyal ve ekonomik gerçekliği konusunda bilgimiz çok daha fazladır ve bu son derece büyük bir gerçekliktir. Büyük bir toprak sahibi olarak kilise, toplumun zenginliğinin çoğunu kontrol ediyordu. Geliri her şeyden önce topraktan geliyordu ve bir manastır veya rahipler meclisi çok büyük bir araziye sahip olabiliyordu. Tüm bunlar o günlerin ekonomisi konusunda bilgileri seçip alabileceğimiz belgelerin üretilmesini sağlamıştır. Uzun bir süre Avrupa'da yaşayanlar çok ilkel kalmıştı. Antikçağın sonlarında Avrupa'nın her yerinde ekonomik hayat zayıflamış ve bazen de çökmüştür. Herkes bu gerilemeyi aynı şekilde hissetmedi. En gelişmiş ekonomi sektörleri tamamen mahvoldu. Para ekonomisinin yerini takas aldı ve gümüş para tekrar dolaşıma girdiği zaman dolaşımda –özellikle küçük paralar için– fazla sikke bulunmuyordu. Baharat ortalama beslenmeden çıktı, şarap lüks mal haline geldi; insanların çoğu ekmek ve bulamaç yedi, bira ve su içti. Kâtipler artık zor bulunan papirüs yerine yerel olarak bulunabilen parşömen kullanmaya başladılar. Bu bir avantaj olacaktı, çünkü büyük ve ekonomik olmayan dokunuşlar gerektiren papirüs yerine parşömen üzerine miniskül yazı kullanmak mümkündü. Ekonomik çöküş kentleri mahvetti ve ticaret dünyası ortadan kalktı. Bizans ve Uzak Asya ile temas devam etti, ama Arapların Kuzey Afrika kıyısını ele geçirdikleri 7. ve 8. yüzyıllarda Batı Akdeniz ticareti büyük ölçüde küçüldü. Daha sonra, gene Araplar sayesinde bu ticaret tekrar canlandı (bunun bir işareti de hareketli

bir köle ticaretiydi ki bunların çoğu Slavdı ve bu isim *–slave–* zorla çalıştırılan insanlar için genel olarak kullanılır oldu. Kuzeyde de, büyük İskandinav tüccarlarla belli bir değişim yapılmaktaydı, fakat çoğu Avrupalı için hayatını kazanmak tarım anlamına geliyordu.

Uzun bir süre boyunca umut edilebilecek en fazla şey geçimlik üretimdi. Tohumun ve emeğin karşılığında, modern standartlara göre gülünç denilebilecek kadar az olan verimin artırılması için eldeki yegâne yollar hayvan gübresi ve yeni toprakların tarıma açılmasıydı. Bunu değiştirecek olan tek şey yüzyıllar boyunca büyük emek verilecek olan hayvancılıktı. Fakirliğin kol gezdiği arazilerin bodur ve iskorbüt hastalığına yakalanmış insanlarıyla birlikte yaşayan hayvanlar da açlıktan çelimsiz düşmüş küçük yaratıklara benziyorlardı. Yağ için, daha şanslı köylüler domuzdan yararlanıyor, güneydekiler zeytinyağı kullanıyordu. Topraktan elde edilen enerji dönüşü artmaya başlamıştır, ancak bu 10. yüzyılda protein içeren bitkilerin ekilmeye başlanmasından sonradır. Bunu takiben teknolojik gelişmeler meydana gelmiştir. Değirmenlerin sayısı ve ağırlıkları artmış; tekerlekli saban, kuzey ovalarının daha verimli ama ağır, rutubetli ve yapışkan topraklarının ekilebilir hale gelmesini sağlamıştır. Yeni sabanları çekmek için büyük öküz timleri gerektiği için rotasyon sistemi geliştirilmiştir. Bireylerin işlediği küçük toprak parçaları yerel topluluğa ait iki veya üç sahaya dağılmış durumdaydı. Her sahadaki tüm toprak parçaları, saban timlerinden en iyi şekilde yararlanmak üzere aynı zamanda sürülüyor veya nadasa bırakılıyordu. Bu, Avrupa'da o zamana kadar bilinen tüm ekim yöntemlerinden daha etkiliydi. Daha çeşitli ürünler de bu gelişmenin başka bir sonucuydu. Bu ürünler arasında atları beslemek üzere daha fazla üretilen yulaf vardı ve bu sayede atlar öküzlerin yerine kullanılabiliyordu. Atların bu şekilde kullanılması, kısa sürede daha iyi koşum takımları ve özellikle de araba falakasının icadının yolunu açtı. 1000 yılına gelindiğinde tarım büyük değişim işaretleri göstermeye başlamıştı.

Yaklaşık rakamların bile belirlenmesi neredeyse olanaksız olsa da, bu gelişmeler, muhtemelen Roma dönemindeki Batı Avrupa'dan daha ufak bir nüfusu besleyip idame ettirdi. Her halükârda, 11. yüzyıla kadar, çok yavaş bir nüfus artışından daha fazlasını gösteren deliller bulunmamaktadır. O dönemde Batı Avrupa'nın nüfusu kırk milyona yaklaşıyor olabilir ki, bu rakam günümüzdeki İngiltere'nin nüfusundan daha azdır. Bu az nüfuslu dünyada toprağa sahip olmak ya da buna erişim olanağı, sosyal düzenin en önemli belirleyicisiydi. Bir şekilde, yavaş fakat mantığa uygun olarak, barbar toplumların savaşçıları da toprak sahibi oldular. Bunlar Kilise önderleri ve krallarıyla birlikte yönetime hâkim olan sınıfı oluşturuyordu. Toprak sahipliği sadece kira ve vergi değil, aynı zamanda yargılama hakkı ve işgücü olarak alınan hizmetleri de sağlıyordu. Toprak sahipleri lordları (feodal efendileri) oluşturuyordu ve zamanla bu statüleri verasetle sürmeye başlarken, savaşçı olarak yiğitlikleri ve becerileri de daha az vurgulanır oldu. Bazılarına kral veya büyük bir prens tara-

fından toprak bahşedildi. Bu ayrıcalığı hizmetle geri ödemeleri beklenmekteydi. Belirli yükümlülükler karşısında ekonomik olarak yarar sağlanabilecek mülklerin bahşedilmesi çok yaygın bir uygulamaydı ve bu fikir daha sonra insanların Avrupa ortaçağına bakarak "feodalizm" adını verdiği olgunun özünü oluşturuyordu, ancak feodalizm terimi hiçbir ortaçağ insanı tarafından kullanılmadı çünkü o dönemde henüz icat edilmemişti.

Feodal bağımlılıklar

İmparatorluğun son zamanlarında ya da Merovenjlerin Galyası'nın buhranlı dönemlerinde Roma ve Cermen gelenekleri bir lorda tabi olmayı gerektiriyordu. Bu sebeple koruma sağlaması için kendilerini büyük bir lorda "tavsiye ediyor" ve bunun karşılığında lorda özel bir sadakat ve hizmet sunuyorlardı. Bu, Cermen toplumunun uygulamalarına hiç de ters değildi. Karolenjler döneminde kralın vasallarının ona saygılarını açıkça göstermeleri yaygın bir uygulamaydı. Lordlar bu özel törenlerle çoğu zaman kamu önünde özel hizmet yükümlülüklerini kabul ediyorlardı. O lordlarıydı, onlar da onun adamlarıydı. Bununla birlikte vasalların da vasalları vardı ve bir adamın lordu olan, diğer bir lordun adamı olabiliyordu. Teorik olarak yükümlülük ve kişisel hizmetlerden oluşan bir zincir, kraldan güçlü adamlar ve onların hizmetkârları aracılığıyla en aşağıdaki özgür adama kadar uzanabilirdi. Ve doğal olarak bu durum karmaşık ve çelişen taleplerin ortaya çıkmasına neden olabilirdi. Bir kral bile, bazı toprakları itibariyle bir başka kralın vasalı olabilirdi. Bu zincirin en sonunda yer alan köleler muhtemelen Güney Avrupa'da kuzeyden daha fazlaydı. Ama her yerde sayıları azalma eğilimi gösteriyor ve marjinal şekilde serf statüsüne doğru çıkıyordu. Bunlar malikânenin toprağına bağlı, ama bazı haklardan tamamen yoksun olsalar da özgür olmayan kişilerdi.

Avrupa'daki toprakların çoğu feodal bir lorda yükümlülüğü olan *fief*lere bölünmüş olsa da –feodalizme adını veren *feuda* budur– özellikle Güney Avrupa'da bu anlamda feodal olmayan önemli bölgeler vardı. Ayrıca, toprakları için yükümlülükleri olmayan, özgür toprak sahipleri de vardı ve bazı ülkelerde sayıları daha çoktu. Bununla birlikte ortaçağ uygarlığının belirleyici özelliği, toprağa bağlı sözleşme yükümlülükleriydi. Kurumlar da lord veya vasal olabilirdi, örneğin bir toprağı kullanan kişi, arazilerinde bulunan malikânesi için bir manastırın başrahipliğine (ya da başrahibeye) bağlı olabileceği gibi, bir katedralin din adamları topluluğu ya da bir keşişler cemaati de bir kralın vasalı olabilirdi. Karmaşıklık ve belirsizlik olasılığı oldukça büyüktü. Fakat bir üst ile ast arasındaki yükümlülük değişiminin ana olgusu tüm sosyal yapıya yayılmıştı. Bu durum ortaçağ toplumunun anlaşılmasının bir anahtarıdır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz durum savaşçının masrafları ve şatosunun inşası için gerekli kaynakların köylüden çekilip alınmasını meşru kılmaktaydı. Avrupa'nın

aristokrasisi buradan doğdu. Uzun bir süre boyunca sistemin askeri fonksiyonu son derece önemliydi. Alanda personel hizmeti gerekli olmadığı zamanlarda bile, vasallara ait savaşçılarının hizmeti (ve sonraları da adam kiralamak için paraları) gerekliydi. Askeri becerilerden en önemlisi at sırtında zırhlı olarak savaşmaktı. Avrupa'da 7. veya 8. yüzyılın bir noktasında üzengi kullanılmaya başlandı ve o tarihten itibaren, onu etkisiz kılacak silahlar ortaya çıkıncaya kadar muharebe alanlarının hâkimi oldu. Söz konusu teknik üstünlükten, ya lord tarafından doğrudan geçimi karşılanan ya da onları ve atlarını beslemek için kendilerine bir malikâne tahsis edilen profesyonel atlıların oluşturduğu şövalye sınıfı ortaya çıktı. Bu, ortaçağdaki savaşçı aristokrasinin ve yüzyıllar boyunca Avrupa değerlerinin bir başka kaynağı olacaktı. Fakat uzun bir süre boyunca şövalye sınıfına geçmek çok zor değildi.

Ortaçağ kralları

Bir kralın vasalları üzerindeki kontrolü, bu vasalların kendilerine bağlı olanlar üzerindeki kontrolünden daha az olabilirdi. Bu kişi ister laik bir güç sahibi, ister piskopos olsun, sıradan bir adamın hayatında uzak ve muhtemelen hiç görmediği bir kral veya prensten çok daha büyük bir yer tutacak ve daha önemli olacaktı. 10. ve 11. yüzyıllarda, büyük güç sahiplerinin baskısı altında olduğu açıkça görülen kralların örnekleri Avrupa'nın her yerinde görülmektedir. Bunun en az problem yarattığı ülke monarşist geleneğin en güçlü olduğu Anglo-Sakson İngilteresi gibi görünmektedir. Bununla birlikte kralların her yerde kendilerine mahsus güçleri vardı. Makamları eşsiz olup, kutsal ve karizmatik otoriteleri kilisenin meshetmesiyle teyit edilmişti. Krallar, etraflarındaki özel debdebe ve törenlerle başkalarından ayrılmışlardı ki, bunlar, ortaçağ yönetimlerinde günümüzdeki bürokratik kırtasiyecilik gibi bir rol oynardı. Buna ek olarak kralın kendisine ait büyük özel malikâneleri vardı ve istediğini yaptırma konusunda güçlü bir konumdaydı.

Her zaman teknik veya hukuki anlamda değil ama kelimenin normal anlamıyla erken dönem ortaçağ toplumunda krallar ve büyük güç sahipleri dışında kimse fazla bir özgürlüğe sahip değildi. Günümüzde normal kabul ettiğimiz şeylerin çoğunun olmadığı bir dünyada günlük hayat kısıtlı ve kapalıydı. Meslek sahibi olmayan bir kişinin dua etmek, savaşmak, avlanmak, çiftçilik yapmak ve başkalarının onun için çiftçilik yapması için bir malikâneyi yönetmek dışında yapabileceği bir şey yoktu. İşin sonunda, kilise dışında girilebilecek bir meslek olmadığı gibi, günlük hayatın yeknesak tarzı içinde yenilik olanakları da çok sınırlıydı. Sosyal merdivenin daha alt basamaklarına indikçe, seçme olanakları daha da kısıtlanıyordu. Kadınların seçenekleri ise daima erkeklerden daha azdı. Bu durum ancak ekonomi büyürken ticaretin ve kent hayatının da zamanla canlanmasıyla değişecekti.

12. YÜZYILIN BELİRLEYİCİ SORUNU: YETKİLENDİRME MESELESİ

Ortaçağın ileri döneminde kilise üstünlüğünün başlı başına bir tehlike kaynağı olması bir paradokstur. Din adamları devlet işlerine daha fazla karıştıkça kilisenin gerçek –yani Tanrı'ya tapınmak ve ruhların kurtarılması– amacından saptırılması ve hükümdarları destekleyecek basit bir araç olarak kullanılma tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu tehlike "Yetkilendirme Mücadelesi" adı verilen büyük bir çatışmanın arkasında yatmaktaydı. Burada papalar ile dünyevi liderler; yetkilendirme, yani bir piskoposa, kendi bölgesinde yetki verecek olan makamın belirlenmesi konusunda karşı karşıya gelmişlerdi. Bir anlamda bu mesele hiçbir zaman çözüme kavuşmamıştır: Bu Batı Avrupa tarihinde son sözü devletin mi yoksa kilisenin mi söyleyeceği konusuna içinde bulunduğumuz yüzyıla kadar süregelen uzun bir mücadelenin ilk karşılaşmalarından biriydi. Bu, Avrupa'nın büyük ölçüde faydalandığı bir mücadeleydi çünkü zamanla bazı kişiler ikisinin de son söze sahip olmamasının belki de daha iyi olabileceğini ve bazı şeylerin etkilediği bireylerden başka birine bırakılamayacak kadar önemli olduğunu düşünmeye başladı. Bu fikir bir kez kökleştikten sonra, liberalizmin bireyin özerkliği ile ilgili olan merkezi fikrinin doğduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, "yetkilendirme mücadelesi"nin esas aşamaları sadece yarım yüzyıl kadar sürmüş ve mesele hiçbir şekilde açığa kavuşmamıştı. Çatışmanın bazı yönlerinde dolaylı olarak var olan "kilise" ve "devlet" ayrımı, ortaçağ insanının kafasında modern anlamına yakın bir halde asla düşünülemezdi. Ortada olan birçok özel konu üzerinde oldukça kısa sürede antlaşmaya varıldı ve birçok din adamı Roma'daki papa yerine kendi dünyevi hükümdarlarına daha fazla sadakat duydular. Üzerinde tartışılan konuların çoğu son derece maddi hususlardı ve daha çok Kutsal Roma İmparatorluğu'nun toprakları olan Almanya ve İtalya'da hem kraliyet hem de dini yönetimlerin kadrolarını sağlayan yönetici sınıf içerisinde güç ve zenginliğin paylaşımıyla ilgiliydi.

Yetkilendirme mücadelesinin en meşhur muharebesi 1073 yılında Papa VII. Gregory'nin seçilmesinin hemen ardından yapıldı. Hildebrand (bu Gregory'nin seçilmeden önceki ismiydi ve bu nedenle onun politikaları ve dönemi için bazen "Hildebrandine" nitelemesi kullanılır) her ne kadar kişi olarak son derece sevimsiz bulunsa da, büyük bir kişisel ve ahlaki cesareti olan bir papaydı. Bütün hayatı boyunca Batı Hıristiyanlığında papalığın bağımsızlığı ve hâkimiyeti için mücadele etmişti. Reform konusu bir ahlak ve tutum konusu olmaktan çıkıp bir politika ve kanun meselesi halini alınca Hildebrand çatışmayı önlemekten çok kışkırtma yoluna gitmişti. Muhtemelen de çatışma kaçınılmazdı.

Birçok kilise adamı yıllardan beri kilisenin bir reforma ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. Din adamlarının diğerlerinden farklı bir hayat yaşaması gerektiğini düşünü-

yorlardı: Onlar Hıristiyanlık içerisinde farklı bir topluluk olmalıydı. Dini görevlerin satın alınmasına, rahiplerin evlenmesine ve işlerine karışılmasına karşı çıkıyorlardı. Belki, imparatorların da er veya geç kendilerini papalık ile çatışma halinde bulmaları kaçınılmazdı. İtalya'da imparatorluğun müttefikleri, kendilerine bağlı olanları ve savunacakları çıkarları vardı. 10. yüzyıldan beri hem imparatorların papalık üzerindeki denetimi hem de resmi otoriteleri düşüşe geçmişti. Papaların seçimi için getirilen yeni bir usul imparatorlara teorik bir vetodan başka bir yetki bırakmamıştı. İki güç arasındaki işlerlik kazanmış ilişki bozulmaktaydı.

VII. Gregory gelenekselleşmiş olan imparatorluk onayını almadan tacını giydi, sadece keyfiyetten imparatora haber vermekle yetindi. İki yıl sonra yetkilendirme konusunda bir kararname yayımladı. Burada ne söylendiği günümüze tam olarak intikal etmemiştir fakat herhangi bir dünyevi kişinin bir dini kişiyi, piskoposluk veya diğer bir dini makama getirmesini yasakladığı bilinmektedir. Gregory aynı zamanda dini görevlerin satılmasında suçları olduğu gerekçesiyle imparatorun bazı dini danışmanlarını afaroz etti. Hepsinin üzerine, imparatoru huzuruna çıkmak üzere Roma'ya çağırdı.

IV. Henry bir Alman sinodu toplayıp Gregory'nin görevden alındığını ilan ederek buna yanıt verdi. Ama bu onun afaroz edilmesiyle sonuçlandı. Eğer Almanya'da papanın desteğini alan güçlü düşmanları olmasaydı bu o kadar da önemli olmazdı. Henry sonunda pes etmek zorunda kaldı. Utanç içinde Canossa'ya geldi ve Gregory onun pişmanlığını kabul edinceye kadar yalınayak karda bekleyerek dini ve dünyevi otoriteler arasındaki en dramatik çatışmalardan birini yaşadı. Fakay Gregory gerçekte kazanmamıştı. Onun, papa tarafından uygun ya da layık görülmedikleri takdirde kralların görevden alınabilecekleri şeklindeki iddiası, ahlaki ufukları sadakat yemini fikriyle sınırlanmış kişiler tarafından düşünülemeyecek kadar yıkıcı görülmüştü ve bu hiçbir kral tarafından kabul edilemezdi. Bunu izleyen elli yıl boyunca yetkilendirme sorunu ön planda olmaya devam etti. Ne var ki Gregory din adamları ile laikleri daha önce hiç olmadığı kadar birbirinden ayırdı. Ayrıca papalık gücünün ayrılığı ve üstünlüğü için daha önce hiç görülmemiş iddialara bulundu. Diğer papalar istikrarlı olarak papalık iddialarını öne sürüp kilisenin idari mekanizması olan *curia*'yı inşa ettikçe iki yüzyıl daha bu konu gündemde olmaya devam edecekti. *Curia*, İngiliz ve Fransız krallarının iç yönetimine benzeyen bir Roma bürokrasisiydi. Bu mekanizma aracılığıyla papanın kilise üzerindeki hâkimiyeti kuvvetlendi ama bu arada papalık hukuku ve yargılama hakkı da öyle bir gelişme gösterdi ki, hukuki anlaşmazlıklar yerel kilise mahkemelerinden alınarak papalık hâkimlerinin önüne götürülmeye başlandı.

Papalık monarşisi

Yetkilendirme mücadelesi gündemden düştükçe laik prensler Roma'ya karşı daha olumlu bir tutum almaya başladı. Her ne kadar İngiltere'de dini ayrıcalıklar ve toprak kanunundan muafiyetle ilgili çok ilginç bir çatışma, bir Canterbury başpiskopo-

sunun öldürülmesiyle (ve daha sonra da aziz ilan edilmesiyle) sonuçlanmışsa da, kilisenin durumu fazla tartışma konusu yapılmadı. Bununla birlikte bazı din adamları bile papalık otoritesinin kuvvetlendirilerek teyit edilmesini büyük bir hoşnutsuzlukla karşıladılar. Tüm kiliseye ait konseylerin, kanunlarını belirleme konusunda papadan daha fazla hakları olduğuna inanıyorlardı ve bu 15. yüzyılda büyük bir ayaklanmaya –konseyler hareketine– yol açacaktı. Diğerleri, birçok noktada İncil (ya da başka bir otorite) bir neden gösteriyorsa, papanın otoritesinin bir kenara bırakılabileceğini söylüyorlardı. Bu türden ve birçok başka fikir sonunda hem reform hem de sapkınlık olarak nitelenen hareketlere yol açtı.

Bu tür karışıklıklar, *friar* adı verilen yeni bir tür din adamı kategorisinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlar keşişler gibi bir "Kural"a bağlı dini tarikatların üyesiydiler ama bir manastırda yaşamak yerine dünyayı geziyor, vaaz veriyor ve öğretiyorlardı. Bunlara "mendicants" (yani dilenciler) adı veriliyordu çünkü sadece ianeye dayanıyorlardı. Kurulan ilk iki tarikat en önemlileriydi: Fransiskenler (İtalyan Aziz Francis'in adından) ve Dominikenler (İspanyol Aziz Dominic'in adından). Fransiskenler özellikle fakirlere yönelik bir misyon üstlenmiş, bazıları neredeyse bir sosyal devrimin savunucusu haline gelmişti. Dominikenler biliminsanlarıydı ve vaaz (hâlâ vaizler tarikatı olarak anılırlar) yoluyla sapkınlıklara karşı savaşma konusuna eğilmişlerdi. Ama sapkınlığı izlemek için yeni bir soruşturma mekanizması da oluşturmuşlardı ki buna engizisyon deniyordu. Dominikenlerin gerçek yüzünün hangisi olduğunu tayin etmek kolay değildir: Ortaçağın en büyük Hıristiyan düşünürü olan ve tüm bilgiyi Aristoteles düşüncesi çizgisinde anlaşılabilir hale indiren Sicilyalı Aziz Thomas Aquinas mı? Yoksa 15. yüzyıl İspanyası'nda sapkınları ve Yahudileri cezalandırıp mallarını yağmalayan İspanyol Torquameda mı?

Bu dönemde kilisenin kanatları altında ortaya çıkan yeni ve önemli bir kurum da üniversiteydi. Bolonya, Paris ve Oxford ilk üniversitelerdi ve 1400 yılına gelindiğinde Batı Avrupa'da üniversite sayısı elliyi aşmıştı. Bunlar din adamlarının genel eğitim standartlarını hızla yükseltirken, yönetici de yetiştirdiler ve bu nedenle bazen hükümdarlardan özel ayrıcalıklar ve bağışlar aldılar. Daha sonraki bir tarihte din adamı olmayanlar da üniversitelere gelerek eğitim almak istedikleri zaman da bu kurumlar –daha sonra uzun süre olmaya devam edecekleri gibi– genelde ne öğretileceği konusunu öneren kilisenin kontrolü altında olacaklardı. Bunun sonucunda üniversiteler dinin ortaçağ toplumlarına nüfuz etmesinde büyük bir güç oldular. Yüzlerce yıl boyunca Avrupa'daki eğitimli adamlar, Çin'dekilerin Konfüçyüs'ten kaçamamaları gibi, kilise tarafından belirlenen yolun dışında düşünemediler.

Avrupa'nın ilk denizaşırı hamlesi: Haçlı Seferleri

Osmanlı saldırısının İslamın hâlâ ne kadar tehlikeli olabileceğini ortaya koymasından çok önce, "Franklar" Yakındoğu'da taarruza geçmişlerdi. 11. yüzyılda Nor-

manlar, Sicilya ve Güney İtalya'yı Araplardan hemen hemen tümüyle geri almışlardı. Bundan kısa bir süre sonra, 1095 yılında papa, Haçlı Seferleri adı verilen büyük seferlerden ilkinin fikrini ortaya attı. Amacı kutsal toprakları –Filistin'i– Müslümanların elinden almaktı ve gerçekten önemli olan dört Haçlı Seferi yapılacaktı. İlk sefer sonucunda Kudüs geri alındı ve burası yetmiş yıl boyunca Araplar tarafından geri alınamadı. Bundan önce bir Alman imparatoru ile bir Fransız kralının yer aldığı İkinci Haçlı Seferi (1147-1149) yapıldı. Bu sefer Ren bölgesindeki Yahudilerin katliamı ile başladı ve felaketle bitti. Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) büyük bir Müslüman askeri olan Selahaddin tarafından 1187 yılında Haçlılardan alınmış olan Kudüs'ü tekrar ele geçirmeyi amaçlıyordu. Bu sefere İngiliz Kralı Arslan Yürekli Richard'ın, Fransa kralı ve (Filistin'e giderken yolda boğulan) Alman imparatoruyla birlikte katılmasına rağmen, sonucu başarısızdı. Nihayet 1202 yılında Dördüncü Haçlı Seferi (bu kez kralsız olarak) yola çıktı. Bu sefer, Venedikliler tarafından finanse ediliyordu ve ilk andan itibaren Bizans'ın içişleriyle karmakarışık bir hal alarak amacından saptı. Bunun sonucu da İstanbul 1204 yılında Haçlılar tarafından korkunç bir şekilde yağma edildi. Burada yıllarca sürecek bir "Latin İmparatorluğu" kuruldu. Bu utanç verici olayı takiben –sonuçta Bizanslılar Hıristiyandı ve Haçlı Seferleri bir anlam taşıyorsa bu kuşkusuz ki inancın korunmasıydı– birkaç sefer daha yapıldı fakat seferlerin büyük çağı sona ermişti. Bir daha asla Filistin'i geri alacak gibi görünmüyorlardı.

Haçlı Seferleri

Genel anlamıyla, "Haçlı Seferleri" Batı Hıristiyanlığı tarafından kutsal yerleri İslam hükümdarlarının elinden kurtarmak için kutsal topraklara doğru girişilen bir dizi sefere verilen isimdir. Bunlara katılanlara papa tarafından ruhani mükâfat garantisi ile endüljans (ölümden sonra arafta geçirilecek zamanın azaltılması) ve sefer sırasında ölüm halinde din şehidi payesi verileceği garanti edilmişti. İlk dört Haçlı Seferi en önemlileridir ve Haçlı Seferleri dönemi olarak düşünülen çağı oluşturur.

MS 1095	II. Clermont Konsili'nde Birinci Haçlı Seferi ilan edilir. Bunun sonucunda:
1099	Kudüs ele geçirilerek Latin krallıkları kurulur.
1144	Selçuklu Türkleri Urfa kentini Hıristiyanlardan alır ve bu olay Aziz Bernard'ı yeni bir sefer çağrısı yapmaya yönlendirir (1146).
1147-1149	İkinci Haçlı Seferi başarısız olur (yegâne önemli sonucu Lizbon'un bir İngiliz filosu tarafından ele geçirilmesi ve Portekiz kralına transfer edilmesi olmuştur).
1187	Selahaddin İslam adına Kudüs'ü geri alır.

1189	Kudüs'ü geri almayı başaramayan Üçüncü Haçlı Seferi'nin başlatılması.
1192	Selahaddin hacılara Kutsal Mezar Kilisesi'ne girme izni verir.
1202	Son büyük sefer olan Dördüncü Haçlı Seferi. 1204 yılında İstanbul'un Haçlılar tarafından ele geçirilip yağmalanmasıyla sonuçlanır ve burada bir "Latin İmparatorluğu" kurulur.
1216	Beşinci Haçlı Seferi Mısır'da Dimyat ele geçirilir ve kısa süre sonra tekrar kaybedilir.
1228-1229	İmparator II. Frederick (afaroz edilmiştir) bir Haçlı Seferi düzenler ve Kudüs'ü ele geçirerek kendini kral ilan eder.
1239-1240	Theobold of Champagne ve Richard of Cornwall tarafından girişilen Haçlı Seferleri.
1244	Müslümanlar Kudüs'ü tekrar alır.
1248-1254	Fransa Kralı IX. Louis Mısır'a düzenlediği bir Haçlı Seferi'nde esir düşer, fidye ile kurtarılır ve hac için Kudüs'e gider.
1270	IX. Louis'in ikinci seferi Tunus'adır ve orada hayatını yitirir.
1281	Doğu Akdeniz'de son Frank kalesi olan Akka İslam güçlerinin eline geçer.

Haçlı Seferi adı verilen birçok sefer daha yapılmış olup bunların bazılarına resmen bu isim verilmiştir. Bazıları Hıristiyan olmayan halklara (İspanya'daki Mağribiler ve Slav halkları), bazıları sapkınlara (örneğin Albigenses), kimileri de papalığa ters düşen kralla-ra karşı yönlendirilmişti. Ayrıca Yakındoğu'ya başka sonuçsuz seferler de yapıldı. 1464 yılında II. Pious bu bölgeye son bir sefer yapmak üzere destek bulmayı başaramadı.

Haçlı Seferlerinin ortaya çıkardıkları, yapmayı başaramadıklarından çok daha önemlidir. Batı Hıristiyanlığının kazandığı yeni bir bakışın ve mizacın en çarpıcı ifadesi olmuştur. Bunlar gerçek bir dini coşkuyla ayakta kalmış, binlerce yoksul kişi onlarla birlikte yola çıkmış ve çoğu cehaletleri ve yolda onları bekleyen şeylere karşı hazırlıksız oldukları için sefillik içinde mahvolmuşlardır.

Haçlı seferleri 11. yüzyıldaki dini canlanmanın bir cephesini oluşturmuş ve Doğu ile Batı Hıristiyanlığı arasındaki farklılığı da aydınlatmıştır. Doğu için İslama karşı mücadele sadece dinle alakalı değildi, aynı zamanda güç, politika ve daha önceleri Bizans'a ait olan topraklarla ilgiliydi. İmparatorluk ve halifelik, tıpkı Roma ile İran'ın yaptığı gibi, birbirlerini büyük birer güç olarak kabul ederek öyle davranıyorlardı. Aralarındaki dini farklılıklar çoğu zaman diğer konuların gerisinde kalıyordu.

Haçlılara katılanlar sadece dini amaçlar taşımıyordu. Birçoğunun hiç de saygıdeğer sebepleri yoktu ve seferlere yağma veya tercihen toprak elde etmek için katılıyorlardı. Norman şövalyelerinin Anglo-Sakson İngilteresi'ne ve Arapların elindeki

Sicilya'ya kendilerine malikâne bulmak için gitmişlerdi, birçok Haçlı askeri de ilk seferin sonrasında kurulan dört "Latin Krallığı" veya 1204 yılında ortaya çıkan "Latin İmparatorluğu"nun kendilerine bir gelecek temin edeceğini düşünüyordu. Bu açıdan bakıldığı zaman Haçlılar Avrupa'nın doymak bilmez denizaşırı emperyalizminin ilk örneğiydi. Daha sonraki zamanlarda sık sık olduğu gibi, burada da asil ve aşağılık hedefler, uzak ve egzotik çevrelerde Batı kurumlarını yerleştirmek isteyen adamların zihinlerinde karmakarışıktı. Bunu vicdanları rahat bir şekilde yaptılar çünkü hasımları Hıristiyanlığın en kutsal kabirlerini ele geçirmiş dinsizlerdi. Ortaçağın çok meşhur bir şiiri olan *Roland'ın Şarkısı*, "Hıristiyanlar haklıdır, kâfirler haksız," derken bu tür bir düşünceyi özetlemekteydi.

İslam kendini toparladıktan sonra Haçlıların kurduğu devletler hızla çöktü. Avrupa İslam kültürünün sunduğu her şeyi reddetmemekle birlikte, Müslüman ve Hıristiyan arasındaki düşmanlık da yoğunlaştı. İspanya ve Sicilya aracılığıyla Avrupa İslamın verebileceği çoğu şeyi özümsedi ki bunlar Cordoba'daki büyük Arap âlimlerinin aracılığıyla geçen Yunan öğretisi olabileceği gibi, Haçlıların dönerken getirdikleri ipekli kumaşlar, parfümler, yeni yiyecekler ve (Avrupalıların çok ihtiyaçları olması gereken) daha fazla banyo yapmak gibi şeylerdi. Fakat İslamın tutumu sertleşti. Müslüman liderlerine sadakatsizlik göstermiş olan Hıristiyan tebaa Doğu Akdeniz'e İslam yönetiminin dönmesiyle birlikte sıkıntıya düştü ve bölgenin çok eski Hıristiyan toplulukları azalmaya başladı, çoğu halde de tamamen yok oldu.

Haçlı Seferleri Hıristiyanların bakışını da değiştirdi. Haç adına uzaklara gidip fetih yapma konusunda gösterdikleri kararlılık, daha sonraki Avrupalıların dünyaya dağılıp onu ele geçirmeleri sırasında duydukları güvenin psikolojik köklerinden biri olabilir. Daha sonraki bu insanlar da Haçlılar gibi, doğrunun kendi taraflarında olduğunu ve bunu hâkim kılmak için güç kullanmaları gerektiğine inanıyorlardı. Bu ruh kendisini İspanya'da da gösterdi. Coğrafya, iklim ve Müslümanların bölünmüş olmaları gibi faktörler, İslam fetihlerinden sonra Hıristiyanların yarımadada varlıklarını sürdürmesini sağladı. Asturias ve Navarre'de Hıristiyan prensler veya şefler ayakta kalmışlardı. Daha sonra Şarlman tarafından İspanyol sınır bölgesinin kurulması ve bunun yeni Barselona kontlarının liderliğinde büyümesiyle İslami İspanya'dan parçalar koparmaya başladılar. Asturias bölgesinde Navarre Krallığı'nın yanında yerini alacak olan bir Leon Krallığı kuruldu. 10. yüzyılda Hıristiyanlar birbirine düşünce Araplar tekrar onlara karşı ilerleme sağladılar. Hepsinden önemlisi yüzyılın en son bölümünde Arap fatihi el-Mansur; Barselona, Leon ve 998 yılında bizzat Santiago de Compostela türbesini ele geçirdi. Ne var ki yıllar içerisinde Hıristiyan İspanya bir araya gelmiş ve İslami İspanya birliğini yitirmişti. İspanya için, Hıristiyanlık her şeyin ötesinde millet olmanın potasıydı ve medeniyetlerin çatışması bunu ateşleyecek enerjiyi sağladı. Bunu izleyen ve uzun süren yeniden fetih İspanyollar için gerçekten yüzyıllar süren bir Haçlı Seferi'ydi.

DOĞU AVRUPA

Avrupa'nın doğu sınırlarında da Doğu Akdeniz ve İspanya'daki saldırgan ve dürtücü ruh iş başındaydı. Bununla birlikte bu ruh çoğu zaman diğer Hıristiyanlara karşı kullanılıyor ve büyük bir halk hareketi tarafından destekleniyordu. Hikâye Şarlman'ın fetihlerine kadar geri gitmektedir. Şarlman hayatının büyük bölümünü seferlerde geçirmişti. Büyük imparatorun durumu önemli ölçüde yayılmaya bağlıydı. Kraliyet hazinesini doldurmak için toprak gerekliydi ve Frank asilzadeler de ancak malikâneler verilmek suretiyle mutlu tutulabiliyordu. Şarlman'ın savaşlarından bazıları, komşu Hıristiyan halkları onun kontrolüne soktu, fakat diğerleri uzaklardaki pagan halkların karşısındaydı. Elbe ile Ren arasında yaşayan Saksonlar, Bavyera ve Frisia bölgelerinin kontrolünü tehlikeye attıkları için Franklar tarafından fethedildiler ve Hıristiyanlaştırıldılar. Macaristan Ovası'nda yaşayan putperest Avarlar da yaptıkları akınlarla daha büyük bir tehdit oluşturuyorlardı. Ama onlar da hizaya getirildiler.

1100 ile 1400 yılları arasında Frankların doğuya ilerlemeleri büyük bir halk hareketi haline geldi. Almanlar, Prusya ve Polonya kırlıklarını kolonize edip kentler inşa ederek buradaki ırksal, ekonomik ve kültürel hareketi değiştirdiler. Sürekli olarak Slav topraklarına yürüdüler, böylece Doğu Avrupa'da Slav ve Tötonlar arasında bir mücadele başladı ve bu mücadele henüz sona ermemiş olabilir. Bu konudaki son büyük dönüm noktası İkinci Dünya Savaşı sonunda Polonya topraklarından muazzam sayıda Almanın sürgün edilmesidir (1944 ile 1952 arasında yaklaşık yedi milyon kişi buradan gitti) ki bu Almanların yüzyıllar boyunca sürdürdüğü büyük ortaçağ ilerlemesinin tersine dönmesiydi. Bu konuda önemli bir rol oynayan Töton Şövalyeleri manastır yemini etmiş olan tarikat askerleriydi ve Hıristiyan ibadetlerini at sırtında, Prusyalı ve Baltık kâfirlerini, yani Hıristiyan Slavları öldürerek yerine getiriyorlardı.

Eski Rusya'nın yükselişi

Almanlar uzun süre Slavların zayıflığından istifade ettiler. 11. yüzyılda sadece Kiev Rusyası dağılmakla kalmamış, onun mirasçısı olan devletler de zor duruma düşmüşlerdi. En büyük Ortodoks müttefikleri olan Bizans zayıfladığı için artık yardıma gelemiyordu ve Rus prensleri Moğollara karşı tek başlarına direnmek zorundaydı. 1240 yılında Kiev'in yağmalanmasını takiben en büyük prenslik olan Moskova onlara ve halefleri olan Altın Ordu Devleti'ne iki buçuk yüzyıl boyunca haraç ödedi. Her ne kadar 13. yüzyıl prenslerinden Aleksander Nevsky, Töton Şövalyelerini başarılı bir şekilde yenilgiye uğrattıysa da, batıdaki tehdit Rusların Almanlara karşı acı duygularını artırıyordu çünkü onların uzlaşmaz Katolikliği ve papanın üstünlüğünü saldırgan bir şekilde ileri sürmeleri Ortodokslar için asla kabul edilebilecek bir şey değildi. Bu nedenle, Rus uygarlığı Batı'dan daha da uzaklaştı. Ağırlık merkezi

Moskova'ya doğru kaydı ki onların prensleri diğer Rus devletlerinden daha despotik bir yönetim sergiliyordu. Bunun nedeni belki de ayakta kalmayı daha iyi başarmaları ve komşuları üzerinde güç sahibi olabilmeleridir. Bu bölgedeki bir başka gelişme de doğuda muazzam bir araziye yayılmış olan ve Polonya, Kiev ve Litvanya Dukalığını içeren yeni bir Katolik devletin kurulmasıydı. Litvanyalılar Katolik olmakla birlikte Almanlara karşı savaşmışlar ve şövalyeleri 1460 yılında Tannenberg'de Almanlara en yıkıcı yenilgilerini yaşatmıştı. Ne var ki Litvanyalılar, hem Tatar hem de Katolik komşularıyla politik oyunlara girerek bir şekilde ayakta kalmayı başaran Moskova Prensliği'ni de taciz ediyorlardı.

Bizans'ın düşüşü Rus tarihinde önemli bir olaydı. Bu tarihten itibaren Ortodoks Hıristiyanlığın tartışmasız merkezi Moskova'ydı. Rus din adamları bunun tanrının iradesi ve kendilerinin "Üçüncü Roma" olduğunu söylemeye başladılar. Bu uygun bir andı çünkü hem Litvanyalılar hem de Tatarlar iç karışıklıklarla parçalanmışlardı. Tarihin bu dönüm noktasında Moskova tahtına yeni bir prens, III. İvan çıktı. Alman Baltık kentlerini Moskova'nın işlerine karışmaya zorlayan Alman tacirleri sınır dışı etti, Tatarların son saldırısını püskürttü ve Moskova'dan daha cumhuriyetçi bir geleneği olan Novgorod'u ülkesine kattı. Bu ülkeye, Fransa ve İngiltere'ye krallık tarafından sağlanmış olan bir tür bütünlüğü kazandırdığı için, haklı olarak Rusya'nın ilk ulusal hükümdarı olarak anılır. İvan bunun yanı sıra, kısa zamanda batıdakilerden farklı türde bir monarşi olarak görülen bir rejim inşa etti. Rus hükümdarı (unvanını aktarırsak) "Tanrının inayetiyle otokrat" idi ve bu Yunanca bir terimin bilinçli bir şekilde kullanılmasıydı. İvan çar olarak adlandırılan ilk Rus hükümdarıydı. Bu da Kayzerlerin mirasına sahip çıkmak için yapılmış başka bir bilinçli iddia idi (ve son Yunan imparatorunun bir yeğeniyle evlenmişti). İvan, 1917'ye kadar sürecek olan bir Rus monarşisinin gerçek yaratıcısıydı ve ardından gelenler imparatorluk ambleminin bir parçası olarak kabul ettiği iki başlı Bizans kartalını kullanmayı sürdürdüler. Tarihe, haklı olarak "Büyük İvan" olarak geçmiştir.

İvan'dan sonra gelen hükümdarlar Litvanyalılara karşı ilk zaferlerini elde ettiler. Moskova prensliği her zaman stratejik bir potansiyele sahipti. Nehir sistemlerinin ve dolayısıyla Rusya'nın ulaştırma sisteminin odağında bulunuyordu. 15. yüzyıldan itibaren Rus nüfusunun da ana merkezi oldu. Hemen güneyinde tarımsal arazilerinin zenginliğiyle bilinen "Black Earth Region" (Kara Toprak Bölgesi) yer almaktaydı. Dahası, 1389 ile 1598 yılları arasında, iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca ardı ardına gelen sadece altı Rus hükümdarı oldu ki, uzun süre yönetimde kalmaları hükümete büyük bir istikrar sağladı. Her ne kadar bazıları aynı zamanda deliyse de, enerjik ve yetenekli hükümdarların kullanabileceği birçok avantaj vardı. Korkunç İvan (1533 yılında tahta çıkan IV. İvan) kesinlikle bunu yaptı ve 16. yüzyılın ortalarında Rusya'nın 400.000 kilometre karelik toprağı yaklaşık üç milyona çıkmıştı. 1600 yılına gelindiğinde yeni Rusya, geri kalan Hıristiyan Avrupa'nın toplamından daha bü-

yüktü. Buna ek olarak IV. İvan Rusya'nın toplam alanına yakın bir kraliyet arazisi meydana getirerek monarşinin gücünü daha da güçlendirmişti. Bu, haleflerinin zor zamanlarında dağılacaktı ama bir başka açıdan yönetimde Rus tarzının farkını vurgulamaktaydı.

Yüzyıl savaşları

Bu, Fransız tahtı üzerindeki İngiliz iddiaları üzerine aralıklarla devam eden Anglo-Fransız mücadelesi için genellikle kabul edilen bir isimdir. Akitanya bölgesindeki toprakları için Fransa kralına sadakatini ifade ettikten sonra İngiliz Kralı III. Edward süzereni ile kavga etti ve açık bir savaş başladı. Bu mücadelede:

1339	III. Edward annesinden gelen hakla kendisini Fransa kralı ilan etti. Bunu takiben;
1340	İngilizler, Sluys'da (1340) deniz, Crécy'de (1346) meydan muharebesi zaferleri kazandılar ve Calais'i ele geçirdiler (1347).
1355-1356	Kara prens güneybatıdan Fransa içlerine akın yaptı ve Fransızlar Poitiers'ta yenilgiye uğradı.
1360	Bretigny Antlaşması savaşın ilk aşamasını sona erdirdi. Edward'a Aquatine'de özerk ve genişletilmiş bir dukalık verildi.
1369	Fransızlar savaşı tekrar başlattı, İngiliz filosu La Rochelle'de yenildi (1372) ve Akitanya'yı yitirdiler. İngilizlerin durumu aşağıda gösterildiği şekilde sürekli kötüye gitti.
1399	II. Richard'ın tahttan indirilmesi (1396 yılında Fransa Kralı VI. Charles'ın kızıyla evlenmişti) Fransızların savaş başlatmasıyla sonuçlandı.
1405-1406	Fransızlar Galler bölgesine çıktılar ve Guienne'deki İngiliz topraklarına hücum ettiler.
1407	Fransa'da başlayan içsavaş İngilizlerin işine yarıyor.
1415	V. Henry Fransız tahtı üzerindeki iddiasını yineliyor. Burgondiya ile ittifak yapıyorlar ve Agincourt'ta Fransızlara karşı kazandıkları zaferin arkasından Normandiya'yı tekrar ele geçiriyorlar (1417-1419).
1420	Troyes Antlaşması Normandiya'nın fethini onaylıyor, V. Henry Fransa kralının kızıyla evleniyor ve Fransa naibi ilan ediliyor.
1422	Hem V. Henry hem de Fransa Kralı VI. Charles ölüyor. Çocuk yaştaki VI. Henry İngiliz tahtına çıkıyor, İngilizler savaşı başarıyla yürütüyor, ta ki...
1429	Jeanne d'Arc'ın müdahalesi Orléans'ı kurtarıyor. VII. Charles Reims'ta taç giyiyor.

1430	VI. Henry Fransa kralı olarak taç giyiyor.
1436	İngilizlerin Burgondiyalılarla ittifakı çöktükten sonra Paris düşüyor.
1444	Tours Antlaşması: İngiltere Maine Dukalığı'nı bırakıyor.
1449	Tours Antlaşması İngilizler tarafından ihlal ediliyor ve bunun sonunda Fransızların topyekûn baskısı İngiliz direnişini yıkıyor.
1453	İngilizlerin Castillon'daki yenilgileri Gaskonya'yı yeniden ele geçirme çabalarının sonu oluyor, İngilizlere sadece Calais ve Manş Adaları kalıyor, 1474 ve 1492 yıllarındaki başarısız gayretlerini takiben mücadele azalarak sona eriyor.
1558	Calais Fransızların eline geçiyor (ama İngiliz kralları Fransa kralı unvanını III. George'a kadar muhafaza ediyorlar ve Fransa arması 1832 yılına kadar *Times* gazetesinin armasında yer alıyor).

ULUS İNŞASI

Şimdilerde birçok kişi bir devletin, ancak arkasında bir ulusa ait olma duygusunu paylaşan bir halk olduğu takdirde var olması gerektiğini düşünür. Bu, "milliyetçilik" adını verdiğimiz doktrindir. Birçok modern devlet durum buymuş gibi davranır ve gerçekte çok azı öyledir. Bununla birlikte yakın zamanlara kadar bu olağandışı, hatta saçma bir iddiaydı. Devletler, insanların ulusal bir yaklaşım içerisinde düşünmeye başlamalarından önce vardı ve çoğu zaman insanlara aynı ulusa ait olma duygusunu veren şeyin kendisi, devletin fiilen var olmasıydı. Genelde ulusları yaratan devlettir, şimdilerde olması gerektiği ileri sürüldüğü gibi durum bunun tersi değildir. Ortaçağın geç dönemi bunu çok iyi gösterir, çünkü Batı Avrupa'nın bazı büyük devletleri ve ulusları bu tarihte burada ortaya çıkmışlardır. 1500'e gelindiğinde İngiltere, İskoçya, Fransa, İspanya ve Portekiz'in hepsi günümüzdekinden pek farklı olmayan bir şekil almışlardı ve sakinlerinin çoğu bir ulusa ait olma hissini de duyuyorlardı. Başka yerlerde, her ne kadar bazı insanlar aynı dili konuştukları için kendilerini kesinlikle birer Alman veya "İtalyan" olarak hissediyorlarsa da, bunun hükümetleriyle ilgisi yoktu. İtalya sadece bir (Avusturyalı bir devlet adamının 19. yüzyılın sonunda söylemiş olduğu gibi) "coğrafi terimdi." Papanın kilisenin başı olarak çok özel bir "Avrupalı" konumu vardı, ama İtalyan prensleri arasında sadece diğerleri gibi çok sayıda hükümdardan biriydi. Kilisenin yöneticisi olarak ruhani gücünden başka kendi topraklarında dünyevi bir gücü vardı, bunların Venedik Cumhuriyeti veya küçük Parma Dukalığı kadar bağımsız olduğu düşünülmekteydi. Almanya daha da karmaşıktı. Prensleri, kentleri ve "imparatorluk şövalyeleri"nin imparatorun feodal gücü olduğu Kutsal Roma İmparatorluğu bu ülkenin çoğunu kapsıyordu, fakat imparatorluğun çoğu Alman değildi. İmparatorluğun, "imparatorun" feodal bir lord yerine kral

olduğu daha merkezi bir yapıya dönüştürülmesi için yapılan atılımlar daima başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Bu nedenle Almanlar; Alman dilinin versiyonlarını konuşan, fakat Mainz başpiskoposunun, kuzeyin Hanse birliğine ait ticaret kentlerinin ya da Bavyera "Elektörü"nün[1] veya bazıları minik olan (tam anlamıyla) binlerce küçük bağımsız birimden herhangi birinin tebaası idiler.

İngiltere ve Fransa

İlk büyük ulusal monarşiler İngiltere ve Fransa'ydı. Birisinin başlangıcı Alfred'e diğerininki de Hugh Capet'e dayanır. Capet'in soyundan gelenler dört yüzyıl boyunca Fransa'yı yönettiler. Yüzyıllar geçtikçe Fransa kralları, Capet aile malikânelerinin etrafında topraklarını ve otoritelerini yavaşça büyüttüler. Fransa uzun süre İngiltere'den daha feodal kaldı, çünkü herkesin başka feodallere karşı sadakat yükümlülükleri olsa da, her şeyin üzerinde olan ve bağlılık duydukları bir ulusal monarşi geleneğine sahip değildi. Capetler buna rağmen çok başarılı oldular. 1300 yılına gelindiğinde Normandiya'yı ve diğer derebeylikleri, Norman istilasından beri Fransa'da malikâneler ve *fief*lere sahip olan İngiltere krallarından almışlardı. İngiltere kralları iddialarını sürdürdüler ve bu çoğu zaman iki monarşi arasındaki savaşla sonuçlandı. 1337 ile 1453 yılları arasında İngiltere ve Fransa "Yüzyıl Savaşları" adı verilen bir mücadeleye girdiler. Bu sürekli savaşılan bir dönem değildi fakat iki ülkede (özellikle Fransa'da) kralların güçlenmesi ve İngilizler ile Fransızların daha yurtsever ya da en azından yabancılara karşı daha hasmane bir tutuma geçmeleri açısından önemli bir rol oynadı.

Agincourt ve Crécy'deki büyük zaferlerine rağmen İngiltere uzun vadede kaybeden ülke oldu. 1500 yılına gelindiğinde İngiltere kralının elinde anakaradaki küçük bir toprak parçası kalmıştı. Fakat Fransa çok daha fazla acı çekti çünkü seferler onun toprakları üzerinde yapıldı. Bununla birlikte, 15. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz orduları tarafından artık rahatsız edilmeyen Fransız kralları sonunda kendi ülkelerini düzene koyma fırsatını buldular. Yabancı istilası ve onların hoşnut olmayanlar tarafından desteklenme tehlikesi ortadan kalkınca, idaresi güç olan asilzadeleriyle çok daha sert önlemler alarak başa çıkabilirlerdi ve bu uğraş, iki yüzyıl boyunca Fransız monarşisinin hikâyesinin büyük bölümünü oluşturdu.

15. yüzyılın meşhur Fransız kahramanı Jeanne d'Arc'tır. Bu tarihte, muhtemelen Fransızların çoğu onu tanımıyordu fakat uzun vadede bir aziz ve efsane haline geldi. Ortaçağın sonu, bu şekilde de olsa, ulusal kimlik duygusunun güçlenmesi için malzemeler temin ediyordu. 14. yüzyılda (hakkında çok az şey bilinen muhtemelen hiçbir zaman ejderha gibi şeyler öldürmemiş olan) Aziz George İngiltere'nin koruyucu azizi yapıldı ve askerler onun kırmızı haçını ceketlerinin üzerine koydular. O tarihlerde

1 Elektör, Kutsal Roma İmparatorluğu'nda imparator seçimine katılma hakkı bulunan prens ya da piskoposlara verilen isimdir. (yay. hzl.)

insanlar ulusal tarihler kaleme almaya ve geçmişlerindeki kahramanları keşfetmeye başladı. Bunlardan biri de, şayet var olduysa, muhtemelen 5. yüzyılda yaşayan bir Romalı-İngiliz aristokrat olan Kral Arthur'dur, fakat aşağı yukarı 12. yüzyılda Galler bölgesinden biri tarafından uydurulmuştu.

Artık geçerli olmaya başlayan efsanelerin ve hikâyelerin bir kısmı geleneksel akademik dil olan Latince yerine halkın ortak diliyle yazılmaya başlanmıştı. Anadilde edebiyat adı verilen bu yazım Avrupa halklarının eski barbar kabilelere bölünmesinin ve bunların uluslara doğru evrilmesinin bir göstergesidir. Matbaa, bu harekete muazzam bir itici güç kazandırdı. Modern dillere benzeyen dillerde zorluk çekmeden okunabilen yazılar ortaya çıkmaya başladı. Floransalı şair Dante tarafından yazılan *İlahi Komedya*, tıpkı Chucer'in *Cantenbury Hikâyeleri*'inin İngilizce'de bir dönüm noktası olması gibi, İtalyan dilinin tarihinde çok önemli bir yeri vardır.

İspanya

İspanyol dilinin ilk yazılı ürünlerinden biri El Cid adı verilen ulusal kahraman hakkında yazılan uzun bir şiirdir. Onun ulusunun hikâyesi çok özeldir. Devlet yapısı söz konusu olduğunda, İspanya çok yavaş bir gelişme göstermişti (1500 yılında bile hukuki olarak tek krallık değildi) fakat halktaki duygular seviyesi hızlı ve güçlü bir şekilde gelişmişti. Bunun nedeni İspanya'nın savaşla inşa edilmesiydi ve bu savaş İspanya'nın Hıristiyanlık adına yeniden fethi olan *Reconquista* idi. İspanyollar ile Araplar arasındaki denge bir süre ileri geri gitmiş fakat eğilim iç bölünmeleriyle uğraşmak zorunda kalan Arapların aleyhine olmuştu. 12. yüzyılın ortalarında İspanya'daki büyük Arap kenti Toledo tekrar Hıristiyanlaşmış ve Portekiz bir Hıristiyan monarşisi olarak ortaya çıkmıştı. 13. yüzyılın ortalarında Arap kültürünün büyük merkezi olan Sevilla, Kastilya kralına teslim oldu ve Aragon kralı da yine bir Arap şehri olan Valensiya'yı aldı. 1469 yılında Aragon Kralı Ferdinand ile Kastilya Kraliçesi İzabella evlendiler. Onların hükümdarlığında –bu, İspanya tarihine *los reyes Catolicos*, yani katolik monarşlar olarak geçmiştir– fetih yeniden tamamlandı. 1492 yılında, son Arap kalesi olan güzel Granada kenti İspanyolların eline geçti. İspanya'da haç galip gelmişti ve birkaç yıl içinde Yahudilerin ve Mağribilerin (Arap ile Berberilere böyle deniyordu) ülkeden sürülmeye başlanması İspanyol milliyetçiliğinin Hıristiyanlık idealine bağlılığının ve ideolojik saflığının herhangi bir başka ulustan çok daha derin oluğunu gösteriyordu ki, bu çoğu zaman çok trajik sonuçlara yol açmıştır.

Savaş ve güç

Savaşı Batı Avrupa'nın oluşumunda büyük bir rol oynamıştır. Alfred'den itibaren Avrupa ulusları onları bir arada tutacak kadar güçlü olan adamlar tarafından inşa edilmiş ve güçlü adamlar bu çoğu zaman onları yabancı bir istilacıya karşı birleştirmiştir. Barutun kullanılmasından önce savaşlar çoğunlukla zırhlı süvariler tarafından

yapılıyor, onların başarıları uzun dönem için şatolar inşa edilerek sağlama alınıyordu. Kralların yanında asilzadelerin de yapabilmesi bazılarına bağımsız davranabilme fırsatı sağlıyordu. Sonra, 14. yüzyılda iki değişiklik meydana geldi. İngiliz ve Gallerli okçular Crécy'de (ve sonraki yüzyılda Agincourt'ta) zırhlı süvarinin durdurulamaz olmadığını gösterdiler. Fakat bir süvari hücumunu durduracak ok yağmurunu üretecek kadar çok sayıda okçuyu kiralamak çok pahalıya gelmekteydi. Kralların bunu yapmak için çok daha fazla paraları vardı ve para için savaşan profesyonel askerler onlara hizmet için varlık buldular. Çoğu zaman maaşlarını veren bir patrondan diğerine Avrupa'yı dolaştılar. Diğer gelişme ise ilk ateşli silahlarla geldi. Bunlar kaba, güçsüz şeylerdi. Fakat çok geçmeden zırh delen ve duvarları yıkan silahlar yapıldı ki, kısa sürede Avrupa silahları dünyanın en iyileri haline geldi (ve neredeyse bununla eşzamanlı olarak, silah imalatçıları ve metal işçilerinin sayıları, hâlâ küçük olan teknolojik beceri sahibi işgücü havuzuna ciddi bir ek oluşturacak şekilde çoğalmaktaydı). Bir askeri kast olarak eski bağımsız aristokrasi sonuna yaklaşıyordu. İleri gelenler hâlâ güç sahibi olabilirdi ama bu güç krallar aracılığıyla veya onlara yetki verilerek kullanılabilirdi. Süreç yavaş ve uzatılmıştı. Ama krallara çok sorun olmuş ve bazen onları terbiye etmiş olan baron isyanlarına (İngilizler "Magna Carta" adı verilen büyük anayasa belgesini bu isyanlardan birine borçluydu) giderek daha az rastlanır olmuştu. Bununla birlikte, bu daha sonraki zamanlara kadar uzanan bir hikâyedir.

1500 yılına gelindiğinde bazı ülkeler gerçek devletler yaratma konusunda diğerlerinden çok daha fazla ilerleme kaydetmişlerdi. Eğer merkezi hükümet bunun ölçüsü ise, o halde o tarihte Avrupa'daki en ilerlemiş ülke İngiltere olabilir. Ne var ki, 15. yüzyılda bile, insanlar hâlâ savaşa iyi bir yatırım olarak bakabiliyordu çünkü asilzadeler fidye için esir almayı umuyor ve şövalye kuralları bu sınıf için savaşın korkunçluğunu hâlâ bir ölçüde sınırlıyordu ama onların günleri de hızla sona ermekteydi. Savaş bir ulusal iş haline geliyor ve bu da savaşın finansmanı için daha büyük bir devletin kaynaklarına gereksinim duyulduğu anlamına geliyordu.

GEÇ DÖNEM ORTAÇAĞ TOPLUMU

Ortaçağın sonlarında yaşayan çoğu insan, uluslar ve devletler hakkında fazla düşünmezdi. Onlar için önemli olan yerel güç odakları ve otoriteydi. 1100 yılı sonrasında kentlerin büyümesinin yeni bir canlılık kazanması bu nedenle önemlidir. Bu canlanma, ekonomik hayattaki genel hızlanmanın bir yönünü teşkil ediyordu.

Krallar ilk başta, ticareti teşvik ettikleri ve dolayısıyla bundan vergi alabilecekleri için kentleri seviyordu. Çoğu zaman onlara ekonomik hakları ve ayrıcalıkları (örneğin pazar kurma hususunda) garanti eden ve aristokrasinin onlara müdahale etmesini zorlaştıran imtiyaz beratları veriyorlardı. Kentler feodalitenin düzenine uymuyordu.

Özgür yerlerdi. Kentlerde hayatlarını topraktan kazanmayan fakat ticaret ve imalatla geçinen yeni bir insan tipi gelişti. Bunlara *burgher* (kentli) adı verilmekteydi ki, İngilizlerin *borough* ve Almanların *burg* adı verdikleri yerlerde otururlardı. Fransızlar ise onlara *bourgeois* (burjuva) demekteydi. Bunların liderleri belli bir ticaret veya mesleği yapan loncalardan gelirdi.

Böylece, Avrupa kentleri toplumun geri kalanından önemli ölçüde ayrı durmaya başlamışlardı (ve bu diğer uygarlıkların kentlerinde meydana gelmemiştir). Bir toprak sahibinin son sözü söylediği kırsal bölgeleri sevmeyen insanları kendilerine çekiyorlardı. Bir Alman atasözü, "Şehir havası özgürleştirir," demektedir.

Bununla birlikte ortaçağ Avrupası'nda her yer için geçerli bir genel tespit yapılamaz. Burası son derece farklılıklarla dolu bir yerdi. Her ne kadar genel benzerlikler varsa da, yerel farklılıklar her önermenin kendi koşullarıyla ifade edilmesini gerektirecek kadar büyüktü. Dahası, 12. yüzyılda her ne kadar toplum daha da karmaşık hale gelmiş ve hayatlarını hukukçu, dükkân sahibi veya dokumacı olarak kazanan insanların sayısı çoğalmışsa da, bir bütün olarak bakıldığında ekonominin son tahlilde toprağa dayandığı görülür. Tarım, tüm diğer faaliyetleri gölgede bırakacak kadar büyüktü. Var olan imalat için gerekli olan endüstriyel maddeler yün, deri, içki mayalamak için tahıl ve inşaat için keresteden oluşmaktaydı. Her kent yakın çevrede yetişen ürünlerle besleniyordu. Politika bile sonunda toprağa kimin sahip olduğu ya da üretim fazlasında kimin pay hakkı olması gerektiği üzerinde dönüyordu. Hayatta kalma veya açlık hasadın durumuna bağlıydı, bir kıtlık durumunda uzaklardan gıda maddeleri getirilebilmesi için çok uzun bir süre beklenecekti.

Kara ölüm ve sonrası

Kuzey Avrupa'da tarımsal üretimin yavaş fakat istikrarlı bir artış göstermesi ve yeni toprakların açılıp ekilmesi 1100 yılına gelindiğinde epey ilerleme sağlamıştı. Bununla birlikte hâlâ çok büyük ormanlar ve kullanılamaz haldeki araziler de vardı ve tarımın büyümesi hâlâ esas olarak tarım için yeni topraklar bulunmasıyla yapılmaktaydı. 14. yüzyılda arz ve talep çok daha dengelendi; o dönemde mevcut olan yöntemlerle ekime açılabilecek fazla toprak kalmamıştı. Bu durum sürerken Avrupa büyük bir salgın hastalık dalgasına maruz kaldı. Salgının 1333 yılında Çin'de başlayan hıyarcıklı veba salgınından kaynaklandığı düşünülmektedir. Veba mikrobu bulaşmış pireleri taşıyan fareler bu hastalığı ticaret yolları üzerinden önce kervanlar, sonra da gemilerle Rusya ve Ortadoğu'ya taşıdı. Salgın 1348 yılında Batı Avrupa'da ortaya çıktı ve aynı yıl Dorset'deki küçük bir limandan İngiltere'ye girdi. Kara Ölüm olarak anılan bu hastalığın etkileri her yerde korkunç oldu, çünkü hem bazı türlerinde son derece korkunç belirtilerle ortaya çıkıyor hem de çok fazla sayıda ölüme neden oluyordu. Bristol'de kent sakinlerinin üçte biri öldü ve bu oran İngiltere'nin her yerinde aynı olabilir. Muhtemelen Avrupa kıtasının bazı yerlerine durum bundan da kötüydü,

çünkü Kara Ölüm ardı ardına defalarca geri döndü. Vebadan kaçabilenler de başka hastalıklardan öldü. Ardından da, gıda üretimi çok azaldığı ve ticaret çöktüğü için açlık geldi. İnsanlar o kadar korktular ki, bazıları hasta bir kişinin tek bakışının bile öldürebileceğini düşünmeye başladı. Son büyük salgınlar 1390 yılında gerçekleşti. Bu tarihe kadar Kara Ölüm Avrupa'yı harap etmiş ve değiştirmişti.

Nüfus azalması gıda üretiminde kıta çapında düşüşe neden oldu ve tarlaları işleyecek işgücü kalmadı. Bu krizin ardından sosyal mücadeleler yani köylü isyanları ve ayaklanmalar geldi. Bu isyanlar, serfler işgücü sıkıntısıyla çok daha yüksek ücretle çalışabileceklerini bilirken, azalmış bir nüfusu eskisi gibi çalıştırmayı hedefleyen toprak sahipleri tarafından kışkırtıldı. Toprak sahipleri eski hukuki haklarını zorla kabul ettirmek istedi fakat ekonomik koşullar işgücünü kiracılardan, borçlarının bir kısmına karşılık olarak almak yerine, piyasadan almaya zorlamaktaydı. Bu, eski toplumun, ücretli emeğe dayanan yeni bir topluma doğru değişmeye başladığının ilk işaretlerinden biriydi. Böylece Kara Ölüm uzun vadeli bir değişimi başlatmış oldu.

Bu gelişme, aynı zamanda çok miktarda arazinin el değiştirmesine neden oldu. Toprak sahipleri arazilerini işleme olanağı bulamayınca, büyük arazilerini böldüler ve çiftlikleri kiracılara sattılar. Örneğin, İngiltere'de vebadan sonra çok büyük özel malikâneler azalırken, orta boydakilerin sayısında artış oldu. Bu arada enflasyon da bir miktar arttı, çünkü etrafta daha çok para vardı ama bu daha az kişinin elinde toplanmıştı. Vebanın getirdiği bedel, özellikle kentlerde yaşayan bazı sınıfların daha fazla zarar görmesine neden oldu (bu aynı zamanda üniversitelerin de zarar görmesine neden oldu çünkü üniversiteler kentlerdeydi ve bazı Avrupa üniversiteleri ebediyen kapandı).

Teknolojik yenilikler

Her ne kadar mülkiyet değişimleri toprakların daha etkin bir şekilde kullanımını sağlamış olsa da, tarım alanında, 1100 yılları civarında elde edilen teknik değişimle mukayese edilebilecek bir ilerleme görülmemektedir. Diğer faaliyetlerde, teknik gelişme bazen daha hızlıydı. Ortaçağ boyunca, tipik teknoloji uzmanı, belli bir mesleğin el aletlerinde ustalaşmış olan zanaatçıydı. Mekanik metotlarda veya anlayışlarda ani bir sıçrayış olmadı, bunun yerine, özellikle metalürji alanındaki beceri ve teknikler bir havuzda yavaşça birikti. 13. yüzyılda, Çinlilerden bin yıldan daha uzun bir süre sonra, Avrupalılar en sonunda erimiş demiri kalıplara dökmeyi öğrendiler. Bununla birlikte, Avrupa'daki ilerleme yeni bir şey icat edilerek değil, bilinen yöntemler yeniden uygulanarak gerçekleşmişti.

1500 yılında ve bunu izleyen birkaç yüzyıl boyunca, pratik olarak makinelere güç sağlamak için sadece kas gücü, rüzgâr ve akan sular kullanılıyordu. Rüzgâr değirmeni özellikle daha önce işlerin (her şeyden önce tahıl öğütmenin) elle yapıldığı kırsal kesimde muazzam bir fark yarattı. Su değirmenleri sanayide daha kolay kul-

lanılabiliyordu ve Avrupa'nın (ve aslında dünyanın) makine gücünün büyük kısmını temin ediyordu. 13. yüzyılda su değirmenleri; demir ocaklarındaki körüklerde ve kısa süre sonra çıkrıkçılıkta (kumaşı temizlemek ve kalınlaştırmak için), çekiçleme işlerinde ve kereste hızarlarında odun kesmek için kullanılıyordu. Fakat uzun zamandır çoğu iş, hayvanların ve insanların kas gücüyle yapılıyordu. Değişim ancak insanlar bu kasları daha etkili bir şekilde kullanım yollarını bulduktan sonra, atlar ve öküzler için daha iyi koşumlar yapıldıkça veya tahta ve kemik aletlerden daha az güç harcanarak çalışabilen demir aletler için daha iyi kullanım yolları keşfedildikçe ortaya çıktı.

Ortaçağdaki en büyük ve gösterişli sanayi işi inşaattı ve bu konuda uzmanlaşılmıştı. Ortaçağ inşaatçıları Romalılar gibi büyük kamu binaları yapmadılar ama son derece şaşırtıcı binalar inşa ettiler. Bunlar arasında hem mühendislik hem de taş işçiliği açısından son derece büyük beceri gerektiren büyük Gotik katedraller en iyileridir. Bu gelişmelerle eldeki zanaatçı havuzu büyüdü. Zanaatçıların önem kazanmasıyla özel imalat bölgeleri ortaya çıktı. Bunlar çok sayıda ayrı işçinin ve küçük atölyelerin yan yana bulunduğu bölgeler olup büyük fabrikalardan farklıdır. Aynı tarz hâlâ Asya'nın değişik bölgelerinde göze çarpar. En usta ve zengin olanlar dokumacılıkta uzmanlaşmıştı. Bunlar ilk olarak İtalya'da ortaya çıktı ve ardından İngiliz yünü için önemli bir ihracat kaynağı oluşturan Hollanda'nın zengin dokuma bölgeleri bunları izledi. Fakat dokuma uzmanlığı aynı zamanda İngiltere'nin zengin yün ve dokuma bölgelerinin muhteşem cemaat kiliselerinde de görülür. Buralarda tüccarlar Tanrı'nın şanı ve gelecek hayat için bir sigorta olarak bu inşaatlara yatırım yapmışlardır. İnşaat ve bununla birlikte yapılan heykeller ortaçağa ait en büyük sanat biçimleriydi. Diğer alanlardaki gelişme de artan bir refahı gösterir. Zaman geçtikçe aydınlatma ve kaligrafi de daha etraflı hale geldi. Mücevherata önem veriliyordu, her ne kadar en iyi renkli camlar kiliselerde bulunsa da zenginler arasında mücevherat ve cam işçiliği için daima bir pazar vardı. Cam çok pahalı olduğu için pencerelerin çoğunda yoktu. Resimler de çok uzun bir süre boyunca tamamen dini konularla alakalıydı ama zamanla kendisini kiliseden kurtarmaya başladı. Geç ortaya çıkan bir sanat olan hanedan armacılığı; ressamlar, heykel yapanlar ve eski mukavele yazıcıları için önemli bir istihdam kaynağıydı.

Günlük hayat

Artan refah Avrupalıların çoğunun daha konforlu yaşadıkları anlamına gelmediği gibi, daha iyi beslendikleri de söylenemezdi. Tarihin büyük bölümünde insanların çoğu gibi, bir kuralmışçasına oldukça tatsız ve sıkıcı yemekler yiyorlardı. İnsanlar sadece bulundukları bölgede kolayca temin edilebilen şeyleri, yani genellikle buğday veya arpa gibi tahılları, farklı türden lapa veya bulamaç haline getirerek yiyorlardı. Tokluk sağlamak açısından bu oldukça iyi bir yemekti ama tadı iyi olmuş olamaz.

Böyle bir yemeği tatlandırmak için insanların elinde biraz bal veya lor ile ekşi sütün dışında bir şey olması çok nadir görünen bir durumdu. Bunu yutabilmek için süt ve suyun dışında tahılın mayalandırılmasıyla yapılan bira çeşitleri bulunurdu. Doğru yerlerde bulunan Avrupalılar arada sırada taze balık veya başka deniz ürünleri ya da av eti bulabilirlerdi. Bazı bölgelerde sebzeler boldu, fakat Kuzey Avrupa'da uzun bir süre boyunca insanlar beslenmelerini zenginleştirmek için ancak kabuklu yemişler, böğürtlen ya da başka vahşi meyveler bulabilmişlerdi. Akdeniz kıyılarında insanlar zeytin veya üzüm yetiştirebilirdi. Avrupa'da dünyanın diğer bölgelerinden daha bol bulunan et, tereyağı ve peynir, sadece zenginler tarafından yenirdi ve muhtemelen onlar çoğu zaman fakirlere göre daha güçlüydüler. Bununla birlikte varlıklılar bile gerçekte çok sağlıklı değildi. Genel olarak, çoğu insan hastalıklara ve yaşadıkları zor hayata karşı direnmelerini sağlayacak kadar yağ ve vitamin almıyordu. Daha genç ölüyorlar, hastalıklara karşı daha dayanıksız oluyorlar ve günümüzde dünyanın ancak en fakir bölgelerinde rastlanabilenler hariç, diğerlerinden çok daha fazla deri ve (çoğunlukla kötü yemekten kaynaklanan) diş hastalıklarından çekiyorlardı. Kadınlar da sık sık hamile kaldıkları ve tarlalarda ağır iş yaptıkları için zayıf düşerek ayrıca tehlike altındaydı. Tıbbi becerilerin olmaması doğumu başlı başına büyük bir tehlike haline getiriyordu.

Uzun zaman boyunca, hastalıkların yayılmasına yol açan koşullar ya da tedavi yöntemleri hakkında çok az şey biliniyordu ve bu nedenle insanlar günümüzde çok açıkça görülebileceği düşünülen tedbirleri almıyordu. Örneğin, yüzyıllar önce Roma kentlerinde, Mohenjodaro'da bulunanlara benzer bir kanalizasyon sistemi o dönemde hiçbir Avrupa kentinde yoktu. Çöpler ve pislik sokaklarda birikiyor, yağmur bunları yıkayıp götürünceye kadar burada sinekler, kokular ve enfeksiyon ürüyordu. Her ne kadar Kara Ölüm doğudan gelen gemilerin karantinaya alınması için ilk çabalara sahne olmuşsa da, hastalanan insanlar nadiren başkalarından uzak tutuluyordu. Bazen, bir hastalık bir bölgeden diğerine taşındığı zaman bunun etkileri öldürücü oluyordu çünkü bağışıklıklar son derece yerel bir şekilde gelişmiş oluyordu.

Sonunda, insanların ileri bir yaşa erişme şansları, daha fazla gıda üretmenin yolları bulunduğu için artış gösterdi. Daha önce yapılabilen tek şey bir hastalığa yakalanıldıktan sonra ilaç alınmasıydı ve Avrupa'da bu daha çok sihir, hurafelere dayanan hokus pokus ve bazı otlar ile ilaçların etkileriyle ilgili birkaç pratik gözlemden ibaretti. Avrupa'da tıbba ait en sağlam bilgiler muhtemelen Araplardan öğrenilmişti. Bir doktorun hasta yatağı başında bir rahipten daha yararlı olduğunun düşünülmesine kadar çok uzun bir zaman geçmişti. Tıp bilgisinin seviyesi düşünüldüğünde, bu düşüncenin çok yanlış bir yargı olmadığı düşünülebilir. Tıbbın en önemli başarısı cüzamın ortadan kaldırılmasıydı. Kent surlarının dışına, mutsuz cüzamlıların insanlardan ayrı tutuldukları cüzam hastaneleri (cüzam evleri) kurulmuştu.

Bir uygarlığın kalbi

Bu, antikçağın sonlarından beri büyük atılımlar yapmış olmakla birlikte, hâlâ bizimkinden hayal edilemeyecek kadar farklı bir toplumdu. Bütün potansiyeline rağmen, gelecekte ortaya çıkacak yeni değişikliklerin ancak küçük belirtileri sezilebilirdi. Her şeyden önce, dinin hayatın merkezindeki yeri, onları bizim toplumumuzdan çok farklı kılmaktaydı. Avrupa, birçok Avrupalı için Hıristiyanlık anlamına geliyordu ve 1453'ten sonra bunu çok daha bilinçli bir şekilde hissettiler. Hayatın neredeyse tümü din tarafından belirlenmekteydi. Birçok kadın ve erkek için kilise, varlıklarının büyük anlarının –evliliklerinin, çocuklarının doğumu ve vaftizlerinin, ölümlerinin– tek kaydedicisi ve doğrulayıcısıydı.

Birçokları kendilerini dine terk etti, o dönemde bugüne göre oransal olarak daha fazla dindar kadın ve erkek vardı fakat bazıları kendilerine iyi davranmayan bir günlük hayatı bırakıp manastıra çekilmeyi seçti. Çünkü dışarıda bizimkine benzeyen laik bir hayat yoktu. Bilim, hayırseverlik, yönetim, adalet ve ekonomik hayatın büyük bölümü dinin alanında ve denetimindeydi. İnsanlar din adamlarına hücum ettikleri zaman bile bunu kilisenin öğrettiği standartlar adına yaptılar ve kiliseden aldıkları Tanrı'nın amacı bilgisine çağrı ile gündeme getirdiler. Dini mit, uygarlığın en derin kaynağı olmakla kalmıyor, hâlâ bütün insanların hayatını oluşturuyordu. İnsanlığın amacını o tayin ediyordu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Keşifler ve Çatışma: Tek Dünyanın Oluşumu

Avrupa inisiyatifi

İyi bir yuvarlak rakam olmasının yanı sıra, MS 1000 yılı özellikle ilgi çekici bir tarihtir. Bu tarih yaklaştıkça, Hıristiyan Avrupası'nda birçok kişi bunun dünyanın sonu ve kıyamet günü olması gerektiğini düşündü. Dünyanın sonunun ve yaratıcılarıyla karşılaşmanın kötü bir şey olmadığını düşünen birkaç kişi dışında, Avrupa o yıl hiç de iyimserlik yapılacak bir yer değildi. Fakirdi; Hunlar, Avarlar, Vikingler ve Araplar tarafından kuşatılmışlık duygusundan yeni kurtuluyordu. 1500 yılları civarında bu durum değişmeye başladı. Avrupa (modern standartlara göre) hâlâ fakirdi fakat beş yüzyıl öncesinde olduğundan daha zengindiler, daha büyük ve zengin kentleri vardı, daha fazla değişiyor ve ticaret yapıyorlardı. Daha fazla sanatsal ve bilimsel faaliyet yürütülüyor, yeni ve daha etkili hükümetler kuruluyor ve dışarıdaki dünya ile ilgili yeni bir bakış açısı ediniyorlardı. Havada bir coşku, bir girişim, yeni ufukların ötesinde bir heyecan duygusu hissediliyordu.

Rönesans

14. ile 16. yüzyıllar arasında, sanat ve bilimlerdeki gelişmeye bazen kısaca Rönesans adı verilir ki, bu köken olarak "yeniden doğuş" anlamına gelen Fransızca bir kelimedir. Rusya'nın batısındaki her ülke bir ölçüde bunun etkisini hissetti ve çoğu buna bir şeyler kattı. Bununla birlikte gerçek merkezi ve kalbi İtalya'ydı. 1350 ile 1450 yılları arasında, herhangi bir ülkeye göre çok daha fazla sayıda sanatçı, biliminsanı ve şair İtalya kentlerinde yaşıyordu. Avrupa'nın geri kalanı İtalya'da okula gidiyor, burada bulabilecekleri akıllı şeyleri kopyalamayı öğrenmeye çalışıyor; İtalyanlar ise Yunan ve Roma'nın klasik geçmişine bakıyordu.

Rönesans köklerini Avrupa'nın ortaçağda Hıristiyan uygarlığının gölgesinde kalmış olan parçasını yeniden keşfetmekte arıyordu. Raphael Yunanistan'ın büyük filozoflarını resminde yüceltiyor ve hümanist yazarlar zarif bir Latince yazabilmek için Romalı Çiçero'nun stilini taklit ediyorlardı. Gerçekten de klasik bilimlerin yeniden

doğuşu Rönesans'a adını veren şeydi. Bununla birlikte, Rönesans'ın yaptığı en çarpıcı şeylerin delilleri gene de sanat alanındadır. Resim, heykel, gravür, mimari, müzik ve şiirde geriye çok sayıda güzel eser bırakmış, bunlar asırlar boyunca insanların güzelliğin ne olması gerektiğiyle ilgili fikirlerini şekillendirmiştir. Bu sanat 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyılın başlarında zirvesine ulaştı ki bu –diğerlerinin yanı sıra– heykeltıraş, ressam, mimar ve şair olan Michelangelo; ressam ve mimar olan Raphael; ressam mühendis, mimar, heykeltıraş ve biliminsanı olan Leonardo da Vinci'nin çağıdır. Rönesans insanları bu tür genel yetenek sahiplerini takdir ederlerdi. Bu durum insanlara, insanın mükemmelliği ile ilgili yeni bir fikir vermiştir. İnsan bu dünyada, kilisenin öğrettiğinden daha büyük potansiyele sahip bir yaratık olarak görülmeye başlanmıştır. Michelangelo'nun *Adem'in Yaratılışı* isimli resminde, insan ırkının babası devasa, kahramanca bir kişidir; güç ve dramatik etki itibariyle parmağı kendisine hayat veren yaratıcısını dahi gölgede bırakmaktadır.

"Ortaçağ"dan ilk söz edenler de Rönesans âlimleridir ve bunu kendileri ile öneminin son derece bilincinde oldukları klasik geçmiş arasında duran bir şey olarak görmüşlerdir. Bununla birlikte Avrupalılarla ilgili en önemli olgu değişmemişti. Avrupa uygarlığının 1500 yıllarında hâlâ dini bir özü vardı, hatta durum bunun da ötesindeydi çünkü görünür şekilde bu giysilere bürünmüş ve kendini dünyaya dini bir formda takdim etmişti. Avrupa'da ilk basılan kitap bu uygarlığın kutsal metni olan İncil'di. 1500 yılına gelindiğinde Alman, İtalyan ve Fransız çevirileri basılıyordu (İngilizler kendi basılı versiyonları için 1526'ya kadar beklemek zorunda kalacaklardı) ve 1500 yılının öncesine göre çok daha fazla kişi tarafından okunmaktaydı. İstanbul'un düşüşünü takiben birçok Avrupalı, gerçek Hıristiyanların sadece kendileri olduğu hissine kapılmışlardı (Ruslar hakkında onların ciddiye alınmasını sağlamayacak kadar az şey bilinmekteydi) ve bu heyecan verici bir fikirdi. Belki de Avrupa, bir zamanlar Kudüs'ün olduğu gibi, dünyanın merkezi olarak görülebilirdi.

Keşifler

Değişen bu atmosfer "Keşifler Çağı" olarak adlandırılan dönemi büyük ölçüde açıklamaktadır ki, belki de buna "Avrupalıların Keşifler Çağı" demek daha uygundur (15. yüzyılda ve sonrasında Avrupalı olmayan çok az kişi daha önce hiç bilinmeyen bir şeyi keşfetmiştir). Bunun tek nedeni, Batlamyus'un haritasının 1400 yılında Batı'ya getirilmiş olması ve 1477 yılındaki ilk basımından sonra Avrupalılara yeni fikirler ilham etmesinden ibaret değildir; Batlamyus bu dönemde yeni edinilen bilgilerle nihayet demode olmak üzeriydi. Bu özellikle iki konuda öne çıkmaktaydı: Onun bilmediği topraklar batıda, Atlantik ötesindeydi ve Asya'ya, Afrika'yı dolaşarak denizden ulaşılabilirdi. Keza, bu çağ, her ne kadar önemliyse de, sadece basitçe gemi yapımında ve denizcilikteki teknik ilerlemelerle açıklanamaz. Çinliler çok uzun zaman önce manyetik pusulayı icat etmiş ve okyanus aşırı sefer yapabilen büyük tek-

neler yapmışlardı. Arap tekneleri de Hint Okyanusu'nu ara vermeden iki yönde geçiyorlardı. Daha uzaklarda ise, Pasifik adalarının sakinleri açık kanolarında büyük navigasyon becerisi göstererek esrarengiz denecek kadar uzun seyahatler yapıyorlardı. Burada önemli bir sorun çözülmemiş olarak önümüzde durmaktadır: karada ve denizde, ancak 20. yüzyılda büyük arktik ve antartik seferlerle sonuna erişen devasa bir seri girişimle yerküreyi birleştirenler niçin Avrupa'dan çıktı? Araplar veya Çinliler Amerika'ya niçin daha önce ulaşmadılar? Bu konulardaki hiçbir basit açıklama tatminkâr değildir. En iyi yanıtlar düşüncelerin birikiminde yatmaktadır ve herhangi birine kesin bir öncelik vermemek en güvenli yoldur.

Açıktır ki, gemi tasarımı ve yapımındaki gelişmeler Avrupa'yı yeni bir dünya rolüne hazırlamaya kesinlikle yardımcı olmuştur. 1300 yılında kıç bodoslama dümeni Avrupalılar tarafından kullanılıyordu. Daha gelişmiş yelken donanımıyla birlikte gemiler daha güvenli, daha hızlı ve daha rahat manevra yapabilir hale geldi. 1500 yılına gelindiğine Kuzey Avrupa'nın ortaçağ denizcilerinin tombul teknesinin yerini; karışık yelkenli, küçük üç direkli tekne almıştı. Bunların bazıları kare yelkenliydi, yelkenlerin bir kısmı da önde ve arkada yer almaktaydı. Bu, temel olarak bundan sonraki üç yüz elli yıl boyunca dünya denizlerine hâkim olacak olan yelkenli tasarımıydı. Seyir bilgisi konusunda da önemli gelişmeler kaydedilmişti. Yüzyıllar önce Vikingler, karayı görmeden uzun okyanus yolculukları yapabilen olağanüstü denizcilerdi, çünkü rotalarında kalmak için gün ortasında güneşin yüksekliğini kullanarak bir enlem boyunca seyir yapabiliyorlardı. Sonra 13. yüzyılda Akdeniz'de pusula kullanılmaya başlandı. Pusulanın Akdeniz'e Çin'den gelme ihtimali olsa da, bu konuda hiçbir doğrudan delil yoktur. 1270 yılında bir geminin harita kullanmasıyla ilgili bir kaynak vardır. Bunlar Avrupa'nın coğrafi bilgisinin artırılmasını ve iki yüzyıl boyunca bunun artarak yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Hikâyenin başka bir yanı da yeni teşvik unsurlarının ortaya çıkmasıdır. Bu teşvik unsurlarından biri ticari kazanç umududur. Altın ve biberin Sahra Çölü'nün güneyinden geldiği biliniyordu, belki de bunların kaynağı bulunabilirdi. Sonra Haçlı Seferlerinin başarısızlığı ve İslamın yeniden yükselişi vardır. Bu din, İber Yarımadası'nda geri çekilmesine rağmen Hindistan, Doğu Akdeniz ve Balkanlar'da ilerlemekteydi. Osmanlı tehdidinin büyümesi, Avrupalıların onların etrafından dolaşan bir yol bulma ya da onlara karşı kullanacak müttefikler sağlama hülyalarını tetikledi. Ayrıca Hıristiyan misyonerlik heyecanı da vardı. İlk kâşifler dünyayı din ışığında gören adamlardı. Hıristiyanlığı yaymanın yanı sıra, belki Etiyopya'nın efsanevi Hıristiyan Kralı Prester John'u bulabileceklerini düşündüler. Sonuçta sadece basit insan merakı vardı. Herhangi bir anda hangi sebep başta gelmiş olursa olsun sonuç, 13. ve 14. yüzyıllarda giderek daha fazla Avrupalının okyanus aşırı keşiflere ilgisinin artmış olduğudur.

Portekizliler

Bunlar arasında öne çıkan kişi Portekiz kralının kardeşi olan Prens Henry'dir ve daha sonraları "denizci" olarak anılmıştır. Devon ve Cornwall'ın adamları gibi, Portekizlilerin de damarlarında kan yerine tuzlu su dolaşmış gibidir. Ülkelerinin kıyıları tümüyle Atlantik'le çevrilidir. Buranın küçük limanlarından dışarıya yüzlerce balıkçı ve ticaret teknesi göndermişlerdir. Atlantik'e ilk Avrupalı sömürgecileri götürmüş olan bu eğitimli denizciler, Portekizli ve birkaç İspanyol yerleşimciyi toprak aradıkları Maderya ve Kanarya adalarına götürmüşlerdir. Portekizliler ticari girişimleri için de Atlantik'e yönelmek zorundaydı çünkü, karada İspanya tarafından sıkıştırılmışlardı. Akdeniz'e girişleri de bu alanı kendilerine saklamak isteyen Cenevizliler ve Venedikliler tarafından şiddetle engellenmekteydi. Bu arada Fas'ta kendi haçlı seferlerini yapmışlarsa da, fazla ilerleme kaydedememişlerdi.

Bu olayları modern terimlerle ifade edersek, Prens Henry'nin araştırmalara sübvansiyon sağladığını söyleyebiliriz. Prens güneye doğru, Afrika kıyısı boyunca seferler örgütledi. 1434 yılında Portekizliler ilk kez Bojador Burnu'nu döndüler, on yıl sonra Azorlar'da yerleştiler ve Afrika kıyısında Yeşil Burun'a kadar ilerlediler. 1445 yılında Senegal'e ulaşarak kısa sürede burada bir kale inşa ettiler. 1473'te Ekvator'u geçerek 1487'de Afrika'nın ucuna, Ümit Burnu'na ulaştılar. İlerisinde muazzam bir ödül, çok uzun zamandır Arap *dhov*larının tekelinde olan baharat ticareti önlerindeydi. Bu ticaretin varlığı, Arap rehberlerin varlığı anlamına geliyordu. Böylece, neredeyse yüzyılın sonunda, bir Portekizli kaptan olan Vasco de Gama, kralı tarafından Hindistan'a giden bir yol bulmak üzere görevlendirildi. Doğu Afrika'da Ummanlı bir rehber aldıktan sonra doğuya yelken açtı ve 1498 yılının Mayıs ayında Hindistan'ın batı kıyısındaki Calicut'ta demir attı.

Yeni Dünya

Bundan altı yıl önce, İngilizce yazılışıyla Christopher Columbus isimli bir Cenovalı denizci, başka ve daha da büyük bir adım atmıştı. Portekiz kralına bir keşif seferine destek sağlaması için yaptığı başvuru geri çevrildikten sonra 1492 yılında Katolik Kraliçe Kastilyalı İzabella'yı destek vermeye razı etmiş ve sonunda yelken açmıştı. Atlantik'te Batlamyus'a dayanarak batıya yelken açtığı takdirde Asya'ya ulaşacağına inanıyordu. 69 gün sonra minik gemileri Bahama Adaları'nda karaya ulaştı. Onbeş gün sonra Hispaniola adını verdiği Küba'yı keşfetti. Farkında olmadan –ilk kez 1494'te kullanılan ismiyle– Yeni Dünya'yı keşfetmiş ve bilinmeyene yaptığı sıçrayış dünya tarihini değiştirmişti. Bilinen bir kıtanın etrafından bilinen bir hedefe doğru cesur ve becerikli –ama aynı zamanda sistemli– bir şekilde seyir yapan Portekizli denizcilerin aksine, Kolomb daha önce varlığı bilinmeyen iki bütün kıtaya toslamıştı ve bunlar sadece bilinmeyen değil, aynı zamanda beklenmeyen yerlerdi. Bu şekilde, gerçek anlamıyla "yeni" idiler. 1495 yılında keşiflerini gösteren ilk haritalar ortaya

çıktı ve Küba, Asya anakarasının bir parçası değil (Kolomb'un mürettebatını böyle olmadığına dair yemin ettirdiği) bir ada olarak gösterildi. O buranın yeni bir kıta olma ihtimalini öldüğü güne kadar reddetti ve Asya'nın açıktaki adalarını keşfettiği konusunda ısrar etti.

Büyük Keşifler Çağı

1445	Portekizliler Yeşil Burun Adaları'na çıktılar.
1455	Papalık fermanı *Pontifex Romanus* Afrika'nın keşfinin Portekizlilerin tekelinde olduğunu kabul ediyor.
1460	Prens "Denizci" Henry'nin ölümü.
1469	Portekiz Kralı V. Alfonso keşiflerin devamı karşılığında Batı Afrika için ticaret tekeli veriyor.
1479	İspanya, Portekiz'in Gine ile ticarette tekel haklarına sahip olduğunu kabul ediyor.
1481	Portekiz'in Afrika ticareti için Elmina'da (modern Gana'da) üs kuruluyor.
1482	Portekizliler Kongo'ya erişiyor.
1488	Bartolomeu Diaz Ümit Burnu'nu dolaşıyor.
1492	Kristof Kolomb Batı Hint adalarına ulaşıyor.
1494	Tordesillas Antlaşması İspanya'ya kuzeyden güneye çekilen bir çizginin batısında keşif haklarının tekelini veriyor. Bu hattın doğusunda Portekiz benzer haklara sahip oluyor.
1496	İngiltere Kralı VII. Henry'nin görevlendirdiği İtalyan John Cabot'un ilk keşif yolculuğu.
1497	Cabot ikinci yolculuğunda Newfoundland'e ulaşıyor.
1498	Vasco de Gama Hindistan'a deniz yolunu keşfederek Calicut'a geliyor.
1499	Floransalı Amerigo Vespucci İspanya adına Güney Amerika'yı keşfediyor.
1500	Portekizli Pedro Alvarez Cabral Brezilya'yı keşfediyor.
1507	Yeni Dünya için "Amerika" terimi kullanılmaya başlanıyor.
1508	Cabot kuzeybatı geçidini bulmak üzere yola çıkıyor.
1513	Balboa Pasifik'e ulaşmak için Darien Körfezi'ni geçiyor.
1519	Portekizli Ferdinand Macellan ve Juan Sebastian del Cano Baharat Adaları'nı bulmak amacıyla batıya yelken açıyor.
1522	Del Cano, dünyanın etrafında dolaşmış olarak İspanya'ya dönüyor.

Keşiflerin devamından da söz etmek gerekmektedir. 1502 yılında bir Portekiz gemisinde bulunan bir İtalyan, şimdiki Brezilya kıyılarından güneye giderek Plate

Nehri'ne kadar ilerledi. Seyahati, ilk büyük keşiflerin yapıldığı Karayipler'in güneyinde tüm bir kıtanın bulunduğunu kesin olarak gösterdi. Bu İtalyan'ın adı Amerigo Vespucci idi. Bir Alman coğrafyacı beş yıl sonra yeni kıtaya onun adını verdi: Amerika. Daha sonra bu isim kuzeydeki kıta için de kullanıldı.

Keşifler Avrupalıları dünyanın geri kalanıyla olan ilişkilerini yeni bir ışık altında görmeye iten karmaşık güçlerin sonuncusuydu. Dünyanın keşfini dünyanın dönüştürülmesi izleyecekti ve bu da Avrupalıların işiydi. Bu, başarılar birbirine dayanarak devam ettikçe artan bir güvenle teşvik edildi. Fakat 1500'e gelindiğinde büyük başarılar birbirini izlemek üzere ortada duruyordu ve Avrupalılar sadece güvenlerinin değil, enerjilerinin de uzun bir süre sınırsızca büyüyecekmiş gibi göründüğü bir dönemin başındaydılar. Dünya onlara gelmemişti. Onlar dışarı çıkarak onu almışlar ve bunu Haçlı atalarından çok daha büyük bir başarıyla gerçekleştirmişlerdi. Bunun nasıl ve niçin olduğunu anlamak için dönüp, Avrupalıların keşfetmekte olduğu dünyaya bakmamız gerekmektedir. Bu da uzun tarihlerin ürünüdür ama kâşiflerin ve fatihlerin tarihinden çok daha farklıdır.

MODERN ÇAĞ ÖNCESİNDE AFRİKA

Afrikalılar ve Afrikacılar haklı olarak bu kıtanın tarihöncesindeki önemi üzerinde mutabıktır. En erken *hominid*lerin hayatıyla ilgili deliller Afrika'ya aittir ve insanlık tarihinin başladığı yer burasıdır. Eğer ilk erkek ve kadın burada ortaya çıktıysa, o zaman genelde inandığımızdan farklı olarak daha çoğumuz Afrika'dan geliyoruz. İnsanlık herhangi bir yerde bağımsız olarak evrimleşmemiş ve bu kıtadan yayılmışsa, o zaman son tahlilde hepimiz Afrikalıyız. Fakat bir anlamda da, herhangi bir ölçüde Afrikalı değiliz. Dünyanın diğer kültürleri, (Kuzey ve Güney Amerika'daki birkaç istisna dışında) uygarlığın kültürel sermayesinin birikimine katkısı diğer kıtalardan daha az olan Afrika'ya fazla borçlu değildir. Tarihöncesinin odağı, üst paleolitik ve neolitik dönemlerinde Afrika beşiğinden uzaklara kaymıştır. Bu kıtada daha sonra da önemli şeyler olmaya devam etti ama dünyanın geri kalanı üzerindeki en büyük yaratıcı etki dönemi sona ermişti. Kıtanın dışında etkisi olan tek Afrika uygarlığını ortaya çıkartan Nil Vadisi'nin önemi, Sümerler veya Ege'den çok daha gerideydi. Mısır'ın önemli kültürel etkisi coğrafi sınırlarının ötesine fazla taşmadı. Bu bölgeyi dışarda tutarsak, tarihi zamanlarının çoğunda ve çok kısa süre öncesine kadar Afrika, doğal kaynaklarının dışında, dünyaya sunabileceği çok az şeyi olan bir kıtaydı. Burası başka yerlerdeki hayatı değiştiren fikirlerin ve tekniklerin kaynağı olmaktan çok, başlarına bir şeyler gelmiş olan halkların yurdudur. Afrika tarihindeki en önemli değişiklikler bile dışarıdan işleyen güçler tarafından meydana getirilmiştir.

Afrika'nın uygarlıktaki rolünün en eski zamanlarda bile niçin bu kadar az oldu-

ğunu söylememize olanak yoktur, fakat en temel etkenin kıtanın büyük bölümündeki yaşam koşullarını çok zorlaştıran iklim değişikliği olması çok mümkün görünüyor. MÖ 3000 dolayına kadar Sahra Çölü'nde, şimdi çoktan ortadan kaybolmuş olan filler ve su aygırları gibi hayvanlar yaşayabiliyordu ve burası sığır, koyun ve keçi çobanlığı yapan halkların yurduydu. O günlerde, şimdi çöl ve kurak kanyonlardan ibaret olan bölgeler, Nijer'e kadar akan nehirlerle kesilen verimli savanlardı ve sularının bir kısmı buraya çekilirken, diğer bir kısmı da yedi yüz elli millik (1200 km) bir sistemle Çad Gölü'ne akıyordu. Bu nehirlerin bulunduğu yerlerdeki tepelerde yaşayan halklar hayatlarının kaydını kaya resimlerine ve kabartmalar üzerine bırakmışlardır. Buradaki resimler, hayvanların hayatından başka çok az şey çizen ve ancak nadiren insanları resmeden daha önceki Avrupa kaya sanatından çok farklıdır. Aynı zamanda bu kayıtlar Sahra'nın, Negroid ve bazılarının "Avrupoid" dediği insanlar arasında bir buluşma bölgesi olduğunu düşündürmektedir ki, bunların belki de daha sonraki Berberilerin ve ayrıca onlarla temas halinde olan daha sonraki Hamitik Tuareglerin de ataları olduğu düşünülebilir. Bu halklardan biri, belki de atlar ve savaş arabalarıyla Trablus'tan güneye inmiş ve çobanları fethetmiştir. Bunlar Hint-Avrupa ailesine ait gibi değildir ama böyle olsun veya olmasın, Sahra'nın Negroid halkları gibi bu halkın da oradaki varlıkları Afrika'nın bitki örtüsünün daha sonraki dönemlerden çok farklı olduğunu göstermektedir, çünkü atların otlaması gerekir. Bununla birlikte tarihi zamanlara gelindiğinde Sahra kurumuştur, bir zamanlar zengin olan halkın yerleşimleri terk edilmiş ve hayvanlar gitmiştir.

Afrika halkları

Afrika'nın tarihteki gerçek yerini belirlemenin bir başka zorluğu da, Mısır hariç, çok az yazılı kayıt üretmiş olmalarıdır. Mısır'a ait yönetim kayıtlarında kıtanın geri kalanına çok az değinilmiştir. Roma ve Bizans arşivleri daha fazla malzeme sağlamaktadır fakat Kuzey Afrika ve Sudan dışında fazla bilgi vermemektedir. Bunların dışında, İslamiyetin ortaya çıkışına kadar efsaneler ve seyyahların hikâyeleriyle yetinmek durumundayız. MÖ 5. yüzyılda Yunan tarihçisi Heredot, Afrika ile ilgili yazmaya başlayınca (kayıtlarını okuyamadığı) Mısır dışında yazacak bir şey bulamamıştı. Onun Afrikası kabaca Kızıldeniz'e paralel olarak güneye uzandığını ve sonra Libya sınırı boyunca batıya kıvrıldığını düşündüğü Nil ile sınırlanmıştı. Onun için Nil'in güneyinde, doğudaki Etiyopyalılar ile batıda kimsenin yaşamadığı çöller vardı. Her ne kadar büyücülük yapan cüce halkları duymuşsa da, bu bölgelerle ilgili bilgi elde edememişti. Kaynakları düşünülürse, Heredot topografik açıdan saçmalamıyordu ama etnik gerçeğin sadece üçte birini ya da sadece bir çeyreğini kavramıştı. Etiyopyalılar, Yukarı Mısır'ın eski sakinleri gibi, Afrika'da taş devrinin sonunda modern antropologların ayırt ettiği üç ırk grubundan biri olan Hamitik halklardandı. Diğer ikisi kabaca Sahra'nın güneyinden Kap (Ümit Burnu) bölgesine kadar uzanan açık alan-

larda yaşayan Buşimanlar ve sonunda orta bölge ormanları ile Batı Afrika'da hâkim olan Negroid gruptu. (Dördüncü grup olan pigmelerin kökeni ve farklılığı konusundaki fikirler bölünmüştür.)

Taş aletlerinin geçmişine göre karar verilecek olursa, Hamitik veya proto–Hamitik halklar çiftçiliğin gelmesinden önce Afrika'daki en ileri gruptu. Bu faaliyetin ortaya çıkması Mısır dışında her yerde yavaş olmuştur. Afrika'da tarihöncesi avcı ve toplayıcı kültürler modern zamanlara kadar tarım ile bir arada bulunmuştur. Ayrıca, zamanla demografik büyüme yiyecek üretimini daha büyük ölçekte izlemiş ve bu da Afrika'nın nüfus yapılarını değiştirmiştir. Mısır uygarlığı için ön koşul olan Nil Vadisi'ndeki yoğun yerleşimleri mümkün kıldıktan sonra, MÖ 1. ve 2. binyılda Sahra'nın güneyinde, çöl ile Ekvator ormanlarını ayıran otlaklar üzerinde yapılan tarım, Negroid nüfusun artmasını sağlamıştır. Tarım, birden fazla yerde keşfedilmiş olmaktan çok, güneye doğru yayılmış gibidir. Nil Vadisi'nde yayılan buğday ve arpa yerine tropik koşullara ve diğer topraklara daha uygun olan besleyici ürünler, zamanla savanların darı ve pirincinde bulunacaktı. Bununla birlikte, orman bölgeleri, Güneydoğu Asya ve sonunda Amerika'dan bunlara uygun bitkiler getirilinceye kadar bekleyecekti ve bunların hiçbirisi İsa'nın doğumundan önce meydana gelmedi.

Demir

Kıtadaki kültürel eğilimlerin farklılaşması metalürjinin gelmesiyle birlikte daha belirgin hale geldi. MÖ 2. binyılın sonlarında Sahra'da bakır işçiliğinin yapıldığı anlaşılmaktadır ki, hammaddeler muhtemelen şimdiki Moritanya ve Senegal bölgelerdeki madenlerden geliyordu. MÖ 6. yüzyılda, Katanga'da bakır madenciliği yapılıyordu. Demir Afrika'ya önce MÖ 2. binyılın sonlarında Mısır yoluyla Batı Asya halklarından geldi, fakat burada işlenmeye başlanması uzun zaman aldı. Bu gerçekleştiği zaman, ilk metalürjik beceriler kıtanın belli bölgelerinde ortaya çıktı, bazı Afrikalılar arada bronz (veya bakır) çağını yaşamadan taş devrinden doğrudan demir çağına geçtiler. Demir, MÖ 5. yüzyılda şimdi Yukarı Nijerya adı verilen bölgede ergitilmeye başlandı ve bunun teknikleri ilk olarak Kuzey Afrika kıyısındaki Fenike kentlerinden Sahra'yı aşarak buraya gelmiş olabilir.

Demir çok büyük bir etki yaptı. İlk etkilerden biri politikmiş gibi görünmektedir. Afrika madenlerinin işlenmesiyle ilgili bildiğimiz ilk örnek, Mısır politik faaliyet sahasının sınırında, Nil'in yukarısında bulunan ve Mısır dışında varlığından haberdar olduğumuz ilk bağımsız devlet olan, Kuş Krallığı'na aittir. Nubya'nın ele geçirilmesini takiben, güneyindeki Sudan Prensliği Mısırlı askerler tarafından koruma altına alınmıştı ama MÖ 1000 dolaylarında bağımsız bir krallığa dönüşerek Mısır uygarlığının derin etkisinde kalmıştı. Başkenti Nil'in Dördüncü Çavlanı'nın hemen altında bulunan Napata olup sakinleri muhtemelen Hamitik bir halktı. Kuş Krallığı Mısır'ı fethedecek kadar güçlüydü. Krallarından beşi tarihe yirmi beşinci ya da "Etiyopyalı"

hanedan diye geçen firavunlar olarak hüküm sürdü. Mısır'ın çöküşünü durduramadılar ve Asurlular Mısır'a hücum edince Kuş hanedanı sona erdi. Her ne kadar Mısır uygarlığı Kuş Krallığı'nı etkilemeye devam etmişse de, bir sonraki hanedandan gelen bir firavun MÖ 6. yüzyılın başlarında burayı istila etmiştir. Bundan sonra Kuşitler sınırlarını güneye doğru itmeye başlamışlardır ve bu şekilde krallıkları iki önemli değişim geçirmiştir. Daha Negroid bir özelliğe kavuşmuşlardır (dili ve edebiyatı Mısırlı eğilimlerin zayıfladığına işaret etmektedir) ama bu noktada demir kaderlerini etkilemeye başlamıştır. Kuş Krallığı'nın toprakları hem demir madeni hem de eldeki tekniklerle bunu ciddi miktarlarda ergitecek yakıtların olduğu topraklara yayılmıştır. Ergitme sanatı MÖ 7. yüzyılda Asurlulardan öğrenilmiştir. Kuşitlerin Meroe'de bulunan başkentleri Afrika'nın metalürji merkezi olmuştu. Demir silahlar, Kuşitlere, geçmişte kuzey halklarının Mısır üzerindeki üstünlüklerine benzer bir avantaj sağlamış ve demir araçlar da tarım yaptıkları alanları genişletmiştir. Her ne kadar incelemekte olduğumuz dönemden daha sonrasına aitse de, Sudan'da yaklaşık üç yüzyıl kadar sürecek olan refah ve uygarlık demire dayanmıştır.

Hıristiyanlık dönemi öncesinde demir işçiliği Sahra'nın güneyinde Orta Nijerya'ya yayılmış, güneydoğu kıyılarına ulaşması 1200 yıl gibi bir sürede gerçekleşmiştir. Bu yayılma, tarımın Afrika'nın daha önce erişilemeyen veya işlenmesi mümkün olmayan bölgelerine yayılmasına yardım etmiş ve bu nedenle doğrudan veya hızlı bir şekilde olmasa da, nüfus artışını teşvik etmiştir. Hıristiyanlığın başlangıcında bile tüm Afrikalıların sayısı 20 milyondan daha azdı çünkü Afrikalılar göçebe olarak tarım yapmayı tercih ediyor, toprağı açıp temizliyor ve tükettikten sonra yeni bir yere geçiyorlardı. Çok uzun zaman sonrasına kadar sabanı keşfedemediler ya da kendilerine uyarlamadılar. Bunun bir nedeni, birçok bölgede hastalıkların hayvan yetiştirilmesini zorlaştırmasıdır. Etiyopya yaylaları Afrika'da at yetiştiriciliğinin yapılabildiği neredeyse tek bölgeydi.

Demir işçiliği ve tarım teknikleri, (örneğin Hıristiyanlık döneminin başlarında Asya'dan gelen yeni gıda ürünleri) Asya'dan ithal edilen ve büyük sayıda insanın Nil Vadisi ve Akdeniz kıyısından uzakta yaşamasını mümkün kılan uzun yenilikler listesinin başında gelir. Buna rağmen Güney Afrika Avrupalıların gelişine kadar aşağı yukarı taş devrinde kalmıştır. Bununla birlikte, burada da yenilikler; iklim, arazi ve hastalıkların uygarlığın daima önüne çıkardığı muazzam dezavantajların ve engellerin üstesinden gelinmesinin ilk vasıtalarını teşkil etmiştir. Bunlar dışarıdan tıbbi ilaçlar, hidroelektrik santralleri ve klimaların gelmesiyle modern zamanlara kadar uzanan bir hikâyenin başlangıcıdır. Fakat uzun bir süre boyunca Sahra'nın güneyindeki Afrika, sürekli yer değiştiren bir tarıma bağlı olmuş ve çark veya tekerlek olmadığı için çömlekçilik, değirmencilik ve ulaştırmada geride kalmıştır. Keza, modern zamanlara kadar Afrika'nın büyük bölümü okuryazar değildi.

Erken dönem kültürel bölünmeler

Araplar ve Mısır Kıptilerinin temin ettiklerinin dışında, uzun süre yazılı kaynak bulunmamasına rağmen Afrika tarihindeki ana eğilimleri ayırt etmek oldukça kolaydır. Afrika şimdi kültürel olarak çok kaba bir şekilde İslami bir kuzey ile İslam olmayan bir güney olarak bölünebilir (bu hiçbir şekilde Negroid olan ve olmayan Afrika arasındaki bölünme değildir). Bu şemanın dışında Amharca konuşan ve Negroid olmayan halkların yerleştiği Etiyopya yaylaları bulunur. MÖ 300 yıllarında Etiyopyalıların Kuş Krallığı'nın boyunduruğundan kurtulduklarını biliyoruz. Daha sonra, MS 4. yüzyılda, Mısır'dan gelen Kıpti Hıristiyanlar hükümdarlarını ikna edince, Etiyopya dünyanın ilk Hıristiyan krallıklarından biri olacaktı. Ne var ki bunlar Hıristiyan dünyasının geri kalanıyla sadece kısa bir süre daha temas içinde olacaklardı çünkü Arapların Mısır'ı işgal etmeleri onlarla diğerleri arasında bir İslam engeli oluşturacaktı. Bunu takiben Etiyopya, yüzyıllar boyunca Afrika'daki tek Hıristiyan krallık ve Müslüman olmayıp okuryazarlığı olan yegâne toplum olacaktı. Fakat beş veya altı yüzyıl öncesine kadar dış dünya ile ilişkileri son derece zayıf kalacaktı.

Bu sırada Roma dönemlerinde ortaya çıkan Kuzey Afrika'daki Mağribi Hıristiyan topluluklar, Müslümanlar tarafından neredeyse tümüyle ortadan kaldırılmaktaydı. Sadece Mısır'da kalanlar önemli bir sayı oluşturuyordu. Araplar askeri fetihlerle tüm kuzey kıyısına yayıldılar ve ilerledikçe Berberi ve Fas kabilelerine dinlerini kabul ettirdiler. Güneybatıda, Sahra'nın ötesinde, çölün Berberi kabileleri uzun zamandır Negroid halklarla temas halindeydi ve bu halklar daha MÖ 2. binyılda bile Batı Afrika'yı Akdeniz dünyası ile ekonomik ilişkilere sokmuşlardı. Fakat biliminsanları hâlâ bunların gerçekliğinin ne olduğunu tartışmaktadır. Kuzeydeki Arap fetihlerinden sonra, İslam dini; kuzeye sızan altın ve kölelerin kaynağını arayan Arap tacirleri ve kâşiflerinden oluşan kervanlar tarafından Sahra'nın ötesine taşındı. 11. yüzyılın sonuna gelindiğinde İslamiyet, Nijer Nehri ve Batı Afrika'ya yerleşmişti. O dönemde doğudaki Somali de İslamlaşmıştı.

Gana ve Mali

İslamiyetin gelişi tarihçiler için muazzam bir önem taşımaktadır. Arap seyyahlar Kara Afrika'nın doğrudan gözlemlenmesine dayanarak kaleme alınan ilk delilleri sağlar. Araplar bazen gördükleriyle şok olmuşlardır –örneğin Afrikalı kızların çıplaklıkları– fakat kaydettikleri şeylerin çoğu o zamanı anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bize Batı Afrika'da sözünü ettikleri bir politik oluşum şimdi aşina olduğumuz bir isim taşımaktadır: Gana. Burası, 4. yüzyıl gibi erken bir tarihte Berberi bir hanedan tarafından yönetilen bir krallıktı. Bu krallık 8. yüzyılda sürüldükten sonra açık bir önem kazandı çünkü bir Arap yazarının tanımladığı gibi burası "altın ülkesi"ydi. Altın Ashanti ve Senegal'den Gana'nın tüccarlarına geliyor, onlar da bunu tuz ve kölelerle birlikte Yakındoğu'ya ulaştıran Arap kervanlarına veriyorlardı. En geniş zamanında

Atlantik'ten Yukarı Nijer'e kadar uzanan Gana'nın 8. ve 11. yüzyıllar arasında gelişme gösterdiği anlaşılıyordu. Uzmanların hâlâ tartıştıkları konulardan biri yönetiminin (ve belki de yönetici sınıfının) kuzeyden gelen eski Berberi hükümdarlarına ne kadar borçlu olduğudur. Bu duruma nasıl bakarsak bakalım, 11. yüzyılda İslami Mağrip'ten gelen kralların altında Berberi hükümdarlığının geri döndüğünü görmekteyiz.

Gana'yı ve yıkıldıktan sonra yerine geçen devletlerden birini nihai olarak yıkan güç (yeniden canlanan başka bir Afrika devleti olarak) Senegal havzasının tümünü kaplayan ve çok daha büyük bir İslami krallık olan Mali'ydi. Kralı o kadar zengindi ki, ahırlarında on bin atı olduğu söylenmiştir. 1307 yılında Mekke'ye hacca geldiği zaman serveti Arap dünyasında muazzam bir etki yaratmıştı. Fakat 15. yüzyılda Sahra ticareti bir başka imparatorluğun, üstünlüğü 16. yüzyıla kadar süren Songay'ın kontrolüne geçince, bu imparatorluk da yıkıldı. Sahra'nın altındaki bölgenin batısı o zamana kadar neredeyse tümüyle Müslüman şeflerin ve kralların eline geçmişti ki, büyük kısmı hâlâ öyledir. Kara Afrika'nın İslamı kabul etmesi toplumlarda yukarıdan aşağıya gerçekleşmiş ve bu topluluklar şekilsel olarak Müslüman olduktan sonra bile birçok pagan uygulama devam etmiştir. Daha güneyde ise, Arapların dokundukları kıyı bölgeleri dışındaki yerlere İslamın nüfuz edemediğini görüyoruz.Güney Afrika'nın hikâyesine ulaşmak ise kuzeyden de daha zordur.

Güney Afrika

Güneyin tarihindeki temel hareket, Bantu dillerini konuşan halkların Hıristiyanlığın başlangıç zamanlarına denk düşen tarihlerdeki uzun göçleriyle başlamaktadır. Bunlar Doğu Nijerya'dan gelerek Kongo havzası ve Güney Afrika'nın büyük bölümlerine yayılmışlardır. Her ne kadar sonraki göçlerle karmaşıklaşmış ve çoğalmış olsa da, günümüze kadar sürmüş olan bir yerleşim düzenini kurmuşlardır. Bu göçmenlerin bir kısmı nihai olarak doğu kıyısına ulaşmış ve burada Kara Afrika tekrar Arap dünyasıyla karşılaşmıştır. 8. yüzyıldan itibaren Kızıldeniz kıyılarından ve İran Körfezi'nden gelen tacirler Doğu Afrika'ya "Zanz" demişlerdi ki, "Zanzibar" adı da daha sonra bundan türemiştir. Bunlar Afrika'nın bu kesiminde kentleşmeyi başlatan kıyı yerleşimlerini kurarak sakinlerinden altın, bakır ve demir satın almışlardır. Buraya Endonezyalı ziyaretçiler de gelmiş olabilir çünkü bazıları Madagaskar'a yerleşip buraya adanın ürünlerine ek olarak Asya'dan bitki türleri getirmişlerdi. Dış dünya ile dolaylı bağlantılarına gelindiğinde, daha da uzaktaki yerlere uzandıkları söylenebilir. Çin ürünleri Doğu Afrika'da bulunmuştur ve zengin Kantonluların 12. yüzyılda çok sayıda Afrikalı köleye sahip oldukları ifade edilmiştir.

Güney Afrika krallıklarının nasıl idare edildiklerini keşfetmek kolay değildir. Yazıları olmadığı için bir bürokrasiden de bahsedilemez. Krallar muhtemelen âdetlere ve geleneklere duyulan saygıyla yönetimini sürdürüyordu. Bu krallıkların bazıları büyüktü fakat gelişmiş önemli bir dinleri yoktu. Portekizlilerden duyduğumuz ka-

darıyla 15. yüzyılın sonlarında bunlardan biri Aşağı Kongo'da bulunuyor ve Bakongo Krallığı olarak anılıyordu. Hükümdarları misyonerler istemiş, Lizbon'a bir elçilik göndermiş ve Avrupalıları hoş karşılamıştı. 1491 yılında kralları I. Alfonso adıyla vaftiz edilmişti (ancak otoriteler onun kısa bir süre paganizme dönüp dönmediği veya model bir Hıristiyan kral olarak ölüp ölmediği konusunda anlaşmazlık içindedir). Fakat bu anda yeni bir çağ açılmak üzereydi, üç yıl sonra Portekizlilerin Ümit Burnu'nu ilk kez görmesinden sonra Avrupalılar, Afrika tarihinin bir sonraki aşamasındaki kritik gelişmelerin çoğunun nihai nedeni olacaklardı.

Kısa süre sonra Portekizliler Doğu Afrika'da, Zambezi Vadisi'nde büyük bir alana hükmeden başka bir önemli devletin keşfini bildireceklerdi. Bu devlet, daha sonra Rodezya olarak anılacak olan bölgede arkeologların "Azanian" adını verdikleri daha eski bir kültürün takipçisi olarak ortaya çıkmıştı. Bu kültür karmaşık bir madenciliğin, kanal inşasının ve kuyu yapımının izlerini bırakmıştır. Bu tür faaliyetler, bölgedeki maden zenginliğinin kullanımını başlatmıştır ve bu halen devam etmektedir. Altın arzı en az dört yüzyıl devam etmiş olan ve (muhtemelen 15. yüzyılda) Doğu Afrika'daki yegâne büyük taş binaların kalıntılarını bırakan bir krallığı ayakta tutmuştu. Taş yapıların en tanınmışları, en eski binaları 8. yüzyıla ait olan ve ayrıca bir mezarlığın bulunduğu kraliyet başkenti "Büyük Zimbabwe" kalıntılarıdır. Bunların en etkileyici olanları muhtemelen 16. veya 17. yüzyıllarda yapılmıştır. Bütün kapalı alanları ile birlikte 80 hektar kadar bir yüzölçümünü kapsayan bu kalıntıların bazıları, büyük bir hassasiyetle harç kullanılmadan yerleştirilmiş kesme taştan devasa duvarlara ve kulelere sahiptir. Zimbabwe'yi keşfeden ilk Avrupalılar (arkeologların bir zamanlar Stonehenge'i açıklamak için Mykenelere ihtiyaçları olduğunu düşünmelerine benzer şekilde) Afrikalıların bu kadar karmaşık ve etkileyici şeyler yapabileceklerine inanmadılar ama şimdi bunların Afrikalılara ait olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Büyük Zimbabwe yerleşimi, tıpkı Benin'in güzel bronz eserleri gibi Kara Afrika'nın sanat kapasitesini gösterir ama aynı zamanda sınırlamalarına da işaret eder.

1500 yılında Afrika'nın çoğu hâlâ Arap ve Hıristiyan yabancılar tarafından dokunulmamış durumdaydı. Bu yabancılar buradaki en ileri kültürlere yazıyı ve yüksek uygarlığın diğer tekniklerini getirmişlerdi. Sahraaltı Afrika'nın iç bölgeleri için bu tür etkilerle temas sağlanması, 1500 yılında hâlâ uzak bir geleceğe ait olan şeylerdi. Bununla birlikte, kurulan temaslar, çok sevimsiz durumların ortaya çıkabileceğini gösteriyordu. Arap köle tacirleri yüzyıllardır işbaşındaydı. Siyahi insanların kendileriyle uyumlu yöneticilerinden kadın, erkek ve çocuklardan oluşan köle kafileleri topluyorlar ve bunları ya kuzeye Nil Vadisi'ne yahut Yakındoğu'ya ya da kendilerini Umman, İran, Hindistan ve hatta Kanton'a götürecek *dhov*ların beklediği kıyıya yürütüyorlardı. Batı kıyısında Portekizliler 1441 yılında hatalı bir şekilde Müslümanlar olarak tanımladıkları siyahi adamları yakalayıp ülkelerine götürmüşlerdi, bir yıl sonra Afrikalı kölelerin ilk satışı gerçekleşti.

AVRUPALILARDAN ÖNCE AMERİKA

Amerika'daki insanların tarihi Afrika'dan ve gerçekte Avustralya hariç tüm diğer kıtalardan çok daha kısadır. Yaklaşık otuz bin yıl önce Mongoloid halklar Asya'dan kara üzerinden Kuzey Amerika'ya geçtiler. Bu kıtanın nüfusu her zaman göçmenlerden oluşmuştur. Bunu izleyen binlerce yıl boyunca yavaş yavaş güneye inmişlerdi. Amerika çok değişik iklim ve çevre koşullarına sahiptir ve arkeolojik deliller bunların aynı derecede farklılaşmış hayat biçimleri yarattığını göstermektedir. Bu durum avlanma, yiyecek toplama ve balıkçılık için fırsatların farklılığına dayanmıştır. Erken dönem Amerikalıların bazıları eski dünyadan bağımsız olarak tarım aşamasına geçmişlerdir ama bunun ne zaman meydana geldiği konusunda hâlâ bir anlaşmaya varılamamışsa da bu, Bereketli Hilal'den daha sonra meydana gelmiştir. Meksika'da MÖ 5000 yıllarında yetiştirilmeye başlanan mısır, MÖ 2000 yıllarında Orta Amerika'da geliştirilmesinden sonra bugün bildiğimiz şeklini almıştır. Böylece büyük yerleşimleri olan toplulukların oluşması mümkün hale geldi. Daha güneyde patates ve bir başka nişastalı kök sebzesi olan manyok da yaklaşık olarak bu dönemde ortaya çıktı. Kısa süre sonra da mısırın Meksika'dan güneye doğru yayıldığını gösteren işaretler bulunmaktadır. Bununla birlikte her yerde değişim tedrici olmuştur ve Amerikalılar için bir "tarım devrimi"nden söz etmek Yakındoğu için bahsetmekten daha az uygundur. Kuzeydeki kıtada, avcılık ve toplayıcılık hayatına uyum sağlamış olmalarına rağmen, Avrupalıların gelmesinden önce, sadece çok az sayıda Amerikalı tarım aşamasına geçmişti. Büyük ovalardaki Kızılderililer beyaz Amerikalıların yaşadıkları çevreyi tahrip etmesine kadar mutlu bir hayat yaşamışlar, Eskimolar ise son derece zor koşullarda hayatta kalmayı başarmışlardı.

Tarım daha güneyde, zamanla uygarlığa giden yolu açmıştı. Ne var ki, Amerikan uygarlığı, izolasyonunun uzunluğu nedeniyle her yerdekinden farklıydı. Şayet Polinezya veya diğer Pasifik halklarından Amerika'nın batı kıyısına ara sıra tesadüfi ziyaretler gerçekleşmişse, bunun Amerika kültürlerine genel bir etki yapıp yapmadığı konusunda hiç kimse henüz bir fikir ileri sürmemiştir. Her halükârda önemli olan şey, Amerika'nın diğer büyük uygarlık merkezlerinden uzaklığıdır. Metal işlemeciliği Mezopotamya'dan eski Mısır'a yayılabilmiş, Hıristiyanlık ise Akdeniz'den Orta Asya yoluyla Çin'e taşınabilmişti ama 1492'ye kadar Amerika ile diğer büyük uygarlık merkezleri arasında sürekli bir temas olmamıştır. Grönland ve Labrador'daki Viking yerleşimleri bundan çok daha önce kaybolmuş, belki de Eskimolar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Yukarıda değinilen nedenlerle Amerikan uygarlıklarının çok özel ve iyi tanımlanmış özellikleri vardır. Kuşkusuz ki en önemlileri (örneğin temelde mısır bitkisine bağımlı olmaları) ortaya çıktıkları bölgenin olanaklarından, coğrafi özelliklerinden ve onların başka bir yönde değil de bulundukları yönde gelişmelerini kolaylaştıran

iklimlerden kaynaklanmaktadır. Üç temel bölge bulunmaktaydı: And havzası, Yucatan, Guatemala ve Honduras'ın ağır yağmur ormanları ve Meksika'nın orta vadisi. İlk Avrupalılar geldiklerinde bu bölgelerde yaşayan insanların ürettiği son uygarlıklar ayaktaydı. Bu nedenle arkeolojinin yanı sıra, onları keşfedenlerin anlatımlarından da bazı bilgiler edinmek mümkündür. Bunlar aracılığıyla da, daha öncekiler hakkında bazı şeyleri görebilmekteyiz.

Olmec kültürü

Bilinen ilk Amerikan uygarlığı olan, Meksika'nın doğu kıyılarındaki Olmecler büyük bir öneme sahiptir. Anlaşıldığı kadarıyla, bu uygarlık büyük toprak piramitler üzerindeki önemli tören yerlerine odaklanmıştır. Buralarda dev anıtsal heykeller ve yeşimden oyulmuş güzel figürler bulunmuştur. Olmec stili büyük ölçüde bireyseldir ve 800 yılından sonra birkaç yüzyıl boyunca Orta Amerika'da şimdiki El Salvador'a kadar uzanan bölgelerde öne çıkmıştır. Ancak, bataklık ve ormanlık bir bölgede öncesi olmadan veya herhangi bir işaret vermeden ortaya çıkması onu ekonomik bakımdan açıklanması zor bir oluşum yapmaktadır. Dünyanın başka bölgelerinde büyük nehir vadilerine gereksinim duyan uygarlığın Amerika'da bu kadar elverişsiz topraklarda yeşermesinin nedenini bilemiyoruz. İspanyolların Meksika'nın hâkimi olarak gördükleri Azteklerin tanrıları Olmeclerde görülenlerin devamı olduğu gibi, Olmec uygarlığı Mezoamerikan hayatının esas unsurlarını oluşturan birçok şeyin temelini atmıştır: anıtsal heykeller, kent planlaması, yeşimden oyulan küçük objeler. Her ne kadar Orta Amerika'da erken dönem hiyeroglif sistemleri Olmec kültürünün MÖ 400 yıllarında kaybolmasından bir yüzyıl kadar sonraya aitse de, bunların Olmec dönemlerinde ortaya çıkmış olması mümkündür. Bunun niçin gerçekleştiğini de bilmiyoruz. Çok daha güneyde, Peru'da, (büyük bir törensel mekânın adı dolayısıyla) Chavin denilen bir kültür kuzeydeki Olmec uygarlığından sonra kısa bir süre daha ayakta kalmıştır. Bu uygarlık da taş işçiliğinde ustaydı ve aktif bir yayılma sürecinden sonra esrarengiz şekilde kuruyup gitmiştir.

Mayalar

Başka yerlerdeki uygarlıkların ortaya çıkmasını bin yıllık bir gecikmeyle izleseler de, uygarlık yönündeki bu erken atılımlar gelecek için çok önemliydi. İspanyollar Olmec kültürünün yok olmasından yaklaşık iki bin yıl sonra Yeni Dünya'ya çıktıkları zaman, bu bölge sakinlerinin çoğunun taş gereçlerle çalıştıklarını görmüşlerdi. İspanyollar karmaşık ve yaşayan toplumlar (ve diğerlerinin kalıntılarını) bulacaklardı ki, bunlar eski Mısır'ın çöküşünden sonra Afrika'da görülen her şeyden daha üstün harika binalar ve sosyal örgütlenmeler oluşturmuşlardı. Bu uygarlıklardan biri olan Mayalar, Avrupalılar geldiği zaman parlak zamanlarını çoktan geride bırakmıştı. Geliştikleri bölge (Yucatan Yarımadası, Honduras ve Guatemala) insan yerleşimlerine çok

uygun değildi ve muhtemelen daima böyleydi. Burada bazı dağlık ve ılıman alanlar olmakla birlikte, bölgenin çoğu hayvanlar ve böceklerle dolu alçak ve tropik yağmur ormanlarıyla kaplıydı ve burası hastalık üretmeye meyilliydi. Mayalar buna rağmen Mısırdakiler kadar büyük tapınaklar ve piramitler inşa etmişlerdir. Dahası, bunu sadece ormanın açılıp yakılmasına dayanan bir tarım temelinde yapmışlardır. Gerçekte bu tür tarım yağmur ormanı toprakları için en uygun yöntem olabilir ancak getirisi azdır. Birçok Orta Amerika kültürü muhtemelen daha önceki zamanlardan türetilmiş aynı tanrıları paylaşıyordu ve takvim ile büyük tören mahallerinin bakımına aynı önemi veriyorlardı. Bununla birlikte Mayaların eserleri en etkileyici olanlardır.

Her ne kadar Maya uygarlığı MÖ 2. binyıla kadar izlenebilmişse de, önemli sayılabilecek ilk izler MS 100 yılları civarından gelmektedir ve en üstün yaratıcı dönemi 600 ile 900 yılları arasındadır. Mayalar küçük yerleşimlerde yaşadığından kent kalıntıları bırakmamıştır. Ancak, tapınaklar, piramitler, mezarlar ve sarayların yanı sıra, tanrılardan uzaklığı ve onlarla iletişim kurmak için uzun merdivenleri çıkanların önemiyle bakanları etkilemeyi amaçlayan büyük tören mahallerinin kalıntıları bulunmaktadır. Bu klasik çağda Maya toplumu asil bir savaşçılar sınıfı ile görevini mirasla sürdüren rahipler tarafından yönetilmiştir. Din astronomik gözlemlere dayanan bir takvime göre ritüelleri ve törenleri yerine getirme meselesiydi. Bu durum biliminsanları tarafından Maya uygarlığının yüksek düzeyinin en iyi delili olarak gösterilmiştir, çünkü yüksek düzeyde bir matematik becerileri vardı. Mayalar saymak için yirmili bir sistem kullanıyorlardı ve numaralama sistemi bizimkine benziyordu, yani aynı sembol yerine göre farklı değerleri ifade etmek için kullanılabilmekteydi: 10, 1, 0.1, 0.01 gibi Mayaların dini liderleri, çağdaşları olan tüm diğer uygarlıklardan daha geniş bir zaman fikrine sahiplerdi. Yüz binlerce yıl geriye giden bir antikçağı düşünüyorlardı ve zamanın bir başlangıcı olmadığı fikrine dahi ulaşmış olabilirler. Perde gibi bükülmüş ağaç kabuğu kâğıdına yazılmış üç adet kitapları günümüze ulaşmıştır. Bu kitaplar ritüellerle ilgilidir ve Maya tarihiyle ilgili bazı bilgileri içermektedir. Maya uygarlığıyla ilgili diğer bilgiler radyokarbon tarihleme yöntemiyle, arkeoloji vasıtasıyla ve ancak yeni deşifre edilmeye başlanan hiyeroglifle yazılmış taş yazıtlardan çıkarılmıştır. Yazının başka amaçlar için de kullanıldığını gösteren işaretler olmakla birlikte tarih veya kehanetle ilgili herhangi bir kitap bulunmamıştır.

Mayaların başarıları belli alanlarda uzmanlaşmıştı. Her ne kadar becerikli zanaatkârları varsa ve Orta Amerika'nın diğer bölgelerine yeşimden oyulmuş güzel objeler ihraç etmişlerse de, hiçbir zaman tekerleği veya kemeri keşfetmediler ve çok kaba tanrılara inandılar. Tabiatıyla bu durum, bu kadar büyük kaynaklarını devasa törensel mahaller inşa etmek için kullanmalarını daha şaşırtıcı bir iş haline getirmektedir. Bu ekonomik anlamda son derece verimsiz bir faaliyettir çünkü herhangi bir yararlı teknolojik yan ürünü de olmamıştır. Maya uygarlığı, 10. yüzyılda büyük bir deprem ya da volkanik patlamanın merkezi yerleşimlerini terk etmelerine yol açma-

sından sonra çöküşe geçmiştir. Kısa süre sonra Maya toprakları Meksika platosundan gelen ve metal kullanan halkların istilasına uğramıştır. En büyük merkezleri olan Chichen İtza 13. yüzyılda terk edilmiş ve Maya toplumu bir dizi küçük devletçik halinde dağılıp gitmiştir. Bununla birlikte Yucatan'da bulunan son direniş noktaları ancak 17. yüzyılın sonlarında İspanyolların eline geçmiştir. Ancak, o tarihte Maya uygarlığı gerçekten sonuna ulaşmıştı ve geleceğe hiçbir önemli gelenek ya da teknoloji bırakmamıştı. Geride kalan, bir dizi hayranlık uyandıran harabe ile günümüzde hâlâ iki milyon kişinin konuştuğu bir dildi.

İnkaların Perusu

Avrupalıların Amerika'ya gelişinden önce Peru, mukayese kabul etmez şekilde batıdaki en ileri uygarlık merkeziydi. O günün Perulular daha önceki halklardan bazı teknikleri almışlar ve onlardan daha ileri teknikler geliştirmişlerdi. Altın ve gümüş madenciliği yapıyor ve bunları büyük bir beceriyle işliyorlardı. Tarımda bronz uçlu çapa kullanıyorlardı ama sabanları ve çeki hayvanları yoktu. Devasa ve mükemmel şekilde birleştirilen bloklarla usta bir kuru taş işçiliği yapmalarının yanı sıra Perulular, dokumacılıkta ustaydı ve bazıları bu alanda yaşadıkları çağın en iyisi olduklarını düşünmektedir. Ayrıca anestezi altında veya hipnotize edilmiş hastalarda zor ve tehlikeli ameliyatlar yapabilen becerikli cerrahları vardı. Her ne kadar kâğıt üzerinde olmasa da, *quipu* denilen renkli şeritlere atılan düğümlerle kayıt tutuyorlardı. Fakat toplumlarının en dikkate değer yanı ise örgütlenmeleriydi. Bu örgütlenme İnkalar adı verilen bir halk tarafından fetih yoluyla kurulmuştur. Yaklaşık 1200 yılından itibaren başkentleri Cuzco idi (İnka imparatorlarının geleneksel listesi bu kadar geriye gitmektedir). 15. yüzyılın sonunda Kuzey Ekvator'dan Orta Şili'ye kadar uzanan yaklaşık 720.000 kilometrekarelik bir bölgeyi yönetme konusunda bir nevi iddia sahibi oldular ki, arazinin zorluğu göz önüne alındığında bunun muazzam bir başarı olduğu görülmektedir. Ayrıca, hızlı bir gelişme sürecine girmelerinin üzerinden sadece yetmiş yıl geçmişti.

İnka şefi ve hâkim kast tarafından yönetilen bu imparatorlukta iletişim yaklaşık on altı bin kilometre uzunluğundaki yollarla sağlanıyordu ve her hava koşulunda burada seyahat halinde olan bir haberciler zinciri bulunmaktaydı. Bu yollar üzerinde resmi görevle seyahat eden memurlar için dinlenme evleri ve gereken yerlerde derin vadileri aşmak için asma köprüler inşa edilmişti. Nüfus onar hanelik birimler halinde toplanmıştı. Yerel topluluktan ayrılmak veya seyahat yasaklanmıştı ama İnkalar yeni fethettikleri halkları ata topraklarından uzaklaştırarak bunların yerine daha uyumlu göçmenleri yerleştirmek suretiyle yeni bölgelerini kontrol edebildiklerinden emin olmak istiyorlardı. Özel mülkiyet veya para bulunmamakta, sadece el ürünlerinin takası yoluyla yerel ticaret yapılabilmekteydi. Vahşi hayvanlar kamu malı sayılıyor, büyük sürek avlarında yakalanıyordu. Bu şekilde ara sıra et temin ediliyor; çoğu zaman

devlet mekanizması topladığı tarım ürünlerini yeniden tahsis ediyor ve karşılığında ufak miktarlarda manüfaktür ürünleri dağıtıyordu.

Dikkatle kontrol edilen bu sistemde sıradan Perululular hayatı fazla heyecan verici bulmuş olamazlar ve belki de ara sıra madenlerde ya da kamu işlerinde yapılan kısa bir zorunlu çalışma günlük hayatın dar rutininde kabul edilebilir bir değişiklik olabilirdi. Bir erkek karısını seçebilirse de, seyahat kısıtlamalarından dolayı bunu ancak kendi topluluğu içerisinde yapabilirdi. Para olmadığı için alım satım yapamazdı. Fethedilen halkların önde gelen üyelerinin çocukları Cuzco'ya götürülüyor ve İnka yönetiminin desteklenmesini sağlayacak bir eğitime tabi tutuluyorlardı. Arka planda, isyanlara karşı daima hazır bekleyen bir İnka ordusu bulunmaktaydı. Bununla birlikte, İnka hükümeti her ne kadar etkili bir şekilde çalışmaktaysa da, (gelen ilk Avrupalıların keşfettiği gibi) tabi halklar arasındaki hoşnutsuzluğu ortadan kaldıramıyordu. Her şeye rağmen totaliter anlayışla yönetilen bir toplumun dikkate değer bir örneği idi. Birey kolektif karşısında sıkı bir şekilde ikinci planda tutuluyordu ki, bu yakın geçmişe kadar çoğu insan topluluğu için geçerli bir durumdur. Ancak burada modern hükümetlerin teknolojik avantajlarının hiçbirisinin olmadığı bir dönem için olağanüstü sayılabilecek bir etkinlikle kabule zorlanmış özellikler göze çarpmaktadır. Bazı kişiler İnka sistemini daima şaşırtıcı bulmuşlardır. 16. yüzyılın Avrupalıları ise, kısa süre sonra, sistemin görünüşteki adaleti ve etkisi konusunda abartılı anlatımlarla karşılaşıyordu.

Meksika

Yaklaşık 1100 yıllarında Meksika Vadisi ve bazı Maya toprakları Toltec adı verilen bir halkın hâkimiyeti altındaydı. Tula'da bulunan başkentleri önemli bir kentti ve beslenmesini sağlayan çiftlikler bir sulama sistemiyle ayakta tutuluyordu. Bunlar askeri bir halk olup, göründüğü kadarıyla komşularını köleleştirerek onları büyük kamu işlerinin yürütülmesi ve bakımı için zorla çalıştırıyorlardı. Kısa bir süre bu hâkimiyet yerini bir karmaşa dönemine bıraktı ve bunu da 1350 yıllarında yeni bir hâkim gücün ortaya çıkması izledi. Yeni yönetici kast uzun bir süre Aztek adıyla anılmışsa da son zamanlarda Mexica adı tercih edilmektedir. Tezcoco Gölü kıyısındaki bir köyün bulunduğu yerde imparatorluklarının başkentini kurdular. Bu imparatorluk bir buçuk yüzyılda (esas itibariyle 1429 yılında çok gayretli bir şefin iktidara gelmesini takiben) Orta Meksika'nın çoğunu içine alacak şekilde genişledi. En etkileyici olduğu dönemde başkentleri Tenochtitlan, burasını ilk kez gören heyecanlı İspanyollar tarafından ihtişam açısından Roma veya İstanbul'u geçen bir kent olarak tanımlandı. Bir su kemeri, beş kilometre ötedeki Chapultepec pınarlarından iyi suyu kente taşıyordu. Burası tapınaklarla doluydu ve büyük piramitlerin gölgesi altındaydı.

Bunlar Aztekler (ya da Mexica) tarafından fethedilen halkların becerileri ve tarzlarıyla inşa edilmişe benzemektedir. Kendilerinden önce gelen Toltecler gibi, askeri,

haraç toplayan ve işleri tebaaları tarafından yapılan bir imparatorlukları vardı. Kendileri pek bir buluş yapmamıştır. Meksika uygarlığında Tolteclerden sonra önemli bir yenilik veya icat yapıldığı güvenle ileri sürülemez. En büyük dini merkezleri olan Teotihuacán, Aztek başkentinden otuz kilometre mesafede yer almaktadır. Beş buçuk kilometre uzunluğunda ve üç kilometre genişliğinde bir imarlı alanı vardır. Hepsi MS 600 yıllarında buradaydı ve belki de bundan bin yıl önce iskân edilmişti. En kalabalık zamanında 200.000 kişilik bir nüfusu barındırması olasıdır. Amerika'nın diğer yerlerinde olduğu gibi piramitlere dayanan bir dini ritüelin merkeziydi. Aztek toplumunu, onu keşfeden ilk Avrupalılar için o kadar etkileyici kılan şey Azteklere ait olmayıp belki de Olmec zamanlarına kadar giden derin köklerdi ve bu muhtemelen Teotihuacán için de geçerlidir.

Her ne kadar türev bir imparatorluksa da, Avrupalılar geldiği zaman hâlâ genişlemekte olan Aztekler onların gözünde etkileyici, garip ve hatta dehşet vericiydi. Seçilmiş şef ve dini lider yirmi klan halinde örgütlenmiş olan bir devleti yönetiyordu. Yönetim için piktografik kayıtlar kullanılıyor ve zorunlu çalışma ve askeri hizmet karşılığında klanlara verilmiş olan komünal topraklardan gelen yıllık ürünler dağıtılıyordu. Yüksek beceri düzeyine ulaşan bir tarımın varlığı göze çarparken pamuk üretimi de yapılmaktaydı. Her ne kadar Meksika'nın iyi çömlekçileri, kuyumcuları, dokumacıları ve tüy işleyen usta zanaatçıları varsa da ulaştırma için tekerlek kullanımı bilinmiyordu. Ayrıca, demir konusunda hiçbir bilgileri olmamakla birlikte, bakır ve altın işlemeciliği konusunda iyiydiler. En iyi kesici kenarlar için Aztekler esas olarak volkanik bir cam olan obsidyen kullanıyorlardı. Savaşçıların becerileri Aztek toplumunda en çok saygı duyulan şeydi ve öne çıkan savaşçılar özel danslar ve ritüelleri olan, Avrupa'daki şövalyelik tarikatlarına benzeyen örgütlenmelere katılabilirdi.

Zenginlik ve ihtişamından sonra Aztek toplumunu gören Avrupalılar her şeyden önce onların zalimliğinden etkilenmişlerdi. Dinleri insanların kurban edilmelerini gerektiriyordu ve bunlar son derece iğrendirici şekillerde gerçekleştirilmekteydi: kafanın uçurulması, derinin yüzülmesi ve kurban canlıyken kalbin koparılıp çıkarılması gibi şeyler yapılıyordu. (Azteklerin önemli sanat dallarından biri de insan kalplerinin yakılıp saklanması için hazırlanan taş kutulardı.) 1489 yılında Tenochtitlan'daki büyük piramidin açılış töreninde en az 20.000 kişinin kurban edildiği söylenmektedir ve Aztek mitolojisi güneşin ihtiyacı olan yiyeceğin temini için tanrıların kendilerini kurban etmeleri gerektiğini ve dehşet veren kurban ritüellerinin bunun temsili olduğunu söylemektedir. Sürekli olarak yeni kurbanlar gerektiği için Aztek devleti asla huzur içinde olmazdı. Bu nedenle Aztekler tebaalarının çok gevşek bir şekilde denetlenmesinden ve isyanların sıklığından şikâyetçi değillerdi çünkü bunlar insanların kurban için tutuklanmalarına gerekçe teşkil ediyordu. Fakat bu aynı zamanda Avrupalılar geldiği zaman onların Aztek olmayanlar arasında hazır müttefikler ve yardımcılar bulmaları anlamına da gelmekteydi.

Fetih çağının büyük Amerikan uygarlıkları, şimdi onları oldukça kasvetli gösteren bazı özellikleri paylaşmaktaydı. Bir açıdan bakıldığında, düşük teknolojik düzeyleri ile dini ve sosyal fikirleri itibariyle çıkmaza girmiş görünüyorlardı. Bireysel sanatsal başarılar –örneğin Aztek çömlekçiliği– öne çıkar ama bunun diğer uygarlıklar üzerinde herhangi bir etkisi olmamıştır. Kuşkusuz ki bunun ana nedeni yalıtılmışlıklarıdır. Amerika'nın insanlığın ortak hayatına katkıları bu gelişmiş kültürlerin icatlarıyla değil, bilinçsiz olarak geleceğe aktardıkları şeylerle gerçekleştirilmiştir. Mısır, patates ve kabağın atalarını yetiştirmesini ilk öğrenen meçhul ilkel tarımcıların kaydedilmemiş keşifleri buna örnektir. Onlar, bilmeden de olsa, insanlığın gelecekteki kaynaklarına muazzam eklemeler yapmışlardır. İnkaların, Mayaların, Azteklerin parıltılı uygarlıkları, hayranlık uyandıran hatıraları daha az önemlidir ve gerçekte dünya tarihinin kıyısında köşesinde kalmış güzel ve ilginç şeylerden daha fazlası değildir. Onlardan kalan kalıcı etkiler şimdi en iyi şekilde Yeni Dünya'nın daha mütevazı fakat devam eden özelliklerinde görülebilir. Bunlar arasında çikolata, mayasız mısır unuyla *tortilla* yapılması veya bazı köylü topluluklar tarafından hâlâ konuşulan Maya dili bulunmaktadır.

AVRUPA SÖMÜRGECİLİĞİNİN BAŞLAMASI

Şimdilerde Avrupa emperyalizmi olarak adlandırılan şey, ilk kalıcı etkisini Amerika ve Afrika halkları üzerinde yaptı. Emperyalizm çok geniş anlamlar yüklenen bir kelimedir. Bir grup insanın bilinçli veya bilinçsiz olarak, diğerleri üzerinde politik, ekonomik ve hatta kültürel alanlarda sürekli üstünlüğüne değinmek için kullanılmaktadır. Olayların nasıl geliştiğini anlamak için tarihçilerin bu muğlak fikirlere ve farklı zamanlarda hangi faktörlerin etkin olduğuna daha yakından bakmaları gerekmektedir. Emperyalizmin en kolay izlenebilen yönü yabancı ülkelerde –adeta bir mülk gibi– fiziki olarak ele geçirmenin hikâyesidir, bunu yapan Avrupa'da bir hükümet olabileceği gibi yerli halkların yaşadığı topraklardaki yerleşimciler de olabilir. 9. ve 10. yüzyılda Vikingler Amerika'da bu şekilde yerleşen ilk Avrupalı kolonistlerdi. Bunların yanı sıra kolonicilerin hâkimiyetindeki birimlerde yeni politik birimlerin oluşturulması da bir yol olmuştur ki örneğin Doğu Akdeniz'deki kısa ömürlü Haçlı devletleri buna örnek verilebilir.

Keşifler çağı bu tür denizaşırı fetihler için, özellikle Atlantik'e kolay erişebilen uluslara yeni fırsatlar yarattı. O döneme gelindiğinde, Almanya'nın doğusunda karadan yayılma sona ererken İber Yarımadası'nın yeniden fethi de tamamlanmak üzereydi ve Osmanlı ilerlemesinin gücü göz önüne alındığında, eski Haçlı devletlerinin canlandırmasıyla ilgili rüyaların gerçekleşmesi olanaksızdı. Bu nedenle, Avrupa hükümranlığının ve Avrupalıların denizaşırı yerleşimlerinin ilk büyük dalgasını başla-

tanlar, Portekizliler ve İspanyollar ile daha az ölçüde İngilizler ile Fransızlardı. 1600'e gelindiğinde sadece İberliler bu alanda önemli bir ilerleme sağlamışlardı. Portekizliler, sonunda Çin ve Japonya'ya kadar uzanan bir ticaret hegemonyasını koruyan limanlar ve kaleler zincirinin yanı sıra, Afrika'da daha sonra yerleşilecek ve plantasyon[1] olarak geliştirilecek birkaç bölgeye, bir de Brezilya'ya sahiplerdi. Bu sırada İspanyollar Amerika'da bir krallık tarafından (Kastilya), en azından ulusal olarak tarih boyunca elde edilebilecek en etkileyici topraklar topluluğunu bir araya getirmişlerdi. Fransızlar ve İngilizler 1600 yılında sadece Kuzey Amerika'da birkaç keşif ve yerleşim girişiminde bulunmuşlardı (1540'larda Kanada, Newfoundland ve Labrador'da bir Fransız yönetiminin kurulması sadece göstermelik bir durumdu). Bunun yanı sıra kısa sürede batı yarı kürede İspanyolların aleyhine gelişen başarılı bir korsanlık ve yağma geleneği yarattılar. Hollandalılar gibi, onlar da Amerika'daki önemli yerleşimlerini daha sonra kuracaklardı.

İspanyol imparatorluğu

Kronolojiden anlaşıldığı şekilde (Atlantik adalarında yerleşim süreci 14. yüzyılda başlamıştı) ilk Avrupalı imparatorluklar ortaçağın insanları tarafından kurulmuştu. Bundan kasıt, onların düşünce şeklinin Yunanistan ve Roma'nın klasik mirası ve daha da önemlisi Hıristiyanlık tarafından meydana getirilen bir kalıpta oluştuğudur. Bu, İspanyolların *conquistadores* yani fatihler adını verdiği kişileri şekillendiren mirastır ki, bunlar 1490'larda Karayip Adaları'nda ilk yerleşimciler olarak ortaya çıkar ve daha sonra Venezuella adı verilecek olan bölgeye keşif amacıyla çıkarak anakarada bir denemede bulunurlar. 1513 yılında bazıları Panama Berzahı'nı geçerek buraya yerleşirler, kulübeler inşa edip ekin ekerler ki bu kalıcı olduklarının işaretidir. Anakarada ilk İspanyol yönetimi Panama bölgesinde kurulmuştur. Bu sırada Karayip Adaları'na da birçok kişi yerleşmişti ve işgücü temin etmek için Afrikalı köleler getirilmişti. Amerika hakkındaki bilgiler arttıkça, burası fakirlere, toprağa aç olan küçük İspanyol asilzadelerine ve servet peşinde koşan askerlere giderek daha cazip görünüyordu.

Conquistadores'lerin en tanınmışları yarı kahraman, yarı korsan bir kişiliğe sahip olan Hernán Cortés adındaki bir İspanyol subayıdır. 1518 yılında Meksika'ya gitmek üzere Küba'dan ayrıldı, buraya çıktığı zaman gemilerini yakarak üstlerinin gözetiminden kurtuldu, Vera Cruz kentini kurdu ve daha sonra adamlarının başına geçerek Aztek İmparatorluğu'nun kalbi olan yüksel platoya doğru iç bölgelere yürüdü. Birkaç ayda burayı fethetmişti. Birkaç yıl sonra, bir başka İspanyol (Cortés'den daha acımasız bir maceraperest olan) Pizarro, And Dağları üzerinden İnka başkentine yürüdü ve bu rejimi imha etti. Meksika ve Peru böylece İspanyol tahtının malı olarak şimdiki Venezualla ile Orta Amerika'ya eklendi.

1 Tropikal kuşakta, ticari amaçla çok geniş alanlarda bir veya birkaç çeşit ürün yetiştirme. (yay. hzl.)

Amerika'da kazanılabilecek muazzam servetlerle ilgili efsaneler İspanya'ya ulaştı ve daha fazla İspanyol'u bir mıknatıs gibi "Batı Hint Adaları'na" çekti. Gelenlerin amaçları son derece karışıktı. Yerli uygarlıkların servetlerine hayretle baktılar ve kuşkusuz ki hazinelerini taşıyıp götürme olanakları onları daha da heyecanlandırdı. Uzun bir süre boyunca Güney Amerika'yı hiç yorulmadan keşfetmeye devam ettiler, muazzam zenginliği nedeniyle İspanyolların El Dorado –yani altın yer– dedikleri efsane kenti aradılar. Bununla birlikte *conquistadores*'lerin başka nedenleri de vardı. Çoğu, adalarda kurdukları çiftliklerde çalışacak köleler ya da yeni malikâneler için toprak arıyordu. Bu onları Kızılderililere karşı sert davranmaya itti. Bazen Kızılderilileri İsa'nın inancına çekmek istemişlerdir, İspanyol din adamları ise onları yatıştırmak istese de, yerleşimciler İspanya'yı Mağribilerden geri alan militan Hıristiyanlık geleneğinden geliyorlardı ve bu, kültürel farklılıklara saygı duyan bir itikat değildi. Dahası, İspanyolların birçoğu Azteklerin insan kurbanı uygulamalarını gerçekten dehşetle karşılıyorlardı (ancak Hıristiyan sapkınlarını yakma fikrine yatkın olan insanların kurbandan bu kadar rahatsız olmalarını anlamak da bizim için hiç kolay değildir).

Eski ve Yeni Amerikalılar

İspanyolların gelmesinin yerli nüfus üzerindeki etkisi her yerde aynı ölçüde felaket getirdi, fakat bunların hepsinden (Amerika'ya hiç gitmemeleri gerektiği ileri sürülmediği takdirde) yeni gelenler sorumlu değildi. Beraberlerinde getirdikleri hastalıklar (çiçek hastalığı bunların başında gelir) önce adalarda, sonra da anakarada son derece yıkıcı bir demografik etki yaptı. Bu, muhtemelen İspanyol gücü ve direnişin olanaksız görülmesi nedeniyle oluşan şokla daha da arttı. Örneğin Kızılderililer hiç at görmemişlerdi, Cortés yanında on altı at getirmişti ve Aztekler ilk başta onlardan inen insanları görünce gözlerine inanamadılar çünkü kendilerini ikiye ayıran canavarların karşısında olduklarını düşünmüşlerdi.

Adalarda, kısa süre sonra yerleşimciler için yeterli işgücü bulunamaz oldu. Elde olanı son derece acımasız bir şekilde kullanmaya giriştiler. Kilise adamları bunların zalimliğine karşı savaştılarsa da, Kızılderilileri korumak için fazla bir şey yapamadılar. Genel düzenleme, bir İspanyol yerleşimciye, yönetim ve koruma karşılığında yerli bir topluluğun çalışma hizmetlerinin tahsis edilmesiydi. Hastalık ve aşırı çalışma nedeniyle kayıplar arttıkça kraliyet görevlilerinin ve yerleşimcilerin işçilerin çalıştıkları plantasyonları terk etmelerini önlemeleri daha da önemli hale geldi ve böylece sistem daha da sıkılaştı. Güney Amerika'nın büyük bölgelerinde bugün bile köylü için genellikle kullanılan kelime *peon* olup, bu satranç oyununda en düşük değerli taş olan piyona verilen İspanyolca isimdir.

Bunu izleyen iki yüzyılda İspanyol dominyonlarındaki Amerikan nüfus, doğal artış ve Avrupa'dan gelen göçlerle yavaşça toparlandı. Bunun sonucunda bir dizi İbe-

ro-Amerikan toplumu ortaya çıktı ki burada esas olarak Avrupalı kanı taşıyan üst ve orta sınıflar Kızılderili bir nüfus üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı. İspanyollar ve Portekizliler ırklar arasındaki evlilikler konusunda fazla hassas değillerdi (İspanyollar uzun süredir çok ırklı bir toplumda yaşamışlardı), ama koloni toplumu Avrupa kanına saygı duyuyordu. Ne kadar fazla Avrupalı kanı taşıyorsanız daha varlıklı ve güçlü bir konumda olma ihtimaliniz daha büyüktü. Ağırlıkla Avrupalı kanı taşıyan ve Amerika'da doğan insanlar (İspanyollar bunlara *creoles* adını vermişlerdi) büyük başarıları neredeyse tamamen yitip gitmiş olan eski uygarlıklardan hayatta kalan Kızılderililerin yöneticileri ve toprak sahipleriydi. Çoğu Kızılderili bir nevi İspanyolca konuşmaya başladı ve en azından isim itibariyle Hıristiyan oldu.

Kurumlar ve yönetim

Portekiz Brezilyası'nın buna çok benzer bir hikâyesi vardır ama burada Meksika veya Peru'da olduğu gibi ortadan kaldırılacak bir uygarlık bulunmuyordu. Dahası, buradaki şeker plantasyonlarında çalışmak üzere o kadar çok Afrikalı köle getirildi ki, Brezilya'da, Afrika'nın siyahi kültürel mirası, kısa sürede Kızılderililerinki kadar önemli hale geldi. İspanyol kolonilerinde olduğu gibi Brezilya'da da Hıristiyanlık, Avrupa uygarlığının Avrupalı olmayan bir ortama yerleştirilmesinin en göze çarpan yollarından biri oldu. Öyle ki, modern Brezilya'daki en eski binalar kiliselerdir. Yavaş gelişen bir süreç içerisinde Avrupa'dan gelen diğer unsurlar da Orta ve Güney Amerika'da kök salmaya başladı. Avrupa'nın uzun geçmişinden gelen, kanunlara, geleneklere ve kurumlara dayanan ve Amerikan toplumu ile hiçbir mantıki bağlantısı olmayan yönetim şekilleri hem yerleşimciler hem de İspanya ve Portekiz'deki hükümetler tarafından doğal karşılandı ve bunu zorla kabul ettirdiler. Böylece, imparatorluklar tarihe karıştıktan sonra da, Avrupa benzeri bir devlet sistemi, Avrupa'dakine benzeyen sivil memurları ve hukuk mahkemeleriyle birlikte Güney Amerika'da devam edecek ve Avrupa dillerinin hâkimiyeti de sürecekti.

İspanyolların ve Portekizlilerin Amerikan imparatorlukları muazzam büyüklükte olmakla birlikte nüfusları azdı. Uzun bir süre boyunca buradaki kaynakları kullanacak olan Avrupalı göçmenler çok azdı ve Kızılderililerin sayısı git gide azaldı; öyle ki 1600 yılında bunların toplamı sadece 10 milyon kadardır. 1700 yılına gelindiğinde İspanyollar güneyde Plate Nehri'nden kuzeyde Colorado'ya kadar uzanan bir bölgeyi, en azından teorik olarak yönetiyorlardı. Bu hakimiyet Güney Şili'den (San Fransisco adının hâlâ İspanyol egemenliğini hatırlattığı) Kuzey Kaliforniya'ya kadar Pasifik kıyısının neredeyse tümünü kapsıyordu ve Rio Grande'nin kuzeyindeki birçok arazi ile Florida da onlara aitti. Bu toprakların 1800 yılında bile çok seyrek bir nüfusu vardı, çoğu bölgede birkaç misyoner merkezi ve bir iki kalenin dışında herhangi bir İspanyol varlığı bulunmamaktaydı. Bununla birlikte bu mahallerin bazıları ileride çok önemli kentler haline dönüşecekti. "Yeni İspanya"nın

kuzey topraklarının geri kalanı yoğun bir yerleşime sahne olan Meksika ile berzah bölgesiydi. 1800'e gelindiğinde Peru ve bazı büyük Karayip adalarının da oldukça büyük nüfusa sahip merkezleri ve önemli kentleri vardı. Hint Adaları teoride naipler tarafından, kardeş krallıklar olan Kastilya ve Aragon adına yönetiliyordu ama pratikte önemli ölçüde bağımsız yönetilmek durumundaydılar. Bununla birlikte Acapulco ve Panama yoluyla Filipin Adaları ve İspanya ile bağlanan bir dünya imparatorluğunun parçasıydılar.

Kuzey Amerika

Uzun bir süre boyunca Kuzey Amerika'daki Avrupa kolonizasyonu güneydekilerden çok daha az etkileyici görünmekle birlikte, 1700'e gelindiğinde kıtanın doğu kıyıları İngiliz kolonileriyle doluydu. Bunlardan biri olan Virginia (evlenmemiş olan Kraliçe I. Elizabeth'ten dolayı bu ad verilmişti) 1580'lerde bir koloni yerleştirme girişiminin başarısız olduğu yerdi (ilk kolonilerden söz edilirken genellikle "plantasyon" denilirdi). Bunu izleyen yüzyılda başka girişimler oldu fakat uzun bir süre boyunca Kuzey Amerika Karayipler ile karşılaştırıldığında ekonomik cazibe açısından çok daha gerideydi ve 1620'lerde, Batı Hint Adaları'ndaki İngiliz yerleşimciler anakaradaki kuzenlerine göre çok daha başarılıydı.

17. yüzyıl, nihayet Kuzey Amerika'ya başarı için yeterli olabilecek ölçekte yerleşimleri getirdi ve ilerleme hızlandı. 1700'e gelindiğinde Kuzey Amerika'da on iki İngiliz kolonisinde buraya getirilen (çoğu İngiliz) 400.000 kişi yaşıyordu. Ayakta kalabilen ilk koloni, modern Virginia eyaletindeki Jamestown'da 1607 yılında kurulmuştu. Bu, Fransız kâşif Champlain'in Quebec'de bir kale inşa etmesinden sadece bir yıl önceydi ve şimdi New York kentinin bulunduğu yerde Hollanda yerleşimlerinin ortaya çıkmasından sadece birkaç yıl öncesine rastlamaktaydı. Kuzey Amerika'da Avrupa'daki usullerle tarım yapılabilecek çok miktarda toprak vardı ve İngilizler çiftçilik yapmaya başlayan bazı toplulukları bütün olarak –erkek, kadın ve çocuklarıyla birlikte– buraya nakletme uygulamasını başlattılar. Eski Yunan kentlerinde olduğu gibi, bu durum onları ana ülkeden büyük ölçüde bağımsız hale getirdi. Bunu izleyen şey tütün yetiştiriciliğinin –ilk olarak Virginia'da– başlamasıydı ve bu ürün ihracata yönelik bir ticari ürün haline geldi. Tütün Virginia ve daha sonraki Maryland kolonisinin erken dönemlerinde son derece önemliydi ve borçları ödemek için para yerine dahi kullanılmaktaydı. Tütün birkaç temel ürünün ilki olup, diğerleri pamuk, pirinç ve çivitti. Bunlar kolonicilerin ana ülkeden istedikleri şeyleri satın almalarına olanak sağlıyordu. Diğer kaynaklar ise balıkçılık ile bununla bağlantılı faaliyetlerdi. Kanada'nın hiçbir zaman bu derece önemli bir ürünü olmadı. Kürk ticareti nüfusa destek olmak için diğerleriyle mukayese edilebilecek bir faaliyet değildi ve bu Fransız yerleşimlerinin yavaş gelişmesinin nedenlerinden biriydi. 1661 yılında Kanada'da sadece üç bin kadar Fransız bulunmaktaydı.

İngiliz kolonilerinin ilk önce iklim ve coğrafya tarafından şekillendirilen farklı gelişim çizgileri vardı. Farklılaşmanın bir kaynağı da (kuzeydeki kolonilere kısa sürede verilen ad olan) "New England" bölgesinin güçlü ve özel dini görüşleri olan kadın ve erkekler için cazibe merkezine dönüşmesiydi. Bunlar çoğu zaman Kalvinist adı verilen en uç görüşlere sahip "Protestan" doktrinini yansıtıyordu. Genellikle davranışlarla ilgili çok katı fikirleri vardı ve (her ne kadar kendi hitap ve davranış biçimlerini ritüelistik bir şekilde kabul ettirme konusunda azimliyseler de) dini tapınmada ritüel ve törenlerden hoşlanmıyorlardı. İngiltere'de bu tür kişilere "Püritenler" denilmekteydi. Birçoğu Amerika'ya ilk geldiklerinde kendilerini hâlâ İngiliz kilisesinin üyeleri olarak kabul ettilerse de, ülkeleriyle aralarına üç bin millik Atlantik Okyanusu girince bundan kopma eğilimine girdiler. Çoğunlukla çok neşeli bir grup değillerdi; bahar bayramında direk diktikleri zaman bir göçmenin kıyafeti uygun değilse son derece rahatsız olurlardı. Bir bütün olarak, New England zamanla eski usullerden kopmak isteyen kişiler için uygun bir yer olarak tanınmaya başlandı. Eski ülkenin usullerine daha fazla yakınlık duyanlar daha güneye, Virginia ile (Kuzey ve Güney) Carolina kolonilerine taşınmaya başladılar.

1620 yılında Mayflower gemisinden karaya çıkan ve Plymouth Massachusetts'te bir koloni kuran Püriten yerleşimciler "Pilgrim Fathers" (kutsal seyahati yapan atalar anlamında) olarak anılmaya başlandı ve hikâyeleri de bir topluluğun kendini yönetme geleneği ile bağlantılı hale geldi. Bu illa da demokrasi anlamına gelmemektedir. Massachusetts'te yönetim varlıklı ve Kalvinist olan çok dar bir çevrenin eline geçti ama diğer kolonilerde, örneğin Connecticut veya Rhode Island'da, daha demokratik yönetim şekilleri ortaya çıktı. Bununla birlikte, hemen her yerde, yelkenli gemi ve atlarla seyahat yapılan bir çağın gerçekleri ile Yeni Dünya'nın koşulları İngiltere'nin kolonilerini kontrol etme gücünün zayıflamasına yol açmaktaydı. Yerel yönetimler, ilk kuruldukları dönemdeki düzenlemeler ne olursa olsun, Anglo-Sakson kolonilerinde kısa sürede bir realite haline geldi.

Kuzey Amerikan kolonistlerinin hiçbiri Meksika ve Peru'daki gibi zengin yerli toplumlarla uğraşmak zorunda kalmadılar. 17. yüzyılın Kuzey Amerikalı "Kızılderilileri" çoğu halde tarım aşamasına yeni adım atmaktaydılar, teknolojileri en iyi bakışla neolitik sayılabilirdi. Bununla birlikte beyaz yerleşimcilere değerli tavsiyelerde bulunabiliyorlardı. Massachusetts kolonicileri ilk günlerinde, ancak Kızılderililerin temin ettiği yiyecekler sayesinde açlıktan ölmekten kurtulabildi. Ne yazık ki, bu durum uzun vadede Avrupalıların onlara karşı daha iyi davranmalarını sağlamadı. Zamanla beyaz yerleşimciler onların geleneksel avlanma alanlarına girerek uzun bir çatışma dönemi başlattılar ki, bu birçok yerli halkın tümüyle ortadan kalkmasıyla sonuçlandı. Hayatta kalanlar bunu batıya göç ederek başarabildiler. Bu, İngiliz Amerikası'nın milyonlarca fakir Avrupalıya sunduğu fırsatların bedellerinden biriydi. Buranın cazibesine kapılan Almanlar, Huguenotlar ve İsviçreliler 17. yüzyılın sonunda buraya gel-

meye başladı, Hollandalılar ise daha önce gelmişlerdi. 1700 yılına gelindiğinde Kuzey Amerika farklı ırkların erime potası haline gelmişti.

ASYA ALANI

Avrupalıların dünya üzerindeki etkilerinin tüm hikâyesi fetih ve yerleşimden ibaret değildir. Aynı zenginleşme hırsı, ruhani üstünlük ve davalarının doğruluğu yönündeki aynı inanç ve aynı rekabet baskısı, Ümit Burnu'nun doğusunda ve Acapulco'nun batısında tıpkı Amerika'da veya Afrika'nın batı kıyısında olduğu şekilde geçerliydi. Fakat arada önemli farklar da bulunmaktaydı. İlk başta, Asya geleneksel olarak yükte hafif, pahada ağır çok değerli malların kaynağıydı (en çarpıcı örnek baharattır). Bunlar satın alma veya takas yoluyla ediniliyordu. İkincisi, Avrupalıların temas halinde olduğu Asya'nın büyük bölümleri (ateşli silahlar ve top dahil) büyük askeri kaynakları olan imparatorluklar veya güçlerin egemenliği altındaydı. Bu güçlerin uzun, yerleşik bir yönetim gelenekleri vardı ve en azından bazı durumlarda büyük güçler kadar saygı bekliyorlardı. Üçüncüsü, bazıları kültürel ve sanatsal alanda, çoğu Avrupalıyı daha geride oldukları konusunda huzursuzluğa düşürecek kadar başarılıydı. En azından Çin, 18. yüzyılın ortalarına kadar Avrupalı düşünürler için abartılı bir övgü kaynağı olmuştu. Sonuç olarak Asya Avrupa'dan çok daha kalabalıktı ve eğer başka bir şekilde ifade edilebilirse, hazırlıklı olmadıkları hastalığa yenik düşenler Avrupalılardı, öyle ki yerleşim çok geçerli bir seçenek sayılamazdı.

Böylece, genel sonuç, bazı Avrupalılar –Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar– tarafından yapılan girişimler bir sömürge imparatorluğundan çok, ticaret imparatorlukları olarak görülmelidir. Bunlar ticaretin yürütülmesi ve korunması için değerli olan, çoğu halde çeşitli limanlara dağıtılmış depolar ile Avrupalı tacirlerin işlerini yapmalarını sağlayan bazı antlaşmalar veya gelenekselleşmiş haklar ve ayrıcalıklardı. Bu durum Asya ülkelerindeki halkların Avrupalıların varlığından habersiz kalmalarına neden olmuştu.

Avrupalılar ve Çin

Çin en çarpıcı örnektir. İmparatorluğun öfkesini kabartan bir dizi korsanlık girişiminden sonra, 1522 yılında Portekizliler buradan uzaklaştırılmıştı. Daha sonra Makao'ya yerleşmeyi başardılar ama nehrin yukarısına, Kanton'a gitmelerine izin verilmedi ve bu durum hem Ming hem de Manchu'lar Dönemi'nde devam etti. Bu sırada Çin her zamanki kadar rakipsiz ve saldırılmaz görünüdü. Büyük insan kaybına rağmen (yaklaşık 25 milyon kişi ölmüştü), Manchu fethi, Çin'in emperyal gücünü geri kazandırmış ve Çin sanatında yeni bir gelişme dönemi başlatmıştı. 1662'den 1722'ye kadar hüküm süren ve en büyük Çin imparatorlarından biri olan K'ang-hsi

18. yüzyılda da devam edecek olan fetihleri başlattı. Formosa'yı alarak Tibet'i işgal etti ve Moğollar üzerinde hâkimiyet kurdu ki bu bir nevi dönüm noktasıdır, çünkü bu dönemden itibaren Orta Asya'nın göçebe toplulukları en azından kademeli olarak yerleşimcilerin önünden çekilmeye başlamışlardır. Daha kuzeyde, 1685 yılında Amur Vadisi'nde bir Rus menzil noktası tahrip edilerek Çin sınırlarını emniyete almak için bir Avrupalı güç ile ilk antlaşma yapıldığı zaman, yeni bir tarih sayfası açılmış oldu. Çin'in dış dünya ile ilişkileri belki de herhangi bir Çinlinin bildiğinden çok daha hızlı gelişmekteydi. Daha sonra 18. yüzyılda, Tibet tekrar istila edilerek Kore, Hindiçin ve Burma'ya bağımlı ülke statüsü tekrar zorla kabul ettirildi. Bu sırada ülkede barış ve refah, bazı biliminsanlarının geç Ming Dönemi'nde zirvesine ulaşmış olduğuna inandıkları yüksek klasik uygarlığın gümüş dönemini ortaya çıkardı. Bununla birlikte Manchu Dönemi'nde bilim ve güzel şeyler üretilmeye devam edildi ve K'ang-hsi'nin hükümdarlığı gibi erken bir tarihte, imparatorluk fırınlarının başlattığı mine işçiliğindeki teknik ilerleme döneminde, son derece zarif sırlı ürünler ortaya çıktı.

Her şeye rağmen Manchu Çini'nin uygarlığı seçkinlere ait bir uygarlıktı. Her zaman olduğu gibi Çinli yönetici sınıfların malı olan bu uygarlık son derece muhafazakâr bir şekilde sanatsal, ilmi ve resmi faaliyetlerin birleşiminden oluşmaktaydı. En iyi olanı taklit etmeye ve onları örnek alarak rekabet etmeye çalıştı ama en iyisi daima geçmişte bulunuyordu. Bunun pratikteki sonucu 18. yüzyıla gelindiğinde açıkça ortaya çıkmıştı. Paradoksal bir şekilde Çin, bütün eski teknolojik başarılarına rağmen, doğa üzerinde kendisini Batı müdahalesine direnebilir hale getirecek bir üstünlük kuramamıştı. Barut, en bilinen örnektir. Herkesten önce Çinlilerin barutu vardı ama Avrupalılar kadar iyi top yapamadıkları gibi, Avrupalı ustaların onlar için yaptığı topları da etkili bir şekilde kullanamıyorlardı. Çinli denizciler uzun zamandır denizci pusulasına ve ilk gridli haritayı meydana getiren haritacılık mirasına sahiplerdi ama deniz keşifleri son derece kısa sürmüştü. Ne daha ilkel Malenezyalılar gibi Pasifik'e açılmışlar, ne de daha sonraki Avrupalıların yaptığı gibi haritasını yapmışlardı. Avrupalılardan yaklaşık altı yüzyıl önce, makineler vasıtasıyla başarılı bir zaman ayarı tutmanın anahtarı olan boşalma mekanizmasına sahip mekanik saatler yapmışlardı. Ne var ki Avrupalılar Çin'e onlardan çok üstün bir saatçilik teknolojisiyle geldiler. İstifade edilememiş entelektüel zaferlerin listesi çok uzatılabilir.

Yukarıda söz edilen nedenlerle, Çin dış dünyaya yanıt verme olanakları açısından son derece kısıtlanmıştı ve yaklaşan birçok tehdit bulunuyordu. 1700'e gelindiğinde Ruslar Kamçatka'ya yerleşerek kervan yolları üzerinden ticaretlerini geliştiriyorlardı ve ayrıca kısa süre sonra Trans–Hazar bölgesine gireceklerdi. Diğer yandan barış ve refahın da bir bedeli vardı, çünkü daha yüksek bir nüfus artışına neden olmuşlardı. 1800 yılında üç yüz milyonun üzerinde, belki de dört yüz milyon Çinli bulunmaktaydı.

Bu tarihe gelindiğinde Avrupalıların, imparatorluğun büyüklüğü ve ihtişamıyla il-

gili korkuları azalmaya başlamıştı. Belki de, bu ülkeye duyulan saygı 17. yüzyılda zirvesine ulaşmıştı. Katolik Cizvit misyonerlerinin Pekin'e yerleşmelerine izin verilmişti. Misyonerlere iyi davranılmıştı (Çinliler saat yapımı ile Cizvitlerin mimari ve astronomik becerilerine ilgi duyuyorlardı) ve onlar da imparatorluğun yakında bu dini kabul edeceği umuduna kapılmaya başlamışlardı: belki de Çinli bir Konstantin bulunabilirdi. Fakat papalık, buradaki misyonerlerin Konfüçyanizme verdiği tavizleri mahkûm ettiği zaman misyonun sonu gelmiş oldu. Bu olay Avrupa değerlerinin, Çin'e gelen diğer barbarlar kadar Çinlileştirilmeye açık olmadığının bir işaretiydi. Fakat Çin sanatı ve stiline hayranlık devam etti ve 18. yüzyılda başta İngilizler olmak üzere birçok tacir Kanton'a yerleşip Çin malları ticaretini, bunlara olan talebi tatmin edecek bir düzeye çıkarınca, Avrupa'da Çin mallarına delice bir merak gelişti.

Japonya

Bu dönem boyunca Japonya Avrupalılara karşı çok daha sıkı bir koruma altındaydı. 1603 yılından sonraki, eski *şogun* unvanının tekrar canlandırıldığı döneme "büyük barış" adı verilir. İki buçuk yüzyıl boyunca imparator sıkı bir şekilde Japon politikalarının kanatları altında tutulmuştur. *Şogun*lar son derece önemli feodal lordlar olmaktan çıkıp ilk kez veraset hakkı olan prensler haline gelirken, ikinci olarak da imparator adına ve onun yerine naipilik gücünü kullanarak, katmanlaşmış bir sosyal sistemin başına geçtiler. Bu rejime *bakufu* yani "kampın hükümeti" adı verilmişti. Bu yapının anahtarı *şogun*luğu kontrol eden Tokugawa hanedanının gücüydü. Feodal lordlar fiilen Tokugawa vasalları haline geldiler. Sıkı bir şekilde gözetim altında tutuluyorlardı. Sırayla sarayda veya kendi malikânelerinde oturuyorlar, malikânelerine gittikleri zaman aileleri potansiyel rehineler olarak şimdi Tokyo adını almış olan Edo kentinde kalıyordu.

Japon toplumu çok sıkı bir şekilde verasetle süren sınıflara ayrılmıştı. Asil samuraylar lordları oluşturuyordu ve onlara hizmet ederek topluma hükmeden savaşçı yöneticiler, küçük toprak sahipliğinden gelen bürokratların Çin toplumuna niteliğini vermesine benzer şekilde, ülkenin karakterini ortaya koyuyorlardı. 17. yüzyılda hizmetli sınıfın toprakla olan orijinal bağları tamamen kopmuştu, lordlarına ait kale-kentlerde yaşıyorlardı. Diğer sınıflar sosyal hiyerarşinin en altında olan köylüler, zanaatçılar ve tacirlerdi, çünkü Japon ticaretinin canlılığına rağmen üretici değillerdi. Sistemin bütün amacı toplumsal istikrardı ve kişinin bulunduğu konuma ait görevlere önem vermesi istenir, bunlara sadık kalması ve başka işlere yönelmemesi kararlı bir şekilde zorlanırdı. İlk *şogun* olan Hideyoshi bizzat büyük bir kılıç toplama kampanyasının başına geçmiş, buna sahip olmaması gerekenlerin, yani alt sınıfların ellerindeki silahları almayı hedeflemişti. Buna uygun şekilde, Japon toplumu istikrarı garanti edecek şeyleri vurgulamaya başladı: kişinin yerini bilmesi, disiplin, düzenlilik, sıkı çalışma, kaderci bir dayanma gücü.

Bu sistemin zayıflığı izolasyonu varsaymasıydı. Uzun bir süre boyunca anarşi tehdidi altındaydı, 17. yüzyıl Japonyası'nda çok sayıda memnuniyetsiz asilzade ve huzursuz kılıç erbabı bulunmaktaydı. Fakat açık bir dış tehdit daha vardı: Avrupalılar. Japonya'ya ciddi etkisi olabilecek bazı şeyler ithal etmişlerdi ki, bunların başında ateşli silahlar gelmekteydi. Ayrıca, ilk başta tolerans gösterilen ve hatta dışarıdan gelen tacirleri teşvik edici bir şekilde hoş karşılanan Hıristiyanlık vardı. 17. yüzyılda Japon Hıristiyanların nüfustaki oranları en yüksek düzeye çıkmıştı. Bu sayının kısa sürede yarım milyonu aştığı tahmin edilmiştir. Bununla birlikte Japon yöneticileri Hıristiyanlığın sisteme karşı büyük yıkıcı potansiyelini bir kez kavradıktan sonra vahşi bir takibat başladı. Bu durum Avrupa ile ticareti neredeyse durma noktasına getirdi. İngilizler, İspanyollar ve Portekizliler birkaç yıl içinde ülkeyi terk ettiler. Bunu diğer adımlar izledi. Japonların ülke dışına çıkmaları ya da daha önce çıkmış iseler dönmeleri yasaklandı ve büyük gemiler inşa etmek de yasaklar arasına alındı. Sadece Hollandalılar, din değiştirme konusunda çalışmamaya söz verdikten ve sembolik olarak haçı çiğnedikten sonra Nagasaki limanındaki bir adada bulunan ticaret istasyonlarından Japonya'nın Avrupa ile minik temasını sürdürdüler.

Değişen bir ülke

Yukarıdaki gelişmelerden sonra yabancıların iç huzursuzluklardan yararlanma tehlikesi ortadan kalktı. Fakat "büyük barış"ın yerleşik koşullarında askeri beceriler zayıfladı ve askeri teknoloji demode oldu. Avrupalılar geri geldikleri zaman Japonya'nın silahlı kuvvetleri teknik olarak onlarla başa çıkamayacaktı. İç ticaretin geliştiği genel barış nedeniyle başka zorluklar da ortaya çıktı. Japon ekonomisi paraya daha çok dayanır hale geldi. Bu durum eski ilişkileri zayıflattı ve yeni sosyal gerilimler oluştu. Aynı zamanda tacirler zenginleşti. Zamanla savaşçılar bankerlere bağımlı hale geldi. Bu sırada kentler de büyüyordu ve 1700'e gelindiğinde Osaka ve Kyoto 300.000'den fazla nüfusa sahipken, Edo muhtemelen 800.000 kişiye erişmişti. Bu büyümeyi diğer gelişmeler izleyecekti.

Japonya'nın yöneticileri yeni sorunları geleneksel yollarla kontrol altında tutma konusunda zorlanmaya başlarken, bu değişimler temel bir olgudan kaynaklanmaktaydı: tarihi perspektiften bakıldığında söz konusu döneme hâkim olan ekonomik büyüme. 1600 ile 1850 yılları arasında Japonya'nın tarım üretimi yaklaşık iki katına çıkarken nüfusu yarıdan az artış gösterdi. Kendini besleyen bir ekonomik büyüme yolunda başarılı bir atılım gibi görünen bu olgunun nasıl açıklanması gerektiği hâlâ tartışılmaktadır. Japonya'nın etrafındaki denizler, Asya anakarasındaki ülkelerini taciz eden bozkır göçebelerini uzak tutmaya yardımcı olmuş olmalıdır. "Büyük barış" ise başka bir avantajdı. Daha entansif tarım, daha iyi sulama ve ilk başta Portekizliler tarafından Amerika'dan getirilen yeni ürünlerden kaynaklanan olumlu zirai gelişmeler vardı. Ancak, toplumu düzenleme konusundaki bütün isteklerine rağmen *baku-*

fu hükümeti de belki sonunda ekonomik büyümeyi olumlu buluyordu çünkü yeterli güce sahip değildi. Bu sistem, mutlak bir monarşi yerine, büyük lordlar arasında yabancı istilacılar gelmedikçe sürdürülebilir olan bir güç dengesi sistemini andırmaya başladı. Sonuç olarak, ekonomik büyüme yolu engellenemez ve ekonomik kaynaklar, onları en iyi kullanabilecek olan üreticilerin elinden alınamazdı. Gerçekten de, üreticilerin payının arttığı bir dönemde, ekonomik olarak yarı parazit durumda olan samurayların milli gelirden aldıkları pay azaldı. Öyle görünüyor ki, 1800'e gelindiğinde, Japonların kişi başına geliri ve hayat beklentisi İngiltere'deki çağdaşlarından pek farklı değildi.

Bu gelişmelerin birçoğu, Tokugawa Dönemi'nin başka düzeydeki daha çarpıcı özellikleri tarafından gölgede bırakılmıştır. Kentlerin yeni zenginliği, basılı kitaplar ve daha sonra Avrupalı sanatçıların hayranlığını uyandıran renkli tahta baskılar için bir müşteri kitlesi yaratmıştı. Ayrıca yeni ***kabuki*** tiyatrosu için de seyircilerin artmasını sağladı. Bununla birlikte çok parlak ve başarılı olmasına rağmen, en derin ekonomik temelde (istenmeden de olsa) ve Batı'dan yeni tehditler gelmese bile, Tokugawa sisteminin 19. yüzyılda daha fazla ayakta kalabileceği kesin değildi. Dönemin sonuna doğru huzursuzluk işaretleri ortaya çıktı, fakat Japonya daha şimdiden kendisine tarihi olarak eşi olmayan bir kader çizmişti ve bunun anlamı Batı'yla Manchu veya Moğolların tebaalarından çok daha farklı bir şekilde karşı karşıya geleceği idi.

Hint Moğol yönetiminin zayıflaması

Bu döneme gelindiğinde, Asya uygarlığının başka bir büyük merkezi Avrupalılara karşı hem Çin hem de Japonya'dan çok daha fazla tavizci bir tutum içinde bulunduğunun işaretlerini vermekteydi. Ekber'in saray imparatorluğu dünyanın en güçlülerinden ve sarayı da dünyanın en tantanalı olanlarından biriydi. Halefi, fakirleşmiş bir İngiltere'nin kralı olan I. James tarafından kendisine gönderilen hediyelere küçümseyerek bakmıştı. Bununla birlikte, Hindistan'ın istikbali, bu hediyeleri getirenlerin elinde olacaktı. 19. yüzyılın ortalarına kadar, Moğol imparatorları aralıksız olmasa da soyun doğrudan devamıydı ama uzun süredir zayıflayan bir güç haline gelmişlerdi. Ekber'den sonra gelen üç hükümdarın yönetimi altındaki imparatorluk, 17. yüzyılın ilk yarısında en geniş sınırlarına ulaşmış ve ikinci yarısında da gerilemeye başlamıştı.

Ekber'in torunu olan Şah Cihan, Dakka sultanlıklarını parça parça ele geçirmeye başlamış ve İranlıları Kandahar'dan sürme konusunda başarısız bir girişimde bulunmuştu. Onun hükümdarlığı sırasında dini hoşgörü ilkesi zayıflamıştı, ama bu Hintlileri yönetimde dezavantajlı kılacak seviyeye ulaşmamıştı. Yönetim çok dinli olmaya devam etti. Akra kentinde masraflı ve lüks bir saray hayatı sürdürülüyordu. İmparator burada en sevdiği karısı için tüm İslami binaların en tanınmışı olan Tac Mahal'i yaptırmıştı. Kemer ve kubbe ile yapılacaklacakların zirvesini temsil eden Tac Mahal,

Hindistan sanatındaki İslam mirasının en gösterişlisi ve Hindistan'daki en büyük İslam anıtıdır.

Sarayın dışında, Moğol Hindistanı'ndaki hayat cazibesini yitirmekteydi. Yerel görevliler sadece Şah Cihan'ın saray masraflarını ve seferlerini değil, ayrıca üretken ekonomide parazit olan askeri ve sosyal seçkinler için giderek daha fazla para toplamak zorundaydı. Yerel gereksinimler veya doğal felaketleri göz önüne almayan doymak bilmez bir vergi toplama mekanizması, çoğu zaman köylünün gelirinin yarısına yakınını almaktaydı ve bu hiçbir şekilde üretken yatırıma gitmemekteydi. Bununla birlikte, Şah Cihan'ın talepleri bile imparatorluğa, tahta çıkmak için üç kardeşini kenara itip babasını hapseden üçüncü oğlu Alamgir kadar zarar vermedi. Mutlak gücü, astlarının güvensizliğini ve dine dar görüşlü bir bakışı felaketli bir şekilde birleştirdi. Moğol İmparatorluğu'na karşı isyanların en büyük nedenlerinden biri, Alamgir'in Hindu dinini yasaklayarak tapınaklarını yıkmasına ve Müslüman olmayanlar için haraç ile cizyeyi geri getirmesidir. Bir Hindu'nun imparatorun hizmetinde ilerleme olasılığı giderek azalıyordu ve başarı için din değiştirme gerekli hale gelmişti. Bir yüzyıllık dini hoşgörü ortadan kaldırıldı ve bu durum eski sadakatleri ve işbirliğini zayıflattı.

Söz konusu gelişmeler Moğol İmparatorluğu'nu kemiren bir ülser haline gelen Dakka'nın fethini de olanaksız hale getirdi. Asoka zamanında olduğu gibi Güney ve Kuzey Hindistan birleştirilemedi. Hindu muhalefetin nüvesini teşkil eden dağlı Mahratta halkı 1674 yılında bağımsız bir lider altında birleşti ve Moğol ordularına karşı uzun bir mücadeleye girmek üzere Dakka sultanlarıyla ittifak yaptı. Modern Hindu milliyetçilerinin gözünde bir kahraman olan Shivagi bu mücadelenin öne çıkardığı bir kişidir. Shivagi küçük grupları bir araya getirerek bir Mahratta politik varlığı oluşturdu ve kısa sürede vergi ödeyenleri Moğollar kadar acımasız bir şekilde sömürmeye başladı. Alamgir 1707 yılındaki ölümüne kadar aralıksız ve amansız bir şekilde Mahratta'lara karşı sefer yapmıştır. Üç oğlu veraset konusunda anlaşmazlığa düştü ve imparatorluk derhal bir parçalanma sürecine girdi. Kapının arkasında Hindulardan veya yerel prenslerden çok daha büyük bir güç, mirası kapmak için bekliyordu: Avrupalılar.

Avrupalıların gelişi

Ekber'in zamanından beri, Avrupalıların köprübaşları ve tutunma noktaları oluşturmalarına izin verilmişti. Portekizliler ilk gelenlerdi. İngilizler batı kıyısındaki ilk ticaret ayrıcalıklarını 17. yüzyılda elde ettiler. Sonra, 1639'da Bengal Körfezi'ndeki Madras'ta, yerel bir hükümdardan aldıkları izinle, İngiliz Hindistanı'nın ilk yerleşimi olan St. George kalesini kurdular. Alamgir ile iyi geçinemeseler de yüzyılın sona ermesinden önce Bombay ve Kalküta'da yeni istasyonlar elde ettiler. Gemileri, Portekizlilerden ele geçirdikleri ticaret üstünlüğünü sürdürdü fakat 1700 yılında yeni bir

Avrupalı rakip ortaya çıktı. 1664 yılında kurulmuş olan Fransız Doğu Hindistan Şirketi kısa sürede kendi yerleşimlerini oluşturdu.

İngilizler ile Fransızlar arasında bir yüzyıl sürecek olan çatışmalar başlamıştı. Moğol gücünün zayıflamasıyla ortaya çıkan belirsizlikler arasında, politik gelişmeler de ticaret için karışıklıklar yaratmaya başladı. İmparatorun yanı sıra onun rakipleriyle de ilişkiler kurmak zorundaydılar. 1700 yılına gelindiğinde İngilizler, risklerin arttığının çok iyi farkındaydı ve Hindistan kendisinden kaynaklanmayan olayların, dünya tarihinin akışına kapılmaktaydı. Büyük olayların yanında küçük olaylar da bunu göstermektedir; 16. yüzyılda Portekizliler yanlarında Amerika'da buldukları acı biber, patates ve tütünle gelmişlerdi. Hintlilerin beslenmesi ve tarımı da çoktan değişmeye başlamıştı.

Moğol İmparatorluğu'nun büyük döneminin sona ermesinin Avrupalıların gelmesiyle ilgili olmaması muhtemeldir, bunların çakışması tesadüfi bir olaydır ama yeni gelenler bu durumdan muazzam avantajlar sağlamışlardır. Hindistan'da hiçbir imparatorluk çok uzun yaşamamıştı ve alt kıtanın farklılıkları ile hükümdarların halk arasında yerel düzeyde sadakat yaratmanın yolunu bulamamaları muhtemelen bunun temel açıklamasıdır. Hindistan, yönetici seçkinlerin oluşturduğu "sömürenler" ile sırtlarından semizleştikleri köylülerin oluşturduğu "üreticilerin" kıtası olmaya devam etti. 17. yüzyılın sonunda Hindistan yeni bir fatihler grubu için hazırdı.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Erken Modern Dönem

KÜRESEL TARİHİN İLK İŞARETLERİ

Modern tarih, dünya tarihinin birliğini oluşturan güçlerin ve süreçlerin, yani dünya çapında birbiriyle ilişkili olaylar ve karşılıklı hareketlerin ilk kez ortaya çıktığı ve ilk kez işler hale geldiği Avrupa'da başlar. Belki de bunun ilk işareti en basitinden dünyanın ve üzerindeki kıtaların doğal fiziki şekliyle ilgili yeni bilgilerdi ki, 1500 yılında, biçimleri netleşmemekle birlikte (henüz keşfedilmemiş olan Antarktika dışında) hepsi bilinmekteydi.

Avrupa'da da henüz keşfedilmeyi bekleyen muazzam çeşitlilikte bir dünya fikri belirmeye başlıyordu ve buradaki halklar ve kültürler Hıristiyan Avrupa'ya İslam veya Ortodoks dünyalarından bile daha az benziyordu. O dönemde henüz bilinemeyen bir başka şey de insanoğlunun sayıları, yapısı ve dağılımıyla ilgili bilgilerdi. Şimdi bile 16. yüzyıldaki nüfusla ilgili dikkatli tahminlerin ötesinde bir şey söyleyemiyoruz. Hükümetler ve biliminsanları henüz sistematik bir şekilde istatistik toplamaya başlamamıştı ve gerçekten de Avrupa ülkelerinde 18. yüzyıl gibi geç bir zamana kadar sayım yapılmasına karşı güçlü bir tepki vardı. İnsanların sayılmasının ardından hemen her zaman daha yüksek vergiler geliyordu ve dahası, bu tür şeylere karşı İncil'den kaynaklanan bir önyargı bulunmaktaydı. Sonuç olarak, her türlü tahmin çok ihtiyatlı bir şekilde karşılanmalıdır. İtalya'nın 1500 yılındaki nüfusuyla ilgili birçok tahmin bulunmaktadır fakat biliminsanları hâlâ beş milyondan on milyona kadar yükselebilen toplamlarla karşımıza çıkmaktadır.

Bu tür bilgileri elimizden geldiği kadar iyi değerlendirmeye çalışarak söyleyebiliriz ki 1500 yılında dünya nüfusu muhtemelen 425 milyon kadardır. Nüfusun en büyük kısmı Asya kıtasındaydı. Sayısal olarak en büyük politik birim (Roma İmparatorluğu'nun sonundan beri daima olduğu gibi) Çin'in nüfusunun, 100 milyondan az olması pek muhtemel değildir. Nüfusuyla ilgili tahminler çok muğlak ol-

makla birlikte, Çin'den sonraki en büyük Asya ülkesi muhtemelen Hindistan'dı. Rusya dahil Avrupa'da yaşayanların sayısı seksen milyon olabilir. Veba salgını nedeniyle meydana gelen büyük gerileme sonrasında, 1500 yılına gelindiğinde, Avrupa'nın bazı bölgelerindeki nüfus 14. yüzyılın başlarındaki seviyeye dönmemişti. O dönemde Fransa en büyük Avrupa ülkesiydi. Yaklaşık on altı milyon nüfusu vardı ve hızlı bir nüfus patlaması yaşıyordu. Amerika Avrupalılar tarafından keşfedildiği zaman, Kuzey Amerika'nın büyük topraklarında tahminen sadece bir milyon kadar Kızılderili ve Eskimo yaşıyordu. Burası tarım öncesi eski hayat biçimini barındıran yegâne büyük alandı. Buna karşın, 1500 yılında Rio Grande'nin güneyinde on dört milyon Amerikalı olması muhtemeldir ki, bunun yaklaşık beş milyonu Orta Meksika'da yaşamaktaydı.

Bununla birlikte, şimdi görebiliyoruz ki, bazı Avrupa ülkelerinin nüfusları günümüze uzanırken yeni ve kesintisiz bir şekilde artmaya başlamıştı. Dahası, aralarında büyük farklılıklar olmakla birlikte (değişik ülkeler, değişik zamanlarda, farklı büyüme hızlarına sahiptir), bu ülkeler ilk dönemde çok daha hızlı büyümüştür. 1800 yılına gelindiğinde dünyada 900 milyon kadar insan olduğu düşünülmektedir ki, bu üç yüzyıl öncesinin yaklaşık iki katıdır. Bu yavaş ama çok büyük bir artıştı. Her ne kadar bunu açıklamak kolay değilse de, temel neden iklimde meydana gelen olumlu değişmeler ve daha iyi hasat olabilir. Ancak, bu insanların beşte biri, yaklaşık 185 milyonu Avrupalıydı ve bu, daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir orandı. Hem nüfus artışındaki bu hızlanma hem de birkaç bölgede nüfus sayımları üzerinde daha önce var olan kısıtlamaların kaldırılması günümüzde dünya çapında yaygınlaşacak olan eğilimlerdi.

TARIMDA DEVRİM

Nüfus arttı çünkü etrafta daha fazla gıda vardı. Fakat bu neden uzun bir süre sadece Avrupa'da işler durumdaydı ve gene uzun bir zaman boyunca bunu görmek hiç kolay değildi? Medeniyet tarihi boyunca olduğu gibi, bu üç yüzyılın büyük kısmında da bütün dünyada insanların yedikleri şeyler arasında çok genel bir benzerlik vardı. Beslenmeleri hemen her zaman ekmek veya pişmiş tahıllardan meydana gelmekteydi; buğday, mısır, pirinç ve çavdar dünyanın farklı bölgelerinde kullanılan çok sayıda tahılın bir kısmını oluşturuyordu. Tahıl üretmek, hayvan yetiştiriciliğine göre, belirli bir alan üzerinden daha fazla kalori elde etmenin daha etkili bir yoludur. Et yemek ortaçağda bile bazı Avrupa ülkelerinde dünyanın geri kalanından daha yaygınsa da, 1800 yılında çoğu Avrupalı nadiren et yiyordu. Diğer kıtaların halkları gibi tahılları; kestane, baklagiller, diğer sebzeler, yumurta ve balıkla destekliyorlardı. Avrupa'da 18. yüzyılda bile zor zamanlar olabiliyordu, Fransa'da 1770'lerde ve 1780'lerde açlık

vardı. Dünyanın farklı yerlerinde, Çin, Rusya, Hindistan ve Afrika'nın bazı bölgelerinde açlık günümüze kadar sürmüştür. Bununla birlikte açlığın etkisi eski zamanlarda olduğu kadar uzun sürmemiştir, çünkü günümüzde gıda maddeleri dünyanın başka bölgelerinden hızla getirilebilmektedir.

Avrupa'nın gelişmesi

Avrupa, dünyanın geri kalanıyla olan yukarıda bahsettiğimiz benzerliklerine rağmen 1800 yılında temel bazı farklılıklara da sahipti ki, bunun başında üç yüzyıl öncesine göre nüfus başına çok daha fazla gıda maddesi yetiştirilmesi gelir. Birçok alanda gelişme olanağı ortaya çıkmıştı. Modern bir Avrupalı çiftçi için iyi yönetilen bir ortaçağ çiftliği dahi çok fakir bir yer olarak görünürdü. Harcanan emekle karşılaştırıldığında, ürün çıktısı çok düşüktü; mısır tohumu genellikle kendi ağırlığının sadece beş katı kadar ürün verirdi. 1500 yılında hektar başına üretim, aynı çiftlikte bugün elde edilebilecek olan ürüne hiçbir şekilde yaklaşamazdı. Şayet istense bile, geleneksel yöntemlerden fazla ayrılmak mümkün değildi. Kısacası, Avrupa'daki ortaçağ çiftçiliğinin çoğu, günümüzde Asya ve Afrika'nın bazı bölgelerinde hâlâ sürdürülen çiftçiliğe benziyordu. Bununla birlikte bir değişim başlamaktaydı ve 1800'e gelindiğinde bu, geri döndürülemez bir hale gelmişti. Bu üç yüzyıl içerisinde Avrupa tarımında meydana gelen ilerleme, bizzat tarımın keşfedilmesinden beri insanlığın gelişimini tüm diğer faktörlerden daha devrimci bir şekilde değiştirmiştir.

Avrupalıların her zaman doğal avantajları vardı. İyi yağmur alması sayesinde Avrupa'nın kara alanının büyük kısmında tarım yapılabilir. Kıyı sularındaki balıklar kolaylıkla hasat edilebilecek bol gıda sağlar. Toprağın altında önemli maden rezervleri vardır ve bunlar arasında dünyadaki en zengin kömür ve demir yataklarının bazıları bulunmaktadır. Bu madenler verimli bir şekilde kullanılmaya başlanmadan önce, yakıt ve inşaat için çok miktarda odun bulunmaktaydı. Bununla birlikte, 1500 yılında çoğu Avrupalı hâlâ geçimlik üretim yapan çiftçiler olarak yaşıyordu, yani sadece kendi gereksinimlerine yetecek kadar üretim yapıyorlardı. Aralarından çok azı kırlarda yaşamayanlara satmak üzere düzenli fazla ürün üretiyordu. Fazla ürün elde ettikleri zaman bile, bunu yerel bir pazar için yapıyorlardı. Ülkeler arasında şarap, yün, deri ve bir miktar tahıl ticareti yapılmasına rağmen, günlük gıdanın büyük bölümü tüketildiği mahalle yakın yerlerde üretiliyordu.

Yetiştirilen ürünler (ve bunu yetiştirme yolları) da daha büyük bir çeşitlilik göstermekteydi. Yüzyıllardır birkaç büyük bölgesel ayrım Avrupa'da çiftçiliğin temel şekillerini belirlemekteydi. İskandinav yarımadasını bir kenara koyacak olursak, Avrupa en basit haliyle iki bölgeden müteşekkil görünür: geniş bir ova ve boylu boyunca bunun güneyinde uzanan yüksek ve çoğunlukla dağlık araziler. Moskova'nın hemen batısındaki hafif yükselti hariç büyük Avrupa ovası batıya doğru dağlarla, hatta yüksek tepelerle bile kesilmeden 4000 kilometreden daha fazla bir alan boyunca uzanır.

Rusya'nın büyük ovalarından başlar, Baltık'ın güneyinde, Polonya ve Almanya'da biraz darlaşır ve sonra Ardenler ile Fransız Masif Santral etrafından açılır ve Pirenelere kadar incelerek devam eder. Kuzey Denizi'nin ötesindeki İngiltere de bunun bir parçasıdır ve Galler ile İskoçya tepelerinin eteklerinde sona erer. Modern zamanlarda burası Avrupa'nın tahıl yetiştirme bölgesi olmuştur. Tahıllar uzun zamandır Avrupalılara yiyecek ve içecek sağlamıştır. Arpadan yapılan bira, viski veya votka gibi tahıllardan damıtılan içkiler, bölgenin geleneksel alkollü içkileridir. Bu bölgenin iyi tanımlanmış sınırları bulunmaktadır. Rusya'da iğne yapraklı ormanlardan oluşan bir kuzey orman hattı vardır. Daha batıda deniz bir kuzey sınırı çizer ve güney tarafı da Karpatlar, Alpler, Masif Santral ve Pirenelerin dağlık duvarları tarafından korunur.

Bu dağların güneyinde ise, en önemlileri Tuna, Ron, Po ve Ebro olan nehir vadilerinin dışında arazi genellikle yüksektir. Tahıl bu güney bölgelerin bazı yerlerinde (örneğin Tuna Vadisi ve Kastilya Platosu) de büyük ölçekte üretilir ama yüksek arazi çoğu zaman hayvancılık ve otlaklara ayrılmıştır. Burası asma ülkesidir: şarap ve üzüm türevleri bu bölgenin alkollü içkilerini temin eder. Nihayet Akdeniz kıyılarının etrafı ve İspanya'nın büyük kısmı, yağ temin edilen zeytin ülkeleridir.

Avrupa'yı başka bir şekilde bölersek, Elbe Nehri, kuzey ovasını doğu ve batı olarak ayırmak için iyi bir ayrım çizgisidir. Elbe'nin ağzından Adriyatik'e inen bir hattın iki yanında, tarih çoğu zaman farklı yollarda gelişmiştir. Kabaca ifade edilirse, aynı hat ocak ayının 0 santigrat derece izoterminin –yani o ay sıfır derece olan yerleri birleştiren çizgi– üzerinden geçer. Batısı bizim "Golf Stream" adını verdiğimiz hava ve su akımları tarafından daha ılık tutulur ve bu bölge Kuzey Kutbu ile Asya'nın kara kitlesinden gelen soğuk hava kuşaklarının süpürdüğü doğudan daha ılıktır. Örneğin Azak Denizi, Fransız kenti Lyons kadar güneyde yer alır ama çoğu zaman kışları donarken Ron Nehri Lyons'ta akmaya devam eder. Bu bölünme Doğu ve Batı Avrupalılar için geçimlerini sağlama yollarında büyük sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Bunlardan biri farklı tahıllar yetiştirmeleridir. Doğu Avrupa'da çok yakın zamanlara kadar insanlar sert çavdar tüketirken daha batıda buğday veya mısır (16. yüzyılda Amerika'dan getirilen "Kızılderili mısırı") daha yaygındı. Diğer bir çarpıcı değişiklik de (genel olarak ve birçok yerel farklılıkla birlikte) 1800 yılında Elbe'nin batısındaki köylülerin çoğu ya küçük toprak sahibi özgür yurttaşlar ya da ayni veya nakdi kira ödeyen kiracılardı. Doğuda ise insanlar geç bir tarihte bile büyük olasılıkla serfti, yaşadıkları malikânenin toprağına bağlıydılar ve izin almadan buradan ayrılamazlardı. Bu fark, serfliğin Batı'da sona ererken Doğu'da daha da köklü hale geldiği 17. yüzyıldan sonra çok daha belirginleşmişti.

Doğu ve Batı Avrupa'da çok daha özgün yerel farklılıklar belli bölgelerde hayvancılığın gereksinimlerinden kaynaklanırken; toprak, iklim, bilgi ve yerel pazarlar resmi çeşitlendirmekteydi. Bunlar zamanla uzmanlaşmayı getirdi ki, uzmanlaşma da uzun vadeli bir etki yapacaktı. 16. yüzyılda bile, örneğin, Baltık'ın güneyinde üretilen

tahıllar Batı Avrupa'ya sevk edilmekteydi. Bu durum gemicilik endüstrisinin gelişmesine ve Hanse adı verilen limanlar birliğine ait eski Alman kentleri için yeni kazanç olanağı anlamına geliyordu. 15. yüzyıl İngilteresi'nde Doğu Anglia arpa üretimi ve koyun yetiştiriciliğinde uzmanlaşırken Thames Vadisi buğday üretiyor; kuzey ve batı ilçelerinde ise sığır otlatılıyordu. Değişik yerlerde hayvanların görünüşü ve özellikleri bile farklılık gösteriyordu. Daha sonra dünyaya yayılacak olan Merinos koyunu İspanya'nın kuru otlaklarına uygundu, İngilizlerin gözünde keçiye benziyordu ama en iyi yün bunlardan elde edilmekteydi. Diğer yandan İngiltere'nin daha yeşil otlaklarında yetiştirilen koyunlar daha katı bir yapağı veriyordu ama daha etliydiler. Bu tür farklılıklar refah ve konfor seviyesinin ülkeden ülkeye değiştiği anlamına geliyordu. Yabancılar 17. yüzyıl İngilteresi'nde köylülerin ve zanaatçıların yün giydiklerini, kıtadaki karşıtlarının ise uzun zamandır kaba keten giydiklerini gözlemliyordu.

Bu tür farklılıkları saymaya kolayca devam edebilirdik, çünkü liste uzundur, fakat farklılıkları dile getirmek tüm ilginçliğine rağmen temel bir noktayı teyit etmekten daha fazlasını sağlamaz: 1500 yılında Avrupa tarımı modern standartlara göre geri olmakla birlikte, daha o dönemde oldukça farklılaşmıştı. Dahası, (tarihte hiçbir şey kesin hatlarla ortaya çıkmadığına göre) buna ait olan çeşitliliğin bir kısmı o dönemde yaklaşan büyük değişimi yansıtmaktaydı ki, buna "Tarım Devrimi" denilmekteydi. 18. yüzyılın İngilizleri "ilerleme" kelimesini tercih ederdi ve dünyayı değiştirdiği için gerçekten de devrimci bir değişiklik olduysa da, yavaş ve tedrici bir şekilde ortaya çıktı. Bunun niçin Avrupa'da olduğu esrarını büyük ölçüde hâlâ korumaktadır. Temel açıklama 12. yüzyıldan beri kaynakların ve zenginliğin burada yavaş yavaş birikmesidir. Bu, özellikle kentlerin gelişmesinde göze çarpar. Fakat benzer bir şeyin, örneğin, kentlerin gene büyük bir gelişim gösterdiği, işgücü ve gübre kullanımının yoğunlaştığı Çin'de meydana gelmemiş olması ilginçtir. Entansif işgücü pirinç üretimi için gerekliydi, gübrelemede ise kentlerden insan artıklarını –o dönemki adıyla gece gübresini– toplamak için sözleşmeler yapılırdı ve bu gübre hem Çin hem de Avrupa'da çok değerliydi.

Yeni yöntemler

İlerleme hemen her zaman uzmanlaşma anlamına gelmekteydi. Çiftçiler her şeyi üretmeye çalışmaktan vazgeçtiler ve en iyi yaptıkları işler üzerinde yoğunlaşmaya başlayarak diğer gereksinimlerini başka yerlerden aldılar. Bu ayrıca her zaman teknik iyileşmelerle birlikte yürüdü. Teknik iyileşmeler; yeni rotasyonlar (yani tarlaları tüketmek yerine, her yıl toprağı dinlendirmek veya zenginleştirecek şekilde ürün değiştirmek), yeni ürünler (Amerika'dan gelen patates veya mısır önemli örneklerdir), yeni işlemler (örneğin toprağı kireçlemek), alışılagelmiş ürünlerin yeni türleri (otlaklar için yeni otlar), yeni toprak bakımı (drenaj ve hendekler), yeni makineler (bunlar daha yavaş bir şekilde gelişmiştir) veya en basit şekliyle daha önce "ortak" olan toprakları

bir adamın malı (dolayısıyla çıkarı) haline getirme anlamına gelebilmekteydi. Sonuçta bu gelişmeler, topraktan daha fazla ürün elde edilmesine yol açtı ve daha fazla üretim de daha fazla gıda ve daha ucuz giyim demekti.

Bu değişimlerin bir kısmı önceleri 14. ve 15. yüzyıllarda İtalya ve Belçika'nın bazı bölgelerinde meydana geldi. Bu gelişmeler en ileri şeklini Alçak Ülkeler'de aldı ve buradan da 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere'ye yayıldı. İlk sonuçlar arasında koyunlar için toprakların çevrilmesi, bir bireye ait ortaçağdan gelen dağınık toprakların büyük ve toplu tarlalar halinde birleştirilmesi, yerel toprakların drenajı (özellikle su basan arazilerde) ile (Hollandalıların yaptığı gibi) bataklık ve denizden yeni toprak elde edilmesi bulunmaktaydı. Bu gelişmeler, dünyada en ön sıraya çıktığı 18. yüzyılda, İngiliz tarımı için muazzam teknik gelişmelerin temellerini hazırladı. Yeni hayvan soyları ve ürün çeşitleri arttı. Tekerlekli sabanın gelmesinden beri makinelerdeki ilk önemli yenilikler mekanik mibzer, atla çekilen tırpanlar ve harman makineleri şeklinde ortaya çıktı.

İngiliz tarımını izlemek üzere Avrupa'nın her tarafından gelen ziyaretçiler sayesinde bu yöntemler kıtaya, özellikle Almanya'ya ve doğuya yayıldı. Doğudaki toprak genellikle verimsiz olsa da bunu geliştirmek için mümkün olan her yoldan yararlanmak gerekiyordu. Bu, paradoksal olarak toprak sahiplerinin eskinin belli bir yönünü korumak için büyük gayret göstermelerine yol açtı. Doğu Avrupa'da en gerekli şey emeğin üretkenliğini artırmak olduğu için, toprak sahipleri eski malikâne sisteminin yıkılmasına yol açacak her girişime karşı çıktılar. 1500 yılına gelindiğinde İngiltere'de serfliğin yerini ücretli emek almıştı ama bunu izleyen iki yüzyıl içerisinde serflik (Rusya'yı saymazsak) Almanya ve Polonya'da çok daha yaygınlaştı. Doğu Prusya'nın asilzadeleri olan Junkerler serflerinden mümkün olan en fazla emeği almak için onları bütün hukuki yollarla daha sıkı bir şekilde malikânelere bağladılar. 1800 yılında, bir Doğu Alman malikânesinde bir köylünün başka yerde çalışabilmek veya evlenebilmek için izin alamaması ya da toprak sahibine olan iş borcunu ödemeden kendi küçük bahçesine bakamaması hâlâ son derece olağan karşılanmaktaydı. (Bu çalışma her zaman tarlada da yapılmıyordu, serfin çocukları ve kadınlar lordun evinde çalışmak zorunda kalabiliyorlardı.) Rusya'da işler daha da kötüydü, teknik gelişme daha zayıf olmasına rağmen durum daha da kötüleşecekti. Şurası kesindir ki, Batı Avrupa'da ortadan kaybolurken, Doğu Avrupa'da serfliğin ısrarla sürdürülmesinin tek nedeni teknik gelişmeler değildir ve bu açıklamanın sadece bir kısmını oluşturur. Şayet malikânenenizi geliştirmek isterseniz serfler üzerindeki taleplerin ağırlaştırılması, çok kolay bir yoldu. Bazı yerlerde (en kötüsü Polonya idi) bunun sonucu köylülerin yarı köle statüsüne indirilmeleriydi.

Genel gelişme çoğu zaman birçok bireyin yoksullaşmasına yol açar fakat gelişmenin uzun vadeli etkilerinin iyi olmadığını ileri sürmek kolay değildir. 1800 yılında Avrupa'da hâlâ çok sayıda aç insan bulunmaktaydı fakat bazı ülkelerde bunların sa-

yısı üç yüzyıl öncesine göre çok azalmıştı. Tarım ekonominin esas gücü olduğu için tarihte önemli bir köşe dönülmekteydi. Madenler ve balık ürünlerinin dışında, çoğu imalat ve ticaret dalı toprakta yetiştirilen şeylerle ilgiliydi: ayakkabı için deri, kumaş için yün, şarap ve damıtma için üzüm ve şerbetçiotu.

YÖNETENLER VE YÖNETİLENLER

1500 yılında Osmanlı toprakları hariç Avrupa'nın tümü Hıristiyandı. Hristiyanlık iyice doğuya gidildiğinde Katolikliğin yerini Ortodoksluğa bırakan bir çizgiyle bölünmüştü. Macaristan, Ukrayna ve eski Yugoslavya topraklarında bu bölünmelerin oldukça karışık olduğu sınır toprakları bulunmaktaydı. Roma Katolik piskoposluklarına Vilna ve Dinyester kadar doğuda da rastlanabiliyordu. Müslüman Türk yönetimi altındaki Avrupalılar genellikle Ortodoks kiliselerinden birine mensuptu. Bunu izleyen birkaç yüzyıl içerisinde İslam, Osmanlı yönetimindeki Balkan halklarının din değiştirmesi yoluyla Avrupa'da daha da ilerleyecek fakat 1500 yılında hâlâ İspanyol yönetimi altında yaşayan Müslümanların ortadan kaybolmasıyla birlikte durum dengelenecekti. O tarihte hemen her Avrupa ülkesinde Yahudiler de bulunmaktaydı, bazılarında Yahudilerin sayısı çok azdı ama ortaçağda Yahudilerin zulümden kaçmak için sığındıkları Polonya ve Rusya'nın sınır boylarında çok sayıda bulunuyorlardı. Genelde, coğrafi Avrupa "Hıristiyan alemi" –dünyanın sadece Hıristiyanların yaşadığı bölümü anlamında– olarak ifade edilen yer olmaya her zamankinden daha yakındı.

Politik ve hukuki tanım ise çok daha zordur. 1500 yılında İspanya, Portekiz, İngiltere ve Fransa gerçekten de modern eşdeğerlerine yakın bir görünüm almıştı. Bu devletlerin kendilerine yardımcı olan doğal sınırları vardı. Pireneler, Atlantik ve Akdeniz İber Yarımadası'nı çevreliyordu ve Mağribiler bir kez yenildikten sonra dışarıdan gelenlerin buraya müdahale etmesi kolay değildi. Bununla birlikte Portekiz'in ayrı bir kralı vardı ve İspanya her ne kadar aynı hükümdarların altında birleşmişse de, hukuki olarak Kastilya ve Aragon krallıklarına bölünmüştü ve her birinin ayrı kanunları ile gelenekleri vardı. Kuzeyde de küçük bağımsız Navar Krallığı bulunmaktaydı. İngiltere ise bir ada idi ve kralları Galler bölgesini çok uzun zaman önce fethetmişti. Ne var ki, İskoçya'da bağımsız bir komşusu vardı. Her iki krallık 1603 yılından itibaren tek bir kralı paylaşmışlardı ve 1707 yılına kadar tek bir "Büyük Britanya" devleti altında bir araya getirilmediler (ve bu tarihten sonra dahi kanunlarının çoğu farklı kaldı). İrlanda bir ada olmakla birlikte, 18. yüzyıla kadar bir naip tarafından yönetilen fethedilmiş bir vilayetti. O dönemde İngiltere kralları hâlâ kendilerine Fransa kralı demekteydi ve o tarihte bu, saf bir böbürlenmeden veya maziye bağlılıktan ibaretti. Ama 1500 yılında Fransa kralları modern Fransa'nın büyük bölümünü etkili olarak

kontrollerine almışlarsa da, İngiltere hâlâ Calais civarında minik bir toprak parçasını elinde tutuyordu. Bazı doğu bölgeleri, özellikle de Burgondiya, Savoy, Alsas ve Loren henüz egemenlikleri altına alınmamıştı ve Fransa'nın içlerinde yabancı hükümdarlara ait bazı "bölgeleri" bulunmaktaydı ki, bunların en önemlisi Avignon'da papaya ait olan topraklardı.

Hanedancılık

Çoğu hükümdar evlilik veya veraset yoluyla, başka yerlerde bulunan topraklar üzerinde hak iddia etmişti. Şayet, 1500 yılında şimdilerde "uluslararası ilişkiler" adı verebileceğimiz (o dönemde böyle bir deyim yoktu) bir prensip olsaydı, bu hususta ki en önemli unsurun aile bağları olduğu görülecekti. Avrupalı hükümdarların birbirleriyle ilişkileri, (yüzyıllardır olduğu gibi) her şeyden önce ailelerin miraslarını genişletme, güçlendirme ve koruma mücadeleleriyle şekillendirilmekteydi. Genel anlamda konuşursak, çoğu devlet adamı Avrupa'yı kişilere veya ailelere ait malikânelerin oluşturduğu yamalı bir tablo olarak görüyordu; burada toprak parçaları ayrı hükümdarlara, dolayısıyla da büyük kraliyet hanedanlarından birine ait bulunuyor ve bu durum tıpkı aynı ülkede değişik çiftliklerin ve evlerin tek bir kişiye ait olmasına benziyordu. Bazen "hanedancılık" olarak ifade edilen olgu, bir bölge halkının yerine, bir hükümdar ailesinin çıkarlarının peşinde koşulması anlamına geliyordu. Avrupa politikası esas olarak bununla ilgiliydi.

Birkaç aile öne çıkmaktaydı. Galli Tudorlar kısa süre önce İngiliz tahtına bir kral (VII. Henry) göndermişlerdi fakat her ne kadar oğlu (VIII. Henry) birkaç yıl sonra Kutsal Roma imparatoru olmak için girişimde bulunduysa da, 16. yüzyılda İngiliz krallarına pek önem verilmiyordu. Ancak diğerlerinin birbirleriyle kavgalı oldukları dönemlerde İngilizlerin yardımını veya tarafsızlığını talep ettikleri dönemler bunun istisnasıydı. Fransız Valois hanedanı daha önemliydi. 14. yüzyıldan beri Fransa'yı yönetiyorlardı ve uzun bir mücadeleden sonra İngilizleri neredeyse tümüyle ülkeden dışarı sürmeyi başarmışlardı. Tudorlardan daha büyük isimler çıkardılar ve 1589 yılında (evlilik yoluyla akraba oldukları) başarılı bir hanedan olan Bourbonlar Fransız tahtına sahip oluncaya kadar ayakta kaldılar. 1500 yılında hem Tudor hem de Valoislar başka bir aileden, Avusturya Habsburglarından daha sönük kalacak ve gerçekten de onlar kadar uzun yaşamayacaklardı.

Yaklaşık altı yüzyıldır Avusturya'yı yöneten Habsburgların iniş çıkışları, 1918'e kadar büyük ölçüde Avrupa tarihinin hikâyesini oluşturur. 1438 yılında aralarından biri o zaman "Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu" olarak bilinen oluşumun hükümdarı oldu. Buna genelde sadece Kutsal Roma İmparatorluğu ya da sadece "İmparatorluk" deniyordu ve eski bir fikrin Charlemagne tarafından restorasyonunun doğrudan ama uzak bir devamıydı.

İmparatorluğun büyük kısmı hâlâ Almanya'nın dışındaydı ama imparatoru se-

çenler Alman prensleriydi ve 14. yüzyıldan itibaren kimi zaman bir Habsburg seçmişlerdi. 1438'den Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasına (1806'da bu durum gerçekleşti, ancak Avusturya imparatorluğu ayakta kaldı ve Habsburglar da "imparator" unvanını kullanmaya devam etti) kadar, kısa bir ara hariç sürekli olarak Habsburgları seçmeye devam ettiler. 1500 yılında ailenin reisi İmparator Maximilian'dı. İlk karısı ortaçağ hükümdarlarının en zenginlerinden biri olan ve yerine geçecek bir oğlu olmayan Burgondiya dükünün kızıydı. Dükün ölümü bu nedenle birçok sorun yarattı ve Avrupa'nın haritasını daha da karmaşık hale getirdi. Bu mirasın parçaları birçok farklı ele geçti. Ancak bundan önce birçok tartışma ve kavga oldu. 16. yüzyılın olaylarının birçoğuna, Valois ve Habsburgların Burgondiya mirası üzerinde yaptıkları uzun düello olarak bakmak mümkündür ki bu çatışma özellikle zengin Hollanda vilayetinde (kabaca modern Belçika ve Hollanda) yoğunlaşmıştı. 1519 yılında, İspanya Krallığı'nı ele geçirmiş olan bir Habsburg, Kutsal Roma İmparatoru oldu ve eski Habsburg topraklarını İspanya'ya kattı. Aile, evrensel bir monarşi yolunda ilerliyor gibiydi. Bu adam V. Charles'tı ve üzerinde güneşin batmadığı bir imparatorluğu yöneten ilk kişi olduğu söylenmiştir (ki bu doğruydu).

Habsburg ve Valoisler İtalya üzerinde mücadele eden diğer ailelere katıldılar ve yarımadanın bölündüğü bir düzine kadar büyük devlet arasında müttefik ve uydu aradılar. Bunların bir kısmı aristokratik cumhuriyetlerdi (bunların en tanınmışı Venedik olup Kıbrıs, Girit ve Ege adalarında büyük topraklara sahiplerdi); bazıları ister kabul etsinler, ister etmesinler sadece monarşiydi (Floransa buna örnektir ve cumhuriyet adı taşımakla birlikte gerçekte eskiden banker olan bir ailenin, Medicilerin elindeydi). Ancak, İtalya'daki yegâne sorunlar bunlar değildi. Çoğu İtalyan devleti Kutsal Roma İmparatorluğu'nun içinde kaldı ama bazıları farklıydı ki bunlar arasında üç önemli devlet vardı: Venedik, Napoli Krallığı ve papa tarafından herhangi bir başka prensin yaptığı gibi yönetilen Papalık Devleti.

İmparatorluk ve Doğu Avrupa

Her ne kadar karmaşık görünse de, Almanya ve Orta Avrupa ile mukayese edildiği zaman İtalya'nın haritası çok basitti. Almanya, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kalbiydi. Habsburglar imparatorluğu merkezi bir monarşik devlete dönüştürmek için çok büyük çaba gösterdiler ama hiçbir zaman başarılı olamadılar. İmparatorluğun kuruluş sistemi büyük bir kaostu. Dört yüz kadar değişik devlet, devletçik ve asilzadenin işlerini uyumlu bir şekilde yürütecek bir mekanizmayı oluşturmaları gerekiyordu. Örneğin ortada imparatorun vasalları olmakla birlikte başka hiçbir açıdan ona tabi olmayan prensler vardı (bunlar arasında en önemlileri onu seçen yedi tanesiydi). Bunların yanında bir düzine kadar bağımsız imparatorluk kenti, Habsburgların Avusturya'daki aile toprakları, topraklarını laik hükümdarlar gibi yöneten elli kilise prensi, derebeylikler olarak sadece imparatora bağlı yüzlerce küçük asilzade –imparatorluk şövalyele-

ri– bulunuyordu. Ayrıca aslında Macaristan (ki bu ülke imparatorluk dışındaydı) tahtına bağlı olan Bohemya ve Silezya toprakları ve daha birçok farklı birim vardı. Tüm bunlar, normal görülmekle birlikte aslında korkunç bir kargaşaydı. V. Charles ayrıca İspanya'yı ve Avrupa dışındaki muazzam sömürgelerini de yönetmek zorundaydı ve bunların hepsi üzerinde bir denetim sağlama olasılığı gerçekte sıfırdı.

Bazı Almanlar imparatorluk sınırlarının dışında, örneğin Prusya Krallığı'nda yaşıyorlardı. Baltık kıyısında Almanlar, İsveçliler ve Polonyalılarla karışmışlardı. Denizin ötesinde İsveç bağımsız bir krallıktı (ve şimdi Finlandiya olarak anılan bölgelere de sahipti). Danimarka ve Norveç başka bir hükümdarı paylaşıyorlardı. Tekrar anakaraya dönersek, alabildiğine yayılmış büyük Litvanya Krallığı modern Polonya, Galiçya ve Ukrayna'nın büyük kısmını kapsıyordu. En doğudaki ülke olan Rusya genişliyordu ama o dönemde hâlâ Uralların batısındaki bölümün kuzey yarısını kapsıyordu ve çar ancak bir ucundan Avrupa hükümdarları arasında sayılıyordu. Nihayet Orta Avrupa'da başka bir büyük ve bağımsız Hıristiyan krallığı olan Macaristan, Tuna Vadisi'nde, İmparatorluk ile Osmanlı toprakları arasında yer alıyordu. Topraklarının bir kısmı İmparatorluk sınırları içinde, bir kısmı da dışındaydı.

Yönetimde yeni eğilimler

16. yüzyılda hükümdarlıklar, malikâneler ve uluslardan oluşan bu karmaşık örgüyü oluşturan politik birimleri yöneten insanlar çok yeni bir şey yaptıklarını düşünmüyorlardı ve çoğu zaman son derece "ortaçağlı"ydılar ya da en azından modern yöneticilerde şaşırtıcı bulacağımız davranış biçimleri gösteriyorlardı. Fransız kralları İtalya'yı işgale giderken büyük ölçüde eski şövalyelerin ruhunu taşıyorlardı (öyle düşünüyorlardı). İngiltere Kralı VIII. Henry 1520 yılında Flandre'de gösterişli bir diplomatik toplantıya –"Altın Kumaş Sahası"na– gittiği zaman, burası turnuvalar ve at üzerindeki mızrak dövüşleriyle tam bir geleneksel ortaçağ toplantısına benziyordu. Krallar hâlâ yönettikleri halktan çok kendi aile çıkarları için savaşıyorlardı. Kamu hayatının daha alt basamaklarında olanlara gelince, asilzadeler, kralların geleneklerle tanınmış payelerine ya da bağımsızlık alanlarına girdiğini düşündükleri yerde tepki gösteriyorlardı. Ortaçağın temsili kurumları (bunlardan biri de İngiltere parlamentosu idi) da bazı ülkelerde daha çok yaşayacaklardı.

1800 yılında bile henüz tamamlanmamış olsalar da büyük siyasi değişiklikler meydana gelmek üzereydi. Bir zamanlar Avrupa'nın neredeyse tümünü yöneten eski "feodal" düzenlemeler Ren'in batısındaki ülkelerde, doğusunda ise birçok yerde önemini yitirmişti. Bunun gerisindeki süreçler çok eskiden ortaçağda başlamıştı. Feodal toplum düzenine hiçbir zaman tam olarak uyum göstermeyen "kentler" 1100 yılından itibaren büyümüş ve önem kazanmışlardı. Kentlerde yaşayan meslek sahipleri ve tacirler giderek bağımsızlaşmış ve asillerin çoğundan daha zenginleşmişlerdi. Geleneksel düzen üzerindeki baskılar toplumu ancak çok yavaş bir şekilde değiştiriyor ve

karmaşık bir yapı oluşturuyordu ama 1500 yılında sadece "feodal" bakışla düşünmek olanaksız hale gelmişti. Krallar da, bütün muhafazakârlıkları içinde eski usullerin bazılarından hoşnut değillerdi. Tebaalarını yönetmek istiyorlardı –bu aslında vergi koymak anlamına geliyordu– ve herhangi birisinin buna karışmasına razı değillerdi. Hukukçular istihdam ederek eski düzenlemeleri zayıflatmak istiyorlar, çizginin dışına çıkan vasallarını hizaya getirmek üzere profesyonel askerler tutuyorlar ve yerel güçlülerin muhalefeti karşısında hükümet işlerinin sürdürülmesi için memurlar atıyorlardı. Daha da ötesi, zaman geçtikçe diğer güçlülere –bu teorik olarak kim olursa olsun– karşı yükümlülüklerine giderek daha az önem veriyorlardı. Örneğin Kutsal Roma imparatoruna herhangi bir prens gibi davranıyorlar, onu da kendileri gibi, kendi hanedanının çıkarlarını korumaya yönelen biri olarak görüyorlardı.

Aralarındaki rekabet, kralları hükümranlık alanlarında sıkı bir denetim kurmaya yönlendiriyor, güçlerinin önündeki eski moda engelleri yıkmaya daha hevesli hale getiriyordu. Bu, insanların uzun zamandır var olduğunu sandığı bir şeyin, "egemenlik" fikrinin doğmasına yol açtı ki bu, özü itibariyle (şimdi anlaşıldığı şekliyle) belli bir bölgede nihai olarak tek bir kanun koyucu otorite olması anlamına gelir. Bu fikir 16. yüzyılda gelişmeye başladı. Hiç kimsenin, hatta papa veya imparatorun bile, egemenlik sahibi (bu ister tek bir prens isterse de Venedik Senatosu gibi bir kurum olsun, fark etmezdi) ile tebaası arasına girmeye hakkı yoktu. Keza, egemen otorite dışında hiç kimsenin herhangi bir kanun yapma yetkisi olamazdı. Bu fikrin bütünüyle ve her yerde kabul edilmesine kadar çok zaman geçtiği doğrudur. İnsanların, egemen otoritenin her şeyi (hatta örneğin Tanrı'nın kanunlarının önüne geçecek şeyler) yapabileceği fikrini kabul etmeleri çok zor olmuştur. Bununla birlikte 1800'e gelindiğinde, eski fikirlerin kalıntıları varlığını sürdürse dahi, devletin veya hükümdarın nihai kanun koyucu olduğu fikri Avrupa'nın büyük bölümünde kabul edilmişti.

Bu gelişmeler çerçevesinde krallar ve prensler güçlendiler ve "mutlak" monarşi adı verilen olgu gelişti. Bunun ilk büyük örneği İspanya'dır. V. Charles'ın, 1556 yılında tahttan çekilirken Habsburg topraklarının İspanyol bölümlerini bıraktığı oğlu II. Philip'in hükümdarlığında, İspanyol yönetimi, en azından teorik olarak eşi olmayan bir düzeyde merkezileşmişti. Hemen her önemli karar teorik olarak kral tarafından veriliyordu. Philip, Madrid'e yakın bir yerde inşa ettirdiği muazzam El Escorial manastır-sarayında, olup biten her şeye kişisel olarak müdahale etmeye çalışırken resmi evrak yığınları büyüyordu. Bu gerçekleştirilmesi olanaksız bir şeydi. 16. yüzyıl yönetimlerinin Peru'dan Hollanda'ya kadar uzanan dominyonları tek merkezden yönetmeyi mümkün kılacak bir iletişim sistemi ya da mukabele gücü yoktu. Bununla birlikte Habsburg İspanyası, pratikte mümkün olmasa da, 16. yüzyılda mutlakıyetçiliğin en azından neleri hedefleyebileceği konusunda öne çıkan bir örnekti. İstekleri arasında yeni bir husus bulunmaktaydı: imparatorluğun tebaası arasında dini inanç birliğini sağlamak. Bu, ortaçağ krallarının fazla dert etmedikleri bir şeydi ama 1600'e

gelindiğinde dini inanç birliği her yerde yönetimlerin üzerinde durdukları bir sorun haline gelmişti. Bu, bir önceki yüzyılda, modern Avrupa'nın ortaya çıkışını her şeyden daha fazla ortaya koymuş olan bir devrimin sonucudur.

KİLİSELER

1500 yılında tek bir kilise Avrupa'yı belirliyor ve neredeyse tanımlıyordu. Elli yıl içinde bu durum değişmişti. Bu olgu ortaçağın sonu olarak ele alınabilir. Bu daha sonra Protestan Reformu adı verilen büyük karışıklığın sonucudur. Reform, Avrupa uygarlığında yeni bir döneme işaret edecek, dünya tarihinde büyük bir önem taşıyacaktı. Bununla birlikte büyük değişimlerin birçoğunda olduğu gibi, Reform hareketini de çok az kişi öngörebilirdi ve bunu başlatanlar şayet yaptıklarının sonunda meydana geleceklere bir göz atabilselerdi dehşete düşerlerdi. Reformu başlatanlar, günümüzün bakış açısıyla, ortaçağ zihinlerine sahip kişilerdi, fakat kökleri bin yıl geriye giden dini otoriteye saygı geleneğini yıktılar. Çok derinden inandıkları Hıristiyanlığın birliğini sona erdirdiler. Çoğu zaman sadece dünyevi olmayan konularla ilgili olduğunu düşünmelerine rağmen yeni politik çatışmalar yarattılar. Geriye baktığımız zaman, Reformcuların aynı zamanda daha fazla bireysel özgürlük, farklı fikirlere daha fazla hoşgörü, hayatın dini ve laik yönleri arasında daha fazla ayrım yolunda ilk ve en önemli adımları attıklarını da görmekteyiz. Tüm bunlar onları büyük bir şaşkınlığa uğratırdı. Kısacası, modern tarihin büyük bir kısmı onlar tarafından başlatılmıştır.

Teoride, barbarların karanlık çağdaki din değiştirmelerinden sonra Avrupa tamamen Hıristiyandı. 1500 yılında büyük sayıda Hıristiyan olmayan tebaayı yöneten Hıristiyan krallar sadece İspanya'da bulunuyordu. Diğer ülkelerde az sayıda Yahudi, Hıristiyanlardan ayrı tutularak gettolarda yaşıyor, vergilendiriliyor ve Hıristiyanlar ile aynı hukuki koruma altında bulunmuyorlardı. Bu özel durumların haricinde, tüm Avrupalılar Hıristiyandı: bu kelimeler ortaçağda neredeyse aynı anlama geliyordu. Din Avrupa çapında bir bağ, Hıristiyanlık ise ortak bir inanç ve Avrupa'nın kıta çapındaki yegâne kanun kurumu olan kilisenin çalışması sayesinde bölünmez bir bütündü. Kilise kanunu bütün ülkelerde laik sistem ve ondan ayrı olan mahkemeler aracılığıyla faaliyetteydi. Tüm üniversiteler kilise adamlarının yönetiminde ve yönlendirmesi altındaydı. Nihayet, her ülkede aynı dini ayinler yapılıyor ve insanların hayatındaki önemli olaylardaki –doğum, evlilik ve ölüm– ritüellerde aynı biçimlerin tekrarlanması empoze ediliyordu.

Reformcular

Rakipsiz konumuna rağmen kilise daima birçok eleştiriye maruz kalmaktaydı. Bunda yeni bir şey yoktu. 16. yüzyıl başladığı zaman eleştirmenleri endişelendiren

kötülükler, ortaçağda birçok kez şiddetle eleştirilmişti. Örneğin din adamlarının cehaleti veya güçlerini kişisel kazanç ya da dünyevi hayatları için kullanmaları, uzun zamandır ve çoğu halde diğer din adamları tarafından eleştiriliyordu. Yazarlar ruhani görevleriyle ilgilenmek yerine içmeyi ve kızların peşinde koşmayı seven rahiplerle uzun zamandır alay etmekte ve kendilerini cemaatlerine adamış fakir rahipleri zengin ve bencil üstleriyle karşılaştırmaktaydı. Bununla birlikte anti-klerikalizm –yani din adamlarına karşı hücum– insanların kiliseden vazgeçtikleri ya da Hıristiyanlığın doğruluğundan kuşku duydukları anlamına gelmiyordu.

Din adamları arasında, evlerini düzene sokmak için uzun zamandır çaba gösterenler olmuştu. 15. yüzyıl boyunca, aralarında çok sayıda rahibin bulunduğu bazı eleştirmenler; Hıristiyanca bir yaşamı başaramayan din adamlarını yola getirmek için İncil'e dönülmesi gerektiğini önermeye başlamışlardı. Bunlar çoğu zaman sapkın olarak damgalanmıştı. Kilise onlarla başa çıkmak için güçlü araçlar kullanmıştır. Bunların bazıları, örneğin Oxford'lu biliminsanı Wycliffe veya (yakılan) Çek John Huss güçlü bir halk desteği bulmuşlardı. Papalığın yabancı ve dost olmayan bir kurum olduğunu düşünen yurttaşlarının yurtseverlik duygularına hitap ederek çağrı yapmışlardı. Bazı sapkınlar (geleneksel anlayıştan farklı anlamda) sosyal huzursuzluklara muhalefet ediyordu ve hiçbir Hıristiyan İncil'in hayatın adaletsizlikleri konusunda söylediklerini kolaylıkla unutamazdı.

Wycliffe ve Huss'un takipçileri olan ve "Lollardlar" ile "Hussitler" adı verilen muhalifler yetkililer tarafından taciz ediliyor ve takibata alınıyordu. Çoğu zaman eleştirdikleri kiliseyi büyük zora sokacak olanlar ise onlar değildi. 1500 yılında kilise hâlâ çok güçlüydü ve yanlış giden işler hakkında birdenbire daha fazla konuşulmaya başlansa da, bu önceki dönemlerden daha kötü bir durum değildi. Kilisenin etkisi toplumun her düzeyinde hâlâ doğal karşılanıyor, her bireyin hayatında benzer izler ve örgüler bırakıyor, beşikten mezara kadar insanın üzerinden gözünü ayırmıyordu. Din günlük hayatla o kadar iç içe geçmişti ki, bunları ayrılması neredeyse düşünülemezdi. Örneğin, çoğu köyde ve küçük kasabada kiliseden başka kamusal bina bulunmuyordu, insanların cemiyet işleri için, eğlencelerde, kilise şenliklerinde ve (içerisinde dans bile edildiği) bayram günlerinde burada toplanmaları şaşırtıcı değildi.

Günlük hayatla iç içe geçmiş olmak, kilise için her zaman iyi değildi. Hükümdarların işlerinde her zaman önemli bir rol oynamış olan piskoposların daima cemaatlerinin çobanı olamayacak kadar meşgul olma riskleri vardı. York başpiskoposu ve İngiliz Kralı VIII. Henry'nin gözdesi büyük Kardinal Wolsey itibarını ve gücünü yitirip oraya sürülünceye kadar, makamının ait olduğu bölgeyi görmemişti. Kilisenin merkezinde ise papalar, dünyevi prensler olarak konumları konusunda çoğu zaman çok endişeliydiler. Hem papalık tacı hem de papalık bürokrasisi neredeyse tümüyle İtalyanların eline geçtikten sonra, yabancılar özellikle bunu hissettiler. Çoğulculuk – birçok makama sahip olmak ve bunlardan ödenek almakla birlikte vazifelerini ihmal

etmek– kilisenin uzun zamandır karşı karşıya bulunduğu ancak çözüm getiremediği bir başka sorundu. Bunun bir nedeni çoğu piskopos ve manastır başrahibinin yaşadığı gösterişli hayattı. Roma'daki papalık sarayının bütün lüks ve israfını (bir papanın, "Tanrı bize papalığı vermiş olduğuna göre, bunun keyfini çıkaralım," dediği söylenir) karşılayacak yeterli para yoktu ve sonuçta işler yapılan hizmetlerin karşılığı olarak dağıtılmak zorundaydı. Yoksulluk da başka sorunlar çıkarıyordu. Papaların, IV. Sixtus gibi papalık tacını rehine verecek kadar ileri gitmeleri olağandışıydı ama papalık gelirlerinin artırılması için hukuki ve ruhani gücün kullanılması eski bir hastalıktı ve kökleri gelir bulma ihtiyacına dayanıyordu.

Para, cemaatlerde de azdı. Rahipler öşür toplama konusunda işi sıkı tuttular. Öşür, cemaat üyesinin ürününün on ya da on ikide birine karşılık gelen bir kısmıydı. Bu vergi öfke ve direnişe neden oldu. Bu durum daha sonraları kilise adamlarını dini ayinleri yapmayı reddetme –yani ödeme yapmazlarsa aforoz edilme– tehdidiyle haklarını almaya yöneltti. İnsanların, dini ayinler yapılmadığı takdirde cehennemde yanabileceklerine inandıkları bir dönemde, bu ciddi bir işti. Nihayet, yoksulluk da (tek neden olamamakla birlikte) din adamlarının cahilliğinin bir nedeniydi. 12. yüzyıldan itibaren din adamları arasındaki eğitim düzeyi yükselmişti ve bu büyük ölçüde üniversitelerin gelişiminden kaynaklanmaktaydı. Fakat 1500 yılında yerel rahiplerin çoğu, cemaatlerinden daha az cahil veya hurafelere daha az inanan kişiler değildi.

Bu arka planda papalık Roma'da yeni bir katedral inşa etmeye başladığı zaman –hâlâ ayakta olan St. Peter Katedrali– para bulmak için yeni yollara başvurmak zorunda kaldı. Bunlardan biri de daha fazla satış elemanına "endüljans" satışı için yetki vermekti. Bu satıcılar St. Peter için gerekli fonlara yapılacak katkı karşılığında arafta geçirecekleri zamanın bir kısmının silinmesi için papalık garantisi veren vaizlerdi. Araf öteki dünyada insanların cennete gitmeden önce temizleneceği ve dünyevi kötülüklerden arınacağı yerdi.

Luther

Luther dini bir devrim için beklenmedik bir kıvılcımdı. 1517 yılında bir Alman keşişi olan Martin Luther, bazı papalık uygulamalarıyla birlikte endülüjansları protesto etmeye karar verdi. Eski moda biliminsanlarından biri olarak, görüşlerini doksan beş maddelik bir "tez" halinde kaleme alarak, profesörlük yaptığı Wittenberg kalesinin kilisesindeki kapıya asıp tartışmaya açtı. Protestan Reformu burada başladı. Kısa sürede görüşleri orijinal Latinceden Almancaya çevrildi. Yıldırım hızıyla Almanya'da yayıldı, matbaada yapılan baskılar Reformculara, papalığa karşı yapılan önceki eleştirilerden çok daha geniş bir dinleyici kitlesi sağladı. Luther, bilmeden dünya tarihini yapanlardan biri haline geliyordu. Luther'in bu işi yapabilecek bir yaradılışı vardı. Köylü ana babadan gelme bir Saksondu, atılgan ve tutkuluydu, yirmi bir yaşında, yolda giderken çıkan fırtınanın etkisiyle kapıldığı duygusal altüst oluşun

ardından keşiş olmuştu. Dehşetle ve o anda bir yıldırım çarpıp ölürse günahları nedeniyle cehenneme gideceğinden emin olan Luther aniden Tanrı'nın onu kolladığını ve kurtaracağını düşündü. Aniliği ve şiddeti açısından Aziz Paul'ün Şam yolunda dini kabul etmesine benziyordu. Luther'in ilk ekmek ve şarap ayini de çok etkilendiği bir deneyimdi, çünkü rahip olacak kadar değerli olmadığına inanıyordu. Daha sonraları şeytanın ona göründüğüne inanacaktı ve mürekkep hokkasını ona fırlatacaktı. Luther bir kez haklı olduğuna inandı mı bir daha asla o fikrinden dönmezdi. Bu özelliği onun etkisini açıklayan önemli bir hususdur. Almanya Luther'in ortaya çıkması için olgunlaşmış olabilirdi ama o olmasaydı Reform bu şekilde meydana gelmezdi.

Almanya'da İtalyan papalığına karşı muazzam bir düşmanlık harekete geçirilmeyi bekliyordu. Amiri olan Mainz başpiskoposu onu susturmaya çalışınca Luther büyük bir irade gücüyle yazarlığa ve vaizliğe döndü. Keşiş arkadaşları onu yalnız bıraktılar ama üniversitesi yanında durdu ve yaşadığı Saksonya eyaletinin hükümdarı da desteğini çekmedi. Sonunda yazdığı şeyler Almanları, "Lutherciler" (ki ilk başta onlara Hussitler deniyordu) ve "papa ile imparatorun yanında olanlar" diye ikiye böldü. Onu destekleyenler arasında Roma taraftarı ruhbanın öğretilerini ve uygulamalarını tasvip etmeyen din adamlarının yanı sıra, öşür toplayanlara ve kilise mahkemelerine karşı hınç olan sıradan halk ve kilisenin servetine göz diken açgözlü prensler de bulunmaktaydı. Ayrıca sadece geleneksel veya daimi hasımları ona karşı olduğu için Luther'in yanında olanlar vardı.

Luther sonunda görüşlerini yeni bir teolojik doktrin şeklinde ortaya koydu, yani bir Hıristiyanın gerçek bir Hıristiyan olduğundan ve ölümden sonra cehennemden kurtulacağından emin olması için gerekli inançlarla ilgili görüşlerini ifade eti. Kilisenin ve hatta ayinlere katılmanın kurtuluş için gerekli olmadığını, fakat kişinin İsa'ya inandığı takdirde kurtulabileceğini söyledi. Bu çok önemliydi. Son tahlilde kilise olmadan, sadece Tanrı ile özel ilişkiye dayanarak kurtuluşun ümit edilebileceğini öğretiyordu. Onun papayı tahtından indirdiği ve İncil'i, yani her inananın araya kilise girmeden danışabileceği Tanrı kelamını tahta çıkardığı söylenmiştir. Kişisel vicdana bu kadar büyük bir vurgu yapılması devrimci bir bakıştı. Luther, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde aforoz edildi, fakat vaaz vermeyi sürdürdü ve giderek daha yaygın destek sağladı.

Protestanlık ve karşı reform

Luther'in Alman hükümdarları arasında neden olduğu politik tartışmalar savaşlara ve isyanlara yol açtı. Luther'in ölümünden dokuz yıl sonra 1555 yılında yapılan Augsburg barışıyla Almanya'nın Protestan ve Katolikler arasında bölünmesi kabul edildi (Protestan kelimesi 1529 yılında Luther'in papalığa karşı protestosunu imzalamasından sonra kullanıma girmiştir). Her eyalette hangi dinin kabul edileceğine o bölgenin hükümdarı karar verecekti. Böylece, bu bölünmüş ülkeye başka bir bölün-

me getirilmiş oldu. İmparator V. Charles bu kararı kabul etmek zorundaydı. Reformculara karşı mücadele etmiş olmasına rağmen, bu Almanya'ya barışı getirmenin tek yoluydu. Hıristiyan prensler ve kilise adamları ilk kez dini otoritenin birden fazla kaynağı olabileceğini ve Batı Hıristiyanlığında birden fazla kilisenin tanınmış olabileceğini kabul ediyorlardı.

Bu sırada, Luther'in onaylamadığı bir başka şey de gerçekleşmeye başlamıştı. İnsanlar dini sorular karşısında kendi kararlarını vermeye devam ettikçe Protestanlık parçalanma eğilimi gösteriyordu. Kısa sürede onun görüşlerine katılmayan başka Protestanlar ortaya çıktı. Bunların en önemlisi, Katoliklikten ayrılan biri olan Fransız John Calvin'di. Calvin 1530'larda İsviçre'de vaaz vermeye başladı. Cenevre'de büyük başarı kazandı ve orada teokratik, yani sadece tanrıcı olanlar (Kalvinistler) tarafından yönetilen bir devlet kurdu. Cenevre rahatça yaşamak isteyenlere uygun bir kent değildi. Kalvinizmde sapkınlık ölümle cezalandırılıyordu ve bu her ne kadar o günlerde şaşırtıcı değilse de, birisinin karısıyla veya kocasıyla birlikte olmak nedeniyle ölüm cezası vermek açıkça çok daha vahşiydi. Buna rağmen Kalvinizm Fransa, Hollanda ve İskoçya'da büyük bir başarı kazandı. Lutherizm ise uzun bir süre boyunca, İskandinavya haricinde, doğmuş olduğu Alman topraklarının dışında fazla yayılmadı. Her halükârda, bu durumun sonucunda yeni bölünmeler oldu. Artık, küçük Protestan mezhepleri dışında, ikisi Protestan ve biri Katolik olan üç Avrupa bulunmaktaydı.

Gelecekte Protestanlığın özellikle önemli olacağı bir ülke İngiltere'ydi. Bu ülkede, papalıkla bağların kopartılmasına taraftar olan güçlerin yanı sıra başka bir faktör daha iş başındaydı: VIII. Henry'nin kendisine bir oğul ve varis vermeyi başaramamış olan kraliçesinden kurtulma arzusu. Bununla birlikte Henry kilisenin sadık bir evladıydı ve Luther'e karşı bir kitap kaleme alarak papalığın onayını ve günümüzde hâlâ soyundan gelenler tarafından kullanılan "İnancın Koruyucusu" unvanını almıştı. Muhtemeldir ki, kraliçe şayet imparator V. Charles'ın teyzesi olmasaydı Henry onunla evliliğini iptal ettirebilecekti ama kilise Alman sapkınlarına karşı onun desteğine gerek duyuyordu. Henry papa ile kavga etti, İngiltere Roma ile bağını kopardı ve İngiliz manastırlarının arazilerine kraliyet tarafından el konuldu. Bazı İngilizler ülkelerine Lutherci kiliseyi getirmek isteseler de bu gerçekleşmedi.

Protestanlığın başarıları Roma'da değişimi zorladı. Roma Katoliklerinin eski duruma dönmek için umutları vardı, ama öngörülebilir bir gelecekte Avrupa'da Hıristiyanlık adına başka iddia sahiplerinin çıkacağı günleri yaşayacaklardı. Bunun bir sonucu da Roma Katolik kilisesinin daha katı ve uzlaşmaz bir tutuma girmesi ya da başka bir ifadesiyle daha disiplinli ve düzenli bir hale gelmesiydi. Bu Karşı Reform adı verilen olguydu. Bazı güçler buna yardımcı oldu ama en önemlisi 1545 yılında Kuzey İtalya'da Trent'te açılan ve aralıklarla 1563 yılına kadar devam eden Genel Kilise Konseyi'ydi. Kilise doktrinini büyük ölçüde yeniden tanımladı, rahiplerin yetiştirilmesi için yeni kurallar getirdi ve papalık otoritesini teyit etti. Bunların uygulamaya

geçirilmesi dikkate değer bir İspanyolun, papalığa hizmet etmek için İsa Cemiyeti ya da Cizvitler adı verilen yeni bir tarikat kuran Ignatius Loyola'nın çalışmaları sayesinde biraz daha kolaylaşmış oldu. 1540 yılında tasdik edilen ve papaya özel bir itaat yeminiyle bağlanan Cizvitler seçkin bir öğretmenler ve misyonerler topluluğu olarak dikkatle yetiştirilmişti (Loyola özellikle yeni keşfedilen pagan ülkeleri Hıristiyanlaştırma konusuna büyük önem veriyordu). Karşı Reform'un savaşçı ve geri adım atmayan ruhunu bütün diğer din adamlarından daha fazla içlerinde barındırıyorlardı. Bu Loyola'nın kahramanlık mizacına uygun düşüyordu çünkü vaktiyle bir askerdi ve muhtemelen cemaatini daima askeri bir bakış açısıyla görmek istemişti. Cizvitlere bazen "kilisenin milisleri" de denmiştir. Cizvitler, sapkınlığın takibatını yapmakla görevli ve 1542'de sapkınlık mahkemelerinde nihai temyiz mercii olan engizisyon mahkemeleri ve ilk kez 1577'de yayımlanan yasaklı kitaplar listesiyle birlikte, papalık cephanesindeki yeni silahlar arasında yerlerini aldılar.

Din ve savaş

Reform ve Karşı Reform Avrupalıları acı bir şekilde böldü. Doğudaki Ortodoks dünyası fazla etkilenmemişti ama Katolik Avrupa'da din mücadeleleri ve dinle zehirlenmiş politik mücadeleler bir asırdan uzun süre devam etti. Bazı ülkeler azınlıkların varlığına başarılı bir şekilde son verdiler: İspanya ve (büyük ölçüde) İtalya Karşı Reform'un kaleleri olarak kaldı. Hükümdarlar çoğu zaman kendi kararlarını verdiler ve tebaaları da onların kararlarına uydu. Yabancılar çoğu zaman müdahaleye çalıştı, Protestan İngiltere'nin kendini koruyacak kanalı vardı ve Almanya ile Fransa kadar tehlikede değildi. Bununla birlikte 1550 ile 1648 yılları arasında Avrupa'yı büyük ölçüde mahveden "din savaşlarının" tek açıklaması din değildir. Gerçekte olup biten şey, Fransa'da olduğu gibi, kendilerini değişik dini partilerle tanımlayan büyük aristokratik ailelerin hâkimiyet mücadelesiydi. Sonunda, Protestan bir ailenin temsilcisi, Kral IV. Henry üste çıktı ama bunu elde etmek için dinini değiştirerek Katolik olmuştu. Böylece Fransız monarşisi Katolik kaldı ama birçok Huguenot (Protestan Fransız) uzun süre özel haklara sahip oldu ve kendilerini koruyacakları tahkimli kentleri ellerinde tutmalarına izin verildi.

İspanyol yönetimi altında bulunan Hollanda'da din, daha fazla özyönetim isteyen yerel asilzadeler tarafından başlatılan bir isyanı zaman içinde dönüştürdü. Sonunda şimdi Belçika olan güney vilayetlerinin aristokrat liderleri Katolik olarak İspanyol yönetimi altında kalmaya karar verirken kabaca modern Hollanda Krallığı olan kuzey vilayetleri, büyük bir Katolik nüfus barındırmalarına rağmen kendilerini Protestanlık ile özdeşleştirdiler. Hollandalıların "Seksen Yıl Savaşı" adını verdikleri uzun bir savaşın sonrasında Avrupa yeni bir ülkenin ortaya çıktığını gördü. Burası Hollanda'nın liderliğinde bir araya gelen minik cumhuriyetlerin ülkesi olan ve dini hoşgörüye sahip "Birleşik Vilayetler"di. Dinin politik amaçlar için en kötü biçimde

kullanılmasına Almanya'da rastlandı. Karşı Reform ilkelerini çok güçlü şekilde benimsemiş bir 17. yüzyıl Habsburg imparatoru tekrar Katolik dinini ilerletmek isteyince, Augsburg'daki anlaşmayla uzlaştırılmış olan dini kavgalar tekrar alevlendi. Bunun sonucunda 1618'den 1648'e kadar aralıklarla süren dehşet dolu "Otuz Yıl Savaşı" çıktı ve dini sorunlar çoğu zaman politika ve kan deryasında kayboldu. Bu savaşın bir noktasında kilisenin bir Fransız kardinali, Katolik Habsburgların çıkarlarını engellemek için Protestan bir İsveç kralı ile ittifak yapmıştı. Bu sırada ordular Almanya'nın bir ucundan diğerine yürüyüp durmuş, arkalarında büyük bir acı ve sefalet bırakırken hastalık ve açlık yaymışlardı. Bazı bölgeler tamamen insansız kalmış, bir zamanlar zengin olan kentler yok olmuştu.

Sonunda bir başka uzlaşma yapılmak zorundaydı. 1648'de savaşı sona erdiren Westphalia Barışı yeni bir çağ açtı. Her ne kadar bazı kişiler hâlâ dinin uğurunda savaşmaya değer ve kesinlikle de yanlışa düşmüş komşulara karşı cinayet ve işkenceyi haklı gösteren bir şey olduğunu düşünse de, devlet adamlarının çoğu birbirleriyle görüşürken diğer konuları da göz önüne almaya başladılar. İlgilerini ticaret ve toprak konularına çevirerek din konularından biraz daha uzaklaştıkları zaman dünya biraz daha uygar hale geldi. O tarihte, 17. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa, birden fazla dinin hâkim olmasına resmen hoşgörü göstermeyen devletlere bölünmüştü ama bazılarında –özellikle İngiltere ve Birleşik Vilayetler'de– belli bir dini hoşgörü vardı.

BÜYÜK GÜÇLERİN YENİ DÜNYASI

Her şeye rağmen, yönetimlerin tabiatındaki böylesi bir değişim hızla ortaya çıkmadı. Bütün Avrupalı hükümdarlar arasında, mutlak ve merkezileşmiş bir monarşi konusunda çok gösterişli bir şekilde başarılı olanı 1660'tan (1643 yılında beş yaşında kanunen kral olmuş, yaşı tutuncaya kadar beklemişti) 1715'e kadar Fransa kralı olan XIV. Louis'di. Bir kez yönetimin dizginlerini eline alınca monarşinin iddiaları için çıtayı çağdaşlarından daha yükseğe çıkardı. Onun yönetiminde Fransız asilzadeleri artık sorun çıkarmadılar. Huguenotların ayrıcalıkları kaldırıldı. Daha fazla vergi (ve Fransa'nın nispeten daha büyük olan insan gücü havuzu) daha önce hiç görülmediği kadar güçlü bir ordunun ayakta tutulmasını ve başarılı fetihler yapılmasını (en azından hükümdarlığının ilk yarısında) sağladı.

Hollandalı Birleşik Vilayetler ve İngiltere bunun dışında kaldılar. Hollandalıların daha fazla merkezileşme ve daha güçlü bir yönetimden yana olabilecekleri düşünülebilirdi çünkü vilayetler arasındaki rekabet çoğu zaman onların dışarıdan gelen baskılara karşı işbirliği yapmalarını güçleştiriyordu. Fakat bu, muhtemelen diğer ülkelerden daha özgür olmak için ödenen bir bedeldi. Bu özgürlük, temel olarak devletleri yönetmekte olan ve zengin yurttaşlardan oluşan nispeten küçük grupların hareket

serbestliğinin savunulmasıydı. Bunların en önemlileri Hollanda Vilayeti'nin başkenti ve Felemenk ticari hayatının merkezi olan Amsterdam'ın tüccar yöneticileriydi. Fakat bakış açıları çoğu zaman yönettikleri kişilerle benzerlik gösteriyor ve ekonomik çıkarları daha fakir olanlarla çakışıyordu, çünkü örneğin Amsterdam'da işler kötü ise sadece zenginler değil, herkes sıkıntı çekiyordu. Ve bu koşullarda herkes ticaret ve kazanç özgürlüğünü azaltacak bir şey yapmamaya özen gösterdiğinden, zenginlerin özgürlükleri korumak için gösterdikleri gayret her yurttaşın özgürlüğünü de garantiye alıyordu. 17. yüzyılın büyük kısmında XIV. Louis'e karşı sıkı bir şekilde savaşmak zorunda kalmalarına rağmen çok başarılı oldular. Louis onların cumhuriyetçiliklerine karşı hoşnutsuzluğunu lalelerine olan sevgisiyle birleştirmiş ve her yıl milyonlarcasını satın almıştı. Fakat 18. yüzyılda, kısmen de bu hoşnutsuzluğun getirdiği kısıtlamalar nedeniyle, Hollanda bir gerileme dönemine girdi ve bundan sonra hiçbir zaman, önceki yüzyıldaki gibi önemli bir dünya gücü olamadı.

İngilizlerin hikâyesi ise oldukça farklıdır. İlk Tudorlar bir süre için Avrupa'dakilere benzer, güçlü bir merkezi monarşi kuracaklarmış gibi duruyordu. Arkalarında güç alabilecekleri Avrupa'nın en eski ulusal monarşi geleneği ve birçok bakımdan daha gelişmiş olan ulusal duygular vardı. Bunlar VIII. Henry'nin İngiltere kilisesini millileştirmesini kolaylaştırdı, Protestanlık İngiltere'de ulusal duygularla özdeşleşti ki bu Almanya dışında hiçbir yerde olmamıştı. Bununla birlikte Henry kanun yapmak için eski bir kurum olan parlamentoya döndü. Bu, gelecek için büyük önem taşımaktaydı. Diğer ülkelerde parlamentolara benzer kurumlar vardı ama bunu izleyen birkaç yüzyılda bunlar mutlakıyetçiliğin talepleri önünde önemsizleşirken İngiliz parlamentosu giderek güç kazandı.

İronik olan husus bunun büyük ölçüde Tudorların işi olmasıdır ki, kendileri muhtemelen bunu istemezlerdi. Henry parlamentodan kilisenin kaderiyle ilgili kanunları geçirmesini istediği zaman, parlamentonun bu kadar önemli bir konuda kanun yapma gücü olduğunu da kabul etmiş oluyordu. Bu, sonraki kralların bu kadar önemli ulusal çıkarlar üzerinde parlamento desteği olmadan harekete geçmelerini son derece zorlaştırmaktaydı. Bir başka faktör de verasetin belirsizliğiydi (Henry'nin çocuklarının hiçbiri vâris bırakmamıştı). I. Elizabeth'in hükümdarlığı haklı olarak büyük bir çağ olarak görülmektedir, ancak kraliçe uzun bir süre tacını yitirme korkusu ve güvensizlik içinde yaşadı (muhtemelen kafasını da kaybedebilirdi çünkü kendisine rakip olabilecek durumdaki İskoçya Kraliçesi Mary'nin kafasını uçurtmuştu). Avrupa'daki durum aleyhindeydi ve diğer muhtemel rakiplerinin dış destek bulma şansları yüksekti. Bu nedenle tebaasının düşmanlığını çekmemeye dikkat etmişti. Onların seslerini duyurma yollarından biri de vergilerin oylandığı parlamento idi. Zamanla açıkça anlaşıldı ki monarşi, amaçları parlamento tarafından onaylanmadığı takdirde vergi koyamazdı.

"İyi Kraliçe Bess" insanları idare etmede çok iyiydi ve bunu gizleyebildi. Krali-

çenin de daha yaratıcı halefleri olan ilk iki Stuart kralı ise bunu yapamadı. Muhtemeldir ki bunun nedeni, İngilizlerin Tudor yönetimi altında alıştıkları usulleri anlamakta güçlük çeken I. James'in bir İskoç olmasıydı. Bu kralların yönetiminde tahtın parlamento ile ilişkileri kötüleşti. 17. yüzyılın ortalarında çıkan büyük bir içsavaşla, nihayet İngiltere'nin kıtadaki gibi bir mutlakiyetçiliğe yönelmeyeceği kesin bir şekilde ortaya çıktı. Burada garip olan, ülkenin bir süre diktatör yetkilerine sahip olan "Koruyucu Lord" Oliver Cromwell tarafından bir cumhuriyet olarak yönetilmesidir. Anayasal –yani sınırlı– monarşinin zaferi 1688 yılında neredeyse tamamen kansız bir ayaklanma olan "Muhteşem Devrim" (the Glorius Revolition) ile teyit edilmiş oldu. Ayaklanma sonucunda İngiltere'de Katolik inancını geri getirmek için son yüz elli yıllık eğilimleri tersine çevirmeyi amaçladığına inanılan II. James tahttan indirildi.

Bunu takiben İngiltere gerçekten de parlamentoya hâkim olan toprak sahipleri tarafından yönetildi. Ancak, tıpkı Hollanda Cumhuriyeti'nde yönetici zengin sınıfın çıkarlarının diğerlerinin çıkarlarıyla çakışması gibi, İngiltere'nin yöneticileri de ulusal çıkarlara çok iyi bir şekilde sahip çıktılar. Sonuçta tarım İngiltere'nin en önemli ekonomik faaliyetiydi, toprak sahibi ve çiftçi için iyi olanın ülke için de iyi olması muhtemeldi. Bu arada diğerlerinin –örneğin bankacıların ve tüccarların– çıkarları da ihmal edilmemekteydi. Bunlar politika konusunda homurdanıyor olabilirlerdi ama hükümet genellikle onların görüşlerini dikkate alıyordu. Süreç içinde eğitimli ve eğitimsiz İngilizler, yararlandıkları açık avantajlar, yani kişisel özgürlükler, kanun önünde eşitlik, Protestanlık, mutlak monarşiye karşı korunmak ve ülkenin artan refahı gibi hususlar arasında doğal bir ilişki olduğunu hissetmeye başladı. 1660 veya yaklaşık bu tarihlerden sonra, çoğu İngiliz, her ne kadar yolda birçok engel çıktıysa da anayasa ve sınırlı monarşi fikrini çok daha kolayca destekledi.

18. yüzyılda çoğu Avrupalı İngiltere'ye hayranlıkla bakmaya başlamıştı. Bunun nedeni sadece despot bir kral yerine seçilmiş temsilciler ve aristokratlar tarafından yönetilmesi değil İngilizlerin özel hayatlarında çok daha özgür olmalarıydı. İngiltere'de insanların mahkeme olmadan hapiste tutulması, diğer yerlerden çok daha az rastlanan bir durumdu ve İngilizler bir yargıç emri olmadan evlerine girilip arama yapılmasına alışık değillerdi. Rütbe İngiliz toplumunda çok önemliydi ama eğer büyük bir lord suç işlerse herkes gibi mahkeme önüne çıkarılabiliyordu. Tüm bunlar kıtada yaşayan birçok kişiye çok garip ve takdir edilecek bir şey olarak görünüyordu. Bununla birlikte, bu durum, büyük ölçüde İngiltere'nin kendilerini korumak isteyen toprak sahipleri tarafından yönetilmesiyle gerçekleşiyordu. Toprak sahipleri bu yönetimin en iyi yolunun ayrıcalıklarının sadece parlamentonun değiştirebileceği kanunlarla korunacağını düşünüyorlardı. Böylece "anayasacı meşrutiyetçilik" uluslararası hayatın ideolojik bir olgusu olarak büyük güçlerden birisiyle bağlantılı hale geldi.

Uluslararası ilişkilerde yeni sorunlar

Söz konusu olgu, 18. yüzyılda Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerde bir güç haline geldi ama 17. yüzyılda bile bu sorunlar bir ölçüde değişmeye başlamıştı. Habsburgların önce Valois, sonra da Bourbonlar ile olan büyük mücadelelerinde hanedan üstünlüğü mücadelenin merkezindeki ödüldü. Önce İtalya, sonra da Almanya için çatışılacaktı. İkinci durumda din, işleri daha da kötü hale getirmekteydi: Protestan prensler Katolik Habsburg imparatorlarına karşı Katolik Fransa'nın desteğini aramışlardı. Ayrıca başka mücadeleler de vardı: dinin özel konumu, Yeni Dünya üzerindeki rekabetten beslenen Anglo-İspanyol mücadelesi ile İspanya'nın Alçak Ülkeler üzerideki denetiminin yarattığı korku ve Hollanda İsyanı.

Bir zamanlar Avrupa'ya ve hanedanların mücadelesine ait olan konular, gerçekte 1700 öncesinde bile çok daha geniş bir coğrafi ve yeni ideolojik bağlam içinde görülmeye başlanmıştı. Geriye baktığımızda birincisinin özellikle önemli olduğunu görüyoruz. Bunlar yaygınlaştıkça antik zamanların dünya savaşları bile, 1500 ile 1800 arasında dünyanın her tarafında, savaşan ülkelerden binlerce mil uzaktaki çıkarlar için sürdürülen muharebelerle karşılaştırıldığında küçük kalır. Ayrıca bu (en azından 1917'ye kadar) öyle bir çağın başlangıcıydı ki, Avrupalıların kendi aralarındaki muharebeleri çözme biçimleri, aynı zamanda ve ister istemez Paris ve Londra'nın adını bile duymamış olan milyonlarca siyah, kahverengi ve sarı insanın kaderini belirliyordu. Bunun nedenlerinden bazıları artık açığa çıkmış olmalıdır. Avrupalıların deniz hâkimiyetlerinin artması, dünya çapındaki ekonomik faaliyetleri ve kendilerinden olmayanlar karşısında giderek artan teknolojik avantajları dünya çapındaki etkilerine katkıda bulundu. Bu gelişmeler, Avrupalıların deniz ulaşımına dayanan okyanus imparatorluklarını icat etmelerini sağlarken, Avrupalı yağmacı ülkeler arasında dünya çapında karşı konulmaz çatışmalara da yol açmıştır.

Bu çatışmaların temeli, bir Fransız bakanın XIV. Louis'e, "Avrupa ulusları arasında savaş ve barışta sürekli bir yarışma nedeni" şeklinde ifade etmiş olduğu gibi, büyük ölçüde ticaretin gelişmesinde yatmaktaydı. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca; İspanya, Portekiz, Hollanda Birleşik Vilayetleri, İngiltere ve Fransa, gemiler göndererek ve kaleler inşa ederek, ele geçirdikleri topraklarda ya da Avrupalılarla alışverişe ilk kez başlayan halklarla yapılan ticareti kendi ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Bu ülkelerin kıyıları onlara, karaya sıkışmış Orta Avrupa veya Akdeniz havzası ülkelerinden farklı bir kader çizmişti. Amerika'nın kıtalarının Yeni Dünyası her ne kadar rekabetlerinin temel alanıysa da, bu çekişme sadece burayla sınırlı değildi.

Okyanus imparatorlukları

İlk denizaşırı imparatorlukları Portekizliler ile İspanyollar kurmuştu, (papa daha sonra Hıristiyan bir prense ait olmayan her toprağı ilhak edebileceklerini söylemişti). Bu iki devlet dünyanın herhangi bir yerinde bulacakları yeni toprakları araların-

da paylaşmaya karar vermişlerdi. 1494 yılında yapılan bir antlaşma Azorlar'ın 370 fersah (bir fersah yaklaşık beş kilometredir) batısından geçen kuzey-güney doğrultusunda bir hattın batısındaki her yerin İspanya'ya, doğusunda kalan her yerin ise Portekiz'e ait olacağını ifade etmekteydi. Brezilya, bu hattın doğusuna düştüğü için Güney Amerika'daki yegâne Portekizli ülke oldu. 1529 yılında yapılan bir başka antlaşma Portekizlilere ait Moluk Adaları'nın 297,5 fersah doğusundan geçen benzer bir hat çizmekteydi. Bu antlaşma hattın Pasifik tarafında kalan her şeyi İspanya'ya, batısında kalan her şeyi de (İspanyollarda kalan Filipin Adaları hariç) Portekizlilere vermekteydi. Bu antlaşma kabaca, Amerika'nın Yeni Dünyası'nı İspanyol etki alanında bırakıyor; Afrika, Hint Okyanusu ve Baharat Adaları da Portekizlilere kalıyordu. Bu etki alanları bir ölçüde iki farklı emperyal gelişme biçimini yansıtmaktaydı. Ticareti önemliydi, ürettiği egzotik mallar insanların ilgisini çekiyordu, en başından itibaren Avrupalıların yerleştikleri bir kıta olmuştu. Diğer yandan Portekiz imparatorluk alanı (Brezilya kıyısı istisna olmak üzere) yerleşim değil ticaretin ön planda olduğu bir gelişmeye sahne olmuştur.

İşler uzun süre bu şekilde kaldı: Avrupalılar üç yüzyıl boyunca giderek artan sayılarla Amerika'ya yerleşmeye gittiler fakat çok azı Asya ve Endonezya'da yerleşti. Yerleşenler de genellikle servetlerini yaptıktan sonra ülkelerine dönmeyi planlayan plantasyon sahipleri ve uzun süreli ikametçilerdi. Bu farklılık nedeniyle, Avrupalılar Uzakdoğu'da (ve doğuya giden yolda bulunan Afrika topraklarında) büyük arazilere sahip olmak için değil, yerli tüccarların Avrupalılarla buluşabilecekleri ve iş yapılabilecek liman ve istasyonlar (İngilizler bunlara "fabrika" demeyi tercih ediyordu) için savaştılar. Bunların meydana getirilmesi için izin veren yerli yöneticilere saygı duyulmalıydı. Avrupalıların Asya'daki ilk yayılışları fetihle değil, diplomasi ve görüşmelerle yürütülmüştü.

Doğuda 16. yüzyıl, Portekizlilerin hâkimiyeti altında geçmişti ki, kralları kendisini şu muhteşem unvanla ifade ediyordu: "Etiyopya, Arabistan, İran ve Hindistan Ticaretinin, Seyrüseferin ve Fetihlerin Efendisi". Yeşil Burun'un güneyinde Hint Okyanusu ve diğer tarafındaki Baharat Adaları'yla tam bir ticaret tekeline sahiplerdi. Asya ülkeleri arasında mal taşıyorlar; İran halılarını Hindistan'a, karanfili Moluk Adaları'ndan Çin'e, Hint kumaşlarını Siyam'a götürüyorlardı ve Arap rakipleri üzerinde hâkimiyeti Kızıldeniz ve İran Körfezi'nin girişlerine kurdukları üslerle sağlıyorlardı. Tüm bunlar deniz gücüne ve yerli hükümdarlarla yürütülen dikkatli diplomasiye dayanıyordu ve Hint Okyanusu ile Asya'da Avrupalılar için iki yüzyıl sürecek bir davranış geleneği yarattı. Bununla birlikte, Portekizliler 16. yüzyılın sonunda 1602 yılında çok büyük bir ödül olan Avrupa'ya yapılan baharat ticaretinde onların yerini almak için bir "Doğu Hindistan Şirketi" kuran Hollandalılar tarafından kenara iteklendiler. Bunu acımasız bir beceriyle gerçekleştirdiler. Portekizlileri bir kenara ittikten sonra İngilizleri Baharat Adaları ticaretinin dışında tutmak için sıkı bir savaşa

girdiler ve büyük ölçüde başarılı oldular. 1700 yılında şimdiki Endonezya'da genel bir üstünlük sağladılar. Bu sırada Hindistan kıyıları etrafında Gucerat'tan Kalküta'ya kadar uzanan İngiliz "fabrikaları" ortaya çıkmıştı. Portekizliler Hindistan'daki bazı eski istasyonlarını ellerinde tuttular ve Fransızlar ile Hollandalılar da burada köprübaşları elde ettiler.

1648 antlaşmalarında Avrupa dışı konularla ilgili tek bir söz bile geçmemesi ilginçtir. Bununla birlikte aradan yirmi yıl geçmeden 1667 yılında İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar arasında yapılan Breda Antlaşması'nda, Avrupa dışındaki konular üzerinde, Avrupa içindekiler kadar önemle durulmaktaydı. Antlaşma İngiltere ile Birleşik Vilayetler arasında ticaret üzerinde yapılan üç deniz savaşını sona erdirmekteydi. Bundan yetmiş yıl sonra, 1739'da, iki Avrupa ülkesi, Birleşik Krallık ve İspanya ilk kez tamamen Avrupa dışı bir konuyla ilgili olarak "Jenkins'in Kulağı Savaşı"nı yaptılar. Bu olay, denizaşırı sorunların diplomatların gözünde daha aşina oldukları Avrupa sorunları kadar önem kazanmaya başladığı bir dönemin sonu için uygun bir dönüm noktası olabilir. İngiliz denizcileri on yıllardır İspanyol kolonileriyle ticarete girmeye ve bundan antlaşmaların izin verdiğinden daha büyük bir pay kapmaya çalışıyorlardı. Aynı dönemde İspanyol filoları onları yakalamaya çalışıyor ve bunu başardıkları zaman da sert bir tutum içerisine giriyorlardı. (Jenkins adlı bir kaptan böyle bir durumda kulağını yitirdiğini iddia etmişti). Ortada büyük bir ödül, İspanyol imparatorluğunun sakinlerine mal satma hakkının elde edilmesi vardı. Bu ticaretin tekelini ellerinde tutmak isteyen İspanyolların dezavantajı daima bunu korumaya çalışmalarıydı. Aynı zamanda Avrupa'daki Habsburg çıkarlarını desteklemek ve dolayısıyla güçlerini bölmek zorundaydılar. İspanya denizaşırı imparatorluğunu terk edemezdi çünkü buranın gelirlerine dayanmaktaydı ama bu zenginliği Avrupa'daki pahalı hanedan meselelerinde israf etmekten de vazgeçemiyordu.

İngiliz-Fransız emperyal rekabeti

İngilizlerin daha elverişli bir konumları vardı. Avrupa işlerine karışıyorlardı tabii ki ama kendilerini tamamen bu işe kaptırmış değillerdi. 1707'de İngiltere, İskoçya ile birleştikten sonra gerçekten de bir kara sınırıyla yabancı istilasından korunmuş, tam anlamıyla bir ada halkı olmuşlardı. Aynı yıl çıkarılan Birleşme Kanunu'nun sadece anayasal öneme sahip olmamasının nedeni budur. Söz konusu olay İngiltere ile Fransa arasında İngiliz-İspanyol meselelerine dolaşmış olan çok eski İngiliz Fransız rekabetinde de bir dönüm noktasıydı. İngiltere'nin son Stuart kralı olan II. James 1688 yılında "Muhteşem Devrim"le tahttan indirilince "Oranjlı William" ile onun Stuart Kraliçesi Mary, babasının yerine geçtiler.

Bu durum İngilizleri XIV. Louis'e karşı (daha birkaç yıl öncesine kadar amansız düşmanlar olan) Hollandalıları desteklemeye yöneltti. Bunu izleyen savaşların en önemlisine "İspanya Veraset Savaşları" adı verildi çünkü ortadaki ödül, 1701 yılında

İspanyol Habsburg kralı varis bırakmadan ölünce hem Fransa hem de Avusturya'nın iddia sahibi olduğu İspanya tacıydı. Fransa, İspanya gibi hem XIV. Louis'in Habsburg monarşisinin başını çektiği bir koalisyona karşı Avrupa'da yürüttüğü mücadeleyi sürdürmek hem de denizde savaşmak zorunda olmanın dezavantajına sahipti. Savaşı sona erdiren 1713 Utrecht Antlaşması İspanya'nın mirasını böldü: Hollanda, Avusturya Habsburglarına verilirken; bir Fransız prensi, İspanya tahtının asla Fransa ile birleşmemesi koşuluyla imparatorluğu ile birlikte İspanya'nın kralı yapıldı.

Aynı antlaşma ile Birleşik Krallık Fransızların Karayiplerdeki adalarının birçoğunu eline geçirdi. Daha 1650 yıllarında Cromwell'in adamlarının İspanyolların elindeki Jamaica'yı zapt etmesiyle rakiplerinin elindekini toplamaya başlamıştı. Bunun yanı sıra Kuzey Amerika'nın soğuk ama stratejik bir bölgesi olan ve şimdi Nova Scotia (Yeni İskoçya) olarak adlandırılan Akadia'yı da ele geçirmişlerdi. İngilizler ayrıca Portobello'ya yılda bir gemi göndermek şartıyla İspanyol kolonileriyle ticaret yapma hakkını kazanmışlardı. Bu ayrıcalık kapıları daha fazla zorlamak için kullanılacak ve 1739'da Jenkins'ın Kulağı Savaşı'na yol açacaktı. Bu savaş, bir tarafta Fransa ve Prusya, diğer tarafta da Avusturya ve Büyük Britanya'yı içine çekecekti. İngiliz ve Fransızlar Hindistan'da savaştılar ki, burada Fransız Doğu Hindistan Şirketi rakiplerinin önüne geçmek için 1740'larda yerel politikalarla uğraşıyordu. Fransızlar ayrıca Kuzey Amerika'da faaliyetlerini çok yaygınlaştırmışlar, kıtanın merkezine hâkim olan Mississippi Nehri'nin ağzına ticaret noktaları kurmuşlardı. 18. yüzyılın başında bir keşif heyeti güneyden ilerlerken, diğerleri de Büyük Göller yöresinden aşağıya inmişti. Bunun sonucu İngiliz kolonicilere, onları iç bölgelere doğru yayılmaktan alıkoyacak dev bir kıskaç operasyonu gibi görünmüştü. Gerçekte Fransızlar Mississippi Vadisi'ne yerleşmemişler ve iç bölgelerde kesintisiz bir kuşak oluşturmamışlardı. Bununla birlikte stratejik noktalarda kaleler kurmuşlar (St. Louis ve Memphis 1682'de, New Orleans ise 1718'de bu şekilde kurulmuştu) ve Kızılderilileri silahlandırarak İngilizlere karşı harekete teşvik etmişlerdi. Fransızların iç bölgelerdeki iddialarını savaşmadan bırakmayacakları açıktı.

Avrupa'da 1748 yılında tekrar resmi olarak barış yapılmasına rağmen Hindistan ve Amerika'da çatışmalar hiç durmadı ve 1756 yılında Fransa ve İngiltere arasında yeni bir savaş çıktı. Artık İspanya'nın ancak ikinci derecede bir önemi vardı, söz konusu olan Kanada ve Hindistan'ı kimin ele geçireceğiydi. Bu "Yedi Yıl Savaşı"nda (barış tekrar 1763 yılında yapıldı) bunların ve aynı zamanda Almanya için rekabet eden Prusya ve Avusturya'nın (ilki İngiltere, ikincisi Fransa'nın müttefikiydi) kaderleri belirlendi. Savaşın doruğundayken, İngiltere, emperyal bir güç olmanın olanaklarını tamamen kavramış ilk İngiliz devlet adamı olan William Pitt'in hâkimiyetinde bir hükümete sahipti. Müttefiklerinin Fransızları burada meşgul etmelerini sağlayarak Kanada'yı Almanya'da kazanmaktan söz ediyordu ve bunu başardı. Barış yapıldığında –ki bu bazı İngilizlerin umduğu kadar acımasız değildi– Kanada Büyük

Britanya'nın oldu ve Hindistan da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi için güvenli bir yer haline geldi. Yeni elde edilen bir dizi İngiliz adası Karayipler'i sarmakta, Jamaika, Honduras ve Belize kıyısındaki İngiliz kolonileri şimdi bölgede yan yana yer almaktaydı.

İKİ AVRUPA

Katolik ve Protestan Avrupa'nın rekabeti hanedanların çıkarlarından daha fazlasının risk altında olduğu dünya çapında mücadeleler halinde filizlenip gelişince, Doğu Avrupa'daki diplomatların hesaplamalarına yeni bir dizi unsur girmiş oldu. Bu büyük ve şekilsiz bölge yüzyıllardan beri Tötonik ve Slav halklar arasında bir muharebe alanı olmuş, kısmen de güneyden Osmanlıların baskısıyla, bir çatışan kültürler bölgesi haline gelmişti. Topraklarını Baltık'ın güneyine uzatmaya hevesli İsveç kralları da 17. yüzyılda bölge işlerine müdahale etmişlerdi. Bununla birlikte üç farklı unsur Doğu Avrupa'ya giderek daha kesin hatları olan bir karakter kazandırıyordu. Birincisi, serfliğin Doğu Almanya'nın kuzey ovaları ile Polonya, Rusya ve Tuna Vadisi'nde daha da yaygınlaşmasıydı. İkinci husus, Töton Şövalyeleri ile Polonya ve Macaristan krallıkları gibi ortaçağa ait eski politik yapıtaşlarının yıkılmasıydı. Üçüncüsü ise, üç büyük hanedan gücünün bölgeye hâkim olacak şekilde ortaya çıkışıydı ki bunlar Hohenzollern Prusyası, Habsburg Avusturyası ve Romanov Rusyası'ydı.

1500 yılında Prusya, Polonya krallarına bağlı küçük bir Baltık dukalığıydı. Brandenburg'dan gelen asker ve yönetici bir aile, Kutsal Roma imparatorunun seçiminde oy kullanan elektörlerden biriydi ve 16. yüzyılda burayı cline geçirerek istikrarlı bir biçimde topraklarını büyüttü. Bu elektörlük Avrupa'nın en iyi askerlerine ve kamu memurlarına sahip olmasıyla ünlendi. Prusya'nın 17. yüzyıl yöneticileri İsveçlileri uzaklaştırdılar ve 18. yüzyılda Büyük Frederick olarak bilinen bir hükümdarları, Habsburg üstünlüğüne meydan okuyan ilk Alman prensi oldu. Avusturya ile aralıklarla 19. yüzyılın ilerleyen tarihlerine sarkan bir mücadele başlattı. Avusturya –daha doğrusu Habsburg monarşisi– İtalya'da Fransızların, sonra da Almanya'da sırasıyla Fransız ve Prusyalıların meydan okumasıyla karşılaştı ve nihayet Utrecht'te İspanya ve imparatorluğundan uzaklaştırıldı. Avusturya zamanla ihtiraslarını daha çok Orta Avrupa'ya yönlendirdi, Polonya dağılır ve Osmanlılar çöküşe geçerken burada büyük kazançlar elde etti. Ancak Rusya da büyüyordu ve bu ülkenin ortaya çıkışı doğudaki en büyük değişiklikti. 1800 yılında Avrupa'daki en büyük askeri güce sahip olacaktı ki, bu 1500 yılında pek hayal edilebilecek bir şey değildi.

Yeni Rus imparatorluğunun merkezi hâlâ eski Moskova Prensliği'ydi. Moskova prensleri birer otokrattı. Rus yönetiminin, örneğin Novgorod'un daha cumhuriyetçi gelenekleri tarafından değil de Moskovalıların ve Tatar yönetiminin kuralları tara-

fından şekillendirilmesi çok önemli olacaktı. Ortodoks kilisesinin patrikhane merkezi de eski yeri olan Vladimir'den Moskova'ya taşınmıştır. Bu kilisenin gücü de şimdi Moskova prenslerinin arkasındaydı.

III. İvan ve haleflerinin muazzam toprak kazançları 17. yüzyılda özellikle Sibirya'ya doğru daha da artmıştı. Bu her ne kadar harita üzerinde çok büyük bir değişimse de, Sibirya yönündeki yayılma uzun bir süre Avrupa'yı fazla etkilemeyecekti. Moskova çok uzaktaydı, ulaşımı çok zordu ve hakkında çok az şey biliniyordu. Dahası, otokratik geleneğine rağmen, 17. yüzyılın büyük bölümünde anarşi içerisindeydi, çünkü despotizm güçlü hükümdarlar ister. 1613 yılında tahta yeni bir hanedan olarak Romanovların gelmesi sadece yavaş bir gelişme sağladı. Sonra 1682 yılında tahta geçen Büyük Petro imparatorluğunu daha da geliştirme kararlığında olan ve bunun araçlarını Batı Avrupa'da arayan başka bir müstesna hükümdardı. En büyük anıtı Finlandiya Körfezi'nde kurduğu ve 1715'ten 1917'ye kadar başkent olan St. Petersburg idi. Bu onun "Batılılaşmasının", Batı fikirlerini alarak modernleşmesinin sembolüydü ve gerilik ile az gelişmişlikten kurtulmanın yollarını aramak için Batı'ya bakan otoriter reformcuların ilkiydi. Ayrıca Rusya'nın Baltık kıyısında sıkıca tutunmasını sağladı ve 17. yüzyılın büyük bölümünde İsveç'ten gelen tehdidi ortadan kaldırarak eski İsveç Litvanyasını, Estonya'yı ve Karelya'yı ele geçirdi. Buna rağmen umduğu kadar başarılı olamadı ve Rusya'nın güneydeki ilk denize çıkış noktası olan Azak'ı elinde tutamayarak birkaç yıl sonra Osmanlılara geri vermek zorunda kaldı.

Rusya, çok tutucuydu ve uzun süre daha böyle kaldı. Kiev Rusyası ve Novgorod'un parlak zamanlarında ticaret çok önemli olmasına rağmen tüccar sınıfı küçüktü. Kentlerin sayısı azdı. Çoğu zanaat mesleği Batı'da olduğu gibi uzmanlar tarafından değil, köylüler tarafından basit düzeyde yapılıyordu. Rusya ezici çoğunluğuyla bir köylü ülkesiydi. Yerel ticaret yaygındı ama çoğu zaman takasa dayanıyordu. Petro döneminde sanayi girişimlerini teşvik için özel çaba gösterildiyse de, bu işletmeler, Batı'daki sanayileşmenin yaptığı gibi toplumu değiştirmedi. Kendi çıkarlarını savunan ve asiller ile köylüler arasında duran tüccar ve imalatçılardan oluşmuş varlıklı bir orta sınıf yaratmak yerine, sanayi rejime bağlandı. Bir madeni işletmek ya da bir fabrika kurmak için kararı bağımsız işadamları değil devlet veriyordu. Bu durum Rusya'yı Batı Avrupa'dan çok farklı bir ülke haline getirdi. Belki daha da çarpıcı olan, Doğu Avrupa'yla paralel olarak Rusya'nın serfliğe bağlı olmasıydı. 1800 yılı yaklaşırken sadece serflerin mutlak sayısı sürekli yükselmekle kalmıyor, serflerin Rusya nüfusundaki oranı da artıyordu (o dönemde yaklaşık üçte iki civarındaydı). Serf sahiplerinin hukuki gücü de artmıştı.

Petro'nun ülkesine "Batı'ya açılan bir pencere" olarak verdiği ama daha fazlası olmayan Baltık kıyısındaki yeni başkent St. Petersburg'da saray ve aristokrasinin yüzeysel olarak Batılılaşmış hayatına rağmen, Doğu ve Batı Avrupa arasıdaki fark en canlı olarak Rusya'da görülüyordu. Rusya'nın tüm gücüne ve 18. yüzyılda onu mo-

dernleştirmeye çalışan haleflerine rağmen bu ülke Doğu Almanya, Orta Avrupa ve Polonya'yı kapsayan devasa bir bölgenin merkezi oldu. Burada yüzyıllardır süregelen tarihi deneyim katmanları daha batıdakilerden giderek farklılaşan ekonomiler, yönetimler ve kültürler yaratmıştı. Rusya, Bizans ve Tatar gelenekleri ile en uçtaki örnekti. Rönesans veya Protestan Reformu'nu yaşamamıştı ve modernizasyon temposu hızlandıkça, Batı Avrupa'yı giderek ondan uzaklaştıracak olan tarihi deneyleri kaçıracaktı. Serflik bunun sembolüydü.

ONUNCU BÖLÜM

Dünya Tarihi Yapılırken

YENİ BAKIŞLAR VE DEĞERLER

1500 ile 1800 arasında; kapsamlı, şiddet dolu, hızlanan bir değişimin ve böylece modern dünyaya geçişin yolu açılmıştı. Bunun açıklaması kısmen erken modern Avrupa'nın fikirlerinde bulunmaktadır. Bunlar, doğal olarak çok sıra dışı adamlara (ve birkaç kadına), çağın önde gelen yazarlarına ve biliminsanlarına ait olan fikirlerdi. Bununla birlikte, yaşadıkları çağda çok az kişiyi etkilemiş olmaları muhtemeldir. Hatta onları tanıyanların sayısı da çok az olabilir ve onları insanların belli bir zamanda ne düşündükleri konusundaki hikâyelerde başrole koymak biraz rahatsız edicidir. Şimdi bilimin büyük bir prestije sahip olduğu ve her yerde doğal hayata hâkim olmamızı sağlayan gücünü sergileyen şeyler yaptığı bir çağda yaşıyoruz. Bununla birlikte çoğumuz hâlâ iki parmağı üst üste koymanın veya merdiven altından geçmemenin kötü şansı kovacağına inanıyoruz (ya da inanıyormuş gibi davranıyoruz). Keza gazetelere yazan astrologların yıldızlara bakarak gelecekteki olayları "öngörebileceklerine" ya da evlilik ve seyahat için hayırlı bir günün seçilmesi gerektiğine de inanıyor veya öyle görünüyoruz. İlk olarak, Avrupalıların ve daha sonra diğer halkların, fikirlerini bu kadar mühim bir şekilde nasıl değiştirdiklerinin ve birtakım varsayımları bırakıp diğerlerini nasıl benimsediklerinin yolunu tespit etmeye çalışırken, koşulları ve kısıtlamaları unutmamaya dikkat etmeliyiz.

1800 yılında kesinlikle değişmiş olan bir şey, eğitimli Avrupalıların geçmişle ilgili düşündükleriydi. Rönesans'ın bir etkisi de onların karşılaştırmalara karşı ilgilerini artırmış olmasıydı. 17. yüzyılda, insanların eski zamanlarda daha iyi şeyler yapıp yapmadıkları tartışılmaya başlanmıştı ve zaman geçtikçe diğer uygarlıkların (Çinliler revaçta olan bir aday idi) daha yüksek seviyelere çıkmış olabilecekleri de tartışılıyordu. 19. yüzyılın başlarında da insanlar ortaçağın, eleştirmenlerin izin verdiğinden daha fazla değer taşıdığını ve hayranlık uyandıran yanları olabileceğini hissetmeye başlamışlardı.

Bir tarihçinin bakış açısından bunların hepsi iyiydi. Her ne kadar gerçek halini görmekten çok uzak olsalar da, daha fazla kişi geçmişe dikkatle bakmaya başlıyordu. Fakat aynı anda başka bir şey daha oluyordu ve bu Avrupalıların bakış açısında meydana gelecek en önemli değişikliklerden biriydi. Bunun özü, çok sayıda Avrupalının insanlığın ileri gittiğine, tarihin sürekli bir ilerleme örgüsü gösterdiğine inanmasıydı. Uygarlıkta, ince zevklerde, bilgide, bilimde ve sanatta daha önceki uygarlıklardan daha ileri bir seviyede olduklarına ve sonraki nesillerin daha da ileri gideceğine inanır olmuşlardı. Kısaca, dünya gittikçe daha iyi bir yer haline geliyordu. Bu, çoğu zaman her şeyin kötüye gittiğini vurgulayan veya her halükârda bunların değişmeyeceğinin ifade edildiği ortaçağ görüşlerinden muazzam bir kopuştu.

Yeni bakış açısının köklerinin bazıları 1400 yılından önce başlayan klasik öğretilerin yeniden gözden geçirilmesinde yatmaktaydı. Bu eğilim, klasik sanat ve edebiyat hayranlarının Yunan ve Roma'dan öğrenebilecekleri konusunda en büyük iddiaları ortaya attıkları 16. yüzyılda doruğuna ulaşmıştı. Zamanla, bunlara verilen ad olan "hümanistler" klasik antikçağ ile ilgili şeyleri vurgulamaya başladılar. Üstelik bir insanların Hıristiyanlık ile bir alakaları olmadığı gibi, ona karşı da olabilmekteydiler. Basit bir örnek alırsak: Hıristiyanlık diğer yanağı dönmenin, sabırlı, uysal ve alçakgönüllü olmanın fazileti hakkında birçok şey söylemekteydi ama bu tür bir davranış Yunanlılar ve Romalılar tarafından pek iyi karşılanmazdı. Klasik öğretilerin yeniden canlandırılmasının bir etkisi de, bazı kişilere Hıristiyan ölçütlerinin ve değerlerinin tartışılmaya değer yanları olduğunu düşündürtmek ve böylece geçmişle bir kopuş hissi uyandırarak Avrupa kültürünü yüzyıllardır bir arada tutan fikirlerin zayıflamasına yol açmaktı. Protestan reformu gibi, bu olgu da daha farklı ve daha laik bir uygarlığa doğru gidilmesini sağladı.

Bu husus aşırı vurgulanmamalıdır. Pagan faziletlerine hayranlıkla bakan ve onları Hıristiyanlığın önüne koyanlar bir azınlıktı. Üstelik bu azınlık eğitimli insanların dünyası içindeydi ve Avrupa'nın bütününde çok küçük bir azınlık teşkil ediyorlardı. Çoğu hümanist, Hıristiyan inançlarının klasik öğretilerle pekâlâ uyuşabileceği düşüncesindeydi. Bunların muhtemelen en tanınmışı Hollandalı, Rotterdamlı Erasmus idi ve öğretisini mükemmelleştirmek için gösterdiği gayretin amacı bunu kullanarak İncil ve "kilise babalarının" yazılarının doğru metinlerine ulaşmaktı.

Matbaanın gelişi

Hümanistler ve din konusunda tartışanlar 15. yüzyıldan itibaren yeni bir avantaj elde ettiler: matbaa. Tekrar dizilebilen metal harfler, yağ bazlı mürekkepler ve daha iyi baskı makineleri Avrupa'da ilk kez bir araya geldi. Bu faaliyetin kahramanı, bu girişimi nedeniyle iflas etmiş olan Alman Gutenberg idi. Fakat yaptığı şey muazzam bir etki yarattı. Örneğin Erasmus'un Yunanca İncili'nin, eski âlimlerin

çalışmalarından çok daha hızlı bir şekilde, daha fazla insanın eline geçmesini sağladı. Erasmus insanlara daha öncekilerden daha doğru bir metin ve böylece İncil'in ne anlama geldiği konusunun tartışılması için çok daha iyi bir temel vermiş oldu. Bu, tabiatıyla ilk basılan kitapların yeni yazılanlar ya da şaşırtıcı eserler olduğu anlamına gelmez. Matbaanın ilk günlerinde en çok basılan kitap İncil'di. İnsanlar ayrıca yeni şeyleri değil, bildikleri diğer kitapları, büyük teologlar ya da hukukçular tarafından yazılan eserleri, eski yazarların meşhur kitaplarını arıyorlardı. Bununla birlikte matbaanın varlığı yeni fikirlerin –özellikle bilimsel olanların– bunlarla özellikle ilgili olan az sayıdaki insan arasında yayılmasında muazzam bir öneme sahip olacaktı.

Matbaa Avrupa'nın çok daha fazla okuyan bir toplum haline gelmesine yardım etti. 1800'e gelindiğinde bile Avrupalıların çoğu hâlâ okuma bilmiyorsa da, bu faaliyet, zenginler arasında üç yüzyıl öncesine göre çok daha yaygındı. Dahası, okuyamayanlar sık sık bunları yüksek sesle okutuyorlardı. Duydukları şeyler ana dillerinde yazılmıştı. Okumuş kesim daha uzun bir süre uluslararası bilim dili olan Latince ile yazmaya devam ettiler. Ancak İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca ve diğer Avrupa dillerinde de yayımlanmaktaydı ve eski zamanlarda yazının icadı dili nasıl belli şekillerde "düzene soktuysa", baskı da daha önce şiveleri ve yerel deyimleriyle farklılaşan geniş bölgelerde imla ve kelime haznesini standartlaştırdı. Matbaa kitapların dışında başka şeyler için de kullanılmaya başlanınca bu tür değişimler hız kazandı. El ilanları, açıklamalı resim baskıları, basılı haber mektupları, broşürler ve nihayet gerçek gazete ve dergiler 1800 yılından önce ortaya çıkmıştı. Bunlar her yerde aynı biçimlerde değildi. İngilizler 17. yüzyıl boyunca çok sayıda politik broşür üretirken (bunların en tanınmışı basın özgürlüğü için büyük bir çağrı olan Milton'un *Aeropagitica*'sıydı) Fransızlar sansür nedeniyle yaklaşık yüz yıllık bir süre boyunca çok daha az şey bastılar. Almanya'da 17. yüzyıldan itibaren gazete yayıncılığı vardı. Fakat 1800 yılında üç yüzyıl öncesine göre her yerde daha fazla basılı malzeme bulunuyordu ve niteliği ne olursa olsun fikirlerin ve olayların kamuoyunda tartışılması daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar yaygınlaşmıştı.

18. yüzyılın sonu yaklaştıkça İngiltere, Hollanda Cumhuriyeti ve Amerika'daki İngiliz kolonileri hariç, basım ve yayın özgürlüğünün artması için her yerde daha fazla ses yükseliyordu. Meşhur bir Fransız yazarı birinin söylediklerine şiddetle karşı olsa bile, onun bunu söyleme hakkı için büyük bir gayretle mücadele edeceğini söylemişti. Ancak, böylesi bir ifade fikirlerin basım ve yayınının kanunla hak olarak tanınması gerektiği anlamına geliyordu. Bu, 19. yüzyılda –ve muharebenin kazanılmış olduğunun sanıldığı– 20. yüzyılda birçok ülkede liberallerin uğrunda tekrar savaşacağı bir şeydi.

BİLİMSEL DEVRİMLER

1700 yılına gelindiğinde, matbaanın bilgili adamlardan oluşan uluslararası bir topluluk yaratmaya yardımcı olduğu görülür. Bilimsel keşifler ve gözlemler İngiltere'de Kraliyet Akademisi'nin tutanaklarında veya başka ülkelerdeki kraliyet akademilerinde yayımlanıyordu. Her ne kadar, birbirleriyle hiç de bağlantılı olmayan bir dizi büyük değişimin meydana geldiğini vurgulamak daha iyi olabilirse de, bu topluluk, 1500 yılından sonra bir "Bilimsel Devrim"den söz etmek için iyi bir nedendir. Bazıları sadece gözlemle başlamıştı; Rönesans sanatçıları perspektif kurallarını ortaya çıkarmış, doktorlar insan anatomisini ayrıntılı olarak tanımlamış, haritacılar büyük keşif seyahatlerinde kazanılan yeni coğrafi bilgileri düzenleyip tasnif etmeye çalışmışlardı. Bununla birlikte bazıları çok daha ileri gitti.

Ortaçağ biliminin aşılması yolundaki en önemli adımlardan biri, sistematik deneyle akılcı soruşturmanın keşfiydi. Bunun en büyük savunucularından birisi (her ne kadar kendi zamanında fikirlerine kulak veren fazla kişi olmamışsa da) İngiltere'nin Lordlar Kamarası Başkanı ve Adalet Bakanı Lord Bacon'dı. Çok geniş ilgi alanları olan bir kişiydi. Bazıları Shakespeare'in oyunlarını gerçekte onun yazdığına inanmışlardı. Bu hiç de olası görünmese de, bunun mümkün olduğunun düşünülmesi, bize Bacon'ın itibarı konusunda bir şeyler anlatmaktadır. Bacon, bilimsel araştırmalar sistematik olarak yapılırsa, insanların doğa üzerinde büyük bir güç sağlayacağına emindi. Ölümü de oldukça anlamlı bir şekilde olmuş, acı soğuk bir mart gününde soğutmanın etini nasıl etkileyeceğini görmek için bir kuşu karla doldururken soğuk almıştı.

Daha iyi aletler ortaya çıktıkça, deneylerin daha verimli sonuçlar verebilecek hale getirilebileceği duygusu daha kuvvetli hale geldi. Teleskoplar, mikroskoplar ve daha hassas zaman ölçerler yeni inceleme alanları açtı. Bazı aletlerin diğerlerinden daha önce geliştirilmesinin kaçınılmazlığı nedeniyle, bilim belli alanlara yönelme eğilimine girdi. Genele bakıldığında, bu üç yüzyıl içerisinde kimyanın güçlü bir şekilde ilerlemeye başlaması oldukça geç bir döneme rastladı. Biyolojik bilimler de ancak 17. yüzyılın sonlarında ileri doğru ilk büyük adımlarını atmaya başladı. Bunun öncesinde, bilimsel alanda büyük başarılar fizik, astronomi ve matematik alanlarındaydı; bu alanlardaki ilerlemeler 19. yüzyılın öncesinde insanların dünyaya bakış şekillerini değiştirme yolunda diğerlerinden çok daha etkili oldu.

Hatırlanması gereken ilk isim Polonyalı bir rahip olan ve 1543 yılında (papaya ithaf edilmiş) bir kitabı tamamlayan Nicolas Copernicus (Kopernik)'ti. Kitabında gezegenlerin (Dünya dahil) Güneş'in etrafında döndüğünün teorik bir sunumu bulunmaktaydı. Batlamyus'un teorileri ve aklıselim bunun saçma olduğuna işaret ediyordu: güneş her gün doğmuyor ve her gece batmıyor muydu? O halde Güneş açıkça Dünya'nın etrafında dönüyordu. İlk başta Kopernik'in ne söylediği kimsenin ilgisini çekmedi çünkü uzun süre, kitabındaki temel fikrin (birçok yanlış da bulunmaktaydı)

doğruluğunun ispatlanması mümkün değildi. İlginçtir ki Protestan din adamları onu mahkûm etmekte, doktrinlerini 1616 yılına kadar resmen yasaklamayan Katoliklerden daha önce davrandı. Kopernik astronomisi ancak 17. yüzyılda teleskopun ortaya çıkmasından sonra (doğruları ve yanlışlarıyla) görünür hale geldi. Teleskop bu şekilde ilk kez, bir İtalyan fizik ve askeri mühendislik profesörü olan Galileo Galilei tarafından kullanıldı. Fakat insanlara sadece bir alet aracılığıyla gökyüzünde olup biteni anlatmaktan çok daha fazlasını yaptı. Bunun ortaya çıkardığı evrenin açıklamasını da ortaya koydu. 14. yüzyılda hızlanmayla ilgili ilk tatminkâr kanunu formüle eden Oxford âlimlerinin çalışmalarını geliştirerek cisimlerin hareketi ile statik ve dinamik konularında yeni bir matematik üretti.

Galileo'nun 1632 yılında yayımladığı *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog* başlıklı kitap (yani Kopernik ve Batlamyus'un teorileri) büyük bir gürültü kopartı. Bunun sonucunda Roma'daki engizisyonun önünde mahkemeye çıkarak söylediklerini geri aldı (efsaneye göre Güneş'in Dünya etrafında döndüğünü kabul ederken bile, "Ama gene hareket ediyor," diye mırıldanmıştı). Fakat kitabının resmen yasaklanması hiç önemli değildi, çünkü görüşleri çoktan kamuya mal olmuştu. Galileo'nun kitabı o zamandan beri devrimin ilk açık ifadesi olarak selamlanmıştır, çünkü yazarı baskı altında ne söylemiş olursa olsun, bu kitaptaki fikirler Aristoteles'e kadar giden ve kilise tarafından savunulan evren fikrinin sonu anlamına geliyordu. Basit insanlar bile bunun ortaya çıkardığı sorunları görebiliyordu: Gökyüzü cennetine ne olmuştu? Tanrı neredeydi? Dahası, Galileo davası otoriteyi –bir şeye sırf birisi söyledi diye inanmayı– gözlem ve mantıki çıkarsamaya dayanarak ileri sürülen görüşler karşısındaki tartışmada çok kötü bir duruma düşürmüştü. Galileo dünyanın –ve dolayısıyla insanın– merkezde olmadığı ve benzer cisimlerden sadece bir tanesi olduğu bir evren resmi çizmiş, mistik ya da dini açıklamalar olmadan işleyişini açıklamanın mümkün olduğunu öne sürmüştü.

Newton'un etkisi

Galileo'nun öldüğü 1642 yılında yüzyılın en büyük biliminsanı olan Isaac Newton Lincolnshire'da dünyaya geldi. En bilinen başarısı tek bir gücün –yerçekiminin– fiziki evreni bir arada tutuğunu göstermesiydi. Yerçekimi teorisi 1687'de yayımlanan en meşhur kitabı *Principia Mathematica*'nın ana unsurunu teşkil ediyordu. Bu kitabın, o zamanlarda sadece üç veya dört kişi tarafından tamamen anlaşılabilir olduğu söylenmiştir. Gökyüzü ve dünyanın açıklamalarını –astronomi ve fizik– bir araya getirdi ve sonraki iki yüzyılda çoğu amaç için yeterli olacak bir evren resmi çizdi. Newton bunun yanında birçok başka şey de yaptı çünkü bilimsel ilgi alanları geniş ve çeşitliydi, entelektüel güçleri de olağanüstü olan bir adamdı ve dehası o kadar açıktı ki, Newton yirmi yedi yaşındayken Cambridge'teki profesörü, talebesinin kendi yerine geçebilmesi için görevinden istifa etmişti. Galileo gibi Newton da söyledikleri kadar

ima ettikleriyle de sıradan insanların dünyaya bakışını değiştirdi. En sonunda dünyanın bütün sırları bilim tarafından açıklanabilir gibi görülmeye başlandı ve birkaç maceracı adam (çok dindar bir kişi olan Newton'un bunlardan biri olmadığı kesindir) eğer durum buysa bunu açıklamak için din adamlarına neden ihtiyaç duyulduğu şeklinde bir düşünceye kapıldı. Şayet bilim daha da büyük açıklayıcı kanunlar keşfederek her şeyi açıklayacaksa, bunun bir parçası olarak Tanrı'dan söz etmeye ne gerek vardı?

18. yüzyılda bu tür fikirler çok daha fazla duyuluyordu. Bazı kişiler dünyanın tamamen kendine yeterli, mekanik olarak belirlenmiş bir sistem olduğunu, insanların mutlu yaşamak için açıklamak ve anlamak zorunda oldukları şeyin maddi dünya olduğunu dahi ifade ettiler. İlk kez (her ne kadar sadece çok küçük bir azınlığın gözünde olsa da) "ateizm" –Tanrı'nın olmadığı görüşü– saygın hale geldi. 1800 yılında, dünyada bir azınlık olan Avrupalılar arasında sadece minik bir azınlığın böyle düşündüğü asla unutulmamalıdır. Ezici bir çoğunluk, o zaman bile hâlâ, belli bir görünmez dünyaya, bir çeşit Tanrı'ya, ölümden sonra bir hayat biçimine inanıyordu, birçok sihir ve büyücülük gibi çok daha kaba şeylere inanmaktaydı. 16. ve 17. yüzyıllardaki din savaşlarındaki vahşet, insanların birçok şeyin risk altında olduğuna inanmalarından ve Tanrı'nın isteğinin rafızıler (sapkınlar) tarafından saptırıldığı ülkelerin üzerine ilahi cezaların geleceğini düşünmelerinden kaynaklanıyordu. İnsanlar başlarına gelen talihsizliklerin açıklamasını ararken cadılar ve büyücüler kovalanıyor, avlanıyordu. Dünyaya böylesi bir bakış halk arasında çok yaygın olsa da, en azından eğitimli insanlar, bazı düşünürlerin bilimin (ve bazı diğer işaretlerin) gösterdiği yolda uzun bir mesafe aldığını biliyorlardı. Bu nedenle 17. yüzyıldaki bilimsel gelişmelerin gerçekten düşüncede bir devrim yarattığı fikrinin haklılık payı büyüktür. Bundan sonra, eğitimli kişiler zamanla tabiatın harikalarına şaşkınlıkla karışık bir korkuyla bakmayı ve Tanrı'nın onları yaratmak için kendisine ait çok gizemli nedenleri olduğunu düşünmekle yetinmeyi bıraktılar. Bunun yerine, giderek tabiatı kontrol etmenin ve ondan yararlanmanın yollarını aradılar. Bu, bir sonraki yüzyılda çok daha yaygınlaşacak olan bir düşünceydi.

AYDINLANMA

18. yüzyıl ilerledikçe, Avrupalı yazarlar özel bir imaja, ışığa dayanan bir ifade şeklini giderek daha fazla kullanmaya başladılar. Fransızlar bir *Lumiéres* çağından, Almanlar *Aufklärung*'tan, İtalyanlar ise *Illuminismo*'dan söz ettiler ki bunların hepsi İngilizce'de *Enlightenment* yani "Aydınlanma" kelimesine karşılık gelmektedir. Bu, eğitimli kadın ve erkeklerin zihinlerinde cereyan eden şeylerin tüm hikâyesi olmaktan çok uzak olup, doğal olarak geçmişle organik olarak bağlantılı, her şeyden fazla

da, bölünmemiş bir Hıristiyanlıkla ilgili eski fikirlerin Protestan Reformu tarafından parçalanmasıyla ilgiliydi. Bazı Hıristiyanlar da iyi yönde bir gidişin, tarihin sona ermesinden önce, bizzat tarihin kendisinde aranabileceği fikrini desteklediler: İnsanlar, kendi gayretleriyle gerçeği ve ruhani gelişme amacını ileriye götürebilirlerdi. Değişimin diğer köşe taşları; klasik hümanistlerin klasik geçmişi yeniden keşfetmelerinin ardından sanatın serbest kalarak gelişmesinde ayırt edilebilirdi. Ayrıca keşif yolculukları yerleşmiş eski fikirlerin yetersizliğini ve Avrupalı olmayan bazı halkların çok önemli başarılarını ortaya çıkarmıştı. Bununla birlikte, birçok eğitimli insanın kendilerinden önce gelenlerin kabul ettiği şeyleri bilinçli ve açık bir şekilde reddetmeleri ve bunu okuryazarlığın arttığı ve daha ucuz kitapların edinilebildiği bir ortamda yapmaları ancak 18. yüzyılda Aydınlanma'yla gerçekleşmiştir. Tüm tarihin en önemli kültürel değişimlerinden biri, insanlar bilginin yayılmasından kuşku duymayı bıraktıkları zaman meydana gelmişti. Aydınlanma'nın en büyük başarısı burada yatmaktadır. 18. yüzyılın sonlarında, daha fazla bilginin toplum için iyi olduğu inancı bir şekilde yaygınlaşarak genel olarak kabul edilmeye başlanmıştı. Bunun gerçekleşmesiyle birlikte, Aydınlanma düşünürleri davayı kazanmış oldular. Bilginin yayılmasına güvenilebilirdi.

Yeni inançlar

Aydınlanma, muhtemelen modern Avrupa kültürünün bir ana kavramı olan "ilerleme" fikrinin ortaya çıkışındaki en kritik aşamadır. Bunun kökü en temelde tarihin yönü ve amacıyla ilgili Yahudi-Hıristiyan varsayımlarında yatsa da, 18. yüzyılda bu fikir, dünyanın insan iradesi ve aklı tarafından giderek daha fazla kontrol edildiği fikrine dönüştü. Bu durum şimdi bazı Avrupa ülkelerinde olup bitenden yola çıkarak tartışılabilirdi. Örneğin, tıbbın en iyi haliyle ilkel bir bilim olmasına (ve çoğu zaman bu da değildi) ve doktorların hastalıkları tedavi etmek için hiçbir şey yapmamasına rağmen; hükümetlerin sağlık politikaları, (sadece marjinal ve belirli yerlerle sınırlı olsa da) kamu sağlığını iyileştirmeye başlamıştı. Hastalık olan yerlerden gelen göçün karantinaya alınması İtalya'da 14. yüzyıl gibi uzak bir geçmişte başlamıştı ve 18. yüzyılda sınırları askeri tedbirlerle kapatmaya gidecek kadar genelleşmişti. En uzun karantina şeridi birbirlerinden bir tüfek atışı mesafede olan Habsburg askeri sınır nöbetçilerinin bin milden (1600 km) fazla uzanan gözcülüğü olmuştu, bunların arasına kontrol ve dumanlama işlemlerinin yapılabildiği karantina istasyonları serpiştirilmişti. Bu tür düzenlemeler mükemmel olmaktan çok uzaktı ve 1720 yılında Avrupa'da tekrar büyük bir veba salgını çıktı (ancak bu son önemli salgındı). Bununla birlikte bu tür başarıların, Avrupa kentlerinde ve kasabalarında muazzam bir büyüme çağının hemen öncesinde meydana gelmesinin pratik önemi açıktır. Bunlar, bir zamanlar Tanrı'nın gazabının önlenemez ziyareti olarak düşünülen bir şeye karşı idari çözümlerin bilinçli bir seçimi olarak gündeme geldi.

Aydınlanma'nın insan gücüne duyduğu yeni güvenin en önemli kaynağı muhtemelen yeni bilim anlayışında bulunacaktı. Bunun gücüne önceleri sadece birkaç kişi inanıyordu ama şimdi milyonlar tarafından paylaşılıyordu. Bu aynı zamanda Avrupalılara dünyanın kaynaklarını kullanmada muazzam ve giderek artan bir avantaj sağlarken Batı dışındaki dünya üzerinde artan hâkimiyetlerinin de önemli bir kısmını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Öte yandan, Hıristiyanların, antikçağdan kalan birkaç kırıntı dışında bilimin ne anlama geldiğini bilmedikleri, ancak (Hint matematiği bir yana) İslam ve Çin biliminin çok gelişmiş olduğu bir dönem vardı. Yunanlılar daha sonra verimli olacak birçok fikir bırakmışlar ve çok miktarda değerli bilgi kaydetmişlerdi. Ama aynı zamanda tamamen yanlış fikirleri de yazmışlar ve deneysel metoda ulaşamamışlardı. Bugün bildiğimiz şekliyle bilim, modern Avrupa tarafından meydana getirilmiştir. Karmaşık tarihi ve kültürel nedenlerle çağın arkasında kalan Avrupa, İslam ve Bizans kaynaklarından eski dünyanın mirası olarak kullanabileceği her şeyi topladıktan sonra bilim ortaya çıkmıştır.

Bilim uzun bir süre evrenle ilgili temel bir iyimserlik sağlamıştı. Belki de birçok biliminsanının keşiflerini Hıristiyanlık ile birleştirmekte zorluk çekmemeleri nedeniyle, uzun zaman evrenin temelde yardımsever bir tabiatı olduğu varsayılmıştı. Yaratıcı Tanrı kötülük veya acıya neden olmak istemezdi. Dahası, onun mükemmel makinesinin çalışma şekli, yarattıklarının iyiliğini ve refahını sağlama konusunda harika bir önceden bilme ve basiret olarak yorumlanabilecek bir şeyi giderek daha fazla sembolize ediyordu. Kötülük sorunu hâlâ oradaydı ama kesinlikle o da çözülemez miydi? Bazıları, iyi ve akılcı bir yönetimle her erkek ve kadının daha iyi birer insan haline getirilebileceğini düşünmeye başladı.

ZENGİNLİK VE REFAH

18. yüzyıl boyunca İngiliz halkı toplumun birçok alanında "iyileşme" kelimesini kullanmaya başladı. Bu ilk olarak çiftçilikle ilgili konuşmalarda kullanılmış ama kısa zamanda yaygınlaşmıştı. Bunun nedeni kısmen, bazı Avrupa ülkelerinde hayatın gerçekten iyileştiğine dair işaretlerin varlığını düşünmenin mantıklılığını gösteren işaretler olması, kısmen de hayatın diğer alanlarının –örneğin fakirlere bakılması veya suçluların cezalandırılması– bunu izleyeceğinin düşünülmesiydi. Gözden kaçsa da iyileştirmenin altında yatan temel olgu, yavaş ve uzun dönemli zenginlik artışıydı. Bunun en açık işaretlerinden biri ticaretteki dikkate değer yaygınlaşmaydı. 1500 yılında Avrupa tüccar kaynıyordu fakat bütüne bakıldığında sadece yerel düzeyde iş yapıyorlardı. 1800 yılına gelindiğinde halefleri çoğu zaman dünya çapında iş yapan girişimleri yönetiyordu.

Uluslararası ticaret

Batıdaki en eski ticaret kentleri İtalyandı, Venedik ve Cenova (Cenevizliler) Yakındoğu ile ticareti tekellerine almışlardı ama Floransa ve Pisa gibi kentler 12. yüzyıl gibi erken bir tarihte bile büyük Kuzey Avrupa fuarları ile Sicilya kadar uzak bölgelerle ticaret yapıyorlardı. Kuzeyde ortaçağ Baltık yerleşimleri olan Alman Hansa kentleri Rusya ve İskandinavya ile ticarete başlamışlardı. 16. yüzyılda bu öncü merkezler büyük bir denizcilik ve imalat merkezi olan Antwerp'in gerisinde kalmışlardı. İngiltere'den yün ve tahıl, Baltık'tan balık ve kereste Hollanda, Flandre ve Picardie'nın (bu son ikisi ithal yüne gereksinimi olan önemli dokuma merkezleriydi) artan nüfusuna Antwerp'ten geçerek ulaşıyordu. Yabancı rekabet ve İspanyol yönetimi sonucunda Antwerp gerileyince, 17. yüzyılda Amsterdam Avrupa'nın ticareti ve mali merkezi olarak onun yerini aldı. Nihayet, 1688'den sonra üstünlük Londra'nın eline geçti.

Bu kentler ve daha az meşhur olanlar, daha karmaşık ve yaygın hale gelerek büyüyen bir ticaret ağının ipliklerini birleştiriyordu. 1500 yılının çok daha öncesinde Venedik, Cenova ve Katalonya şehirleri Avrupa'yı, çoğu ilk başta İstanbul'a akan olan Asya'nın deniz ve kervan yollarına, Hint Okyanusu'na ve İran Körfezi'ne bağlıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasından sonra bu ticaretin bir kısmı da yok oldu ama kısa sürede Kuzey Afrika kıyısı yeni ürünler, talepler ve pazarlar oluşturmaya başladı.

Ticaretteki temel büyüme ise uzun bir süre Avrupa'da gerçekleşti. Geleneksel pazarlar ticareti eski kara yollarına yönlendirmekteydi. Bununla birlikte deniz yoluyla yapılan ticaret kara ulaşımından daha ucuzdu. Bundan gerçekten yararlananlar da Hollandalılardı, bu kısmen konumlarından, kısmen hayatta kalmak için ticaretten para kazanmak zorunda olmalarından, kısmen Kuzey Denizi balıkçılık filolarında çok sayıda eğitimli gemiciye sahip olmalarından ve kısmen de "flüt" ya da "uçan gemi" adı verilen küçük bir mürettebatla büyük yük taşıyan verimli bir yük gemisi icat etmelerinden kaynaklanıyordu. 17. yüzyılda zirveye çıkan Hollanda ticari zenginliği ilk başta Baltık ürünlerinin Batı Avrupa'ya getirilmesine ve hâlâ Hollanda'nın lezzetlerinden biri olan harika tuzlanmış veya salamura edilmiş ringa balığına dayanıyordu.

İşlerin yapılmasını sağlayan gerçek mekanizmalardaki ilk gelişmeler, yani ilk bankalar, borsalar ile akreditif veya satış senedi gibi altın ve gümüş torbaları taşımadan uzakta ödeme yapma olanakları ilk başta Avrupa'daki alışverişle sınırlıydı. Kralların dış ülkelerde görev yapan ordularına ödeme yapmak için kullanmayı yeğlediği tefeciler veya bir ülkeden alınan borçları bir başka ülkeye transfer eden aileler ilk uluslararası bankalara dönüştü. 16. yüzyılda İtalya'nın büyük kısmında, Loren'de ve Hollanda'da görev yapan İspanyol ordularının ödemeleri, ikmali ve hareketleri; mali işlerle uğraşanlara ve tüccarlara iş yaratıyor, karmaşık bir temsilciler ve bürolar ağı gerektiriyordu.

16. yüzyılda İspanyol Amerikası da resmin bir parçası oldu. Peru'daki Potosi'de muazzam bir gümüş madeni bulundu ve o günden itibaren ortaya çıkan külçe bolluğu (Amerika 19. yüzyıla kadar Avrupa'nın esas para tedarikçisi olacaktı) ticareti teşvik etti (ortada daha çok para vardı). Bu durum, aynı zamanda insanlara Roma İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren unutulmuş olan bir deneyin açıklamasını ilk elden yapacaktı: enflasyon. Biliminsanları 16. yüzyılda Avrupa'da fiyatların yüzde 400 gibi bir oranda artmasının açıklamasını yapma konusunda ihtiyatlı bir tutum içindeler. Bazı modern enflasyon oranları göz önünde bulundurulduğu zaman bu çok şaşırtıcı görünmüyor, fakat o dönemde çok büyük rahatsızlığa neden olmuştu. Gıda fiyatları özellikle etkilenmişti, çalışan sıradan adamların yaşam standardı düşmüştü. Buna rağmen, enflasyon ticaretin gelişmesi gibi önemli sonuçlar doğurdu. Zor zamanlar olsa da, 16. yüzyılda canlı bir ticaret atmosferi vardı. Kurnaz yatırımcılar için kâr zamanıydı.

Köle ticareti

1500 ile 1800 arasındaki en büyük kârların bir kısmı insanların başka insanlara satılmasıyla yapıldı ki buna köle ticareti deniliyordu. Köle ticareti antik dünyada ekonomik hayatın temeliydi ve her ne kadar ortaçağ Avrupası'nda dindaşların köleleştirilmesi az çok ortadan kalkmışsa da, İslam dünyası hâlâ buna dayanıyordu. 1500 yılından sonra Avrupalılar tekrar büyük ölçüde köle işine girdiler ama bu Hıristiyan olmayanlar ile sınırlıydı. Onlar da yeni bir kaynak olan Afrika'nın batı kıyılarını kullanmak suretiyle muazzam bir iş alanı yarattılar. Portekizliler bir önceki yüzyılda Afrika'da yeni Avrupa köle ticaretini başlatmışlardı. Yerel hükümdarların ele geçirdiği köleler için toplama noktaları olarak kaleler kurdular ve Avrupa'ya istikrarlı bir şekilde az sayıda köle getirilirken bu kısa zamanda muazzam bir sele dönüştü.

Bunu kimse planlamamıştı. Haiti'nin İspanyol valisine İspanya'da doğmuş köleleri yanında götürme izni verilince 1502 yılında ilk siyahi insan Amerika'ya gelmiş oldu. Birkaç yıl sonra bir İspanyol rahibi, Bartolomé de las Casas, yurttaşlarının Kızılderililere yaptığı muamele karşısında o kadar büyük bir şok yaşadı ki, Haiti'deki İspanyol yerleşimcilerin her birine bir düzine köle ithal etme izni verilmesini istedi. İşleri yapacak yeterli sayıda İspanyol yoktu ve las Casas Afrikalıların Kızılderililerden daha dayanaklı olacaklarını düşündü. Bunun sonucunda İspanya kralının (ileride imparator V. Charles olacaktı) gözde bir tüccarına Karayip Adaları'na yılda 4000 köle ithal etme izni verildi. Bu ayrıcalık zamanla Cenovalı tüccarlara satıldı ve köle ticareti Amerikan Kızılderililerine koruma sağlama çabasının sonucu olarak uluslararası bir iş haline geldi.

Karayip Adaları'nın çoğunda şeker üretilebileceği anlaşılınca köle ticareti çok büyük bir artış gösterdi çünkü bu en iyi şekilde çok fazla emek isteyen büyük plantasyonlarda yapılabilmekteydi. Avrupa Yeni Dünya'yı geliştirebilecek insan gücüne sa-

hip değildi, eksiklik Afrika'dan tamamlanabilirdi. Amerika'ya köle temin etmek daha kârlı hale gelince, başkaları da Batı Afrika kıyılarında köle toplama işinde Portekizlilere katıldı. Bu ticaret kısa sürede uğrunda savaşa değecek hale geldi ve Elizabeth'in deniz kurtları köle tekelini kırmaya giriştiler. Batı Afrika'da kendi üsleri olmayan İspanyollar ise yabancı tedarikçilere dayanmak zorundaydı.

Kısa sürede bazı Karayip adalarındaki siyahi nüfus hızla arttı. Her ne kadar Portekizliler Brezilya'daki kolonilerine çok sayıda köle ithal ettilerse de, İspanyollar anakaradaki kolonilerinde bunu büyük ölçüde yapmadı. Bir Hollanda gemisi 1619 gibi erken bir tarihte, köle emeğinin kullanıldığı tütün bölgesi olan Virginia'daki İngiliz kolonicilere siyahi insanlar sattı. Daha sonra iki Carolina kolonisindeki pamuk ve tütün plantasyonları da Afrikalı köle kullanmaya başladı. Bu tarihten itibaren anakaradaki Kuzey Amerikalılar da hem bir köle pazarı oluşturdular hem de 18. yüzyılın sonlarına kadar bu piyasayı beslemek için istikrarlı bir şekilde gelişen bir köle ticaretine girdiler. Bu tarihe gelindiğinde Batı Afrika kıyılarında köle işiyle ilgili kırk kadar ticaret istasyonu bulunuyordu. Bunlar Hollandalılara, İngilizlere, Portekizlilere, Fransızlara ve Danimarkalılara aitti. Bu çok büyük bir iş kolu haline gelmişti. 18. yüzyılda, bazı yıllarda 100.000'e varan sayılarda siyahi, Atlantik ötesine taşınmaktaydı. Gerçek rakamlar asla bilinemeyecek olsa da Afrika'dan ayrılanların sayısı Amerika'ya ulaşanlardan çok daha azdı. Hastalıklar, umutsuzluk ve zulüm, bir geminin yükünün yarısını Yeni Dünya'ya ulaşıncaya kadar öldürebiliyordu.

Okyanus ticareti

Köle ticareti bütün bu acı ve itici dramıyla birlikte, okyanusları aşan yeni ticaret biçimlerinden sadece biriydi. Yavaşça kurulan dünya ticaret sistemi daha öncekilerden yaygın hale gelmişti. 1700 yılına gelindiğinde ise geri dönüş artık olanaksızdı. Genel gelişme hızlandı (her ne kadar belli bazı yerlerde işler yanlış gittiyse de) ve Avrupa dışındaki dünya ile yapılan ticaret, Avrupa refahının yaratılmasında çok daha büyük bir paya sahip olmaya başladı. Bu denizaşırı faaliyetin en önemli kısmı Amerika'daki Avrupa kolonileriyle yapılan ticaretti. Gemiler Avrupa'nın Atlantik kıyılarından, Afrika'dan köle satın almak için kullanılacak ticari mallarla denize açılırdı. Oradan Karayipler'e gidip yolculuk sırasında hayatta kalanları sattıktan sonra, şeker veya kahve yükleyerek bunu Avrupa'ya veya İngilizlerin Kuzey Amerika'daki yerleşimlerine götürürlerdi. Kuzey Amerika'dan da diğer mallar –rom, çivit, pirinç, mısır– Avrupa ya da Karayip kolonilerine ihraç edilirdi. İngilizler ve Fransızlar gibi İspanyollar da sömürgeleriyle olan ticaretlerini sadece kendilerine saklamak isterdi ama bunda başarılı olamazlardı çünkü kaçakçılar ve "araya girenler" bu işten büyük kâr sağlıyordu.

Dünya ticaretinde kâr mücadelesinin uzun dönemli galipleri İngilizlerdi. Bunun bir nedeni Londra'daki hükümetin, İngiliz (ve 1707'den sonra İskoç) tüccarların ve gemi kaptanlarının çıkarlarını koruma konusunda, Fransız krallarının kendi teba-

ları için yaptıklarından daha kararlı olmalarıydı. Versay'daki Fransız sarayından Avrupa'ya bakış, daima açık denizlerden çok daha ilginç gelmişti. Fransız kralları her zaman Avrupa'da fetih (ya da ellerindekini tutma) konusuyla; Newfoundland'da morina avlamak, Batı Hint Adaları'na köle satmak veya şeker ve kahve ithal etmekten daha fazla ilgilenmişlerdi. Bu tür şeylerin kâr olarak ne anlama geldiği konusundaki bilinç, İngiliz Kraliyet Donanması 18. yüzyılda dünya politikasında niçin o kadar önemli bir rol oynadığını açıklamaktadır.

Tüm bu süre içinde politika ve ticaret daha çok iç içe geçmeye başlamıştı. Deniz gücü sadece dünyanın başka yerlerine gidip orada koloniler kurmayı garanti etmekle kalmıyordu, aynı zamanda İspanyol sömürge pazarlarının zorla açılması için de kullanılabiliyordu. Büyük bir kaçakçılık ve korsanlık çağı olan önceki yüzyılın kaçakçıları ve korsanları, kanundışı bir şekilde bu pazarlara zaten girmişti. Aynı zamanda deniz gücü tüccarları korumak için gerekliydi (özellikle savaş döneminde). Ayrıca, örneğin bu güç bir ülke ithalata gümrük vergisi koyduğunda daha elverişli koşulların müzakeresi sırasında diplomasiyi destekleyebiliyordu. Böyle şeyler Büyük Britanya için başka güçlere göre daha önemliydi, çünkü zamanla para kazanmak için denizaşırı ticarete, her şeyden önce de Avrupa ve diğer kolonilerde tekrar satış için mallarının ithalatına diğer ülkelerden daha bağımlı bir hale geldi.

Asya ile ticaret, dünya çapında, yük hacmi veya değer olarak daha az önemli olmakla birlikte göz kamaştırıcı olmayı sürdürdü ve tüccarlara büyük kâr olanakları sundu. Hem Hollandalılar hem de İngilizler 17. yüzyılda Uzakdoğu ticaretinde tekel haklarına sahip "Doğu Hindistan" Şirketleri kurdular ve Fransızlar da onları izledi. Bu şirketler Asya'da ticaret için mücadele etmenin temel yolları haline geldiler fakat şöyle bir avantajları vardı ki, birkaç mekanik yenilik dışında Asyalıların istediği çok az Avrupa malı bulunmaktaydı. Bu nedenle Avrupa ülkelerinin Çin, Hindistan ve Endonezya ile genelde ters bir ticaret dengeleri vardı; Asyalılara, satın aldıklarını ödemeye yetecek kadar Avrupa malı satamıyorlardı ve bunu gümüşle ödemek zorunda kaldılar. Bu, hiç kimsenin gerçekte böyle bir şeye niyetlenmemesine rağmen dünyanın nasıl birbirine bağlandığını gösteren bir başka örnektir. İspanyollar Yeni Dünya'dan getirdikleri gümüşle İspanyol monarşisinin bankerlere olan borçlarını ödediler ve onlar da bunu Asya'dan mal getiren tüccarlara verdiler. Kanton'da yapılan ticaretin finansmanı Peru madencilerinin sırtından yapılmaktaydı. Doğal olarak bu tüm hakikatin küçük bir kısmından ibarettir. Bununla birlikte, söz konusu üç yüzyıl boyunca olup bitenlerin ana hatları yeterince açıktır. Dünya ticareti artıyordu, bunun gerçekten hızlı büyüyen ilk kısmı Atlantik ticaretiydi, bu politikayla ve deniz gücüyle giderek daha fazla birbirine bağlanıyor ve her şeyden önce, Avrupalıların hâkimiyetinde bulunuyordu. Binlerce Avrupa veya Amerikan gemisi Moluk Adaları'na, Hindistan'a, İran Körfezi'ne ve Çin'e gidiyordu ama hiçbir Çin gemisi (*junk*) veya Arap teknesinin (*dhov*) bu yüzyıllarda bir Avrupa veya Amerikan limanına bağlandığı görülmedi.

Bilgi artışı

Ticaret yeni keşiflerin ve coğrafya bilgilerinin artmasına hizmet etti. 1700'e gelindiğinde ana kıtaların hepsi oldukça iyi biliniyordu ve sadece Doğu Avustralya ve Kuzey Sibirya ile Amerika'nın uzak kuzeybatı kıyıları ile Bering Boğazı bölgesi henüz haritalanmamıştı. Afrika ve Avustralya'da da muazzam bölgelerin haritaları çıkarılmamıştı ama dünyanın geri kalanı için çok hassas haritalar bulunabiliyordu. Kıyıya oturma, fırtına, korsanlık ve hastalık risklerini göze aldığı takdirde, bir seyyah kendisini makul bir güvenle bir gemi kaptanına emanet edebilirdi. Seyir ve denizcilik bilgilerinin mümkün kıldığı ölçüde, üç veya dört ayda, dünya kıyılarındaki herhangi bir noktaya (ve limanlardan herhangi birine) kesinlikle ulaştırılabilirdi. Bu, yaklaşık iki yüzyıl öncesindeki duruma göre büyük bir avantajdı. Değişim, bir kez başladıktan sonra çok hızlı ve giderek hızlanan bir tempoda gelmişti. Coğrafi ve teknik bilgi kümülatifti, denizcilik teknolojisi fazla değişmese de, bilgi arttıkça bir sonraki ilerleme kolaylaşıyordu.

Dünya haritasını ilk oluşturan ve yeni bulunan ülkelerle ilgili bilgiler getiren büyük seyahatler, bunu izleyenler için anahtar olmuştu. Bristol'den yelken açan Sebastian Cabot, Vasco de Gama'nın Hindistan'a ulaştığı 1498 yılında Kuzey Amerika kıyılarında karayı görmüştü. 1499 yılında Amerigo Vespucci Güney Amerika kıyılarının keşfine başladı ve sonunda Falkland Adaları'na kadar ulaştı. 1508'de bir Portekiz gemisi İran Körfezi'ne girdi. 1513 yılında Avrupalılar ilk kez Pasifik Okyanusu'nu gördüler. Sonra, 1519 yılında, erken dönem denizcilerin en büyük başarısı meydana geldi: Portekizli Macellan Sevilla'dan hareket ederek ertesi yıl hâlâ kendi adıyla anılan boğazlardan geçerek Güney Amerika'nın ucunu döndü ve Pasifik'in büyük bilinmezliğine yelken açtı. 1521'de Ladrones Adaları'nda öldürüldü fakat gemilerinden biri yola devam etti, Filipinler ve Timor yoluyla Hint Okyanusu'na, oradan da Afrika'yı dönerek Sevilla'ya ulaştı. Geminin İspanyol komutanı del Cano dünyayı dolaşan ve okyanusların bağlantılı olduğunu gösteren ilk kaptandı. İnsanlar bunun yapılabileceğini teorik olarak biliyorlardı; şimdi birisi bunu başarmıştı.

Bunu takiben Pasifik yarıküresiyle ilgili bilgiler yavaş yavaş birikmeye başladı. 17. yüzyılın başlarında güneydeki Yeni Hebrid'lere kadar adaların birçoğu keşfedilmişti. 1616 yılında Hollandalılar Avustralya kıyılarını keşfetmeye başladı ve 1642'de, onlardan birisi, Tasman daha sonra kendi adı verilen adayı geçerek Yeni Zelanda'ya ulaştı ve Avustralya'nın Antarktika kıtasının basit bir uzantısı olmadığını göstermiş oldu. Bir sonraki yüzyılın sonunda kâşifler –her şeyden önce Bougainville ve Cook– Güney Pasifik ve Avustralasya'yı bilinen dünyaya eklemişlerdi. Bunun delilleri 1788 yılında Avustralya'ya mahkûmlardan oluşan ilk yükün boşaltılması ve 1797'de ilk misyonerlerin Tahiti'ye gelmeleriydi.

Kuzey suları büyük ölçüde keşfedilmemiş kaldı. 1553 yılında bir İngiliz gemisi daha sonra Rusya'nın Archangel Limanı olacak bölgeye ulaştı ve çardan Mary

Tudor'a yazılmış bir mektupla geri döndü. 1576'da Frobisher'in seferiyle başlayan ve Amerika'nın kıtalarının etrafından dolaşarak Asya'ya ulaşacak bir "kuzeybatı geçidi" bulma girişimleri sonuçsuz kaldı. 1594 yılında büyük bir Hollandalı denizci, Barents, ters istikamette yelken açarak kuzeydoğuda bir yol arayan İngiliz kâşiflerin yolunu izledi. Üç yıl sonra, doğuya bir yol bulmak için üçüncü girişiminde Novaya Zemlya'nın uzak boşluklarında hayatını kaybetti. Her ne kadar Asya'ya ilk tam kuzeydoğu yolculuğu 1879'da yapılmışsa da, 1905 yılına kadar bu geçişi gemiyle yapmayı hiç kimse başaramayacaktı.

İSLAM VE BATI DÜNYASI

İstanbul'un 1453 yılındaki düşüşünün çok sonrasında, milyonlarca Avrupalı İslamın yönetiminde ve daha da fazlası onun tehdidi altında yaşıyordu. Paradoksal olarak, tam da İspanya'nın uzun yeniden fethi tamamlanırken İslam doğuda ilerliyordu. Bu aldatıcı bir gelişmeydi. İslam bölünmüş durumdaydı ve İran bu dönemde hem Türkler hem de Hindistan'ın Moğol imparatorlarıyla savaş halindeydi. Arap devletleri ise batıda Türk gücüyle mücadele ediyordu. Bununla birlikte Avrupalıların duyguları anlaşılabilir, çünkü İslam gücünün en keskin kılıcıyla, Osmanlı Türkleriyle karşı karşıyaydılar.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlılar, Venediklilerin elinde kalan varlıklarının çoğunu almışlardı. Adriyatik'in ağzındaki İonya Adaları 1479'da, Ege Adaları 1550'ler ve 1560'larda, Kıbrıs 1571'de onların eline geçmişti. Aynı zamanda İspanyol monarşisi de İtalya ile irtibatını sürdürebilmek için sıkı bir şekilde savaşmak zorunda kalmıştı. Türkler kısa bir süre için İtalya'da da bir köprübaşı tutmuşlardı ve Kuzey Afrika'daki İspanyol kazançları da Osmanlıların Sirenayka, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'i fetihleri ile kısa zamanda ellerinden çıkmıştı. Bu tarihe kadar Avrupa'da Sırbistan, Bosna ve Hersek'i almışlardı. 1526 yılında Mohaç'ta Macar ordusunu o kadar şok edici bir yenilgiye uğrattılar ki, bu hâlâ ulusun tarihinde kara bir gün olarak hatırlanmaktadır. Üç yıl sonra Viyana'yı ilk kez kuşattılar ama başarılı olamadılar. Bir süre duraklamadan sonra ilerlemeleri devam etti ve Macaristan'ı ikinci kez aldılar (bu, Türklerin bir Hıristiyan krallığı yıktıkları son olaydır). Ayrıca Polonya'dan Podolya'yı ve Venediklilerden Girit'i aldılar. Nihayet 1683 yılında Viyana tekrar kuşatıldı. Bu, Türk gücünün çıktığı en son nokta idi.

Osmanlı İmparatorluğu sadece Hıristiyanlardan alınan topraklar üzerinde inşa edilmemişti. Kuzey Afrika'da Türkler Müslümanlar üzerindeki üstünlüklerini tesis etmişlerdi. 1520'de Hicaz, Suriye, Yukarı Mezopotamya ve Kürdistan Türklerin elindeydi. Kanuni Sultan Süleyman bu fetihlere Aşağı Mezopotamya'daki fetihler ile Gürcistan ve Ermenistan'ın büyük kısımlarını ekleyerek Arabistan Yarımadası'nda da ilerledi. 1683

yılında Osmanlı İmparatorluğu Cebelitarık Boğazı'ndan İran Körfezi ve Hazar'a kadar uzanıyordu ve bu tarihten sonra dahi ele geçirdiği birkaç yer olacaktı.

Ne var ki medcezir tersine dönmüştü. 17. yüzyılın sonlarına kadar Türkler Avrupa'dan gelen büyük bir tehlikeyle karşılaşmamışlardı fakat Utrecht'te Batı Avrupa'nın toprak meseleleri genel anlamıyla sonuca bağlanmıştı ve her ne kadar Habsburglar Almanya ile meşgul olmaya devam etseler de, iki büyük yeni doğu monarşisinin, Prusya ve Rusya'nın ortaya çıkması Osmanlı'nın karşısındaki güç dengesini ciddi ölçüde değiştirmişti. Osmanlı gücü 1700 öncesinde bile Avusturya ve Rusya karşısında gerilemeye başlamıştı. Bu tarihe gelindiğinde Macaristan geri alınmıştı ve çok daha kötüsü gelecekti. 1774 yılında Ruslar Kırım Tatarları üzerinde hâkimiyet elde edince bu önemli bir sembolik çekilme oldu, çünkü Türkler ilk kez Müslüman bir halk üzerindeki hâkimiyetlerini terk etmişlerdi.1800'e gelindiğinde Ruslar Karadeniz kıyısının kuzey kısımlarının çoğunu ele geçirmişlerdi ve sınırları Dinyester üzerindeydi. Avusturyalılar ise Tuna'ya ilerlemişlerdi. Bununla birlikte Osmanlı gücünün nihai yıkılması çok uzun bir süre alacak ve 1918'de gerçekleşecekti. Ortadoğu'da eski Türk topraklarının nasıl bölüneceği hâlâ çözülmemiş bir sorundur ve Osmanlı veraset savaşları günümüzde de devam etmektedir.

1800'den Önce Avrupa'da Osmanlı Gücünün Gerilemesi

1683	Osmanlıların İkinci Viyana Kuşatması başarısız olur.
1691	Osmanlılar Erdel'i Avusturya'ya terk ederler.
1697	Osmanlılar Macaristan'ı yitirir.
1699	Osmanlıların Avusturya karşısındaki kayıpları Karlofça Antlaşması ile onaylanır.
1716-1717	Yeni Avusturya-Osmanlı savaşı: Avusturyalılar Belgrad'ı alır.
1718	Avusturya-Türkiye savaşı Pasarofça Antlaşması ile sona erer.
1739	Osmanlılar Belgrad Antlaşması ile kayıplarının bir kısmını geri alır (Avusturya Belgrad'ı geri verir, Ruslar Karadeniz'de donanma inşa etmemeyi kabul eder).
1768-1774	Rusya Moldavya ve Eflak'ı işgal eder. Osmanlı filosu Ruslar tarafından yenilgiye uğratılır. Ruslar Kırım'ı ele geçirir.
1787-1792	Avusturya ve Rusya Osmanlılara karşı güçlerini birleştirir.
1791	Ziştov Antlaşması Belgrad'ı Osmanlılara geri verir. Avusturya Bosna'nın bir kısmını alır.
1792	Yaş Antlaşması Rusya sınırını Dinyester olarak belirler.

Osmanlı gerilemesinin açıklaması kısmen kendi iç zayıflıklarında yatmaktadır. Harita üzerindeki muazzam büyüklüğüne rağmen, Osmanlı gücü her yerde farklıydı.

Mezopotamya (burada neredeyse sürekli olarak İran ile sorun yaşıyordu) ve Suriye'de çöl Arapları hiçbir zaman tam olarak denetim altında değildi. İsmine layık bir merkezi örgütlenme yoktu, Osmanlı İmparatorluğu çoğu halde padişahın görevlisi olan "paşa" ile yerel güçlüler arasında vergilerin nasıl alınacağı konusundaki düzenlemelerden ibaretti. Bu durum paşalara büyük bir güç vermekteydi ve zaman geçtikçe bazıları hanedan prenslerine benzemeye başladı. Bunun sonucunda imparatorluk hiçbir zaman kaynaklarını tam olarak seferber edemediği gibi Osmanlı Devleti; vilayetler, halklar ve dinler arasındaki bölünmeleri aşacak şekilde tebaasına güvenemiyordu.

Osmanlı Devleti kâfirlere karşı savaşmak üzere çok da düzenli olmayan bir şekilde meydana getirilmişti. Örgütlenmesi temelde askeriydi ve amacı asker ve askere vermek üzere vergi toplamaktı. Bu, Batı Avrupa'daki feodal kullanım haklarına benzer düzenlemelerle yapılmaktaydı. Söz konusu yapı 17. yüzyılda çoktan bozulmuştu. Padişahın görevlileri gerçekte olandan daha fazla adam için maaş çekerek mevcut listelerini şişiriyorlardı. Yerel düzeyde, askere alma ve vergi toplama memurları olarak görevlerini istismar ediyorlardı ve onları kontrol edecek bir sivil yönetim yoktu. Padişah entrikaların merkezindeydi, gözdeler, harem kadınları, generaller ve dini liderler onu etkilemeye çalışıyordu. En büyük devlet görevlisi olan sadrazam sürekli olarak kendisine karşı yapılan komplolarla uğraşmak zorundaydı. Türklerin elindeki en profesyonel alaylar "yeniçeriler"di, fakat 1700'e gelindiğinde bozulmuşlar ve padişah için destekten çok tehlike yaratır hale gelmişlerdi. Maaş konusunda sık sık greve gidiyorlar ya da isyan ediyorlardı. Sonuç olarak Müslüman topluluğu aracılığıyla gerçek güç, dini liderlerin –ulema– elindeydi ve onların tutumu halkın desteğini sağlayabiliyor veya huzursuzluğu artırabiliyordu. İstanbul'da sık sık karışıklık çıkıyordu ve 1730 yılında meydana gelen çok şiddetli bir ayaklanma sonrasında Boğaziçi'nin günler boyunca dalgalarla inip çıkan cesetlerle kaplandığı söylenmiştir.

Modernizasyon konusunda çok yol alınmamıştı. Başarıyla gerçekleştirilen neredeyse tek şey 1690'larda donanmanın eski kürekli kadırgalardan Avrupa tipi yelkenli gemilere dönüştürülmesiydi. Fakat eğitimli denizci bulmak, kadırgalarda köle kürekçiler bulmaktan daha zordu (bu dönemde Osmanlı gerilemesinin bir işareti de donanmada ve orduda Avrupalıların daha fazla istihdam edilmesiydi).

Diğer cephede, Osmanlı gücü giderek zayıflıyordu. 16. yüzyılın başında İran'da yeni bir hanedan, Safavi ailesi başa geçmişti. Bu aile Şii mezhebindendi ki bu, İslamın resmi "Sünni" anlayışına muhalefet ederek uzun süre ayakta kalmayı başarmış ve 7. yüzyıldan gelen şekliydi. Şii doktrinler İran ve Irak'ta, birçok kola ve alt mezheplere ayrıldığı Suriye'den her zaman daha yaygındı. Bununla birlikte hepsi halifelerin otoritesini reddetme konusunda birleşiyordu. Bu nedenle Safaviler İran'da iktidara gelince, Sünni Müslümanların lideri olma iddiasındaki komşuları Osmanlı halifeleriyle çatışmaları kaçınılmazdı.

1514 yılında İran Osmanlılarla savaşa girdi ve bunu izleyen iki yüzyıl boyunca

Osmanlılar iki cephede savaşmak zorunda kalırken Safavi hükümdarlar –ki bunlar arasında Şah Abbas öne çıkar– yeni bir Pers İmparatorluğu inşa etti. Burası yüksek bir uygarlık ve refah merkezi olmakla birlikte Safavi Devleti sert ve hoşgörüsüzdü. Onlar da kimi zaman iki cephede birden, yani aynı zamanda Hindistan'ın Moğol imparatorlarına karşı savaşmak zorunda kalıyorlardı. Bazen, Şiilerin sade yaşamı sert bir şekilde savunan eski moda anlayışına sahip olanlar, standartların düşmesinden şikâyetçi olmuşlardı. 17. yüzyılın sonlarında içki seven bir şah zamanında yaşayan dini liderler ise, saray mahzenlerinden çıkarılan 60.000 şişe şarap halkın gözü önünde kırılınca sevinç gösterileri yapmışlardı. Fakat püriten bir gayretkeşlik Safavilerin gerilemesini engellememişti. 1722 yılında hanedanları bir Afgan savaşçı tarafından alaşağı edildi. Bunu birkaç yıllık bir karışıklık dönemi daha izledi ve 1736 yılında güçlü bir adam, Nadir Şah ortaya çıktı. Afganları kovduktan sonra Osmanlıların ve Rusların eline geçen vilayetleri geri aldı, ama bu da sadece bir ara dönem olacaktı.

Yeni bir Doğu Avrupa

Doğu Avrupa haritası, kısmen Osmanlıların yitirdikleriyle, 1600 ile 1800 arasında dönüşüm geçirmişti. Değişimden yararlanan üç monarşiden biri olan Habsburg monarşisi daha değişim başlamadan önce büyük bir güçtü. Diğer iki monarşi, Rusya ve Prusya ancak bu iki yüzyılda büyük birer güç olarak ortaya çıkmıştı.

Rusya'nın dönüşümü daha çarpıcıydı. İki yüzyıl içerisinde topraklarını batıya ve güneye doğru çok büyük ölçüde genişletmiş, Avrupa'nın diplomatik hesaplamalarında büyük önemi olan bir askeri güç haline gelmiş, o günler için olağanüstü sayılacak bir sanayi gücü geliştirmiş ve geleneksel, yalıtılmış mirasından ciddi bir kopuş gerçekleştirmişti (ancak bu son husus tam olarak gerçekleşmemişti). Tüm bunlar çoğunlukla politik eylemin sonucunda meydana getirilmiş olup, monarşi bunun kökeni ve lokomotifi olmuştu. Bu, günümüze kadar varlığını sürdüren bir gelişme tarzı oluşturmuştur: Rusya'da modernizasyon her zaman hükümetten başlayarak yukarıdan aşağıya, merkezden çevreye ve kendiliğinden bir gelişme yerine zorlanarak yapılmıştır.

Modernizasyona damgasını vuran ilk kişi 1682 yılında on yaşında tahta çıkan Büyük Petro'dur. Çarlık otokrasisinin geleneksel gücünü Rusları moderniteye sürüklemek için (çoğu zaman haşin bir şekilde) kullanmaya girişti ve onun için modernite Batı Avrupa kültürüydü. Amacı bu yolla Rusya'yı uluslararası rekabet için güçlendirmek olup, bu yoldaki ilk hedefi Rusya'nın Baltık kıyısına hâkim olarak elinde tutmaktı. Bu arada, Orta Asya ve Sibirya'daki genişleme konusuyla da ilgisi devam ediyordu ama dış politika başarısının temeli İsveç ile yaptığı büyük savaştı. İsveç savaşı 1721 yılında sona erdiğinde, Rusya Livonya,[1] Estonya ve Karelya berzahına sağlam bir şekilde yerleşmiş olup, Baltık kıyısındaki yeni başkenti de inşaat halindeydi. Hü-

1 1918 öncesinde Letonya ve Estonya'nın bir bölümünü kapsayan Baltık bölgesi. (çev.)

kümetin eski Moskova'daki nispi izole konumundan Batı'ya komşu olan bir bölgeye kaydırılması Petro'nun arzularının bir sembolü olarak çok büyük önem taşıyordu.

Petro aynı zamanda güneye ilerleme arzuları için de büyük bir çaba gösterdi. Bir dönem boyunca Azak'ı ilhak ederek Karadeniz'de bir donanma bulundurdu. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'na doğru ilerlemesini sürdüremedi: Bu iş onun haleflerine düştü ki 1800'e gelindiğinde onlar Karadeniz'in kuzey kıyılarını Dinyester'den Kuban'a kadar kontrol ediyorlardı. Bu arada Petro'nun teşvik ettiği ve en başta madenlerin çıkarılması ve keresteye dayanan sanayileşme Rusya'ya olumlu bir ticaret dengesi sağlamış, onu dünyanın en büyük dökme demir üreticisi haline getirmişti. Bunun borç hanesinde ise, söz konusu gelişmenin büyük ölçüde serf emeği kullanılarak yapılması ve Rusya'yı ilerici politik değişimden alıkoyan monarşi ile toprak sahipleri ittifakı vardı. Petro'nun en gösterişli halefi olan Büyük Katerina döneminde Rus tahtının tüm ihtişamına rağmen, yenilikler konusunda başarısız kalınmış ve sayıların askeri güçte çok önemli sayıldığı bir çağda otokrasi sistemi ile gerçek modernizasyonun yolunu tıkayan serflik ve Ortodoksluk, onun öldüğü 1796 yılından önce ilk eleştirmenlerini üretmeye başlamıştı.

Prusya ve Avusturya

Büyük Katerina Batı'dan gelen ve ileri, hatta radikal fikirleri savunan edebiyatçıları ve felsefecileri desteklediği için bazen "aydınlanmış otokrat" olarak hayranlıkla anılmıştır. Aynı şey diğer devletlerin bazı hükümdarları için de söylenmiş olup, bunlar arasında Doğu Avrupa'nın diğer iki "yeni" gücü, Prusya ve Avusturya da bulunmaktaydı. Bununla birlikte, öyle görülüyor ki kraliyet politikası ileri fikirlerden daha çok uluslararası rekabet için güç üretecek değişimi arama baskısından kaynaklanmaktaydı.

1701 yılında bir krallık olan Prusya eski Brandenburg Elektörlerine ait dağınık topraklardan oluşuyordu. 18. yüzyıla ait hikâyesi, bu toprakların diplomasi ve askeri fetihle birleştirilmesiydi ve bunun için gerekli olan kaynaklar ahalinin etkinliği efsane haline gelmiş bir bürokrasi tarafından çok sıkı bir yönetim altında tutulması ve kaynaklarına el konulmasıyla sağlanıyordu. Her şeyin ötesinde, bu özellikler, Büyük Frederick'in Avusturya'ya karşı Almanya'daki Prusya'nın çıkarları için mücadelesinde daha bir ortaya çıkmaktaydı. Bunun üzerine Frederick, Habsburg hanedanı ile kendi Hohenzollern hanedanı arasında, çoğu zaman çok kanlı olan bir mücadele başlattı ve bu, ancak 1866 yılında, Habsburglar sonunda diğer Alman devletleri üzerinde Prusya hegemonyasını kabul ettikleri zaman sona erdi.

Prusya ile mücadele, uluslararası rekabet amacıyla gerekli kaynakları üretmek için sere serpe yayılmış bir haldeki derme çatma Habsburg dominyonlarını reforma tabi tutma çabalarını canlandırdı. Bu reformlar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ciddi kazanımlar elde etmek için yeterli olmakla birlikte (Habsburgların güney sınırı

1795 yılında tekrar Sava Nehri'ne taşınmıştı) Prusya tehdidine karşı direnmeye yeterli değildi ve Silezya'da büyük toprak tavizleri verilmişti. Bununla birlikte, Habsburgların hırsları bir yönde iyi bir gelişme sağlamıştı.

Polonya

1795 yılında, bir zamanların büyük Polonya Devleti Avrupa haritasından yok oldu. 17. yüzyılda bile büyük bir askeri güç olan bu devlet Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başarılı bir şekilde savaşmıştı. Bununla birlikte 18. yüzyılda, kuruluş ve veraset sorunları bütünlüğünü ölümcül şekilde zaafa uğratarak yabancıların entrikaları ve müdahaleleri için fırsatlar yarattı. Bunlar, Doğu Avrupa'da üstünlük peşinde koşan üç gücün, yani Rusya, Prusya ve Habsburg Avusturyası'nın marifetleriydi. Devlette reform çabaları hiçbir sonuç vermedi. 1772 yılında Rusya ile Avusturya arasında, Rusların Türkler karşısındaki başarılarından sonra oluşan gerilim Polonya'nın ilk "paylaşımı" üzerindeki antlaşma ile hafifledi. Polonya topraklarının üçte biri ile nüfusunun yarısını kaybediyordu. 1793 yılındaki paylaşımı 1795 yılındaki sonuncusu izledi.

Bu zalim olayın son derece önemli sonuçları oldu. Üç büyük güç şimdi yüz yüze kalmışlardı: şimdi Rusya ve Avusturya için Osmanlı Balkanları dışında, başkasının sırtından tazminat sağlama imkânı kalmamıştı. İkinci olarak, şimdi üç güç arasında daha muhafazakâr bir yönetim anlayışı yönünde çıkar birliği kurulmuştu: artık hepsinin baskı altında tutmak zorunda oldukları, yoğun ulusal bilinç sahibi bir Polonyalı nüfusları vardı.

YENİ BİR AMERİKA

1770'lerde, İngilizlerin Kuzey Amerika kolonilerinde büyük bir ayaklanma başladı. 1760 yılında burada yaklaşık iki milyon kolonici bulunuyordu. Bunlar, her nesilde nüfusu ikiye katlayan bir hızda artırıyor; İngiliz, İskoç ve İrlandalıların yanı sıra Hollandalı ve Almanlar da geliyordu. Kraliyetin Kızılderili tebaası da vardı ve (özellikle güney kolonilerinde) nüfusun altıda birine varan sayıda siyahi köle bulunmaktaydı ki, kolonilerdeki toplam nüfus ana ülke nüfusunun en çok üçte biri kadardı. Koloniler 1700'den itibaren yüzölçümü itibariyle büyük bir gelişme göstermişti. Genel olarak ifade edersek, yerleşimciler, doğu kısmının neredeyse tamamı boyunca uzanan dağlara gelinceye kadar iç bölgelere ilerleme eğilimindeydi ve bunu Kızılderililerin aleyhine yaptılar. Bu durum bazı kolonilerde, özellikle de yerleşimcilerin nehir vadilerinden ilerleyerek dağların diğer tarafındaki muazzam Mississippi Vadisi'ne inmek için hevesli oldukları New York ve Pennsylvania'da, savaşa ve husumete neden olmuştu. Fransızlar 1763 yılında Kanada'yı yitirdikleri zaman, bu ilerlemenin onlar tarafından önünün kesilme tehlikesi ortadan kalkmış oldu.

Sonuçta kolonilerin sayısı on üçten ibaretti. İnsanlar bazen bunların sakinlerine "Amerikalılar" diyordu, fakat onlar kendilerini daha çok New Yorklular, Carolinalılar ya da New Englandlılar olarak görüyorlardı. Çoğu zaman birbirleriyle kavgalıydılar ve bazen sınırlar konusunda münakaşa (hatta kavga) ediyorlardı. Daha büyük koloniler, batıdaki vahşi topraklarda yaşayan öncüler ile kentliler ve kıyı ovalarının çiftçileri arasındaki büyük farklılıkları görüyorlardı. İngiliz kraliyetine tabi olmanın dışında, bu Amerikalıları bir arada tutacak herhangi bir şey bulunmuyordu.

1763 yılında kendilerini hâlâ sadık tebaa olarak görüyorlardı. Savaşlar sırasında Fransızlar ve Kızılderililere karşı sağlanan koruma için minnet duyuyorlardı ve Londra'daki hükümet onları ürkütecek taleplerde bulunmamıştı. Ne var ki Amerikalılar otoriteye karşı yaklaşımlarında İngilizlerden farklıydı. Sosyal olarak İngilizlerden daha rahatlardı. Kolonilerde zenginler ve fakirler bulunmakla birlikte unvanı olan çok az insan vardı ve aristokrasiye karşı saygı konusundaki İngiliz geleneği ile hiçbir alakaları yoktu. Dini mezhepler arasındaki farklılıklar da, kolonilerde anavatandan çok daha rahat bir şekilde kabul görüyordu. New England yerleşimcilerinin çoğu ilk başta İngiliz kilisesinden kaçmak için buraya gelmişlerdi ve Maryland de Katoliklere bir sığınak olarak kurulmuştu.

1763 barışını izleyen yirmi yılda Amerika'daki İngiliz İmparatorluğu'nun çöküşü her şeye rağmen insanlar için büyük bir sürpriz oldu. Kolonicilerin İngilizlerin korumasına artık ihtiyaç duymadıkları hissine kapılmaları temelde yatan nedenlerden biriydi. İngilizlerin batıya yerleşim konusunda getirdiği başka bir yasaklama ise şikâyet nedeni oldu, Kızılderililerin hakları yerleşimcilere karşı korunacaktı. Bunun için askere ihtiyaç vardı ve bu da para demekti. Bu askerler aynı zamanda beyazların sınırlarını Kızılderili akınlarına karşı koruyacağı için, bu bedeli Amerikalıların ödemesi birçok İngilize adil göründü.

Amerikan Devrimi

1763	Paris Barışı Yedi Yıl Savaşı'nı (Kral George'un Savaşı) sona erdirir.
1764-1767	Bazı vergi tedbirleri kolonilerde huzursuzluğu artırır.
1773	Boston "Çay Partisi" Büyük Britanya'da vergiye karşı direnişin sembolü olur.
1775	Lexington'da çatışma ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda dökülen ilk kan.
1776	Philadelphia'da Bağımsızlık Bildirgesi imzalanır.
1777	İngilizler Saratoga'da yenilir. Konfederasyon Anayasası'nın maddeleri, kolonilere Amerika Birleşik Devletleri'nin yapısı için öneri götürür.
1778	Fransa ABD ile ittifak antlaşması yapar.

1779	İspanya İngilizlere karşı savaşa girer.
1781	İngilizler Yorktown'da teslim olur.
1783	Paris'te Büyük Britanya ile ABD arasında barış yapılır ve Amerikan bağımsızlığı tanınır.

Yıllar boyunca birbiri ardına gelen hükümetler bu bakışı göz önünde tutarak kolonicileri vergilendirmek için kabul edilebilir ve işlerliği olan yollar bulmaya çalıştı. Bir koloni politikacısı "temsil olmadan vergi olmaz" sloganını ortaya attı. Eğer Amerikalılar temsilcilerini Westminster'daki parlamentoya göndermiyorlarsa, o halde onların zorladığı vergileri niçin ödeyeceklerdi? Zamanla hoşnutsuzluk arttı. İnsanlar Kral III. George'un tebaası olarak kalabilirlerdi ama parlamentoda yapılan kanunlarla değil de kendi yaptıklarıyla yönetilmek istedikleri hissine kapıldılar. Gerçekte bu, çoğunun yıllardır kendi meclisleri aracılığıyla, parlamentonun fazla müdahalesi olmadan yaptıkları bir şeydi ve bu fikir yaygınlaştı. Fakat tam bir bağımsızlık arzusu çok yavaş bir şekilde gelişti. Amerikan İhtilali'nin ilk kurşunları ateşlendiği sırada bile (1775 yılında bir İngiliz askeri kolu Boston yakınlarında küçük bir kasabadaki yasadışı silahlara el koymaya gidiyordu) çoğu Amerikalı kraliyete sadıktı.

İsyan

1776 yılına gelindiğinde ayrılmak isteyenlerin sayısı artmıştı. Bütün kolonilerden gelen temsilciler o yıl Philadelphia'da toplandı ve yolların nihai olarak ayrılması olarak ele alınabilecek bir Bağımsızlık Bildirgesi'nde anlaştılar. Bu andan itibaren, İngilizlerin kolonileri ellerinde tutmalarının yegâne yolu isyanı güç kullanarak ezmekti. Bunu yapamayacaklarını kabul etmeleri yedi yıllarını aldı. 1783 yılında barış imzalandı ve iki grup İngiliz tebaası kendi ayrı yollarına gittiler. Savaş ve diplomasi sorunu bir çözüme kavuşturmuştu. Her ne kadar başlangıçta durum böyle görünmemiş olsa da, kazanma şansı hiçbir zaman açık bir şekilde İngiltere'nin lehine olmamıştı. İngiltere'nin iyi eğitilmiş ve güçlü bir ordusu ile donanması varken isyancıların böyle bir gücü yoktu ve çok miktarda Amerikalı kraliyete sadıktı (savaşın sonunda binlercesi eski evlerinde oturmak yerine Kanada'ya gitti). Ana ülke zengin, kolonileri ise fakirdi. Fakat diğer yandan, savaşın yapıldığı koloniler İngiliz ordusunun üslerinden muazzam mesafelerle ayrılmıştı ve bu durum çok büyük nakliye ve ikmal sorunları yaratmaktaydı. Arazinin çoğu yerde zorluk çıkarması ve genellikle haritaların çok kötü yapılmış olması, iyi ulaştırma ve ikmal depolarına dayanarak sefere çıkmaya alışık olan Avrupalı askerler için çok zor yaşam koşulları anlamına geliyordu. Keza İngilizler kolonicilere ait ordunun hayatta kalmasını olanaksız kılmak için çiftlikleri yakmak gibi vahşi bir yol izlemiyorlardı, çünkü var olan dostlarını yabancılaştırmayı göze alamıyorlardı. Yabancılar ise İngiltere'nin sıkıntılarından yararlanmaya hevesliydi, öyle ki savaşın sonunda İngilizler aynı zamanda Fransızlar, İspanyollar ve

Hollandalılarla savaşıyordu. Bu durum, kritik bir anda, İngilizlere karşı denizlerdeki durumu büyük ölçüde zorlaştırmış ve İngiliz ordusunu 1781'de Yorktown'da teslim olmaya zorlamıştı.

Amerika Birleşik Devletleri

Yeni bir ulus ve koloni olmaktan kurtulan ilk ülke bu şekilde doğmuş oldu: Amerika Birleşik Devletleri. 1789 yılında onları federal bir cumhuriyetle bir araya getiren anayasayı kabul ettikten sonra bile on üç eyalet arasındaki bağlar çok sıkı değildi. Fakat en azından bazı Amerikalılar yeni devletlerinin ayakta kalması için bir nevi ulusal hükümete sahip olmaları gerektiğini kavramıştı. Bunların arasında Amerikan ordusunun eski komutanı ve birliğin ilk başkanı olan George Washington da bulunuyordu.

İki büyük değişiklik, yani kolonilerin Büyük Britanya'dan ayrılması ve zayıf da olsa merkezi bir hükümetin kurulması, sonunda tüm insanlık için muazzam bir öneme sahip olacaktı. Amerikan devrimi, Amerika'da yaklaşık elli yıl süreyle birbirini izleyecek ve tüm etkilerinin ortaya çıkması daha da uzun sürecek olan koloni isyanlarının ilk dalgası olarak görülebilir. Tahmin edilemeyen bir başka sonuç da, Kuzey Amerika'nın İngilizce konuşan ve İngiliz kültürünü büyük ölçüde paylaşan bir halk tarafından iskân edilerek onların hâkimiyetinde gelişeceği olgusuydu. İngiltere'de yerleşmiş olan dini, hukuki ve anayasal gelenekleri aldılar ve bunları kıtaya yaydılar. Kolonistler, örneğin Fransız veya İspanyolların mutlak monarşiyle ilgili görüşlerini yaymış olsalar, dünya tarihi çok farklı olurdu. Birleşik Devletler'in kurucu babaları gerçekten de bazı İngiliz fikirlerini ana ülkede olduğundan çok daha ileriye taşıdılar. Dini hoşgörü o kadar ileri bir noktaya götürüldü ki, hükümetin herhangi bir dini desteklemesi anayasa tarafından yasaklandı.

Amerika Birleşik Devletleri ayrıca bir cumhuriyet olan ilk ülkeydi. 18. yüzyıldaki genel görüş demokrasilerin zayıf ve sadece küçük devletlere uygun olduğu şeklindeydi. Birleşik Devletler'in bunun yanlış olduğunu göstermesi insanlık için büyük bir olaydı (her ne kadar bu ispat iyi şans, mesafe ve doğal zenginliğe çok şey borçluysa da). Nihayet, yeni cumhuriyet aynı zamanda bir demokrasiydi, belki mükemmel değildi, ama diğerlerinden daha bütünlüklü bir demokrasiydi. Anayasanın, "Biz, Halk olarak," diye başlayan sözleri ile demokrasi, sonraki birkaç yüzyılda Amerikan hayatının en derinlerine yerleşmeye başlayacaktı. Bununla birlikte merkezi hükümete güvensizlik oluştu ayrıca politik ve pratik özgürlükler Amerikalıların günlük hayatına yavaş yavaş ve eşit bir şekilde yayıldı. Bunun o derece geçerli olduğu büyük bir ülke hâlâ ortaya çıkmamıştır.

İlk başta, yeni devletin dünyada pek bir farklılık yaratmayacağı düşünülüyordu, çünkü çok uzaktı. İngilizler kısa süre sonra Amerikalılar için savaş öncesinde olduğundan daha fazla ticaret yapmaya başlamıştı, politik ayrılık ticareti fazla değiştir-

memiş gibiydi. Amerikalıları desteklemek için çok büyük harcama yapan Fransızlar zafere rağmen kolonilerini geri alamadı. Ayrıca savaş İngilizlerin yerleşimci koloniler hakkındaki düşüncelerini değiştirdi. Bundan sonra onlara güvenmemeye başladılar. Bir sonraki yüzyılı onlara mümkün olduğu kadar çok bağımsızlık vermenin yollarını aramakla geçirdiler. Bu mümkün olan en kısa sürede gerçekleşirse İngiliz vergi mükellefinin parası harcanmayacağı gibi, Amerikan felaketinin tekrarlanma tehdidi de ortadan kalkmış olacaktı. Amerikalılar ise, yeni ülkelerini sağlamlaştırmak ve sınırlarını genişletmek için işe koyuldular.

FRANSIZ İHTİLALİ VE SONUCU

Fransa XIV. Louis döneminden 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar çoğu zaman Avrupa'daki en büyük güçtü. Ne var ki 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca gerginlik alametleri gösteriyordu. Kanada'nın kaybı bir noktaya kadar İngilizlerin utanç verici yenilgisiyle telafi edilmişti ama Fransızlar Kanada'yı geri alamadıkları gibi monarşinin borçlarında da muazzam bir artış meydana gelmişti. Birbiri ardına gelen bakanlar borçları azaltmanın ve Fransa'ya mantıklı yeni mali düzenlemeler getirmenin yollarını aradılar. Hepsi başarısız oldu ve bunun temel nedeni, zengin kesimlerin paylarına düşen vergileri ödememeleriydi. Bazı açılardan çok etkileyici olan Fransız monarşisinin kendi ülkesinde çok etkili olmadığı anlaşılıyordu. Örneğin, gelir yaratma açısından İngiliz parlamenter sistemi kadar etkili değildi. Bunun suçu, git gide Fransız asilzadelerinin üzerine yıkılmaya başlandı. En sonunda, kral 1789 yılında Fransa'nın tarihi boyunca var olan parlamentosuna en yakın kurum olan ortaçağ "Genel Meclisi"ni toplayacağını ilan ettiği zaman büyük bir sevinç dalgası oluştu çünkü zor zamanlardan geçiliyordu. Bir süre boyunca hemen herkes, çoğunluğun iradesiyle yönetildiği takdirde Fransa'nın daha iyi olabileceğini düşündü.

Değişim süreci

Sonunda çoğunluk iradesi ortaya çıktı ama bunun için çok uzun ve acı veren politik mücadelelerin verilmesi gerekiyordu. 1789 yılının Mayıs ayında Genel Meclis toplandığı zaman adil vergilendirmenin dışında birçok şikâyet konusunun yeni taleplerle ortaya çıktığı bir süreç başladı. Bu şekilde, işleri bir düzene koymak üzere daha fazla kişi politikaya atıldı. Söz konusu olaylarda Fransa'nın tarihi yapısı ortadan kalktı, mutlak monarşi yerini önce meşruti monarşiye, sonra da cumhuriyete bıraktı. Kral ve kraliçenin kafaları kesildi, binlerce kişi içsavaşta öldü, eski Katolik ulusal dini terk edilerek kilise arazileri devletin menfaati için satıldı ve irili ufaklı bin bir değişiklik yapıldı. Bu Fransız İhtilali'ydi.

Fransız İhtilali'nin ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiği konusunda binler-

ce tartışma yapıldı. Savunulabilecek bir tarih 1789 ile 1799 arası olarak verilebilir ki bu ikinci tarihte genç bir general olan Napolyon Bonapart iktidarı politikacıların elinden alarak Fransa'yı tekrar monarşi yoluna oturtmuştur. Böylesi bir on yıl, daha önce hiç görülmemişti. Fransız İhtilali'nin getirdiği kalıcı değişikliklerin hemen hepsi 1791'in sonuna kadar yapılmıştı. İhtilalin en çalkantılı dönemi 1791 ile 1795 yılları arasındaydı. Bundan sonra işler biraz durulur gibi oldu. O tarihe kadar Fransa geçmişinden büyük ölçüde kopmuştu. Anayasa; kanun önünde eşitlik (soyluluk kaldırılmıştı), dini hoşgörü ve Fransa'nın seçimle gelmiş ve geleneklere ya da haklara bakmadan her konuda kanun yapma yetkisine sahip bir Milli Meclis tarafından yönetilmesi esaslarında yeniden oluşturulmaktaydı.

Bununla birlikte yapılacak daha çok şey vardı. Kökleşmiş usuller göz önüne alındığında kırsal kesimlerdeki hayat çok değişmiş olamaz. Frank ve santimden oluşan yeni ondalık para sistemi köy pazarlarında on yıllarca kullanılmamıştı. 1789'dan elli yıl sonra bazı köylüler hâlâ eski sikkelerle –kron ve *sou*– sayıyor ve yeni getirilen kilometre ve hektar yerine eski ölçü birimlerini kullanıyordu. İhtilal gene de Fransa'yı altüst etmişti. Birçok kişi bunu ne unuttu ne de affetti ve bir sonraki yüzyıl boyunca ihtilal hassas bir konu olarak kaldı. Eğer ihtilalin tarafındaysanız daha fazla kişinin oy kullanmasını istiyordunuz, muhtemelen cumhuriyetten yanaydınız ve kesinlikle kilisenin 1789 öncesine göre daha az etki sahibi olmasını arzu ediyordunuz. Muhtemelen ifade özgürlüğüne ve basın üzerine getirilen sansürün kötü olduğuna da inanıyordunuz. Eğer ihtilale karşıysanız güçlü bir hükümet arıyor, kilisenin ulusun hayatındaki etkili konumunu geri getirmek istiyor, zararlı bir fikrin yayılmasına izin vermenin aşağılık bir şey olduğuna inanıyordunuz ve disiplin ile düzenin kişisel özgürlüklerden çok daha önemli olduğu kanısını taşıyordunuz. Bu, kabaca ifade edersek, takip eden elli yıl içinde birçok diğer kıta ülkesine "sağ" ve "sol" şeklinde politikaya girip yayılacak olan bölünmeydi. Bu ayrım 1789 yılında, muhafazakârlar Milli Meclis'te toplu halde başkanın sağına, liberaller de soluna oturunca icat edilmiş ve bu kelimeler de kullanılmaya başlanmıştı.

Bu bölünmenin daha sonra diğer ülkelere yayılmış olması ihtilalin Fransa dışındaki muazzam etkisini gösterir. İhtilalcilerin bazıları daha en başında, Fransa'da reform yoluyla yapmak istedikleri şeylerin başka ülkelerde de yapılabileceğini, hatta yapılması gerektiğini söylemişler ve diğer halkların da aynı reçeteyi uygulamalarını önermişlerdi. Daha sonra yeni Fransa (1792'den başlayarak bu on yılın büyük bölümünde olduğu gibi) kendisini savaşta bulunca, ihtilal zor kullanılarak ve propaganda yollarıyla diğer ülkelere ihraç edildi. Fransız generalleri ihtilaller örgütlemek ve işgal ettikleri ülkelerde yeni cumhuriyetler kurmak üzere kolları sıvadılar.

Bu durum 1792'yi izleyen çok sayıda savaşın nedenlerinden biriydi. Fransa yalnızca (1804 yılında imparator olarak taç giyen) Napolyon Bonapart'ın yönetiminde, XIV. Louis'in hükümdarlığı altındaki gibi bir fetih dönemine giriyor ve bu durum fe-

tihlerin ardından ihtilaller geliyormuş gibi bir izlenim yaratıyordu. Büyük Britanya ile Fransa'nın en kararlı düşmanıydı. Büyük Britanya ile 1793-1814 yılları arasında sadece bir kez ve çok kısa bir süre barış yaptı. Trafalgar'daki büyük deniz zaferinde Fransız deniz gücünün belinin kırılması İngiltere'nin eski koloni oyununu rahatça kazanacağı anlamına geliyordu. Kara savaşları ise başka bir konuydu. İngilizler uzun süredir İspanya'da bir seferi güç bulunduruyordu, ama sonunda (1799 ve sonra 1812-1813'te) Fransa'yı yenilgiye uğratan büyük kitleler Avusturya, Prusya ve hepsinden önemlisi Rusya'dan geldi.

İhtilalin bütün saldırganlığına rağmen, Fransız orduları çoğu halde kurtuluşu da yanlarında getirdiler. Fransız işgali genel olarak feodalizmin kaldırılmasına ve eski tiranlıkların yok olmasına yol açtı ve insanların kanun önünde eşitliğini destekledi. Fransız İhtilali'nin, başından itibaren büyük bir esin kaynağı ve ideal olmasının nedeni budur. Bunu izleyen yüzyıl içinde dünyanın her yerindeki insanlar ihtilalin "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" sloganında özetlenmiş olan idealler adına gerçek veya hayali zalimlere karşı harekete geçecekti. Tiranlar bu nedenle bu ideallerden korktular. Ve insanlar istediklerini almak için ihtilali bir araç olarak görmedikleri zaman bile, devrimcilerin insanların haklarıyla ilgili iddialarından esinleniyorlardı. Bunu herhangi bir sistemden veya kanundan miras aldıkları için değil, bunları destekleyen tarihi gelenekleri olduğu için yapıyorlardı. Bu, Fransız İhtilali'nin sadece bu ülke tarihinde değil, dünya tarihinde önemli bir olay teşkil etmesinin nedenlerinden biridir.

Modern politikanın doğuşu

1815 sonrasında, dünya ülkelerindeki politik oluşumlar, yavaş da olsa, dillerini ve ilkelerini Avrupa'dan almaya başlayacaklardı. Burada, Fransız İhtilali'nden sonra kendini hissettiren eğilimlerden biri de, oldukça biçimsel bir yolla olsa da, daha fazla insanın kamu hayatıyla ilgilenmesiydi. Birçok ülkede bunun en büyük göstergesi daha fazla insanın politik olarak yararlı hakları kazanmaya başlamasıydı. Bu hakların bazıları olumsuzdu, örneğin, ilgili bir hukuki neden gösterilmeden susturulmama hakkı veya mahkeme edilmeden hapiste tutulmama gibi unsurlar vardı. Bunlar İngilizler tarafından zaten *habeas corpus* (bunlar ilgili yazının başındaki Latince kelimelerdi) fermanı adı verilen hukuki araçla garantiye alınmıştı. Diğer haklar olumluydu ve size bir şey yapma izni veriyordu ki bunların en önemlisi şüphesiz oy kullanma ve yöneticinin seçiminde bir pay sahibi olmaktı.

Büyük ülkelerde 1815 yılında sadece İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri her iki türdeki politik hakların ayakta ya da yaygın olduğunu ileri sürebilirlerdi ve onlarda da hâlâ bu konularda önemli kısıtlamalar vardı (örneğin İngiltere'de oy kullanmak için gereken nitelikler konusunda). Fakat Fransız İhtilali sayesinde, her yerde hakları savunmak için birkaç yıl öncesine göre çok daha büyük bir talep vardı. Şayet hakları korumak için fazla bir şey yapmamışlarsa da, bunların reklamı için çok uğraşmışlar-

dı. 1789'dan itibaren ardı ardına gelen Fransız hükümetleri pratikte politik haklar konusunda yurttaşlarına güvenmekten hoşlanmadıklarını göstermişler ve başka ülkeleri istila ettikleri zaman zorbalık yapmışlardı. Bununla birlikte, eski mutlak monarşilerin ve bunlarla alakalı kanunların kaldırılması için çalışmışlardı. Çoğu zaman orduları dış ülkelerde de bunu yaptı. Örneğin 1796 ile 1814 arasında İtalya, Almanya, Hollanda ve İsviçre'nin büyük bölümlerinde İhtilalci Fransa model alınarak oluşturulmuş kanunlarla yönetilen cumhuriyetçi hükümetler vardı. Daha da önemlisi, Milli Meclis'in 1789'da kabul ettiği büyük "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi" (bunu izleyen birkaç yılda iki tane daha çıkartılacaktı) Avrupa'nın her tarafına yayılan bir tartışma başlattı.

İhtilal Avrupa'nın politik ulusal egemenliğinde başka bir kışkırtıcı fikri öne çıkardı. Fransız ihtilalcileri, ulusun temsilcilerinin, hangi yollarla seçilirlerse seçilsinler, kanun yapma konusunda son söze sahip olmaları gerektiğinde ısrar ediyorlardı. Bu, 1801 yılında İngiltere'de çok karışıklık yaratacak bir fikir değildi çünkü burada kısmen (dar bir seçmen grubu tarafından) seçilmiş, kısmen de verasetle edinilmiş üyelerden oluşan bir parlamento çok büyük güçlere sahipti. Ne var ki bu fikirler, insanların eski kurumlara ve usullere dokunulmaması gerektiğini düşündükleri ülkelerde, hatta bazı parlamentolarda bile rahatsızlık vermekteydi. Rusya'da çar, sülalesine Tanrı tarafından ilahi bir yönetme hakkı verildiğini iddia ediyordu, (ve 20. yüzyılda o soydan gelen son kişi hâlâ bunu ileri sürmekteydi) ulusal temsil ise özellikle devrimci bir fikirdi ve yabancı yönetim altındaki ülkelerde, örneğin Polonya'da da aynı yaklaşım geçerliydi.

Nihayet, ihtilal aynı zamanda dinin ulusal hayattaki rolünü de sorgulamaktaydı. Aydınlanma'nın bazı düşünürleri dini dogmaların hukuk ve hükümet üzerindeki etkilerine karşı çıkıyorlardı. Bazı Fransız ihtilalciler sonunda kiliseyi devletin bir düşmanı olarak görmeye başladı. Kilisenin ulustan daha yüksek bir otoriteye başvurma iddiasına tahammül edemiyorlardı. Daha sonraları, kilise ile devlet arasındaki ilişkiler, büyük bir Katolik nüfusa sahip olan hemen her ülkede bir sorun haline geldi.

Fransız ihtilalcileri yeni sorunlar yaratmanın yanı sıra, politikayla ilgili konuşma ve düşünme biçimlerini de değiştirdiler. Kişinin ihtilale ne ölçüde taraftar veya karşı olduğunu politik görüşün mihenk taşı yaparak, herkesin bir uçtaki cumhuriyetçi demokrasiden, diğer uçtaki mutlakıyetçiliğin destekçiliği arasında giden bir tayfın üzerine yerleştirilebileceği kavrayışının yayılmasına hizmet ettiler. Kişinin ihtilale veya bir bütün olarak eski düzene karşı tutumunun, herhangi bir özel meselede nerede durduğunu belirleyeceği varsayılmıştı (kaç kişinin oy kullanabileceği, kilise arazisine el konulmasının istenip istenmediği veya ilerlemeye inanıp inanmadığı gibi konular örnek verilebilir). Sağ ve sol şeklindeki bu basit, iki yanlı politika bunu izleyen yaklaşık yüz yıl içinde Avrupa'ya uydu ama İngiliz veya Amerikan politikalarına hiçbir zaman uymadı. Esasen bu politika, Fransız İhtilali'nden sonraki dönem boyunca, bu iki ülkeye hiçbir şekilde uymayacaktı.

1815 sonrasında restorasyon

Fransa'nın 1815 yılındaki nihai yenilgisi eski yapıyı büyük ölçüde geri getirdikten sonra, Avrupa'da Ren'in batısı ile birkaç küçük Alman ve İtalyan devletinin dışında gerçek bir politik hayattan artık söz edilemezdi. Burada "anayasal" hükümet –kamu işlerinin gücün keyfi kullanımını önleyen anayasa kanunları çerçevesinde yürütülmesi– ve kimi zaman da temsili yönetim konusunda bazı ilerlemeler oldu. Bazen ihtilaller bu konulara yardımcı oldu (örneğin İspanya'da, İtalya'nın bazı bölgelerinde ve Fransa'da), bazen de bu gelişme barışçı yollarla devam etti. İngiltere'de zaten var olan anayasal hükümet 1832 yılında seçme hakkının yaygınlaştırılması ve bazı dini gruplar üzerinde hâlâ süren kısıtlamaların kaldırılmasıyla daha geniş bir tabana sahip oldu. Tüm bu ülkelerde, hükümetin kamuoyunun istekleri doğrultusunda hareket etmesi yönünde bir düşünce gelişti.

Almanya ve Habsburg İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünde (ve aynı zamanda bazı İtalyan devletlerinde) işler çok farklıydı. Bunun nedeni kısmen kendi hükümdarlarının arzuları, kısmen de bu bölgenin 1815 sonrasında ihtilalin yeniden ortaya çıkmasından korkan Prusya, Avusturya ve Rusya arasındaki bir "Kutsal İttifak"ın hâkimiyeti altında olmasıydı. Burada politik davranışlar çok sıkı bir şekilde kontrol ediliyor, anayasal hükümetler çok daha nadir görülüyor ve oldukça temel konular olan konuşma, seyahat ve politik faaliyet özgürlüklerini görmek pek mümkün olmuyordu.

Cumhuriyetçilik 1848 öncesinde çok ilerleme kaydedilemedi ve bu yılın başında hiçbir büyük Avrupa devleti bir cumhuriyet değildi. Genelde Avrupa'ya uzun süredir hükmeden büyük aristokrat ailelerin liderliğindeki eski hâkim sınıflar ülkeyi büyük ölçüde eskisi gibi yönetiyorlardı. Ancak bazen, (en dikkate değer örneği İngiltere'de görülmektedir) güçlerini daha küçük toprak sahipleri ve orta sınıflardan gelenlerle paylaşma konusunda taviz vermek zorunda kalıyorlardı. Yeni ortaya çıkan işçi sınıfı örgütleri bu politik düzenlemeleri dönüştürmekten ziyade, üyeleri için bazı haklar kazanmak konusunda etkili olabiliyorlardı. 1830'larda ve 1840'larda yerleşik düzene en büyük tehdit İngiliz "Chartist" hareketinden (hedeflerini parlamentoya sunmak üzere *Peoples Charter* isimli bir belge hazırladıkları için bu isimle anılıyorlardı) gelmekteydi. Uzun vadede biri hariç bütün talepleri kanunlaşacaktı ama bu, söz konusu hareketin sönüp gitmesinden sonra gerçekleşecekti. 1848 yılında, dünyanın hiçbir yerinde nüfusun çoğunluğunun kanunlar çerçevesinde politikaya atılma hakkı bulunmuyordu. Amerika Birleşik Devletleri bile sadece özgür yetişkin erkeklere oy hakkı vermekteydi. İngiliz seçmen tabanını yaklaşık yüzde elli oranında genişleten 1832 "Büyük Reform Kanunu"ndan önce bile Birleşik Krallık'ta 400.000'den fazla seçmen vardı. Bu Fransa'da 1830 ihtilalinin getirdiği daha liberal rejimdeki seçmen sayısından daha büyüktü.

1848-1849 Önemli Olaylar

1848

(Ocak) Sicilya'daki halk isyanı Napoli Krallığı üzerinden yayılıyor.

(Şubat) Napoli anayasa çıkarıyor. Paris'te ihtilal, Louis Philippe tahttan feragat ediyor ve ikinci cumhuriyet ilan ediliyor.
Pyemonte ve Toskana'ya anayasa veriliyor.

(Mart) Viyana'da ayaklanma. Çekler ve Macarlar özerklik, Venedik ve Lombardiya bağımsızlık talep ediyor. Berlin'de ayaklanma, Kral IV. Frederick William Prusya'ya anayasa veriyor. Diğer Alman devletleri bunu izliyor.

(Nisan) Macaristan, Habsburg İmparatorluğu'ndaki Avusturya'dan ayrılıyor. Avusturya'ya anayasa veriliyor.

(Mayıs) Alman liberallerinin hâkimiyetindeki Frankfurt parlamentosu Almanya için tek bir anayasa tartışması açıyor.

(Haziran) Prag'da "Panslav" kongresi toplanıyor. Prag'da ayaklanma Habsburg kuvvetleri tarafından bastırılıyor: Gerici güçlerin ilk toparlanması. Paris'te radikallerin ayaklanması "Haziran Günleri"nde bastırılıyor.

(Eylül) Avusturya'da serflerin özgürleştirilmesi.

(Ekim) Viyana'daki ayaklanma Windischgrätz tarafından bastırılıyor.

(Kasım) Berlin askerler tarafından işgal ediliyor ve Prusya İhtilali sona eriyor.

(Aralık) Avusturya'da İmparator Ferdinand tahttan feragat ediyor. Yerine Franz Joseph geçiyor. Louis Napolyon Fransa cumhurbaşkanlığına seçiliyor.

1949

(Şubat) Roma Cumhuriyeti ilan ediliyor. Papa kaçıyor.

(Mart) Avusturyalılar Sardinya ordusunu Novara'da yenilgiye uğratıyor. Charles Albert tahttan feragat ediyor ve yerine Victor Emmanuel geçiyor. Frankfurt parlamentosu anayasayı tamamlıyor ve birleşik Almanya tacını Kral IV. Frederick William'a öneriyor ama William bu teklifi reddediyor.

(Nisan) Avusturya merkezi anayasayı kabul ettikten sonra Macaristan Avusturya'dan bağımsızlık talep ediyor.

(Haziran) Frankfurt Parlamentosu (Alman Milli Meclisi) Prusya askerleri tarafından dağıtılıyor.

(Temmuz) Fransız birlikleri Roma Cumhuriyeti'ni bastırıyor.

(Ağustos) Rus güçleri Macar direnişini eziyor. Venedik Cumhuriyeti Avusturyalılara teslim oluyor.

Bununla birlikte, bütün şartlarına ve bazı ülkelerde gidip gelişlerle, devrimlerle, komplolarla meydana gelse de ve Napolyon'un 1815 yılındaki son düşüşünü takiben Avrupa'daki birkaç ülkeyle sınırlı kalsa da, daha liberal ve anayasal yönetimlere doğru gerçek bir ilerleme olduğu genel olarak doğrudur. Sonra, 1848 yılında, bir devrimler dalgası kıta Avrupası'nda ümitleri aniden daha önce hiç görülmemiş bir zirveye taşıyınca, ilerleme yanlısı olanlar her yerde muazzam bir heyecana kapıldılar ve Pireneler ile Vistül arasında sarsıntıya uğramamış hiçbir hükümet kalmadı.

1848

Bunun niçin meydana geldiği çok tartışılmıştır. Bir veya iki olgu açıkça görünmektedir. 1840'lar Avrupa ekonomisi için bir bütün olarak kötü yıllardı. Bir ekonomik kriz çok sayıda şehirlinin işten atılmasına neden olmuştu. Verimsiz hasat ve kötü hava koşulları 1846'dan sonra büyük gıda sıkıntısına ve yarı açlığa neden olmuştu. Fakat bu tür genel açıklamalar bizi çok uzağa götürmez. Çok daha açık olan husus, – devrimci bir yıl olan 1848 boyunca, bir devrimci başarı diğerini çok daha kolay hale getirmişti– bunun bir nevi zincirleme bir reaksiyon olmasıydı.

Bu yılın ilk devrimi Sicilya'da yerel bir olay üzerine, adanın Napoli'den yönetilmesi konusunda meydana geldi. Kısa sürede İtalya dışında geniş akisleri oldu. Ancak gerçekten önemli olan devrim ertesi ayda, şubatta Paris'te meydana geldi. 1789'da Fransa'daki ihtilal, sonunda Avrupa'yı bir savaşa sürüklemişti ve 1830 yılındaki Temmuz İhtilali diğer ülkelerde harekete neden olmuştu. Birinin söylediği gibi, "Paris hapşırsa, Avrupa grip olurdu." Böylece, Ren'in doğusunda ve Alplerin güneyinde Fransız devrimi bir şok ve esin kaynağı olarak hissedildi. Almanya'nın her tarafında devrimci hareketler meydana geldi, bakanlıklar düştü ve anayasalar kabul edildi. Mart ayındaki büyük ayaklanmalar, Almanya'nın büyük ülkelerinin başkentleri Viyana ve Berlin'deki devrimlerdi. Birincisi –muhafazakâr Kutsal İttifak sisteminin temel direği olarak görülen– Habsburg Şansölyesi Kont Metternich'i sürgüne gönderdi. Kısa sürede Habsburg İmparatorluğu'nun diğer köşelerinde –İtalya, Hırvatistan ve Bohemya'da– başka ihtilaller oldu. Daha şok edici olan, Paris'te haziran ayında ikinci bir büyük halk ayaklanması meydana gelmesiydi. Bir hafta süren sokak çatışmaları kral tarafından değil, yeni Fransız Cumhuriyeti tarafından bastırıldı. Bu medcezirin ters dönmesinin başlangıcıydı. 1849'un sonuna gelindiğinde, yeni cumhuriyetin ayakta kaldığı Fransa ve kargaşa döneminde hükümdarların verdiği anayasaları koruyan bazı İtalyan devletleri haricinde, çok az başarı elde edilmiş gibi görünüyordu. Muhafazakâr güçler yavaşça kontrolü tekrar ele geçirdiler. Rus ordusunun yardımıyla (çünkü Rusya devrim yılında sarsıntıya uğramamış ve sorun yaşamamıştı) Habsburg İmparatorluğu'nun isyancıları dahi hizaya getirildi. Papa Roma'ya döndü.

1848-1849'un sonucu

Her şeye rağmen, hikâyenin tümü muhafazakârlığın zaferinden ibaret değildi. Genel olarak ifade edilirse, çeşitli 1848 ihtilalleri üç tür talep etrafında gelişmişti. Doğu Avrupa'da köylüler zorunlu emek yükümlülüklerinin ve toprak sahibinin feodal haklarının kaldırılması için ayaklandı. Fransızların 1789'da elde ettikleri ve Fransız İhtilali'nin ardından Almanya'nın bazı bölgelerine getirdikleri hakların peşindeydiler. 1848 olayları Habsburg İmparatorluğu, Almanya ve Polonya'nın büyük bir kısmında, feodalizmin ve serfliğin sonunu getirdi ve bu muazzam bir ilerlemeydi. Eğitimli Avrupalılar arasında "uygarlaşmış dünya" fikri ortaya çıkacak, kölelik bu tarihten itibaren sadece Rusya ve Amerika'da bulunabilecekti.

1848'de yapılan taleplerin ikinci türü, genelde anayasal ve temsili niteliği daha fazla olan hükümetler ve eski aristokrasilerin aleyhine olmak üzere; kamu hizmetinde daha fazla yer isteyen orta sınıftan liberaller, entelektüeller ve meslek sahipleri tarafından gündeme getirildi. Bunlar istediklerini elde etme konusunda çoğu zaman köylüler kadar başarılı olamadılar. Bunun nedenleri karmaşık ve her yerde değişiktir, fakat bunlardan biri ihtilaller harekete geçtiği ve toplum ile mülkiyetin temellerini tehdit eden bir görünüş aldığı zaman (Paris'teki "Haziran Günleri'nin" sosyalist ayaklanmasında göründüğü gibi) liberal ihtilalcilerin çok ileri gittiğini düşünmeleridir. Bunların çoğu düzenin kuvvetlerine, yani paniği atlattıktan sonra güçlerini yeniden elde etmek üzere askerlerini kullanan eski krallar ve prenslerin saflarına katıldı. Bununla birlikte, 1848 sonrasında Almanya'da bazı anayasal gelişmeler korundu, Metternich çağının tüm baskıcılığı geri getirilmedi.

Liberal ve anayasacı reformcuların başarısızlığının bir başka nedeni de, 1848'in üçüncü devrimci talebi konusunda bölünmeleriydi. Bu yıla "ulusların baharı" adı verilmişti, çünkü ihtilallerin çoğu başkası tarafından yönetilmek yerine kendilerini yönetmek isteyen halklar tarafından, özellikle de Avusturya memurlarının yönetiminden kurtulmak isteyen Macarlar ve İtalyanlar tarafından yapılmıştı. Ne yazık ki, 1848 yılında halkları için savaşan yurtseverlerin çoğu, tam da bu nedenle, bir tehdit hissettikleri zaman diğer halklara karşı savaşmaya istekli oluyorlardı ve torunlarının bir kısmı o zamandan beri bunu yapmaya devam ediyor.

MİLLETLER VE MİLLİYETÇİLER

19. yüzyıldan beri millet fikri oldukça özel bir saygıyla ele alınmıştır. Bu yeni bir fikir değildi. Shakespeare'in oyunları İngiliz ulusuna ait olma ve bundan gurur duyma duygusunun işaretleriyle doludur ve insanların erken bir dönemde kendilerini Fransız veya İspanyol olarak düşünmekten hoşlandıklarını gösteren deliller çok sayıdadır. Bununla birlikte yaklaşık son iki yüzyılda bu tür duygular çok daha yaygın-

laşmıştır. Daha da önemlisi insanlar, belli bir ulusa ait olmanın aynı zamanda sadece kendi uluslarından insanlar tarafından yönetilme anlamına gelmesi, devlet ve ulusun aynı şey, ya da aynı paranın iki tarafı olması gerektiğini düşünmeye başladı.

Bu "milliyetçilik" adı verilen politik bir fikirdir. Bir ulusa ait olmanın yönetim için yegâne meşru zemin olduğunu ileri sürer. Yönetimlerin nasıl örgütlenmesi gerektiği konusundaki diğer genel önermelerde olduğu gibi, büyük acılara ve şiddete neden olmuştur. Kendi ulusunuza ait kötü ve adaletsiz bir yönetimin, başkaları tarafından oluşturulmuş adil ve iyi bir hükümete göre ahlaki olarak niçin daha iyi olduğunu görmek kolay değildir. Fakat milliyetçilik tüm diğer politik fikirlerden daha çok başarı kazanmış ve hepsinden daha devrimci bir güç olmuştur. Son iki yüzyılda dünya haritasını ve yüz milyonlarca insanın hayatını değiştirmiştir.

Fransız İhtilali bir kez daha dönüm noktası olmuştur. İlk olarak, Fransız ihtilalciler sürekli olarak milliyetçilik hakları üzerinde durmuşlardı. Onların gözünde egemen olan milletti ve hiçbir otorite bunun üzerinde değildi. Daha sonraki hiçbir Fransız rejimi bu prensipten geri dönmedi ve ihtilalin propagandasını yapanlar diğer ülkelerdeki sempatizanlara bunu vaaz ettiler. İkinci olarak, Fransız İhtilali yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca neredeyse ara vermeden süren savaşlara yol açtı. Bunun üzerine, sınırlar değiştikçe, eski yöneticiler uzaklaştırılıp yenileri getirildikçe ve eski kurumlar altüst edildikçe ortaya çıkan karışıklıklar insanlara yeni milliyetçilik prensibi üzerine kurabilecekleri düzenlemeler konusunda düşünme fırsatı verdi.

Bu şekilde, örneğin 18. yüzyıl paylaşımlarında bağımsız bir ulus olarak yok edilen Polonyalılar Napolyon'un onlara özgürlüklerini geri verebileceğini düşünmeye başladılar. Napolyon, eski Polonya devletinin soluk bir taklidi olan "Büyük Varşova Dukalığı"nı kurmakla birlikte, onlara bağımsızlık vermedi ama bu olanak üzerinde hayallere dalmak, Polonyalıların yurtseverlik duygularının canlı tutulması için çok önemliydi. 1796'dan sonra Fransız ordularının bazen kurtarıcı, bazen de baskıcı bir görünüm altında, yönetimleri birbiri ardına devirdiği İtalya'da, bazıları –Romalı, Milanolu, Venedikli vb. yerine– kendilerini ilk kez İtalyan olarak görmeye ve İtalyan devletlerinin eski yamalı eklentilerini ulusal bir hükümet altında birleştirmenin yollarını aramaya başladı. Benzer gelişmeler başka yerlerde de meydana geldi.

Napolyon'un sürgüne giderek sahneden çıkmasını ve St. Helena'da yalnız bir şekilde ölmesini izleyen yıllarda Avrupalı hükümdarlar bu gelişmelerden büyük endişe duyuyorlardı. Önceki yirmi yılda varlıkları sona eren devletlerin hepsi 1815'ten sonra yeniden kurulmadı. Avrupa tarihinde yüzlerce yıl boyunca son derece önemli bir rol oynayan ve 1796'ya kadar ayakta kalmış olan Venedik 1815 sonrasında Avusturya yönetimine geçti. Almanya'daki birçok egemen prens de yeniden ortaya çıkamadığı gibi toprakları da aralarından daha büyük ve şanslı olanlar tarafından yutuldu. Fakat kralların çoğu geri geldi ve saatleri geri almayı amaçladıklarını çok açık bir şekilde gösterdiler. Diğerleri daha akıllıydı ve değişen fikirlere taviz verdi-

ler. Fransa'nın geri dönen Bourbon kralı eski düzene geçmeye çalışmadı, bir anayasayı kabul etti.

1815 yılında barış koşullarını belirlemek üzere toplanan Viyana Kongresi, devrim tehlikesini en aza indirmek için İtalya'nın daha önceki bağımsız devletlerinin bir kısmını Avusturya'ya verdi. Habsburg hükümdarlarının yarımadanın sükûnunu sağlamak üzere koruma sağlamaları amaçlanmıştı. Bu, ulusçuluk ilkesiyle çok açık bir şekilde çelişiyordu. Ulusların kendilerini yönetmeleri gerektiğini bir kez kabul ettikten sonra Avusturyalıların İtalyanları, ya da Viyana'dan yönetilenlerin sadece birkaçından söz edecek olursak Polonyalıları, Macarları, Bohemyalıları, Slovakları ve Rutenyalıları yönetebilmeleri için hiçbir meşru zemin kalmamaktaydı. Keza Rusların Polonyalıları, Ukraynalıları ve Finlileri ya da Prusyalıların Polonyalıları ve Danimarkalıları yönetmesi de savunulamazdı. Milliyetçilik özellikle, 1815 sonrasında muhafazakâr düzenin temelini oluşturan üç Doğu Avrupa devleti için daha tehlikeli olmaya adaydı. Fransa'nın ulusçu sorunları yoktu ve İngiltere de yokmuş gibi davranıyordu (ama İrlanda'da onlar için gerçek bir sorundu).

Dikkatli koruma yöntemleri ve diplomatik işbirliği, gerektiğinde acımasızca hareket etme hazırlığıyla birleşince, 1815 ile 1848 arasında Avrupa'da barış sağlandı. Bu dönem yüzyıllar boyunca Avrupa'da büyük güçler arasında savaşın olmadığı en uzun dönemdi. Söz konusu dönemde milliyetçilik sadece iki gerçek başarı kazandı. 1820'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki bölümünde çıkan bir isyan bağımsız bir Yunanistan'ın ortaya çıkmasını sağladı ve 1830'larda Belçikalılar, 1815 yılında bağlanmış oldukları Hollanda yönetiminden kurtuldular.

Bunun akabinde 1848 ihtilalleri geldi. Bu ihtilallerde milliyetçilik diğer nedenlerle ayrılamayacak kadar iç içe geçmişti. İtalya'da, anayasal yönetim isteyenler bunu ancak Avusturya müdahalesi olmadığı takdirde elde edebileceklerini biliyorlardı. Fakat Avusturyalılar ancak güç kullanarak müdahaleden vazgeçirilebilirdi. Bunun üzerine Romalı, Toskanalı ve Milanolu liberaller, radikal milliyetçilerle anlaşıp anlaşmadıklarına bakmadan ulusal bir direniş örgütleme konusunda bir araya gelmeye başladılar. Bu gelişme, liberalizm veya anayasacılık gibi konulara fazla takılmadan ihtilali bir ulus oluşturma aracı olarak gören Mazzini gibi hevesli komplocuların iddialarını güçlendirdi. Almanya ise ülkeyi hâlâ farklı hükümetler altında tutan politik bölünmelerin aşılmasını sağlayacak bir birlik için İtalya'dan daha hevesliydi. Fakat Alman birliği davasının, Alman liberallerini Alman yönetimi altındaki ülkelerde bulunan Çek ve Polonyalı yurtseverlerine karşı tutum almaya zorlaması adeta kaçınılmazdı. Bohemya ve Poznan'da özyönetim korkusu Alman liberallerini sonunda kralların (özellikle de Prusya'nın) ordularına bağlanmaya itti ve krallar da anayasaları ve liberal prensipleri hiç sevmedikleri için, bu durum sonunda liberalizmin milliyetçiliğe feda edilmesiyle sonuçlandı.

1848 yılında en çok tehdit edilen monarşi kuşkusuz ki Avusturya idi. Avustur-

ya bütün diğer ülkelerden daha karmaşık bir halklar topluluğunu yönetiyordu. Bir noktada, tahta ancak o yıl çıkmış olan genç imparator Franz Joseph Viyana'yı ihtilalcilere terk etti. Macaristan, Bohemya ve Slovakya'da silahlı isyanlarla karşı karşıya kaldı ve orduları İtalya'dan neredeyse tümüyle atıldı. O günlerde eski monarşinin topyekün çöküşü kaçınılmaz görülüyordu. Bu, ancak ihtilalci ulusların birbirleriyle savaşması ve Rusya'nın imparatorun yardımına gelmesiyle önlenebildi. Büyük muhafazakârlar arasında sadece Rusya imparatorun yardımına geldi. Kıtanın uçlarındaki başkentler olan Londra, Madrid ve İstanbul gibi, St. Petersburg da 1848 yılında ihtilalle karşılaşmadı. Bu nedenle devrim dalgası geri çekilirken Rus ordusu Orta Avrupa'da eski düzeni tekrar yerine oturtabildi. Bu 1849 yılında tekrar meydana geldi ve bu yılın sonunda devrim öncesi rejimlerin neredeyse tümü tekrar yerlerindeydi. Ana istisna yeni bir "ikinci" cumhuriyetin anayasal monarşinin yerine geçtiği Fransa'ydı. Başkanı uğursuz bir ad taşıyordu. Louis Napolyon Bonapart.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Büyük Hızlanma

İYİMSER BİR ÇAĞ

19. yüzyılda, Avrupalı ve Kuzey Amerikalı muhafazakârlar istikbale yönelik karamsar bir bakışa sahiplerdi. Bununla birlikte, Aydınlanma'nın eğitiminden geçen fikirler daha büyük bir iyimserlik taşıma eğilimindeydi (iyimserlik *–optimism–* ancak 18. yüzyılda kullanılmaya başlanan bir kelimeydi). Ve her ne kadar bunu ölçmek mümkün değilse de, 1900'e gelindiğinde, eğitimli Avrupalı ve Amerikalıların çoğu, uygarlıklarının yaklaşık üç yüzyıldır ilerleme ve artan bir aydınlanma yolunda olduğunu sorgusuz sualsiz kabul ediyorlardı. Rönesans ve Reform hareketlerini geçmişin zincirlerinin kırılıp atılmasındaki ilk büyük adımlar olarak görüyorlardı. Bundan sonra tarih tek yönlü bir yolda ilerleyecek gibi görünüyordu. Bilim sayesinde tabiata hâkim olunması, kendi hayatlarına yön vermek için politik kurumların kralların ve asillerin elinden alınıp mantıklı ve sorumlu yurttaşların eline verilmesi, okuryazarlığın yayılması, hayat standardındaki gözle görünür iyileştirmeler, milyonlar için sağlıklı yaşam olanakları ve diğer birçok değişiklik, belirsiz ama ikna edici bir şekilde ait oldukları kültürün insanlık için daha iyi bir gelecek vaat ettiğini gösteriyordu. Dahası, işlerin böyle devam edeceğini düşünme eğilimini taşıyorlardı. Örneğin, politik dünyayı ele aldıkları zaman, toplumların kendilerini yönetme yolunda ilerlediğini ve bunun iyi olduğunu düşünüyorlardı. Halklar birbiri ardına yabancıların yönetiminden kurtuldukça, bunun Atlantik'in iki yakasında da görülebildiğini ileri sürüyorlardı. Amerikalıların 1776 yılında İngilizlere karşı isyan ederek yaptıkları, Alman ve İtalyanların 19. yüzyılın ortalarında birliklerini oluşturmak için yaptıklarıyla ilgili düşünceler ve yüzyılın sonunda Balkan uluslarının Türklerin kötü idaresini yıkarak bunun yerine kendi yönetimlerini getirmek için yaptıklarının hepsi aynı ilerici hareketin parçaları ve kısımları olarak görülüyordu. Bazıları ayıca bireysel vicdan özgürlüğü için Protestan Reformu ile başlayan hareketin; batıl inançların genel olarak

sorgulanması, bilimin zaferinin ve eskimiş inançların süpürülmesinin yolunu açtığını düşündüler ki Katolikler buna katılmıyordu.

Bu, 18. yüzyıl İngiliz düşünürü Jeremy Bantham'ın "fikir iklimi" dediği şeyin, 19. yüzyılın büyük bölümünde savunulabilir bir şeklidir. Bu sözcük, olup bitenlerle ilgili genel entelektüel eğilimi adlandırmanın uygun bir yoludur. Özel ve tekil teorileri, kavramları, keşifleri değil de daha çok entelektüellerin düşündükleri bağlam ve dünyanın iş yapmayı sürdürdüğü biçimler ile bunların altında yatan temel yaklaşımları ifade eder. Kanıksanmış ve sorgulanamaz varsayılana dikkat çeker. 19. yüzyıl için, iklimin geniş anlamda ilerici ve yeniliğe açık olduğunu söylemek yerinde olur.

Bununla birlikte 1900 yılında dahi, tarihten çıkarılabilecek sonuçların sadece iyimser olmadığını gören birkaç kişi vardı. Diğer sonuçlar en azından mümkündü. Onların ihtiyatlı olmakta haklı olduklarını en azından şimdi, tarihçiye daima yardımcı olan sonradan bakışla daha kolay görebiliyoruz. Örneğin, çok büyük sayıda insanın alkışladığı milliyetçilik sizin bakış açınıza dayanıyordu. Bu sadece, ellerindekini vermek istemeyen yerleşik büyük devletlerle ilgili bir sorun değildi. Yeni ulusal devletler eski hasımlarına olduğu kadar çoğu zaman birbirlerine karşı da son derece rekabetçi davranıyorlardı ve bu barış için çok tehlikeli olabilmekteydi. Bir milliyetçilik tatmin olur olmaz diğerleri ortaya çıkıyordu. 1867 yılında eski monarşi kendisini "İkili Monarşi"ye dönüştürdüğü zaman Macarlar Habsburglardan istediklerini elde etmişlerdi ama 1900'den çok önce Slav ve Romanyalı azınlıklar tarafından baskıcı olmakla suçlanıyorlardı. Ve kötü çarın boyunduruğunu atmak isteyen uluslara sempati duymak uygunsa, o zaman anayasal ve parlamenter olmakla birlikte İngiliz yönetiminden kurtulmak isteyen Katolik İrlandalıları da desteklemeniz gerekmez miydi? Ve eğer İrlanda milliyetçiliğine inanıyorsanız, Katolik İrlandalıları mı yoksa Protestan Ulster ahalisini mi destekleyecektiniz? Denizaşırı ülkelerde de başka milliyetçi bulutlar toplanmaya başlamıştı. Avrupalı liberallerin, bağımsızlığı eski ve gerici sosyal âdetlerini korumak isteyen Asyalı ve Afrikalıların ulusal taleplerini destekleme konusundaki tutumları ne olmalıydı? Ve işin sonunda, Avrupalı ulusların refahları bir ölçüde kolonyal imparatorluklarına dayanmıyor muydu? Belki de ilerleme ve liberalizmin bu özel yönü, bunun gerçekten de insanlık için daha iyi ve mutlu bir geleceğe işaret ettiğinden emin olunmadan önce bir kez daha dikkatle gözden geçirilmeliydi. En azından bazı insanlar bunun böyle olduğunu düşündü. Bu sorular, 20. yüzyılda kendilerini çok daha dehşet verici biçimlerde zorlayacak olan sorulardı.

YAŞAMAK VE ÖLMEK

19. yüzyılın başında, kötümserliğin kaynağı, bir İngiliz din adamı olan Thomas Malthus tarafından yazılan bir kitapta bulunabilirdi. 1798 yılında *Essay on the Prin-*

ciple of Population as it affects the future Improvement of Society ismiyle yayımlanan kitap dünyanın demografik olarak kendisini dengeleyen bir mekanizma olduğunu gösterir gibiydi. Özellikle engellenmediği takdirde dünya nüfusu daima artacaktı ve dünyanın gıda arzı sınırlı olduğu için, bu durum daima acımasız bir şekilde felakete doğru ilerleyecekti. Sonunda yeterli gıda bulunamayacak, açlık ve hastalık (ve belki de kaynaklar üzerinde savaş) bunu izleyecekti. Milyonlar ölecek, nüfus tekrar yiyecek bulunacak seviyeye düşecek ve böylece bütün çember yeniden başlayacaktı.

Sayılar

Ne var ki yukarıda anlatılan gelişme meydana gelmedi. Bunun yerine, 19. yüzyıl, şimdi binlerce yıl boyunca izlenebilir olan uzun vadeli bir hikâyeyi teyit eder gibiydi. Bu yeterince basittir: dünya nüfusu artmıştır ve yakın geçmişte bu giderek hızlanmıştır. 19. yüzyılda iki katının üzerine çıkacaktı ve bundan önceki son ikiye katlanma dört kat uzun bir süre almıştı. Dahası, 1800'den beri, en azından eski çağlarda kimi zaman meydana gelen gerilemelerle karşılaşmadan büyümüştür. Doğal olarak bazı ülkeler diğerlerinden hızlı çoğalmıştır ve bu bazı kıtalar için de geçerlidir. 1800 yılında Fransa'nın, tek bayrak altında, Rusya'nın batısındaki tüm diğer ülkelerden daha fazla nüfusu vardı; 1914'e gelindiğinde ise Almanya, Avusturya-Macaristan ve Büyük Britanya'nın ardından ancak dördüncü sırada yer alıyordu. Amerika Birleşik Devletleri aynı dönemde bu grup içinde nüfusu en hızlı büyüyen ülkeydi ve 1840'larda bir noktada nüfusu Büyük Britanya'ya eşit olmuştu. Ancak, 1900'e gelindiğinde Amerikalılar 1800 yılında büyük bir kısmı hâlâ bilinmeyen ve keşfedilmemiş olan kıtanın tümüne yayılmışlar ve nüfusları bu süreçte 76 milyona çıkmıştı. Bu rakam yüzyılın başından beri yüzde 1000'lik bir artış anlamına geliyordu.

Asya ve Afrika'ya göre Avrupa ve Amerika halklarının nüfus bilgilerini daha iyi biliyoruz ama nüfus her yerde artıyordu. Örneğin, öyle görünüyor ki, 19. yüzyılda Çin yüzde 40'tan fazla artarak nüfusu yaklaşık 475 milyona çıkmış, bu arada Japonya'nın nüfusu 28'den 45 milyona, Hindistan da 175'ten 300 milyona ulaşmıştı. Bunların hepsi çok büyük artışlardı.

Daha öncesinde dünya nüfusu hiçbir zaman böyle hızlı ve kesintisiz bir şekilde artmamıştı. Avrupa uzun bir süre dünyanın diğer kısımlarından daha hızlı büyüdüğü için, Avrupa'nın dünya nüfusu içindeki payı da (1900'de yaklaşık yüzde 24) yükseldi. Bu yüksek pay (daha öncesinden veya o tarihten beri 19. yüzyılın büyük bölümünde olduğundan daha yüksek) Avrupa'nın dünya tarihinde niçin bu kadar büyük bir etkiye sahip olduğunu açıklamaya yardımcı olur. Keza bu açıdan baktığımızda, Avrupalılar olarak, sadece Avrupa'da yaşayanları değil, yerleşmek üzere gidenleri ve onların soyundan gelenleri de sayabiliriz. Dış göç olmasaydı Avrupa'nın nüfusu 1914 yılındaki sayıdan 50 milyon daha yüksek olacaktı. Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfusu ezici bir çoğunlukla Avrupa kökenliydi ve Kanada, Güney Amerika, Avust-

ralya, Kuzey ve Güney Afrika'nın da büyük Avrupalı nüfusları vardı. Bunlar Avrupa dillerini konuşuyor, (iklime uygun uyarlamalarla) Avrupalı hayat tarzına göre yaşıyor ve çoğu zaman hâlâ Avrupalı olarak düşünüyorlardı. Dış göçün zirvede olduğu 19. yüzyıl sonları (1900 ile 1914 arasında her yıl 1 milyon Avrupalı denizaşırı ülkelere gitmek üzere bu kıtayı terk etti) bazen "Avrupalıların büyük yeniden yerleşimi" olarak adlandırılmıştır. Daha önceki tarihin büyük halk hareketlerinden çok daha büyük göçler meydana gelmiştir. Bu, tüm diğer göçlerden başka bir açıdan daha farklıdır ki, bunun büyük kısmı uygarlaşmış ve yerleşik bölgelere değil, Amerika'nın batısı, Avustralya'nın uzak bölgeleri veya Sibirya gibi neredeyse hiçbir yerleşimi olmayan bölgelere yapılmıştır.

İnsan hayatında değişim

Nüfus artışının nedenine dair bir ipucu da, 1914 yılında bazı gelişmiş ülkelerde çok daha fazla sayıda orta ve ileri yaşlarda kişinin olmasıdır; insanlar artık daha uzun yaşıyordu. 1800 yılında çoğu ülkenin nüfusu, şematik halde gösterildiği zaman, tepeleri bir şekilde yassılmış ya da iyice incelen piramitler olarak temsil edilirdi. O günlerde çok sayıda çocuk çok genç yaşta ölüyor, ilk yıllar büyük tehlike altında geçiyor ve çok fazla sayıda bebek, hayatta kalma şanslarının en zayıf olduğu ilk yaşlarında ölüyordu. Çocukluk da hastalıklı bir dönemdi fakat onlu yaşlarınıza ulaştığınız zaman hayata kalma şansınız (modern standartlara göre hâlâ iyi olmamakla birlikte) artıyordu. 1914 yılı için yapılacak benzer nüfus şemaları çok farklı bir görünüme sahip olurdu. İnsanlar daha uzun yaşadığı için, çoğu Avrupa ülkesinde piramidin kenarları daha dik hale gelmişti. Bu, nüfus artışının tek nedeni değildi ama önemliydi. Daha uzun yaşadıkları takdirde anne ve baba olacak kişilerin sayısı da artmakta, dolayısıyla bir sonraki nesilde çocuk sayısı çoğalmaktaydı. Nüfus artışı bu şekilde gerçekleşti.

1914 yılında, daha zengin ve ileri Avrupa ülkeleri bu değişen modeli çok açık bir biçimde gösteriyordu (Amerika Birleşik Devletleri'nin çok büyük sayıdaki genç göçmen nedeniyle özel bir durumu vardı). Bu model, ilk ortaya çıktığı Kuzeybatı Avrupa'dan güneye ve doğuya yayılma eğilimine girmişti.Ancak, istatistik anlamında, yeni doğan bir bebeğin yaşam beklentisi konusundaki şansıyla ilgili Avrupa ülkelerindeki farklı rakamlar, hâlâ gidilecek çok uzun bir yol olduğunu gösteriyordu. 1914 yılında doğan bir İngiliz bebeğin ileri yaşa ulaşma şansı (Hindistan veya Afrika'da doğanlardan hiç söz etmeden) örneğin bir Romanyalı bebekten çok daha fazlaydı. Bu, yüzyıl öncesinde çok daha az geçerliğe sahip olurdu ve dünyanın değişik bölgelerinde insan hayatı açısından eskisinden çok daha büyük farklar oluşmasının nedenlerinden biriydi. Daha eski çağlarda insanlar her yerde aynı zorluklar ve açlıkla karşılaşmayı beklerdi. Malthus'un öngörüsüne ne olmuştu?

ÖLDÜRME VE KORUMA

Paradoksal olarak, Avrupa ve Kuzey Amerika aynı zamanda insanların birbirlerini öldürmek için çok daha etkili yollar üretmeye başladıkları bölgelerdi. Barutun yanı sıra pamuk barutu, lidit, kordit ve TNT gibi yüksek infilak maddeleri de kullanıma giriyordu. Kundaktan doldurulan silahlar, namludan doldurulanların yerini alıyor, kaval toplar yerlerini yivli namlulara bırakarak daha hızlı, daha hassas ve daha uzağa ateş olanağı sağlanıyordu. Seri ateşli tüfekler piyadenin ateş gücünü çok büyük ölçüde artırıyor ve makineli tüfekler de bu konuda onları çok geride bırakıyordu. Donanma gemileri ve topları muazzam büyüklüklere ulaştığı gibi, 1914'e gelindiğinde denizaltılar, mayınlar ve torpiller ortaya çıkmış bulunuyordu. Buna rağmen savaş Avrupa'nın nüfus tarihi üzerinde neredeyse hiçbir etki yapmamış gibidir (bu hikâye Asya'da farklı olabilir). Avrupa'da 1914 öncesinde yapılan ve güvenilir kaynakları olan her savaşta, düşman tarafından öldürülen asker sayısı, hastalıktan ölenlerin sayısından daha azdır.

Tıbbi gelişmeler ve kamu sağlığı

Her ne kadar savaşlar nüfus artışını önlememişse de, yüzyılın büyük bölümünde, birçok ülkede hastalıkların böyle bir etkisi olmaktaydı. Bununla birlikte, bilim ve teknoloji hayatı yok etmek için buldukları yollardan daha hızlı bir şekilde hayat kurtarmanın yollarını bularak bu gidişatı değiştirecekti. 19. yüzyılda, henüz çok belirgin olmasa da, bilimsel bilginin bilinçli uygulamasıyla hastalıklar karşısında gerçek zaferlerin elde edildiği bir dönem başlamış oldu. Bu süreç, gerçekten de çok daha erken bir tarihte, –nasıl olduğunu bilmemelerine rağmen– gemilerin ve denizcilerin bir şekilde hastalıkları beraberlerinde taşıdıkları görüldüğünde deneysel olarak kavranmaya başlanmış, limanlardaki karantina düzenlemeleri iyileştirilmişti. Bunu, vebanın Batı Avrupa'dan silinmesi izledi. 18. yüzyıl gibi geç bir tarihte, Marsilya ve Messina'da çıkan endişe verici salgınlar (İngiltere'nin son kötü salgına uğradığı) 1660'lardaki gibi yayılmadı. 19. yüzyılın başında Karadeniz ve Yakındoğu'dan ithal edilen tahıl, veba ile birlikte geldi ve Kuzey Afrika ile Balkanlar'ın hâlâ Türklerin yönetimi altındaki bölgelerinde etkili oldu ama Avrupa'da daha fazla ilerlemedi. 1910 yılında Glaskow'da çıkan bir salgında sadece 15 tanesi ölümle sonuçlanan 34 vaka görüldü.

Diğer yandan, bu dönemde başka hastalıklar hâlâ felaketlere neden oluyordu. Tifüs, çiçek, dizanteri ve kolera salgınları ardı ardına patlıyor ve birçok yıla yayılıyordu. Hatta, hızla büyüyen yeni kentlerde ve kasabalarda bir dönem durum daha da kötüleşmiş olabilir. Muhtemeldir ki, 1846 yılındaki korkunç İrlanda açlığı gibi yerel açlık felaketlerinde hastalıklardan ölenlerin sayısı açlıktan ölenlerden az olmamıştır. 1900'e gelindiğinde çoğu Batı Avrupa ülkesinde bu hastalıklarla başa çıkılmak üzere

yol kat edilmekteydi. Ne var ki, küçük çocukları öldüren kızıl, tifo veya difteri gibi hastalıklar hâlâ yaygındı.

Uzun bir süre boyunca enfeksiyon hastalıklarında doktorlar iyi bir bakımdan fazlasını yapamıyorlardı ama 18. yüzyılda aşılamanın bazı tehlikelere karşı bağışıklık sağladığının kavranmasıyla birlikte önleyici tıp ileriye doğru büyük bir adım atmış oldu. Ancak, önleyici faaliyetler aynı zamanda hastalıkların geliştiği yerlere ve koşullara karşı da yönelmişti ve bu kent hayatını daha sağlıklı hale getirmek için 19. yüzyılda Avrupa çapındaki devasa bir gayret aracılığıyla yürütülüyordu. Ölüm oranları üzerindeki büyük etkileri keşfedilince, temiz su kaynaklarının temini, kanalizasyon atıklarının toplanması, sokakların düzgün bir şekilde temizlenmesi için muazzam bir çaba gösterildi. 1914'e gelindiğinde kentler, merkezlerini dolduran insanların üst üste yaşadığı sefalet yuvaları ve gecekondulara ışık ve hava götürebilmek için büyük uğraş veriyorlardı (gecekondu anlamına gelen *slum* 19. yüzyılda icat edilmiş bir kelimeydi). Binaların en azından belli tolerans sınırları içinde aydınlatılması, kalabalıktan kurtulması ve temiz tutulması için düzenlemeler getirmeye başladılar. Doğu Avrupa ve Balkanlar'ın sefil kırsal hayatıyla karşılaştırıldığı zaman, eskiden kalabalık içinde yaşayan insanlarda yaygın bazı hastalıkların azalması ve insan hayatının uzamasına bakılınca, Avrupa ve Amerika kentleri 1914 yılında çok daha sağlıklıydı. Örneğin, İngiliz sanayi kentlerinin pisliği ve kalabalığıyla ilgili 19. yüzyıl başlarına ait korkunç anlatımlar, yukarıda değinilen değişimler gerçek bir etki yaratmaya başlamadan önce yazılmıştı.

Değişimin büyük kısmı kanunla getirilmişti fakat bir kısmı sadece artan zenginlik ve ilerleyen teknolojinin yan ürünlerinin bir getirisiydi. Daha ucuz kaliteli inşaat malzemeleri; –tuğla bunun tipik örneğidir– fare, pire ve bit için yuva olan eski kereste, alçı ve saman evlerin yerine daha iyilerinin yapılmasını mümkün kıldı. Demir döküm borular akan su teminini ve daha iyi kanalizasyonların yapılmasını kolaylaştırıldı. Ucuz ulaşım –trenler ve tramvaylar– insanların işlerinden daha uzakta yaşamalarına olanak sağlayarak kent merkezlerinin aşırı kalabalıklaşma eğilimini azalttı. Bu türden çok sayıda değişiklik kamu sağlığı üzerinde dolaylı ama önemli bir etki yarattı. Hastaneler de değişti, 18. yüzyılda olduğu gibi, ölmekte olan ve terk edilmiş insanların atıldığı yerler olmaktan çıktı. Herkesten çok katkısı olan bir İngilizin, Florance Nightingale'in sayesinde yeni bir meslek oluştu: hemşirelik. Bu yeni meslek dalı gelişmeden hastanelerin kadroları oluşturulamazdı.

Bütün bunlara rağmen, tıp biliminin hastalık ve yaralanmaları iyileştirme şansının artması oldukça yavaştı. Önemli bir katkı bir Fransız olan Louis Pasteur tarafından yapıldı. Kuduzla ilgili bir aşı geliştirdi, bira ve şarap hastalıkları konusunda önemli araştırmalar yaptı, ipekböceklerinde enfeksiyon oluşturan bir basili etkisizleştirmenin yolunu bularak Fransız ipek sanayisini yok olmaktan kurtardı. Sığır ve tavuk hastalıklarına karşı aşılama yöntemleri geliştirdi ve her şeyden önemlisi, has-

talıkların yayılması için mikrop teorisini yerleştirdi. Tıbbı en çok etkileyen çalışması enfeksiyonlarla ilgili çalışmalarıydı. Pasteur ameliyatlarda antiseptik kullanımını başlatan İngiliz Lister'in çalışmalarını mümkün kıldı ki, bu ameliyatlarda açık yaralarda enfeksiyon oluşmasının karbolik asit kullanımıyla önlenebileceğinin bulunmasıyla gerçekleşti. Bu uygulama, ameliyat sırasındaki ölüm oranlarında muazzam bir azalma sağladı ve enfeksiyonları azaltmak üzere kullanılan başka antiseptikler bulundu. Anastezikler ameliyatlarda başka bir büyük adım oldu. Sadece insanların çok eski düşmanı olan acıya karşı mücadelenin kazanılmasını sağlamakla kalmadı, daha birkaç yıl öncesine kadar mümkün olmayan uzatılmış ve karmaşık ameliyatları da mümkün kıldı. 1900 yılına yaklaşılırken kimya, tıbba yeni ilaçlar sağlamaya başladı. Yeni ilaçlar hastalıkların seçici tedavisini mümkün kıldı, bunlarla belli hedeflere "nişan alınabiliyordu." Diğer ilaçlar da semptomları kontrol etmek üzere icat edildi. Asprin ve insanların acılarını hafifleten birkaç buluş olmasaydı, dünyanın nasıl olacağını hayal etmek kolay değildir.

1914'e gelindiğinde bu tür gelişmeler ileri ülkelerde hayat ve ölüm olasılıklarını büyük ölçüde değiştirmişti. Hem kadınların hem de erkeklerin, yüz yıl öncesine göre, ameliyat yarası veya çocukluk hastalıklarından kaynaklanan enfeksiyonlar nedeniyle ölme olasılıkları çok azalmıştı. İnsanların hayat beklentisi uzuyor ve ağrılardan kaçınma şansları artıyordu. Öte yandan yeni sorunlarla da karşılaşıyorlardı: daha uzun yaşam, ileri yaşlarda özel tehlikelerle karşılaşmak ve çaresiz kalmak anlamına gelmekteydi. Ama olup bitenlerin gerçek bir ilerleme olmadığını savunmak çok zordu. Bu, azınlığın yararlandığı ve nispeten zengin toplumların karşılayabildiği bir ilerlemeyse de yeni yöntemler dünya çapında yayıldı. Tıbbi bilgi saklanamazdı. Avrupalılar tekniklerini gittikleri yerlere götürdüler. 1914 yılında bu teknikler Afrika ve Asya'da uygulanıyordu. Ne var ki bunlar, henüz Avrupa'dakine benzer şekilde, nüfus üzerindeki dramatik etkilerini henüz göstermemişlerdi.

Hamileliğin önlenmesi

1914 yılına gelindiğinde bilim, paradoksal bir şekilde, hamileliğin önlenmesi için yeni yöntemler bularak nüfus artışını frenlemeye de başlamıştı. Bunun etkisi, ilk başta zengin sınıfların daha az çocuk sahibi olmaları şeklinde bir eğilimle kendisini gösterdi. Bu, 1914 yılında gözlenebilir hale gelen, en gelişmiş ve zengin ülkelerde nüfus piramidinin tabanındaki daralmanın –kısmi de olsa– izahıdır. Orta ve ileri yaşlardaki nüfusa oranla daha az genç insanın varlığı, daha uzun hayatın etkisi, nüfus yapılarının şişkin sütunlara benzemesine yol açtı. Doğum oranları azaldıkça nüfus azalmadı çünkü insanlar daha uzun yaşıyordu. Fakat nüfusun ortalama yaşı yükseldi. Fransızlar bunu hissetmiş ve muhtemelen en fazla endişe duyanlar arasında yer almıştı çünkü Fransız ulusunun inişe geçtiğini ve kısa süre sonra ülkelerini savunmaya yeterli insan bulamayacaklarını düşünmüşlerdi. Fakat doğum oranları diğer zengin ülkelerde de

düşüyordu ve bunların çoğu birkaç yıl önce hızlı nüfus artışına sahne olan ülkelerdi. Belki de artan zenginliğin önce nüfus artışına yol açması, daha sonra da doğum oranının düşmesiyle birlikte artış oranının azalması bir demografik kanundur. Bu konuda emin olamayız çünkü nüfus artış örgülerini ve nüfus tarihini etkileyen başka faktörler vardır ve bunların en önemlileri din, sosyal âdetler ve ekonomik gereksinimlerdir; bu konuda dogmatik olmak aptallıktır. 1914 yılına gelindiğinde açıkça ortaya çıkan gelişme iyi eğitimli ve daha varlıklı kişilerin fakirlere göre daha küçük ailelere sahip olmalarıydı. Bunun nedeni, evliliği bilinçli olarak geciktirmeleri ve evli çiftler olarak geçirdikleri sürede annenin doğurgan olduğu yılların azalması olabileceği gibi; evlilik boyunca sahip olacakları çocuk sayısını şu veya bu yöntemle sınırlayacak kadar tedbirli davranmaları da olabilirdi.

İNSANLIĞI BESLEMEK

Bilim insan sayısının artmasının birkaç nedeninden biriydi ama tek neden değildi. Temel izahat dünyanın zenginleşmesiydi. Böyle bir sıçramanın olması için daha çok gıda maddesinin bulunması gerekmekteydi. 1914 yılında daha önce hiç olmadığı kadar gıda bulunabiliyordu. Bir önceki yüzyılda dünyanın gıda üretiminde muazzam bir artış olmuştu ve artış hızı daha önceki yüzyılların kat kat üzerine çıkmıştı. Bu anlamda nüfus artışına benzemekteydi, fakat tam da nüfusun dünyanın her yanında aynı hızla ya da ılımlı ve düzenli bir şekilde artmaması gibi, gıda üretimi ve tüketimi de dengesiz bir gelişme gösterdi.

Zaman geçtikçe Afrika ve Asya'da kesinlikle daha çok gıda üretilmekteydi ama 1914'e gelindiğinde herkesin daha çok yiyecek bulduğu söylenemezdi. Hintli veya Çinli köylünün geleneksel beslenmesi yüzyıllar boyunca çok değişmiş olamazdı; sadece bu ülkelerde birazcık daha fazlası bulunabiliyordu fakat bunu paylaşacak ağız sayısı çok daha artmıştı. Bununla birlikte, 1914 öncesindeki yüz yıl boyunca insanoğlunun refahındaki en büyük artış gıda üretimindeki artıştı. Bu tür değişiklikleri ölçmek için eskisinden daha iyi istatistikler bulunmaktaydı. Tarım üretimi daha önce hiç görülmedik ve dramatik bir oranda artış gösterdi. Bunun büyük bölümü yeni tarıma açılan ülkelerde –Arjantin, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri– meydana geldi ve burada yerel ihtiyaçların çok üzerindeki muazzam fazlalar ihracat için yetiştirilmekteydi. Ancak verimlilik artışı da meydana gelmişti. 1800 yılında ABD'de 100 buşel (yaklaşık 3 ton) buğday üretmek için 373 saat çalışmak gerekirken, yüz yıl sonra aynı iş için sadece 108 saat gerekiyordu. Avrupa'dan örnekleme yapılırsa, diğer hesaplamalar 1840 ile 1900 arasında toprak verimliliğinin Almanya'da %190, İsviçre'de %90 ve İtalya'da %50 arttığını göstermekteydi. Yerel olarak hangisi ekilebilir olursa olsun, insanların her zaman beslendikleri temel kaynak tahıldı. Tahıl üretimi gıda te-

mininde temel unsurdu. Örneğin, Almanya 1851 ile 1913 arasında üretimini üç kat, Macaristan ise beş kat artırmıştı.

Mümkün olan bu muazzam kalori artışına et üreticileri de katkıda bulundu. 19. yüzyılda bu tüketimi sağlamak üzere Avrupa'daki sığır sürülerinde sürekli bir artış meydana geldi, koyun ile domuz artışı da buna paralel bir gelişme gösterdi. Bununla birlikte hayvancılıkta en büyük gelişme denizaşırı ülkelerde, Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da meydana geldi. Et, yüzyıllar boyunca bir lüks madde olmuştu ama 19. yüzyılda çok daha kolay bulunur hale geldi ve bu sadece yerel kasabın çengelinde değil, hazır biçimlerde, konserve veya özü çıkarılmış şekilde de bulunmaya başlandı.

Hızla üretimi artan şey sadece geleneksel gıdalar değildi; bazı ülkelerde birçok yeni gıda maddesi tüketilmeye başlanırken, bir zamanlar lüks sayılan diğerleri sıradan görülmeye başlandı. 18. yüzyılda bile varlıklı Avrupalılar tatlandırıcı olarak bal yerine şeker kullanmaya başlamıştı ama o günlerde şeker bir koloni ürünü olarak nispeten pahalıydı. 19. yüzyılda çok daha fazla şeker Avrupa'ya ithal edilirken burada da pancardan muazzam miktarlarda şeker üretilmeye başlandı. Bu tüketimde muazzam bir artışla sonuçlandı. Fiyatlar şekerin günlük bir ürün olarak elde edilebileceği seviyeye indi ki, bu Avrupalıların beslenmesinde dikkate değer bir değişimdi. Çay ve kahve de oldukça sıradanlaştı. Bunların yanında, teknik ilerlemeler sayesinde daha büyük miktarlarda temin edilebilen egzotik meyvelere de değinmek gerekir.

Tarımda değişim

Zengin ülkelerde yaşayanların yediği şeylerin hem kalite hem de miktar olarak artmasının tek bir açıklaması bulunmamaktadır. Bu, birkaç sürecin sonucuydu. Bunlardan birinin köklerinin 1800 öncesine uzanan tarımsal "iyileştirmeler" olduğu belirtilmelidir ama bunu zaman olarak çok net bir şekilde belirlemeye çalışmak anlamlı değildir. İngiltere'de 1690-1700 yıllarında bir tarım devriminin başladığı söylenebilir, bu Amerika Birleşik Devletleri'nde doksan yıl ve Almanya'da bundan da birkaç yıl sonra başlamış olup, Rusya'da gerçekte ancak 1860 sonrasında gündeme gelmiştir. Her ne kadar 19. yüzyılda Avrupa'da doğuya doğru yayılmaya başlamışsa da, bundan bir yüzyıl öncesinde bile Avrupalı toprak sahipleri bunun ipuçlarını bulmak, hayvan ve makine satın almak için İngiltere'ye gelmeyi âdet edinmişlerdi. Kendi malikânelerine dönüp de gördüklerini uygulamaya koyduklarında, bunu her zaman kolaylıkla gerçekleştiremeyeceklerini görmüşlerdir. 19. yüzyılda en iyi çiftliklerdeki üretim 1800 öncesinde dahi artmaya başlamıştı fakat, Almanya ve Fransa hâlâ yüzyıllar öncesinden gelen görüntülerini muhafaza ediyordu. O halde, bir bütün olarak bakıldığında, en iyisi tarihler hakkında dogmatik olmamak ve büyük değişimin sonunda ne kadar parçalı ve dengesiz olduğunu görmektir.

Batı Tarımında Bazı Yeni Uygulamalar

17. yüzyıl	Avrupa'ya patates getiriliyor. Norfolk ürün rotasyonu İngiltere'de yaygınlaşıyor.
y. 1701	Jethro Tull tohum makinesi ve atla çekilen çapa makinesini geliştiriyor.
1747	Prusya'da şeker pancarından ilk kez şeker elde ediliyor.
1762	Fransa'nın Lyon kentinde veteriner okulu kuruluyor.
1785	İngiltere'de dökme demirden pulluğun patenti alınıyor.
1793	Eli Whitney pamuk çırçırını icat ediyor.
1800	Güç tahrikli harman makineleri İngiltere'de geliştiriliyor.
1820'ler	Gübre olarak ilk Latin Amerika nitratı Avrupa'ya ithal ediliyor.
1830	Biçme makineleri İskoçya ve ABD'de geliştiriliyor.
1850-1890'lar	Ulaştırma ve soğukta muhafaza teknolojilerinde önemli gelişmeler meydana geliyor.
1892	ABD'de petrol makinesi tahrikli ilk traktör yapılıyor.
1938	ABD'de ilk hareketli tahıl kombine biçerdöver hasat makinesi kullanılıyor.

Yukarıda söz edilen gelişmelere rağmen bu değişime katkı yapanların bazıları çoğu halde kolaylıkla göze çarpmaktaydı çünkü bunlar oldukça kısa bir sürede meydana gelmişti. Fransızların "feodalizm" dediği şey (fakat daha genel bir şekilde topraktan serbestçe yararlanılmasını zorlaştıran bir dizi geleneksel uygulamalar ve haklar) 1789'da hukuki olarak kaldırılmıştı. Benzer bir değişimin Prusya'nın doğusundaki kıta Avrupası'na yayılması yarım yüzyıl aldı. 1861 yılında Rus hükümeti nihayet serfliği kaldırmaya karar verdiği zaman, ortaçağ malikânesiyle başlayan Avrupa kırsal tarihinin bir dönemi sona ermiş oldu. Bu tarihten itibaren Avrupa'nın her tarafında tarım işçileri ya ücret karşılığında, ya da kendi topraklarında çalıştı ve kendi çıkarını kollamanın tüm itici gücü çiftçilikte geçerli hale geldi. Bu, yatırımları, yeni yöntemleri ve küçük geleneksel toprak parçalarının büyük birimlerde toplanmasını teşvik etti.

Dünya gıda arzındaki devrimci artışın bir başka nedeni denizaşırı ülkelerde yeni toprakların tarıma açılmasını sağlayan teknolojilerdi. Bu, sadece dünyanın tarıma uygun alanlarının yüzölçümü olarak aniden hızla artmasından kaynaklanmıyordu (her ne kadar bu doğruysa da). 19. yüzyılda, Kuzey Amerika ovalarının, Güney Amerika devletlerindeki bozkırların ve Avustralya'nın ılıman bölgelerinin daha önce hiç olmadığı şekilde kullanılabilmesi mümkün oldu. Çiftçiler buralara geldi, çünkü hem yerleşim hem de insanların hayatlarını kazanmaları, ulaştırma alanındaki devrimci değişimlerle mümkün oldu. Buharlı trenler ve gemiler 1860'lardan itibaren büyük

ölçüde hizmete girdikçe ulaştırma maliyetleri düşmeye başladı. Bu alanlardan gelen gıda maddeleri ucuzladı. Bunlara talep arttıkça daha fazla insan bakir toprakların kullanılmamış rezervlerini kullanmak üzere harekete geçti. Rusya ve Polonya'da, tahıllı Orta Avrupa kentlerine taşıyabilecek demiryolları inşa edilince ve Karadeniz limanları daha fazla tahıllı buharlı gemilerle ihraç etmeye başlayınca, aynı şey daha az çarpıcı bir şekilde Doğu Avrupa'da meydana geldi ve bunun tahıl üreten bölgeler üzerinde çarpıcı bir etkisi oldu. Gıda sanayinin (örneğin konservecilik ve buz soğutmalı gemilerin icadıyla birlikte) uzak ülkelerdeki etkisi daha da büyüyerek hayvancılığı her zamankinden daha kârlı hale getirdi.

Bu yeni durum bazı Avrupalı çiftçiler için bir felaket anlamına geliyordu. Ucuz ithalatla rekabet edemiyorlardı ve 19. yüzyılın son çeyreğinde bu her yerde görülüyordu. Bazı ülkelerde tarım yapılan alanda büyük düşme olurken, diğerlerinde üreticiler uzmanlaşmış çiftçiliğe geçtiler. Mandıracılık büyük bir dönüşüm geçirdi ki bu özellikle Danimarka'da çok belirgindi (bu ülke domuz ürünlerinde de büyük gelişme gösterdi). Pazara yönelik bahçecilik ve özelleşmiş meyve üreticiliği başka yerlerdeki çiftçilere tahıl felaketinden kaçış yolları temin etti. Bununla birlikte, Batı Avrupa'nın tüm bölgelerinde, 19. yüzyılın sonlarındaki bunalım yıllarının atlatılması zorlu adaptasyonlar gerektirdi. Tarımla geçinenlerin sayısında bir azalma başladı.

Ekolojik değişim

Tarım devrimi çoğu zaman insan hayatının çok ötesine uzanan biyolojik sonuçlara yol açtı. Bitkiler taşınarak dünyanın başka iklimlerine uyum gösterecek hale getirildiler, insanlık bir kez daha doğal seleksiyona müdahale ediyordu ve bu tabii ki yeni bir şey değildi. Avrupa'ya ipek veya Güney Afrika'ya tatlı patates getirilmesi daha eski örneklerdi. Fakat şimdi daha büyük nüfuslar ve yeni sanayi işlemleri bu tür değişimleri çok daha büyük ölçekte zorluyordu. Ağaçlar Güney Amerika'dan getirildikten sonra Malaya'da (şimdiki Malezya) kauçuk plantasyonları ortaya çıktı, Seylan ve Doğu Afrika'da büyük ölçekli çay yetiştiriciliği başladı, asmalar Avrupa'dan Kaliforniya ve Güney Amerika'ya götürüldü. Hayvanlar da göçe katıldı. İspanyollar çok daha öncesinde atı Yeni Dünya'ya götürmüşlerdi. 19. yüzyılda ise ılıman olmayan iklimlere uygun sığır türlerinin geliştirilmesi için büyük gayret gösterildi. Bu çaba Amerika ve Güney Afrika'da muazzam sürülerin oluşturulmasına yardımcı olurken, Avustralya'da Merinos koyunculuğu büyük bir gelişim gösterdi. Ama bu nakillerin hepsi olumlu sonuç doğurmadı. 1850 yıllarında Avustralya'ya getirilen dört çift tavşan kısa sürede çoğalarak büyük bir felakete neden oldu. Yerli hayvan türleri, et ve diğer ürünler için yetiştirilen hayvanların yarattığı tahribattan büyük zarar gördü. İnsanlar, ayrımsız katliamın ekolojik tehlikesini anlama konusunda geç kaldılar. Bazı şok edici sonuçlar ortaya çıktı. 19. yüzyılda demiryolu inşaat ekiplerini beslemek için

Amerikan bizonunun toptan yok edilmesi veya Antarktika ile güney okyanuslarının fok ve balina nüfuslarındaki korkunç yıkım bunlara örnek verilebilir.

Tarım, doğal kaynakların işletilmesindeki büyük devrimin sadece bir kısmıydı ama bu en temel kısımdı. 20. yüzyılın başlarında insanların çoğu geçimlerini doğrudan toprakta çalışarak sağlıyorlardı. Bununla birlikte, Avrupa ülkelerinde yaşayan bazıları için başka bir değişim mümkündü ki, bu sanayi üretimine dayanan bir iktisadi hayata geçmekti. Muhtemeldir ki, bu bizzat tarımın keşfinden, hatta ateşin bulunmasından beri meydana gelen en büyük değişiklikti. Fakat bunun gerçekleşmesi ancak eskisinden daha fazla yiyecek şey üretilmesi sayesinde mümkün olmuştu. Bunu sağlayan tarım, çok uzun bir süre boyunca üretimi ancak marjinal olarak artırma kapasitesiyle insanlığın gelişimini sınırlayan eski tarımdan çok farklıydı. İnsanlığın en eski faaliyetlerinden biri olan gıda üretimi tarihin hızlanması önünde bir engel olmaktan çıkmış, tam tersine onun itici güçlerinden biri olmuştu.

SANAYİNİN YENİ YÜZÜ

Günümüzde hâlâ aşina olduğumuz eski (bu, 19. yüzyıldan kalmadır) bir deyim "sanayi devrimi"dir. Bu terim, etrafında olup biten büyük sosyal değişimleri isimlendirmek isteyen bir Fransız tarafından ortaya atılmıştır. Bununla kastettiği şey toplumun dönüşümü, mamul malların daha büyük miktarlarda ve eskisinden çok daha büyük ölçeklerde üretimidir. Bu, üretimi yapacak çok sayıda işçinin bir araya toplanmasına ve güç kullanan makinelere dayanıyordu. Sanayi kelimesi, bu tarihten beri, tamamen olmasa bile genellikle büyük ölçekli imalat anlamına gelmektedir.

1914 yılında gerçek anlamıyla "sanayileşmiş" (bu da 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir kelimeydi) olarak nitelenebilecek ülke sayısı fazla değildi. Bunlar arasında en aşikâr olanlar İngiltere (1901 yılında işgücünün %10'dan daha azı hâlâ tarımla uğraşıyordu), Amerika Birleşik Devletleri (en büyük üretimi yapıyordu) ve Almanya idi. Daha küçük ülkeler arasında Belçika çok belirgin bir şekilde öne çıkarken, birkaç Avrupa ülkesi çoğu halde belli bölgelerinde yoğunlaşmış ve uzmanlaşmış olmakla birlikte, nispeten büyük sanayi sektörlerine sahipti ki Fransa, İtalya, hızla büyüyen Rusya ve İsveç bunlara örnek gösterilebilir. Örneğin İspanya'nın, başka yerlerde çok az fabrikası olsa da Katalonya'da dokuma fabrikaları ve Asturias ile Biscay bölgelerinde madencilik ve çelik imalatıyla uğraşan kasabaları bulunmaktaydı.

İnsanlar sanayinin gelmesiyle hayatlarının tümüyle değişebileceğini görmekte gecikmediler. Sürecin erken aşamalarında, bu değişim bazen çok sert bir şekilde meydana geldi. Küçük piyasalar için evlerinde çalışan zanaatçılar çoğu zaman işlerini yitirdiler. Dokuma imalatının fabrika üretimi bazında yeniden örgütlendiği

yerlerde, evlerinden çalışan dokumacılar ve örmeciler, makineler ve daha büyük pazarların mümkün kıldığı daha ucuz mallarla rekabet edemediler ve pes ederek – eğer bulabilirlerse– bir fabrikada işe girdiler. Burada bir başka değişim vardı: Çoğu insanın imalatta veya onun etrafında gelişen işlerde ücretli olarak para aldığı bir toplum ortaya çıkmaktaydı. Bunu her zaman sürdüremiyorlardı çünkü etrafta ucuz emek boldu. Daima bir işsizler havuzu olduğu için ücretler düşük, kârlar yüksek tutulabiliyordu.

Kentleşme

Bir başka yenilik de kent hayatının değişmesiydi. Yıllar geçtikçe birçok ülkede çok daha fazla insan ve toplam nüfusun çok daha büyük bir oranı kentlerde yaşamaya başladı. Tanımlardaki farklılıklar nedeniyle ülkeleri doğrudan karşılaştırmak kolay değildir ama 1801 yılında tüm İngilizlerin kabaca %16'sı kentlerde yaşarken, doksan yıl sonra bu oranın %53'e çıktığına değinmek bir fikir verebilir. Sanayileşen bölgelerin tümünde kentler, kasabalar sayı ve büyüklük olarak artış gösterdi. 1800 ile 1910 arasında Berlin yaklaşık on kat büyüyerek nüfusu 2 milyonun üzerine çıkarken Viyana yaklaşık sekiz kat artıp kabaca aynı büyüklüğe ve Londra da yaklaşık yedi kat artışla muazzam bir rakam olan 7,2 milyona ulaştı. Genişleme, bir süre sonra, eski komşu yerleşimlerin birbirine karışmasına yol açtı ve birisinin nerde başlayıp diğerinin nerede bittiğini görmek olanaksız hale geldi. Bu durum, yaklaşık yarım yüzyılda manzaraları değişen yerlerde meydana geldi ki, İngiliz "Black Country" veya Yorkshire'ın West Riding yerleşimi, ya da Almanya'nın Ruhr bölgesi bunlara örnek gösterilebilir. Uluslararası ticaret gelişip zenginleştikçe eski limanlar olan Hamburg, Marsilya veya Liverpool da hızla büyüdü.

19. yüzyılın ilk yarısında hükümetler; bireysel mucitler, imalatçılar, inşaatçılar ve işadamları tarafından alınan bireysel kararların neticesi olarak planlanmadan gelişen bir sürece çok fazla müdahale etmemeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Ortaya çoğu halde çirkin sonuçlar çıktı. Birkaç on yıl öncesinde küçük kırsal kasabalar olan Manchester gibi yerler hiçbir kamu kaynağı olmadan muazzam bir büyüme gösterdi. Burada doğan bir erkek çocuk, 1850'lerde bile yaklaşık 25 yıllık bir ortalama ömre sahipti. İnşaatçılar tek kanalizasyonu ortasındaki pis kokulu bir hendek olan sokaklara açılan ve sırt sırta yapışık kulübeler inşa ettiler. Bu sokaklar sadece kaplanmakla kalmıyor, aynı zamanda aydınlatma ve temizlikten de yoksun bulunuyordu. Avrupa kentlerinde, her odasında 10 ya da 12 kişinin barındığı büyük apartman blokları görülebiliyordu.

Sağlık ve hijyen gereksinimleri konusunda uyanış çok yavaş gelişti, bunun tek nedeni bilgi ve kaynak eksikliği de değildi. Ayrıca yönetim işlerini ve kamuoyunu etkileyenler, ekonomik hayatı kendi başına bırakarak insanların nasıl yaşadığını düzenlemeyi piyasaya bırakmanın herkesin refahını artırmanın tek yolu olduğu ko-

nusunda anlaşmış gibiydi. Bu, 18. yüzyılın "*laissez-faire*"[1] fikirlerinin en büyük etkiye sahip olduğu dönemdi. Birmingham'da Joseph Chamberlain (daha sonra emperyalist bir yayılmacı olarak öne çıkacaktı) ve Viyana'da Karl Leuger (sahip olduğu desteğin çoğunu antisemitizmine borçluydu) gibi reformcu belediye başkanlarının, kamu yetkililerini (kendi durumlarında yerel yönetimleri) su ve ulaştırma işlerinin sahibi ve işletmecisi olmaya yönlendirmeleri ancak 19. yüzyılın ikinci yarısına ait gelişmelerdir.

"*Laissez-faire*" çalışma hayatını da her zamanki zor koşullara terk etmekteydi. Fabrikalarda çalışma saatleri uzun, disiplin sıkı ve ücretler düşüktü. Mümkün olduğu takdirde kadınlar ve çocuklar çalıştırılıyordu, çünkü bunlar erkeklerden daha ucuza çalışıyorlardı. İşverenler durumun bu şekilde sürmesi için kanun görevlilerini yardıma çağırıyorlar, örneğin işçilerin haklarını savunmak üzere sendika kurmalarını yasaklıyor veya kamu yöneticilerini grevlerin sosyal düzen için yıkıcı ve tehdit oluşturan bir şey olduğuna ikna ediyorlardı.

Sanayileşmenin ilk döneminin bazı unsurlarına ait korkunç koşullar –ki bunların sanayileşmekte olan bütün ülkelerde birbiri ardına tekrarlandığı görüldü– bazı kişilerin, bu başlangıç sürecinin büyük kazanç sağlayan küçük azınlık dışında herkes için kötü bir şey olduğunu düşünmelerine yol açtı. Ancak kentlerdeki fabrika işçilerinin ilk nesli son derece yoksul köylerden geliyordu. İş buldukları takdirde, ücretleri onlara bir çiftlik işçisinden daha iyi bir yaşam olanağı sunmaktaydı. Çocuk ve kadın emeği bugün Asya, Afrika ve Güney Amerika'nın büyük bölümlerinde görüldüğü gibi, kırlarda zaten alışılagelmiş bir şeydi. Ayrıca uzun dönemde, sanayileşmiş ülkelerin refahı, yurttaşlarına mutlaka bazı yararlar sağlamış olmalıydı, çünkü daha uzun yaşıyorlardı ve sayıları artıyordu. Bununla birlikte birisinin bir başka bağlamda söylemiş olduğu gibi: "Uzun vadede hepimiz ölüyüz."[2]

Sosyalizm

Bazı kişiler, sanayileşme sürecinde olup bitenlerin daha önce benzeri yaşanmamış şeyler olduğunu görecek kadar ileri görüşe sahiplerdi. Bunun anlaşılması için yeni fikirlere ve bazı sonuçlarının iyileştirilebilmesi için yeni eylem programlarına ihtiyaç olduğunu gördüler. Birçoklarının düşüncesine göre ikinci gereksinimin karşılanması için emekçiler doğrudan sendikalarda örgütlenmeliydi ve bunların nihai gücü grevlerle işgücünün üretimden çekilmesindeydi. Bu sayede işverenleri daha iyi ücretler veya çalışma koşulları için taviz vermeye zorlayabilirlerdi. Amerika Birleşik Devletleri ve bütün Avrupa ülkelerinde işveren ve zengin sınıflar tarafından bu tür örgütlenmelere, çoğu zaman polis ve kanunların desteğiyle uzun süre direnildi. Ancak, 1900'e gelindiğinde her sanayileşmiş ülkede yüz binlerce ve bazı ülkelerde milyonlarca işçinin,

1 Bırakınız yapsınlar. (çev.)
2 J. M. Keynes. (çev.)

üyelerinin koşullarının iyileştirilmesinde önemli başarılar elde eden sendikalar kurdukları da gerçekti.

Aynı zamanda, *laissez-faire* prensiplerine dayanan toplumun entelektüel ve politik eleştirisi çok gevşek bir şekilde "sosyalizm" etiketi altında bir araya toplanmış çeşitli doktrinlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu tür doktrinleri savunan düşünürler; bazılarının bilinçli sömürü, bazılarının da piyasanın hâkim olduğu kapitalist sistemin kaçınılmaz ve önlenemez işleyişi olarak gördükleri şeyden duydukları nefreti paylaşıyorlardı. Bazıları adaletsizlik ve eşitsizlikleri yıkmak üzere mücadelelerin gelişmesini umuyor, bazıları ise daha rahat bir şekilde tarihin önlenemez ilerleyişini bekliyordu. Bu ikinci grup tarihin kendi yanlarında olduğuna ve sonunda kapitalizmin yerine, sanayileşmiş dünyanın muazzam potansiyel zenginliğini paylaşmanın daha rasyonel ve eşitçi yollarına sahip bir sistemin geçeceğine inanıyorlardı. Bunlar arasında en büyük etkiye ve şöhrete sahip olan kişi Alman düşünürü Karl Marx idi.

Her ne kadar kendisi bundan hiç memnun olmamış gibi görünüyorsa da, "Marksizm" adı verilen ve onun yazılarından çıkarıldığı ileri sürülen şey, 1900'e gelindiğinde Avrupa sosyalizmine hâkim olmaya başlamıştı. Kesinlikle ortaya koyduğu ve takipçilerine büyük güven veren husus, tarihin karşı konulmaz bir eğilimle yaratacağı sanayi proletaryasıydı. Bu sınıfın mülk sahipleri tarafından sömürülmesi kaçınılmaz olarak kapitalizmin baskısını sona erdirecek bir sosyal devrime yol açacak ve sonunda insanoğlunun gerçekten özgür olacağı rasyonel bir toplum düzeni kurulacaktı.

Marksizm, dini inançların zayıflamaya başladığı bir çağda materyalist, "bilimsel" ve ideolojik akımlara uygun bir görüntüde olmasına rağmen, birçok insan için tam anlamıyla bir dini inanç gibi işlev görmeye başladı, onları daha önceki inançlarda olduğu türde bir disipline ve eyleme yöneltti. Marksistler aynı zamanda, politik haklar ve demokrasi mücadelesiyle özdeşleştirilen Fransız halk ihtilali geleneğine ait esin verici miti benimsediler. 1900 yılında Marksist politik partiler ve işçi sınıfı gruplarının uluslararası bir örgütü olan İkinci Enternasyonal vardı ve güvenli bir şekilde toplumun yakın bir tarihte dönüşmesini umuyordu. İlginç olan husus, delillerin bu tür bir gelişmenin aksine işaret ediyor olmasıydı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde herhangi bir büyük devlette, kısa süreli bile olsa, on yıllardır başarılı bir halk ihtilali meydana gelmemişti. Bugünden bakıldığında koşullar çok kötü görünüyor olsa da; artan refah, hükümet düzenlemeleri ve sosyal yardımların başlaması bazı ülkelerde işçilerin durumunda düzelme sağlamaya başlamıştı.

20. yüzyıl açılırken, sanayileşmenin uzun dönemli sonuçları arasında ayırt edilebilenlerden biri de buydu. 1914 yılında birkaç istisna –en başta Hindistan, Çin ve Japonya– dışında, sanayi alanındaki gelişmenin hâlâ Avrupa ve Kuzey Amerika ile sınırlı olmasına rağmen dünyanın ekonomik haritası birlikteliğe işaret ediyordu. Dünyanın bu bölgeleri, sadece yerkürenin geri kalanından daha farklı bir kadere sahip olmakla kalmıyor (ki bu durum, şu veya bu şekilde uzun süredir gerçekti), şimdi baş-

ka bir yönden de farklılaşıyordu: Maddi olarak çok daha zengindiler. Bu, barbar istilalarından beri Avrupa'daki en çarpıcı ve aynı zamanda yeryüzünün görünümünde en fazla etki yapan değişimdi.

Sanayi çağında toplum

Daha önemlisi sanayileşme, insanlık tarihinin bir dönüm noktasıydı. 150 yıl gibi bir zaman içinde köylüleri ve el işiyle çalışan zanaatçıları, makinist ve defter tutanlara dönüştürmüştü. Milyonlarca insanın, ataları gibi paylaştıkları hayatlarının tarım tarafından, ritimlerinin ise çiftçilik takvimiyle, hatta güneşin doğuşu ve batışıyla belirlendiği duygusunu sona erdirdi. Avrupa dışında, sanayileşmiş ülkelerin git gide daha fazla ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yetiştirilmesi talebinde muazzam bir artış yaratarak milyonlarca başka insanın hayatında dönüşüm yarattı. Bu durum, "temel maddeleri" yani sanayileşmiş ülkelerin talep ettiği ürünleri sağlayan ülkelerdeki insanların her zaman tamamen aleyhine değildi; fakat bu insanlar genellikle ekonomik olarak daha gelişmiş ülkelerin sakinlerinden çok daha az istifade ettiler.

Birçok açıdan, söz konusu ülkeler kendilerini dünyanın geri kalan kısmından ayıran zenginlik farklılığını gösteriyorlardı. Örneğin 1914 yılında Avrupa'nın her yerinde kamu ulaşımı yüzyıl öncesinden çok daha iyiydi, seyahat etmek daha kolay, tıbbi yardım, eğitim ve malların dağıtımını yapan dükkânlar çok daha yaygındı. Bu olgular Avrupalıların ve Avrupa kökenli olup da dünyanın diğer bölgelerinde yaşayanların, yerkürenin diğer tarafında yaşayanlardan daha fazla yiyebilmelerini sağlayan zenginlik artışının bir parçasıydı. Bunların hayat standartları birçok şekilde artış gösterdi. Bütün dünya eskisinden çok daha hızlı bir şekilde zenginleşse de, Avrupalılar ve denizaşırı kuzenleri diğerlerinden daha çok daha fazlasını elde ettiler. Böylece, bu çok büyük refah artışı dünyanın değişik bölgeleri arasındaki eşitsizliği artırdı. Bununla birlikte çok az kişi –eğer böyleleri olduysa– bu ölçüde bir değişimin geleceğini önceden görebilirdi. Bu tarihin diğer büyük altüst oluşlarına benziyordu. Etkileri bunları yaratanların rüyalarında görebilecekleri şeylerin bile çok ötesine geçti.

En açık ve kolay ölçülebilen değişim sanayi üretiminin kendisiydi. Özellikle önemli olan birkaç mal, gelişmeler hakkında daha iyi bir göstergedir. Kömür, bu dönemde imalat ve ulaştırmada ihtiyaç duyulan inorganik enerjinin çoğunu temin etmekteydi. Bunu ya (ergitmede olduğu gibi) çıkardığı ısı kullanılarak elde edilen kimyasal süreçlerle doğrudan, ya da buhar ve daha sonraları elektrik yoluyla dolaylı olarak sağlıyordu. İngiltere'de kömür üretimi 1800 ile 1910 arasında 11,2 milyon tondan 275,4 milyona yükseldi. Daha da şaşırtıcı olan Amerika Birleşik Devletleri'nin 1850 ile 1910 yılları arasında üretimini 30 milyondan 474 milyon tona çıkarmasıydı. Her türlü makine, dolayısıyla her türlü imalat ve ayrıca inşaat için de temel girdi olan demirin yaklaşık üretim miktarları ise aşağıda verilmiştir:

Dökme Demir Üretimi - Milyon Ton

	İngiltere	Almanya	Fransa	ABD
1850	2.72	.25	.56	.56
1900	8.78	.80	2.66	1.38
1914	9.8	14.84	4.66	30.98

Daha sert olması nedeniyle demirden daha üstün olan çelik, sanayi için en önemli maddeydi. Uzun süre ancak küçük miktarlarda üretilebildi, fakat yöntemlerdeki gelişmeler 19. yüzyılın sonlarında bunun çok daha ucuza üretilebilmesini mümkün kıldı. Üretimdeki gelişmeler aşağıdaki tablodan görülebilir:

Çelik Üretimi - Milyon Ton

	İngiltere	Almanya	Fransa	ABD
1890	3.60	2.89	0.77	4.30
1900	5.04	7.71	1.70	10.40
1910	6.93	16.24	4.09	26.50

Bu veriler bazı ülkelerdeki yeni zenginliklerin ölçeğini ve dolayısıyla gene zenginler ile fakirler arasında artan uçurumu göstermektedir. Aynı zamanda ülkelerin birbirleriyle ilişkilerinin de ne kadar çarpıcı şekilde değiştiğini göstermektedir. Uzun süredir lider olan İngiltere sanayi tecrübesini ilk yaşayan ülkeydi. 19. yüzyılın ortalarında, yurttaşlarının kendilerine hatırlatmaktan hoşlandıkları şekliyle, dünyanın atölyesiydi. Ne var ki, 1900'e gelindiğinde artık önde değildi: Almanya birçok açıdan onun ilerisine geçmişti. Ancak, daha o tarihte bile Birleşik Devletler'in dünya imalatındaki üstünlüğü açıkça görülmeye başlanmıştı.

Merkezi öneme sahip mallar için bu rakamlar, aynı zamanda sanayinin yapısının ne kadar karmaşık hale geldiğini de gösterir. Kömür buharlı demiryollarını mümkün kılmıştı. Demiryolları demir çiviler gerektiriyordu ve bu da daha fazla demir atölyesi kurulmasını teşvik etti. Bunlar da atölyelere at arabalarıyla taşınabilecek olandan çok daha fazlasını getirebilen demiryolları sayesinde daha uzaktan ve daha ucuza temin edilebilen madene olan talebi artırdı. Daha fazla madenciye ihtiyaç duyuldu. Onların ücretleri daha fazla giysi satın almalarını sağladı. Avrupa'da dokumaya olan talebin artması pamuk ve yün gibi lifli ürünlerin diğer kıtalarda daha fazla üretilmesini sağladı. Aynı zamanda işadamlarının fabrikalarına daha yeni makineler kurmalarına, bu da daha fazla demir gereksinim duyulmasına sebep oldu. Süreç böylece devam edip gitti.

KÜRESEL TİCARET

Sonunda bu süreç tüm dünyaya yayıldı. Avrupa'nın fabrikaları denizaşırı ülkelerden hammaddeleri –pamuk, jüt, kereste, madenler– emmeye başladı. 1850 yılına gelindiğinde İngiliz imalathanelerinde kullanılan yünün yarısından fazlası Avustralya'dan geliyordu ve 1914'e kadar Fransa da kendi ihtiyacının yarısından fazlasını Avrupa dışından alıyordu. Bazen, uzun zamandır varlığı bilinen hammaddelerin ayrı bir kullanımı olabileceği keşfediliyordu. 19. yüzyılın sonlarında kauçuk öne çıkan bir örnek olup bu ürünün kullanıldığı yerlerden binlerce mil uzaktaki yerlerin ekonomik hayatını dönüştürmüştür. Gıda ve mamul maddelerin yanı sıra bu tür mallar da dünya çapında daha fazla dolaşıma girdikçe, dünya ticaretinde büyük bir artış oldu. En büyük ticarete sahip olan ulus Büyük Britanya idi ve ithalat ile ihracatın toplam değeri 1800 yılında yıllık 55 milyon sterlinden 1913 yılında yılda 1400 milyon sterlinin üzerine çıkmıştı.

Dünya tarihinde ilk kez dünya çapında gerçek bir pazar oluşmuştu. İnsanlar bir ülke içerisinde alıp sattıkları gibi, bunu dünya çapında yapabiliyordu. 1914'e gelindiğinde, bunu bilsinler veya bilmesinler, insanoğlunun tümü doğrudan veya dolaylı olarak aynı ticaret topluluğunun parçası haline gelmişti. Chicago'daki tahılın, Buenos Aires'teki etin veya Essen'deki çeliğin fiyatı dünyanın her tarafında fiyatların değişmesine neden olabiliyordu. Dünya fiyatlarına sahip olan ilk dünya pazarı en azından ekonomik anlamda "Tek Dünya"nın varlığını gösteriyordu ve 19. yüzyılda Çin, Japonya ve Afrika'nın nihayet Avrupa ve Amerika ile ticarete tamamen açılmasıyla birlikte bunun tamamlanması mümkün oldu. Bu ticaret çok eski kredi ve değişim düzenlemelerine dayanıyordu ki, bunların en önemlisi dünyanın her yerinde Avrupa bankerleri ve tüccarları tarafından hesapları kapatılacak olan senetlerle ödeme yapılabilmesiydi. Bu sistem ortaçağda en azından ilk başta birkaç büyük ticaret merkezi arasında başlatılmış olan kredi işlemlerinin devamıydı. Tam gelişmiş şeklini aldığı zaman en başta Londra merkezli hale gelmişti ki burası 1914'te dünya ticaret ağının merkezi konumundaydı ve hiçbir başka kentte olmadığı kadar mali kurumu bir arada barındırıyordu. Sistem kâğıt üzerinde dönüyordu ve hesaplaşmalarda kullanılabilecek senetler, banknotlar ve çekler her zaman başka malların alımı için kullanılabileceği gibi, son tahlilde karşılığı altın olarak ödeniyordu. Tüm uygar uluslar paralarını altına dayandırıyordu. Bu nedenle fiyatları fazla dalgalandırmıyorlardı. Bir torba altın İngiliz lirası, yirmi dolar veya yüz marklık sikke ile dünyanın her yerine gidebilir ve ödemelerinizi yapabilirdiniz. Bu, uluslararası ticareti çok kolay hale getiriyordu. Uluslararası ticaret uluslararası "altın standardı"na dayanıyordu ve tüccarlar herhangi bir paranın birkaç hafta veya ay sonra değerinin ne olacağı konusunda tahmin yapmak zorunda kalmıyorlardı.

Farklı ülkelerin, kendi açılarından iyi olduğunu düşündükleri nedenlerle kimi za-

man sınırlarından akan ticarete müdahale ettikleri oluyordu. 1880'lerde ve 1890'larda, genel bir gerileme olduğu zaman bazı hükümetler yabancı mallar üzerine gümrük tarifeleri getirerek kendi imalatçılarını ve çiftçilerini korumaya çalıştılar. Büyük Britanya bunu reddeden yegâne büyük ülkeydi ve onu büyük bir ticaret ülkesi yaptığına ve ucuz gıda sağladığına inanılan "Serbest Ticaret" politikalarına sıkı sıkıya sarıldılar. Fakat 1890'ların gümrük tarifeleri bile, uluslararası ticaretle uğraşanlara hâlâ iş yapmak üzere geniş bir alan bırakmaktaydı.

Dünya pazarlarında dünyanın farklı bölgeleri farklı roller oynama eğilimine girdi. Avrupa, bir bütün olarak diğer kıtalardan hammadde (hem gıda hem de sanayi ihtiyaçları) ithalatçısı olup bunun karşılığında mamul mallar satıyordu. Bu anlamda, Avrupa dünya ticaretinin güç santraliydi. Bir ülkeden diğerine ve dünyanın bir bölgesinden başka bir bölgesine muazzam miktarlarda gıda, madenler, kereste ve mamul mallar çekilmesini sağlayan şey Avrupa nüfusunun büyümesi, refah artışı ve giderek oburlaşan fabrikalarıydı. 1860'lara kadar İngiltere tükettiği buğday ve etin çoğunu kendisi üretiyordu ama 1900 yılında ülkedeki buğdayın %80'i ve etin %40'ı ithal edilmekteydi. Bununla birlikte imalatçı ülkeler birbirlerinin en iyi müşterileriydi ve gerek Avrupa ülkelerinin kendi aralarında, gerekse de Avrupa ile (aynı zamanda elbette ki tarım ürünlerinin çoğunu temin eden) Birleşik Devletler arasında büyük miktarda mal değişimi yapılıyordu. 1914 yılında Avrupa dünya ithalatının %60'ını alıyor, ihracatın da %55'ini sağlıyordu.

Avrupa ayrıca dünyanın geri kalanına sermaye ihraç ediyordu ve bu genellikle borç ya da mala karşılık para değeri olarak veriliyordu. Bunlar ihtiyaç duyulan malları almak, sermayeyi ithal eden ülkede tarımsal işgücüne ödeme yapmak veya endüstriyel gelişme için kullanılıyordu. Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Amerika'nın demiryollarının büyük kısmı bu şekilde inşa edilirken Afrika'da madencilik gelişti, Asya'da çay ve kauçuk plantasyonları kuruldu. Sermaye faizi çoğu zaman oluşturulan işletmelerin kârından ödeniyordu. Zaman geçtikte bu durum rahatsızlık yaratmaya başladı. Avrupalılar, ya da Avrupa bankaları ve tüccarları Avrupa dışı ülkelerdeki işletmelerin çok fazlasına sahip görünmeye başladılar çünkü Avrupa sermayesine dayanıyorlardı. Özellikle yerel işadamları bu ülkelerde elde edilen kârlarının Avrupalılara gitmesinin mantıksız olduğunu düşünme eğilimine girdiler.

Denizaşırı yatırımlardan elde edilen gelirler bazı Avrupa ülkelerinin kazançlarında büyük bir yer tutmaya başladı. Bu durum hiçbir ülkede İngilizler için olduğundan daha önemli değildi. İngiliz ithalat ve ihracat hesaplarını dengelemek için bunlardan ve "görünmez ihracat" kalemlerinden (dış yatırımların kâr paylarının yanı sıra navlun, sigorta ve her türlü ticari komisyonlar) gelen muazzam meblağlara ihtiyaç vardı. İngilizlere yüksek hayat standardı sağlayan ithalatın ödemelerinin yapılabilmesi ancak görünmez ihracat gelirleri sayesinde mümkün olabilirdi. İngiliz hükümetlerinin, uluslararası barışı ve normal iş ortamını korumak için daima tüm diğer ülkelerden

daha fazla gayret göstermesinin bir nedeni buydu. İngilizler başkalarının namına muazzam miktarlarda mal satmaya, ithal ettiklerinin çoğunu tekrar ihraç etmeye, ticaret gemilerinin denizlerde dolaşma özgürlüğüne, ayrıca bankacı ve sigorta komisyoncularının dış dünyada hesaplı riskler almasına bağımlıydı. Bu çok karmaşık sistemin sonuçları sadece ekonomik olmanın ötesine geçmişti. Fiyatları indirmek ve yenilikler ile yatırımları teşvik etmek Avrupalıların yaratmış olduğu türdeki uygarlığı ilerletmekteydi. Birçok açıdan dünyayı daha iyi bir yer haline getirdiler. Fakat şu da doğruydu ki, herkesin işleri diğerlerine bağlı hale gelince, Amerikan tahılındaki bir üretim fazlalığı ya da Londra'da bir ticarethanenin ya da bankanın batması Valparaiso veya Rangoon'da insanları işsiz bırakabiliyordu.

Ticaretin iniş çıkışları, "ticaret döngüleri (ya da periyodik buhranlar)" adı verilen kriz ve yükselme dönemlerine Avrupa'da ilk kez 19. yüzyılın başlarında işaret edilmiş olup, bunlar zaman geçtikçe dünya çapında etki yapmaya başladı. 1870'lerde daha zengin ülkelerin çoğunu etkileyen (bazen "Büyük Bunalım" adı verilen) uzun bir gerileme dönemine girildi. Gümrük tarifeleri yoluyla "korumacılık" arayışı her zaman dünya ticaret sistemine darbe vurmaya eğilimliydi. Bununla birlikte, savaş tarafından ölümcül bir darbe yiyinceye kadar fırtınaları atlatmayı başardı.

Bu tarihten sonra dahi, birçokları, eski uluslararası ticaret sisteminin, günün birinde geri dönebileceğinin makul olarak beklendiği doğal durum olduğunu varsaymaktaydı. O kadar başarılı olmuştu ki, doğal ve hafife alınan bir durum olarak görülmeye başlanmış ve gerçekte ne kadar olağanüstü bir başarı olduğu gözden kaçmıştı.

YENİ BİR MAKİNELER ÇAĞI

19. yüzyılda makineler her yerde çok sayıda ortaya çıkmaya başladı. Her ne kadar eskilerinden daha karmaşık olsalar da, çoğunlukla daha kolay kullanılır hale gelmişlerdi. Bunlar Avrupa ve Kuzey Amerika'nın her yerinde görülüyordu. Büyük şehirlerde (otomobil, tramvay ve bisiklet), fabrikalarda (dokuma tezgâhları, torna, matkap), büro ve dükkânlarda (yazarkasalar, daktilolar) yaygınlaşmıştı. Bunlar birçok yönden hayatı değiştirdi.

İlk olarak ve en açık şekilde işgücünün değerinde büyük bir artış sağladılar. Bir işçi bunların yardımıyla çok daha hızlı üretim yapabiliyordu. Bu, çağın refahını sağlayan muazzam üretim artışına temel bir katkıydı. Bunun sonuçları kırlarda dahi görülebiliyordu. 19. yüzyılın başlamasını takiben İngiliz tarım makineleri Avrupa fuarlarında yer alıyordu ve yüzyılın ortalarına gelindiğinde makineleri çalıştırmak ve sabanları çekmek için buhar kullanılıyordu. 1880 yılında Alman çiftliklerinde 20.000 mekanik biçerdöver varken bu sayı 1907'de 300.000'e çıkmıştı. Birçok benzer rakam verilebilir. 1910 yılında petrolle çalışan traktör piyasaya çıkmıştı.

Tarımdaki gelişmelerden çok daha önemlisi imalatın daha iyi, daha ucuz ve daha yaratıcı makinelere dayanır hale gelmesiydi. Tornalar, diğer makine tezgâhları, şahmerdanlar, yüksek fırınlar, ayakkabı makineleri ve daha binlerce başka yenilik, imalat için gerekli aletleri doğrudan temin etmenin yanı sıra, imalat ile daha dolaylı bir şekilde ilgili olan birçok şekilde işgücünden tasarruf sağladılar. Örneğin, 1914 yılında elektrikli tramvaylar ve yeraltı trenleri birçok kentte milyonlarca kişiyi işe götürüyor, bundan elli yıl önce uzun süre yürüyerek kullanılacak enerjiyi tasarruf ederken aynı zamanda geçim kazanmak için harcanacak zamanı kısaltıyordu.

Evlerde bile yeni makinelerin büyük bir etkisi vardı. Pişirme için yerel işletmelerden sağlanan gaz evin içinde yakıt taşıma derdi ve masrafını büyük ölçüde azaltmıştı. 1914 yılında milyonlarca evde merkezi olarak temin edilen su sistemi vardı ve bunun etkisi Güney Avrupa'da ailenin ihtiyacını karşılamak için yakındaki dereye ya da kuyunun başına giden kadınları görmüş olanlar tarafından daha kolay anlaşılabilir (bu manzara Asya ve Afrika'da tabii ki daha yaygındır). Dikiş makinesi evdeki, üretimi büyük ölçüde değiştirdi ama Avrupalı ve Amerikalı zenginlerin evlerinde diğer ev aletleri de bulunuyordu. İlk elektrikli süpürgeler, elektrikli asansörler, çamaşır makineleri ve toplumun bütün kesimlerinde giysileri kurutup ütülemek için bulundurulan o eski güzel alet, silindirli ütü bunlar arasında önde geliyordu.

Yüzyılın mekanik yeniliklerinin hepsini kronolojik olarak sıralamak kolay değildir çünkü aralarındaki ilişki karmaşık ve hızlı bir şekilde gelişmiştir. Aynı şekilde, makinelerin gelişinin, işin örgütlenmesi ve mesleklerin şekillenmesindeki etkilerini her işkolunda izlemek kolay değildir ama bu hepsi için bir noktaya kadar yapılabilir. Birçok yeni meslek ortaya çıktı. "Mühendis" eski bir kelimedir ama 19. yüzyılda anlamı çok daha genişledi. Mühendislik, inşaat, elektrik işleri, gemicilik ve kimyada uzmanlaşma ortaya çıktı. Birçok ülkede mühendislik dallarında eğitim sağlayan ve genelde üniversite muadili görülen diplomalar veren teknik eğitim kurumları yaygınlaştı, bazı üniversiteler de bu konuları öğretmeye başladı. Mühendisler kendilerini bir meslek dalı olarak gördüler ve çoğu zaman, sorunlarına sahip çıkan meslek örgütlerinde bir araya geldiler.

"Teknisyen" yeni anlam kazanan bir başka kelimeydi: Makine kullanmakta uzmanlaşan bir zanaatçı anlamı kazandı. Sanayileşmiş ülkelerde bu tür nitelikli uzman işçilerin sayısında muazzam bir artış oldu. Bu dönemin sonunda teknisyenler de uzmanlaşmaktaydı ve mesleki yetenekleri giderek, çıraklık kuralları ve ulusal sertifikalarla belirlenen standartlara göre tanımlanmaya başlamıştı. Fakat teknisyen (*mechanic*), tıpkı "makinist" gibi çok muğlak bir terimdir ve dönemin teknik değişimini ifade eder ki, tüm bu dönemde kelimenin yeni uygulamaları ortaya çıkmaktaydı. Kazan ustaları, sanatkârlar, alet imalatçıları, oymacılar, teknik çizim yapanlara giderek artan bir talep vardı ve hepsi zaman geçtikçe daha uzmanlaşmış işler yapıyordu. Sanayileşme ve mekanizasyon, mesleklerin çeşitliliğini ve özellikli olmalarını azaltma-

dı, birçok zanaatı öldürdü ama gerekli olan özel becerilerin sayısını birçok şekilde artırdı. Diğer yandan, çok sayıda vasıfsız işçiye olan gereksinimi artırdı ki bunlar en iyi ihtimalle makinelerin başında durarak çok sıkıcı ve gelişme sağlamayan bir iş yapıyorlardı.

Mekanizasyonun psikolojik ve entelektüel etkileri

Bu ölçekte değişimler fikirleri ve bakış açılarını etkilemeye adaydı. Birçok insan yeterli zaman ve emek harcanırsa makinelerin hemen her şeyi yapacağına inanmaya başlamakla kalmadı (ve bu evrenin daha az esrarengiz ve başa çıkılabilir görünmesine yol açtı), fakat çoğu kişi teknik gelişmeyi Avrupa uygarlığının doğru yolda ilerlediğinin ispatı olarak gördü. Birkaç kişi bu fikirde değildi, bunu sık sık ve yüksek sesle dile getirdiler. Fakat 1914 öncesinde çoğu kişi kendi gözleriyle gördüklerini ikna edici buldu. Daha önce muazzam bir emek sarf edilerek yapılan işler şimdi çok daha kolay yapılıyordu. Bir zamanlar lüks olan mallar sıradan hale gelmişti. Zengin dünyanın dışında, demiryolları Asya ve Afrika'nın içlerine ilerledikçe teknolojinin nimetlerini de yanlarında taşıdılar: daha iyi pompalar, kuyular, iletişim, tıbbi yardım. Dünyanın önde gelen uygarlığı sonunda bir şekilde makineleri kabul etmeye ve bunları ilerlemenin ayrılmaz bir parçası olarak görmeye başladı. Bu insanlığın bakış açısında çok büyük bir değişimdi.

Enerji

Yeni makineler yeni güç kaynaklarına ihtiyaç duyuyordu. 1801 yılından sonra enerji tüketimi daha önce görülmemiş oranlarda artı. Buhar makinesi üzerindeki iyileştirmeler 19. yüzyılda ihtiyaç duyulan yeni enerjinin buhardan elde edilmesini mümkün kıldı. Dünyanın bazı bölgelerindeki demiryolları odunla çalışıyorsa da, enerji ihtiyacı kömür talebinde artışa neden oldu. 1900 yılında 800 milyon tona çıkmış olan kömür üretimi 1913'te 1300 milyona çıktı ki bunun onda dokuzu Avrupa ile Birleşik Devletler'den geliyordu. Diğer güç kaynakları da yerini alıyordu. Dinamo prensibi Faraday tarafından 1831 yılında bulunmuştu ve elektriğin üretilebileceğinin keşfedilmesini takiben jeneratörle de kullanılmak üzere kömür talebi daha çok arttı ama akarsulardan yararlanılmasına dayanan hidroelektrik projeleri enerji kaynaklarını daha da genişletti.

Petrolün rafine edilmesi (petrol ticari olarak ilk kez 1859'da Pennsylvania'da elde edilmişti) madeni yağların kullanılmasının yolunu açmadan önce aydınlatma için bitkisel ve hayvani yağlar uzun zamandır kullanılıyordu. Yeni ürün ilk kez parafin lambalarıyla aydınlatmada, sonra da yakıt olarak kullanıldı. Petrol ve madeni yağlar içten patlamalı motoru mümkün kıldı. Burada yakıttan gelen enerji silindirin içindeki pistonu itmek için suyu buhara dönüştürmek amacıyla değil, pistonu itmek için yakıtın silindirde patlatılmasıyla kullanılıyordu. Bu sadece motorlu araçlar için değil ama

her türlü işi yapacak taşınabilir motorlarda, gemilerde, petrol türbinlerinde, güç üretiminde ve nihayet uçaklarda kullanılabilecek kadar güçlü ve hafif motorların üretilebilmesini sağladı. Bu artışla birlikte dünya petrol üretimi, çoğu Birleşik Devletler'de olmak üzere 1871 yılında 5,75 milyon varilden 1914'te 407,5 milyona fırladı. Bu sadece yeni kuyuların açılmasını değil, muazzam bir rafineri sanayinin ve petrolü ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırmak için gerekli ulaştırma düzenlemelerini de getirdi.

Yeni makineler ürünlere dönüştürdükleri maddeleri daha büyük miktarlarda talep etmeye başladı. Demiryolu ve gemi yapımı muazzam miktarda demir kullanıyordu. Çelik yapmak için 1850'lerde yeni bir sürecin bulunması ileriye doğru büyük bir adım oldu (daha önceleri çelik yaygın kullanılan ama çok pahalı bir metaldi) ve dövme demir yerine bunun kullanılması daha mantıklı ve ucuz bir seçenekti. Daha sonra çeliğin maliyetini düşüren ve dolayısıyla talebini artıran yenilikler geldi. Bir sonraki on yılda boksitten alüminyum yapılmasını mümkün kılan buluşlar ortaya çıktı (bu daha önce pahalı olan bir metalin kolay bulunur hale gelmesiydi). Metal dışı materyallere gelince, kimya sanayinde büyük bir gelişme 1789 yılında selüloit, bundan yirmi yıl kadar sonra suni lifler, 1909 yılında ise şimdi "plastik" adı verdiğimiz materyallerin ilki olan "bakalit"in bulunmasını sağladı.

1914 yılına gelindiğinde, sanayileşmiş dünyada yeni makineler ve materyaller hayatın tüm alanlarına girmişti. Erkeklerin yakaları bile selüloitten yapılmaktaydı. Sadece barışla değil, savaşla ilgili sanatlarda da dönüşüm meydana gelmişti. Demiryollarının ilk askeri kullanımı 1854 yılında (İngilizler ve Fransızların Kırım'da Ruslara karşı savaştığı bir seferde) meydana gelmişti ve kısa sürede generaller yüz binlerce askeri konuşlandırmak üzere demiryollarını kullanmayı planlıyorlardı. Bu arada ordular giderek daha fazla makineyle teçhiz ediliyordu. Bu sadece daha iyi ve güçlü silahlarla ilgili değildi, 1914'e gelindiğinde birçok askeri makine ortaya çıkmıştı: motosikletler, kamyonlar, traktörler, uçaklar ve muhabere vasıtaları. Donanmalarda buharın ortaya çıkmasıyla devrimci bir değişim geçirmişlerdi. İngiliz donanmasının ilk buharlı gemisi 1821 yılında hizmete girmişti ve daha sonra daha büyük ve iyi topları olan zırhlanmış gemiler ortaya çıktı. 1914 yılında büyük güçlerin filolarını oluşturan dev gemiler, yüzüyor olmalarının dışında, Nelson'un gemi olarak tanıyamayacağı şeylerdi. Öte yandan kendisinden yüz yıl önceki bir savaş gemisinin güvertesinde çok yabancı hissetmezdi. 1914 yılında tüm büyük donanmalar da denizaltıları hizmete almışlardı. Savaş makineleri, birçok açıdan makineler çağının dünya yüzündeki en etkileyici ama aynı zamanda en uğursuz görüntülerini oluşturuyordu.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Avrupa'nın Dünya Düzeni

AVRUPA ÜSTÜNLÜĞÜNÜN BİÇİMLERİ

Avrupalılar 19. yüzyılda imparatorluk kurma işine her zamankinden daha büyük bir gayretle sarılmışlarsa da, bu dönemde Avrupa gücü sadece yeni bölgelere bayrak çekmekten ibaret değildi. Bu güç Avrupalı olmayan dünyaya yeni tehditler oluşturuyordu ve bunların bazıları daha rahatsız ediciydi çünkü basit bir askeri veya politik işgalden daha dolaylı biçimler alıyordu. Birçok yerde Avrupalı veya Amerikalı tüccarların, maden arayanların ya da bankacıların gelmesi; eskiden resmen bağımsız olan yerel hükümdarların, ismen olmamakla birlikte fiilen, isteyerek veya istenmeden Batı arabasının tekerleklerine bağlanmasına yol açıyordu. Avrupalılar Güney Amerika'dan Malezya'ya kauçuk bitkisini getirdikleri zaman, kısa sürede sakinlerine geçim için bağlı kaldıkları yeni bir sanayi yaratılarak ülkedeki hayat oldukça önemli bir değişime uğratılmış oldu. Madencilik faaliyetleri de bir ülkeye yeni bir politik önem kazandırabilmekteydi. Fas'ta madenlerin bulunma olasılığı ortaya çıkınca, bu ülkenin hükümdarları, Avrupalıların işlerine müdahale edip karıştırmaya başladıklarını en kısa zamanda gördüler.

Eski bağımsız devletlerin iç yönetimlerine karışılması, resmen ilhaka kadar gitmeden önce birçok aşamada cereyan edebiliyordu. 16. yüzyılda Osmanlı Türkleriyle ilk kez görüşüldükten sonra, orada yerleşmiş Avrupalılara ayrıcalık ve güvenlik temin etmek için Hıristiyan olmayan güçlerle birçok "Kapitülasyon" antlaşması yapılmıştı. Bunlar yabancıları yerel mahkemelerin gücünden muaf tutuyor, bunun yerine özel görevliler ya da Avrupalı hâkimlerin bulunduğu mahkemelerde yargılanma hakkı tanıyor, böylece yerel kanunlardan kaçmalarını sağlıyordu. 19. yüzyılın sonlarında Çin'de Avrupalılar ve Amerikalılar "imtiyazlı bölgeler" adı verilen özel bölgelerde yaşıyor, işlerini buradan yürütüyordu. Bu bölgelerin yönetimleri Çin hükümetine değil, yabancılara karşı sorumluydu. Bazen buralarda Batılı garnizonlar ve polis de

bulunuyordu. Bu tür düzenlemeler kendi halklarının gözünde yerel yöneticilerin prestijini zayıflatıyordu. Avrupalılar bazı hükümdarlarla onların dış politikası üzerinde kontrol sağlayan antlaşmalar da yapıyorlardı. Hepsi göz önüne alındığında, imparatorluk sınırlarının dışında, Avrupalı olmayan devletlerin çoğunun işlerine karışılan geniş ve sınırları belirsiz bir alan uzanmaktaydı.

Nihayet, 19. yüzyılda Avrupa uygarlığının zaman geçtikçe daha çok uyguladığı başka bir hâkimiyet biçimi bulunmaktaydı. Bu, birçok yerde imparatorluk yönetiminin daha açık biçimleri ortadan kalktıktan sonra da yaşamaya devam edecekti. Bu, Avrupa uygarlığına ait Batılı fikirlerin ve hayat tarzının en derin anlamdaki hâkimiyetiydi. Bunu, tekil örneklerin dışında kesin olarak tanımlamak çok zordur. Dünyanın çok geniş bölgelerinde milyonlarca insan bizim Batılı veya Avrupalı dediğimiz yaşam tarzına çok yabancı bir olan davranış ve inanç biçimleri içerisinde kendi hallerinde yaşamaya devam etmişlerdi. Bunu görmezden gelmek aptalca bir davranış olurdu. Bununla birlikte milliyetçilik ve millet, Asya ve Afrika'da hevesle benimsenen ve muazzam başarı kazanmış olan Batılı fikirlerdi. Bunların yanı sıra, bilim ve teknoloji ile onlara bağlanmış olan ilerleme fikri ve gene Batı'ya ait hukuk, ekonomi, din, politika, yönetim ve daha binlerce başka şey de benimsenmekteydi. İlk başta sadece Avrupa dışı toplumların eğitimli seçkinlerini etkilemişse de, sonunda eski toplumların arasına ciddi bir şekilde girdi ve bu dar çevrelerin çok ötesinde etkili oldu.

Emperyal yayılma çağının tüm bu akımları dünyanın değişik bölgelerinde farklı şekillerde etkili oldu. Genel olarak konuşursak, yeni toprakların ilhakı Afrika ve Pasifik adalarında en belirgin şekilde görülürken, eski imparatorlukların Asyası'nda Batı hâkimiyetinin daha dolaylı biçimleri etkili oldu. Bu çok kaba olmakla birlikte, yararlı bir rehberdir.

Gerekçeler ve fırsatlar

Avrupalıların diğer halklar üzerinde güç kullanmak için farklı yollara başvurmuş olmaları, gerekçelerini aşırı basitleştirme eğilimi doğurur. 15. yüzyıldan beri bu sebeplerden biri açıkça, ekonomik kazanç umududur. İnsanlar her zaman hevesli bir şekilde ticaret yapacak ve para kazanacak yerler, toprak, madenler veya işgücü için yeni kaynaklar ya da açıkça hırsızlık için fırsat peşinde koşmuştur. 19. yüzyılda, sanayileşme ile birlikte Avrupalıların dünyanın diğer kısımlarından hammadde talepleri arttıkça, bu ihtimaller daha da cazip hale geldi. Fakat bir yerde iş yapmak için orayı yönetmek şart değildir ve birçok işadamı gerçekte Avrupa kanunları ve düzeninin erişemediği yerlerde iş yapmayı tercih etti. Dahası, emperyalist ülkeler yeni topraklar elde etmek için en sert rekabete girdikleri zaman bile, yöneticileri ve politikacıları yeni koloniler edinmek için hiç de istekli değillerdi, çünkü buraları yönetmek ve korumak için çok masraf gerektiğini ve bunların sonunda masraflarını çıkaracaklarının garantisi olmadığını biliyorlardı.

İyi geliri olan yatırım yapılacak yerler aranması da insanların yeni yerlere sahip olma dürtüsünü açıklamamaktadır. 1900 yılında hiçbir ülkenin İngiltere'den daha fazla dış yatırımı bulunmamaktaydı. Ve dünyanın en büyük imparatorluğuna sahip olmakla birlikte, İngiliz yatırımcılar paralarının çoğunu Afrika'nın çoğundan çok daha fazla getirisi olan ABD ve Güney Amerika ülkelerine yatırmışlardı. Her ne kadar yeni imparatorlukların kurulmasıyla Avrupa ve Amerika'da serbest pazar ekonomilerinin gelişmesi arasında genel bir çakışma bulunuyorsa ve işadamları bireysel olarak bazen hükümetlerini özel ilgileri olan yeni koloniler edinme konusunda zorluyorsa da, kapitalizme inancın kendi başına emperyalist "dalga"yı açıkladığı görüşü, tüm verilerle uyuşmamaktadır.

Pratikte, farklı hükümetler farklı özel çıkarlara –askerlerin, hayırseverlerin, misyonerlerin, çatlakların ve yerleşimcilerin seslerine– farklı ölçülerde kulak verdiği için, dünyanın bir bölgesindeki güdüler ve amaçlar diğer bölgelerinden ciddi şekilde farklıydı. Ayrıca, kamuoyunun isteklerine de belli ölçülerde kulak veriyorlardı. Birçok ülkede, emperyalizmin son çağı aynı zamanda tarihte ilk kez seçmen kitlesinin isteklerine önem verilmeye başlandığı çağdı. Bu seçmenler, birkaç yıl öncesine göre daha fazla gazete okuyordu ve gazeteciler (şimdilerde de yaptıkları gibi) kolaylıkla dramatize edilebilecek konuları alıp bunları basılmaya değer hale getiriyorlardı ve emperyalizm de bu konuda çok malzeme sağlıyordu. Bunun sonucunda, emperyalist yayılmaya inanmayan devlet adamları bazen kamuoyu, ya da böyle görünen şeyle aynı yönde hareket ettiler. En antidemokratik emperyalist ülke olan Rusya'da, hükümet emperyal yayılmanın rejimin arkasındaki desteği artıracağı hissine kapılmış olmalıydı.

Son komplikasyon, emperyalizmin hikâyesinin, buna karşı farklı derecelerdeki direnişinin ya da bu hedefin peşinde koşmanın zorluğunun tarihidir. Emperyalizm kapıların açılmasıyla ilgili bir meseleydi ama bazen kapı kilitliydi veya kapının diğer tarafında onu kapalı tutmaya çalışan birileri vardı ama bu arada bazı kapıların ardında hiçbir direnme yoktu. Yeni imparatorluklar yayılırken çoğu zaman çok farklı fırsatlarla karşılaştılar. Avrupalı yerleşimciler kısa sürede bunları keşfetti. Bunların bazıları dünyanın Avrupalılar için yeni olan Avustralya, Yeni Zelanda, Pasifik adaları, Doğu Afrika gibi yerlerine gitmişlerdi ve böylece ilk emperyalist yayılmada bir rol oynamışlardı. Ne var ki, ilk olarak, bütün uluslar burada eşit bir şekilde temsil edilmiyordu; en büyük yerleşimci sayısı bir emperyalist ülkenin, İngiltere'nin kolonilerinde bulunuyordu. Diğer Avrupa ülkelerinden gelenler Amerika Birleşik Devletleri veya Güney Amerika'ya gitme eğilimindeydi. İkinci olarak, her ne kadar varış noktasında bulabilecekleri şeyler değişiklik gösterse de, bunlar hiçbir zaman çok gelişmiş bir uygarlık, eski bir büyük imparatorluk ya da Çin veya Hindistan'da bulunabilecek olanlara benzer büyük bir din değildi, yerleşimciler hayran olunacak veya saygı duyulacak fazla şey bulamadı. Keza bu bölgelerde genellikle büyük birer yerli nüfusla da karşılaşılmıyordu. Bu nedenle beyaz yerleşimciler daha karmaşık yerel koşullarla

karşılaşılan diğer İngiliz bölgelerine göre çok daha büyük bir özgürlük içinde yaşamlarını sürdürebilirlerdi. Yerleşimcilerin olmadığı kolonilere gelince, Avrupalı devletlerde yayılma eğilimi vardı, çünkü buralarda yaşayan halkların idaresini ele almadıkları takdirde düzgün ve sorunsuz sınırlara sahip olmanın zorluğunu görüyorlardı. Orta Asya'da Ruslar ve Hindistan'da İngilizler, doğru veya yanlış, kendilerini bu durumda görüyorlardı.

Avrupalı olmayan dünyanın yerleşik büyük güçlerine gelince, 1800 yılında Osmanlı İmparatorluğu hem Batı Asya'da hem de Avrupa'da büyük sıkıntı içerisine girmişti. Yüzyıl ilerledikçe sorunlar büyüdü. Türkler tabi halkları artık yönetemez görünüyorlardı ve bazıları Avrupalı devletlerden yardım isteme eğilimine girmişti. Daha doğuda, bir zamanların büyük Pers İmparatorluğu içeride zayıf ve bölünmüştü; dışarıdan da özellikle Rusya'nın baskısı altındaydı. Daha da doğuda Moğol İmparatorluğu 17. yüzyıldaki halinin bir gölgesinden ibaretti ve Hint devletleri birbiri ardına istikrarsızlığa yuvarlanıyordu. Bir zamanların güçlü Çin İmparatorluğu 19. yüzyılın başında çok zayıf görünüyordu. Hollandalıların hâkimiyetindeki Endonezya'da bir şey olmadığı gibi, Avrupa'nın başat ve saldırgan uygarlığına sıkı bir yerli direniş göstermek üzere Çinli efendilerinin kontrolünden çıkmakta olan Güneydoğu Asya da benzer durumdaydı. Dünyanın diğer bölgelerinde, Afrika ve Pasifik adalarında emperyalistlerin karşısında daha da geri topluluklar bulunmaktaydı. Bu tür yerleri o kadar uzun bir süre boyunca yabancı hâkimiyetinden korumuş olan husus, basit fakat büyük birer engel olan iklim, uzaklık ve hastalıktı. Bununla birlikte, 19. yüzyıl bunların üzerinden gelmenin yollarını geliştirdi.

BİLGİ VE TEKNOLOJİ

Yeni küresel sistemin inşa edilmesinde entelektüel gelişme büyük bir rol oynadı. Coğrafi avantajlar 19. yüzyılın başlarında bile Avrupalılara, örneğin Çin hükümeti karşısında büyük bir avantaj sağlamıştı. Güney kutup bölgeleri hariç tutulursa, dünyanın kıyıları ve büyük kara kitleleri artık iyice bilinmekteydi. Kuzey Amerika'nın büyük bölümü çoktan keşfedilmişti. İspanyol ve Fransız kâşifler 17. yüzyıl bitmeden güneybatıyı yerleşime açmışlar ve Büyük Göller ile Mississippi Vadisi'nin çoğunun haritasını çıkarmışlardı. Trans Mississippi ovaları ve kuzeybatı 18. yüzyıl kâşiflerine bırakılmıştı. Bu hikâyedeki en büyük isimlerin Lewis ve Clark olduğu doğrudur ve bunlar 1804-1806 yıllarında Missouri Nehri'ni kaynağına kadar izledikten sonra Kayalık dağların oluşturduğu seddi aşmışlar, Oregon arazisi adı verilen bölgede Snake ve Columbia nehirlerinden Pasifik kıyısına kadar inmişlerdi. Vancouver Körfezi dahil, bu kıyı denizden gözlenmişti fakat karadan ilk kez geçiliyordu. Kısa sürede tüccarlar ve yerleşimciler onları kuzeybatıda izledi. Bununla birlikte dünya haritasında

hâlâ doldurulması gereken birçok boşluk, Pasifik'in muazzam genişliğinde de keşfedilmeyi bekleyen adalar vardı. Bu arada Afrika ve Güney Amerika, hatta Asya'nın bir kısmı dahi henüz keşfedilmemişti. 1914'e gelindiğinde bu artık doğru değildi ve dünya karalarının yüzeyinde haritası henüz çıkarılmamış çok az yer kalmıştı.

Afrika

18. yüzyılın sonlarında Afrika içlerine doğru ilerlemek için sürekli ve iyi örgütlenmiş seferler başladı. İngilizler Sahraaltı ve Nijer bölgelerine geldi. Bir Alman, muhtemelen Roma döneminden beri Sahra'yı geçen ilk Avrupalı oldu (Kahire'den yola çıktı ve Nijer'e ulaşmadan hemen önce öldü). Bu sırada batı kıyısından başka seferler de yapılmıştı. Bunlardan sonuncusu, 1805 yılında büyük İskoç kâşifi Mungo Park tarafından başlatılan ve bu tür girişimlerin tehlikeleri hakkında bir fikir veren seferlerden biridir. Kıyıdan yola çıkan 40 Avrupalıdan sadece 11 tanesi Yukarı Nijer'e ulaşıldığında sağ kalmıştı ve sefere çıkan grup dönüşe hazır olduğunda sadece 5'i hayatta olup, bunlardan birisi de delirmişti. Bu bir avuç adam tekrar yola koyuldu ama hepsi yolda öldü ya da boğuldu. Buna rağmen kâşifler Afrika'ya gitmeye devam ettiler. 1828 yılında bir Fransız Tanca'ya güneyden ulaştı ve Timbuktu'ya giderek dönen ilk Avrupalı oldu. Birkaç yıl sonra Nijer'e ilk kez iç bölgelerden gidilerek ulaşıldı. Zamanla Sahra Çölü ve güneyindeki savanlarla ilgili bilgiler arttı. Bu sırada doğu kıyısından başlatılan bir dizi sefer Nil'in kaynağını arıyordu.

Livingstone

Kâşiflerin çoğu coğrafya ve bilim hevesiyle esinlenmişlerdi ama bunlar arasında en tanınmışı İskoçyalı bir misyoner olan David Livingstone'du. 1841 yılında Güney Afrika'ya çıktığı zaman birçok Hıristiyan misyoner bu kıtada çalışıyordu ama o yurttaşlarının hayal gücünü etkileyerek "Kara Kıta"da Avrupa uygarlığı ile Hıristiyan evangelizmi fikirlerini başka hiç kimsenin yapamadığı şekilde birleştirdi. Gerçek bir popüler kahraman oldu. İlk olarak kuzeye ilerleyerek yeni misyon istasyonları aradı ve ancak Zambezi'ye ulaşmak üzere (yanında karısı ve çocuğu olduğu halde) Kalahari Çölü'nü geçtikten sonra batıya gitmeye karar verdi ve bilinmeyen bir arazide 2400 kilometre yürüdükten sonra 1854 yılında Luanda'da Atlantik'e ulaştı. Sonra da dönmeye karar verdi.

Birçok seyahat birbirini izledi. 1866 yılında Livingstone Nil'in kaynağını arama çalışmalarına katıldı. Her yerde Arap kölecilerin neden olduğu trajedileri görerek, artan bir dehşete kapıldı (Batı kıyısında kölelik uzun zaman önce bir antlaşmayla sona erdirilmişti) kıtayı bir kez daha yaya olarak geçti. Bu yürüyüşte yukarı Kongo yolunu izleyerek Tanganika Gölü'nün batısındaki bölgeden aşağı indi. Bu yürüyüş sırasında keşifler tarihindeki en meşhur olaylardan biri, 1871 yılında Amerikalı gazete muhabiri Henry Stanley ile karşılaştı. Bu iyi bilinen hikâyeyi en iyi Stanley'in kendi sözleri

anlatmaktadır: "Ona koşmam gerekirdi ama böyle bir adamın huzurunda korktum, ona sarılmam gerekirdi ama bana nasıl davranacağını bilemedim. Böylece ahlaki korkaklık ve sahte bir gururun beni yönlendirdiği en iyi şeyi yaptım. Ona doğru yürüdüm, şapkamı çıkardım ve, 'Dr. Livingstone sanırım?' dedim."

1873 yılında Livingstone son korkunç yolculuğunda dua için çömelmiş vaziyette öldü (hizmetkârları sadakatle kalbini gömdüler ve mumyalanmış vücudunu on bir ayda 1600 kilometre yol alarak kıyıya taşıdılar). O tarihte Avrupa keşiflerinin büyük çağı kapanmak üzereydi. Birkaç yıl içerisinde Nijer, Zambezi, Nil ve Kongo hassas bir şekilde haritaya geçirilmişti. Ayrıntılarda eksik kalan çok şey vardı ama demiryolları, yollar ve telgraf çağı başlıyordu ve Afrika'nın son coğrafi karanlığı her yıl artan bir hızla küçülmekteydi.

Afrika'nın keşfi Avrupa ve Amerika'da halkın hayal gücünü harekete geçiyordu ve bunun birçok farklı nedeni vardı. Kıtanın yerli halklarını Hıristiyanlaştırmak istiyorlardı ve bu Livingstone'un modern bir futbolcu ya da pop yıldızı gibi bir şöhrete sahip olduğu anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra kıtada var olduğu söylenen doğal zenginliklerin aranmasını destekleyen bireylerin ve hükümetlerin çıkarları vardı. Bir başka etki kölelik karşıtı hareket ve geçmişte Avrupalı köle tüccarları tarafından verilen zararlardan kaynaklanan suçluluk duygusuydu. Ulusal rekabet dahi Afrika'nın keşfine yardımcı oluyordu çünkü hükümetler toprak iddiaları için ya da Afrikalı hükümdarlar üzerinde etkili olmalarını sağlayacak bilgilerin peşindeydi. Bu bir nevi kartopu etkisi yapıyordu, çünkü hükümetlerin Afrika'daki faaliyetleri çoğu zaman başkasının onlardan önce davranmasından duyulan korkuya dayanıyordu.

Avustralya'nın keşfi

Yukarıdaki dürtülerin çok azı 1801 yılında keşfedilmeyi bekleyen diğer bir kıtanın, Avustralya'nın dünyaya açılmasını açıklamaya yararlı olur. Burası çok küçük bir yerli nüfusa sahipti ve bunlar uygarlık açısından Afrika halklarından çok daha geri bir uygarlık düzeyine sahiplerdi. Avustralya ayrıca 19. yüzyılın ortalarına kadar çok az doğal kaynağa sahipti. Avrupa ve Amerika'dan uzaktı, Afrika kıyılarının çoğunun Avrupalılar tarafından çok öncelerden beri bilinmesine karşın, Avustralya 18. yüzyılın sonlarına kadar her anlamda hiç dokunulmamış bir kıtaydı. Keza, devletlerin arasında keşiflere hız verecek bir rekabet dürtüsü de bulunmamaktaydı.

Avustralyalılar, çoğu zaman kendi kıtalarının kâşifleri oldular. Çoğu zaman, keşif seferleri, büyük zorluklara rağmen 19. yüzyılın ilk yarısında kıtanın içlerine doğru ilerlemeye başladı. Başlangıçta bu biraz Kuzey Amerika'nın batısına doğru ilerlemeye benziyordu. Çöllere yapılan ilk ilerlemeler Güney Avustralya ve Victoria bölgesine yapılan yerleşimleri takiben geldi. 1840-1841 yıllarında bir İngiliz kâşif kıtanın güney kıyısındaki çöl boyunca batıdaki Albany'ye doğru korkunç bir yürüyüş yaptı, fakat kıtanın kâşifler tarafından tam olarak geçilmesi ancak 1860 yılına ka-

dar gerçekleşmedi. Bu yıl, nakliye için ithal develer kullanılmak suretiyle, bir keşif seferi Melbourne'dan kuzeydeki Carpentaria Körfezi'ne gitti. Bunu 1862 yılında Adelaide'den Port Darwin'e yapılan başka bir geçiş izledi. Bundan sonra Avustralya haritasındaki boşluklar yavaşça dolduruldu. Bu süreçte, gerçek Avustralyalılar olan Aborjinlerin büyük fakat ihmal edilmiş bir katkısı bulunmaktadır. Kâşiflerin hayatta kalmasını mümkün kılan (suyun nerede ve nasıl bulunacağı, hangi köklerin yenilebileceği gibi) bilgi ve becerileri onlar temin etti.

Kutuplar

Güney ve kuzey kutup bölgeleri bu dönemde halkın ilgisini çeken diğer büyük keşif çabalarının sahnesiydi. Kuzey Amerika veya Sibirya'nın etrafından Asya'ya geçme rüyalarının sona ermesi kolay olmamıştı. İngiliz hükümeti 1818 yılı gibi geç bir tarihte bu seyahati yapacak ilk kişiye 20.000 sterlinlik bir ödül vereceğini ilan etmişti. Spitzbergen'den başlayarak Kuzey Kutbu'na ulaşmak isteyen bir İngiliz deniz subayı 1827 yılında 82°45' kadar kuzeye çıktı ve her ne kadar bir başka subay dört yıl sonra manyetik kutba ulaştıysa da, bu, elli yıl kadar bir rekor olarak kaldı. Bu arada bir kuzeybatı geçidi bulma çabaları devam etti fakat Norveçli Amundsen'in gemisiyle Kanada ve Alaska'nın kuzeyinden geçerek Bering Boğazı'na inmesi ancak 1906 yılında gerçekleşti. Kuzey Kutup yarışında birkaç yıl sonra Amerikalı Peary tarafından geçildiyse de bu kesin değildir. Bununla birlikte Amundsen 1926 yılında zeplinle Kuzey Kutbu üzerinden geçen ilk kişi oldu. Bundan önce Antarktika'da daha da büyük bir iş başarmıştı.

Cook, gemiyle Antartik dairesini geçen ilk kişi olmuş, 1821 yılında bir Rus seferi heyeti burada karayı ilk görenler olmuştu. 1842 yılında bir İngiliz denizcisi, Kaptan Ross kutbun 1136 km yakınına kadar gitmiş ve Antarktika'da bin millik kıyının haritasını çıkarmıştı. Bu da yüzyılın sonuna kadar kırılmamış bir rekor olarak kaldı ki, bu tarihte kışı kıtada geçiren ilk ekip kızakla daha da güneye gitmişti. Şimdi bilgiler çok daha hızlı toplanıyordu. Bir İsveç keşif grubu, gemileri kötü şans sonucunda buzda ezilip battıktan sonra, 1903 yılında kurtarılıncaya kadar Antarktika'da iki kış geçirmek zorunda kalmıştı. Keşif seferlerinin sayıları artmaktaydı. 1909 yılında bir İngiliz ekibi Güney Kutbu'na sadece 156 km kalmışken geri döndü. Nihayet, 1911 yılında Amundsen 16 Aralık tarihinde buraya ulaştı. Bu, 15. yüzyılda başlamış olan büyük keşifler çağının sonunu simgeleyecek uygun bir tarih olarak görülebilir.

BEYAZLARIN YERLEŞİMLERİ

Avrupalıların dünya tarihini değiştirme yollarından biri denizaşırı bölgelere beyaz nüfus yerleştirmekti. 1800 yılında Amerika Birleşik Devletleri ile Orta ve Güney

Amerika'da İspanyol ve Portekizlilere dayanan büyük nüfus grupları oluşmuyordu. Kanada'da İngiliz ve Fransız yerleşimcileri, Ümit Burnu'nda Hollandalılar ve New South Wales (Avustralya)'da çoğu mahkûmlardan oluşan az sayıda İngiliz bulunuyordu. 1914'e gelindiğinde bu nüfuslar büyük artış göstermişler, yeni ve olgun uluslar haline gelmişlerdi.

Orta ve Güney Amerika'nın dışında, İngiltere esas atalarıydı. Bunun iki nedeni vardı. İngiltere çok sayıda seçmen temin etse de, yöneticileri beyaz kolonileri yönetmeye karşı bir önyargıya sahipti. Bu kolonilerin kısa sürede olgunlaşarak bağımsız olmalarını istiyorlardı. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın hatıraları derindi ve uzun bir süre boyunca yerleşimci kolonileriyle işlerin kötüleşeceğini ve bunun büyük masraflara yol açacağını düşündüler. Bu tür görüşler zayıflamaya başladığında İngilizlerin beyaz kolonilerinde bağımsız birer ulus olma yönündeki akımı durdurmak olanaksız hale gelmişti. İngiliz bayrağının güneşin hiç batmadığı bir imparatorluk üzerinde dalgalandığı yüzyılın büyük bölümünde, birçok İngiliz harita üzerindeki geniş pembe alanlara karmaşık duygularla baktılar ki, bunlar her zaman hevesli bakışlar değildi.

Kanada

İngiliz Kanadası İngiliz Kraliyeti'ne karşı isyandan doğmuş olan bir cumhuriyete bitişik yaşıyor, çoğu Amerikan yurttaşı Kanada'nın basit bir şekilde Birleşik Devletler'e bağlanmasını savunuyordu. Bu ülke ile Büyük Britanya arasında 1812'den 1814'e kadar süren savaş, bu yoldaki yegâne girişimdi ve Kanada'yı istila etmeyi düşünenler niyetlerini gerçekleştirme konusunda son derece başarısız oldular. Bununla birlikte sınır sorunları yaklaşık yarım yüzyıl kadar sürüncemede kaldı. Kanada'da iki grup yerleşimciyi yönetme konusunda zorluk yaşanmaktaydı. Bunlardan birincisi buraya ilk gelenler olup çoğunlukla Quebec'te yaşayan Fransızlardı. Diğer grup ise daha sonra gelen Britanyalılardı (bir kısmı eski Amerikan kolonilerinden olmakla birlikte çoğu İskoçtu), çoğu deniz vilayetlerine[1] ve batıya yerleşmişti. 1837 yılında, her iki ırktan bazı gruplar Amerikalıların desteklediği bir ayaklanma başlattı. İsyan bastırıldı ama İngiliz hükümeti Kanadalılara ilk başta kendi içişlerinin kontrolünü, sonra da kraliyet topluluğu içerisinde tam bağımsızlık vermek üzere adımlar atmaya başladı. 1867 yılında federal bir devlet olarak Kanada Dominyonu'nun kurulması ulusal bir hükümet kurulmasını sağlayarak süreci kesinleştirdi. Her ne kadar Büyük Britanya ile birçok pratik ve duygusal bağı varsa da, bu tarihten itibaren Kanada kendi başına bağımsız bir devlet olarak görülebilir.

1867 yılında Kanada fakir ve tenha bir ülkeydi. Yirmi yıl sonra açılan ve tüm kıtayı kat eden ilk demiryolu, çok büyük bir önem kazandı. Ülkeyi ekonomik ve yö-

1 New Brunswick, Nova Scotia ve Prens Edward adaları. (çev.)

netimsel bir birim olarak toparlamanın yanı sıra (1885 yılında kuzeybatıdaki bir isyanın bastırılmasında asker nakletmek için kullanıldı) ülkenin çok daha büyük bölümlerini göçe açtı. Birleşik Devletler'de olduğu gibi, demiryolları Yeni Dünya ile Avrupa'nın büyük nüfus merkezleri arasındaki buharlı gemi bağlantısını tamamladı. 1815 ile 1860 yılları arasında Avrupa'dan gelen 500.000 yeni Kanadalı, doğal artışla birleşerek bu tarihin sonunda nüfusu 3 milyona doğru yaklaştırdı ama Birleşik Devletler'e kaybedilenler nedeniyle 1900'e gelindiğinde bu rakam ancak iki katına çıkabilmişti. Bu tarihten sonra yeni bir yerleşim patlaması başladı ve daha hızlı büyüme dönemine girildi.

Avustralya ve Yeni Zelanda

Avustralya ve Yeni Zelanda nüfusunun büyümesi ilk başta çok daha hayret verici bir şekilde cereyan etmişti. 1788 yılındaki ilk sevkıyatla gelen 736 mahkûm, kadın ve muhafız 1830'larda yaklaşık 100.000 yerleşimciye çıkmış, bu nüfus 1860'ta bir milyonu bulmuştu. Avustralya Kanada'ya göre daha az yönetim sorunu çıkarıyordu. Güçlü komşuları yoktu ama ekonomisi kırılgandı ve mahkûmların gönderilmeye devam etmesi (sonuncu grup ancak 1867'de gelmişti) İngiliz valilere anlık zorluklar çıkarıyordu. Merinos koyunu ekonomik sorunların çözümlerinden biri oldu ve daha sonra bunu soğuk hava gemisi izledi. 1850 yılında Avustralya'nın bölünmüş olduğu kolonilerin her birine içişlerinde bağımsızlık verildi. 1870 yılında İngiliz birlikleri çekildi ve zamanla oluşturulan Avustralya Topluluğu (Kanada gibi bir federal devlet olarak) 20. yüzyılın ilk günü olan 1 Ocak 1901 tarihinde varlık buldu.

Ulaştırma olanaklarının iyileşmesi Kanada gibi Avustralya'ya da yardımcı oldu. İngiltere'den Sidney'e ilk düzenli istimbot seferleri 1856 yılında başladı. Bu göçü kolaylaştırdı ve demiryollarının inşası da buna yardımcı oldu (her ne kadar değişik koloniler farklı ray aralıkları seçince ortaya bir kaos çıktıysa da). 1792 yılında Adelaide'den kuzeydeki Darwin'e uzanan bir telgraf hattı kuruldu ki, buradan da Endonezya ve Hindistan'a, dolayısıyla da Avrupa'ya doğrudan hatla ulaşmak mümkündü. Çoğunlukla İngiltere'den gelen beyaz nüfus arttıkça, Çinlilerin veya Japonların yerleşmesine artan bir direnme gösterildi. Ayrı koloniler "Beyaz Avustralya" politikaları benimsedi. Kanada'nın batı kıyısında ve Birleşik Devletler'de Uzakdoğu'dan gelen göçlerin sınırlanması gibi paralel örnekler vardı. Avrupa'nın dünya çapındaki halk göçleri belki de muhtemel rekabetçileri sınırlamada eski göçlerden daha başarılı olmuştu.

İlgili tüm tarafların rızası ile Avustralya Topluluğu'nun kuruluş koşulları olan 1901 antlaşmalarına göç sınırlamaları da girmiş oldu. Kısa süre sonra Rusya'nın savaşta Japonya'ya yenilmesi kuzeyden gelen "Sarı Tehlike" ile ilgili endişeleri yeniledi. Bu durum, Avustralya'nın İngiliz Yeni Ginesi'nin yönetimini stratejik nedenlerle eline almasına yol açtı (adaya Papua adı verildi). Böylece eski bir koloninin kendisi emper-

yal bir güce dönüştü. Birkaç yıl sonra bir Avustralya donanmasının inşasına başlandı ve 1910 yılında mecburi askeri eğitime geçildi. Bu sırada temelde İngiliz olmakla birlikte, çok daha demokratik ve tutumlarında çok daha rahat bir toplum şekillenmeye başlamıştı. Bu bazı Avrupalıları demokratik tarzıyla (kadınlar Avustralya'da 1890'larda oy veriyordu) ve sahip olduğu cömert işçi ve sosyal hizmet kanunlarıyla şaşırtıyordu.

Yeni Zelanda'da da ağırlıklı olarak İngiliz bir ulus ortaya çıkıyordu ama burası da daha demokratikti ve Avustralya gibi sosyal yardımlar konusunda ana ülkeden daha cömert olma eğilimindeydi. İlk yerleşimciler olan balina avcıları, Avustralya'dan kaçan mahkûmlar ve yerli Maori halkına silah sağlayarak birkaç kuruş kazanmaya çalışan tüccarların itibarı o kadar kötüydü ki, İngiliz hükümeti bu adaların sorumluluğunu alma konusunda büyük isteksizlik göstermişti. İlk misyonerler heyecanlı ve gayretliydi (1827'de Yeni Zelanda'da bir Anglikan piskopos vardı) ama Fransızların adayı ele geçirme olasılığı ortaya çıkıncaya kadar saygın yerleşim konusunda çok az teşvik edilmişti. Nihayet, 1840 yılında Maori şefleriyle, İngiliz egemenliğini kabul ettiklerine dair antlaşmalar yapıldı. Yeni Zelanda'nın kısa koloni tarihi başlamış oldu.

Yerleşimciler açgözlü oldukları ve topraklarını aldığı için Maoriler iki kez isyana sürüklendi. Direnemeyecek kadar zayıf olan Kanada ve Avustralya'nın Aborjinal sakinlerinin aksine Maoriler kalabalık ve askeri açıdan güçlüydü. Bununla birlikte, özellikle Maorilerin sayıca az olduğu güney adasında koloni hızla büyüdü, burada 1875 yılında 300.000 yerleşimci vardı. Belki de daha önemlisi, o tarihte, sadece güney adasında 10.000.000'dan fazla koyun bulunmaktaydı. Yeni Zelanda yün işinde temel bir ihracat malı bulmuştu. 1882 yılında soğuk hava kargo gemilerinin yapılmasıyla, koyun yetiştiricileri yünün yanı sıra et için de sürü yetiştirmeyi düşünebilirdi ve soğuk nakliye süt ürünleri ihracatının da yolunu açmıştı. 1875'ten itibaren her iki ada da tek yerel hükümetin yönetimi altına girmiş olup, Londra sadece yerlilerle olan sorunlar konusunda sorumluluğunu sürdürüyordu. Yeni Zelandalılar, Avustralyalılar gibi, Asyalı göçmenleri engelleyecek adımlar attılar, sekiz saatlik iş günü önerdiler ve 1890'larda emeklilik sistemi getirmenin yanı sıra, kadınlara oy hakkı verdiler. Nihayet, 1907 yılında, Yeni Zelanda İngiliz İmparatorluğu'nda bağımsız bir dominyon olarak tanındı.

Güney Afrika

1899 yılında Avustralya ve Yeni Zelanda'nın biraz farklı derecelerde hukuki egemenlikleri vardı, fakat o tarihte fiilen, Kanada gibi, İngiliz denetiminden kurtulmuşlardı. Bu durum, o yıl meydana gelen bir başka olayı daha da şaşırtıcı kılmaktadır. Güney Afrika'da bir savaş başladı ve Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda ana ülkenin yanında savaşmak üzere birlik gönderdi.

Bu olayın arka planında İngiliz-Hollanda çatışmasının uzun ve üzüntü veri-

ci hikâyesi bulunmaktadır. Hollandalılar Güney Afrika'ya 17. yüzyılda gelmişlerdi. 1800 yılında sayıları yaklaşık 25.000'e ulaşmıştı. Kuzey Amerika ya da gelecekteki Avustralya'ya giden yerleşimcilerin aksine, burada büyük bir nüfus bulunuyordu ve bunlar bir yere gitmedikleri veya azalmadıkları gibi, zamanla nüfusları da artıyordu. 1900 yılında çoğu İngiliz olan çok sayıda beyaz Güney Afrika'ya gitmişti ve beyaz nüfus siyahların dörtte birinden ibaretti. Yerli Afrikalılara nasıl davranılacağı konusundaki görüş farklılıkları İngiliz valiler ile Hollandalı çiftçilerin anlaşmalarını önlüyordu. Fakat zorluklar sadece bundan ibaret değildi. Hollandalılar gelenekler, dil ve din bakımından kaynaşmış topluluklardı ve yabancı kaynakların yaşam biçimlerini bozmasını istemiyorlardı.

Sorunlar, Napolyon Savaşları sırasında stratejik öneminden dolayı burayı işgal etmiş olan İngilizlerin bölgeyi ilhak etmeleri üzerine, 1815'ten kısa bir süre sonra başladı. Bir süre sonra İngiliz yerleşimciler buraya geldi. Bunların arasında bulunan misyonerler, Hıristiyanlaştırmak istedikleri yerlilerin haklarının savunulması sorununu gündeme getirerek Hollandalılar için sıkıntı yarattılar. Hollanda dili yerine İngilizce resmi dil oldu ve eski hukuki düzenlemeler de İngiliz hukukuyla değiştirildi. 1834 yılında tüm İngiliz İmparatorluğu'nda kölelik kaldırılınca Hollandalılar tazminat konusunda çok şikâyet ettiler. Tüm bunlar göz önüne alındığında, 1835 yılında, 10.000 Boer'in (Hollandalılara verilen isim) aileleri, sığırları ve mallarıyla birlikte Vaal Nehri'nden yukarı doğru "Büyük Göç"e başlamaları şaşırtıcı değildir. Bu daha sonra Transvaal'de kurulacak olan Boer Cumhuriyeti'nin kökeniydi. Birkaç yıl sonra, Natal'da yerlileri oradaki Boerlerden korumak üzere başka bir İngiliz yönetimi kuruldu. Bunun üzerine daha fazla Boer yerleşimci diğerlerini bulmak üzere kuzeye göç etti.

Bundan sonraki elli yıl acı çekişmeler, ara sıra patlak veren çatışmalar ve Güney Afrika'da hükümet sorununa çözüm bulma arayışları içinde geçti. Bütün bu dönem boyunca ortadaki ödüller ve riskler arttı. Daha fazla İngiliz yerleşimci geldi. Orange Nehri'nde elmas, sonra da Boer Transvaal'indeki Rand'da altın bulundu. Özellikle Zulular ile yapılan yerli savaşları yönetim masraflarını artırdı. 1890'lara gelindiğinde Boer liderleri İngilizlerin cumhuriyetlerini yıkmaya kararlı olduğuna ikna olmuşlar, İngilizler ise Boerlerin Hint Okyanusu'nda bir liman elde ederek Hindistan ile bağlantılarını tehdit edeceklerini düşünmeye başlamışlardı. Bunun sonucu 1899-1902 arasındaki Güney Afrika ya da Boer Savaşı idi.

Boerler savaşın başında çok büyük başarı kazandılar ve ana ordularının yenilmesinden sonra da gerilla savaşını uzun süre devam ettirdiler. Fakat sonunda teslim olmak zorunda kaldılar. İngilizler eski cumhuriyetlere el koydular ama kısa sürede temsili kurumların oluşturulacağına söz verdiler. Bu hemen yerine getirildi. 1907'de yapılan seçimler Boerlere Transvaal'de tekrar kendilerini yönetme hakkı tanıdı. Onlar da derhal Asyalı göçmenlere (esas olarak Hintlilere karşı) kanunlar çıkarmaya başladılar. İki yıl

sonra bir Güney Afrika Birliği kurulması için anayasa taslağı hazırlandı ve burada her vilayetin kendi oy verme düzenlemelerine izin verildi. Eski İngiliz kolonilerinin aksine, eski Boer toprakları oy hakkını derhal beyaz adamlarla sınırladılar. Fakat en azından Hollandalılar ile İngilizler arasındaki çatışma bitmiş gibi görünüyordu. 31 Mayıs 1910 tarihinde İngiliz parlamentosu Güney Afrika Kanunu'nu çıkardı ve İngiliz imparatorluğunda canlı bir geleceğe sahip olan yeni bir devlet doğmuş oldu.

Yeni ulus devletler haline dönüşen en önemli Avrupa yerleşim bölgeleri eski İngiliz kolonileriydi. 19. yüzyılda büyük sayıda Fransız ve İtalyan Kuzey Afrika'ya yerleştiyse de, Avrupalılara ait diğer önemli yerleşim bölgelerinde bu tür bir gelişme görülmedi. Sonunda Fransa'nın bir parçası olarak görülmeye başlanan Cezayir dışında, bu yerleşim bölgeleri ya Tunus'ta olduğu gibi görünüşte resmen yerli yetkililere bağlı kaldı ya da ileride herhangi bir bağımsızlık vaat edilmeden doğrudan kolonileştirildi ki, İtalyanların 1914'ün hemen öncesinde Osmanlılardan aldığı Libya ve Trablus'a çok az yerleşim yapılmıştı.

Latin Amerika

Avrupalı yerleşimlerin uzantısı olarak ulus devletlerin ortaya çıktığı yegâne diğer yer Güney Amerika'ydı. Anavatanlarının Fransa tarafından işgal edilmesi Napolyon Savaşları sırasında İspanya ve Portekiz ile Amerika arasındaki bağların tamamen kopmasına neden olmuştu. Bazı *creol*ler (Avrupalı kanından olup Amerika'da doğanlara verilen ad) Kuzey Amerika'nın İngiliz yönetiminden kurtulmasını dikkatle izlemişti. Şimdi aynı şeyi İspanyollara karşı yapmanın zamanı gelmişti. 1810 yılında birbirinden uzak yerlerde başlayan bir seri isyan "Bağımsızlık Savaşları"na dönüşecekti. İki yabancı güç bu hikâyeye dahil oldu. Bir tanesi 1823 yılında hiçbir Avrupalı gücün Amerika'yı yeni fetihler yapılacak veya koloniler kurulacak bir yer olarak düşünmemesi gerektiğini ileri süren Amerika Birleşik Devletleri'ydi. Bunu deklare eden başkanın adıyla Monroe Doktrini olarak anılacak olan bu görüş, ticari nedenlerle Güney ve Orta Amerika'nın İspanya ve Portekiz'den bağımsızlık kazanmasını görmekten memnun olacak bir başka yabancıya, Büyük Britanya'ya dayanmaktaydı. Kraliyet Donanması, bu ülkelerin yeniden fethini engelleyebilecek yegâne güç olduğuna göre, yeni cumhuriyetlerin yaşaması garantiye alınmış oluyordu.

Bağımsızlık Savaşları (Brezilya bir süre için Portekiz kraliyet ailesinden gelen bir imparatora sahip olduysa da) ortaya çoğu asker–diktatörler tarafından yönetilen bir dizi devlet çıkardı. Coğrafya ve tarih, kuzey kıtasındaki gibi bir federasyon kurulmasını imkânsız kılmaktaydı. Fakat yeni cumhuriyetler dışarıdan tehdit edilmedikleri gibi, iç zaafları da bir Güney Amerika Birleşik Devletleri'nde birleşmeleriyle aşılacak gibi değildi. Anlaşmazlıklar ve savaşlar nihayet 1900 yılında anakarada dört Orta Amerika cumhuriyeti (ki en büyüğü Meksika idi), Karayipler'de (kısa sürede bir üçüncüsü, Küba, bunlara katılacaktı) ve Güney Amerika'da da on cumhuriyet kurul-

masıyla sonuçlandı. Bu ülkelerin politikacıları, en azından kamuoyundaki görünümleri ve dilleri açısından Avrupalı karşıtlarına dikkat çekici ölçüde benziyorlardı. Bir Fransız imparatoru, III. Napolyon, 19. yüzyılın ortalarında kıta için "Latin Amerika" terimini icat etti.

Güney Amerika, göçmenler için Orta Amerika'dan çok daha çekici oldu ama bunlar Kuzey Amerika'ya gidenlerle karşılaştırıldığında çok azdı. 1845 ile 1914 arasında Atlantik'i geçen 41 milyon Avrupalıdan sadece 6 milyonu Rio Grande'nin güneyine gitti. Gene de bu sakinlerin çoğu Kızılderili ya da (Brezilya ve Karayip adalarında olduğu gibi) Afrika kökenli olan toplumlara Avrupalı havası vermeye kafi geldi. Bununla birlikte Güney ve Orta Amerika'da nüfus genelde Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu kadar hızlı artmadı. 1914 yılında tüm bölgede yaklaşık 80 milyon kişi yaşıyordu.

İMPARATORLUĞUN ZİRVE DÖNEMİ

Denizaşırı bölgelerde Avrupa kökenli olan yeni ulusların varlığı ve Avrupa kültürünün çoğu, dünyanın gelecekteki büyümesinin büyük kısmı için kritik bir öneme sahipse de; Avrupa'nın yükselişi, en açık şekilde koloni imparatorlukları ve Avrupalı olmayanların doğrudan yönetilmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Bu imparatorluklardan ikisine, İngiltere ve Rusya'ya ait olanlar 1914 yılında dünya karaları yüzölçümünün yaklaşık üçte birini paylaşıyordu. O tarihte İngiliz imparatorluğunun nüfusu insanlığın beşte biri kadardı, yani 400 milyona yaklaşıyordu ve bunların yaklaşık 35 milyonu İngiltere'de yaşıyordu. 50 milyondan fazla koloni tebaası olan Fransızlar da kendi nüfuslarından daha fazla sayıda diğer uluslardan oluşan bir nüfusu yönetiyordu ve diğer Avrupalı güçler de çok geniş topraklarda milyonlarca başka halkın üzerinde egemenlik kurmuşlardı. Yeryüzünün bu kadar büyük bölümlerinin ve buralarda yaşayanların kontrol edilmesi, 20. yüzyılın başlarında Avrupalıların gerçekten de dünyanın en büyük gücü olduklarının en açık işaretlerinden biriydi.

Bunun 1800 yılındaki durumla zıtlığı çok büyüktü. Aradan yüz yıl geçtikten sonra, Amerikalar dışında beyazların doğrudan yönetimi altında olmayan yegâne yerler Çin, çok küçülmüş Osmanlı ve İran imparatorlukları, Japonya ve bir avuç daha küçük ülkeydi. İşlerin değişerek bu hale gelmesi çok hızlı olmuştu ve büyük ölçüde 19. yüzyılın son otuz yılında gerçekleşmişti. Meydana gelen şey o kadar çarpıcıydı ki, 1900 yılında insanlar imparatorluklar ve emperyalizm konularını çok daha fazla konuşuyorlardı. Bu kelime İngilizcede sadece elli yıl kadar önce, 1850'lerde kullanılmaya başlanmıştı. Ancak herkes bunun çağın önde gelen bir gerçeği olduğu konusunda mutabakata varmıştı. Hiçbir zaman bu kadar emperyalist bir yüzyıl ya da bu kadar başarılı görünen imparatorluklar olmamıştı.

İmparatorluklar neredeyse uygarlığın başlarından beri var olmuşlardır fakat farklı zamanlarda farklı imparatorluklar pratikte farklı anlamlara gelmiştir. Örneğin, Çin'in imparatorluk memurları tabi halkların düzenli aralıklarla haraç vermek ve saygı göstermek suretiyle imparatorluğun üstünlüğünü kabul etmelerini yeterli bulmuşlardı ve hepsi bundan ibaretti. Bununla birlikte, bu, bütün insanlığın imparatora tabi olduğu teorisine dayanmaktaydı. 19. yüzyılın yeni ve esas olarak Avrupalı imparatorluklarının kendilerine has bazı özellikler taşımış olmaları ise şaşırtıcı değildir.

Bu özelliklerin en açık olanı coğrafi uzaklıklarıydı; sonuçta bazıları Antarktika'nın buzlu boş arazilerde hak iddia ederken diğerleri de Sahra'nın susuz çölleri için kavga ediyordu (ilk bakışta bunların ikisi de cazip olmayan bölgelerdi). İmparatorluk kuranların dünya üzerinde ilgilenmedikleri ve faaliyet göstermeye hazır olmadıkları hiçbir yer yok gibiydi. Bunun nedeni kısmen de olsa keşif, teknoloji ve bilim yoluyla dünyanın birçok bölgesine yeni erişim olanaklarının bulunması ve yeni imparatorlukları kuranların karşı konulamaz askeri güçleriydi. 1914 öncesinde onları durdurabilen ve dolayısıyla bağımsızlıklarını koruyabilen yegâne halklar, 1896 yılında ülkelerini istila eden bir İtalyan ordusunu imha etmeyi başaran Etiyopyalılar ve ayakta kalabilmek için Avrupa usullerini uygulamakta çok yol almış olan Japonlardı.

Bu olguların ikisi de 19. yüzyıl emperyalizminin, köken itibariyle bile olsa, ağırlıklı olarak Avrupalı olduğunu vurgulamaktadır. Çağın imparatorluk kuruculuğuna sadece bir Asya ülkesi –Japonya– katılmıştı ve geçmişte büyük fetihler yapmış olan Çin, Osmanlı ve İran imparatorlukları 19. yüzyılda kaybedenler arasında yer almışlar, büyüme değil küçülme göstermişlerdi. Yeni yerlere sahip olan uluslar daha çok sayıdaydı ama Birleşik Devletler ve Japonya dışında hepsi Avrupalıydı. Bunlardan bazıları –Rusya, Büyük Britanya, Fransa– uzun zamandır imparatorluk işine girmişlerdi. Eski Avrupalı emperyal güçlerden biri olan İspanya yüzyıl boyunca kazandıklarından daha fazlasını yitirdi ve yüzyılın sonuna gelindiğinde, birkaç küçük yeni toprak kapmışsa da, artık yarışta değildi. İmparatorluk inşasının ilk aşamasında öne çıkmış olan diğer iki halk, Portekizliler ve Hollandalılar da aynı durumdaydı. Fakat 1850 yılında varlığı bile olmayan iki Avrupa devleti, Almanya ve İtalya denizaşırı ülkelerde toprak kazanıyordu ve sadece 1830 yılında varlık bulmuş olan Belçika da onlara katılmıştı.

Böylece, Birleşik Devletler de sonunda buna katılmış olsa da, bunun ağırlıklı olarak bir Avrupa emperyalizmi çağı olduğu açıktır. Ne var ki, ABD çeşitli açılardan özel bir duruma sahipti. Amerika anakarasında topraklarına kattığı araziler (tıpkı Rusya'nın Asya'da yaptığı gibi), 19. yüzyılın büyük bölümlerinde varlığını sürdürmekle birlikte, çoğu zaman bir imparatorluk inşası olarak akla gelmez. Ancak onların yaptıkları da olayların genel örgüsüne uygundur: "Beyaz" adamın, yani Avrupa ırklarından ve kültüründen gelenlerin işi olan bir emperyalizm oluşmuştu (ki Japonlar bunun bir istisnasıdır). Fakat bu, başka bir önemli temaya, 19. yüzyıl boyunca yeni bir dünya düzeninin kurulma sürecine ait bir olaydır.

YENİ BİR DÜNYA GÜCÜ

Bağımsızlık ile 1850 yılları arasında, Amerikalılar kıtanın yarısını denetime aldılar ve 1800 ile bu tarih arasında 6 milyondan 23,5 milyona çıktılar. Bu tarihte, bir 19. yüzyıl yazarının "erime potası" adını verdiği olgunun ürünleri haline gelmişlerdi. Yeni bir kıtaya yön vermenin ve cumhuriyetin deneyleriyle yeni bir ulus ortaya çıkarmışlardı. O kadar çok sayıda Amerikalının yeni ülkelerine gelmek üzere Atlantik'i gönüllü olarak geçmeleri veya bunu yapan ebeveyn ve akrabaların refakatinde olmaları ya da (Amerika'da doğmuş olsalar dahi) bu tercihi yapmış olan ailelerde yetiştirilmeleri yurtseverlik duygularının gelişmesine yardımcı olmuştu. Tüm diğer büyük güçlerin aksine, ABD insanların iradeleriyle seçtikleri bir ülkeydi. Hâlâ geniş topraklar vaat eden bir sınır bölgesi, işletilmeye hazır kaynaklar ve doğuda her türlü fırsat sağlayan ticari ve endüstriyel bir ekonomi ile Amerikalılar, diğer Avrupa halklarından çok daha iyi durumda olduklarını biliyordu.

19. yüzyıl boyunca ABD dünyanın geri kalanı kadar Avrupalı göçmen aldı. Bunların çoğu İngilizce konuşmayı bilmeden gelmişlerdi. Buna rağmen İngilizce ülkenin dili olarak kaldı ve uzun bir zaman boyunca önde gelen Amerikalılar hâlâ kültürel mirasları ve fikirlerinin büyük kısmı için İngiltere'ye baktılar. Bir İngiliz, İskoç veya İrlandalı adı taşımayan ilk başkan 1837 yılında seçildi ve 1901'e kadar bir başkası da olmayacaktı. Temel kurumların çoğu da İngilizdi. İngiliz hukuk fikirleri, Protestan Hıristiyanlık üzerine bir İngiliz vurgusu ve mülkiyetin dokunulmazlığıyla ilgili İngiliz inançları bizzat cumhuriyetin temelleriydi.

Kıta Avrupası standartlarına göre, her iki ülke de "özgür"dü ama bu her ikisinde farklı anlamlar taşıyordu. İngiltere bir demokrasi değildi ama ABD demokrasiydi. 19. yüzyılın başlarında bu Amerikan politikasındaki eski yöneticiler için bir sorun teşkil etmiyordu ama 1830'larda Andrew Jackson göreve geldi. Jackson demokratik desteğe gerçekten sahip ilk başkan olarak görülür çünkü ulusal bir program temelinde çok sayıda Amerikalı adına konuşuyordu. O tarihten beri, Amerikan politikasındaki büyük sorunlardan biri, ulusun demokratik oylamayla ifade edilen iradesinin anayasanın azınlık çıkarlarına sağladığı korumanın üzerine çıkıp çıkamayacağı meselesiydi ki, burada özellikle her eyalete (devlete) tanınmış olan hakiar söz konusuydu.

İlk yayılmacılar

Amerika Birleşik Devletleri'nde olup bitenler, 1783'te hâlâ Kuzey Amerika'da toprak sahibi olan monarşiler dışında dış dünyadan kimseyi fazla ilgilendirmiyordu. Bu ülkeler İngiltere, Fransa, İspanya ve Rusya'ydı. George Washington 1796 yılında görevden ayrılırken yaptığı veda konuşmasında, yurttaşlarına Avrupa'nın dolambaçlı politikalarından uzak kalmalarını söylemişti. Söylediklerinde, ülkesinin bir gün dünya çapında oynayacağı rolle ilgili herhangi bir ima bulunmuyordu. ABD her

ne kadar 1812'de İngiltere ile kısa bir savaşa giriştiyse de, Fransız İhtilali'nin ve Napolyon döneminin uluslararası ilişkilerinde fazla yer almadı. Yabancılar (İngiltere hariç) ABD'ye fazla ilgi göstermiyordu çünkü Amerikalılar onlarla ilgilenmiyordu. Eski Amerikan kolonilerinin yerleşimcileri 1800 yılında Ohio Vadisi'nin daha batısına gidemedikleri için, bu uzak duruş anlaşılabilir bir şeydir. Birleşik Devletler küçük bir nüfusa sahipti (o tarihlerde Londra nüfusunun altı katıydı) ve çoğu Eski Dünya'ya sırtını dönmüştü. Bu yeni ülkede yapacak yeterince işleri vardı. Başından itibaren, Amerikalıların bakışı derin bir şekilde sonraları "izolasyon" adı verilebilecek bir yaklaşımdaydı ve bu, başka hiçbir şey olmasa dahi, 19. yüzyılın ilk yarısı için Amerikan devlet adamlığının en önemli işi olan "Louisiana Mübayaası" tarafından teyit edilmişti. Amerika Birleşik Devletleri 1803 yılında 11.250.000 dolar karşılığında Fransa'dan cumhuriyetin o dönemdeki yüzölçümünden daha büyük bir arazi aldı. Bu antlaşmayla yeni ulus, gelecekteki Louisiana, Arkansas Iowa, Nebraska, Kuzey ve Güney Dakota ile Minnesota, Kansas, Oklahoma, Wyoming ve Montana'nın büyük kısımlarını ve bunların yanında Colorado'nun büyük bölümünü elde etti. Bunların yanı sıra kıtanın Mississippi ötesindeki batı yarısına erişim sağladı ki, bu geçiş önce İspanyol, sonra da Fransızların elindeki topraklarla kesilmişti. Göçmenler bu topraklara girdikçe, Birleşik Devletler'in bütün dengesi değişmeye başladı.

1812 savaşı, savunulacak tarafı olmamasına ve ciddi başarısızlıklarına rağmen yayılma hikâyesinin köşe taşlarından biriydi, ama bunun yanında Amerikan ulusal duyguları ve politikalarının tarihinde de önemli bir yere sahipti. Bir karikatürcü o tarihte ulusun sembolü olarak "Sam Amca"yı icat etmiş, şimdi Birleşik Devletler'in milli marşı olan "Star Spangled Banner" bestelenmişti. Bu durumda iki taraf da konuları bir çözüme bağlamak için hassasiyet göstermekteydi ve bundan sonra Kanada üzerinde bir başka Anglo-Amerikan savaşı hiçbir zaman ciddi bir tehdit oluşturmadı. İlerideki sınır anlaşmazlıkları barışçı görüşmelerle çözüme kavuşturulacaktı. Hiçbir İngiliz devlet adamı 49. paralelin güneyinde daha fazla toprak almayı hayal etmiyordu. Fakat savaşı sona erdiren Ghent Antlaşması'ndan sonra, Birleşik Devletler'in yarıkürede en önemli devlet olacağı açıkça belli olmuştu.

Bununla birlikte çizilecek diğer sınırlar ve doldurulacak birçok bölge vardı. Yerleşim bölgeleri önce Alleghany Dağları'nın, sonra da Mississippi'nin batısına uzandıkça birçok Amerikalı özel bir kaderi paylaştıkları ve bu nedenle de tüm kıtaya hâkim olma hakkına sahip olduklarını düşünmeye başladı. "Kaderin gösterdiği yol" (*Manifest Destiny*) kelimeleri telaffuz edilmeye başlandı. Bu diğer Amerikalılar için kötüye alametti. Kanada büyük bir gücün kolonisi olduğu için güvende olabilirdi ama Amerikan Kızılderilileri değildi. Genel olarak ifade edilirse, basitçe kenara itildiler, evlerinden ve av alanlarından yoksun bırakıldılar, direndiklerinde ise öldürüldüler. Daha yüksek bir uygarlığın ilerlemesine karşı direnme hakkı olmayan vahşiler olarak görüldüler. Bu, Amerikan yayılmasının karanlık taraflarından biriydi.

Bir diğeri de Meksika'ya yapılanlardı. Birleşik Devletler'in güneydeki İspanyol komşularının yerine Bağımsızlık Savaşları sonrasında bir Meksika Cumhuriyeti geçmişti ve bu devlet *Manifest Destiny*'nin en büyük kurbanı olacaktı. Meksika'daki Amerikan yerleşimcileri Meksika yönetimine isyan edip bağımsız bir Teksas Cumhuriyeti kurdukları zaman, bu kısa sürede ABD tarafından ilhak edildi. Meksika bunu izleyen savaşı kaybetti. 1848 yılında bir barış imzalamak zorunda kaldı ki burada sadece Teksas'ı değil, ileride Utah, Nevada, Kaliforniya ve Arizona eyaletleri olacak tüm toprakları yitirdi. Bu, 1853 yılında ABD tarafından satın alınan bir miktar daha Meksika toprağı ile birlikte cumhuriyetin bugüne kadar geldiği şekildeki nüve anakara topraklarını toparlamış oldu. 1967 yılında Alaska Ruslardan satın alındı ki bu ülke bir zamanlar Kaliforniya'da kurduğu istasyonlar üzerindeki hak iddialarından uzun zaman önce vazgeçmişti.

Kölelik ve ayrılıkçılık

Amerikalılar her ne kadar kıta boyunca yaptıkları yayılmacılığı, kendilerinin Avrupa emperyalizmine uyguladıkları ahlaki koşullara uygun bir bakışla göremeseler de, bu onlar için ahlaki bir mesele olmaktan çıkmıyordu. Bunun nedeni, demokratik çoğunluk ile birliğe bağlı ayrı eyaletlerin (devletlerin) hakları arasındaki eski potansiyel çatışma hattında ortaya çıkan anayasal ve politik sorunlardı. Bu, Amerikan kanunları altında demokratik korumadan yaralanmayan yegâne büyük halk grubu olan Amerikan siyahilerinin kaderleri ile karıştı ve bu şekilde büyük ve trajik bir çatışmanın sahnesi hazırlanmış oldu.

George Washington başkan olduğu zaman Birleşik Devletler'de yaklaşık 700.000 siyahi vardı. Bunların ezici çoğunluğu köleydi. Mutlak şekilde sahiplerine bağlıydılar ve sahipler onları istedikleri gibi çalıştırabilir, kırbaç veya diğer fiziki cezalarla disipline zorlayabilir, satabilir veya vasiyetle yeni sahiplere bırakabilirlerdi. Çoğunlukla tarla işlerinde veya ev hizmetkârı olarak çalıştırıldıkları güney eyaletlerinde bulunuyorlardı. Bazılarına iyi, bazılarına da kötü davranılıyordu. Bazı efendiler kasten zalimken, diğerleri sevgiyle ve koruyucu bir tutumla kölelerine yaklaşıyordu. Köleler ister mutlu, ister mutsuz olsunlar, beyaz Amerikalılar gibi özgür değillerdi; beyaz adama aittiler.

Çok az kişi bu durumu sorguluyordu. Washington ve "Kurucu Babalar"ın neredeyse tümü de köle sahibiydi. Bununla birlikte 1850 yılına gelindiğinde Amerika'nın siyahileri korkunç bir sorun haline gelmişti. Bu tarihte kölelerin sayılarında büyük bir artış olmuştu (1860'ta 4 milyon) ve Washington'un zamanında olduğundan daha fazla eyalete yayılmışlardı. Afrika'dan köle ithali yasadışı hale getirildiği için, bunların çoğu Amerika'da doğmuştu. Bunların sayısının artmasındaki neden pamuk ekiminin yeni bölgelere yayılmasıydı. "Pamuk Kral" Amerika, ana tedarikçisi olduğu İngiliz dokuma tezgâhlarında hazır bir pazara sahipti. Toplam ürün yüzyılın başlangıcı

ile 1820 arasında ikiye katlandı ve sonraki on yılda tekrar iki katına çıktı. 1860 yılında Birleşik Devletler'in toplam ihracat değerinin üçte ikisi pamuktan gelmekteydi.

Bu muazzam değişiklik Birleşik Devletler'in güneyini değiştirdi. Pamuk ekimi ve kölelik, güneyde birlikte yayılarak köleliğin ilk kurulduğu Atlantik kıyı eyaletlerinden Alabama, Mississippi, Tennessee ve Arkansas'a ulaştı. Bu eyaletler giderek köleliğe daha bağımlı hale geldi ve güneyliler zamanla bunu kendilerini kuzeylilerden farklı yapan her şeyin temelindeki unsur olarak görmeye başladılar. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde bazıları kendilerini adeta Birleşik Devletler içerisinde farklı bir ulus olarak görmeye ve onları farklı kılan şeylerin dışarıdan, Washington'daki hükümet tarafından tehdit edildiğini düşünmeye başladı.

Bunun nedeni köleliğin toprakların genişlemesiyle karmakarışık bir hale gelmesiydi. Louisiana Mübayaası'ndan sonra batı yerleşime açıldıkça ve yeni eyaletler kuruldukça, buralarda büyük sorunlar ortaya çıktı: Eski eyaletlerde kölelik olduğuna göre, yenilerinde de buna izin verilmeli miydi? Ya da, kongre tarafından yapılan yasalarla bunlar köleciliğin dışında tutulabilir miydi? Güneyliler bunun mümkün olmadığını ya da eğer kölelik olacaksa, bunun ancak yeni eyaletlerin sakinleri tarafından kararlaştırılabileceğini, çünkü kongrenin kölelikle ilgili düzenlemeleri eyaletlere bırakmış olduğunu söylediler. Kölelik karşıtları bunu reddetti. Kongre tarafından çıkarılacak bir kanunla köleliğin Birleşik Devletler'in bütün yeni topraklarının dışında tutulabileceğini ifade ettiler. Bunun üzerine anayasanın ne anlama geldiği tartışma konusu haline geldi: Bu sonuçta her zaman eyaletlerin üzerinde olan ulusal bir yasama kurumu muydu, yoksa eyaletlerin kongre kararıyla bile ellerinden alınamayacak olan belli hakları var mıydı?

Bu sorunların barışçı bir şekilde ele alınması giderek zorlaştı. Bunun önemli bir nedeni, 1830'lardan itibaren köleliğin kaldırılmasını savunanların (bunlara *abolutionist* denmekteydi) gerçekleştirdiği eylemlerdi. Köleliğe karşı olanların bir kısmı, bunun sadece yeni eyaletlerde geçerli olmasını önlemeyi amaçlarken, kölelik karşıtları bunu hiç kimsenin varlığıyla ilgili hukuki hakları sorgulamadığı yerlerde bile kaldırmak istiyordu. Onların avantajı, 18. yüzyıldan beri, tüm uygar ülkelerde kamuoyunun (ki çoğunun denizaşırı ülkelerde bile büyük bir köle nüfusu yoktu) köleliğe karşı olmasıydı. Kölelik 1794 yılında Fransız kolonilerinde (geçici olarak), 1834 yılında ise İngiliz kolonilerinde (kalıcı olarak) kaldırılmıştı. Fakat kölelik her yerde azalırken Birleşik Devletler'de hızla artıyordu. Bu Amerikalıların çoğunu huzursuz ediyordu. Her şeyden öte, kölelik karşıtları demokrasi kendi taraflarında olduğu halde, eğer gerekirse, Birleşik Devletler halkının anayasanın elli ya da altmış yıl önce eyaletlerin hakları konusunda söylediklerini değiştirmeye karar verebileceklerini hatta öyle de yapmaları gerektiğini öne sürüyorlardı.

Kölelik karşıtları kışkırtıcı eylemlerle sürekli olarak tartışmanın hararetini artırdılar. Kölelerin güneyden kaçmasına yardım ettiler ve kuzey mahkemelerinin onları

geri göndermesine karşı direndiler, davaları için propaganda yaptılar. Bu sırada politikacılar uzlaşma ayarlamak için ellerinden geleni yaptı. Uzun bir süre bu yeterliydi, güney kendisini duvara sıkışmış hissetmiyordu. Uzlaşma ruhu ancak 1850 yılında çöktü. Bu tarihte yeni bir bölge olan Kansas, eyalet olarak örgütlenmekteydi. Kölelik karşıtları ve taraftarları bu bölgede köleliğe izin verilip verilmemesi üzerinde çatıştı. İnsanlar öldü ve "kanayan bir Kansas" üzerinde konuşulmaya başlandı. Yeni bir siyasi oluşum olan Cumhuriyetçi Parti ortaya çıkarak Kansas'ta ne yapılacağına kongrenin karar vermesini istedi. Bu parti güney tarafından derhal düşman olarak görüldü. 1860 başkanlık seçimlerinde Cumhuriyetçiler köleliğin gelecekte birliğe katılacak toprakların dışında tutulmasını söylemekle yetindiler (parti köleliğe karşı değildi), fakat bu bile birçok güneyli politikacı için çok fazlaydı. Cumhuriyetçi aday kazanınca Güney Carolina Aralık 1860 tarihinde protesto için birlikten ayrılacağını ilan etti. Yaklaşık bir ay içinde ona altı başka eyalet daha katıldı. Güneyliler, Amerika Konfederal Devletleri (Konfederasyon) adını taşıyan, kendi anayasası, hükümeti ve başkanı olan yeni bir birlik oluşturdular.

İçsavaş

Amerikan tarihindeki en büyük trajedi, her iki tarafın iyi, hatta yenilmez görüşleri ileri sürmesiyle başladı. Birliğe bağlı kalan eyaletlerin çoğunun bulunduğu ve köle karşıtı duyguların en yoğun olduğu kuzeyde hükümet, kongrenin çoğunluğu temsil ettiği için tüm birliği bağlayan kanunları yapabileceğini ileri sürdü. Cumhuriyetçiler bunun güneyde köleliğin kaldırılması anlamına gelmeyeceğini, sadece yeni eyaletlerde uygulanmayacağını söylediler. Güneyin yanıtı ise, bu durumda o zaman buna katılmayanların farklı anlayıştaki bir birlikten çekilmeye hakları olduğu şeklindeydi. Güney Carolina ve diğer güney eyaletlerinin Avrupa'da ulusal özgürlük isteyen Macarlar veya İtalyanlar gibi içişlerini kendilerini yürütmek istemelerinin niçin yanlış olduğunu sordular. Dahası güneyliler ne söylenirse söylensin, kongrenin birliğin başka bölgelerindeki kölelikle ilgili kanunlar yapmasına rıza gösterdikleri takdirde, bu kurumun güney eyaletlerindeki işleyişi için de kanun yapmakta gecikmeyeceğinden korkuyordu. Büyük ve trajik sorunların hepsinde olduğu gibi, bu tür tartışmalar dostları, komşuları ve hatta aileleri böldü. Birleşik Devletler üzerine, o tarihteki görüşünüze göre "isyan" veya "eyaletler arasındaki savaş" adı verilen muazzam ve kanlı bir mücadele getirdiler. Çoğu tarihçi buna hâlâ basitçe "İçsavaş" diyor.

Birleşik Devletler'in yeni başkanı, İllinois'li bir avukat olan Abraham Lincoln'dü ve muhtemelen bugüne kadar o makamı işgal eden en büyük adamdı. Güney eyaletlerinin birliğe dönmelerini sağlamak için elinden gelen her şeyi yapmaya kararlıydı ama birliği koruma konusunda daha da büyük bir kararlığa sahipti. İlk başta güney eyaletlerinde hükümetin normal faaliyetlerinin devamı için federal güçleri seferber etti (bu, daha fazlasını isteyen kölelik karşıtlarını memnun etmedi). Bir keresinde şöyle

söylemişti: "Eğer tek bir köleyi özgürleştirmeden birliği kurtarabilirsem bunu yaparım ve eğer bunu tüm köleleri özgürleştirerek yapabileceksem, bunu yaparım." 1863 yılının ilk gününde, isyancı eyaletlerdeki bütün kölelerin özgür olduğunu duyurdu, bunun o günlerde savaşı kazanmak için gerekli olduğunu düşünmüştü. Ne var ki bu güneyin direnişini daha da kararlı hale getirdi ve konfederasyonu yenmek iki buçuk yıl daha sürdü. 1865'te, yenilgiden ve Lincoln'ün bir suikastçının eliyle öldürülmesinden sonra son adım atıldı ve anayasa Birleşik Devletler'in her tarafında köleliği yasaklayacak şekilde değiştirildi.

Savaş dehşet vericiydi. Çatışmaların başında yaklaşık 30 milyon nüfusun 600.000'den fazlasının ölümüne neden oldu ki bu Birleşik Devletler'in yabancılarla yaptığı her savaştan daha büyük bir rakamdır. Bunların çoğu hastalıktan öldü ama kundaktan dolan tüfekler, toplar ile demiryolları sayesinde seferber edilen insan ve malzeme miktarı, muharebe alanlarını korkunç bir kan deryasına çevirdi. Güney birçok dezavantajla başladı. Sayısal olarak kuzeyin gerisindeydi (yaklaşık 2'ye 1), sanayi temeli zayıftı ve dışarıdan mal almak için elinde sadece pamuk vardı. Fakat çok iyi askerleri vardı ve halkı hayatta kalmak için savaştıklarına inanıyordu. Köleler de ihanet etmedi. Böylece, şiddetli muharebeler dört yıl sürdü. Güney ardı ardına darbelerde eski kıyı eyaletlerine sıkıştırıldı, topraklarında büyük bir yıkım meydana geldi ve bu süreçte önemli can kaybına uğradı.

Birçok savaşın aksine, İçsavaş belirleyici oldu. Bazı önemli sorunları sadece Amerika için değil, insanlığın tümü için çözdü. İlk başta, Amerika'nın büyük bir gücün hâkimiyeti altında olacağını kesinleştirdi. Birleşik Devletler'in dağılma tehdidi ortadan kalktı. Böylece, bu büyük bölgenin zenginliklerinin tek bir büyük güç tarafından işleneceği gerçeği, bir sonraki yüzyılda iki dünya savaşının sonucunu tayin edecekti. Savaş, bu muazzam bölgenin demokratik bir yönetimi olacağını da belirledi, bu demokrasi için bir zaferdi. Lincoln bir keresinde bunun için şu meşhur tanımı vermişti: "Halkın, halk tarafından, halk için yönetimi". Bu muhtemelen hâlâ dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir ancak İçsavaş ileride çoğunluğun, tek tek eyaletlerin değil, Birleşik Devletler ulusal hükümetinin aracılığıyla son sözü söyleyeceğini belirledi.

Savaş, sonunda siyahlar için savaşılan bir hal almıştı. Sonuç hukuki ve anayasal anlamda açıktı: Kölelik sona erdi ve siyahiler diğer Amerikalılarla aynı anayasal ve hukuki haklara sahip oldular. Fakat bu hikâyenin tümü değildir. Her ne kadar güneyde milyonlarca eski köle aniden serbest bırakılmışsa da (ki çoğu burada yaşamaya devam etti), bunların çoğu eğitimsizdi ve tarla işi dışında çok az becerileri vardı, üstelik çok fazla liderleri yoktu. Kuzey orduları birkaç yıl için güneyin bazı bölümlerin işgal etti ve orada oldukları süre içinde yeni özgürleştirilmiş olanları haklarının kullanılması konusunda eğittiler. Fakat gittikleri zaman, siyah Amerikalılar, yeni kanunlarla yaşam biçimlerine getirilen değişikliklere duydukları öfkeyle ve güneyin yenilgisinin bir simgesi olarak bunlardan nefret eden beyazların arasında yaşamak zorunda

kaldılar. Beyazlar siyahlara karşı ırki ve ekonomik baskı ile üstünlük kurma yolunu seçtiler. Öyle ki, savaştan yirmi yıl sonra ırk ilişkileri güneyde eskisinden çok daha kötü durumdaydı ve siyahların durumu düzelmemiş, tam tersine kötüleşmişti. Kölelik ölürken ırklar arasındaki ilişki sorunu doğmuştu.

Savaş aynı zamanda Amerikan politik sisteminin, günümüze kadar gelen iki partili sisteme oturmasına yol açmıştır. 1860 seçimlerinin iki rakibi olan Cumhuriyetçi ve Demokrat partiler o zamandan beri başkanlığı aralarında paylaşmıştır. Birlik savaş kâbusundan çıkıp 1861'de kesilen yayılma yürüyüşüne tekrar başlarken, yıllar boyunca Demokratların davası güney, Cumhuriyetçilerinki ise Kuzey ile bağlantılı olarak ele alınmıştır.

Amerika'nın ekonomik yükselişi

Savaşla ara verilen büyük genişleme tekrar başlarken, kısa sürede ekonomik dalga Cumhuriyetçileri destekleyecek yönde ilerledi. Bunun en çarpıcı biçimi şimdiye kadar toprakların büyümesiyle ilgiliydi ama artık ekonomik olmak üzereydi. Amerika'nın, dünyanın en yüksek nüfus başına gelir sahibi olacağı ilerleme safhası 1870'lerde yeni başlamaktaydı. Bu muazzam güven ve beklenti patlamasının canlılığı içinde, bir süre için bütün politik sorunlar çözülmüş gibi göründü. Cumhuriyetçi yönetimler altında, Amerikalılar, ülkelerinde temel meselenin politik tartışma değil, ekonomik ilerleme olduğu şeklindeki güvenceye döndüler ki, bu son kez olmayacaktı. Güneyin yeni zenginliğin büyük ölçüde dışında kaldığı ve kuzeyin daha da gerisine düştüğü doğruydu ama kuzeydeki ve batıdaki Amerikalılar ilerde daha da iyi zamanların geleceğine güvenle bakabilirlerdi. Yabancılar da bunu hissetti ve bu nedenle Amerika'ya daha büyük sayılarla gelmeye başladılar. Bu göç sadece 1850'lerde iki buçuk milyonu bulmuştu. 1800 yılında 5,25 milyondan 1870'te neredeyse 40 milyona çıkan bir nüfusu beslediler. O tarihte yaklaşık yarısı Alleghenie Dağları'nın batısında ve ezici çoğunluğu da kırsal kesimde yaşıyordu. Demiryollarının inşası Büyük Ovaları yerleşime ve işlenmeye açıyordu ki, gerçekte bu henüz başlamamıştı. 1869'da kıtayı aşan ilk demiryolu bağlantısına altın çivi çakıldı. Birleşik Devletler yeni batıda, en büyük tarımsal gelişmeyi gösterecekti ve daha şimdiden, savaş yıllarında ortaya çıkan işgücü eksikliği nedeniyle, makineler, yeni bir çiftçilik ölçeğine işaret edecek bir şekilde kullanılıyordu. Dünya tarım devriminde, Kuzey Amerika'yı Avrupa'nın tek tahıl deposu yapacak yolun kapısı açılmıştı. Savaşın sonunda, çeyrek milyon mekanik biçme makinesi iş başındaydı. Sanayi olarak da ileride büyük gelişme yılları vardı: Birleşik Devletler her ne kadar henüz İngiltere ile mukayese edilebilecek bir sanayi gücü değilse de (1870 yılında imalat sektöründe çalışan Amerikalıların sayısı hâlâ iki milyonun altındaydı) bunun temeli hazırlanmıştı. Büyük ve giderek büyüyen bir iç pazar ile Amerikan sanayinin önü açık görünüyordu.

Kendilerine en çok güven duydukları ve başarılı oldukları bir dönemin eşiğinde-

ki, Amerikalılar kaybedenleri unutma konusunda ikiyüzlülük göstermediler. Amerikan sisteminin iyi çalıştığı yolundaki genel bir inançla böyle yapmaları anlaşılabilir. Güneyin siyahları ve fakir beyazları artık, unutulmuş kaybedenler olarak, iki buçuk yüzyıldan beri sürekli olarak kaybeden durumundaki Kızılderililere katılmışlardı. Kuzeyde büyüyen kentlerin yeni yoksulları ise göreceli olarak kaybedenler arasında görülmemeliydi, çünkü en azından Manchester veya Napoli'nin yoksullarıyla aynı durumda, muhtemelen de daha iyi durumdaydılar. Onların Birleşik Devletler'e gelme konusundaki isteklilikleri, onun daha şimdiden büyük güce sahip bir mıknatıs olduğunu gösteriyordu. Bu güç sadece maddi değildi. Sefil dışlanmışlar dışında "özgür bir nefes almaya can atan toplanmış kitleler" vardı. 1870 yılında Birleşik Devletler Avrupalı radikaller için hâlâ politik bir esin kaynağıydı.

Amerikan denizaşırı emperyalizmi

Yerleşimler için sınır bölgesinin kalktığı ve batıda her yerin yerleşime açıldığı 1890'lara kadar deklare edilmedi. Bununla birlikte, İçsavaş'tan sonra iki kıyının demiryolu ve telgrafla bağlantısı kurulunca, Birleşik Devletler'in dışarıdaki çıkarları ve bunların takibinin gerekliliği daha fazla konuşulmaya başlandı. Yüzyılın sonunda bu, diğerleri gibi emperyalist harekete katılma yönündeki bir Amerikan kararı olarak meyvesini verdi. Ne var ki –emperyalizmin tüm diğer örneklerinde olduğu gibi– bu tam olarak diğerlerine benzemiyordu ve kendine has özelliklere sahipti. İlk husus, birçok Amerikalının bu konuda huzursuz olmasıydı. Cumhuriyetin bir kolonyal güce karşı ayaklanmayla varlık bulduğunu ve kendisinin imparatorluk kurma işine girmemesi gerektiği konusunda kesin kanıya sahip olduklarını söylüyorlardı. Anayasa kolonilerin nasıl yönetileceği konusunda bir hüküm ihtiva etmiyor, sadece ileride birlik içerisinde tam bir eyalet haline gelecek yerlerle ilgili hükümleri içeriyordu. Bunun yüzlerce, hatta binlerce mil uzaktaki yerlere uygulanması nasıl beklenebilirdi? (Bu bakış, Amerikan topraklarının büyük kısımlarının elde edilişindeki belirsiz koşulları göz ardı ediyordu ve Ruslardan satın alınan Alaska bile Amerikan hükümetinin Birleşik Devletler ile hemhudut olmayan yabancı topraklara yayılmasından başka bir şey değildi.) Bununla birlikte Amerikan emperyalizmi ilerlemeye başlamıştı.

Coğrafya Amerikan kıyıları ötesinde iki yönü gösteriyordu. Birisi Pasifik'in öte yakasında batıda; diğeri de güneyde, Karayipler ve Güney Amerika yönündeydi. Amerikan ticareti ve balinacılık faaliyetleri erken bir tarihte Uzakdoğu'da iyice yerleşmişti. 1820'lerde ABD donanmasının bir Uzakdoğu filosu bulunuyordu. Amerikalıların Hawaii'ye ilk gelişleri de yaklaşık aynı dönemde olmuştu. Kısa bir süre sonra, diğer güçlerin Çin İmparatorluğu'ndan ticari ayrıcalıklar elde etmeleri, Amerikan hükümetini benzer antlaşmalar yapmaya ve akabinde Japonyaları limanlarını dış ticarete açmaya zorlamak için Komodor Perry'yi Japonya'ya göndermelerine yol açtı.

Yüzyılın ikinci yarısında, Amerikalılar Samoa yönetiminde pay sahibi oldular,

Hawaii'yi ele geçirerek İspanya'dan Filipinler ve Guam'ı aldılar. Bu adımların arkasındaki gerekçeler karmaşıktı. Bazı Amerikalılar, diğer güçler toprak elde ederken Amerika'nın çıkarlarını takip etme konusunda endişe duyuyor, ihmale uğramak istemiyordu. Bazıları ise ekonomik milliyetçilikten ve ihracat için pazar gereksiniminden söz ediyordu (ancak Birleşik Devletler kendi imalatçıları için muazzam bir iç pazar olduğundan bu görüşün temeli zayıftı). Daha başkaları ise Darwin'in söylediklerinden (ya da söylediğine inanılan şeylerden), yani doğal türlerin hayatta kalma mücadelesinden uluslar arasında da bir hayatta kalma mücadelesinin varlığının çıkarılabileceğini ileri sürüyordu. Açıkça daha canlı bir mücadele azmi gösterenler üstte kalacaktı ve bunu, başka halkları yöneterek yapmayı amaçladıklarını göstererek gerçekleştireceklerdi.

Yeni topraklar kazanılması göz önüne alındığında Amerikan denizaşırı emperyalizmi gerçekte çok büyük bir gelişme göstermemişti. Nihayet Hawaii'nin 1898 yılının Temmuz ayında ilhak edilmesi, bir saldırganlık ve yayılma patlaması içerisinde gerçekleşti ama esas kurban eski emperyal güç İspanya'ydı: 1898 yılının Şubat ayında Amerikan kruvazörü USS Maine, o dönemde hâlâ bir İspanya toprağı olan Havana Limanı'nda esrarengiz bir şekilde havaya uçtu. Amerikan iş çevreleri uzun süredir adada ön planda faaliyet gösteriyordu ve Amerikalılar İspanyolların büyük çabalarına ve zalimliğine rağmen bastırmayı başaramadıkları Küba ayaklanmasına sempati duyuyordu. Çok iyi bir neden olmadan –Maine'ın niçin infilak ettiği hiç ortaya çıkmadı– Birleşik Devletler İspanya ile savaşa girdi. Gelecekte bir Amerikan başkanı buna "mükemmel küçük savaş" adını verecekti. Amerikan deniz piyadeleri ve askerleri Küba'da İspanyolları yendi ve tüm İspanyol filosu Amerikalıların sıyrık bile almadıkları bir muharebede yok edildi. Pasifik'in öte yanında, İspanyol filosu Manila Limanı'nda imha edildi ve Filipinler'deki İspanyol yönetimine son vermeyi amaçlayan bir isyan hareketine destek verildi. Barış yapılınca Guam, Filipinler ve Porto Riko Birleşik Devletler'e geçti. Küba ise bağımsız oldu ama 1906 ile 1908 arasında Birleşik Devletler'e belli koşullar altında adayı işgal hakkı tanındı.

Karayipler

İspanya Savaşı ertesinde emperyal fetih hevesi azalırken (ve bu çok hızlı bir şekilde gerçekleşirken) Amerikan gücünün Güney Cephesi Birleşik Devletleri hâlâ özel bir şekilde meşgul ediyordu. Monroe Doktrini'nin eski yorumuna göre bu yarıküre Birleşik Devletler'in özel çıkar alanıydı. Bu nedenle bu çıkarların savunulması için Birleşik Devletler'in eyleme geçmek üzere özel bir hakkı vardı. Modern teknoloji, Kuzey ve Güney Amerika arasındaki berzah üzerine bir kanal inşa edilerek Atlantik ve Pasifik'in Karayipler üzerinden birleştirilmesini mümkün kılınca bu çıkarların yeni bir yönü ortaya çıkmış oldu. Bu olanaklar özellikle Amerikan stratejistlerin ilgisini çekti. Japon deniz gücünün artması Pasifik'te güçlü bir filo bulundurulmasını her

zamankinden daha çok arzu edilen bir husus haline getirmişti. Bu filonun takviyesi, Horn Burnu'nun etrafından dönmek yerine Panama üzerinden çok daha hızlı bir şekilde yapılabilirdi.

1903 yılında Kolombiya'dan istenen topraklar üzerinde bir kanal yapılması, bu ülkenin hükümeti tarafından reddedildi. Bu nedenle, planlanan güzergâh üzerinde bulunan Panama'da Amerikan desteğiyle bir ihtilal gerçekleştirildi. Birleşik Devletler ihtilalin bastırılmasını önledi ve bundan çıkan yeni Panama Cumhuriyeti, Panama Kanal Bölgesi olarak adlandırılan bir arazi şeridini Amerikan yetkisi altına ve işgaline terk etti. Aynı zamanda, gerektiği takdirde Birleşik Devletler'in düzeni sağlamak için içişlerine müdahale etme yetkisini kabul etti. Bunun üzerine çalışmalar başladı. Olağanüstü mühendislik başarıları (Süveyş'in aksine Panama Kanalı'nda kademeli havuzlar vardı) kanalın 1914 yılında açılmasını mümkün kıldı.

Panama Kanalı Amerikan stratejisini değiştirdi. Tüm Karayipler bölgesindeki Amerikan politikalarına yeni bir yön verdi. Kanal Amerika'nın deniz savunması için kilit öneme sahip olduğundan, özel bir korumaya gereksinimi vardı. Bunun ardından Orta Amerika ve Karayip cumhuriyetlerine çok daha fazla müdahale yapıldı ve bunların bazıları silahlı kuvvetlerle gerçekleştirildi. Bu bölgede karışıklık olduğu takdirde Birleşik Devletler'e dost olmayan bir gücün bunu kullanabileceği ileri sürüldü. Bundan hoşnut olmayan Amerikalılar bunun yeni bir kılıf altında emperyalizm olduğunu söyleyerek hücuma geçtiler.

Uzakdoğu'daki olaylar da kısa sürede adeta antiemperyalist Amerikalıların kötü önsezilerini haklı çıkarmaya başladı. Filipinler alındıktan kısa bir süre sonra, orada İspanya'ya karşı başlayan bir isyan Amerikalılara döndü. Burada uzun ve pahalı bir gerilla savaşı başladı. 1902 yılında, olaylar Amerikalıların kontrolü altına alındığında Amerikan kamuoyu, bunu yapmanın emniyetli bir yolu olduğu takdirde, yönetimi Filipinlilere vermek için büyük bir istek duymaya başladılar. Maalesef bu zor bir şeydi (sonunda 1930'lara kadar sürdü) ve Birleşik Devletler'in adaları terk etmesi halinde bir başka emperyalist gücün –belki de Japonya'nın– gelip bu adaları alma tehlikesi vardı. Bu durum bölgedeki diğer Amerikan çıkarlarını, özellikle de Çin ile yapılan ticareti tehlikeye atabilirdi. Çin'in çökmesi halinde olacaklardan endişelenen Amerikalılar, burada "Açık Kapı" adını verdikleri bir politikayı desteklediler. Yabancı güçler ellerini Çin'den uzakta tutacaklar, onlara ticaret hakkı veren antlaşmaları muhafaza edecekler ve birbirleriyle ekonomik araçlar kullanarak barışçı bir şekilde rekabet edeceklerdi. İngilizler zaten bu politikayı benimsedikleri için, Birleşik Devletler bu çizgiyi muhafaza ettiği takdirde bir meydan okumayla karşılaşmayacaktı.

Kanalın yapılmasını mümkün kılan Panama devrimini hazırlamış olan Başkan Theodore Roosevelt, aynı zamanda Karayip devletlerine müdahale hakkını ortaya koyan ilk başkandı. Buna "Monroe Doktrini'nin Roosevelt eki" adı verilmişti. Santo Domingo'ya deniz piyadelerini yollayarak yabancı yatırımcılara olan borçların

ödenmesini garantilemeyi ve böylece yabancı güçlerin buraya müdahale için bahane bulmalarını önlemeyi amaçladı. Haleflerinin zamanında, komşular arasındaki bu tür bir müdahaleye "dolar diplomasisi" adı verildi. Zaman içerisinde Başkan Taft, Nikaragua'ya deniz piyadelerini gönderdi. 1912 yılında göreve gelen Başkan Woodrow Wilson emperyalist usulleri inkâr konusunda bir söylem geliştirdi ama pratikte seleflerinin yaptığını sürdürmekten başka bir şey yapmadı. Amerikan deniz piyadeleri 1914 ile 1916 arasında Santo Domingo'yu işgal etti, hükümet baskı altına alınarak Amerikalıların zorla yeni bir anayasa getirmeleri sağlandı. Haiti 1915 yılında bir süre işgal edildi. Wilsoncu müdahalenin en çarpıcı örneği Meksika'da meydana geldi. Askeri bir diktatör ülkenin başına geçince Wilson onun rejiminin Birleşik Devletler'in standartlarını karşılamadığı gerekçesiyle onu tanımadı. 1914 yılında Vera Cruz'a deniz piyadeleri çıkarıldı ve ancak diktatör görevden inmek zorunda kalınca çekildiler. Ne var ki Amerika seferi kuvvetleri cezalandırma amacıyla birkaç yıl sonra tekrar Meksika'ya girmişti; New Mexico'ya bir Meksikalı general tarafından yapılan bir akına misilleme olarak girilmiş olsa da.

Bununla birlikte, söz konusu tarihe gelindiğinde Amerikalıların birçoğu dış maceralardan bıkıp usanmışlardı. Çok masraflı olmuş ve az kâr getirmişti. Ayrıca Karayipler bölgesi dışında daha fazla yayılma olanağı yoktu, çünkü dünyanın geri kalanı neredeyse tümüyle diğer güçler arasında paylaşılmıştı. 1914 yılında Avrupa'da büyük bir savaş çıktığında yabancı ülkelerdeki işlere bulaşmak Amerikalılara hiç de cazip gelmeyecekti.

AVRUPA ÇAĞINDA ASYA

Çin

1800 yılına gelindiğinde, çöküşün farklı aşamalarında bulunan iki büyük imparatorluk, beyaz adamın elinde aşağılanmaya maruz kalacakları bir yüzyıla girmekte olduklarını bilmiyordu. Efsaneye göre, Napolyon o imparatorluklardan biri olan Çin'i "uyuyan bir dev" olarak tanımlamıştı. Tavsiyesi ise "Onu uyandırmayın," şeklindeydi. Ne var ki Napolyon'un ölümünden yirmi yıl sonra, bu tam da Avrupalıların yapmakta olduğu şeydi ve ilk başta onun tavsiyesini göz ardı etmenin pek bir tehlikesi yokmuş gibi görünüyordu. 18. yüzyılın başındaki büyük günlerinden bu yana, Mançu gücü içte altı oyulmuş, dışta ise zayıflamış durumdaydı. Bununla birlikte memurları 1793 yılında bir İngiliz elçiyi, eline hükümdarı III. George'a iletilmek üzere kapıyı gösteren ve üstten bakan bir mesaj tutuşturarak uzaklaştırmışlardı. Mesajda, "Dünyadan beyaz köpüklü denizlerle ayrılmış adanızın yalnızlık içerisindeki uzaklığı," ibaresi vardı ki, bu dış dünya ile ilgili eski görüşleriyle aynı çizgideydi. Onlar için Çin uygarlığın merkezi olan "Orta Krallık"tı ve vasal halklarla (örneğin Tibetliler,

Koreliler, Vietnamlılar) çevrilmişlerdi, onların ötesine ise yaptıkları kale bile alınmayacak olan aşağılık barbarlar bulunmaktaydı.

Mançu Çini

1644	Mançular Pekin'i ele geçiriyor. Ch'ing hanedanı başlıyor.
1662-1722	K'ang-Hsi imparator oluyor.
1683	Formoza'nın fethi
1696	Moğolistan denetim altına alınıyor.
1724	Tibet denetim altına alınıyor.
1736-1796	Ch'ien Lung imparator oluyor. İmparatorluk, İli bölgesindeki (1729-1734, 1754-1761), Burma'daki (1767-1769) ve Tibet'deki (1791-1792) zaferlerle birlikte en geniş haline ulaşıyor.
1839-1842	Çin ile İngiltere arasında Afyon Savaşı, Hong–Kong İngiltere'ye bırakılıyor.
1851-1864	Taiping İsyanı
1856-1858	İkinci Çin-İngiliz Savaşı Tientsin Antlaşması ile sona eriyor.
1859-1860	Üçüncü Çin-İngiliz Savaşı Fransız ve İngiliz birliklerinin Pekin'i almasıyla sona eriyor.
1894-1895	Çin-Japon Savaşı Shimonseki Antlaşması ile sona eriyor.
1898	Yüz Gün Reform Hareketi. Hükümet darbesinden sonra dul imparatoriçe Tzu Hsi tek hükümdar oluyor.
1900	*Boksör* isyanı
1905	Kuomintang'ın (Milli Halk Partisi ya da KMT) kuruluşu
1911	Mançu hanedanının devrilmesi

Yukarıda değinilen fetihlere rağmen Mançular en iyi zamanlarını geride bırakmıştı. Büyük isyanlar uzun iç barışı sona erdirmişti ki, bu imparatorluk otoritesinin çökmesinin geleneksel işaretiydi. 17. yüzyılın ortalarından itibaren meydana gelen bir nüfus artışı, sonraki bir buçuk yüzyılda nüfusun ikiye katlanmasına yol açmıştı ve 1800 yılında yaklaşık 330 milyonu bulmuştu. Bu, Çin tarımı için çok fazlaydı, ekilebilir toprakların neredeyse tümü kullanılıyordu. Mevcut bilgi ve teknoloji ile sarf edilen en büyük gayret bile çok daha fazla ürün elde edilmesine yetmiyordu. İsyanların neden olduğu karışıklıklar imparatorluk tebaasının çektiği acıları yansıtmaktaydı. Gizli cemiyetler ve dini gruplar bunları istismar ederek hanedana karşı eskiden beri var olan hoşnutsuzluğu canlı tutabiliyordu (Mançular sonuçta yabancı bir hanedandı) ve 1800'den sonra enflasyon, fiyatları artırdıkça halkın şikâyetleri açıkça çok daha sertleşiyordu.

Eski hanedanlar yüzyıllar boyunca gerektiği zaman kötü dönemleri atlatabilecek-

lerini göstermişlerdi ve sonunda 1911'e kadar ayakta kalacak olan Ch'ing hanedanı da dışarıdan daha önce eşi görülmemiş tehditlerle karşılaşmıştı. Genellikle Orta Asya'dan gelen barbarların yarattıkları sorunlar yeni değildi. Ch'ing'lerin selefleri bazen bu barbarlar tarafından yıkılmıştı. Fakat bunun ardından her seferinde barbarlar kültürel olarak hazmedilmiş her fetihten sonra imparatorluk yönetimi Konfüçyüs geleneğinde eğitilmiş, bilgili seçkin sınıfın elinde kalmış ve halk çoğu halde yöneticilerin değişmesinden hiç etkilenmemişti. Barbarlar fethetmiş oldukları daha yüksek uygarlık tarafından Çinlileştirilmişlerdi. Ne var ki, 19. yüzyılda Çinliler ilk kez kendi hayat tarzlarından etkilenmeyen fakat onlara yukarıdan bakan barbarlarla karşılaştılar. (Çinliler uzun süre beyazlar arasında fark gözetmediler ve hepsine eski "Frank" kelimesinin kendi versiyonları olan *feringhi* dediler). Tam tersine, Avrupalılar Çinlilerin hayatına ve yöneticilerine kendi fikirlerini aşılamaya çalışacaklardı ve bunun için çoğu zaman askeri ve politik araçlar kullanacaklardı.

Çin'in Batı'ya açılması

Yeni sorunlar Çin'in üzerine beklenenden çok daha hızlı bir şekilde geldi. 16. yüzyıldan beri Çin ve Avrupa arasındaki ticaret Avrupalılar açısından ekonomistlerin şimdi "olumsuz bir denge" dedikleri durumu gösteriyordu. Basit olarak ifade edilirse, Avrupalıların elinde Çinlilerin talep ettiği çok az mal vardı. Bu nedenle, Çin'deki Avrupalı tüccarlar satın aldıklarını nakitle ödemek zorundaydı ve bu Çin para sisteminin temeli olan gümüşle ödeme yapmak anlamına geliyordu. Değişim için teklif edecekleri malları yoktu. Örneğin, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 18. yüzyılda Kanton'dan satın aldığı çay ve diğer mallar için doğuya gümüş külçe göndermek zorundaydı. Bununla birlikte 19. yüzyılın ilk yıllarında bu durum son derece hızlı bir şekilde değişti.

Afyon, bu adı taşıyan bitkiden çok uzun zamandır yapılan bir ilaç olup yararlı bir ağrı kesicidir. Fakat başka nedenlerle de çok popüler olmuştur. Kullanıcıyı bir süreliğine sorunlarından ve endişelerinden uzaklaştırarak hayatı daha keyifli hale getirir. Bu nedenle, bazı insanlar bunu diğerlerinin benzer şekilde kullandıkları alkol gibi kullanmışlardır. Gerçi arada tam bir paralellik yoktur. Alkol insanların daha çok heyecanlanmalarına ve yaygaracı olmalarına neden olur, ama afyon uyku ve mutlu rüyalarla sona eren uyuşuk ve sisli bir memnunluk hali getirir. Afyon (veya türevleri) birçok şekilde alınabilir ama en yaygın olanlardan biri afyonu pipodan tütün çeker gibi dumanını çekmektir. Kısa sürede afyona alışan güneyin Çinlileri de onu bu şekilde kullanıyordu. İngilizler nihayet Çinlilerin istediği ve Hindistan'da yetiştirilebilen bir ürün bulmuşlardı: afyon.

Ne yazık ki, başka uyuşturucular gibi afyon da alışkanlık yapar. İnsanlar ona bağımlı hale gelir ve daha sonra aşırı isteklerini tatmin için sosyal hayatın birçok kuralını çiğner. Dahası, afyonun özel etkileri (insanları uyuşuk, gelecek konusunda aldır-

maz, sorumsuz yapması) Çin yetkilileri açısından çok kötü karşılanmaktaydı. Bunun üzerine Mançu yetkililer bu uyuşturucunun ithalatını yasakladılar (ki bu malın dışarıdan gelmesi ve Çin'i yabancılara bağımlı hale getirme olasılığı bu malı onların gözünde çok daha kötü gösteriyordu). Yasak konulduğu zaman, daha önce gelmiş olan afyona el konuldu ve bunlar tahrip edildi.

Böylece Çin'in uyanışı başladı. 1839 yılında Kanton'da büyük miktarda afyonun yakılması İngiliz tüccarlarının büyük bir gürültü koparmasına neden oldu. Londra'da dışişlerine bakan Lord Palmerston çok mantıklı bir şekilde, İngiliz hükümetinin tüccarların iş yapmak istedikleri ülkenin kurallarını çiğnemesine yardım için müdahale edemeyeceğini söyledi. Ancak olay yerinde bulunan İngiliz görevliler farklı görüş bildirerek çatışma çıkardılar. Sorunu yerinde çözme girişimleri başarısızlığa uğradı, ardından çok daha büyük deniz operasyonları yapıldı ve "Afyon Savaşı" olarak bilinen olaylar sırasında İngiliz birlikleri karaya çıkarak sadece bazı güney limanlarını değil, başka yerleri de işgal ettiler. Büyük zorbalıkla karşılaşan Çin, 1842 yılında barış antlaşmasına mecbur bırakıldı ki, buna göre beş liman dış ticarete açılacak, ithalatta tek bir sabit gümrük vergisi alınacak ve Hong Kong Büyük Britanya'ya verilecekti. Bunların hepsi egemenliğin ihlali anlamına gelmekteydi. Bu şimdi birçok İngilizin geriye bakıp gurur duydukları bir olay değildir ama o dönemde uygarlık, sadece cepleri doldurmak değil, aynı zamanda geriliğin üstesinden gelmek anlamına geliyordu. Serbest ticaret sadece her iki tarafa da avantaj sağlayan ve gelişen bir ekonomi yaratmakla kalmayacak, aynı zamanda Hıristiyanlık ve hayırseverlik de pagan bir toplumun barbarlıkları olarak gördükleri şeyi etkileyecekti. Çinlilerin kadınları baskı altına almaları veya hukuki işkencede ısrar bu olumsuzluklara örnek verilebilir.

On yıl içinde Amerikalılar ve Fransızlar da (daha sonra adlandırıldıkları şekilde) imparatorlukla "eşit olmayan antlaşmalar" imzalamışlardı ki, bu antlaşmalar yabancılara ticaret hakkı ve diplomatik temsil sağlıyor, kendi yurttaşları için özel hukuki koruma hakkı elde ediyor ve misyonerleri kabul ederek Hıristiyanlığa hoşgörüyle bakılmasına izin veriyordu. Böylece, her ne kadar Avrupalı hükümetlerin hedefi bu olmasa da, 1840'lı yıllarda imparatorluk otoritesi ve prestijinin görülür bir biçimde altı oyulmaya başlandı. Söz konusu antlaşmalar Mançuları, Çin dış ilişkilerinde, tüm yabancı halkların gerçekte haraç ödeyenler olduğu şeklindeki çok eski prensibin yıkıldığını kabule zorlamış oldu. Çin diplomasisi şimdi devletlerin egemenliğiyle ilgili Batılı fikirleri kabul etmek zorundaydı. Daha da kötüsü, yabancı tacirlerin ve Hıristiyan misyonerlerin artan sayılarla gelmeleri ve Çin mahkemelerine çıkarılamamaları, Çin hükümetinin resmen hakir gördüğü barbarların iradesine direnemediğini göstermekteydi.

Misyonerler özellikle sinsice çalışıyordu. Konfüçyüs geleneğini ve sosyal sistemini zayıflatan şeyler öğrettiler (tüm insanların Tanrı önünde eşit olduğu fikri Çin'de devrimci bir yaklaşımdı), fakat Hıristiyanlaştırdıkları kişiler Avrupa mahkemelerinin ve

konsoloslarının koruması altında olduklarını ileri sürmeye başladılar. Avrupalılara ait, Çinli memurlar tarafından taciz edilemeyecekleri bölgelerde yaşamaya çalıştılar. Misyonerler sık sık halkın tepkisiyle karşılaşıyordu ve bundan en çok Çinli memurlar zarar görüyordu. Eğer misyonerleri bir sokak gösterisinde korurlarsa, kendileri halkın gözünde itibar yitiriyordu; eğer korumazlarsa, misyonerler muhtemelen öldürülüyor, yerel Avrupalı konsolos katilleri yakalamak için bir gambot veya asker gönderiyordu ve imparatorluk yönetimi de Çinlileri yabancılara karşı koruyamaz hale düşüyordu.

Bu tür gerilimler, derinleşen bir sosyal sıkıntı ve artan bir isyan tehlikesinin oluşturduğu bir arka planda meydana geliyordu. Fakat Mançular ve memurlarının, imparatorluğun ölümcül bir tehlike oluşturabilecek bir krize yaklaştığını anlamaları uzun sürdü. Aralarından birkaçı yabancılara bazı tavizler vermek zorunda kalabileceklerini görmüş olsa da, memurların neredeyse tümü Çin'in geçmişte de birçok kez zorluklarla karşılaştığını ve her seferinde bunların üstesinden geldiğini düşünüyordu. Dışarıdan gelen fikirler Çin kültürüne son kez Budizm ile girmişti ve o da sonunda başarılı bir şekilde absorbe edilmişti. Kültürlerinin üstünlüğü o ölçüdeydi ki (buna emindiler), bir süre için işler ne kadar kötü görünürse görünsün, Çin zaman içerisinde dünyadaki haklı yerini mutlaka alacaktı. Bazıları, barbarlardan buharlı gemi ve toplarla ilgili sırları almanın akıllıca olabileceğini ve bunların imparatorluğun yararı için kullanılabileceğini düşündü ama eğitimli Çinliler geleneksel usullerin değiştirilmesi veya bırakılması gerektiğine ve imparatorluk ayakta kalacaksa yeni fikirlere ihtiyaç olabileceğine inanmadılar.

İmtiyazlar ve çöküş

Bu tür tutumlar Çin'in Avrupa uygarlığına etkili bir şekilde tepki vermesini çok zor hale getirdi. Bu tepkilerden birisi pek hevesli bir şekilde olmadan makineler getirtilmesi ve Avrupalı generallerin istihdam edilmesiydi (ki daha önceki hanedanlar Orta Asya'dan general getirmişlerdi). 1860'larda Avrupalılar, yüzyılın en büyük isyanı olan ve 1850'den 1864'e kadar süren Taiping İsyanı'nı bastırmak için askeri yardım amacıyla istihdam ediliyordu. Bu isyan yerel bir ayaklanma olarak başlamıştı, ancak isyanın lideri kısa sürede daha etkili olabileceğini gösteren ve fikirlerini kısmen Amerikalı misyonerlere borçlu olan bir kişiydi, söyledikleri şeyler ise bir nevi Hıristiyan komünizmine benziyordu. İsyan sonunda bastırıldı fakat bu sırada Ch'ing'ler devrime karşı zaman kazanmak ve destek sağlamak için yabancılara daha fazla diplomatik ve ticari taviz vermek zorunda kalmıştı. Öte yandan, bunun bastırılması yabancı yardımla bile kolay olmamıştı ve anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık yirmi milyon cana mal olmuştu.

Taiping İsyanı'nın karışıklıkları sırasında, 1857 ile 1860 arasındaki bir Anglo-Fransız işgali, Çin'den daha utanç verici imtiyazlar elde edilmeden önce Pekin'in iş-

galine ve Yazlık Saray'ın yağmalanarak yakılmasına yol açmıştı. 1858 yılında Amur Nehri'nin kuzeyindeki topraklar Rusya'ya verildi ve Rusların Vladivostok Limanı'nı inşa edecekleri Ussuri Yarımadası da iki yıl sonra teslim edildi. Orta Asya'da da Sinkiang (Doğu Türkistan) vilayetinin ilerisindeki Çin'e ait büyük topraklar da Rusya'ya verildi. Rusya'nın bu iştahı şaşırtıcı değildir, Çin ile en uzun kara sınırı olan güç Rusya idi ve Orta Asya'da on yıllardır ilerlemeye çalışıyor, Amur'u almak için ise Büyük Petro zamanından beri gayret gösteriyordu. Fakat diğer Avrupa devletleri de, doğrudan olmasa da, Çinlilerin üzerinde hâkimiyet iddia ettikleri topraklardan parçalar kopartıyorlardı. İngilizler Burma'yı, Fransızlar ise Hindiçin'in büyük bölümlerini aldı. Yüzyıl sona ermeden, belki de Japonların Formoza'yı (Tayvan) almalarıyla gayrete gelerek ve bir şekilde Çin'in toptan çökmesi halinde rakiplerin öne geçebileceği korkusuyla Çin'de toprak kapma yarışına tekrar katıldılar. Ruslar Port Arthur'a yerleşti; İngiltere, Fransa ve Almanya uzun süreli kiralama anlaşmalarıyla yeni limanlar ele geçirdi ve Portekizliler bile Makao'daki Avrupalılar; eski uzun kira sözleşmesini mülkiyete çevirdiler (Çin'deki en eski Avrupa varlığı Portekizlilerin yerleşmiş olduğu Makao idi). Dahası, tüm bunların arka planında ardı arkası kesilmeyen ayrıcalıklar, borç anlaşmaları ve Çin yönetimine karışılması da vardı ki, Çin hukuki olarak bağımsız olmasına rağmen gerçekte yabancı denetim altında bir ülke olarak görünüyordu.

1900 yılında Avrupalılar, Çin'in Osmanlı İmparatorluğu gibi dağılmasını veya çökmesini bekliyordu. Uyuyan devin uyanması bir yana Çin, efsanelerdeki Çin işkencesinde olduğu gibi, Batılı avcılar tarafından parça parça kesilerek bin yara ile ölüyor gibiydi. Ne var ki bazı Çinliler bunu engellemeye kararlıydı. 1870'ler gibi erken bir tarihte "kendini güçlendirme derneği" kurularak yararlı olabilecek Batılı fikirler ve icatların değerlendirilmesi düşünüldü. Derneğin üyeleri, Büyük Petro'nun gayretlerine ve bir başka Konfüçyan toplum olan Japonya'nın modernleşme çabalarına dikkat çekiyorlardı. Bu dönemde öğrenciler ilk kez resmen Avrupa ve ABD'ye gönderildi. Bununla birlikte, reform arayışında olanlar dahi, bunun Konfüçyüs geleneği içerisinde kök salması gerektiği fikrinden kurtulamadı.

Reform ve devrim

Reformun saray politikalarıyla karmakarışık bir şekilde gelişmesi işleri daha kötü bir hale getirdi. 1875 yılında tahta çıktığında bir çocuk olan imparator, işleri ele aldığı 1889'dan itibaren dul imparatoriçe ile kavgalı oldu. 1898'de bir reform partisi sonunda bir ilerleme kaydetmeye başlayarak sonraları "Yüz Günlük Reform" olarak bilinecek olan reform fermanları ve kanunlarını ardı ardına yayımlanmaya başlayınca imparatoriçe harekete geçti. Arpalıkları ve ayrıcalıkları tehdit edilen Mançu memur ve askerlerinin desteğini alarak imparatoru hapsetti ve hep birlikte reformcuları yönetimden sürüp uzaklaştırdılar. Yaklaşık aynı zamanda, eski âdetlere bağlılık için

halk desteği bazı vilayetlerde çıkan yaygın olaylarda da görülmekteydi ki, buralarda bazı milis birlikleri (Batılı kulaklara biraz garip gelecek olan) "Ahenkli Yumruklar Cemiyeti"nin etkisine girmişti. Bu topluluğun üyelerine kısaca *Boksörler* (*Boxers*) denmekteydi. Yabancılara karşı çok şiddetli bir düşmanlıkları vardı. Hıristiyanlığı kabul eden Çinlilere ve kısa süre sonra da yabancı misyonerlere saldırdılar.

Boksörler el altından onları yabancılara karşı korumayı amaçlayan Mançu bürokratları ve saray tarafından destekleniyordu. Hükümet tarafından bunların baskı altına alınması için diplomatik protestolar ve talepler olduğu zaman, dul imparatoriçe ve ajanlarının kışkırttığı çok yaygın bir isyan çıktı. Avrupalı birlikler korumaları gereken büyük bir yabancı topluluğun olduğu Pekin'e giden yolu sağlama almak için Çin kalelerini ele geçirdiler. İmparatoriçe tüm yabancı güçlere savaş ilan etti, Pekin'deki Alman temsilcisi öldürüldü ve yabancı misyonlar birkaç hafta süreyle kuşatıldı, başka yerlerde çoğu misyoner olan iki yüzden fazla yabancı öldürüldü.

Karşılık hızlı ve çok felaketli bir şekilde geldi. Uluslararası bir seferi kuvvet savaşarak Pekin'e ulaştı ve temsilcilikleri kurtardı. Saray başkentten kaçtı ama birkaç ay sonra koşulları kabul etmek zorunda kaldı: Sorumlu görevliler cezalandırılacak, büyük bir tazminat ödenecek, kaleler yıkılacak, Pekin'e giden demiryolu üzerine yabancı garnizonlar yerleştirilecek ve yabancı temsilciliklere daha geniş bir bölge ayrılarak tahkim edilecekti. *Boksör* isyanı yenilmekle kalmamış, zaten sallantıda olan Mançu rejimine daha çok zarar vermişti. İçteki durum şimdi her zamankinden daha belirsizdi ve bazı Çinliler artık ihtilali düşünmeye başlamıştı.

HİNDİSTAN'DA İNGİLİZ RACASI

Bu dönemde, Hindistan'da da yerli olmaktan çıkıp Avrupalı hale gelmiş olan imparatorluk yönetimine karşı muhalefet artmaktaydı. Hindistan İngilizler için son derece önemli bir ülke haline gelmişti. Gerçekten de Hindistan olmadan onların imparatorluk tarihi anlamsızlaşır, hatta imparatorluğun şekli bile büyük ölçüde Hindistan tarafından belirlenmiştir. İmparatorluğun diğer bölgeleri, ya alt kıtanın savunulması ya da İngiltere'den Hindistan'a giden deniz yolunun savunulması için imparatorluğa katılmıştır. 1800 yılında bile Hindistan'da İngiliz yönetimi altındaki insan sayısı herhangi bir diğer imparatorluk bölgesinden çoktu. 1900 yılında bunların sayısı imparatorluğun geri kalanından daha fazlaydı. Zaman geçtikçe çok sayıda Hintli, imparatorluğun diğer topraklarına göç etti ve Fiji, Doğu Afrika ve İngiliz Batı Hint Adaları gibi bölgelerde Hint cemaatleri ortaya çıktı. Hindistan ticareti de daima önem taşımaktaydı: alt kıta çok miktarda İngiliz malı satın alıyordu. Hint askerleri imparatorluğun diğer bölgelerinin savunulmasına yardım etmişler ve çeşitli zamanlarda Amerika hariç her kıtada İngiltere'nin lehine savaşmışlardı. Nihayet, alt kıtanın sakinleri ve

İngilizler her zaman birbirlerinin kültürleri üzerinde önemli ve sürekliliği olan, ayrıca sonuçları günümüzde de görülebilen bir etki yaratmışlardır.

Raca ortaya çıkarken (insanlar İngiliz yönetimini Moğolların halefleri olarak görüyordu), halk arasında bu tür bir sonucu öngörenlerin sayısı çok azdı. 1800 yılında Hindistan'daki İngiliz yönetimi hâlâ Doğu Hindistan Şirketi adına yürütülüyordu, ancak 1784'ten itibaren bunun genel valisi İngiliz hükümeti tarafından atanmaktaydı. Bu kurum ticaret için yaratılmıştı ve görevlileri uzun süre Hindistan'a bu açıdan bakmaya devam ettiler. Burada hükümetten tek istedikleri, işlerinin sürekliliğinin garanti edilmesiydi. 18. yüzyılda bile, yerli hükümdardan vergi haklarının alınması şirketi İngiliz ve Hint politikalarına bulaştırmıştı ve İngiliz hükümetinin Hindistan'ın idaresindeki payı sürekli bir artış gösterdi. Aynı şekilde şirketin ticaret ayrıcalıkları da sürekli azaldı. 1813 yılında Hindistan ticaretindeki tekelini yitirdi ve Çin ticaretindeki tekeli de yirmi yıl sonra kalktı. Böylece gelir için vergilere daha fazla dayanır oldu, gerçekte giderek normal bir sömürge yönetimi gibi davranmaya başladı.

Bu sisteme "İkili Kontrol" adı verildi ve bu adla 1857'ye kadar devam etti. Bu arada İngiliz hükümeti giderek daha fazla işe karışıyordu. Bunlar olurken daha çok sayıda Hint eyaleti ya ilhak ediliyor ya da antlaşma yoluyla İngiliz kontrolü altına alınıyordu. Moğol imparator, alt kıtanın büyük kısmının sözde hükümdarı olarak kalmakla birlikte, bu gidişatı durduracak güce sahip değildi. Farsça hukuk ve yönetim dili olmaktan çıktı ve yerini İngilizce aldı. 1813'ten sonra Hindistan'da misyonerlerin çalışmasına izin verildi ve bunlar giderek daha fazla kişiyi Hıristiyan yaptı (Fransız ve Portekiz sömürgelerinde her zaman bir miktar Hıristiyan Hintli vardı). Kolejler ve okullar açıldı. İlk Hindistan demiryolu 1843 yılında yapıldı. İngiliz genel valileri çoğu halde bu tür gelişmeleri destekledi. Tıpkı Hindu ve Müslüman usullerinde bir gelişme olarak yeni kanunlar getirdikleri gibi, bunları da aydınlatıcı birer ilerleme olarak gördüler. Nüfus arttı ve 1850 yılında yaklaşık 200 milyon oldu. Bunların yaklaşık %70'i Hindu, yaklaşık %20'si Müslümandı.

İsyan ve sonuçları

Giderek daha fazla İngiliz (buharlı gemi hatları açıldıktan sonra İngiliz kadınların sayısı da arttı) kariyerlerini yapmak üzere Hindistan'a geldi, fakat bu muazzam kitleye oranla sayıları çok minikti. Hintlilerin çoğu günlük hayatlarında İngiliz yönetiminden etkilenmedi ve geleneklerin hayatlarını yönettiği köylerinde yaşamaya devam ettiler. Uzun süre, aydınlanmış bir despotizm gelecekte devam edecek gibi göründü, hiç kimse Hintlilerin bir gün kendilerini yöneteceklerini düşünmüyordu. Sonra, 1957 yılında aniden İngiliz güveni müthiş bir şokla sarsıldı. Bengal'de yerli askerler kendilerine verilen yeni tür fişeklerin dinlerince kirli olarak belirtilmiş hayvanların yağıyla kaplandığını ve onları kirleteceğini düşünerek isyan etti. Bunun arkasından da bir seri ayaklanma başladı. Bunu başkaları izledi. Kısa süre sonra Kuzey Hindistan'daki

İngiliz yönetimi tehlikeye girmeye başladı. İsyancılar, Hindu veya Müslüman, geleneklerine ve hayat tarzlarına tehdit olarak gördükleri İngilizlerin getirdiği modernleşmeden korkan Hintlilerden destek aldılar. Hem Hindu, hem Müslüman yerel hükümdarlardan bazıları bağımsızlıklarını kazanma şansı olarak gördükleri isyana katıldılar. Bununla birlikte, Hintlilerin ve Hindistan'ın çoğu "Hindistan İsyanı" adı verilen olaya katılmadı.

İngilizler sayıca az olmakla birlikte, sadık kalan Hintli askerlerle birlikte çok sert karşılık verdiler. Birkaç ay içinde tehlike sona erdi. Bunu şiddetli cezalandırmalar izledi. İsyancıların lideri olduğunu ileri sürdükleri eski Moğol imparatoru uzaklaştırıldı. Şirketin yönetimi sona erdi ve genel vali doğrudan Londra hükümetine karşı sorumlu oldu. Bu tarihten, doksan yıl sonra sona erinceye kadar Hindistan'ın İngiliz hükümeti, doğrudan veya dolaylı olarak İngiliz kraliyeti olacaktı.

Bu belki de her halükârda olacaktı. İsyanın başka açılardan ne getirdiği ise kesin değildir. İsyancıların muhafazakâr ve gerici hedeflerinin hiçbiri gerçekleşmedi, ama İngilizlerde (ve özellikle Hindistan'da yaşayan kesimde) yol açtığı şok hiçbir zaman unutulmayacaktı. Bu tarihten itibaren İngilizler ve Hintliler ayrı yaşamaya başlayacaklar ve iş dışında ilişki kurmayacaklardı. Yerleşik İngilizler Hindistan'ın garip, anlaşılmaz bir yer olduğunu, güvenilmez ve çocukça bir halkın gerekirse güç kullanarak kontrol altında tutulması gerektiğini düşünüyordu. Bu tür yaklaşımlar Hindistan'da yönetim işlerinde görev alan, onların dilini, kültürünü ve uygarlığını tutkuyla araştıran yüzlerce İngilizin bulunduğunu göz ardı ediyordu (klasik Hindistan ile ilgili ciddi çalışmalar İngiliz biliminsanları tarafından başlatılmıştı). Hintlilerin ve İngilizlerin ister istemez birbirlerini etkilemeye devam ettikleri de doğrudur. İngiltere ve imparatorluğun geri kalanı arasındaki ticari ilişkiler Hindistan'ın ekonomik hayatını yavaşça değiştirecekti. Hindistan okullarında ve kolejlerinde öğretilen ve yönetim tarafından uygulanan fikirler ve ilkeler birçok genç Hintlinin ülkelerinin geleceğiyle ilgili fikirlerini etkiledi. Bu çoğu zaman Avrupalı biçimlere benzeyen demokratik ve temsili politik kurumları olan ve Batı'nın milliyetçilik ideali temelinde kurulacak olan bir devletti.

İşin diğer cephesinde, Büyük Britanya'nın büyük bir güç olarak oynadığı rol hem Hindistan'ın temin ettiği güçle hem de bunun zorladığı gereksinimlerle şekilleniyordu. Bir genel vali şöyle diyordu: "Hindistan'ı yönettiğimiz sürece dünyadaki en büyük gücüz, yitirdiğimiz anda ise derhal üçüncü sınıf bir ülke oluruz." İngilizler Hindistan'ı güvende tutmak için kuzeybatı sınırındaki kabilelerle neredeyse sürekli savaş halinde oldular, Belucistan ve Kaşmir'in fethiyle uğraştılar ve Afganistan'da etki alanı oluşturmak için Rusya ile diplomatik mücadelelere giriştiler ve bu bir seferinde neredeyse savaşa yol açacaktı. 1880'lerde Burma, Hindistan'ı Hindiçin'den yapılacak muhtemel bir Fransız ilerlemesinden korumak üzere ilhak edildi ve birkaç yıl sonra Malay devletleri de aynı nedenle işgal edildi. 1907 yılında, yabancı bir etkiden

uzak kalması amacıyla Tibet'ten Lhasa'ya bir seferi heyet gönderildi. Ve tabiatıyla bu durum, Süveyş veya Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a giden buharlı gemi yolları nedeniyle İngilizlerin Afrika konusundaki düşüncelerini de etkiledi.

Bütün bunlar olurken, birkaç minik Portekiz ve Fransız yerleşim alanı dışında, alt kıtada yaşayan 300 milyon Hintlinin yönetim sorunu vardı. 1892 yılında bu işi yapmak üzere sadece 918 beyaz memur görevliydi. Çoğu zaman, Hindistan'da her 4000 Hintliye karşı sadece bir asker bulunuyordu. Açıkça görünüyordu ki, Raca Avrupalıların sayısına güvenmiyordu. Bunun yerine İngilizlerin dayandığı iki temel vardı. Birincisi hem sivil hem de askeri sahada Hintlilerin işbirliğine, yardımına ve iyi niyetine güvenmek; ikincisi ise fazla bir şeyler yapmamaya çalışmak. İsyandan sonra İngilizler kamu düzeni açısından Hintlilerin geleneklerine karışarak gereksiz yere onların düşmanlığını çekmemeye özen gösterdiler. Çizgiyi çektikleri yer kız bebeklerin öldürülmesiydi (bunların gelecekteki çeyizleri ebeveynler tarafından gereksiz bir masraf olarak görülüyordu) ama çocuk evliliklerini engellemeye çalışmadılar. Hintli prenslerin haklarını resmen düzenlediler ve yönetimlerini desteklediler.

Bütün bunlar olurken, İngiliz gücünün ekonomik ve kültürel sonuçları sonunda İngiliz Raca'nın korunmasını imkânsız kılacak şekilde Hindistan'ı değiştiriyordu. Binlerce mil uzaktaki İngiliz sanayicileri ve sendikacıları parlamentoyu kullanarak Hindistan tarihindeki en istikrarlı dönemden yararlanmak isteyen Hintli müteşebbislerin önüne engeller çıkardıkça, Hintli tüccar ve imalatçılar bu durumdan rahatsız oluyordu. Hindu seçkinlerinin gençleri İngiliz üniversitelerinde eğitim görüp İngiliz barosu için hazırlanarak ülkelerine döndükleri zaman, Hindistan'daki İngilizler tarafından "yerliler" olarak aşağılandıklarında rahatsız oluyorlardı. "Fair play" (kurallara göre oynamak) ve "demokrasi" gibi kelimelerin Hindistan'a da niçin uygulanamayacağını sordular ve böylece İngiliz kültürünün güçlü ve bulaşıcı bir özelliği olduğunu göstermiş oldular. Hint milliyetçiliği bu ve diğer etkilerden beslenerek yavaşça belirginleşti ve politik biçimler almaya başladı. Birkaç köy topluluğu da Hintlilere daha fazla özyönetim verilmesini savunarak bunu teşvik etti. Bununla birlikte içindeki Hindu ve Müslüman unsurların varlığı ulusal bilinci engelleyen bir faktördü. Kısmen bu nedenle, 1914'e gelindiğinde Raca denetimini gevşetmemişti. Ancak bunun altını oyan güçler birikmeye devam etti.

YENİ BİR ASYA GÜCÜ

19. yüzyılın Japonları, Çin ve Hindistan'daki gelişmeleri çok yakından izliyordu. Her ne kadar 1800 yılında (birkaç Hollandalı dışında) bu ülke Avrupalılar tarafından fazla bilinmiyorsa da, işlerin uzun süre böyle devam edemeyeceğinin işaretleri ortaya çıkmaktaydı. Avrupalılar iki yüzyıl öncesine oranla çok daha güçlü, Japonlar

ise çok daha zayıftı. Yabancıların Japonya'nın yalıtılmışlığını kırmak istemeleri halinde onları uzakta tutmak çok daha zor olacaktı ve bunu yaptıkları takdirde, Çin ve Hindistan'ın farklı kaderlerinin muhtemel sonuçlar arasında hesaba katılması gerekiyordu. Uzun bir barış döneminin ürettiği sosyal gerilimler ve yeni ekonomik çıkarlar ile askeri olarak çağın gerisinde kalması, Japonya'nın Avrupa ve Kuzey Amerikan baskısıyla karşılaştığında dezavantajlı bir durumda olacağı anlamına geliyordu. Bazı Japonlar bunu biliyordu. Yabancı fikirleri uzakta tutmak için getirilen yönetmelikleri aşmak için "Hollanda öğrenimi" adı verilen kitapları ithal ediyorlardı. *Şogun*luk makamı bile teknik konularda bazı Avrupalı kitapların çevrilmesine izin vermek zorunda kalmıştı. Yaratıcı bir halk olarak, Japonlar kopya etmek ve fikir almak için büyük bir isteklilik gösteriyorlardı. Bu tutumları Çinlilerin Batılı etkiler karşısında üstünlük taslayarak karşılık vermelerinden oldukça farklıydı. Örneğin, bir grup Japon hekimi Hollanda kitaplarındaki resimlerden başka bir yardım almadan 1771 yılında ilk insan anatomisi inceleme işlemlerini (bir suçlunun vücudu üzerinde) yaptılar. Öğrenme istekleri ve daha iyileri için kendi usullerini değiştirmeye hazır olmaları, Japonlara yabancının meydan okuması karşısında avantaj sağlayacaktı, ancak fiilen ne yapılacağı konusunda aralarında fikir birliği yoktu. Bazıları "barbarları kovmaktan", bazıları ise "ülkeyi açmaktan" söz ediyorlardı, fakat iki durumun da riskleri mevcuttu.

Çinlilerin, başlarında İngiltere olan Avrupalı devletlere kafa tutması ve bunun bir zamanların büyük imparatorluğunu utanç verici antlaşmalar imzalamaya mecbur bırakması sonunda tayin edici oldu. Japonya 1842 yılında ihtiyaç olduğu takdirde yabancı gemilerin ikmal sağlamasına rıza gösterdi ama kişilerin karaya çıkmasına hâlâ izin verilmiyordu. Sonra, 1851 yılında, ABD Başkanı Japon kıyılarında gemileri batan Amerikan denizcilerinin durumuyla birlikte, Amerikan balina avcıları ile Uzakdoğu ticaretinde yer alan gemilerin barınak ve ikmal gereksinimlerini ele aldı. Japon limanlarının yabancılara açılmasının sağlanması için Japonya'ya bir donanma filosu gönderilmesine karar verildi. 1853 yılında Komodor Perry Yedo Körfezi'ne girdi. Yedo ikmal için denize muhtaçtı. Japonlar kendilerinden daha iyi toplara ve buharlı gemilere sahip olan Amerikalılardan etkilendi. Bir Amerikan konsolosunu kabul ettiler ve iki limanı Amerikan ticaretine açtılar. Bu gelişmeyi, Avrupa güçleriyle yapılan, diğer yabancı tacirlerin Japonya'ya girmesine ve diplomatik misyonlara izin veren antlaşmalar izledi.

Meiji restorasyonu

Birçok Japon'un zihninde, yeterli dikkati göstermedikleri takdirde, yabancıların insafına kalma söz konusu olduğunda Çin kadar çaresiz kalabilecekleri kanaati oluşmaktaydı. Tokugawa rejiminin krizle başa çıkamadığı açıkça ortadaydı. İki büyük klanın liderleri barbarlardan öğrenmek ve Avrupalıların askeri yöntemlerini almak üzere dışarıya elçiler göndermeye başladı. Perry'den, ve belki de ilk antlaş-

manın imzalanması şerefine verilen parti için özel olarak inşa edilen raylar üzerindeki küçük buharlı tren gösterisi ile çok miktarda tüketilen viski ve şampanyadan etkilenmişlerdi. Elçilerin gelişinden kısa süre sonra, bazı boyların arazilerinde Batılı anlayışla meydana getirilmiş ilk fabrikalar, tersaneler, silah fabrikaları ve pamuk tezgâhları kuruldu. Bir sonraki adım Tokugawa'ya karşı askeri muhalefetin örgütlenmesiydi. Kısa bir süre için yeni bir çöküş ve anarşi dönemine giriliyormuş gibi görüldü. Bunun yerine, *şogun*luğa karşı olan asilzadeler oyuna yeni bir merkezileştirici güç soktular ya da eski bir oyunu hatırladılar. 3 Ocak 1868 günü Kyoto'da bir hükümet darbesiyle İmparatorluk Sarayı'nın kontrolünü ele geçirdiler. Verasetle geçen *şogun*luk lağvedildi ve imparator Japon hükümetinin kanatlarından tekrar sahnenin merkezine getirilerek, ülke yönetimindeki doğrudan sorumluluğu tekrar öne çıkarıldı. Bu, sarayın Yedo'ya taşınmasıyla birlikte "Meiji Restorasyonu"nun başlangıcını simgeliyordu ve gerçek manada bir devrimdi. Bu devrim bilinçli bir modernleşme hamlesi başlattı.

Japonya'nın yeni liderleri büyük boyların başlattıkları girişimi daha da ilerletmek istedi. Hedefleri Batı ülkelerinin onlara öğretebileceklerini almak ve bunu Batılılaşmadan ve süreç içinde geleneklerini yitirmeden modernleşmekti. Bu yolda son derece başarılı oldular. Daha birkaç yıl önce, Ocak 1860 tarihinde, kullanılabilecek yerel kaynakları gösteren sembolik bir başarı elde edilmişti. Sadece yüz beygir gücü üretebilen buhar makinesiyle sadece limanda manevra yapmak için kullanılabilecek olan Kanrin-Maru adlı Japon yelkenlisi, Yedo'dan açılarak beş haftadan sadece biraz uzun bir sürede San Fransisco'ya varmıştı. Japon mürettebatıyla Pasifik'i geçen bu yelkenli o zamana kadar en uzağa giden gemileriydi ve bunu Perry'nin buharlı gemilerini Yedo Körfezi'ne getirmesinden sadece yedi yıl sonra başarmışlardı. Bu tarihten bir süre önce de ilk kez bir Japon, seyir (navigasyon) eğitimi almak için Hollandalılara başvurmuştu. Mürettebattın genç bir üyesi daha sonra müthiş bir karşılaştırma yaparak şöyle yazmıştı: "Seyir eğitimi almak için Hollanda'ya giden Büyük Petro bile, bütün yaptıklarıyla, Japonların bu yaptığına eşit bir başarı elde etmiş sayılamaz."

Modernizasyon ve sınırları

Çoğu Japon modernizasyon meselesine yurtsever bir tutum içinde yaklaştı. Yurtseverlik Çinlilerin ve Hintlilerin kaderinden kaçmak için tutkulu bir heyecan yarattı. Bilgi ve teknoloji almak ve öğrenmek için kültürel bir irade yarattı. Japonya böyle bir dürtüyle, hızlı bir değişim gösterecekti. İmparator adına eski yarı feodal boy yönetiminin kaldırılması, ulusal bir devletin yaratılması yönündeki ilk adımdı. Klan rekabetleri Tokugawa üstünlüğünün sona erdirilmesinde önemli bir rol oynadı. Büyük boylar artık, "Bu şekilde imparatorlukta tekdüze bir yönetimin hâkim olması için," diyerek topraklarını imparatora teslim etme konusunda öncülük ediyorlardı. Bunun

arkasından birçok Avrupai hükümet kurumunun ülkeye uyarlanması geldi. Ülke idari olarak valiliklere bölündü. 1889'da iki meclisli bir parlamento kabul edildi. Aynı tarihte Japonya zorunlu askerlik hizmetini kabul etmişti ve böylece Avrupa modelinde bir ordu kurulması mümkün oldu. Ayrıca ilk posta sistemi, ilk demiryolu ve bir günlük gazete çıkarıldı. Avrupa takvimi kabul edildi.

Eski gelenekler özellikle yurtseverlik inancı ve imparatorluk otoritesine gösterilen saygı şeklinde hâlâ devam ediyordu. 1890 yılında, yarım yüzyıl sonrasına kadar çocuklara okunacak olan bir okul bildirgesi kabul edildi. Bu bildirge, çocukları ailelerine saygı, itaat ve gerektiği takdirde ulus için kendini feda etme şeklindeki geleneksel değerleri korumaya çağırıyordu. Samuray geleneği de canlı tutuluyordu. Restorasyonun ilk on yılında veya yaklaşık o tarihlerde, bazıları durumdan hoşnut olmayan efendilerini izleyerek bir isyana katılmış ve zorunlu hizmet yapanlardan oluşan yeni ordu tarafından mağlup edilmişti. Bu olaydan sonra isyancıların çoğu yeni düzenin kamu hizmetinde, ordusunda veya donanmasında hizmet etmeyi hevesle kabul etmiş; yitirdikleri toprak karşılığında hükümet tarafından gelirleri garanti edilmiş olan efendiler ise büyük etki sahibi olmuş, bazıları da yeni asilzadeler meclisine girmişti. Modernleşme hızı bir yabancıyı şaşkına çevirebilirse de, Japonya birçok açıdan değişmeden kalmıştı.

Bununla birlikte bazı değişimler gözle görünür haldeydi. 1870'lerde ipekli dokuma sanayisinde güç tahrikli makineler kullanılmaya başlandı ve kısa sürede yaygınlaştı (bununla birlikte yirmi yıl sonra Japonya'da dokunan ipeğin yarısından fazlası hâlâ elle işlenmekteydi). 1890'ların başında da Japonya'da yeni bir pamuk sanayi kuruldu (iğ sayısı İngiltere'dekinin yüzde birinden ibaret olsa da). Gerçek bir hızlı sanayileşme ancak 1890'ların ikinci yarısında başladı. Japonya'nın 1895 yılında yılda 5 milyon tondan ibaret olan kömür üretimi 1913'te yaklaşık dört katına çıkmıştı ve aynı dönemde ham ipek üretimi üç kat, pamuk ipliği üretimi ise altı kat artış gösterdi. 1914 yılında Japonya, başka hiçbir Asya ülkesinde görülmedik şekilde sanayileşmişti.

Bu büyük ekonomik yükselişte tarımın rolü daha az göze çarpıyordu ama gerçekte daha önemliydi. 1868 ile 1914 arasında kişi başına tarım üretimi iki katından daha fazla artış gösterdi. Ancak, bu durum köylü olarak kalan büyük çoğunluğun hayatı üzerinde büyük bir etki yapmadı. Sanayinin gereksinimi olan sermaye yatırımları, yeni hizmetler ve yönetim ile eğitim hizmetleri çiftçilerin ödedikleri vergilerle karşılanmak zorundaydı. Ağır yeni yükler köylülerin fakir kalmalarına yol açtı. Köylerdeki geleneksel usuller çok az değişikliğe uğradı. Özellikle kadınlar eski gelenekler nedeniyle ezilmiş, baskı altında ve kısıtlanmış kaldılar. Sonuç olarak Japonya modern dünyaya katılmıştı.

KARA BULUTLAR TOPLANIYOR

Dünyanın başka yerlerinde Avrupa gücü doruğa yaklaşırken, bu durumun Avrupa'da artan istikrarsızlığın işaretleriyle birlikte gelişmesi ilginç bir paradoks teşkil eder. Yeni bir uluslararası düzenin, 19. yüzyılın ikinci yarısında devrimci bir biçimde ortaya çıkması, Avrupa'da da dünyanın geri kalanında olduğu kadar belirgindi. En iyi ayrım noktası 1848'dir, bunun nedeni bir sosyal devrim olayı olarak önemli olması kadar Avrupa'nın milliyetçilik hikâyesinin arasına girerek bu gücün ne kadar kuvvetli olduğunu göstermesidir. Uzun bir uluslararası barış dönemini savaş döneminden ayıran bu olayın bu açıdan önemini görmek o zamanlarda pek mümkün değildi. Bunu izleyen çeyrek yüzyılda 1854-1856 Kırım Savaşı (bir tarafta İngiltere, Fransa, Osmanlı ve Sardinya; diğer tarafta Rusya), 1859 yılında Fransa ile Sardinya'nın Avusturya'ya karşı yaptığı savaş ile üç başka savaş daha yapıldı. Bunlar 1864 yılında Prusya ile Danimarka, 1866 yılında Prusya ile Avusturya (İtalya da Prusya'nın tarafına katılmıştı), 1870 yılında ise Prusya ile Fransa arasında yapılan savaşlardı. Kırım Savaşı gerçekte eski bir sorunla ilgiliydi: Rusya Osmanlı üzerinde hâkimiyet kurmalı veya bu ülkeyi yıkmalı mıydı? Diğer savaşlar ise ulus inşasıyla ilgiliydi.

Yeni uluslar

Avusturya'nın; Habsburgların Prusyalıların üstünlüğünü kabul ettiği Almanya'da ve 1866'dan sonra ellerinde çok az toprağı kalan İtalya'da yenilmesi, sınırları içinde yaşayan diğer uluslara da taviz vermesi anlamına geliyordu. Monarşi onların taleplerine karşı direnecek kadar güçlü değildi. Bu nedenle 1867 yılında tabi halklardan biri olan Macarlar ile bir "uzlaşma" düzenlendi. Onlara, daha sonra "İkili Monarşi" ya da "Avusturya-Macaristan" (çünkü gerçekte tek hükümdar altında iki bağımsız birimin bileşimiydi) adı verilecek olan düzenlemede önemli ölçüde bağımsızlık verildi. Franz Joseph şimdi topraklarının yarısında kral, diğer yarısında da imparatordu. Ne var ki imparatorluğun diğer halkları hayal kırıklığı içinde kaldı. Macaristan Sırpları, Slovenleri, Romanyalıları ve diğerlerini bastırma işinde Avusturyalılara katılarak satın alınmıştı.

Söz konusu yıllardaki ulus inşası konusu bunlardan ibaret değildi. Kırım Savaşı'nın gecikmiş sonuçlarından birisi de, her ne kadar bu isim 1860'lara kadar kullanılmadıysa da, bağımsız Romanya ulus devletinin ortaya çıkmasıydı. Bunun yanında Almanya ve İtalya'nın birleşmesi (Macarlara verilen ayrıcalıklarla birlikte) Orta Avrupa ve Balkanlardaki (özellikle Türk yönetimi altındaki) diğer halkların da politik bağımsızlık için büyük patırtı kopartacakları anlamına gelmekteydi. Böylece, bu yılların sonuçları çok karmaşık ama bir o kadar da önemli olmuştur. Öncesinin ve sonrasının haritasına bakmak bu olayların devrimci etkisini gösterir. Bununla birlikte, bu

değişikliklerin ortaya çıkmasında en büyük payı olan devlet adamları (Prusya başbakanı Bismarck ve İtalyan Cavour) Avrupa diplomasisinin koşullarını ve haritalarını 1848'in insanlarının umduğu şekilde değiştirmişler, ancak bunu korktukları bir devrimci milliyetçiliği önlemek için yapmışlardır.

1871 yılında Avrupa'nın yapısı ağırlıkla ulus devletlerden oluşan bir görünüm almıştı ama iki büyük eksiği bulunmaktaydı. Birincisi, hâlâ gelecek için sorunların biriktiği yerler vardı. İrlanda bunlara bir örnektir: İngilizler buraya "Home Rule" adı verilen, kraliyete bağlı bir özyönetim vermeye hazırdı ama parti politikaları sonunda bunu engelledi. Norveç ve İsveç 1905 yılında barışçı bir şekilde ayrılıncaya kadar tek bir devlet halindeydi. Rusya (Prusya ve Avusturya gibi) Polonya'nın büyük bölümünü ve Rus olmayan Baltık halkları ile Finlileri yönetiyordu. İkili Monarşi'nin Macar yarısında Hırvatlar, Romanyalılar, Slovaklar, Slovenler ve Sırplar kendilerini baskı altında hissediyordu. Her şeyden öte Türkler hâlâ Bulgarları, Makedonyalıları, Arnavutları ve Boşnakları yönetiyordu (bu durum, görünüşte padişahın otoritesi devam etse de Bosna'da gerçek yetkinin Avusturyalılara verildiği 1878 yılına kadar devam etti). Balkanlar gerçekten de bir milliyetçinin kâbusuydu; halkları, dilleri ve dinleri son derece iç içe geçmişti.

Bu arada, Avrupa'da güç dengeleri tümüyle değişmişti. Muhafazakâr devletlerin eski kutsal ittifakı Kırım'da sona ermiş ve resmen 1871'de kurulmuş olan yeni bir Alman imparatorluğu Avrupa'da hâkim güç olarak Fransa'nın yerini almıştı. Bu, nüfus ve ekonomik eğilimlerde zaten ortaya çıkmış olan bir değişimin politik yanıydı. 1945'e kadar Alman üstünlüğü Avrupalı devlet adamlarının önündeki en büyük sorundu.

Alman üstünlüğü

Büyük devletler, her şeye rağmen, 1871'den sonra kırk yıldan uzun süre barış içinde yan yana yaşamayı başardı. Bu büyük bir başarıydı, çünkü bu kırk yılda uluslararası hayatta yüzeyin hemen altında pusuya yatmış çok sayıda ve artan tehlikelerin işaretleri görünmekteydi. Almanya 1871 yılında Fransa'yı utanç verici bir barışa zorlamış, bu ülke büyük bir tazminatın yanı sıra iki vilayetini, Alzas ve Loren'i vermişti. Bu andan itibaren, yeni Almanya Fransa'nın Avrupa'da uzun süredir devam eden üstünlüğünü elinden almış oldu. Hızla artan daha büyük bir nüfus ve çok daha güçlü bir ekonomiyle (Almanya bu alanda da İngiltere'yi tehdit eden bir hızla büyüyordu), 1900 yılında kıtanın en büyük askeri gücü haline gelmişti. Fransa ise vilayetlerinin kaybını kabul etmemişti.

İtalya, Almanya'dan biraz daha genç bir ulus olarak Roma'yı papanın elinden alarak İtalyanların çoğunun istediği tarihi başkenti, 1870 yılında ele geçirmişti. Yeni uluslar dış politikalarını çoğu zaman hassas ve zor bir şekilde yürütür. Yöneticileri içteki bölünme ve zayıflıkların farkındadır ve bunun üstesinden gelmek için dışarı-

da politik yaygara ile yurtsever duygulara hitap ederler. İtalya'nın liderleri kolonyal maceralara girdiler (bu Kuzey Afrika'dan parçalar ele geçirmek için 1911'de Osmanlı ile savaşmasıyla sonuçlandı). Bu arada diğer İtalyanlar, yurttaşlarına Avusturya yönetimi altında yaşayan toplulukların hâlâ kurtarılmadığı hatırlattılar. Söz konusu İtalyanların ve yaşadıkları yerlerin kurtarılması gerektiğini söylediler. Bu, başka bir rahatsız edici güçtü.

Almanya uzun bir süre daha başka bir tehlike oluşturmuyor gibiydi. Almanya'da önemli hiç kimse bütün Almanları tek bir yönetim altında toplamak istemiyordu ve yaklaşık yirmi yıl boyunca bu ülkenin dış politikası tek bir adam tarafından yönetildi. Bu adam; çok zeki, öfkeli, hoşgörüsüz bir Prusyalı ve küçük taşra aristokratı olan Kont Otto von Bismarck'tı ve hayattaki en büyük amacı Almanya yönetiminin daima Prusyalı yönetici sınıfın elinde kalmasıydı. Almanya'nın birleşme savaşlarını 1860'larda hazırlayıp başlatan oydu. Bunları başarıyla sonuca ulaştırdıktan sonra, yeni bir savaşın çıkması halinde ülkede sosyal ayaklanmalar ve hatta ihtilal olabileceğinden korkuyordu ve bunu önlemek için elinden gelen her şeyi yaptı. En büyük Avrupalı güçlerin dışişlerinde yaptığı düzenlemeler barışın korunmasında kritik bir öneme sahipti. Bununla birlikte Almanya Bismarck aksini istese de değişmekteydi. Nüfus ve sanayi gücünün artması ortaya yeni fikirler, tutumlar ve talepler çıkarıyordu. 1890 yılında görevden alınmasını takiben Alman dış politikası giderek bu güçler tarafından şekillendirilmeye başlandı. Etkili konumda bulunan bazı Almanlar ülkelerine daha fazla uluslararası saygı ve prestij kazandırmak için uğraşmaya başladılar –"güneşte bir yer"– ve aynı zamanda diğer devletlere karşı daha fazla kıskançlık veya korku duygusu gelişmeye başladı.

Ayrıca, Bismarck'ın günlerinde bile, diplomatik seviyede Avrupa dengelerinin yıkılması olası görülmeye başlamıştı. Örneğin, Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarında azınlıklar daha fazla gürültü çıkarıyordu. Daha önemlisi, birçok ülkede, yöneticiler ve halk aradıkları amaçlar için barışın kendilerine savaştan daha uygun olacağı hissini yitirmekteydi. Bazen, bazı insanlar savaşı sevinçle karşılayacak gibi görünüyordu; zaman geçtikçe son Avrupa savaşının hatıraları silikleşiyordu.

Bismarck, barışı ve Alman güvenliğini garantilemek için Rusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ile ittifaklar kurmuştu. Bunun anlamı, Almanya'yı tek başına yenemeyecek ve müttefik bulamayacak olan Fransa'nın 1871'den sonra intikam arayışına giremeyeceğiydi. Bismarck müttefiklerinin birbirleriyle dost olmalarını garantiye almak için çok çaba gösterdi ve Büyük Britanya'nın da Avrupa işlerinin doğrudan içine girmeden kendi işlerini nispeten izole bir şekilde sürdürmesini yeğledi. Bununla birlikte, Güneydoğu Avrupa'da Habsburglar ile Rusya arasındaki eski rekabet, politikası için sürekli bir tehlikeydi. Bu, 18. yüzyıla kadar giden, Osmanlıların uzun gerilemesinden kalan bir soruya dayanıyordu: Yerini ne alacaktı? Avusturyalılar bu toprakların Tuna'dan güneye inmelerini engelleyecek olan Rusların eline geçmesini

istemiyordu. Ruslar da Karadeniz'in girişini ele geçirmelerini engelleyecek olan Avusturyalıların eline geçmesini istemiyordu. Ruslar ve Türkler 1876 ile 1978 yılları arasında savaştıkları zaman, bir an için hem Avusturya hem de İngiltere 1856'da yaptıkları gibi Osmanlılara yardıma gidecekler gibi görünüyordu. Bismarck Berlin'deki büyük kongrede bunu önledi, bir şekilde herkesi ödüllendirerek veya susturarak Rusya-Avusturya ilişkilerini tekrar bir raya oturttu ve bu 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar fazla sorun çıkmadan devam etti.

Bununla birlikte, Bismarck bile, iş Habsburg monarşisi ile Rusya arasındaki kapışmaya gelirse, Habsburgların yanında yer almak zorunda kalacağını biliyordu. Bu, seleflerinin Almanya'nın Rusya ile ittifakının zamana bırakılmasına izin vermeleri sonucunu doğurdu. 1892 yılında Rusya Fransa ile bir antlaşma yaptı. Büyük Britanya'nın iki kolonyal rakibinin bunu yapması çok doğal bir gelişmeydi ve bu antlaşma Büyük Britanya üzerinde baskı yaratacaktı. Ne var ki, Fransa'nın artık tek başına olmadığı anlamına geliyordu ve böylece bir gün Almanya'nın karşısına dikilebilirdi. Avrupa, o zaman pek fark edilemese de, iki kampa ayrılıyordu.

Çarlık Rusyası

Her halükârda, bir belirsizlik ve muhtemelen de bir istikrarsızlık kaynağı açıkça ortadaydı. 1900 yılında Rusya'nın büyük güçler arasında yer aldığı konusunda kuşku yoktu fakat, bu noktanın ötesinde ne olduğu pek belli değildi. Rusya'nın çok muazzam insan ve doğal kaynakları Doğu Avrupa ve belki Asya'nın birçok bölümünde üstünlük kuracağını düşündürtüyordu. Ne var ki büyük zayıflıkları da açıkça görülüyordu ve birçok açıdan Batı Avrupa'nın gerisinde kalmıştı. Nispi olarak konuşursak, 1800 yılında olduğundan daha zayıftı. Bu dönemde, büyüklüğü, tarihi ve coğrafi konumu onu eşsiz kılmakla birlikte, Avrupa'nın büyük bölümü ona benziyordu (büyük ölçüde sanayileşmemiş, köylerden ve küçük kasabalardan oluşan bir kıta). Ama yüz yıl sonra durum değişmişti.

Rus toplumunun modernleşme yolu engellerle doluydu. İlk başta otokratik yönetim sorunu bulunmaktaydı. Çarın otoritesi, mutlakıyetçiliğin başka yerlerde yaygara kopartan yerleşik çıkar sahipleri tarafından dengelenmesi gibi bir durumla karşı karşıya kalmamıştı. Eğer Rusya'ya reform gelecekse, bu yukarıdan gelmek zorundaydı, çünkü taleplerin aşağıdan gelmesi için çok az kanal bulunmaktaydı. Uzun bir süre boyunca, bu hiç gelmediği anlamını taşımıştı. I. Aleksander bazı değişimler getirmeyi arzu etmiş olabilir ama sonunda kendisinden reform talep edenleri hayal kırıklığına uğrattı. Halefi olan I. Nicholas soğuk, zalim ve kışla meydanı görüntüsü veren bir adam olarak en ufak bir özgürlüğe dahi izin vermemişti. Böylece, 19. yüzyılın ilk yarısında, Rus aristokrasisi giderek daha donuk bir hal aldı ve ülke dünyanın başka yerlerinde olup bitenlerden daha yalıtılmış bir durumda kaldı.

Rusya'nın sorunlarını çözme konusundaki başarısızlık sonunda zaaflara yol açtı.

Örneğin ekonomik büyüme engellendi. Her ne kadar 18. yüzyılda Rusya'nın önemli madencilik ve metalürji sanayileri varsa da, 19. yüzyıl ilerledikçe bunlar giderek geride kaldı. Rus tarımı da diğer ülkelerde görülen üretim artışlarını elde edemedi ve nüfus artarken Rusların çoğu daha zor bir hayat yaşamaya başladı. 19. yüzyılda, tahıl üretiminin nüfus artış hızına ayak uydurmadığı görülmektedir. Bunun nedenlerinden biri Rusya'da arkaik bir kurumun, serfliğin devam etmesiydi.

Serflik başka yerlerde azalır ve ortadan kalkarken Rusya'da yayıldı ve giderek daha sert bir işleyiş göze çarpar oldu. Serf isyanları ve bunları gözetenlere yapılan saldırılar yaygınlaştı (ve bir dönem yaygın bir isyana dönüşme tehdidi ortaya çıktı). Fakat yanlış olan sadece bu değildi, serflik köylünün daha iyi tarım yapma konusundaki her türlü teşvik unsurunu yok ediyor ve yeni fabrikalar için işçi bulunmasını mümkün kılacak şekilde işgücünün serbest dolaşımını engelliyordu. Yoksulluk da köylünün mallara karşı talebini düşük tutuyordu. Diğer taraftan, şunu teslim etmek gerekir ki, serflik Rus toplumunda çok derinden yerleşmiş bir kurumdu ve bunun aniden kaldırılması yönetimin büyük ölçüde çökmesi anlamına gelebilirdi. Çünkü otokrasi, başka yerlerde yerel yönetimler olarak ifade edilen işler için malikâne sahibine dayanmaktaydı.

Kırım Savaşı yenilgisi (ki bunun son yılında I. Nicholas ölmüştü) yönetimi reforma zorladı. Hepsinin temelinde yer alan kritik tedbir, 1861 yılında serflerin serbest bırakılmasıydı (bu Birleşik Devletler'de köleliğin sona erdirilmesinden dört yıl önceydi). Bu muazzam iş rejim için kazançtı. Üzerinde çok düşünülmüştü. Reformun özü serflerin malikâne sahiplerinin özel mülkü olmaktan çıkarılması ve hukuken özgür birer birey haline getirilmesiydi. Bu, fiilen hemen özgürlük anlamına gelmiyordu. Çeşitli şekillerde, köylülerin kendi köylerinden ayrılma izni almaları gene zorlaştırılmıştı. Böyle kısıtlamalar değişimin etkilerini yavaşlatsa da sonunda Rusya'da tarım ve sanayinin modernleşmesinin önü açılmış oldu.

Bu reformlar Çar II. Aleksander döneminde yapıldığı için ona, serflerin özgürleştirilmesinden dolayı "Liberator Çar" adı verilmişti ve döneminde başka reformlar da yapıldı. Fakat bunlar otokrasinin ana ilkelerine dokunmadı: Reformlar yukarıdan aşağıya, çarın hediyesi gibi sunuldu. Bunlar Rus halkının hakları olarak tanınmadı ve geri alınabilir nitelikteydi. Rejimin bazı düşmanlarının onunla uzlaşmaya ya da reformları daha başarılı kılmaya çalışmaya uğraşmamalarının nedenlerinden biri budur. Devleti yıkmak için komplolara ve mücadelelere devam ettiler. Çoğu zaman görevlilere suikast yaptılar ve bir keresinde de bir çarı öldürdüler. Bu, doğal olarak hiçbir taviz verilmemesi, verilenlerin de geri alınması gerektiğini düşünen muhafazakârların korkularını artırdı.

Çoğu köylünün katlanmak zorunda oldukları zorluklar (demiryolları ve diğer yatırımlar için ağır vergi yükü altında ezildiler), ekonomik gelişme hızlanırken ortaya çıkan liberal düşünceli işadamları ve çiftçilerin huzursuzluğu göz önüne alınınca, son

çar II. Nicholas'ın döneminde bir devrim olması şaşırtıcı değildir. (O aynı zamanda en dar bakışlı ve hayal gücünden yoksun çar idi). 1904 yılında Rusya Japonya ile yapılan bir savaşta ağır yenilgiler aldı. Ertesi yıl bir devrim meydana geldi ve rejim bir süre sallantıda kaldı. Yeni tavizler verildi. *Duma* adı verilen bir parlamento ya da danışma meclisi kuruldu. Bu büyük bir gelişme değildi ama Rusların kendilerini yönetme konusunda eğitimleri sonunda başlayabilirdi. Ne yazık ki, bir başka savaşta yetkileri sınırlandırılmadan önce sadece kısa bir ömrü olacaktı.

Bununla birlikte, 1914 yılında Rusya'nın büyük güç statüsü tekrar kesin görünüyordu. Bir kez daha sanayi gücü olma yolunda ilerliyor, bu alanda İngiltere veya Almanya'nın gerisinde olmakla birlikte sanayi üretimi ikisinden de daha hızlı artıyordu. Büyük bir sanayi gücünün ortaya çıkmakta olduğu açıktı. Tarım sorunları da nihayet düzelme yoluna girmekteydi. Yeni kanunlar, etkinlik ve kârlılık konularına eğilen ve ***kulak*** adı verilen zengin köylü çiftçilerin gelişmesini hızlandırmıştı. Bunların çabaları sonunda üretkenliği artırmaya başlamıştı.

Rusların güvenleri arttıkça yöneticiler, ülke çıkarlarını savunabileceklerini, büyüyen demiryolu ağı ve genişleyen sanayi bazının onlara bunu gerçekleştirecek olanakları sunduğunu düşündü. Diğer yandan, Rusya isim olarak bir Avrupa ülkesi olmasına rağmen, hâlâ Asya sefaletinin devam ettiği bir ülkeydi. Bu ülkede Ortodoks kilisesi Avrupa'da bir yüzyıl civarında bir süredir görülmedik şekilde yönetim ve toplumla iç içeydi. Birkaç tane iyi üniversitesi ve okulu ile bazı önemli biliminsanları vardı ama nüfusun ezici çoğunluğu okuryazar olmayan köylülerden oluşuyordu. Her şeyden öte, hâlâ yönetimin son tahlilde otokrata tanrı tarafından verilen güce dayandığı görüşünün hâkim olduğu bir ülkeydi. Ve son olarak bu rejimi güç kullanarak devirmeye hazır olan devrimci bir gücün bulunduğu yegâne önemli ülkeydi.

Almanya'da, Bismarck'tan sonra iş başına geçenler onun kadar yetenekli ve bilge değillerdi. Onlar da ülkelerinde karmaşık politik sorunlarla karşı karşıyaydı. Yeni çıkar grupları seslerini duyurmaya çalışıyor, bunların bazıları dış politikada değişiklik isteği anlamına geliyordu. Bunlar bazen genç, heyecanlı ve kolay sinirlenen Alman İmparatoru II. Willhelm'in desteğini arıyordu. Bu önemliydi, çünkü bu hükümdarın elinde ciddi bir güç ve yetki vardı. Onun yönetimi altında Almanya bir sonraki yüzyılın diplomatik kimyasında çok daha dengesiz bir element olacaktı ve bu 1890'larda bile ortaya çıkmıştı.

Uzun barışın sona ermesinden önce Avrupa diplomasisinin bir başka başarısı ise çok sayıda emperyal ve kolonyal sorunun savaşa gidilmeden çözülmüş olmasıydı. Savaş sonunda kapıyı çaldığında, her ne kadar bazen İngiltere'nin Fransa veya Rusya ile savaşa gidebileceği anlar olmuşsa da, bu çoğunlukla tahmin edildiği gibi denizaşırı imparatorluklar nedeniyle değil, Avrupa'nın kendi içindeki sorunlardan çıkmıştı. Bu başarının özünde yüzyılın sonuna kadar bütün Afrika'nın Avrupalılar tarafından barışçı bir şekilde paylaşımı yatmaktaydı ki, bunun büyük bölümü 1881'den sonra

meydana gelmişti. Bu büyük güçler arasında yapılan birçok antlaşmayla elde edilmişti. 1914'e gelinceye kadar İngiltere Mısır'ı himaye eden ülke konumunu kazanmış, İtalyanlar Osmanlı Libyası'nı almış, Fransızlar Cezayir'e hâkim olarak Fas'ın kontrolünü İspanya ile paylaşarak fiilen sağlamıştı. Güneye doğru gidince küçük ve geri kalmış Liberya dışında Batı Afrika kıyısı Avrupalı güçler arasında paylaşılmıştı. Sahra, Senegal havzası ve Kongo'nun büyük kısmı Fransızların elindeydi, geri kalanı ise Belçikalılara aitti. İngilizlerin denetimindeki topraklar Kap bölgesinden Kongo sınırına kadar uzanıyor, ancak kıyıda Almanlar tarafından Tanganika, Portekizliler tarafından da Mozambik'te kesiliyordu. Bununla birlikte İngiliz hâkimiyeti Kenya'dan içerilere, Sudan sınırına kadar uzanıyordu. Etiyopya, yegâne bağımsız Afrika ülkesiydi.

Dünyanın geri kalan bölgeleri üzerinde de antlaşmalar yapılmıştı. Pasifik paylaşılmış; İngilizler, Fransızlar ve Ruslar Asya'daki varlıklarını genişletmişlerdi. Yüzyılın sonunda Çin'in barışçı bir şekilde paylaşımı dahi konuşuluyordu. Amerika dışında dünya düzenini Avrupalıların belirlediğinden kimsenin şüphesi yoktu.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Son Çağ: Uzun Dönem

YAKIN TARİH

Tarihi değişim eğimi giderek artan bir eğri üzerinde hareket ediyor gibidir ve zaman geçtikçe eğim dikleşmektedir. Tabiata egemen olma hızının artması göstergelerden biridir. Politika da aynı hızla dönüşmüştür. 1900'ün Avrupalı "büyük güçlerinin" hiçbiri şimdi bir dünya gücü değildir. Bunlar arasında sadece İngiltere ve Fransa, birisi anayasal bir monarşi ve diğeri bir cumhuriyet olarak hâlâ yüzyılın başında olduğu şekilde yönetiliyor. Avrupa dışında, yüz yıl öncesinde çok sağlam görünen koloni imparatorlukları 1950'lerde ve 1960'larda adeta bir gecede ortadan kayboldular. Sürekli değişen bir tarihi manzara içinde yönümüzü tutturmak, hatta 20. yüzyılı o kadar devrimci kılan ana unsurları kavramak dahi zordur. Sadece birkaç husus açıkça kendini gösterir.

Bunlardan biri birkaç yüzyıl önce başlamış olan bir şeyin tamamlanmasıdır: İnsanoğlu gerçekten tek bir dünyada yaşamaktadır. Her ne kadar çok az kişi bunu anlıyor ve ona göre davranıyor olsa da; teknoloji, politika, ekonomi ve en çok da kültür şimdi dünyayı birleştirmiştir. İkinci büyük gerçek de, bu birleşme büyük ölçüde Avrupa kökenlilerin dünyada elde ettiği üstünlük sayesinde gerçekleşmesine rağmen, politik ve askeri anlamda bu üstünlüğün sona ermesidir. Geçmişin imparatorlukları ufalanmıştır ve geç Victoria Dönemi'nden bir İngilizin sözleriyle ifade edersek, "Ninova ve Sur ile aynı olmuşlardır." Bununla birlikte bu durum, eşsiz bir kültürel başarıyla birlikte gerçekleşmiş; Avrupa kültürünün büyük bölümü evrensel olarak kabul edilmiştir. Avrupalı olmayanlar bunun nereden geldiğini ister bilsin ister bilmesin, etkileri her zaman olduğundan daha yaygın ve daha görünür haldedir. Yukarıda değindiğimiz "tek dünya" kavramını büyük ölçüde açıklamaktadır. Açıkça görülebilen üçüncü olgu ise bilimdir. Bu adeta çağın dini haline gelmiştir. Herkes şimdi bilimin müthiş şeyler gerçekleştirmesini beklemekte ve ancak mucizeler ortaya çıkmadığı zaman şaşırmaktadır. Hayatı büyük ölçüde dönüştürmüş ve tarihin dinamik ve giderek

hızlanan bir özellik kazanması için tüm diğer faktörler kadar etkili olmuştur. Bazıları bunu heyecan verici değil dehşet verici bulmuştur ve değişimin çok hızlı oluşundan korkarak, insanoğlunun alışkanlıkları ve davranış standartlarının bununla felakete uğramadan başa çıkamayacağını düşünmüştür. Neyse ki, tarihçiler öngörüde bulunmak zorunda değildir ve zaten bunu yapmamalıdır, çünkü tüm bildikleri geçmişle ilgilidir ve geçmiş yanlış çıkmış öngörülerle doludur. Sadece neler olup bittiğini anlatmaları daha iyi olur. Buna başlamak için en iyi yer, geçmiş yüzyıl boyunca çok az ve sadece geçici kesintilerle süregelmiş gelişmeler ve eğilimleri ele almaktır.

NÜFUS

1900 yılında hayatta olan insan sayısı 1,6 milyar civarında olup 1950'de yaklaşık 2,5 milyardı. Bu satırların yazıldığı 1993 yılında 5 milyarı bulmuştu. Son 1 milyar sadece on beş yılda ilave olmuştu ve yüzyılın sonunda 6 milyara çok yakın bir rakama ulaşmış olabilir. Bu, hızlanma değişimin en iyi örneklerinden biridir. Nüfus artışı şimdi her zamankinden daha hızlıdır. Bunun sonucu yaygın bir endişedir. 19. yüzyılın başında olduğu gibi bazı kişiler önümüzde Malthusçu bir felaketin olduğundan korkuyor. Çevrenin kötü kullanımının devam etmesi, aşırı kalabalık ve kaynaklar üzerindeki rekabet gelişmenin ülkeler ve halklar arasında çok dengesiz olduğunu ve tahminen bu şekilde devam edeceğini yansıtmaktadır.

Şimdilerde, bazı toplumlar nasıl şekilleneceklerini ve büyüyeceklerini kontrol etmeyi amaçlıyor. Fakat buna girişmek sonucu belirsiz bir iştir ve en azından birçok fakir ülke uzun süre ciddi bir şekilde daha düşük bir büyüme bekleyemez. Doğurganlık ancak 20. yüzyılın sonunda birkaç ülkede, zenginlik daha küçük aileleri cazip kıldıktan sonra düşmeye başladı. Tıp, beslenme ve sağlık alanlarındaki yeni gelişmeler bir süre daha işlerin daha kötüye gitmesine yol açmaya adaydır. Bunlar, daha önceki çağlarda ölecek olan çocukları, hastaları ve yaşlıları hayatta tutuyor, ancak bunlar daha çok sayıda insanın, daha yavaş büyüyen bir kaynak havuzunu paylaşmasına yol açıyor. Dahası, tüm dünyada ölüm oranlarındaki düşüş, Avrupa'da 1800 ile 1900 arasında yaptığı etkiyi henüz göstermedi. Bu etkinin ortaya çıktığı yerde ve zaman diliminde, nüfus artışı daha da hızlanmaya adaydır.

Nüfus artışının sonuçları –en azından bazıları– şimdiden görülüyor. Yaşlı nüfusun yüz yıl öncesine göre çok daha fazla olduğu gelişmiş ülkelerde durum piramitten çok hafifçe incelen bir sütuna benziyor. Gençlerin çok büyük bir çoğunluk oluşturduğu daha fakir ülkelerde ise bunun tersi geçerli. Çin nüfusunun üçte ikisi 33 yaşın altında. Birçok ülkede tehdit eden oranlar var. 1900 ile 1975 arasında Meksika'nın nüfusu üç katına çıktı, Brezilya'nın nüfusu ise altı kat artış gösterdi. Sadece birkaç gelişmekte olan ülke nüfus artışını durduramamakla birlikte yavaşlatmayı başarmış görünüyor.

Geçmişi ve gelenekleri geride bırakmak, özellikle de seksüel faaliyet gibi birey için çok önemli olan bir konuda mümkün değildir.

Nitelikleri ne olursa olsun, nüfus ve güç çoğu zaman ilişkilendirilmiştir ve 1900 ile 1990 arasında en kalabalık on bağımsız ülkenin karşılaştırılması, rakamlar yaklaşık olsa da, ilginçtir.

1900 ile 1990 Arasında Nüfus Karşılaştırması (Milyon Olarak)

	1900		1990
Çin	475 m.	Çin	1.200 m.
Rusya	133 m.	Hindistan	800 m.
ABD	76 m.	SSCB	290 m.
Avusturya-Macaristan	46 m.	ABD.	248 m.
Japonya	45 m.	Endonezya	180 m.
Almanya	43 m.	Brezilya	150 m.
İngiltere	42 m.	Japonya	125 m.
Fransa	41 m.	Pakistan	108 m.
İtalya	34 m.	Nijerya	105 m.
Osmanlı İmparatorluğu	25 m.	Bangladeş	105 m.

Bu olgular göreceli durumlarda bazı şaşırtıcı değişikliklere işaret etmektedir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın her iki liste de dönemlerinde dünyanın en güçlü üç ülkesini gösterir. Bununla birlikte salt nüfus kıstası, 1900 yılında olduğundan çok daha az önem taşımaktadır. Çin gerçekten de büyük bir güçtür ve sadece nüfus bazında bile güçlü olmaktadır çünkü bu durum onu askeri açıdan yıkılmaz hale getirmektedir. Yaptığı sosyal devrim zenginliğini de artırmaya başlamıştır. Diğer büyük nüfuslu ülkelerde ise fakirlik, gücün önünde, üstesinden gelinemeyecek kadar büyük bir engel teşkil etmektedir. Bu engel Bangladeş'te olduğu gibi doğal kaynakların fakirliği anlamında mutlak veya yakın zamana kadar Endonezya'da olduğu gibi kaynakların çok hızla artan nüfus tarafından yutulması anlamında nispidir. Genelleme yapmak kolay değildir. 1970'lerin başlarında, tarım üretimi 1948 ile 1973 arasında iki katına çıkan Hindistan'ın gıda konusunda kendisine yeterli olacağı düşünülmekteydi. Ne var ki bu, ayda bir milyonluk hızla büyüyen bir nüfus artışı ile ancak at başı gidebilmiştir.

ARTAN REFAH

Birçok insanın açlıktan ölmesine rağmen daha fazlası hayatta kalmıştır ve bunun anlamı dünyanın daha fazla ürettiği, gerçekte daha çok zenginleştiğidir. Bunun sürüp

süremeyeceği tarihçinin yanıtlayacağı bir soru değildir. En genel açıdan bakıldığında bunun işaret edebileceği tek şey dünya ekonomik eğilimlerinin uzun dönemde artış göstereceği şeklindedir. Refah ve ekonomik faaliyet uzun bir çıkışla zirveye ulaştıktan sonra bu refahı mümkün kılan koşulların çoğu 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı ile kesilmiştir. 1920'lerde refah üretimine kısmen tekrar kavuşulmuş, ancak bunu 1930'lu yıllarda bir dünya krizi ve dünya ekonomisinin parçalara ayrılması izlemiştir. 1939-1945 savaşı yeni olumsuz müdahaleler getirmekle birlikte muazzam bir üretim artışı sağlamıştır. Bunun peşinden ise 1950'lerde büyümenin tekrar devam ettiği ve yeni politik bölünmelere rağmen daha fazla karşılıklı ekonomik bağımlılığın ortaya çıktığı bir dönem gelmiştir. 1970'lerin ve daha sonra 1980'lerin sarsıntılarına rağmen bu durum devam etmiştir.

1900 yılında, ekonomik büyümenin devam edeceği varsayımı birkaç ülkede iyice yerleşmişti. 1980'lere gelindiğinde bu fikri paylaşanların sayısı çok daha fazlaydı. Gerçekten de birçok kişi, bu beklenti günlük pratik tarafından teyit edilmediği zaman dertlenmekteydi. Bu, insan düşüncesindeki muazzam bir değişimdi. Öte yandan, büyüme yaygın bir şekilde paylaşılmakla birlikte, sonucu dengesiz olmuştur. Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) 1900'den beri hemen her yerde artmıştır ve bir hesaplamaya göre, aşağıdaki tahminler elde edilmiştir (1988 dolar değeriyle).

1900 ile 1988 Yılları Arasında Kişi Başına Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH)

	1900	1988
Brezilya	436	2.451
İtalya	1.343	14.432
İsveç	1.482	21.155
Fransa	1.600	17.004
Japonya	677	23.323
İngiltere	2.798	14.477
ABD	2.911	19.815

Bu şekilde seçilmiş (ve sorgulanabilir) rakamları yorumlarken dikkatli olmak gerekir, fakat bunlar dünyanın çok daha zenginleşmiş olmasına rağmen bazı ülkelerin acı verecek ölçüde fakir olduklarını da çarpıcı şekilde ortaya koyar. 1988 yılında Afganistan, Madagaskar, Laos, Tanzanya, Etiyopya, Kamboçya ve Mozambik'in kişi başına GSMH'si 150 doların altındaydı.

Nüfus gibi, zenginlik de yüzyıl ilerledikçe daha hızlı artma eğilimine girmiştir. 1945'ten beri büyük güçler arasında barış sürmüş, savaşçı operasyonlar sıklıkla görülmüş olsa da, birbirleriyle açıkça çok nadiren savaşmışlardır. Gerçekte, aralarında-

ki rekabet çoğu halde, gerçek zenginliği artıran kaynak ve bilgi transferini teşvik etmiştir.

Bu tür transferlerin ilki 1940'ların sonlarında yapılmış, Amerikan yardımı Avrupa'nın dünyada önemli bir sanayi üretim merkezi olarak kendisini tekrar toparlamasına yardımcı olmuştur. Amerikan ekonomisini savaş öncesi krizden çıkaran muazzam savaş büyümesi; (Amerikan ekonomisinin ülkedeki temelini savaş zararlarından uzak tutan konumuyla birleşince) savaşı kazanmakla ve Amerikan ekonomik gücünü yeniden inşa etmekle kalmamış, aynı zamanda yaklaşık otuz yıl boyunca dünya ticaretindeki muazzam büyümesini sürdürmüştür. Uluslararası koşullar buna yardımcı olmuştur: Uzun bir süre boyunca istenilen ölçekte başka bir sermaye kaynağı yoktu ve uluslararası ekonomiyi düzenleyecek kurumların oluşturulması için uluslar daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar istekliydi. 1930'ların neredeyse ölümcül ekonomik anarşisine dönmeyi önleme kararlılığı içerisinde Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Antlaşması'nı ortaya çıkardılar. Komünist olmayan dünyaya bu şekilde temin edilen ekonomik istikrar 1950 yılından sonra yirmi yıl boyunca dünya ticaretinde, gerçek değerlerle yıllık yüzde 7 büyüme sağladı.

Bu kadar resmi olmamakla ve çoğu zaman daha az göze çarpmakla birlikte, biliminsanları ve mühendisler de teknolojinin yanı sıra, süreç ve sistemlerin geliştirilmesi ve daha akılcı hale getirilmesiyle uzun vadeli ekonomik büyümeye önemli katkı yaptılar. Bu, özellikle yüzyılın ikinci yarısında açıkça ortaya çıkan başka bir yükselen ve hızlanan eğriydi. Tarım alanında bu, gıda üretimine büyük katkıda bulundu. 1940'lara ve 1950'lere kadar etkili bitki ve böcek ilaçları ticari olarak bulunmuyordu, ancak bu tarihte tarımın makineleşmesi gelişmiş ülkelerde sıradan bir şey haline gelmişti. Bunun sembolü traktördü. Şimdi, tarımın makineleşmiş kısmı sadece tarlalar değildir. Elektrik sayesinde süt sağmak, tahılları kurutmak, harman yapmak, kışın hayvan barınaklarının ısıtılması ve nihayet bilgisayar ve otomasyon mümkün hale gelmiştir. İnsan gücünün önemi azalmıştır, hem ABD hem de Batı Avrupa'da alan başına üretkenlik artarken tarımdaki işgücü azalmaya devam etmiştir. Bununla birlikte günümüzde, 1900 yılına göre dünyada eskisinden daha fazla geçimlik üretim yapan tarım işletmesi vardır, çünkü daha fazla insan vardır. Ancak geçimlik üretim yapan çiftçilerin dünya tarım alanlarındaki payı ve üretim değerindeki payı düşmüştür.

Zenginler ve yoksullar

Tarımdaki bolluk eşit olmayan bir şekilde dağılmıştır ve tarım olumsuz faktörlerden kolayca etkilenen bir sektördür. Rusya'nın çiftlikleri bir zamanlar Orta ve Batı Avrupa kentlerini beslemekteydi, ama 1947 gibi erken bir tarihte bile SSCB o kadar büyük bir açlıkla karşılaştı ki, yamyamlık olayları bir kez daha rapor edildi. Doğu Avrupa ülkelerinde yüz yıldır elde edilen üretkenlik artışı 1945 sonrasında tamamen

durdu ve bunu izleyen otuz yıl boyunca gerileme yaşadı. Büyük ve hızla artan bir nüfusu olan ülkelerde geçimlik tarım hâlâ yaygın olsa da üretkenlik düşüktür. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, İngilizlerin birim arazi başına buğday üretimi Hindistan'ın iki buçuk katıydı, 1968'de bu beş katına çıkmıştı. Aynı dönemde Amerikalılar pirinç verimini 4,04 dönüm (1 acre) başına 4,25 tondan yaklaşık 12 tona çıkardılar. Aynı dönemde Asya'nın pirinç çanağı olan Burma'da bu sadece 3,8'den 4,2'ye çıktı. İleri tarım aynı zamanda başka açılardan da gelişmiş olan ülkelerde bulunur. Özel bir tarım ürününe sahip olmadıkları takdirde, daha fazla gıda üretmek zorunda olan ülkeler bunu gelişmiş ülkelerden daha ucuza üretmenin çok zor olduğunu görmüştür. Rus, Hint ve Çinli tahıl ve pirinç üreticileri şimdi kendilerini Amerikan veya Kanada buğdayı satın alırken bulmaktadır.

Zenginlik farkı konusunda bir ölçü de tüketimdir. Dünyanın yaklaşık yarısı, dünya üretiminin yedide altısını tüketmekte, diğer yarısı da geri kalanı paylaşmaktadır. Elektrik iyi bir sınama ölçüsüdür. Nispeten az miktarda elektrik uluslararası ticarete konu olmakta ve çoğu üretildiği ülkede kullanılmaktadır. 1980'lerin sonlarında, ABD nüfus başına Hindistan'ın yaklaşık 40, Çin'in 23 katı elektrik üretmekte ama İsviçre'den sadece 1,3 misli üretim yapmaktaydı. Fakirler daha fakirleşmemiştir (gerçi bu da bazen olmuştur) ama zenginler daha da zengin olmuştur. Çoğu zaman üretkenlikteki büyük artışlar bile, nüfus artışı nedeniyle fakir ülkelerin zenginler karşısındaki durumunu değiştirmemiştir ve zenginler, her halükârda daha üst bir seviyeden başlamıştır. 1900 yılında en yüksek hayat standardına sahip olan ülkeler genelde hâlâ bu durumdadır ve bunlar dünyanın büyük sanayi ülkeleridir.

Sanayileşmiş dünya

Dünya sanayisinin manzarası, hem dağılımı hem de tabiatı itibariyle yüzyılın başından beri büyük değişikliklere sahne olmuştur. 1970'lerde bile dünyanın üç büyük sanayi topluluğu hâlâ, 1939'da olduğu gibi ABD, Batı Avrupa ve SSCB idi. 1990'larda Japonya üçüncü sıraya çıkmış, SSCB Almanya'nın bile gerisine düşmüştü. Eski ağır ve imalat sanayileri uzun yıllar boyunca ekonomik gücün omurgasını oluşturmuştu ama artık bunlar kesin göstergeler değildir. 1900 yılındaki üç büyük çelik üreticisinden ilk ikisi yani ABD ve Almanya seksen yıl sonra hâlâ ilk beşin içindeydi (Almanya 1900'de olduğundan daha küçük bir ülke olsa da), fakat üçüncü ve beşinci sırada yer alıyorlardı. 1900 yılında üçüncü olan İngiltere şimdi onuncu sırada yer alıyor; İspanya, Romanya ve Brezilya yakından onu izliyor. Yeni sanayiler bazı gelişmekte olan ülkelerde, olgunlaşmış ekonomilerde olduğundan daha iyi bir ortam bulmuşa benziyor. 1988 yılında Tayvan'ın kişi başına GSMH'si Hindistan'ın 18 misli olup, Güney Kore'ninki ise Hindistan'dan 15 kattan daha yüksekti.

1945 yılında yeni oluşmaya başlayan elektronik ve plastik gibi sanayiler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda akarsu ve odunun yerini sanayide temel enerji kaynağı olarak

kömür aldı, fakat 1939'dan çok önce buna hidroelektrik, petrol ve doğalgaz eklendi. Daha yakınlarda nükleer füzyonla elde edilen elektrik de bunların yanında yerini aldı. Ayrıca, bir eğilim, daha eski zamanlardan beri süreklilik göstermiştir. Bu, doğrudan bireysel tüketicinin kullanımı ve keyfi için mal üretimidir. Bunun muazzam dallanıp budaklanması için sadece tek bir örnek vermek yeterlidir. Modern otomobilin atası olan dört tekerli bir düzenek olan Fransız Panhard 1890 yılında yaratılmıştı. 1896 yılında Londra'da ilk motor gösterisi yapıldığı zaman otomobiller çok az sayıda ve hâlâ zengin adamların oyuncağı idi. Fakat 1907 yılında Henry Ford kitlesel bir pazara görülmedik düşük fiyatla mal satmak için bir üretim hattı kurdu. 1915'e gelindiğinde her yıl bir milyon Ford otomobil üretiliyordu ve on bir yıl sonra T Model 300 dolardan daha ucuza satılıyordu. Ford kitlelere daha önce lüks olarak görülen bir şey temin etmişti ve dünyada, bir asır önce demiryollarının gelmesiyle ortaya çıkan kadar büyük bir değişim yaratmıştı, çünkü kısa sürede başkaları da ondan kopya çekerek peşinden gitti. Ford dünyaya yeni bir hoşluk ve kirlilik kaynağı yayılmasına yardımcı olmuştu.

1980'lerde dünya çapında ve uluslararası anlamda bütünleşmiş bir otomobil imalatı sanayisi oluşmuştu. Dünyadaki otomobillerin dörtte üçü artık sekiz büyük üretici tarafından yapılıyordu. 1990'a gelindiğinde; 1960 öncesi ekonomik büyümesi büyük ölçüde otomobil sanayisine dayanan Japonya, dışarıda yeni rakipler çıktığını görerek bunu bilinçli olarak yavaşlatıyordu. Otomobil başka olumlu gelişmelere de sebep olmuştu, öyle ki günümüzde dünya sanayisindeki robotların yarısı otomobil fabrikalarında kaynak yapmakta, dörtte biri de onları boyamaktadır. Çok daha uzun bir vadede, petrol için muazzam bir talep yaratılmıştı (ki, bu 1914'ten önce bile görülebilmekteydi). Birçok farklı ekonomik role sahip çok sayıda insan otomobile bağlı işlerde istihdam edilmeye başlandı. Ford aynı zamanda sanayi üretiminin dönüştürülmesine de yardım etmiş oldu. Birçok büyük devrimci gibi, başkalarına ait fikirleri kendisine ait olanlarla birleştirdi. İmal edilen malı işçiden işçiye (şimdi robottan robota) götüren montaj hattını o icat etmedi ama ona eskisinden çok daha geniş bir kullanım alanı açtı. Bunun işçiler üzerindeki psikolojik etkisi çoğu zaman üzüntüyle karşılandı, fakat bu teknik refahın yaygınlaşmasında temel unsurlardan biri oldu. Ford bu tür bir çalışmanın çok sıkıcı olacağını gördü ve bunu telafi etmek üzere yüksek ödeme yaparak aynı zamanda satın alma gücünü ve dolayısıyla talebi artırarak ekonomiye hız kazandırdı.

İletişim

1945 yılından beri sanayi; bilgiyi işleyecek makineleri tasarlayan, işleten ve yöneten karmaşık bilim dalı vasıtasıyla enformasyon teknolojisini devrimci bir değişime tabi tutmaktaydı. Yenilik getiren dalgaların pek azı bu kadar süratle ilerlemiştir. Yaratıcı ve geliştirici çalışmaların temelleri büyük ölçüde İkinci Dünya Savaşı sırasında

atılmıştı. Birkaç yıl içinde çok miktarda hizmet ve sanayi sürecinde yaygınlaştı. Bilgisayarların boyutlarındaki küçülme ve görsel gösterge kapasitesindeki gelişmelerle birleşen güç ve hız artışı daha öncesine göre çok daha fazla bilginin hızla sağlanıp işlenebileceği anlamına gelmekteydi. Niceliksel artışı kalite artışını getirdi. Yakın zaman öncesine kadar birçok matematikçinin ömürleri boyunca yapabilecekleri hesaplamalar şimdi birkaç dakikada tamamlanabilmektedir. Entelektüel gelişme hiçbir zaman bu kadar ani bir şekilde hızlanmamıştı. Aynı zamanda bilgisayarların kapasitesi ve gücü şaşırtıcı bir hızla arttı ve bunların güçlerinin giderek daha küçük makinelere sığdırılması mümkün oldu. Otuz yıl içerisinde, kredi kartı büyüklüğünde bir mikroçip, eskiden ortalama bir İngiliz oturma odası büyüklüğündeki makinelerin yaptığı işi yapabilir hale geliyordu. Bunun dönüştürücü etkileri para kazanmaktan savaşmaya kadar her insan faaliyetinde hissedilmiştir.

Bilgisayarlar uzun süredir devam eden iletişim yenilikleri zincirinin sadece son halkasıdır. 19. yüzyıl buharın kara ve deniz ulaşımına uygulanmasını getirmiş ve daha sonra da petrole dayanan içten patlamalı motor ve elektrikli tramvay gelmişti. Balonlar 18. yüzyıla ait keşiflerdi ve ilk zeplinler 1900'den önce vardı ama havadan ağır insan taşıyan ilk makine 1903 yılında yapıldı. Seksen yıl sonra Londra'nın en büyük havaalanı olan Heathrow'dan ithal ve ihraç edilen malların değeri bütün İngiliz limanlarından daha büyüktü. Şimdi uzun mesafeli seyahatin normal biçimi olan uçaklar yüzyılın başında hayal dahi edilemeyen bir hizmet sunmaktadır. Bilgi iletişimi yarım yüzyıl gibi bir süredir devrimci bir değişiklik göstermiş demiryolları boyunca elektrikli telgraf hatlarını taşıyan direkler alışılagelmiş bir görünüm haline gelmişti. Daha sonra Marconi ilk telsiz mesajını gönderebilmek için elektromanyetik teoriden yararlandıktan sonra, vericiler ve alıcıların fiziki bağlantı kurmalarına gerek kalmamıştı. Atlantik'i aşan ilk radyo mesajı, bu keşfinin derin bir şekilde etkilediği yüzyılın ilk yılına uygun şekilde, 1901'de yapıldı. 1930'da "telsiz alıcılara" sahip olan insanların çoğu (ve bunlar milyonları buluyordu) yayın dalgalarının kendilerine erişmesi için pencerelerin açık kalması gerektiğine inanmaktan vazgeçmişlerdi. Bu tarihte bütün ülkelerde geniş ölçekli radyo yayını yapılmaktaydı.

Resimler de kısa sürede ses kadar hızlı bir şekilde iletilmeye başlandı. 1896 yılında, Londra'da ilk sinema gösterisi Regent Street Polytechnic'te yapıldı. 1914 yılında İngiltere'de 3500 sinema vardı ve diğer ülkelerde çok daha fazlası faaliyetteydi. Film yapan sanayiler en başta ABD'de çok hızlı bir şekilde gelişti (her ne kadar sonunda Hindistan dünyada en çok film üreten ülke konumuna gelecekse de). 1939'a gelindiğinde film ve radyo insanların alışkanlıklarını, zevklerini ve fikirlerini değiştirmeye başlamıştı ve her ikisi de mallarını satmak isteyen politikacılar, hükümetler ve işadamları tarafından sahiplenilmişti. 20. yüzyılda ilkokul eğitimi, okuryazarlık ve gazete basını dünya çapında çok büyük bir yaygınlığa ulaşmış olsa da, bunlar hayatın sunduğu şeylerle ilgili bilginin yaygınlaşması için radyo ve sinema kadar etkili olma-

mıştır. Ve her ne kadar Sovyet Rusya, Hindistan ve Japonya kendi seyircileri için çok seçkin filimler yapmış olsalar da, sinema çoğu zaman Kuzey Amerika ve Avrupa'daki hayatı temel alan fikirleri ve standartları yaygınlaştırmıştır. Televizyonun etkisi daha da büyük olmuştur. Resim aktarımındaki başarı 1911 yılında bir Alman tarafından kaba bir şekilde gerçekleşmişti. 1936 yılında BBC ilk düzenli televizyon yayınını başlattı. Bununla birlikte televizyon yayını ancak 1945 yılında yerleşti ve bu ilk olarak ABD'de gerçekleşti, yirmi yıl sonra ise önde gelen sanayi ülkelerinde sıradan bir şey haline gelmiştir. Etkileriyle ilgili tartışmalar sürmektedir fakat gazetelerin, radyonun ve sinemanın cazibesini azalttığı görülmektedir. Okuryazarlık yerine imajların esas rol oynadığı yeni bir görsel iletişim çağını başlatmış olabilir. Matbaanın icadından beri kültürel ve sosyal değişim sağlayan en büyük güç olabilir ve insanları kelimelerden resimlere; düşünceden duyguların, izlenimlerin ve gerçek olmayanların gelgitine doğru yönlendirebilir.

DÜNYAYI GÖRMENİN YENİ YOLLARI

1914 öncesindeki dünyaya bakma ve bunu kendi dünyamızdan hayal bile edilemeyecek kadar farklı bir şekilde görme eğilimi baskın çıksa da, 20. yüzyıla ait fikirlerin ve yaklaşımların anlaşılması, bunların 19. yüzyıldaki köklerine yeterli ağırlık verilmediği takdirde olanaksızdır. 19. yüzyılın kültürü her ne kadar kendine güvenen, iyimser ve liberal özellikler taşıyorsa da, bu döneminde daha kötümser ve acı dolu bir çağın beklentisi de büyüktü. Fikir ve tartışma özgürlüğü bazıları için iki taraflı bir olgu olarak görülmekteydi. Eğitimli insanlar arasındaki durum için ne söylenirse söylensin, eğitimsiz ve hurafelere inanan milyonlar hayatlarını eski usul dine göre düzenliyordu. İzin verilen şeylerle ilgili fikirlerinizin dayandığı bir şeyi zayıflatmak gerçekten iyi bir fikir miydi? Dahası, eğer sonunda her şeyin sorgulanabilir olmasına izin verirseniz ve düzenlenmiş hiçbir standart olmazsa, herhangi bir toplumun temelini tahrip etmez miydiniz? Toplumun bazı sorgulanmayan varsayımlara gereksinimi vardır.

Bazı kuşkular bizzat Aydınlanma'yı ortaya çıkaran huzursuzluklara kadar geri gider. Diğer kuşkular yeni sorunlarda ortaya çıktı. Batı uygarlığının kritik gayretliliğinde dolaylı olarak bir kendini tahrip eğilimi bulunmaktadır ve bu 19. yüzyılın en önemli bilimsel başarılarından birinde, Charles Darwin'in çalışmalarında ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar çoğu zaman yanlış anlaşılsa ve aşırı basitleştirilse de, söyledikleri (ya da söylediğine inanılan şeyler) biyolojinin yanı sıra başka konularda da yeni düşünce biçimlerini şekillendirdi. Bazı insanlar onun *Türlerin Kökeni* (1859) kitabında yazdığı, biyolojik dünyada hayatta kalmaya en uygun olanların doğal seleksiyonuyla ilgili şeylerin, insan dünyasında da işlerin benzer şekilde işlediği anlamına geldiği şeklinde yorumlanmasına inandılar. Bunların bazıları, aynı gerekçeler-

le serbest ekonomik rekabeti haklı göstermeye çalıştı. En yüksek niteliklere –cesaret, zekâ, kararlılık ve pratik kavrayışâ– sahip olmanın onların tepede olmalarını garanti ettiğini söylediler. Bu, hayat rekabetinde açıkça kaybetmiş olanlarla ilgili ne yapılması gerektiğini bilmeyenler için çok rahatlatıcı bir fikirdi. İma edilen şey, bundan kimsenin sorumlu olmadığıydı; onların içinde bulunduğu kötü durum doğal bir sürecin sonucuydu.

Determinizm

Bu tür fikirler genelde determinist olarak nitelenen bir türdendir. En temelde bu fikirler veri alınmış ve çoğu maddi olan bazı olguların uzun dönemde ne olacağını belirlediğini ve bireysel çabaların bunu değiştiremeyeceğini ya da en azından önemli bir değişim yaratamayacağını ima eder veya ileri sürer. Ataları gibi, Tanrı'nın dünyayı yönettiğini kabul etmeyen insanlar, şimdi zihinsiz fiziki süreçlerin bunu yaptığını kabule hazır gibilerdi. Darwinci örnekte olduğu gibi, "belirleyici" olgular bazılarını başarılı, bazılarını da başarısız kılan genetik miras olarak varsayılmaktaydı. Fakat determinist fikirlerin yegâne temeli biyolojik teoriler değildi. Bazı entelektüeller coğrafya ve iklimin, diğerleri de ekonominin önemini vurguladılar. İkinci Enternasyonal sosyalistlerinin çoğu tarafından kabul edilen resmi "Marksist" doktrinler bu türden görüşlerdi. En kısa özetiyle, bunlar dünyanın bu durumunu ekonomik faktörlere bağlıyor, dünyanın aralıksız ve karşı konulmaz bir şekilde proletaryanın kendisini ezenler karşısındaki zaferine doğru yürüdüğünü ve hiçbir şeyin bunu durduramayacağını söylüyordu. Bu, tarihin dramını izlemek üzere nerede oturduğunuza bağlı olarak çok rahatlatıcı veya sıkıntı verici bir görüştü.

Farklı determinist teoriler, 19. yüzyılın sonunda, başında olduğundan çok daha yaygın ve kabul edilebilir görünüyordu. Tümünün önemli bir ortak noktası vardı: İnsanların kendi hayatlarından sorumlu olduğu ve onları şekillendirecek kararları özgür bir şekilde alabileceği duygusunu zayıflatma eğilimi taşıyorlardı. Bu nedenle Avrupa uygarlığının köklerinde bulunan Hıristiyan fikirlerden, Rönesans ve Aydınlanma düşünürlerinin hayal ettiği özgür, soruşturan birey idealinden çok farklıydı. Hatta sanayi toplumuna geçişi sağlayan ve hepsi de bireylerin karar verdiği şeylerin önemli olduğuna ve sonunda dünyayı değiştireceğine inanan insanların güveninden dahi farklıydı. Yeni fikirler, çok derin bir düzeyde, bazı kişilerin kültürleriyle ilgili kuşkular beslemeye başladıklarının belirtileriydi.

Bununla birlikte, 19. yüzyılın entelektüel ortamında, hemen her fikir derhal bir meydan okumayla karşılaşıyordu. Bu nedenle "toplumun" bir bütün olarak ne "düşündüğünü" söylemek kolay olmadığı gibi, belki mantıklı da değildir. İnsanlar, örneğin bireyi en çok önemsizleştiren ve hayatını idame gücünü elinden alan şeyin muazzam büyüklüğe ulaşan, anonim kentler olduğuna işaret etmişlerdi. Aynı şekilde, insanı makinelerin basit bir parçasından ibaret kılan büyük sanayi imparatorluklarının

inşası ve hükümetlerin gücündeki artışların insanları pasif, dünyaya ilgisiz ve çaresiz kılacağını ileri sürdüler. Fakat aynı şekilde; milyonlarca insanın, günlük hayatlarının büyük bölümünde geçmişten daha büyük bir seçme özgürlüğüne sahip olduğu da ileri sürülebilirdi, çünkü bilim ve teknoloji onlara çevreleri üzerinde daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir kontrol sağlamıştı. Elektrik, evlerini ve işyerlerini daha ucuz, temiz ve basit bir şekilde aydınlatma olanağı sağlayarak zamanlarını daha iyi kullanma şansı vermişti. Bisiklet bir kez icat edildikten sonra, milyonlarca insan hem eğlence hem de işte kullandıkları yeni bir hareket serbestisi kazandı. Doğum kontrolü yaygınlaştıkça, kadınlar ve erkekler ailelerini istedikleri gibi planlayabiliyor ve hayatlarını şansa bırakmaktan kurtuluyorlardı. Bununla birlikte gelişmiş ülkelerde çok gerçekçi ve pratik meselelerdeki bu tür özgürlükler "materyalizm" olarak adlandırılan bir genel bakışa doğru değişim gerektirmiştir. Bu sadece maddi konforlar ve zevklere yönelimin artmasıyla ilgili değildi, burada bazı Aydınlanma düşünürlerinin *deneyciliğine* kadar geri giden fikirler işler haldeydi. Bir başka önemli işaret de doğaüstü dünyaya olan inancın yavaşça azalmasıydı, daha fazla insan hayatın maddi unsurlarla açıklanabileceğine ve dünyanın insan hayatı için daha iyi maddi koşullar temin edilecek şekilde manipüle edilebileceğine inanmaya başladı. Bir bakış açısından, bu çok iyimser bir yaklaşımdı fakat insanların basit bir şekilde maddi güçlerin sonucu olduklarını ileri sürmekteydi: Her şey bir tarafa, dünyanın geri kalanı maddi kanunlara tabiyken, insanlar bunlara tabi olmayan yegâne doğal nesneler olabilir miydi? Ve şayet bu doğruysa, onların özel bir muameleye tabi olduklarını haklı gösteren herhangi bir özel veya nihai değere sahip oldukları nasıl söylenebilirdi ki?

Irkçılık

Materyalist düşüncenin bir türünün uğursuz çıkarımlarından biri de ırkla ilgili teorilerde ortaya çıkmıştır. Darwin ile çok muğlak bir şekilde ilişkilendirilebilecek fikirleri olan bazı yazar ve düşünürler, farklı ırkların sadece fiziki özellikleriyle (deri rengi, uzuvlarının şekilleri, saç tipleri vs.) değil, zihin ve yeteneklerinin doğuştan gelen nitelikleri itibariyle de değişik olduklarını iddia ettiler. Kimileri, bu farklılıkların bazı ırkların evrim merdiveninde daha yukarı basamakta olmalarından veya diğerlerinden daha önemli doğal amaçlara hizmet etmelerinden kaynaklandığını söylediler. Bu tür teoristler hemen her zaman beyaz "ırkın" en iyisi olduğunu ileri sürdüler. Bazı Avrupalı veya Kuzey Amerikalılar daha da ileri giderek beyaz ırk içerisinde de farklılıklar olduğunu, "Tötonik" veya "Anglo-Sakson" beyazların "Akdenizliler" veya "Latinlere" üstün olduğunu söylediler. Şimdilerde diğer "ırkların" üyeleri de aynı küstah eğilime kapılarak bu kez kendi üstünlüklerini ileri sürmeye başladılar.

Bu fikirler her ne kadar yanlışsa da, bunların genel resmi daha da açıklığa kavuşturacak büyük determinist ve açıklayıcı olgular arama şeklindeki güncel eğilime uydukları kolayca görülebilmektedir. Ne var ki maalesef insanlar bu fikirler doğrul-

tusunda hareket etmektedir. Politikacılar ve propagandistler de bunları "Sarı Tehlike" için heyecan yaratmakta kullanmışlardır ki, buna göre Mongoloid halkların yayılması Avrupa'yı sözde tehdit etmekteydi. Irkçı fikirler aynı zamanda yurtseverlikle ilgili çağrıları meşrulaştırmak ya da geri oldukları için "doğal olarak" aşağı sayılan halkları yönetme iddiası için kullanılmıştır. Bununla birlikte, 1914 öncesinde bu tür fikirler, dehşet verici sonuçlara yol açtıkları sonraki döneme göre daha az önem taşımaktaydı.

Antisemitizm (Yahudi karşıtlığı)

Yahudiler ortaçağ boyunca zulme uğramıştı. Bunun için bulunan en tatminkâr mazeret, bunu hak ettikleri şeklindeydi: Yahudiler Hıristiyan dininin kurucusu olan İsa'yı çarmıha germişlerdi (bunu söyleyenler ilk Hıristiyanların ve İsa'nın da dinlerine sadık Yahudiler olduğu gerçeği üzerinde hiç durmamışlardı). Bu, dine bağlılığı her zaman kötüye kullanmaya hazır ve her halükârda Yahudileri sevmemek için başka nedenleri de olan ortaçağ toplumunda, güruhları harekete geçirmek için etkili bir suçlamaydı. Çok uzun süreler boyunca yegâne tefeciler oldukları ve ticarette de öne çıktıkları için, Hıristiyanlar çoğu zaman onlara borçlanmaya eğilimliydi. Ortaçağ Avrupası'nın esas itibariyle kırsal toplumunda belli ve gerekli bir yerleri yoktu. Öyle ki, günümüzde bile insanlar bankerlerin vazgeçilmez olduğunu düşünmeye eğilimli değildir. Yahudiler kentlerde topluluklar halinde yaşarlardı ve sayıları nispeten az olmakla birlikte, kendi elbiseleri içerisinde göze çarparlardı.

Her ne kadar Batı Avrupa'da zulüm, yağma ve katliam günleri zamanla azalmış olsa da; ortaçağ boyunca giderek daha fazla sayıda Yahudi doğuya göç ederek Polonya-Litvanya Krallığı'na, daha sonra da çarlık imparatorluğu döneminde "Pale yerleşimi" olarak adlandırılan topraklara yerleştiler. Zamanla Hollanda, İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya'daki Yahudilere, özellikle Fransız İhtilali'nden sonra daha toleranslı davranılmaya başlandı. 19. yüzyılın başında, bütün Batı ülkelerinde Yahudiler daha önce maruz kaldıkları birçok yurttaşlık hakkı ihlali ve sosyal adaletsizlikten büyük ölçüde kurtuldular. 1900'e gelindiğinde, toplumların en azından orta ve üst kesimlerinde bulunan Yahudiler normalde sorunsuz bir hayat yaşıyor, ancak çoğu halde asimile edilmemiş, dinleri, eğitimleri ve dilleri ayrılmış bir topluluk oluşturuyorlardı. İbranice Yahudiliğin dilini teşkil ederken, (Alman lehçesi ile İbraniceninbir karışımı olan) Eskenazi dili Doğu Avrupa'daki Yahudilerin çoğu tarafından konuşuluyordu. Bununla birlikte sosyal önyargılar hâlâ devam ediyordu ve sanat, siyaset, bilim, ticaret ve finans alanlarında büyük ün kazanmış Yahudiler bile Avrupa'da yönetici sınıfların kıyısında kalıyordu (ancak ABD veya Güney Afrika'da durum böyle değildi).

Irkla ilgili sözde Darwinci fikirler bu arka planın varlığında 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmaya başlandı. Antisemitizm hiçbir zaman sona ermemişti. Rus Ortodoks kilisesi ve çarlık rejimi bu akımı teşvik ediyordu. Bazı Katolikler Fransız İhti-

lali için başkalarını (örneğin özgür masonları) ve Yahudileri suçluyordu. 1870'lerde Almanya ve Avusturya'da büyük bir ticari ve mali kriz meydana geldiği zaman, insanların çoğu tasarruflarının kaybı için Yahudilere ait bankaları ve Yahudi bankerleri sorumlu tutmuştu. Doğudan gelen Yahudilerin Orta Avrupa –özellikle Viyana– kentlerine yerleşmeleri de yerlilerle aralarında sürtüşme yarattı (çoğu zaman toplama bölgesinden gelen muhafazakâr ve geleneksel zihniyetli Yahudiler elbise ve görünüşleriyle farklı duruyorlardı). Fransa'da 1880'lerde meydana gelen bir dizi mali skandal da Yahudilere saldıran bir kitabın yüz binlerce satmasına yol açtı. Üstelik Fransa, kıta Avrupası'nda hoşgörü konusunda en başarılı tarihi olan ülkeydi ve Yahudi nüfusu da muhtemelen bu kitabı satın alan kamuoyundan daha küçüktü.

Bununla birlikte 1914 yılında Batı Avrupa ülkesindeki Yahudiler hukuki olarak eski alt konumlarına dönecekleri konusunda bir korku duymuyorlardı. Bunun yerine, önde gelen Yahudiler toplumda giderek daha çok çeşitli mesleklere girdiler, politikaya atıldılar ve yüksek makamlarda görev almaya başladılar. Keza, iş dünyasında zenginleştiler, yüksek eğitim almaları kolaylaştı ve genel olarak başkalarıyla eşit yurttaşlığa sahip oldukları toplumlara daha başarılı bir şekilde asimile olma yolunda mesafe aldılar. Özellikle Birleşik Devletler'de topluma büyük katkıda bulundular ve burada etkili oldular. 1914 öncesinde çok az Yahudi, halklarının asimilasyondan farklı bir hedef belirlemesi ve kendilerinin de diğerleri gibi toprak temelinde bağımsız bir Yahudi devleti oluşturması gerektiğini düşünüyordu: Böyle düşünenler Siyonistlerdi.

Bu resim sadece çarlık Rusyası'nda bozulmaktaydı. 19. yüzyılın sonunda burada yaklaşık beş milyon Yahudi yaşıyordu. Bunlar dünya Yahudilerinin yaklaşık beşte biriydi ve çoğu "Pale yerleşiminde" yaşıyordu. Çarlık Rusyası Ortodoks kilisesinin körüklediği eski nefretleri kasten sürdürüyor, hoşnutsuzlukları saptırmak ve tebaasını birbiri aleyhine bölmeyi amaçlıyordu. 1880'lerden itibaren sık sık Yahudi evlerinin ve dükkânlarının tahrip edilerek yağmalandığı, Yahudi gettolarının sakinlerini döven ve bazen öldüren veya kızlara tecavüz eden serseriler tarafından basıldığı "pogromlar" yapılıyordu. Bu tacizler bazen polis tarafından örgütleniyordu ve böyle değilse bile polis genelde bu işi kendileri için yapan çetelere göz yumuyordu. Yahudilerin Rusya'da bilim, sanat ve iş dünyasında elde ettikleri önemli konumlar; rejimi bunları yapmaktan alıkoymuyor, gerçekten de Yahudilerin zaten sahip olduğu bazı hukuki hakları geri alıyor ve onların okullara ve üniversitelere girmesini daha da zorlaştırıyordu. Belki de, Yahudilerin Rusların devrimci grupları içinde, toplam sayılarının çok üzerinde bir etkinlik ve önem kazanmalarının nedeni budur.

Rusya'nın dışında, bu yüzyılda antisemitizmin legal olduğu yegâne diğer Avrupa ülkesi Romanya idi. Türk yönetimi döneminde Romanyalı Yahudilere oldukça iyi davranılmaktaydı ama politik bağımsızlıkla birlikte Yahudi düşmanlığı da geldi. Ulusal kurtuluş mücadelesi büyük ölçüde İslama karşı bir Hıristiyan haçlı seferi olarak ele alınmış ve Tuna illerinde yüzyıllardan beri yerleşmiş olan Yahudi cemaatleri

1919'a kadar yeni Romanya tarafından yabancı muamelesi görmüştü. Ne var ki o tarihte hiçbir eğitimli Avrupalı, bu kıtanın doğusunun, ait olduğu uygarlığın standardına örnek olarak gösterilebileceğini düşünmüyordu.

DOĞANIN YÖNETİLMESİ

20. yüzyıl doğa bilimlerine daha önce görülmedik ölçüde bir prestij getirmiştir. Başka alanlardaki hiçbir entelektüel başarı bu bilimlerin doğal dünyayı anlama konusunda sağladığı ilerlemeyle karşılaştırılamaz. Bununla birlikte, birçok kişi bunu sadece teknik ilerlemeler sayesinde kavramaktadır. 19. yüzyılda, bilimin pratik sonuçları daha çok bilimsel merakın pratik yan sonuçlarıyla ilgiliydi ve bunların bazıları da tesadüfen ortaya çıkmıştı. 1900'e gelindiğinde, biliminsanları bilinçli bir şekilde yönetilen ve odaklanılan araştırmanın mantıklı olduğunu görmüşlerdi. Bundan elli yıl sonra modern sanayi; doğrudan veya dolaylı olarak, açıkça görülebilir olsun veya olmasın bilime dayanmaktaydı ve şimdi bu bağ doğal karşılanan bir şeydir. Günümüzde, gelişmiş bir ülkenin sıradan bir vatandaşı, uygulamalı bilimlere dayanmayan bir hayat süremez.

Bu geniş kapsamlılık, büyük başarılarla birleşerek bilime git gide daha çok itibar edilmesinin önemli nedenlerinden biridir. Bunun bir ölçütü para, diğeri ise devletlerin bu konuya verdikleri önemdir. 1939-1945 savaşı sırasında İngilizler ve Amerikalılar nükleer silahları üretmek için büyük bir çabaya giriştikleri zaman ortaya çıkan Manhattan Projesi'nin, insanlığın, kayıtlı tarihinin başından o tarihe kadar bilimsel araştırmalar için harcadığı tüm paraya eşit bir maliyete sahip olduğu tahmin edilmişti. Daha iyi silahlar için yapılan araştırmalar, ABD ve Sovyetler Birliği'nin 1945 sonrasında yaptıkları muazzam bilimsel yatırımları açıklamaktadır. İlginç bir şekilde bu durum, bilimin daha milliyetçi bir hal aldığı anlamına gelmiyordu, esasında tersi meydana gelmişti. Biliminsanları arasında yüzyıllardır süregelen uluslararası iletişim geleneğinin yanı sıra, onların ulusal sınırları göz ardı etmek için çok iyi teorik ve teknik nedenleri bulunmaktadır.

Yeni fizik

Teorik gelişmeler söz konusuyken hikâyeye 1870'lerde, James Clark Maxwell'in Cambridge Üniversitesi'nde deneysel fizik alanında profesörken yayımladığı elektromanyetizm üzerindeki çalışmasıyla başlayabiliriz. Bu, 17. yüzyılın ortada bıraktığı sorunları etkili bir şekilde ele alarak çözümlemiştir. Yeni çalışmanın yayımlanmasından sonra evrenin belli bir mekanik türde doğal, düzenli ve keşfedilebilir kanunlara uyduğu ve çeşitli kombinasyonlar halindeki yok edilemez maddeden oluştuğu şeklindeki Newtoncu görüş artık yeterli sayılamazdı. Şimdi, elektromanyetik alanların bu sisteme bir şekilde eklenmesi gerekiyordu. Bunu deneysel çalışmalarla modern fizik teorisinin kurulması izledi. 1914'e kadar Röntgen x ışınlarını, Becquerel radyoaktiviteyi keşfeder-

ken, Thomson elektronu tanımladı, Curie'ler radyumu izole ettiler ve Rutherford atomun yapısıyla ilgili araştırmasını yürüttü. Bunun sonucunda yeni bir evren resmi oluştu. Evren, maddelerin karışımı şeklinde bir görünüşten çok, parçacıkların belli düzenler içinde yer aldığı minik güneş sistemleri gibi görünmeye başladı. Bunların davranışları madde ile elektromanyetik alanlar arasındaki farklılığı bulanıklaştırdı. Dahası, parçacıkların sabit bir düzeni yoktu; doğada, birisinin yerine diğeri geçebiliyordu. Böylece, kimyasal elementler diğer elementlere dönüşebiliyordu. Rutherford, atomların parçacık sistemi olarak yapıları itibariyle "bölünebileceklerini" gösterdiği zaman, bu temel seviyede madde üzerinde oynanabileceği anlamına geliyordu. (Bununla birlikte 1935 gibi geç bir tarihte, kendisi nükleer fiziğin herhangi bir pratik sonucu olamayacağını söylemiş ve kimse ona karşı çıkmak için ileri atılmamıştı.) Kısa sürede iki parçacık tanımlandı ve o tarihten beri diğerlerinin keşfi devam etmektedir.

Newton'un teorik çerçevesinin yerine geçecek yeni bir bakış 1930'larda ortaya çıkmaya başlamıştı. 1905 yılında Max Planck ve Albert Einstein Newtoncu hareket kanunlarının, maddi dünyada enerji aktarımlarının niçin düzenli bir akım halinde değil de kuanta adı verilen parçalı atlayışlarla meydana geldiğini açıklayamadığını deneysel ve matematisel olarak ortaya koymuşlardı. Planck (örneğin güneşten) yayılan ısının Newton fiziğinin gerektirdiği gibi sürekli bir şekilde yayılmadığını göstermiş ve bunun tüm enerji aktarımları için geçerli olduğunu iddia etmişti. Einstein ise ışığın sürekli olarak değil, parçacıklar şeklinde yayıldığını ileri sürmüştü. Bu katkılar eski düzeni bozucu bir nitelik taşıyordu fakat Newton'un görüşleri eksik bulunmakla birlikte, bunların yerine konulabilecek eşdeğer genelliğe sahip bir şey bulunmuyordu.

Bu sırada, Einstein kuantalar üzerindeki çalışmasını takiben 1905 yılında özel görecelilik teorisiyle ilgili çalışmasını yayımladı. Bu, (daha sonraki çalışmalarıyla birlikte, 1919 yılında deneysel olarak teyit edildi) uzay ve zaman, kitle ve enerji şeklindeki geleneksel ayrımların artık tutarlı olarak savunulamayacağını gösterdi. Einstein meslektaşlarının dikkatini uzay, zaman ve hareketin birlikte etkileşiminin anlaşılabileceği bir "uzay–zaman" sürekliliğine yöneltti. Zamanla astronomik gözlemler bunun, Newton kozmolojisinin doğru dürüst açıklayamadığı olguları anlamlı olarak ele alınabilir hale getirdiğini teyit etti. Sonunda, iki matematikçi, Schrödinger ve Heisenberg tarafından gerçekleştiren teorik ilerlemeler, Planck'ın gözlemleri ve gerçekte nükleer fizik için bir matematiksel bir çerçeve oluşturdu. Kuantum mekaniği (her ne kadar görecelilik teorisi için zorluklar çıkarıyor olsa da) fizikte yeni bir çağın açılışını yapmıştır. Yeni gelişmeler, gözlemlerle onaylanan yeni nükleer parçacıkların varlığının öngörülmesine ve sonunda 1940'larda silah araştırmaları vasıtasıyla nükleer enerjinin önce elde edilmesi, sonra da kullanılmasıyla muazzam başarıları mümkün kıldı. Bu gerçekleştiği zaman Einstein'ın kitle ve enerji arasında, deneylerin doğruluğunu ortaya çıkardığı bir matematiksel ifadeyi formüle ettiği açıkça anlaşılmış oldu.

1950'ye gelindiğinde bilim alanında bir zamanlar kabul edilen genel kanunlardan

daha fazlası yok olmuştu (ve her halükârda, günlük hayattaki birçok kullanım için Newton fiziği hâlâ yeterliydi). Bütün matematiksel karmaşıklığına rağmen Newton'un evreni yapısal olarak basitti ve herkesin kavrayabileceği temel kanunlara dayanıyordu. Yeni fiziğin getirdiği resim, özet olarak dahi anlaşılamayacak bir özelliğe sahipti. Genel kanunla ilgili tam bir kavramın yerine en iyi ihtimalle bir istatistiki olasılık kavramı konuluyordu ve bu eğilim fizikten diğer bilimlere yayıldı. Bilimin içeriğiyle birlikte bilim fikri de değişmekteydi. Dahası, bilimler arasındaki sınırlar, yeni teorilerin ve araçların getirdiği yeni bilgi seli karşısında çöktü. Fizik teorisini nörolojiye veya matematiği biyolojiye dahil eden füzyonlar 19. yüzyılda bilimler arasında gerçekleşmesi umut edilen bilgi sentezini daha da erişilmez kıldı. Yeni bilgilerin elde edilme hızının (bazen bu ancak yeni kullanıma giren bilgisayarlarla yapılabiliyordu) her zamankinden daha yüksek olması bir başka zorluktu. Newton'un zamanında olduğu gibi, herkes tarafından anlaşılabilir olan kapsamlı bir teoriye doğru açık bir ilerleme mevcut değildi.

Biyolojik bilimler

1950'lerin ortalarına denk düşen bir tarihte bayrak, fizik bilimlerinden biyolojiye doğru geçti (veya geçmiş gibi göründü). Bunların ilerlemesi 17. yüzyılda mikroskobun icadıyla başladı. Bu buluş, dokuların, daha sonra hücre adı verilecek olan farklı birimlerde birleştirildiğini ortaya çıkardı. 19. yüzyılda hücrelerin bölünebileceği ve bunların ayrı ayrı geliştikleri anlaşıldı. 1900'e gelindiğinde tek tek hücrelerin hayatın incelenmesinde umut verici ve temel bir yaklaşım sağladığı genel olarak kabul edildi ve kimyanın buna uygulanması biyolojik araştırmanın ana yollarından biri oldu. Bu sırada, 19. yüzyıl biyoloji bilimi yeni bir disiplin olan genetiği, yani çocukların ebeveynlerinden aldıkları özelliklerin incelenmesini başlattı. Darwin genetik miras ilkesini, doğal seleksiyonun tercih ettiği özelliklerin aktarılmasındaki araç olarak öne sürmüştü. Bunu mümkün kılan mekanizmanın anlaşılmasını sağlayan ilk adımlar Avusturyalı bir keşiş olan Gregor Mendel tarafından atıldı. Bezelyelerin yetiştirilmesi üzerine yapılan çok dikkatli bir seri deney sonunda Mendel, ebeveynlerden çocuklara geçen özelliklerin ortaya konulmasını kontrol eden kalıtımsal birimler olduğu sonucuna ulaştı. Bunların fiziki gerçekliği kabul edilmeye başlandı. 1909 yılında bir Danimarkalı bunlara "gen" adını verdi.

Zamanla hücrelerin kimyası deşifre edildi. Hücre çekirdeğinde, tüm canlı maddenin en temel belirleyicisi olması muhtemel bir maddenin varlığı 1873 yılında ortaya konulmuştu. Daha sonraki deneyler kromozomların içerisinde genler için gözle görülebilir bir yer olduğunu gösterdi ve 1940'larda genlerin, hücrelerin en önemli bileşeni olan proteinin kimyasal yapısını kontrol ettiği anlaşıldı. 1944 yılında belli bakterilerde değişimlere neden olan özel etkin maddenin tanımlanması, dolayısıyla protein yapısının kontrolü doğrultusunda ilk adımlar atıldı. 1950'lerde bu nihayet "DNA" (deoksiribonükleik asit) olarak tanımlandı ve bunun fiziki yapısı (çifte sarmal) da 1953 yılın-

da belirlendi. Bu maddenin kritik önemi, onun hayatın temel düzeyinde protein moleküllerinin sentezini belirleyen genetik bilginin taşıyıcısı olmasıdır. Biyolojik olayların çeşitliliğinin temelinde yatan kimyasal mekanizmalar sonunda ulaşılabilir hale gelmişti. Bu gelişme fizyolojik olarak, insanın kendisini algılama biçiminde, önceki yüzyılda Darwin'in fikirlerinin genel kabulünden beri eşi görülmemiş bir dönüşümü ima ediyordu ve bunun yol açabileceği gelişmeler tam olarak ortaya konulamamıştır.

DNA yapısının tanımlanması ve analizi belki de tabiatın manipülasyonuna doğru atılmış en göze çarpan adımdır. Bu, hayat biçimlerinin bilinçli bir tarzda şekillendirilmesinin yolunu gösteriyor gibidir. Bir kez daha, bunu sadece daha fazla bilgi değil, yeni çalışma alanlarının tanımlanması ve yeni uygulamalar izledi. "Moleküler biyoloji", "biyoteknoloji", ve "genetik mühendislik" kısa sürede aşina terimler haline geldi. Kısa sürede gösterildi ki, bazı organizmaların genleri onlara yeni ve arzu edilen özellikler vermek üzere değiştirilebilirdi. Büyüme süreçleri kontrol edilmek suretiyle maya ve diğer mikroorganizmalar yeni maddeler, enzimler veya diğer kimyasallar üretebilirdi. Ekmek, şarap ve peynir yapımında binlerce yıl boyunca herhangi bir düzenlemeye tabi olmadan ve bilinçsiz olarak biriktirilen ampirik bilgi sonunda aşılacaktı. Şimdilerde, bakterilerin genetik modifikasyonu kimyasallar veya hormonlar elde etmek için kullanılabilmektedir. 1980'lerin sonunda dünya çapında bir işbirliği ile İnsan Genomu Projesi adı verilen bir proje başlatıldı. Bunun hayal edilmesi neredeyse imkânsız olan hedefi, insanın genetik araçlarının haritasının çıkarılarak her bir insan geninin konumunu, yapısını ve işlevini tanımlamaktı (her hücrede 50.000 ila 100.000 gen olup, bunların her birisi genetik kodu oluşturan dört kimyasal birimden 30.000'e kadar varan sayıda çift taşımaktadır). Bazı bozuk genlerin taranması ve hatta bazılarının değiştirilmesi başarılmış durumdadır; bunun tıbbi, sosyal ve ahlaki sonuçları son derece büyüktür. Polisin günlük çalışmasında, her ne kadar sınırlamaları üzerindeki tartışmalar sürse de, DNA "parmak izi" bir kişiyi kan veya sperm örneğinden tanımlamayı mümkün kılmaktadır.

Uzay

Kültürel, sosyal ve politik etkisi olan fikirlerin seviyesinin belirlenmesi tarihçiler için eski bir sorundur. Fizik ve biyoloji alanlarındaki tüm devrimci çalışmalara rağmen, bunların bilimsel önemlerini yaklaşık olarak bile tahmin etmemiz kolay değildir. Aynı şey kozmonotlar ve uydular yoluyla fiziki çevremizdeki muazzam genişleme için de geçerlidir. Uzay keşfi ve bunun ne anlama gelmiş olabileceği 19. yüzyılın sonlarında bile kurgu edebiyatında yer almaya başlamıştı ve bunu mümkün kılan teknoloji de neredeyse o kadar geriye gider. 1914 öncesinde, bir Rus biliminsanı K. E. Tsolikovsky çok aşamalı roketler tasarlamış ve uzay yolculuğunun temel prensiplerinin çoğunu ortaya koymuştu. Sovyetlerin sıvı yakıtlı ilk roketi 1933 yılında 4 km yükselmiş ve altı yıl sonra da iki aşamalı bir roket yapmışlardı. İkinci Dünya Savaşı büyük bir Alman roket programını teşvik etti ve ABD buna dayanarak 1955 yılında kendi programını başlattı. Bununla birlikte

çoğu kişi için uzay çağının başlaması Ekim 1957 tarihinde *Sputnik 1* adı verilen insansız Sovyet uydusunun uzaya gönderilmesiydi ve bu uydu kısa süre sonra dünya etrafında yörüngeye oturarak radyo sinyalleri göndermeye başlamıştı. Bu, insanların uzayda seyahat edebileceği konusunda hâlâ kuşkuların var olduğu dönemin sonu oldu.

Uzayın Keşfi ve Kullanımı - 1969'a Kadar Başlıca Aşamalar

1903	Konstantin Tsolikovsky (1857-1935) oksitleyici yakıtlar kullanılarak uzaya çıkma hakkında bir çalışma yayımlar.
1933	1 Mayıs: Tsolikovsky çoğu Sovyet yurttaşının uzay uçuşlarını görecek kadar yaşayacağını öngördü.
1944	AlmanV2 roketleri Londra ve Antwerp'i bombalamak için kullanılır.
1954	Başkan Eisenhower küçük bir bilimsel uydu olan *Vanguard*'ın 1957-1958'de uzaya gönderileceğini açıklar.
1957	1 Temmuz: SSCB 184 libre (83,5 kg) ağırlığındaki *Sputnik 1*'i uzaya gönderir. 3 Kasım: SSCB 1120 libre (508 kg) ağırlığındaki *Sputnik 2*'yi yolcu olarak köpek Laika ile birlikte uzaya gönderir.
1958	31 Ocak: ABD uydusu *Explorer* fırlatılır ve Van Allen radyasyon kuşakları keşfedilir. 17 Mart: ABD 3,25 libre (1,4 kg) ağırlığındaki *Vanguard 1*'i uzaya gönderir. Bu güneş pilleri olan ilk uydudur.
1959	13 Eylül: SSCB'nin *Luna 2*'si Ay'a çarpar ve buraya ulaşan insan yapımı ilk araç olur. 10 Ekim: SSCB'nin *Luna 3*'ü Ay'ın uzak tarafının fotoğraflarını çeker.
1960	11 Ağustos: ABD'nin *Discoverer 13*'ü atmosfere ilk başarılı geri dönüşü yapar. 19 Ağustos: SSCB uydusu *Sputnik 5* iki köpekle dünya etrafında tur atar ve köpekler zarar görmeden geri döner.
1961	12 Nisan: Binbaşı Yuri Gagarin dünyanın etrafında yörüngede tur atar. 25 Mayıs: Başkan Kennedy ABD'nin 1970'e kadar Ay'a bir insan indireceğini taahhüt eder.
1962	10 Temmuz: ABD'nin uydusu *Telstar,* uzaya gönderilir ve Atlantik ötesine ilk televizyon resmi gönderilir. 20 Şubat: İlk insanlı uzay yörünge uçuşu.
1965	18 Mart: SSCB'nin *Voskhod 2*'si görevinde Alexey Leonov uzayda 10 dakikalık bir yürüyüş yapar.

	2 Mayıs: ABD'nin *Early Bird* haberleşme uydusu ilk kez televizyon tarafından kullanılır.
	15 Aralık: ABD uzayda *Gemini 7* ile buluşan *Gemini 6*'yı uzaya fırlatır.
1966	Temmuz-Kasım: ABD'nin *10, 11 ve 12* numaralı *Gemini* seferlerinin hepsi "kenetlenmeyi" başarır.
1967	27 Ocak: ABD uzay programında ilk ölümler.
1968	21-27 Aralık: *Apollo* 8 ayın etrafında ilk insanlı uçuşu yapar.
1969	14-17 Ocak: SSCB'nin *Soyuz 4* ve *5*'i uzayda kenetlenir ve yolcu değişimi yapar.
	16-24 Temmuz: ABD'nin *Apollo 11*'i Ay'a iki adam indirir.

Sputnik 1 uzay keşfini süper güçler arasındaki rekabete karıştırdı. Amerikalılar bu alanda yol almış olan Ruslardan daha mütevazı bir donanımla başladı ve ilk Amerikan uydusu sadece 3 libre (1,5 kilo) ağırlığındaydı. *Sputnik 1,* 184 libreydi (83,5 kg) ve Amerikalıların kendi teknolojilerinin Ruslara üstün olacağı şeklindeki güvenlerini yıktı. Amerikalılar tarafından büyük propagandası yapılan bir fırlatma başarısız olurken, Ruslar *Sputnik 1*'den sadece bir ay sonra *Sputnik 2*'yi uzaya yerleştirdiler. Bu yarım ton ağırlığında şaşırtıcı ölçüde başarılı bir makineydi ve uzaya ilk yolcuyu taşıdı. Söz konusu yolcu Leika adındaki siyah beyaz bir melezdi ve köpekleri seven binlerce kişinin öfkesine neden oldu, çünkü dünyanın etrafında altı ay yörüngede kaldıktan sonra geri dönmeyecekti. Bu tarihten itibaren Rus ve Amerikan uzay programları bir şekilde ayrı yollarda ilerledi. Ruslar güç, büyüklük ve roketlerinin ağır yükleri kaldırma yeteneğini vurguladı. Bunun askeri sonuçları Amerikalıların aynı derecede önemli ama daha az gösterişli olan veri toplama ve aletlerin geliştirilmesi yönündeki faaliyetlerinden daha açıktı. Her ne kadar insanlar kısa sürede "uzay yarışından" söz etmeye başladıysa da yarışmacılar gerçekte farklı hedeflere koşuyordu.

1957'nin Aralık ayında başarısız olan Amerikan uydusu *Vanguard* ertesi mart ayında başarılı bir şekilde fırlatıldığı zaman, uzayda kendisinden öncekilerden çok daha uzaklara erişti. Çok küçük olmasına rağmen, büyüklüğüne oranla diğer uydulardan çok daha değerli bilimsel bilgiler temin etti. 1958 sonunda haberleşme amaçlı ilk uydu Amerikalılar tarafından uzaya gönderildi ve bu ülke kısa süre sonra bir başka "ilk"e imza attı ki bu, girişten sonra bir kapsülün sağlam bir şekilde kurtarılmasıydı. Ruslar daha sonra *Sputnik 5*'i yörüngeye oturtup başarılı bir şekilde geri getirdiler. Bu dünyaya salimen dönen iki köpeği taşıyan dört buçuk tonluk bir uyduydu. Ertesi yıl, 12 Nisan 1961 tarihinde Yuri Gagarin'i taşıyan bir uydu dünya etrafında 108 dakikada bir tur attıktan sonra dünyaya iniş yaptı. Dünyevi avcıların en büyüğü olan *Homo sapiens*'in uzayı istilası başlamıştı.

1961 yılının Mayıs ayında Amerikan cumhurbaşkanı on yıl sona ermeden Birleşik

Devletler'in Ay'a bir insan indirip güvenle geri getirmeye çalışması gerektiğini önerdi. Bu tür bir projenin iyi bir milli hedef oluşturacağını, bunun "insanlığı etkileyeceğini", bunun uzayın keşfi için büyük bir önem taşıdığını (ve biraz garip bir şekilde) bunun son derece zor ve pahalı bir iş olduğunu ileri sürdü. Bunun için gerekli olan para kısa sürede bulundu. Her ne kadar Ruslar büyük ilerlemeler elde etmeyi sürdürse de, 1967'den sonra işin şanı Amerikalılara geçti. 1968 yılında Ay'ın etrafında dolaşan ve üç kişiyi taşıyan bir araç gönderdiler ve Ay'ın yüzeyini televizyondan yayınladılar. 1969 yılının Mayıs ayında projenin onuncu roketi iniş tekniklerinin son aşamalarını değerlendirmek üzere Ay'a 9 km kadar yaklaştı. Birkaç hafta sonra 16 Temmuz günü *Apollo 11* üç kişilik bir mürettebat ile fırlatıldı. Buna ait Ay modülü dört gün sonra Ay yüzeyine indi. Ertesi gün 21 Temmuz'da görev komutanı Neil Armstrong Ay'a ayak basan ilk insan oldu. Konulan zaman içerisinde hedefe ulaşılmıştı. Fakat bu Amerika'nın yapabileceklerinin muzafferane bir şekilde ortaya konmasının ötesinde bir şeydi. Aynı zamanda insanın yaşam çevresinin en son ve en büyük yayılması, gökyüzü cisimleri üzerinde insan yaşamının başlamasıydı.

Amerikalılar bayraklarını dikmeden on yıl önce Ruslar Ay'a bir flama bırakmışlardı. Bu tehdit edici görünüyordu ve milliyetçilik uzayda kavga çıkarabilir gibiydi. Bununla birlikte, ABD ile SSCB arasındaki rekabet aynı işlerin tekrarlanmasına ve etkinlik kaybına neden oluyordu ve zaman geçtikçe uzayın keşfi uluslararası işbirliğinin arttığı bir alan oldu. Avrupa ve Asya ülkeleri buna katıldı. En sonunda, gökyüzü cisimlerine herhangi bir devlet tarafından el konulamayacağı kararlaştırıldı. Tordesillas Antlaşması uzayda tekrarlanmayacaktı. 1975 yılının Temmuz ayında, Sovyet ve Amerikan araçları dünyanın 241 km üzerinde birbirlerine bağlanıp mürettebatları buluşunca işbirliği şaşırtıcı bir gerçekliğe dönüştü. Kuşkulara rağmen keşif, oldukça olumlu bir uluslararası ortamda başladı. Jüpiter'in ötesindeki uzayın insansız bir keşif uydusuyla görsel olarak keşfi, ilk insansız keşif aracının Mars gezegeninin yüzeyine inmesi ve ilk yeniden kullanılabilir uzay aracı olan Amerikan uzay mekiğinin 1977 yılındaki ilk seyahati büyük başarılardı. Uzay seyahati fikrine ilgi yeniden o kadar hızlı bir şekilde arttı ki, 1980'lerde insanların bunun (ve bu terim kullanılabilirse uzaya gömülmek) için ticari rezervasyon yaptırması çok güldürücü bir şey olmaktan çıktı. Bu on yılın sonuna yaklaşılırken 1988 yılında Sovyet uzay çabasının son büyük girişimi olan, gelecekte Mars'a gitmenin yolunu hazırlayacak bir uydu fırlatıldı. Ancak, 1990'larda, bu işlerin maliyet etkinliği konusundaki kuşkular nedeniyle, böyle heveslerin ABD'de bile kısa sürede gerçekleşmeyeceği açıkça ortaya çıkmaya başladı.

KADINLAR

Bu yüzyılın en görünür ve dramatik değişimleri arasında kadınlarla ilgili olanlar özellikle öne çıkmaktadır; bunlar hem sonuç olarak hem de dolaylı şekilde insan ırkının diğer

yarısını da etkilese de. Bu değişimler tamamlanmış olmaktan uzaktır fakat gerçekten de büyük bir tarihi bölünmeye işaret etmektedir. Şimdi, bunun tersine dönebileceğine inanmak zordur. Bunlar yakın zamanlarda dikkat çekici hale gelmekle birlikte, gene de tarihi kökleri derindir ve yararlı bir değerlendirme ancak uzun vadede yapılabilir.

Kadınların özgürleşerek yeni seçme olanaklarına kavuşmalarıyla ilgili olumlu dürtülerin hemen hepsi Batı Avrupa kültürel geleneğinden gelmektedir ve bunların tam bir anlatımına, klasik ve Yahudi-Hıristiyan geleneklerinin daha sonra gelenler için nasıl bir potansiyel taşıdığına karar verilmesiyle başlamak gerekir. Burada, hikâyeyi o kadar geriye taşımaya yer yoktur, fakat arka planı akılda tutmak gerekir. Şimdilerde normal hak kabul edilen, kadınların kendi hayatlarıyla ne yapmak isteyebilecekleriyle ilgili fikirlerin çoğu ve daha iyi bir eğitimin onların bunu yapmasına nasıl yardımcı olacağı, ilk başta 18. yüzyılda açıkça görülebilir. Kadınlara daha eşit davranılmasıyla ilgili ilk açık talepler bu dönemde yüzeye çıkmıştır. Bunların ortaya çıkışında Fransız İhtilali hem olumlu hem de olumsuz bir rol oynamıştır. Evrensel "insan hakları" konusunun çok konuşulması bazı kadınları kendileri için daha fazla hak için kışkırtmış, aynı zamanda onları yıkıcılıkla alakalandırarak geciktirmiştir. Fransa'da kadınlar çok ilerleme sağlayamadı. Devrimciler Fransız erkeklerinin özgürleşmesi konusunda ne kadar hassas olurlarsa olsunlar, Fransız kadınlarının yerinin ev olduğunu düşündüler. Devrimci politika içinde yer almaya çalışan kadınlar görmezden gelindi. Liderlerinden biri giyotine gönderildi. O dönemde kadınların günlük hayatta daha büyük özgürlüğe sahip olduğu İngiltere'de dikkat çeken bir kadın, Mary Wollestonecraft kadınların davasını üstlendi ve 1792 yılında *A Vindication of the Rights of Women* (Kadın Haklarının Bir Savunması) isimli bir kitap yayımladı. Şiddetli bir tepki uyandırdı (bir politikacı ona jüponlu sırtlan adını verdi) ve bunun nedeni kuşkusuz ki cinslerin rolündeki değişiklik önerilerinin erkekleri endişeye sevk etmeye aday olmasıydı. Wollestonecraft'ın kitabı herhangi bir modern kadın hareketi için temel olacak kadar iyidir ve davası için tüm daha eski belgelerden daha fazla destek sağlamıştır.

Politik haklar

19. yüzyıl boyunca kadın haklarının genişletilmesi ve güçlendirilmesi için baskılar arttı. Dava, yavaş ve dengesiz bir şekilde de olsa gelişme gösterdi ve 1914'e gelindiğinde kayda değer başarılar sağlamıştı. Bu tarihte bazı ülkelerde kadınlar politik gücün anahtarı olarak düşündükleri şeyi, ulusal seçimlerde oy hakkını kazanmışlardı. 1890 yılında Wyoming eyaleti kadınlara kongre üyeleri ve ABD başkanı için oy kullanma hakkı verdi (bazı diğer eyaletlerde kadınlar yerel yönetimlerde oy kullanıyorlardı ve bir kadın daha önce başkanlık için aday olmuştu). Bunu izleyen on yıl içinde üç Amerikan eyaleti daha aynı yola giderken Yeni Zelanda ile Batı ve Güney Avustralya kadınlara ulusal oy hakkı verdi. Finli kadınlar 1907 yılında oy hakkını aldılar ve 1914'e kadar altı Amerikan eyaleti daha

bu harekete katıldı. O tarihe gelindiğinde kadınlara oy hakkı isteyen politik hareketler birçok ülkede görülebiliyordu ve bunlar arasında Hindistan dahi vardı.

Erkek yasama üyelerinin tartışmalara karşı duyarsız olduğu bazı ülkeler bu konuda çok gürültülü bir şekilde ifade edilen taleplerle karşılaştılar. Büyük Britanya'da bazı kadınlar şiddete başvurdular: Camları kırdılar, posta kutularına asit döktüler ve taleplerine dikkat çekmek için politikacılara fiziki olarak hücum ettiler. Oy hakkı anlamına gelen "*suffrage*" kelimesinden dolayı "*suffragette*" adı verilen harekete bu şekilde çekilen dikkatler her zaman yararlarına işlemiş olmayabilir. Bu hareket kadın veya erkek birçok insanı şiddetle karşısına almıştır çünkü bunlar cinsiyetler arasında çok köklü değişikliklerin meydana gelmesinden korkmuşlardır. Cinsiyetler arasında eşitlik konusunda ani adımlar her zaman korku yaratmıştır.

Kadınlar ve meslekler

Karşıtları bundan hoşlansın veya hoşlanmasın, kadınları daha fazla eşitlik ve özgürlüğe doğru götüren güçler işlemeye devam etmiştir. Kadınların erkeklerle aynı şekilde eğitim alabilecekleri fikrinin yayılması 1800 ile 1914 arasında birçok ailede kızların hayatını dönüştürmüştü. Bu dönemin sonlarında kadınlar ABD ve tüm büyük Avrupa ülkelerinde üniversitelere kabul ediliyordu. 1800 yılında, o da şayet mümkün olursa, ancak özel öğretmenler aracılığıyla veya birkaç manastırda alınabilen eğitimin, mümkün olduğu kadar bütün kızlara yayılması için kız okullarıyla ilgili çok büyük bir kurumlaşma yaratılmıştı. Kadınlar bilimlerde iz bırakmaya başlamıştı ve bu alanda tanınan ilk kadın, 1903 yılında Nobel fizik ödülünü kazanan Polonya doğumlu bilim insanı Marie Curie idi. 1906 yılında Sorbonne'da profesör olarak kocasının yerine geçti ve beş yıl sonra radyum üzerindeki çalışmaları nedeniyle ikinci bir Nobel ödülünü doğrudan tek başına kazandı. (Curie'nin ikinci ülkesi Fransa'da kadınlar 1946 yılına kadar oy hakkına sahip olamayacaklardı.)

1914 yılında kadın doktorlar, hukukçular, üniversite öğretmenleri ve sosyal hizmet çalışanları bulunuyordu. Eğitim –her ne kadar en üst seviyede sadece küçük bir azınlık için mümkün olsa da– kadınların açık kariyer seçimini dönüştürmelerine yardımcı olmuştu. Mesleklere erişim sadece 19. yüzyılda eğitim olanaklarının yokluğu nedeniyle ortada olan engellerin aşılmasıyla değil, kadınların alçakgönüllülüğü konusunda aşırı fazilet taslanması ve korkuların getirdiği engellerin de aşılmasıyla kazanılmıştı. Bu açıdan, kendi cinsiyetinin öne çıkan bir hizmetkârı Florence Nightingale'di. Bu İngiliz kadın, Kırım Savaşı sırasında adeta tek başına İngiliz ordusu için düzgün hastane hizmeti yaratmasıyla ve sıradan askerin koşullarını iyileştirme yolundaki (büyük ölçüde başarısız kalan) çabalarıyla kamuoyu tarafından tanınmıştır. Bayan Nightingale'in insanlığın gelişmesine yaptığı katkılardan biri de kendi cinsiyeti için bir başka meslek fırsatı yaratmasıdır; o hemşirelik mesleğine saygınlık kazandırmıştır. Onun zamanına kadar hastalara bakan yegâne saygın kadınlar dini cemaatlerin üyeleriydi ve bunlar arasında hem Katolikler hem de Protestanlar bulunmaktaydı

(Florence Nightingale eğitim için Alman Protestanlarına gitmişti). Bu dindar kadınların dışında, hemşirelik sadece eğitimsiz ve cahillere değil; vicdansız, hatta suçlu tiplerin eline bırakılmaktaydı. Florence Nightingale hemşirelerini yetiştirirken (saygınlığın yanı sıra) sadece yüksek bir temizlik seviyesi ve disiplin üzerinde ısrar etmekle kalmadı, onları yeni bir tarzda, hastaların iyileşmesine sistematik ve ciddi bir katkı yapabilecek şekilde eğitti ki, bu tıbbi süreçlere ciddi bir katkıydı.

Daha yapılacak çok şey kaldığı halde, 1914 yılında öne sürülen meslekler ve politika, kritik bir noktanın aşılmış olduğunun kesin işaretlerini sunuyordu. Birçok kadın kendi adlarına istenen şeylerden bihaber olsa da, mücadele birçok cephede hevesle ileri götürülüyordu. Amerikalı Amelia Bloomer kadınların eteklik giymek zorunda olmamaları gerektiğini ileri sürdü (o dönemde etekler çok uzun olup kir topluyordu). Kadınlar için uygun olduğunu düşündüğü bir çeşit pantolon icat edip bunu giyince epey alaya maruz kaldı. Bununla birlikte adı İngiliz diline "Bloomers" terimiyle geçmiş oldu ve bu da bir çeşit ölümsüzlük sayılır. Ne var ki bazı açılardan kadınların hayatındaki en önemli değişiklik (daha fazla sayıda kadını etkilemesinden dolayı önemli) kahramanca çaba sarf eden feminist politikacılardan farklı nedenlerle kimsenin ne anlama gelebileceğini düşünmediği bir şekilde öne çıkmaktaydı.

Kadınların istihdamı

18. yüzyılda sanayileşme sayesinde kadınlara geçimlerini sağlama imkânları birçok farklı yol önerilebilecek bazı yerlerde ortaya çıkmaya başladı. Kadınlar, belki de tarımın icadından beri daima tarlada çalışmışlardı (ve bu durum günümüzde de birçok ülkede devam etmektedir). Uzun zamandır ev köleleri olarak hayatlarını sürdürmüşler ve kölelik ortadan kalktığı zaman da özel ev hizmetçileri olmuşlardı. Her zaman evde iplik eğirmişler (dokuma tezgâhında çalışmak büyük güç istediği için bu iş genellikle erkekler tarafından yapılmıştır) ve bu nedenle de *spinster* kelimesi ("evde kalmış kız" anlamına gelen bu kelime eğirme anlamındaki *spinning*'den türemiştir) ortaya çıkmıştır çünkü evlenecek kadar şanslı olunmadığı takdirde bu iş ekmeğini kazanmanın bir yoluydu. Burada sanayileşme bir fark yarattı. İplik için talep arttıkça kadınlar eve daha çok iş alabildiler. Bundan sonraki adım onların ilk fabrikaların otaya çıktığı kasabalara gidip pamuk eğirme işinde çalışmalarıydı. Bu çok sağlıklı ya da heyecan verici bir iş değildi ama hayat köylü kadınları için de kolay sayılmazdı, kaldı ki seçme olanaklarında gerçek bir artış anlamına gelmekteydi.

Kadınların eğitiminin daha çok kabul görmesi ve onlar için sanayide daha fazla iş temin edilmesi 19. yüzyılda çok daha ileri gitti. Gelişmiş toplumlarda kadınlar için düzinelerce yeni iş alanı ve milyonlarca iş kapısı açıldı. Bazen tek bir icat bile fark yarattı: Daktilo kritik öneme sahip olanlardan biriydi. Bazen bu işleri yapmanın yeni bir yolu şeklinde ortaya çıkıyordu ki perakende ticarette büyük mağazalar bunun örneklerinden biriydi. Daha fazla daktilocu, sekreter, telefoncu, dükkân asistanı ve fabrika işçisi

oldukça, kendi geçimlerini kazanan bazı kadınlar sadece birkaç yıl öncesinin eski, erkek egemenliğindeki dünyasında olduğundan daha fazla özgürlüğe kavuşabiliyorlardı. 1900 yılına gelindiğinde, sanayi ve ticaret işleri milyonlarca kadına ailelerinden birisinin ilk kez kazandığı olanakları sağlıyor, bunlar çoğu halde orta yaşlarda da devam eden ebeveyn baskısından veya ağır ve sıkıcı evlilik yüklerinden kaçma fırsatı veriyordu. 20. yüzyıl ilerledikçe giderek daha fazla sayıda ülkede kadınlar bu fırsatlara sahip çıkıyor ve erkekler de kendi işleri ve rolleri tehdit altına girdiği için buna direniyordu.

Teknoloji kadınlara başka özgürlükler de sunuyordu. Hayatın her alanında muazzam sayıda farklı icat sıkıcı işleri azaltarak ev işlerini kolaylaştırıyordu. Bunların bazıları eve suyun gelmesi ve mahalledeki tulumbaya kadar yapılan uzun ve çoğu zaman yorucu yolun sona ermesi anlamını taşıyordu. Gazın aydınlatma ve sonra da pişirme için kullanılması gazyağı lambalarının ve açık ocakların ayrılmaz parçası olan kir ve sorunların bitmesi demekti. Ev dışında daha iyi dükkânlarda bulunan sanayi mallarının çeşitliliğinin artması ev kadınlarına daha fazla tercih olanağı sunuyor ve böylece evin gereksinimleri daha kolay karşılanıyordu. Buharlı gemiler ve lokomotifler kolayca taşınan, konserve ve farklı işleme şekilleriyle sağlanan ithal gıdalar, zaman içinde ailenin gıda gereksinimlerinin karşılanmasını kolaylaştırdı. Afrika ve Asya'da hâlâ yapıldığı gibi günde iki kez pazara uğranması şeklindeki zorluğu ortadan kaldırdı. Daha ucuz sabun ve çamaşır suyu, 19. yüzyıl kimya sanayisinin ürünleriydi ve 1914 yılında ilk ev makineleri olan elektrikli süpürgeler ve çamaşır makineleri –ve fakirler için elle döndürülen silindirler– kullanıma girmişti. Tarihçiler çoğu zaman bu tür mütevazı yenilikler üzerinde durmazlar.

1914 öncesinde kadınların (ve erkeklerin) hayatlarını etkilemeye başlayan son faktör, her ne kadar en gelişmiş ülkelerin dışında olmamakla birlikte (oralarda bile açıkça konuşulmamaktaydı) doğum kontrolüydü. Bu, ailedeki çocuk sayısının fiziki veya kimyasal araçlarla bilinçli olarak kontrolüydü. Geçmişte toplumlar bunu bebekleri öldürerek veya evlenmeyi geciktirerek sağlamaktaydı. 1914'e gelindiğinde, aile planlaması için teknoloji uygulanması ve bunun için gerekli bilginin yayılması Avrupa ve Kuzey Amerika'nın daha ileri ülkelerinde ölçülebilir sonuçlar yaratmaya başlamıştı. Yüzyılın ilk yıllarında doğum kontrolü göze çarpan bir eğilimdi. En eğitimli ve zengin kesim, ailelerinin büyüklüğünü suni yollarla azaltmaya en hevesli olan kesimdi. Bununla birlikte doğum kontrolü, böyle bir olasılığın olduğu fikri dahi, güçlü dini çevrelerden veya kamuoyundan ciddi muhalefetle karşılaştığı yerler dışında, hızla yayıldı. Bu her iki cinsiyet için de önemli olmakla birlikte, kadınları daha çok etkiledi. Tüm tarih boyunca kendi cinsiyetlerinin büyük çoğunluğu üzerinde ezici bir baskı kurmuş olan çocuk doğurma ve yetiştirme baskısını ilk kez sınırlama olanağı buldular.

1914 öncesinde kadınların hayatını değiştirmeye başlamış olan unsurlar, en belirgin şekilde gelişmiş ülkelerde olmakla birlikte, 20. yüzyıl boyunca daha yaygın ve güçlü bir şekilde faaliyetteydi. Fakat iki büyük savaş her ülkede dönüştürücü bir etki

yapmış, geleneklerin sorgulanması ve reddi konusunda büyük adımlar atılmış; milyonlarca kadını yeni rollere iten ekonomik, askeri ve entelektüel seferberlikte zorunlu bir hizmete yol açmıştı ve bu her zaman pişmanlıkla karşılanmış olan bir şey değildi. İletişim alanındaki gelişmelerin etkilerinin en yoğun hissedildiği ülkeler de bunlardı. Kadınların bağımsızlığını geliştiren şey sadece feminist propagandanın yayılması değildi. Bunun yanı sıra, önce sinema, sonra da bizzat evlere giren televizyon vasıtasıyla yeni alternatif davranış modelleri yayılmaktaydı. Hepsinin üzerinde reklamcılık alanındaki gelişme, sadece yeni olgularla ilgili –özellikle teknolojik– bilgileri değil, yeni değerleri ve tutumları da evlere ulaştırıyordu.

Batı dünyasının dışında

Batı dışındaki toplumlara yayılan en çarpıcı gelişmelerin biri, kadınlara bakışta genel olarak "Batılı eğilimler" dediğimiz yaklaşımdı. Değişik toplumlar kadınlara karşı her zaman farklı tutumlar sergilemiştir. Avrupalı kadınlar daima Asyalı veya Afrikalı hemcinslerinden daha az kısıtlanmış bir hayat yaşamışlardı. Bununla birlikte, yakın geçmişte kadınlara karşı davranış açısından Avrupa kökenli ülkeler ile, daha geleneksel ve eski zihniyete sahip ülkeler arasındaki fark çok büyük ölçüde açılmış ve bu, ikinci grup ülkelerde değişim için talep yaratmıştır. Şimdilerde, kadın özgürlükleri söz konusu olduğunda çok geri toplumlar bile taviz vermek durumuyla karşı karşıyadır. Bunların uluslararası kuruluşlarda veya Birleşmiş Milletler'deki temsilcileri kadınların durumunda gelişme sağlama konusunda anlaşmış görünmektedir, ancak bu pratikte her zaman fazla bir anlam taşımamaktadır. Dünyada tarımsal işgücünün yaklaşık yarısı kadınlardan oluşmaktadır ve bu gelişmiş ülkelerde görülen bir şey değildir. Hindistan veya Afrika'da kadınlar hâlâ ailelerindeki erkeklerin yönlendirmesi altında ailenin toprağında tarım işçisi olarak çalışmaktadır. Çoğu zaman açlığa karşı yegâne sigorta olarak evliliğe veya ailenin yardımına güvenmek zorundadır. Bazı ülkelerde çocuk doğurma baskısı hâlâ kadınların Batılı anlamda özgürleşmelerinin önünde güçlü bir engeldir. Bununla birlikte, çok geleneksel toplumlar bile değişebilmektedir. Bir kez daha öyle görünüyor ki kökleri Avrupa'da olan "Batı" medeniyeti sonunda Batılı toplumlarda etkili olmuş aynı güçler vasıtasıyla dünyanın geri kalanının alışkanlıklarını değiştirecektir. Bu güçler ekonomik ve eğitimle ilgili fırsatlar, teknoloji, doğum kontrolü (şimdi haplarla çok daha basitleşmiştir) ve ayrıca feministlerin bilinçli ajitasyon ve kampanyalarıdır. Bununla birlikte, yeni olan şey, bu güçlerin Avrupa ve Amerika'nın sahip olduğu Hıristiyan ve liberal kültür arka planına sahip olmayan toplumlarda faaliyet göstermek zorunda olması ve ayrıca geleneksel otoritenin güçlü ve bazen şiddetli direnişiyle karşı karşıya kalmasıdır.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Son Çağ: Altüst Oluş

FELAKETE YAKLAŞMAK

20. yüzyılın ilk yarısında iki büyük Avrupa savaşı eski Avrupa güç sistemini ve bununla birlikte 19. yüzyıla ait uluslararası düzeni yıktı. Daha derin bir düzeyde, yüzyılın başında uygar dünyanın politik ve ekonomik yapılarının temeli olan ortak bir uzlaşma da ortadan kalktı. Bu sırada önceki iki ya da üç yüzyılı büyük ölçüde şekillendirmiş olan koloni imparatorlukları da ölümcül bir yıkıma uğradı. Bu konular "ne olduğuna" dair kargaşalı bir hikâyenin temelini teşkil eder ve bu akılda tutulduğu takdirde kronolojik hikâye daha fazla anlam taşır.

Avrupa'nın neredeyse kendini yok ettiği iki büyük savaşın ilki 1914 yılında başladı. Böylece, 1871'den beri Avrupa'nın büyük güçleri arasında devam eden uzun barış sona erdi. Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki köklü anlaşmazlık nihayet kaynama noktasına ulaştı ve bu öyle bir şekilde gerçekleşti ki, Almanya, Fransa ve Büyük Britanya da buna çekilmiş oldu.

1908 yılında İkili Monarşi, Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmiş olmakla birlikte hâlâ hukuki olarak bir Türk vilayeti olan Bosna'yı ilhak ederek Rusya'nın büyük bir rahatsızlık duymasına neden oldu. Avusturyalılar (bazı daha küçük Balkan ulusları gibi) reformcuların Osmanlı İmparatorluğu'nu tekrar güçlü hale getirmesinden korkuyordu –ki, burada tam da bunu yapmayı amaçlayan bir "Jön Türk" partisi ortaya çıkmıştı. Habsburglar Bosna'da hâkimiyet kurmak, burasının Türkler tarafından geri alınmasını ve daha kötüsü Sırpların eline geçmesini önlemek istiyordu. Viyana'da, Sırbistan'ın bütün güney Slav halklarını birleştirmek istemesinden kuşkulanılıyordu. İkili Monarşi içerisinde (özellikle Macaristan yarısında)o kadar çok Slav yaşıyordu ki, Sırp emelleri çok ciddi bir tehdit olarak algılanıyordu.

Avusturyalılar Rusların duyduğu öfkenin büyüklüğünü değerlendiremedi. Onlar için hiçbir telafi edeci avantaj sağlanmadığı gibi önceden bir tazminatla da susturulmamışlardı. Rusya şimdi Balkanlar'da (sürmesi muhakkak olan) değişimi antlaşma

yoluyla idare etmek üzere İkili Monarşi ile birlikte çalışmayı umamazdı. Sırplar da çok huzursuzdu ama buna direnecek kadar güçlü değillerdi. Bununla birlikte en büyük Slav gücü Rusya idi ve eğer sorun tekrar kavganın eşiğine gelirse Sırplar Rusları kendilerini desteklemeye daha hazır bulabilirlerdi. Kriz sona ermekle birlikte gökyüzü kararmıştı. Rusya bir yüzyıldır güvenle Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesini beklemişti. Şimdi on birinci saatte Jön Türkler tarafından kurtarılacak mıydı? İstanbul'un boğazları şimdi her zamankinden daha önemli hale gelmişti, çünkü Rusya Karadeniz vilayetlerinden muazzam miktarda tahıl ihraç etmeye başlamıştı.

Gerçekten de Rusya'nın büyük güç statüsünü birçok şekilde ortaya koymak için iyi nedenleri vardı. Hâlâ İngiltere ve Fransa'nın epey arkasında olmakla birlikte sanayi üretimi ikisinden de hızlı büyüyordu ve bir sanayi gücü olma yolundaydı. Tarım meselesi sonunda düzelme yoluna girmişti. Yeni kanunlar ***kulak*** adı verilen, verimlilik ve kârı gözeten yeni bir köylü orta sınıfın ortaya çıkmasını hızlandırmıştı. Bunların çabaları sonunda verimliliği artırmaya başlamıştı.

Rusların güvenleri artıkça, yöneticileri ülke çıkarlarını savunabileceklerine ve büyüyen bir demiryolu ağı ile genişleyen bir sanayi temeliyle desteklenen Rus ordusunun onlara bu olanağı sağlayacağına inandılar. Diğer yandan, Rusya isim olarak bir Avrupa ülkesi olduğu halde, Asyatik dehşetin yoksulluğu burada hâlâ görülebiliyordu. Rusya, Avrupa'nın çoğunda yaklaşık bir yüzyıl gibi bir süredir görülmeyen şekilde, dinin yönetim ve toplumla iç içe geçmiş olduğu bir ülke olmaktan kurtulamamıştı. Bir iki iyi üniversitesi, okulu ve bazı önemli biliminsanları vardı, fakat halkının ezici çoğunluğu cahil köylülerdi. Her şeyin ötesinde, 1905 devrimine rağmen yönetim hâlâ otokratın tanrıdan gelen gücüne dayanmaktaydı.

Fransa'dan 1871 yılında alınan Alzas ve Loren sorunu nedeniyle ayrı kamplarda olan Almanya ile Fransa, ister istemez Avusturya–Rusya çatışmasından ayrı kalamazdı. Fransa ve Rusya'nın müttefik olmalarını göz önüne alan Alman generalleri önce Fransa'yı yenip sonra da sayısal gücünün büyüklüğüne rağmen seferberliği daha uzun sürecek olan Rusya'ya güç kaydırmak suretiyle iki cepheli bir savaştan kaçınmayı planladılar. Böylece Alman askerleri 1870'te olduğu gibi hızlı bir sefer ile önce Fransa'yı yenmeyi planladılar ve bunu tarafsız bir ülke olan Belçika'dan geçerek yapacaklardı. 1839 gibi eski bir tarihte Belçika'nın tarafsızlığını garanti eden ülkelerin bu iş bitinceye kadar bir hafta süreyle buna aldırmayacakları ya da gözlerini başka tarafa çevirecekleri umuldu. Bu en iyi olasılıkla bir kumardı.

Her ne kadar kolonyal işlerle ilgili olanlar ve donanmanın genişlemesi peşinde koşanlar uzun zamandır amaçlarını desteklemek için Almanya'da İngiliz karşıtı duyguları harekete geçirmeye çalışmaktaysa da, Almanya'nın kavgalı olmak için bir nedeninin bulunmadığı tek güç Büyük Britanya idi. Bu, İngilizlerin Alman politikalarından kaygılanmalarına yol açıyordu. Almanya Fas konusunda Fransa'ya tehditkâr bir yaklaşım sergileyince, bazı İngiliz devlet adamları II. Willhelm'in kıtada vaktiyle Napolyon veya XIV. Louis gibi

efendilik taslaması halinde buna dur denilmesi gerekeceğini düşünmeye başladılar. İki ülke kendilerini aynı tarafta buldukları takdirde neler yapılabileceğini incelemeye başladı –iki geleneksel rakip için büyük bir değişiklik– ve İngiliz ordusu Fransa'ya bir seferi gücü gönderebilecek şekilde yeniden örgütlendi. Bu gücün hangi koşullarda gönderileceği açık değildi ama bir Alman istilasını önlemeye yardımcı olacağı görülüyordu.

Birçok İngiliz, Almanya ile iyi ilişkiler arıyor olsa da, Almanya'nın büyük bir donanma inşa etme gayretleri bu atmosferi bozdu. İngiltere'nin yöneticileri, şayet kraliyet donanması ile bir çatışma öngörülmüyorsa, bu donanmanın bir anlamı olmadığını düşündüler. Telaşa kapılarak ilk önce kraliyet donanmasını anavatan sularında daha kuvvetli yapacak bazı reform ve yeniden örgütlenmelere gittiler ve daha sonra da tamamen yeni tasarlanan bir zırhlı inşa ederek teknik bir devrim başlattılar. Bu yüzmekte olan bütün gemilerden daha güçlü, büyük ve hızlı olan *HMS Dreadnough* idi ve ana silah olarak iki kat daha çok sayıda büyük topu vardı. Daha eski zırhlıların hepsi bir anda çağdışı kaldı ve herkes yeni adıyla ***dretnot*** olarak bilinen bu gemilerden yapmaya başladı (eski tip gemiye artık *dretnot*-öncesi) deniliyordu. Buna rağmen Almanya İngiliz deniz üstünlüğüne meydan okumaya devam etti ve *dretnot* inşası için bir "donanma yarışı" başladı. Yavaş bir başlangıçtan sonra, İngilizler yarışı durduramayacaklarsa bunu kazanmaya azimli olduklarını gösterdiler ve kısa sürede bunların inşasında Almanya'yı geçtiler. 1914 yılında yine bu ülkenin epey önündeydiler. Almanya'nın donanma programı ona hiçbir şey kazandırmamış, büyük para harcanmış ve Alman niyetleri konusunda İngiltere'de güvensizlik oluşturarak İngiliz kamuoyu yabancılaştırılmıştı.

Saraybosna

Bu gelişmelere rağmen barut fıçısı hâlâ Tuna Vadisi'ydi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hâlâ Sırbistan'ın niyetlerine güvenmiyor, Rusya giderek güçleniyordu. Öyle ki birkaç yılda yeniden örgütlenerek donatılan orduları çok daha güçlü hale gelecek ve stratejik demiryolları ağı tamamlanacaktı. Eğer Sırplara bir ders verilecekse bu, Rusların onları savaş tehdidiyle destekleyecek kadar güçlenmesinden önce yapılmalıydı. İşte bu nedenle, 1914 yılının Temmuz ayında bir Avusturya arşidükünün küçük Bosna kenti Saraybosna'da suikasta uğraması bir dünya savaşı başlattı. Suikast planları çok amatörceydi ama kurbanı korumak için yapılanlar da aynı şekildeydi. Arşidük Franz Ferdinand Bosna'yı ziyaret etmenin tehlikeli olduğu konusunda uyarılmıştı. Burası Avusturya işgalinden nefret eden Slavlar ile doluydu ve Saraybosna ziyaretinin yapılacağı 28 Temmuz sanki onları öfkeden kudurtmak üzere seçilmiş gibiydi çünkü bu Sırpların milli bayramlarının en büyüğüydü. Yakın geçmişte Habsburg'ların önde gelenlerini öldürmek üzere bazı girişimler yapılmıştı ama neredeyse hiçbir özel önlem alınmamıştı. Budapeşte ve Trieste yerel polisinden gelen birkaç dedektif hariç, sadece 120 kişiden oluşan yerel polis gücü, Arşidükü açık bir araba içinde yaklaşık altı kilometre boyunca tek başlarına korumak zorundaydı.

Arşidükü sağ gösteren son fotoğraf, onu ve karısını vilayet konağından çıkıp otomobillerine binerken göstermektedir. Bu sırada yakında bulunan suikastçılardan biri bir polise yanaşarak arşidükün arabasının hangisi olduğunu sordu. Dedektif arabayı gösterdi ve suikastçı hemen bir bomba fırlattı. Bazıları ağır olan çok sayıda kişi yaralanıştı ama arşidük zarar görmemişti. Korkak biri olmayan arşidük mantıklı bir şekilde, planlanmış güzergâhın değiştirilmesini istedi ve otomobiller hareket etti. Fakat kimse şoförlere plan değişikliğinden söz etmemişti. Askeri vali arşidükün otomobilinin yanlış yöne doğru gittiğini bağırınca şoför (bir Çek) sert bir fren yaptı ve durdu. Suikastçılardan biri, Gavrilo Princip o anda tam o noktada duruyordu. Tabancasını çekerek çok yakından ateş etti. Arşidük ve karısı hemen öldü. Princip yakalandı ve olay bitti. Ayrıca, Avrupa savaşa giden yola girmiş oldu.

Teröristler bir Sırp gizli teşkilatı tarafından silahlandırılmıştı ama cinayet Sırp hükümetine bir ders vermek için fevkalade bir fırsat olarak görüldü. Monarşi Sırpları o kadar aşağılayacaktı ki, Slavlar bir daha asla onlardan destek istemeyi düşünmeyecekti. Almanlar Avusturya-Macaristan'ın harekete geçmesi, gerekirse güç kullanması gerektiği konusunda aynı fikirdeydiler. Cinayetten yaklaşık dört hafta sonra, 23 Temmuz günü, Sırplar ağır talepler içeren bir Avusturya-Macaristan ultimatomuyla karşı karşıya kaldılar. Rusların tavsiyesiyle bu ultimatomun neredeyse tümünü kabul ettiler. Fakat bu yeterli değildi ve 28 Temmuz'da, cinayetten bir ay sonra, Avusturya Sırbistan'a savaş ilan etti.

Bundan sonra olaylar felakete doğru otomatik bir şekilde yuvarlanmaya başladı. Rusya, Avusturya-Macaristan'a baskı kurmak üzere seferberliğe başlayınca Almanlar hiç beklemeden Rusya'ya savaş ilan ettiler. Ne yapmaları gerektiğine çok önceden karar vermiş oldukları için aynı zamanda Fransa'ya da savaş ilan ettiler ve Belçika'yı istilaya başladılar. Belçika'nın tarafsızlığının ihlali İngiliz hükümetine gereken bahaneyi vererek kamuoyunu birleştirdi. 4 Ağustos günü İngiltere Almanya'ya savaş ilan etti. Garip bir paradoks sonucu, birbirlerine karşı resmen savaşa giren son iki büyük güç, birbirlerine karşı müşterek korku ve rekabetleri bu mücadelenin temelinde yatan Avusturya-Macaristan ve Rusya oldu.

Bu olayların basit veya tek bir açıklaması yoktur. Eğer Avusturyalılar 1909 yılında Rusya'yı aşağılamasaydı, eğer arşidük o kadar cesur olmasaydı, eğer Princip bir başka kafede oturuyor olsaydı, eğer Almanlar bir filo inşa etmeseydi veya yüzlerce başka şeyden herhangi biri başka şekilde gelişseydi sonuç farklı olacaktı. Fakat gene de çözülmesi gereken köklü sorunlar vardı. Balkanlar'da Türk gücünün çöküşünün nihai sonucu ne olacaktı? Almanya'yı emperyal Alman hükümeti mi yönetecekti? Alzas ve Loren Fransa'ya iade edilecek miydi? İkili Monarşi Slav tebaasını yönetmeyi sürdürebilecek ve onları Habsburg yönetimiyle tatmin edebilecek miydi? Bunlardan birini çözme girişimi en azından sonunda bir genel savaş riski taşıyordu.

BÜYÜK SAVAŞ 1914-1918

Büyük Savaş'ın çelişkilerinden biri de her ülkede tüm partilerden, inançlardan ve ırklardan muazzam sayıda insanın şaşırtıcı şekilde savaşa isteyerek ve mutlu bir şekilde gitmesiydi. Çoğu bunu bir felaket değil, fırsat olarak görmekteydi. Gerçekler ise umut edilenlerden çok farklı bir şekilde ortaya çıktı. Bu, savaşın çıkmasına yardımcı olanların hayal ettiklerinden çok daha dehşet verici bir şeydi. Uzun bir süre "Büyük Savaş" olarak anılacaktı çünkü daha önceki bütün çatışmalardan farklı bir ölçekteydi ve operasyonlar yerkürenin tümünde yürütüldü. Savaş dört yıldan uzun sürdü. Bu olağandışıydı. Önceki savaşlar bu şekilde aralıksız savaşa yol açmamıştı. 1914-1918'in zahmetli yürüyüşüne benzer yegâne şey daha önce Amerikan İçsavaşı'nda gerçekleşmişti. Milyonlarca asker aylar ve yıllar boyu sadece birkaç yüz metrelik muharebe sahasıyla ayrılmış olarak birbirlerine karşı beklemişler, karşılarındakini ezerek boyun eğdirmeye çalışmışlardı. İşin başından itibaren deniz savaşı şiddetliydi ve her iki taraf da diğerini abluka ile açlığa mahkûm etmek istedikçe daha zorlu hale gelmişti. Sonunda hava da bir muharebe alanı haline geldi. Askeri uçaklar ilk kez 1911 yılında İtalyanlar Kuzey Afrika'da Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdığı zaman; balonlar ise bundan yüz yıl önce, Fransızlar tarafından İhtilal Savaşları'nda kullanılmıştı, fakat şimdi gökyüzü, muharebe bölgesinden çok uzakta yeni bir muharebe alanı olmuştu.

Savaş daha önce hiç olmadığı kadar makineleşti. Son aşamalarına gelindiğinde, kamyonlar sahadaki askerlere malzeme ulaştırmak için atlar kadar önemli hale gelmişti. Bir önceki yüzyılda askeri hareketlilik demiryolları tarafından dönüştürülmüştü, şimdi petrol kullanan ulaştırma araçları buna katıldı. Ve tabii ki silahlar da dehşet verici bir (şayet deyim yerindeyse) gelişme gösterdi. 1914 yılında her ordunun kundaktan doldurulan tüfekleri, makineli tüfekleri ve sahra topları vardı. Bunların gücü ve hassasiyeti çok büyük kıyıma yol açtı. 1914 yılında Fransa'ya giden sıradan bir piyadenin elinde, yarım mile kadar mesafelerde bir insanı vurabilecek bir tüfek bulunuyordu. Müttefikleri ve hasımları gibi dakikada 600 mermi atabilen makineli tüfeklerle, on bin metre civarına dakikada üç veya dört atış yapabilen sahra topluyla, on üç-on beş kilometre uzaktaki hedefleri bombardıman altına alabilen ağır toplarla ve daha da uzun menzilli bazı canavar toplarla destekleniyordu. Bu silahlarla yapılan katliam aman vermeden süreklilik gösteriyordu. Dört yıl boyunca hemen her gün yaklaşık 5000 asker öldü. Büyük güçler içerisinde nüfusa oranla en büyük kaybı Fransızlar ve Almanlar verdi ve savaşa 1917'de giren Amerikalılar en az kayba uğradılar. 1916 yılında Fransız Verdun Kalesi önündeki dehşet veren çarpışmalarda Fransız ve Alman orduları ölü, yaralı ve kayıp olarak toplam 600.000 zayiata uğradılar ve aynı yıl yapılan Somme Muharebesi'nin ilk gününde (o tarihte neredeyse tümüyle gönüllülerden oluşan) İngiliz ordusu 20.000 ölünün yanı sıra neredeyse 40.000 yara-

lı verdi. Thiepval'daki büyük anıtın üzerinde, Somme'da bir yıl kadar bir süre içinde ölen 70.000'den fazla İngiliz askerinin adı bulunmaktadır ve bunlar sadece cesetleri hiç bulunamayanların adlarıdır.

Daha önceki bütün savaşlarda en fazla ölüm hastalık nedeniyle meydana gelmekteydi. Derme çatma koşullarda sıkışık şekilde bir araya getirilen çok sayıda insan geçici sağlık olanaklarıyla ve muhtemelen mikroplu su kaynaklarını kullanarak taze gıdadan yoksun şekilde yaşıyor ve bunlar dizanteri, kolera, çiçek ve tifüs salgınları için ideal koşulları oluşturuyordu. 1899-1902 yılları arasındaki Güney Afrika Savaşı'nda hastalık Boerlerden üç kat daha fazla İngiliz askerinin ölümüne neden oldu. Büyük Savaş çıktığı zaman tedavi ve önleme konusunda daha fazla şey biliniyordu ve sanayileşmiş ülkeler sahrada devasa ordulara yiyecek, uygun giysi ve tıbbi malzeme sağlayabiliyor ve faal tutabiliyorlardı. Kayıtlı zaman boyunca tarihte ilk kez askeri zayiatın çoğu doğrudan düşman eylemlerinden kaynaklanmıştı.

Savaş sürdükçe siviller de daha ağır kayıplara uğradı. Gıda kıtlıkları ve hastalıklar önce çocukları ve yaşlıları öldürme eğilimindeydi. Bunlar yokluklara karşı, genellikle hayatlarının en güçlü dönemlerindeki erkekler olan askerlerden daha az dayanıklıydı. İki tarafın da zorlamaya çalıştığı ablukaların amacı sadece insanları değil, fabrikaları da yokluğa mahkûm etmek, onları madenler, kimyasallar, yakıt ve ithal makinelerden mahrum bırakmaktı. Askeri gereksinimler çok büyüktü: postallar, üniforma, dikenli tel, inşaat için kereste, kazmak için aletler... Bunların hepsine birkaç yıl öncesinde hayal edilemeyecek bir ölçekte ihtiyaç duyuluyordu. Silah ve cephane ise, asla yeterli miktarda temin edilemiyor gibiydi. 1914 yılında bir İngiliz taburuna iki makineli tüfek tahsis edilmişken birkaç yıl sonra bu sayı ellinin üzerine çıkmıştı ki, bu cephane sarfiyatında muazzam bir artış anlamına geliyordu. Topçular savaşın ilk yılında stokları bitiren bir tempoda ateş etmişlerdi. Daha sonra muazzam bombardımanlar yapıldı, Somme Muharebeleri'nden önce on millik bir cephede yaklaşık 2000 topla açılan ateş, 480 km ötedeki Hampstead Heath'ten duyulmuştu.

1918 yılına gelindiğinde savaş dünyaya yayılmıştı. "İttifak Devletleri" (Avusturya-Macaristan ve Almanya), ilk başta "İtilaf Devletleri" güçleriyle (İngiltere, Fransa, Rusya) karşı karşıya gelmişti. Birkaç ay içerisinde Japonya İtilaf Devletleri'ne, Osmanlı da diğer tarafa katıldı. 1915 yılında İtalya Avusturya-Macaristan'a karşı savaşa girdi. 1917 yılında ABD İtilaf Devletleri tarafında savaşa katıldı. Bir buçuk yıl sonra savaş sona erdiği zaman sadece İspanya, İsviçre, Hollanda ve İskandinav ülkeleri tarafsızdı. Çin bile resmen İtilaf saflarına katılmıştı.

En yeni silahların durdurma gücü sayesinde Avrupa cepheleri kilitlenmişti. En ağır bombardımanın sonunda bile savunmadaki tarafın makineli tüfekçileri bir hücumu binlerce ve bazen yüzlerce metre mesafede durdurabiliyordu. Almanlar Belçika ile savaşın ilk haftalarında girdikleri Kuzey Fransa'daki büyük bir bölgeyi ellerinde tutuyorlardı. Batı Cephesi milyonlarca askerin siperlerde ve yeraltında yaşadıkları bir

nevi kuşatma savaşına dönüştü. Bu sırada doğuda devam eden muharebeler Rus ordusunun gücünü çökertiyor ve dayandığı lojistik temeli zayıflatıyordu.

Kilitlenmeye karşı geliştirilen bir çözüm girişimi yeni silahların icadıydı ki zehirli gaz ve tank bunlara örnektir. Bir diğer çözüm ise müttefikler aramak ve sayısal üstünlük elde etmekti. Bir başkası ise ablukaydı. 1916 sonunda, Fransa'daki yaz muharebelerini kazanamayan ve Rusya'nın hâlâ ayakta olduğunu gören Alman Yüksek Komutanlığı savaşı kaybedeceklerine karar verdi. Hızla bir şey yapılmadığı takdirde İngiliz deniz ablukası Almanya'yı boğacaktı. Bu durumda İngiltere'ye denizaltılar (*u-boat*) ile bir karşı abluka uygulanmasına karar verildi. Taraflı veya tarafsız, silahlı veya silahsız, savaş malzemesi taşısın veya taşımasın, bir İngiliz limanına gitmekte olan her gemiyi hiçbir uyarıda bulunmadan batırmaya başladılar. Bu, en sonunda ABD'nin savaşa girmesine yol açtı. Bundan sonra İtilaf Devletleri'nin yapacakları tek şey denizaltı savaşını kazanmaktı, zaman İtilaf Devletleri'nin tarafındaydı çünkü ABD'nin muazzam potansiyele sahip orduları muharebe alanlarına ağırlığını koymak üzere getirilmekteydi. Almanya son bir iyi şans yakaladı: 1917 yılında Rusya bir ihtilalle çöktü. Bu Alman kuvvetlerini Batı Cephesi'ne gitmek üzere serbest bıraktı ve Almanlar bunları kullanarak 1918'de son büyük hücumlarını gerçekleştirdiler. Bunun zafere ulaşması ucu ucuna önlendi ve İtilaf Devletleri karşı hücuma geçti. Yaz sonunda Almanlar ve müttefikleri Rusya hariç her yerde çekiliyorlardı. Ekim ayında Almanya muharebelerin durmasını istedi. Koşulları sert bir ateşkes yapıldı ve 11 Kasım 1918 sabahı Batı Cephesi sonunda sessizleşti.

SAVAŞ SONRASI DÜNYA

Muharebeler durduğu zaman çoğu kişi işlerin basitçe normale döneceğini düşündü. Bu olanaksızdı. 1914'ün dünyası, en azından Avrupa'da geri gelemeyecek şekilde yok olmuştu. Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da dört imparatorluk çökmüştü. İyi beslenmeyen, kötü donatılmış Rus ordusu büyük bir cesaretle savaşmış ve 1916 yılında Avusturya karşısında büyük bir zafer kazanmıştı. Fakat 1917'de gücünün sonuna gelmişti ve Rus sanayi tek başına askerlerinin gereksinimleri karşılayamıyordu. Bu sanayinin çoğu esas muharebe bölgelerinden biri olan Polonya'daydı ve Rus demiryolları da 1916 yılında çökme noktasına yaklaşmıştı. Ülke geç sanayileşmenin bedelini ödüyordu. İtilaf Devletleri Rusya'ya ancak yılın büyük bölümünde donmuş olan kuzey limanları ya da cepheden on bin kilometre uzakta olan Vladivostok yoluyla destek gönderebiliyordu.

1917 yılındaki "Mart Devrimi" (Ruslar o tarihte kullandıkları takvimin farklı olması nedeniyle buna "Şubat Devrimi" demişlerdir) başkentte yiyecek sıkıntısı nedeniyle çıkan gösterilerle başladı. Bunu, ayaklanmayı bastırmaları gereken askerlerin itaatsizliği ve isyanı izledi. Yeni bir "geçici" hükümetin ortaya çıkması çarın feragat etmesine neden oldu. Rusya'nın müttefikleri ilk başta bu değişimden memnun oldular: yeni hükümet İttifak Devletleri'ne karşı savaşa devam edeceğini söylemişti. Bu

demokratik bir hükümetti ve eski çarlık rejiminden çok daha saygın görünüyordu. Fakat Rus halkı barış istiyordu. Birçokları aynı zamanda devrimi eski adaletsizlikler olarak gördükleri şeyleri değiştirmek için kullanmayı arzu ediyor; köylüler asillerin topraklarını talep ediyor, baskı altındaki uluslar bağımsızlık peşinde koşuyor, bazı sanayi işçileri de fabrikaların özel mülkiyetinin sona ermesini istiyordu.

Büyük Savaş'ın Sonu ve Barış Antlaşmaları

1918	
3 Mart	Alman-Sovyet Brest-Litovsk Antlaşması.
10 Nisan	Roma'da Avusturya'ya bağlı halkların kongresi.
7 Mayıs	Almanya ile Romanya arasında Bükreş Antlaşması.
Haziran-Eylül	İtilaf Devletleri Çekoslovakya'nın bağımsızlığını tanıyor.
30 Eylül	İtilaf Devletleri Bulgaristan ile ateşkes yapıyor.
29 Ekim	Yugoslavya'nın bağımsızlığı ilan ediliyor.
30 Ekim	İtilaf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu ile ateşkes imzalıyor.
3 Kasım	İtilaf Devletleri ile Avusturya-Macaristan arasında ateşkes.
9 Kasım	Alman Cumhuriyeti ilan ediliyor.
10 Kasım	Romanya İtilaf Devletleri tarafında savaşa giriyor.
11 Kasım	30 günlük ateşkes Batı Cephesi'nde savaşı sona erdiriyor.
13 Kasım	Avusturya Cumhuriyeti ilan ediliyor.
16 Kasım	Macaristan Cumhuriyeti ilan ediliyor.
1919	
18 Ocak	Paris'te barış konferansı başlıyor.
28 Haziran	Almanya ile Versay Antlaşması imzalanıyor.
10 Eylül	Avusturya Cumhuriyeti ile St. Germain Antlaşması yapılıyor.
27 Kasım	Bulgaristan ile Neuilly Antlaşması yapılıyor.
1920	
4 Temmuz	Macaristan ile Trianon Antlaşması imzalanıyor.
10 Ağustos	Osmanlı monarşisi ile Sevr Antlaşması imzalanıyor.
1921	
16 Mart	Türkiye'nin Kemalist hükümeti SSCB ile antlaşma yapıyor.
1923	
24 Temmuz	Lozan Antlaşması ve yeni Türk hükümeti ile müttefik güçler arasında nihai barış koşulları oluşturuluyor.

Kentlerde Rus sosyalist partisinin radikal Marksist çoğunluğunun –Bolşevikler– etkisi güçlüydü. Kasım ayında (eski takvime göre ekim) Bolşevikler geçici hükümeti iktidardan düşürdüler. Bolşeviklerin yabancı istila, içsavaş ve diğer devrimci grupların muhalefeti karşısında iktidarlarını sağlamlaştırmaları iki veya üç yıl aldı ama sonunda başarılı oldular. Böylece Rusya dünyada Marksist bir hükümete sahip olan ve en azından Bolşeviklerin gördüğü şekilde, resmi görüş itibariyle dünya işçilerinin davasını ileri götürmeye kararlı ilk devlet oldu.

Bu arada, 1918 yılının Eylül ayında Avusturya-Macaristan ihtilalle parçalanmaya başladı. Birkaç hafta sonra Almanya'da ihtilal II. Willhelm'in tahttan feragatine yol açtı. Bundan çok önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgelerinde isyan başlamıştı ve savaş sona erdiğinde Türkiye'nin kendisinin dışında ortada fazla bir şey kalmamıştı. Yakındoğu ve Arabistan'da bulunan eski Osmanlı topraklarından yeni bir Türkiye ile birlikte bir dizi Arap devleti ortaya çıkacaktı. Eski Alman, Avusturya-Macaristan ve Rus topraklarından ise üç yeni Baltık devleti (Letonya, Litvanya ve Estonya), Çekoslovakya denilen yeni bir devlet, yeni bir Avusturya cumhuriyeti, çok küçülmüş bir Macaristan, yeniden doğan bir Polonya ve eski Sırbistan ve Karadağ krallıklarının dahil olduğu yeni bir Güney Slav devleti (daha sonra Yugoslavya adını alacaktı) çıktı. Bunların ayrıntılarının çözülmesi yıllar sürdü fakat bir yandan savaş devam ederken Doğu Avrupa'nın hangi birimler etrafında düzenleneceği kararlaştırılmıştı.

Barış antlaşmaları

1919 yılında yapılan antlaşmaların en önemlisi Almanya'yı ilgilendiriyordu. Bütün düzenleme esas itibariyle muzaffer güçlerin, İngiltere ve Fransa'nın ve en önemlisi ABD'nin liderleri tarafından yapılmıştı. Başkan Woodrow Wilson birçok Avrupalı tarafından idealize edilmekteydi. Milliyetçilik ve demokrasi ilkelerine bağlılığını açıklamıştı. Bununla birlikte Fransızlar Almanların tekrar güç kazanması ve bir başka istilaya kalkışmasına karşı güvence istiyor, İngilizler de Avrupa'da gerçekçi bir güç dengesinin tekrar kurulmasını arzu ediyorlardı. Ortaya çıkan sonuç (aynı zamanda Alzas ve Loren'i geri verecek ve doğuda çok arazi yitirecek olan) Almanya'ya bir dizi ceza zorlaması ile eski Rus ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarından çıkan yeni ulusların taleplerini karşılayacak şekilde yamalı bohça gibi sistemsiz bir seri girişimdi. Uğursuz bir şekilde ABD sonunda Almanya ile yapılan Versay Antlaşması'nı onaylamadı ve Rusya barış görüşmelerinin hiçbirinde temsil edilmedi.

Yeni Avrupa'nın herkesi mutlu etmemesi, bazılarının ise buna büyük tepki duyması hiç de şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte insanların önceki yüzyıl boyunca sorun ettiği birçok konuyu da çözümlemiş gibiydi. En azından Avrupa'da artık 19. yüzyıl milliyetçilerinin umacısı olan, yabancıların yönettiği baskı altında bir ulus kalmadığı düşünülebilirdi.

Ne yazık ki, bazı milliyetçilerin tatmin edilmesi her zaman başkalarının rahatsızlığı anlamına gelmekteydi. Polonya tekrar kurulabilirdi ama yurttaşlarının çoğu Polonyalı değildi. Çekler ve Slovaklar yeni demokratik cumhuriyetlerinde birlikte yaşamak için mutabakata varabilirlerdi, ama Çek topraklarındaki Almanlar Habsburgların yönetimi altında kalmayı tercih ederdi. Güney Slavları ve Romanyalılar Macar yönetiminden kurtulmaktan memnun olabilirdi, ama Macarlar yitirdikleri topraklar konusunda acı duygular içerisineydi. Hırvatlar, kısa süre sonra yeni Yugoslavya devleti içinde Sırplardan gördükleri muamele konusunda şikâyete başlamışlardı.

Milletler Cemiyeti

Uluslararası hayatı eskiden çok farklı bir şekilde düzenlemek için girişilen bir çaba iyimserlik için muhtemel bir neden oluşturmaktaydı. Bağımsız egemen devletlerin birbirlerine karşı davranışlarını düzenleme yönünde atılan ilk adım, merkezi Cenevre'de olan bir "Milletler Cemiyeti"nin kurulmasıydı. Daha sonra kendi yurttaşlarını bu cemiyete katılmaya ikna edemediyse de bu kurum, müttefiklerini hevesle bu fikri kabule iten Woodrow Wilson'a çok şey borçludur. Cemiyet faaliyete geçer geçmez, devletler arasında eskiden silahlı çatışmaya yol açabilecek olan anlaşmazlıklara müdahale etmeye başladı ve bazılarında başarılı oldu. Ayrıca ekonomik sorunları da ele aldı. Milyonlarcasının sınırlı ve son derece zorlanan kaynaklar üzerinde baskıya neden olduğu Orta ve Doğu Avrupa'da "mültecilerin" trajedileri üzerinde çalışmalar yaptı.

İmparatorlukların yıkılması, uzun süredir bastırılan ulusal taleplerin zaferi ve cemiyetin kurulması yeni uluslararası düzenin en açık unsurlarıydı. Burada hemen göze görülmeyen olgu, 16. yüzyıldaki Türk tehdidinden beri Avrupa'nın geleceğinin ilk kez Avrupa dışından gelen bir güç tarafından belirlenmiş olmasıydı. Alman generaller hasımlarının beklediğinden bir yıl önce pes etmişlerdi, çünkü Amerika tüm gücüyle savaşa girdiği zaman savaşın kaybedileceğini biliyorlardı. Avrupa'nın dünya politikasındaki üstünlük çağı sona ermişti. Versay Antlaşması'nı imzalayanların çoğu Avrupalı değildi. Hâlâ ayakta kalan koloni imparatorlukları şimdi yeni milliyetçi hareketlerin tehdidi altındaydı. Japonya da muzaffer büyük bir güçtü ve bunu izleyen birkaç yılda talepleri konusunda çok şey işitilecekti. Sonuç olarak, Avrupa'nın ekonomik gücü savaşta çok ağır bir yara almıştı. Bu olumsuz arka plan oluşmuşken kıta yeni bir büyük tehditle karşılaşmışa benziyordu.

KURUMSALLAŞAN DEVRİM

1789'dan beri bazı Avrupalılar halk ihtilallerini umut veya korkuyla bekliyordu. 19. yüzyıl tarihinin, en azından ilk bakışta her iki beklentiyi de destekler göründüğü ifade edilebilir. 1821 ile 1914 arasında birçok ayaklanma gerçekleşmiş, suikast yapılmış, grevlere

gidilmiş, bombalar patlamış, şiddet dolu bir çağ yaşanmıştı. Yeni politik güçler, her şeyden önce Marksist sosyalizm çoğu zaman devrimci sloganlar atıyor ve bazen de devrimci gibi görünen yöntemler kullanıyordu. Tüm bu heyecana rağmen, hiçbir büyük ülkede başarılı bir halk devrimi gerçekleşmemişti. Şiddet patlamaları ve genel huzursuzluklar kendine güvenen rejimler tarafından fazla zorluk çekilmeden halledilmişti. Bazı ülkelerde politik düzenlemelerin daha liberal bir yaklaşımla yapılması, öfkenin ifadesi ve sosyal huzursuzluklarla başa çıkmada emniyet vanaları oluşturmuştu. Her ne kadar Avrupa'nın bazı hükümdarları 1914 yılında devrimden korkmuşsa da, halklarının savaşın taleplerine yanıt veriş biçimleri buna gerek olmadığını göstermişti.

1918 sonrasında işler farklıydı. Savaş sadece geleneksel otoriteyi ve ekonomik refahı fena halde sarsmakla ve eski düzenin politik yapılarını parçalamakla kalmamıştı. Tarihte ilk kez, samimi olsun veya olmasın yöneticilerinin tüm mevcut toplumu yıkıp yerine farklı bir model getireceklerini iddia ettikleri bir devlet, bir büyük güç ortaya çıkmıştı. Bu yeni Rusya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) idi.

SSCB

Rus Bolşeviklerinin iktidarı almasında en büyük pay sahibi olan iki adam Vladimir İlyiç Lenin ile Leon Troçki idi. 1914'ten önce Lenin partisine; küçük, çok disiplinli bir devrimci seçkinler grubu olarak parti liderliğinin kararlarını ve bu liderliğin Karl Marx'ın öğretilerini yorumlama biçimini tartışan herkesi acımadan saflarından temizlemeyi öğretmişti. Savaşın başında sürgüne gitmiş fakat (Rusya'nın çöküşünü hızlandıracak her şeyi yapmaya son derece hazır olan) Almanların yardımıyla, 1917 Şubat İhtilali sonrasında ülkesine dönmüştü. Çarlık devletinin çöküşünde Bolşeviklerin hiçbir rolü olmamış, bu, Rus halkının savaşa devam azmini kıran Alman ordusu tarafından sağlanmıştı. Bir kez Rusya'ya döndükten sonra Lenin, Bolşeviklerin liderliğinde sosyalist bir devletin kurulması için zemin hazırlamaya girişti.

Lenin, yeni hükümetin otoritesini zayıflatmak için çok parlak bir politik kampanya yürüttü. Bunu iktidarı düşürmek için uygun an ekim ayında geldi. Neredeyse hiç kan dökülmeden (ve büyük ölçüde Troçki'nin taktikleri ve planlaması sayesinde) Bolşevikler hükümet merkezi olan Kışlık Saray ile başkentteki kritik noktaları ele geçirdi. Yaz aylarında kurulmuş olan ve kendi sempatizanlarının çoğunlukta olduğu "Sovyet" adı verilen işçi ve asker konseylerinin aracılığıyla kontrolü alan Bolşevikler, bunu izleyen ayları ayakta kalabilmek için savaşarak geçirdiler. Troçki şimdi yeni Kızıl Ordu'yu örgütleyerek ve komutasını üstlenerek devrime diğer büyük katkısını yaptı ve bu SSCB'nin Brest-Litovsk'ta Almanlar karşısında utanç verici bir antlaşmaya zorlanmasına rağmen gerçekleşti. Kızıl Ordu her şeye rağmen eski rejimi geri getirmeye çalışanları ezdi ve Polonyalıları uzaklaştırabildi. İç hasımları yok etmek veya terörle sindirmek doğal olarak Rusya'da geleneksel bir uygulamaydı, yeni yöneticiler devrimi yaparken otokrasinin yöntemlerinden ayrılmadı.

Daha da önemlisi yeni rejim, kent yoksullarına ve köylülere istediklerini verdi: barış ve toprak. İlk kararname savaşan tüm hükümetlerin ilhak düşünmeden derhal barış koşullarını müzakere etmelerini öngörüyordu. Hiçbir diğer hükümet buna yanıt vermedi fakat bu çok önemli değildi. Bu yabancılara olduğu kadar Ruslara verilmiş bir sinyaldi. Kışlık Saray'ın ele geçirilmesini takiben Sovyet meclisinin geçirdiği ikinci kararname tüm toprakların halka ait olduğunu ilan ediyordu ve birkaç yıl içinde 2 milyar dönümden fazla toprak fakir köylülere verildi. Eski toprak sahibi sınıfın, kilisenin ve hanedan ailesinin tüm malikânelerine el konuldu. Böylece, Rusların büyük bir çoğunluğuna rejimi desteklemeleri için bir neden verilmiş oldu.

AYAKTA KALMA

Genç SSCB'de hayat çok zordu. Almanlar barış için çok vahşi koşullar öne sürmüştü. İçsavaşta çatışmalar çok şiddetli olmuş, savaş suçları işlenmiş ve ülkenin zayıf ekonomik kaynakları daha da tahrip olmuştu. Eski çarlık imparatorluğunun bazı parçaları yeni rejimden kopmak istedi ve birkaç tanesi (Finlandiya ve Baltık vilayetleri) başarılı olurken diğerleri (Ukrayna) başarısız oldu. Kentleri beslemek için köylülerden gıda toplanması rejime olan direnişi artırdı ve daha zalim baskılar geldi. İlk başta Bolşevikleri destekleyenler bile onların karşısına geçtiler. 1921 yılında büyük Kronstadt donanma üssünde isyan eden denizciler demokratik seçimler, basın ve konuşma özgürlüğü ile tüm politik tutukluların serbest bırakılmasını istediler. İsyan çok acımasız bir şekilde bastırıldı. Fakat bu tehlikeli bir andı. 1921 yılında Rusya'nın tahıl üretim alanlarının yaklaşık yarısı üretim dışıydı. Kuraklıkla birlikte gelen korkunç bir açlık Güney Rusya'nın büyük bir bölümünü pençesine aldı, ölü sayısı milyonlara ulaştı ve hayatta kalanlar çatılardaki samanları, deri koşumları yediler, hatta yamyamlık olaylarına bile rastlandı.

Lenin tavizlere gidilmesi gerektiğine karar verdi. Üreticilere mallarını pazara götürme ve piyasa fiyatına satma konusunda daha çok serbestlik tanındı. Katı komünistler bundan hoşlanmadı ama tedbirler işe yaradı. Ülke yavaşça toparlandı ama sanayi ve tarım üretimi 1928 yılına kadar 1913 seviyesine ulaşamadı. O zaman bile, yeni Rusya göreceli olarak 1914 yılındaki eski rejimden daha güçsüzdü ve sayıların ona verdiği askeri gücün ekonomik ve teknolojik temeli hâlâ çok kırılgan bir yapıdaydı. Bununla birlikte çok büyük bir değişim başlamıştı. Rusya çarlar döneminde girdiği modernizasyon yoluna dönmüştü.

Devrim, Batılı gözlerde barbar olmalarına rağmen, Rusya'ya, dogmatik olarak tarihin kendi yanlarında olduğuna inanan ve öncü gücünü oluşturdukları sosyalizm davasının dünya çapında zafere ulaşacağından kuşkusu olmayan liderler vermişti. Karl Marx'ın öğretisinin doğru yorumu olarak sunulan bu doktrin teşvik edici ve güçlü bir

mit oluşturmaktaydı. Bu arada, komünist olmayan Ruslar da, muazzam bir potansiyeli olan anavatanları için en iyisini yaptıklarını düşünebilirlerdi. Devrim geri ve fakir bir ülkede zafere ulaşmıştı (bu Marksist öngörülere uymuyordu) fakat dünyadaki en büyük güçlerden birisinin üssü haline gelebilirdi.

Devrim dalgasının çekilmesi

Rus ihtilali ve Bolşeviklerin gücü ele geçirmesi dünya tarihinin olaylarıdır. 1919 yılında Moskova'da "Komintern" olarak bilinen bir Üçüncü Sosyalist Enternasyonal kuruldu. Amacı eski sosyalist partilerin, önce 1914 savaşını önleme, sonra da devrimi ileri götürme yolunda başarılı olamadıkları her ülkede ortaya çıkıveren "komünist" partileri uluslararası düzeyde örgütlemekti. Lenin açısından gerçek sosyalizmin ölçütü Komintern'e bağlılıktı, bu nedenle Marksistler her ülkede kısa sürede iki kampa ayrıldı. Şimdi genellikle komünist partileri adı verilen ilk grup, Moskova'ya ve Rusya'nın yönlendirmesine bakıyordu ki, niyet ve amaç itibariyle her açıdan Sovyet dış politikasının birer aracı haline geldiler. Eski sosyalist partilerde kalanları (çoğu aynı samimiyetle Marksist olduğunu ileri sürüyordu) çok ağır şekilde itham ettiler ve onlarla kavgaya giriştiler. Böylece Avrupa solu on yıllar boyunca bölünmeye mahkûm oldu.

Yeni devrimci tehdit Marksist olmayanlara çok korkutucu göründü. Ancak korku kısa sürede etkisini yitirdi. Macaristan'da kısa süreli bir Bolşevik hükümet ortaya çıktı ve Almanya'da komünistlerin yaptığı bazı darbe girişimleri oldu, bunların bazıları çok kısa süreli başarılar elde edebildiler. Bununla birlikte, ortaya çıkmış olan yeni hükümet politik olarak sosyalistlerin güdümünde olsa da, bunlar bir devrimi önlemek için muhafazakâr güçlere –özellikle de eski ordunun profesyonel askerlerine– yaklaşıyordu. Komünist politikalar gerçekte muhafazakârlığa karşı birleşik direnişi daha zor hale getiriyor, ılımlı unsurları korkutuyor ve solun potansiyel müttefiklerini uzaklaştırıyordu. Doğu ve Orta Avrupa'da sosyal tehdit çoğu zaman ulusal bir tehdit anlamına geliyordu ve buradaki savaş Rusya ile yeni Polonya Cumhuriyeti arasında 1939'da sınırları belirleyen bir barış antlaşması yapılıncaya kadar devam etti. Polonya geleneksel olarak en anti-Rus, dini olarak en anti-Bolşevik ülke olup, aynı zamanda yeni ulusların en büyüğü ve hırslısıydı. Fakat Rus gücünün toparlanması tüm ülkelerde bir tehdit olarak algılandı. Bu bağlantı söz konusu devletlerin çoğunun 1939'a kadar diktatörlük veya askeri hükümetlerin yönetimi altına girmelerine neden oldu.

DEMOKRATİK ZORLUKLAR

Şayet muhafazakârların ve devrimcilerin dünyası Büyük Savaş tarafından dönüşüme uğratılmışsa, aynı durum liberallerin ve demokratların dünyası için de geçerliydi. Bir yanda, demokratik anayasaların daha önce hiç görülmedikleri yerlerde ortaya çıkmış olması yüksek umutlar uyandırmaktaydı. Diğer yanda, endişe verici sosyal

ve ekonomik gerçeklikler bulunmaktaydı. Abluka sonucunda, 1918 yılında birçok büyük Avrupa kenti sıkıntıdaydı. Fransa'nın büyük bir bölümü daha önce hiç görülmedik şiddette muharebeler nedeniyle yanıp mahvolmuş, kasabalar tümüyle moloz yığınlarına dönüşmüş ve köyler haritadan silinmişti. Doğu Avrupa'da fiziki tahrip daha azdı, bunun nedeni ilk başta tahrip olacak şeylerin azlığından da kaynaklanmaktaydı. Ekim ve hasat her yerde defalarca müdahaleye uğramıştı. Ne var ki, tohumun yanında bunu ekecek ve savaş sonrası ilk hasadı yapacak işgücünü bulabilseler dahi, Avrupa'nın tahıl üreticileri açlık çeken kentleri besleyemezdi çünkü çoğu yerde demiryolları yoktu.

Tüm Avrupa ülkeleri de yatırıma gitmesi gereken birikimleri ve parayı harcamışlar, işgücü çiftlik ve fabrikalardan çekilerek ordularda askeri hizmete gönderildiği için daha az üretmişlerdi. 1913 ile 1920 arasında Avrupa'nın sanayi üretimi yaklaşık dörtte bir oranında azalmıştı. Almanya savaş öncesinde Avrupa'nın en büyük sanayi gücüydü ama Versay'dan sonra İtilaf Devletleri'ne ödenecek savaş tazminatı, toparlanmasının önünde engel teşkil ediyordu. Şimdi Bolşevik olan Rusya, Avrupa ekonomisinde mamul madde ve sermaye ithalatçısı ve tahıl satıcısı olarak oynadığı rahatlatıcı rolü artık oynayamaz; oynamak da istemezdi. Tuna Vadisi'nin büyük kısmında Habsburg monarşisi tarafından sağlanmış olan ekonomik birlik artık yoktu. Yeni politik sınırlar eski ekonomik bağlantıları kesmişti. Bazı yeni devletler ekonomik olarak o kadar ezilmişti ki, kimileri geri gelmeyebilirler korkusuyla trenlerinin sınırlarının dışına çıkmasına dahi izin vermiyordu. Savaştan sonraki ilk kış boyunca Doğu Avrupa'nın büyük bölümü açlık çekti. Dönen askerler iş bulamadı ve çocuklar ile yaşlılar hastalık ve kötü beslenme nedeniyle hayatlarını kaybettiler. Bunlar yetmiyormuş gibi, 1919 yılında dünyanın son büyük salgınlarından biri doruğa ulaştı. Bir influenza[1] salgını Büyük Savaş'tan daha fazla insan öldürdü (sadece Avrupa'da beş ile on milyon arasında).

Almanya dahil birçok yeni devlet demokrasi ile ilk tecrübelerini bu korkunç koşullar altında yapmak zorundaydı. Mevcut iki anayasal monarşi, Büyük Britanya ve İtalya, seçmen tabanlarını tüm erkekleri kapsayacak şekilde genişlettiler ve bazı İngiliz kadınlarına 1918 yılında oy hakkı tanındı (hepsi 1929'da buna kavuştu). Milletler Cemiyeti azınlık hakları meselesini ele alarak daha uygar yaklaşımları destekledi, bazı barış antlaşmalarını (örneğin Polonya'nınkini) garanti etti ve Versay barış görüşmelerinden arta kalan bazı sorunlar plebisitle (yani söz konusu bölgelerde tüm halkın oyuyla) sonuca ulaştırıldı. Tüm bunlar şekli demokrasinin yayılmasına yardım etti. Ancak bu asla hikâyenin tümü değildir. Rusya'daki demokratik hükümet Bolşevikler tarafından hızla dağıtılmış, Rusya'nın sahip olduğu yegâne seçimle gelmiş meclis, iktidarı ele geçirmelerinin hemen ertesinde yok edilmişti. Doğu ve Orta Avrupa'da

1 İspanyol gribi. (yay. hzl.)

eski imparatorlukların yıkılmasından üzüntü duyan; cumhuriyetçilerden, demokratlardan ve sosyalistlerden aynı ölçüde nefret eden eski moda muhafazakârlar, Bolşeviklerin öncülük edeceği bir devrim korkusuyla diktatörleri ve "güçlü adamları" iktidara taşıdılar. Demokrasiye bir başka tehdit, bundan kayba uğrayanlardan geldi. Birçokları, kendilerini yabancı hâkimiyetinde bırakan plebisitlerden hoşlanmadı. Yenilgiye uğramış bazı devletlerde yaşayanlar (en çok Almanya'da) İtilaf Devletleri'nin hep demokrasiden konuştuklarını, ama eski düşmanlarının kendi işlerini kendilerinin halletmesine izin vermediklerinden ve tazminatlar nedeniyle ekonomileri felce uğrattıklarından yakındılar.

Faşizm

İtalya'da politikaya yeni "faşizm" terimini kazandıran antidemokratik bir hareket 1920'lerde iktidara geldi. Bu hareket hasımlarını terörle sindiren, güçlerini ve acımasızlıklarını ifade eden ve İtalya'nın sorunlarını çözmek için katı, otoriter tedbirleri savunan İtalyanların desteğini kazandı. İtalya her ne kadar kazanan taraftaysa da çoğu İtalyan, ülkelerinin barış antlaşmalarından yeteri kazanç elde etmediğini düşünerek acı duygular taşıyordu. Bunların yurtsever duyguları ülkeye ihanet için İtalya'nın anayasal hükümetini ve demokratik müttefiklerini suçlayan faşistler tarafından istismar edildi. İtalya'nın kayıpları, nüfusuna ve kaynaklarına göre çok ağırdı. Hiçbir zaman çok güçlü olmayan ekonomisi büyük zarar görmüştü. Savaştan sonra enflasyon toplumun bütün kesimlerinden insanların iflasına neden olmuş ve fakirlerin durumu daha da kötüleşmişti. Fiyatlar artmış ve işsizlik şehirleri kasıp kavururken insanlar yiyecek alamayacak hale gelmişti. Bazı İtalyanlar sosyalizm ve komünizme yakınlaşmış olsa da, devrim korkusu diğerlerinin çoğunu faşistlerin kucağına itti.

1922 yılında parlamentoda birkaç faşist milletvekili vardı ve birçok İtalyan kentinde faşistler komünist yetkilileri alaşağı etmek için şiddet kullanmışlardı. Mevcut hükümet kanun ve nizamı sağlayamıyor (ya da bunu istemiyordu) ve birçok yerde İtalyanlar faşistlerin istediklerini yapmalarına izin verilmesine istekli görünüyordu. Tartışılmaz liderleri eski bir sosyalist gazeteci olan Benito Mussolini idi. Yüksekten atan, kabadayı bir tarzı vardı ve bugün niçin başarılı olduğunu görmek kolay değilse de, bir konuşma virtüözü ve halkla ilişkiler uzmanıydı. Mussolini'nin, kralı hükümeti görevden almaya ve kendisini başka partilerden de üye alarak hükümet kurmaya ikna blöfü tuttu. Bir kez hükümetin dizginlerini eline aldıktan sonra bunu adım adım değişiklik yapmak için kullandı. Diktatörlük yavaş yavaş getirildi, fakat 1925 yılında 1861 tarihli eski liberal anayasa bir kenara itilerek parlamenterizm sona erdirildi. Rejimin bazı muhalifleri tutuklandı, birkaçı öldürüldü. Mussolini'nin rejimi hayran olduğu Bolşeviklerinki kadar zalim olmamakla birlikte, yeterince kötüydü. Dinamik ve hızlı eylemlerle İtalya'nın sorunlarını çözme iddialarına gelince, bu yönde hiçbir şey yapmadı.

Otoriterliğe kayış

1930'a gelindiğinde demokrasiye sırtını dönenler sadece Sovyet Rusya ve Faşist İtalya değildi. Bu tarihte Litvanya ve Yugoslavya da diktatörlükle yönetilmekteydi ve 1918'de yaratılan yeni devletler arasında sadece Yugoslavya aradan yirmi yıl geçtikten sonra demokratik anayasasını muhafaza etmekteydi. 1914 öncesi anayasal devletlerden Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan 1938'de generallerin ve otoriter kralların eline geçmişti ve Avrupa'nın diğer ucunda Portekiz çok otoriter bir rejimle yönetilirken İspanya'nın boğazı, generallerinden birisi olan Fransisco Franco tarafından sıkılmaktaydı. Demokrasinin hastalıklarıyla ilgili tek bir açıklama yoktur. Ekonomik zorluklar, komünizm korkusu ve şiddete yönelen milliyetçilik akımları demokrasileri zayıflatmakta rol oynamış, 1919'dan kalan sınır sorunları ve azınlıklar da sorunu artırmıştı. Sadece birkaç Batı ve İskandinav ülkesinde demokrasiyi işler halde tutacak kadar geleneklere bağlı insan vardı. Bir iki ülkede de aşırı dindar kesim ve laikler arasındaki eski rekabet sürerken, Katolikler de çoğu zaman demokrasi ve liberalizmi Roma kilisesinin düşmanı olarak görüyordu. Bu nedenle, Avrupa'nın büyük kısmında, Wilson retoriği ve özlemlerinin yükseldiği günlerdeki demokrasi potansiyelinin abartıldığının kısa sürede anlaşılması şaşırtıcı değildir.

Weimar Almanyası

Her şeye rağmen, savaştan on yıl sonra bazı liberaller hâlâ iyimserdi. Zenginlik artışı, en başta Almanya'da durumun düzelmesine yardımcı olmuştu. "Weimar Cumhuriyeti" (Weimar anayasanın hazırlandığı kentin adıydı) çok dezavantajlı koşullarda başlamıştı. Birçok Alman yurtseveri için cumhuriyet başından beri bir hakaret gibiydi: varlığının tek nedeni Almanya'nın yenilmiş olmasıydı. Barış koşullarını cumhuriyet imzalamıştı (bu nedenle daima suçlanacaktı) ve ihtilal içerisinde doğmuştu. Bundan sonra da çok zor pratik sorunlarla karşılaşmıştı.

Yeni hükümetin sosyalist politikacıları, yeni Almanya'ya demokratik ve liberal bir anayasa vermek üzere işe girişmişlerdi, fakat daha ilk anda müttefikleri olmasını istedikleri ancak bunun yerine (Rusya'daki Sovyetler gibi) işçi ve asker konseylerine dayanan devrimci bir cumhuriyet isteyen kesimler tarafından yalnız bırakılmışlardı. Birkaç ay boyunca durum dengede kaldı, sonra ordu radikalleri bastırdı. Bu tarihte Alman Komünist Partisi (KPD)[1] liderlik için Moskova'ya bakmaya başlamış ve eski Sosyal Demokrat Parti'ye (SPD)[2] bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Weimar Cumhuriyeti şimdi sağda eski moda monarşistler ve solda da komünistlerle savaşmak zorundaydı. Bu arada İtilaf Devletleri koydukları çok ağır barış koşullarıyla işleri daha da kötüleştiriyordu.

Her ne kadar Temmuz 1919'da ablukayı sona erdirmeyi başarsalar da, son de-

1 Kommunistische Partei Deutschlands. KPD. (yay. hzl.)
2 Sozialdemokratische Partei Deutschlands. SPD. (yay. hzl.)

rece ağır bir şekilde eleştiriliyorlardı. Kısa sürede bir enflasyon oldu ve suç Versay Antlaşması'na atıldı. Para sarsıcı bir hızla değer yitirdi, 1918 ile 1923 arasında fiyatlar 1.000.000.000 misli artış gösterdi. Bu durum tasarrufu olan sınıfları, Marksistlerin hâkimiyetinde olduğuna inandıkları cumhuriyetin karşına geçirdi.

Dönüm noktası 1924 yılında, büyük bir uluslararası borçlanma para istikrarının yolunu açınca geldi. Bunu izleyen birkaç yılda çarpıcı bir ekonomik toparlanma meydana geldi. Dünyanın her yerindeki devlet adamları ve ekonomistler büyük nüfusu, muazzam beceri kaynakları, yaratıcılığı, örgütlenme kapasitesi, doğal kaynakları, sanayi tesisleri ve yüksek kültür düzeyi ile Almanya'nın Avrupa'nın hayatında önemli bir rol oynamasının kaçınılmazlığını görmeye başladı. Buradan, hâlâ yanıtlanması gereken bir soru çıkıyordu. Bunların yanında, birçok güçlü yanı olan, Avrupa'nın merkezinde stratejik bir konuma sahip Almanya'nın eşsiz bir askeri geleneği ve güçlü milli duygularıyla büyük bir Avrupalı güç olarak, büyük ve belki de hâkim bir rol oynaması da kaçınılmaz değil miydi? Bu, 1918 ve 1939 arasında Avrupa diplomasisine hâkim olan sorundu.

Zenginlik artınca cumhuriyet daha emin görünüyordu. Devrim ve şiddet tehlikesi uzaklaşıyor veya öyle görünüyordu. Weimar Almanyası çok canlı sanatsal, bilimsel ve edebi hayatı nedeniyle dışarıda hayranlık uyandıran özgür ve demokratik bir cumhuriyet olarak gelişme gösterdi. Anayasası temel hakları garanti ediyor, yüksek mahkemesi onları koruyordu. Seçimleri, demokratik anayasayı koruma isteği duyan koalisyon hükümetlerine destek oluyordu. Bununla birlikte birçok Alman bununla uzlaşmadı. KPD cumhuriyeti destekleyen SPD'ye şiddetle ve aralıksız bir şekilde hücum etti. Milliyetçi gruplar ve muhafazakârlar Almanya'nın Avrupa'da hâkim bir rol oynadığı (ya da öyle göründüğü) Bismarck'ın şaşaalı günlerinin hasretini çekiyordu. Ayrıca, ülkedeki farklılıkları Alman "Halkına" (*Volk*) adeta kabile düzeyinde bir inanç içerisinde eritme peşindeki yeni, kitlesel bir milliyetçiliğe yöneliyorlardı. 1920'ler ilerledikçe Versay Antlaşması'nın koşulları –örneğin tazminatların hafifletilmesi gibi yollarla– yontuluyordu. 1825 yılında Avrupa'nın büyük devletleri arasında yapılan Locarno Antlaşması'na Almanya'nın rahatça katılması Batı ülkeleri arasındaki tartışmaları sona erdirmiş gibi görünüyordu. Bununla birlikte Almanya'nın doğuda yitirdiği topraklar ve Orta Avrupa'nın yeni devletlerinde kalan Alman kanından insanların kaderi milliyetçi öfkeyi canlandırıyordu.

Adolf Hitler

Bu tür fikirler modern tarihi (esas olarak kötü yönde) şekillendiren birkaç kişiden biri olan Adolf Hitler tarafından kullanılacaktı. Hitler bir Avusturyalı idi. Mutsuz bir gençlik dönemini takiben Büyük Savaş ona psikolojik rahatlama ve tatmin sağladı. İki kez madalya alan iyi bir askerdi. Yenilgi ise acı bir deney oldu. Hayatının geri kalanını 1918'de verilen hükmü değiştirmeye adadı. 1920'lerin başında Versay'ı red-

deden bir milliyetçi kışkırtıcı oldu. 1923 yılında, Berlin'e yürümeden önce yerel Bavyera hükümetini yıkmaya yönelik bir girişime katıldı. Bu iş başarısız olunca bir süre hapiste kaldı. Ancak konuşmaya ve yazmaya devam etti. Konudan konuya atladığı politik risalesi olan *Mein Kampf*'ı (*Kavgam*) hapiste kaleme aldı. Bu kitap, mücadeleyle doğal seleksiyon fikrini öne süren bir Darwincilik, antisemitizm, hiçbir zaman var olmamış olan bir ortaçağ imparatorluğuna hayranlık ve bu tür şeylerin karmaşasından oluşur. Hitler kısa sürede küçük bir takipçiler grubuna sahip oldu; bunlar kısaca Nazi adı verilen Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'ydi.[1]

1920'lerin sonlarındaki refah Nazilerin ve diğer uç grupların etkisiz kalmalarını sağladı. Bunların tek yapabildikleri muğlak fakat şiddet dolu görüşlerini vaaz etmek, hasımlarıyla ağız dalaşı yaparak Versay Barış Antlaşması'nı reddetmek ve tüm Almanların *Volk* için doğuda yeni topraklar kazanacak olan bir ulusal devlette toplanmaları gerektiğini ileri sürmekti. Özellikle Marksistler ve Yahudiler başta olmak üzere Almanya'nın düşmanlarına karşı bir haçlı seferi çağrısı yapıyorlardı. Bu fikirlerin bazılarının Alman kültüründe derin kökleri bulunmaktaydı ve çağrılara kulak veren çok oldu. Bununla birlikte Nazi'lerin aynı zamanda modern bir bakışları da vardı: sosyal devrimden söz ediyorlar ve liberal demokrasiyi toptan ve tamamen reddediyorlardı. Uzun bir zaman, çoğu kişi bunları ciddiye almadı. 1920'lerin sonu yaklaştığı zaman, Nazi hareketi henüz hız kazanmamıştı ve Alman demokrasisi konusunda iyimser olmak mümkündü.

1919-1939 ARASINDA EKONOMİ

Savaş sırasında Japon ve Hint imalatçıların iş hacmi büyük ölçüde artmış, okyanus ötesindeki tarım üreticisi ülkeler de hızlı üretim artışı sağlamış ve imalatçıların gereksinimi olan kalay, kauçuk, boksit, kereste, demir cevheri ve nitratlar gibi temel malların üreticileri de bu gelişmeyi paylaşmışlardı. Her şeyden önce ABD zenginleşmişti. Daha 1914 yılında en büyük imalatçı ekonomi olup, imalat ürünlerinin büyük ihracatçısı olmuştu. Fakat denizlere hükmeden Britanya idi ve Merkezi Güçlerin İngiliz deniz ablukasını aşarak büyük miktarlarda malzeme temin etme şansları yoktu. Bu, Büyük Savaş sırasında Amerikan sanayi ve çiftçilerinin esas müşterisinin müttefik ülkeler olması anlamına gelmekteydi. Müttefiklerin parası Amerikan ekonomisinin savaştaki büyük yükselişini finanse etmişti.

Bu gelişmeler, dünya ticaretinin bütün yapısını değiştirdi. 1914 öncesinde Büyük Britanya, Almanya ve Fransa net sermaye ihracatçısı, ABD ise net sermaye ithalatçısı idi. Savaş bu durumu tersine çevirdi. Müttefikler satın aldıkları şeyler için ödeme

1 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. NSDAP. (yay. hzl.)

yapmak zorundaydı. Teoride, bunu kendi mallarını ihraç ederek yapabilirlerdi, fakat gerçekte Amerikalılar bunların çoğunu istemiyordu ve her halükârda İngiliz sanayisi kendi hükümetinin siparişleri ancak karşılayabiliyordu. Bu nedenle faturaların dolarla ya da kabul edilebilir bir başka parayla ödenmesi gerekiyordu ki bu, o dönemin uluslararası parası olan altın anlamına gelmekteydi. Müttefikler dolar temin etmek için önce ABD'deki yatırımlarını Amerikalılara sattılar ve sonra da oradan borç almaya başladılar. Böylece ABD dışarıdan alınan sermayeye faiz ödeyen "borçlu" bir ülke olmaktan çıkıp kendi ihraç ettiği sermayesi olan, "kredi veren" bir ülke haline geldi. Bu durum savaştan sonra ABD'ye dünya ekonomisinde yeni bir ağırlık verdi.

1919 ile 1939 arasındaki dünya ekonomisi çok büyük iniş çıkışlarla sorunlar yaşadı. Çok kabaca anlatılırsa, 1924'e kadar Avrupa savaş hasarlarını tamir ediyordu. Bunu takiben her şeyin iyi göründüğü, beş yıl kadar süren bir zenginlik ve iyimserlik dönemi geldi. 1929 yılında bütün dünyayı saran ve 1930'ların ilk yıllarında iyice derinleşen bir çöküş yaşandı. Düzelme ancak on yılın sonunda geldi. 1930'lardaki çöküşün sonuçlarından biri de, 1939'a gelindiğinde tüm sanayileşmiş ülkelerde hükümetlerin ekonomiye giderek daha fazla müdahale etmeleriydi ve 1914 öncesi *laissez-faire* ortadan kalkmıştı. Bu değişim o kadar plansız, bölük pörçük ve kademeli oldu ve ülkeden ülkeye o kadar büyük farklılıklar gösterdi ki, önemli olmasına rağmen bunun yeterince değerlendirememe olasılığı büyüktü. Doğal olarak çoğu kişi kendi hayatlarının felaketleri veya başarılarının ötesindeki şeylerin farkına varamadı. Para birimleri değer kazanıp kaybettikçe kişisel servetleri çoğaldı veya azaldı ya da işlerini yitirdikleri için bir gecede güvenceden çaresizliğe düştüler.

Savaşın en kötü fiziki hasarları 1925 yılına kadar giderilmiş, hasatlar normale dönmüş, Avrupa'nın toplam gıda ve hammadde üretimi savaş öncesi seviyeleri geçmiş ve enflasyon ataklarından sonra para birimleri istikrara kavuşmuştu. İngiltere, Almanya ve Rusya hâlâ 1913 yılındaki kadar üretememekle birlikte, çoğu ülke için ekonomik refah en azından görünür hale gelmişti. Bunu izleyen dört yıl boyunca işler iyi gitmeye devam etti (1929, Avrupa ticareti için 1954'e kadar en iyi yıldı). Dünya sanayi ürünleri dörtte bir oranında artış gösterirken, dünya ticareti yaklaşık beşte bir oranında arttı. Anapara birimleri tekrar istikrarlıydı: Bunları altınla değiştirebilirdiniz. Geride kalanlar bile yetişti. 1929 yılında Büyük Britanya'nın sanayi ürünleri 1913 yılındaki seviyesini yakalamış ve Almanya'nınki bunun epey ötesine geçmişti. Bunun ana nedenleri, Almanya'nın tekrar eşit kabul edilmesiyle birlikte Avrupa'da politik iklimin değişmesi, savaş hasarının giderilmiş olması ve hepsinden öte, dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD'de uzun bir büyüme dönemi yaşanmasıydı.

Amerika dış borçlarını ödemiş, büyük bir iç pazara sahip olmuş ve diğer ülkelerin fiziki olarak yeniden donatılmasına yardımcı olabilmişti. Talebin düşmesine bağlı olarak savaşın hemen sonrasında –özellikle tarım ürünlerinde– bir ekonomik gerileme yaşanmıştı fakat dünyanın mamul mallar için en büyük kitlesel pazarı hız ka-

zanmaya başladı. Zenginlik arttı. Amerikalıların harcayacak paraları vardı ve bunun büyük kısmı Avrupa'da, öncelikle de Almanya'da yatırıma dönüştürüldü. Bu durum 1920'lerin ortalarına kadar ekonomik gelişmeyi destekledi. 1925 ile 1929 arasında Avrupalılar Amerikalılardan yaklaşık 2900 milyon dolar borç aldı ki, bu savaştan kalan borçlar ödendikten sonra kalan bir tutardı. Avrupa'nın Afrika, Güney Amerika, Avustralasya ve Asya mallarına olan talebi tekrar büyüdükçe, bunun Avrupa'nın ekonomik toparlanması üzerindeki olumlu etkisi dünyanın geri kalanına yayıldı.

Amerikan bunalımı ve dünya krizi

1928 yılında Amerikan büyümesi sona ermeye başladı. Avrupalılara borç veren Amerikalılar bunları geri istemeye başladı. Bu, borç alanları zor durumda bıraktı. Geri ödeme için en azından kemerlerini sıkmak ve daha az tüketmek zorunda kaldılar ve bazıları da hemen geri ödeme yapamadı. Bu sırada ABD içerisinde işler zayıflamaya başladı, daha fazla insan paralarını geri istedikçe güven azaldı. Bir felaket göstergesi Ekim 1929'da "Wall Street çöküşü" olarak adlandırılan, New York hisse senedi borsasının çöküşüydü. Amerika'da geri kalan güveni yok etti. 1930 yılında Amerikalıların dış yatırımlar için kullanabilecekleri para suyunu çekmişti. Aynı zamanda, Amerikalılar daha az ithalat yapabiliyorlardı. Bir dünya krizi yoldaydı.

1929 yılındaki sanayi üretim seviyesinin 100 olarak düşünürsek, 1932 yılında ABD'ninki 52,7'ye, Almanya'nınki 53,3'e ve İngiltere'ninki 83,5'e düşmüştü. Bunlar felaketin kısa ifadesidir. İmalatçı ülkeler üretimi kıstıkça işçiler işlerini yitirdi, ithal mallara talep azaldı, bunun sonucunda dış ülkelerdeki alıcılar ihraç edilen mamul malları alamaz oldular. Dünya ticareti azalırken nakliye firmaları, sigorta ve bankacılar daha az iş yapmaya başladı, yeni iş kuranlara veya işini geliştirecek olanlara borç para temin edilemedi ve böyle devam etti. Dünyadaki en zengin ülke olan ABD'nin milli geliri bu yıllar boyunca yüzde 38 oranında azaldı; bir başka ifadeyle, şayet krizin yükü eşit olarak paylaşılmış olsaydı, 1932 yılında ABD'de herkes üç yıl öncesinin üçte ikisinden daha az gelire sahip olacaktı.

Borçlu ülkeler döviz tasarrufu ve iç pazarı koruma amacıyla ithalatı kısmaya çalıştı. Bunun sonucunda dünya fiyatları daha da hızlı düştü ve böylece diğer ülkelerdeki temel mal üreticileri de felakete uğradı. Bunun üzerine 1931 yılında bir Avusturya bankasının iflasıyla başlayan mali kriz geldi ve bu altın standardının sonu oldu. Bu tarihte fabrikalar her yerde kapanmaktaydı.

Her ne kadar sanayi ülkeleri en kötü duruma düşmüşse de (en kötü noktada 40 milyondan fazla işsiz bulunmaktaydı) felaket eşit bir şekilde yayıldı. Rusya fakir olmakla birlikte, en başından beri politik ve ekonomik sisteminin korunması altındaydı; ekonomisi hiçbir zaman dünya ticaretine dayanmıyordu. Avrupa'da en az sıkıntı çeken İsveç oldu, İngiltere diğer ülkelerin çoğundan daha az etkilendi. Bunu Fransa izledi ve en kötü durumda olan Almanya idi. Muhtemelen en kötü etkilenen ülkeler

ABD ile Japonya oldu. Sanayileşmemiş ülkeler daha da büyük sıkıntı çekti. Düşen fiyatlar karşısında çiftçiler birbirleriyle rekabete girişince, Doğu Avrupalı çiftçiler bundan büyük zarar gördü. En kötü durumda olanlar ise buğday, kakao veya şeker gibi tek ürüne bağlı olan Güney Amerika veya Afrika köylüleriydi.

Tarım ürünü için dünya fiyatları 1930'lar boyunca düşük kaldı, bu nedenle bir işe sahip olup da sanayileşmiş bir ülkede yaşıyorsanız, bu on yılın ikinci yarısında iyi durumda olurdunuz. Hayat pahalılığı azalmış olup, gerçek fiyatlar 1929'dan beri düşüş göstermekteydi. 1939 yılında dünya ticareti hâlâ 1929'daki seviyenin yarısından daha düşük bir seviyedeydi. Toparlanmanın yavaş olmasının bir nedeni de ülkelerin yabancı rekabeti önlemek için yüksek gümrük tarifeleriyle korumacılık yapmalarıydı. Kısa dönemli bir çözüm olarak görünen bu yolu benimsemek doğaldı ama ihracata dayanan imalatçı ülkeler bu şekilde zor duruma sokuluyordu. İnsanlar krizle ilgili bir şeyler yapılmasını istedikçe muazzam artış gösteren devlet müdahalesi başka şekillerde daha iyi sonuçlar verdi. Örneğin ABD ve İngiltere'de bazı yatırımlar, özellikle kamu işleri teşvik edildi. Zor dönemlerden geçilmesi aynı zamanda yardım çalışmalarına olan talebi de artırdı ve ülkeler "sosyal refah devleti" olarak adlandırılacak olan yolda daha da ilerlediler; İskandinav ülkeleri ve Büyük Britanya buna örnek gösterilebilir. 1930'larda işsizlik yardımı alan ortalama bir İngiliz işçisinin gerçek geliri, yüzyılın başında çalışmakta olan birinin ücretinden yüksekti. Bu yüksek bir gelir değildi. İnsanların hayatlarını bu şekilde altüst edebilecek bir ekonomik sisteme duyulan öfke, her yerde yeni ve şiddet içeren politik talepleri teşvik etti.

SORUNLU BİR ASYA

Avrupa'nın ötesinde de dünya değişmişti. Her ne kadar (Almanya hariç) eski koloni imparatorlukları ayakta kalmışsa da, Avrupa'nın denizaşırı gücü, adeta göze çarpmadan kayıp gitmekteydi. Bu durum en çok Asya için geçerliydi. 1911 yılı burada bir dönüm noktası olmuştu: Çin Cumhuriyeti'nin kurulması iki bin yıllık imparatorluğu sona erdirmişti. Japonya şimdi büyük bir güç haline gelecek kadar modernleşmişti. Bunu Büyük Savaş izledi. Hem Japonya hem de Çin Cumhuriyeti müttefiklere katıldı. Japonya Fransa'ya bir ordu gönderilmesi yolundaki talebi geri çevirdi ve Çinliler buraya sadece bir çalışma gücü gönderdi. Ancak imalatları önemliydi. Japon sanayi ve Çin'in kıyı kentlerindeki yeni sanayi bölgeleri zenginleşti. Hindistan da savaş için muazzam bir ekonomik öneme sahipti. 1914 öncesinde tavizler almaya başlayan milliyetçilerin çoğu da dahil olmak üzere Hint liderleri imparatorluğun savaş çabasına sadık kaldılar. Hint ordusu zorunlu hizmete başvurmak zorunda kalmadan milyonlarca kişiyi askere aldı.

Savaş başka açılardan da yeni durumlar yarattı. Bazı Asyalılar savaş sırasında yap-

tıkları seyahatlerden yeni fikirler elde ettiler. Yaklaşık yüz bin Hindiçinli Fransa'da, Fransız ordusuna hizmet etti ki, bunların birçoğu Fransız İmparatorluğu'nun Saygon veya Hanoi'de sergilenenden daha farklı bir yüzünü görmüş olmalılar. Hindistan, Çin ve Japonya'da milliyetçiler barışın yeni ilerlemeler getireceğini umdular (her ne kadar farklı şeyler düşünmüş olsalar da) ve gerçekten, her üç ülke de bağımsız olarak barış konferansında temsil edildi. Ne var ki barış konferansı toplanmadan çok önce Bolşevik İhtilali kıtanın büyük bölümünde milyonlarca Asyalının ve kıtanın büyük kısmının kaderini doğrudan değiştirmişti. Asya'daki Rusya, Hindistan'dan dört kat ve Çin'den yaklaşık iki kat büyüktür. Dolaylı olarak da ihtilal Asya'da daha da önemli olacaktı. Ruslar derhal burada propaganda yoluyla etkilerini artırmaya başladılar. Asyalı komünist partiler hem diğer güçlerin kolonilerinde hem de bağımsız ülkelerde ortaya çıkmaya başladı. Her zaman Hindistan ve Arap dünyası üzerinde endişeli olan Büyük Britanya başta olmak üzere, emperyal güçlerde Rusya ile ilgili kuşkular derinleşti.

Çin'de devrim

Komünizmin Çin'de istismar edeceği çok şey vardı. Yeni cumhuriyet zayıf bir başlangıç yaptıktan sonra, içsavaş bölünme ve kargaşaya neden oldu. Çin'in hâlâ artmakta olan köylü nüfusunun sosyal ve ekonomik gereksinimleri konusunda bir şey yapılmıyordu. Toprağı olmayanlarla borçluların sayısı sürekli artarken, yoksulluk, açlık ve sefalet de artıyordu. Japonlar yeni cumhuriyetten toprak ve başka taleplerde bulunmak için Çin'in zaaflarından yararlandılar. Fakat 1919 yılında Çin'in yabancı müdahalesine karşı bağımsızlığı için ilk kitle hareketi meydana geldi. Buna (başladığı gün nedeniyle) 4 Mayıs hareketi denildi. Japon mallarına karşı boykota gidildi ve Çin'in (Şantung'daki eski Alman varlıklarını Japonya'ya veren) barış antlaşmalarında karşılaştığı tutuma sert bir şekilde karşı çıkıldı.

Çin liderleri bölünmüş haldeydi. Bazıları Marksizme ve yardım için Moskova'ya döndü. 1921 yılında bir Çin Komünist Partisi (ÇKP) kuruldu, fakat kapitalizme saldırmak zorluk çıkarmaktaydı çünkü Çinli kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin bir kısmı reformcu ve modernizasyon taraftarı milliyetçi partiyi (Kuomintang veya kısaca KMT'yi) destekliyordu. Cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanı Sun Yat-sen hayattayken, ÇKP ve KMT işbirliğine gittiler ve yabancılardan –özellikle İngilizlerden– yeni tavizler almayı başardılar. Ruslar bu durumu onaylayarak izlediler. Fakat Sun Yat-sen'in 1925 yılındaki ölümünden sonra KMT, rakiplerinden gelen meydan okumayı sona erdirme kararı aldı. Çok kan aktı, sonrasındaysa kentlerdeki komünistler imha edildi. Öte yandan, köylülerin desteğini aldıkları kırsal bölgelerde güçlü bir şekilde mevzilendiler. 1930 yılında bir güney vilayeti olan Kiangsi'de bir ordu kurdular ve elli milyon kişiyi yönettiklerini iddia ettiler. KMT hükümeti onların sığındıkları bu bölgeyi yok etme kararı aldı. KMT hücumları 1934 yılının Ekim ayında komünist ordunun kendisini korumak üzere "Uzun Yürüyüş"e başlamasına yol açtı. Yaklaşık

100.000 asker, çoğu aileleriyle birlikte, dağlık araziden geçerek Kiangsi'deki çemberden çıktı. Diğer dağınık komünist gruplar onlara katıldı. 1936 yılında abluka altına alınması zor bir bölge olan kuzey Shensi'ye ulaştılar. Burada köylüler baskı altında olup, komünistleri desteklemeye güneyde olduğundan daha fazla eğilimliydiler. KMT içsavaşı kazanamamıştı ve böylece, komünistler güneyden sökülüp atılmış ve Uzun Yürüyüş'ün sonunda büyük kayıplar vermiş olsalar dahi, orduları ayakta kalmış, Çin devriminin efsanevi destanı ortaya çıkmıştı.

Japonlar da barıştan rahatsızlık duymuşlardı. Toprak kazancı açısından iyi durumda olmalarına karşın, Milletler Cemiyeti'nin sözleşmesinde umdukları ırkların eşitliği yönünde bir deklarasyon çıkartamamışlardı. Kendilerine aşağılayıcı bir şekilde davranıldığı hissini taşıyorlardı. Japonların 1904-5 savaşında Rusların karşısındaki zaferleri ve güçleri (1918'de dünyanın üçüncü donanmasına sahiplerdi), liderlerine esin kaynağı oluyordu. 1929 yılında geriye dönüp bakınca son yirmi yılda çelik üretiminin on, tekstil üretiminin üç, kömür üretiminin ise iki kat arttığını görebiliyorlardı. Ne var ki, Japonlar 1900'den beri kırk beşten altmış milyona çıkan nüfuslarını beslemek için yabancı pazarlara her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyuyorlardı. Bu pazarlar esas olarak Asya'da olup, dünya krizinde çökmüştü. 1931'e gelindiğinde, Japonya'daki fabrikaların yarısı üretimi durdurmuş olup, milyonlarca insan çaresiz kalmıştı. Bazı aşırı unsurlar, diğer büyük güçlerin de karışıklık içerisinde olduklarını ve Japonya'nın Çin'deki pazarları ele geçirmek için kararlı hamlelerine direniş gösteremeyeceklerini düşündü. Fakat Japonya şayet Asya'da hâkim güç olacaksa, elini çabuk tutmak zorundaydı. Aksi halde KMT Çin'in bağımsızlığını güçlendirebilirdi.

1931 yılında Çin hükümeti, birçok Japon yatırımının olduğu Mançurya'daki eski iddialarını tekrar öne sürmeye hazırlanır gibiydi, çünkü Ruslar 1905 yılında buradan sürülmüştü. Burada bulunan Japon subayları Çin askerleriyle bir çatışma örgütleyerek vilayetin tümünü işgal etmek için bunu bir bahane olarak kullandılar. Japon kontrolü altında Mançukuo adında yeni bir kukla devlet kuruldu. Başka çatışmalar bunu izledi ve 1933 yılında Japonlar Çin Seddi'ni aşarak ilk kez tarihi Çin'i işgal ettiler. 1937 yılında hücumlarını yenilediler ve "Çin Olayı" dedikleri sekiz yıl sürecek olan mücadeleyi başlattılar. Bu bir açıdan İkinci Dünya Savaşı'nın açılışıydı. Diğer tarafta, Batılı güçler başka sorunlarla meşguldü ve müdahale edemezlerdi. Her ne kadar bu hücum KMT ve ÇKP'yi Japonlara karşı tekrar müttefik yapmışsa da, 1941 yılında Çin'in dış dünya ile bağlantıları neredeyse tamamen kesilmişti.

Doğu Asya'da Çin ve Japonya arasındaki modernizasyon yarışını Japonlar kazanmıştı. Bununla birlikte Japonya'nın savaşı kazanma çabaları daha büyük kaynak talep ediyordu. Japonya gereksinimi olan petrol ve maden kaynaklarını güvenceye alacaksa, bu, uzun vadede çatışmanın büyüyeceği anlamına gelecekti.

SSCB'DE DEVRİM

Yeni Rus İmparatorluğu'nun şekillenmesindeki koşullar, Marksizm kadar önemliydi. Yöneticiler devleti sıfırlayarak temiz hale getirdikten sonra yeniden başlayamazlardı. En geri Avrupalı ülkelerin okuryazar olmayan, ezici olarak hâlâ köylü ve birçok açıdan hâlâ barbar kalıntılarıyla başlamak zorundaydılar. Birçok farlı ırktan gelen, farklı dilleri konuşan ve ayrılmayı deneyebilecek olan halkları yönetiyorlardı. Çarın eski tebaası yönetimin sert uygulanan bir iş olduğu fikrine alışmışlardı ve polisin zorbalığını normal karşıladılar. Ülkedeki egemenliklerinden hâlâ emin olmayan yeni yöneticiler de bu idare tarzından ayrılmadılar. Bolşevikler tarihin kendi taraflarında olduğuna inandıkları ve proletaryanın öncüsü olarak gördükleri partiye karşı olan muhalefeti ezmek için güç kullanılmasını meşrulaştırdıkları için, demokratik hükümete veya bireysel haklara ancak taktiklerin gereksinimi oranında saygı gösterdiler. Açlık ve içsavaş da onları daha acımasız hale getirdi. Kısa süre içerisinde eski gizli polis teşkilatı yerine kendilerinkini kurdular. 1922'de anarşistler ve diğer sol kanat politikacılar hapse atılıyor ve Komünist Partisi'nin kendisi de üyelerinin beşte birini saflarından temizliyordu. Lenin'in tavizleri ekonomik olduğu gibi politik hayatta da bir rahatlama getirdi ancak bu çok kısa sürdü. Bunun arkasından daha önce hiç görülmemiş ölçüde bir terör ve ekonomik merkezileşme geldi ki, bu Rusya'yı 1917'nin yapamamış olduğu ölçüde dönüştüren gerçek bir devrimdi.

Stalin

SSCB'nin ilk yılları Lenin'in hâkimiyeti altında geçti. Güçlü bir konuşmacı ve tartışmacıydı ve onun politikalarına katılmayanlar bile partiye olan kişisel bağlılığını takdir ediyordu. 1921'den sonra devamlı hastaydı ve arkadaşları arasındaki rekabet ve kişisel sorunlar artıyordu. 1924 yılında öldüğü zaman Parti içerisinde karmaşık bir mücadele oldu ve buradan Lenin'in hiç sahip olmadığı kadar büyük bir gücü elde etmiş olan yeni bir lider çıktı. Josef Stalin Rusya tarihinde Büyük Petro'dan beri en önemli şahıstır ve bu büyük ölçüde aynı nedene dayanır. Her ikisi de tarihi değiştirmiştir. Her ikisi de büyük otokratların geleneğinde acımasız ve zalimdi. Bazı insanların Doğulu bir despot olarak gördükleri Stalin, kendisinin yerine geçebilecek yegâne önemli kişi olan, daha zeki ama kendini beğenmiş Troçki'yi devre dışı bırakarak sürgüne gönderdi. Bununla birlikte Stalin, Troçki'nin savunduğu bir politikayı devam ettirdi: Rusya mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde sanayileşmek zorundaydı.

Bu devrim için, ekonomide iki adet beş yıllık plandan ilkinin başlatıldığı 1928 yılı temel alınabilir. Resmi Marksizm her zaman ekonominin politika ve yönetimin şeklini belirleyeceğini öne sürmüştü. Marksizm adına yürütülen ve gösteriş olarak Marksist teorilerle süslenen Stalin'in devrimi aslında tam da bunun tersini gösteriyordu;

yani yönetimi, polisi ve orduyu sıkı bir denetim altına alırsanız, ekonomiyi güç kullanarak değiştirebilirdiniz. Muazzam acılar ve işlenen suçlar pahasına, Rusya 1941 yılında tekrar savaşa kadar girebilecek güç kazanmıştı.

1928 yılında sanayi ve tarım üretimi tekrar savaş öncesine yakın düzeylere erişmişti. Lenin tarafından benimsenen "Yeni Ekonomik Politika" özel işletmelerin çoğalmasına yol açmış ve köylü çiftçiler de sonunda ürünleri için iyi bir fiyat alarak zenginleşmişlerdi. Ne var ki 1938'e kadar özel girişimler neredeyse tümüyle ortadan kaldırılmış ve sanayi üretiminde büyük artışların kaydedildiği ifade edilmişti. Pik demir üretimi on yılda dört kat artmış ve elektrik üretimindeki artış on katını bulmuştu. Sermaye yatırımları yüksekti ve sanayi üretiminin yüzde 80'i son on yılda inşa edilmiş olan fabrikalarda yapılmaktaydı.

Bu gelişme halka çok ağır bir yük getirmişti. Rejim, devletin yatırım için daha fazla tasarruf yapabilmesi amacıyla gerçek ücretleri düşürmüştü. Ancak yaşam standartlarındaki düşüş eşit şekilde paylaşılmamış, en çok köylüler zarar görmüştü. Tahıllarını vermelerini sağlamak için (aksi halde bunu yiyecekler veya daha fazla fiyat almak için saklayacaklardı) önemli tahıl bölgelerindeki topraklar Stalin tarafından "kolektif" çiftliklerde toplanmıştı. Buna karşı şiddetli bir direniş oldu. Parti, kırsal bölgelerde her zaman zayıf kalmıştı ve muhalefetin ezilmesi gizli polis ve ordu tarafından üstlenildi. Milyonlarca yoksul köylünün yanı sıra, ***kulak*** adı verilen orta sınıf köylüler de, tam anlamıyla ikinci bir içsavaş olan bu mücadelede öldürüldü; tahılları ise sanayi kentlerindeki işçileri beslemek üzere taşınıp götürüldü. En kötü olaylar, katliamlar ve kitlesel sürgünlerin ardından açlığın geldiği 1933 yılında meydana geldi. Resmi rakamlar bile 1935'e kadar her yıl tahıl hasadının 1928'in altında olduğunu kabul etmek durumunda kaldı. Öfkeli köylüler vermek zorunda oldukları hayvanları kestiler; 1928 yılındaki yetmiş milyon sığır, 1935 yılında kırk dokuz milyona düşmüştü. Yedi yıl içerisinde Avrupa Rusyası'nda beş milyon aile yok oldu. Stalin daha sonra kolektifleştirmenin İkinci Dünya Savaşı kadar zor bir dava olduğunu söyledi. Fakat Rusya büyük bir sanayi gücü oldu ve tüm sürecin amacı da buydu.

Gerçek rakamlar konusunda sessiz kalınması ve aralıksız propaganda, Stalin'in zalimliklerine karşı şehirli kitleler arasında niçin muhalefet olmadığının izah edilmesine yardımcı olur. Parti liderleri arasında kuşku duyanlar vardı ama Stalin istikrarlı bir şekilde denetimini daha sıkı hale getirdi. 1934 ile 1938 arasında bir seri temizlik ve mahkeme gerçekleştirildi. Eski Bolşevikler mahkemelere olanaksız suçlar itiraf ederken dünya şaşkınlık içerisinde bunları izledi ve sonra bu kişiler ya kurşuna dizildiler ya da hapishane veya gizli polisin çalışma kamplarında gözden kayboldular. Yüz binlerce memur ve parti görevlisi kayboldu; ordudaki subayların yarısı görevden alındı ve her on generalden dokuzu öldürüldü. 1934 yılındaki Parti Kongresi'ne katılan delegelerin yarısından fazlası 1939 yılında tutuklanmıştı.

Böylece Rusya, Stalin'in adamlarının eline geçti. 1939'a gelindiğinde, parti üye-

lerinin yüzde 70'i 1929'dan sonra katılanlardan oluşuyordu. Stalin'in rejimini tanıyan ve ona hayran yeni bir nesil yetişmişti. Geçmişi sadece resmi tarih aracılığıyla öğreniyorlardı ve SSCB'nin 1917'den beri elde ettiği büyük ve çoğu gözle görünebilir ilerlemeler kuşkuların bir kenara bırakılmasını sağlıyordu. Yeryüzündeki karanın altıda birinde, okuryazar olmayanların oranını büyük ölçüde azaltmış, temel sosyal hizmetler ağını oluşturmuş, yeni zekâ, yetenek ve beceri kaynaklarını orta çıkarmış, kadınları kölelikten kurtarmış ve yeni toplumun gereksinim duyduğu teknisyenleri ve öğretmenleri yetiştirecek muazzam bir eğitim ve bilim sistemi yaratmıştı. Tüm bu kazanımları korumak üzere muazzam bir ordu kurmayı da başarmıştı. Savunma harcamaları 1933 yılında Rusya'nın bütçesinde yüzde 3'lük bir paya sahipken, bu 1940 yılında yüzde 32,6'ya çıkmıştı.

Tüm bunların başka araçlarla, bu kadar zulme başvurmadan ve daha az acıyla mümkün olup olamayacağı, yanıtı açık bir sorudur. Stalin Rusya'yı Büyük Petro tarafından başlatılmış olan modernizasyon yoluna tekrar sokmuştu ama Büyük Savaş olmasa ülke bu hedefe daha önce ulaşmış olabilirdi. Piyasa ekonomileri diğer ülkeleri önceki iki yüzyıl boyunca daha az dramatik olmayan bir şekilde dönüştürmüştü ve Rusya, sahip olduğu muazzam kaynaklar göz önüne alındığında, er veya geç mutlaka bir dünya gücü olacaktı. Terör ve devlet güdümlü ekonominin gerekli olup olmadığını asla bilemeyeceğiz.

AMERİKAN ALTERNATİFİ

1918 yılında ABD galipler arasındaki en zengin ülkeydi. Bundan sadece on dört yıl sonra işgücünün dörtte biri işsiz kalmış, sanayi üretimi yarı yarıya düşmüştü. Bazıları Amerika'nın bir devrime doğru gidiyor olduğunu düşündü. Savaş sonrasındaki refah artışı ve izolasyon bu ülkeyi krize karşı hazırlıksız yakaladı. 1920'lerin Cumhuriyetçi yönetimleri içki yasağı anlamına gelen ve "*prohibition*" adı verilen bir konu dışında fazla sorun yaşamamışlardı. Yasaklama, alkollü içkilerin imalatını ve satışını yasaklayan anayasa değişikliği tarafından yaratılmış bir sorundu. Birçoğu olumsuz olan dramatik etkiler yaratmıştı. Yasadışı damıtma, mayalama ve kaçakçılık işleri için örgütlü suçları teşvik etmiş ve sivil hayat ile kamu ahlakına, bazılarının inancına göre etkileri hâlâ silinmemiş olan bir darbe indirmişti. Bir başka önemli sonucu da Demokratik Parti içerisinde bölünmeye neden olarak uzun bir Cumhuriyetçi iktidarı mümkün kılmasıydı.

1928 yılında üçüncü bir yeni Cumhuriyetçi başkan göreve geldi ve bu tam da ekonomik büyümenin sarsılmaya başladığı günlere rastladı. Ertesi yılın ekim ayındaki Wall Street krizi on yıl boyunca yatırımların sürmesini sağlayan güven ortamını kökünden yok etti. Ücret gelirlerinin düşmesi, hizmetler ve perakende ticaretin un ufak

olması son derece ani oldu. İpotekli mallar sahiplerinin ellerinden gitti, iflaslar çoğaldı, bankalar alacaklarını toparlayamadılar ve mevduat sahiplerini beş kuruşsuz ortada bırakarak kapandılar. Büyük kriz başladı ve 1932 başkanlık seçimlerinde Cumhuriyetçiler bunun için cezalandırıldı.

New Deal

Yeni başkan Wilson'dan beri bu göreve gelen ilk Demokrat Franklin Roosevelt idi. Belki de ABD'de demokrasiyi kurtaran kişi olduğu söylenebilir. Becerikli bir politikacı olarak büyük destek kazandı (48 eyaletin 42'sini kazandı). En çok sıkıntı çeken kesimlerden –çiftçiler, göçmenlerden oluşan doğu kıyısı Katolikleri, sanayi işçileri ve sendikaları, siyahiler ve liberal beyaz orta sınıf– bir seçim koalisyonu oluşturdu ve bunu sürdürdü. Bu durum, partisine Washington'da 1952 yılına kadar sürecek bir üstünlük sağladı. Bununla birlikte en büyük zaferi psikolojikti. Milyonlarca Amerikalı onun kendilerine önem verdiğine ve ülkenin sorunlarını ele alacak iradeye sahip olduğuna inandı. Göreve başlarken yaptığı konuşmada, "Korkmamız gereken tek şey korkunun kendisidir," demişti. Bir hafta içerisinde bu ümit mesajı için teşekkür eden yarım milyon mektup yağdı. Kongre en acil sorunları ele almak üzere yasalar geçirmeye ikna edildi (ve aynı zamanda içki yasağı da sona erdirildi) ve bu durum Amerikan demokrasisini dönüştüren "New Deal" için temel oluşturdu. Her ne kadar eleştirenlerin korktuğu ya da destekleyenlerin umduğu kadar yaygın değilse de, yeni bir ölçekte sosyal yardım uygulamaları getirdi, bankacılık sistemini yeniden düzenledi, tarımı kurtardı ve federal fonları fakir eyaletlere ve bölgelere akıttı. İşsizliği 1941 yılına kadar yüzde 10'un altına düşüremedi ama Amerikan demokrasisinin bir acil durumda etkili tepki verebileceğini gösterdi. Bu tedbirler demokrasi için sadece ABD'de değil, diğer ülkelerde de bir ilaç oldu. Amerikan anayasal sistemini, 1939 yılına gelindiğinde ufukta daha da büyük görünen sorunlara karşı ayakta tuttu.

ALMANYA'DA DEVRİM

1933 yılında, bir zamanların minik Nazi hareketi Almanya'da denetimi ele geçirdi ve bu Avrupa'da 1918'den beri meydana gelen en önemli politik değişimdi. 1929 yılında ekonomide hava sertleşirken, Weimar Cumhuriyeti çalkantılı sulara girmişti. Kısa süre sonra fırtına kasırgaya dönüştü ve en kötü dönemi olan 1932 yılında Almanya'da altı milyon işsiz vardı. Halk on yıl önce tasarrufları silip süpüren enflasyonun tekrarlanmasından korkuyordu. Hitler ve Naziler bundan politik yarar sağladı. Almanların çoğunun paylaştığı milli birlik ve güçlü tedbirler alınması yolundaki isteğe yanıt verdiler. Ekonomik felaketi önleyen parlamenter politikacılara karşı duyulan sabırsızlığı, günah keçisi bulma arzusunu ve çoğu Alman tarafından sorunlarının kökü olarak

görülen ve sonuna kadar adaletsiz olduğuna inandıkları Versay Antlaşması'na karşı tepkiyi kullandılar. Nazi hareketinin yarı askeri "fırtına birlikleri" (SA örgütü) krizin kötüleşmesine paralel olarak büyük sayılara ulaştı. Bunlar, Nazi toplantılarını müdahaleden korumak üzere oluşturulmuş, ancak komünist karşıtları ile sokaklarda ağız kavgası yapan serseri çeteleri haline gelmişlerdi. İtalya'da ilk dönemdeki faşistler gibi politik karşıtlarına ve Yahudilere, polisten hiçbir müdahale görmeden terör uygulamaya başladılar. 1930'da Naziler parlamentoda, beşte birin biraz altında olan 107 sandalye kazandı. Büyük bir politik güç haline gelmişlerdi. 1932 Temmuzu'nda yeni seçimler Nazileri parlamentoda en büyük parti haline getirdiği zaman Cumhurbaşkanı Mareşal Hindenburg, bu partinin liderine Almanya'nın problemleriyle başa çıkıp çıkamayacağını göstermesi için bir şans verilmesi gerektiğini düşündü. Hitler'den şansölye (hükümetin başı) olmasını istedi. Hitler 30 Ocak 1933 günü görevi aldı, yeni seçimlere gidilmesini istedi (ki kanunen buna hakkı vardı) ve muhafazakâr grupların bir koalisyonunu istediğini ifade etti. Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki en büyük askeri olan Ludendorf, Hindenburg'a bir mektup yazarak bu eylemini şiddetle kınadı ve ulusal bir felakete gidileceği kehanetinde bulundu.

Nazi devrimi

Hindenburg'un yaptığı hukuka tamamen uygundu ve Nazilerin anayasal yollardan iktidar yürüyüşleri devam etti. Partilerinin gazetesi Almanya'yı uyararak, istediklerini elde ettikleri takdirde gelecek seçimlerin Almanya'daki son seçimler olacağını ifade etti ama bu seçimi kazanmak için de çalışmaya giriştiler. Hükümet adına radyoyu kontrol ediyorlardı ve bunu, seçim kampanyaları için kullandılar. Naziler hasımları üzerine terör uygularken polis başka tarafa bakıyordu. Yeni tip politik propaganda çerçevesinde Hitler bir uçakla Almanya'nın her köşesine uçuyordu ve etkileyici kişiliğinden büyük avantaj sağlanıyordu. Bununla birlikte, her ne kadar toplam seçmenlerin yüzde 44'ü olan on yedi milyon kişi onlar için oy kullandıysa da, Naziler sandalyelerin veya oyların çoğunluğunu elde edemedi. Her halükârda Hitler diğer gruplarla sağlam ittifaka sahip olduğu parlamentoda kararnameyle yönetmek üzere olağanüstü yetkiler istedi ve Mart 1933 tarihinde bunları aldı. Nazi devrimi de silahlanmış olarak başladı.

Naziler kısa süre içerisinde geçici müttefiklerini parlamentodan attılar. Bu tarihte komünist milletvekilleri hapse atılmış, KPD ve SPD kapatılmıştı. Kısa süre içerisinde izin verilen tek parti Nazi Partisi oldu. Grevler yasaklanırken, sendikalar kapatıldı. Binlerce tutuklama yapıldı ve yüzlerce cinayet işlendi. Alman yaşamı tepeden tırnağa sarsıldı. Kiliseler taciz edildi, meslek kurumları baskıyla boyun eğdirildi, üniversitelerde temizlik yapıldı ve izci grupları bile (Rusya'da olduğu gibi) yasaklandı. Hitler'in korktuğu yegâne muhafazakâr grup ve fırtına birliklerine karşı durabilecek yegâne güç olan Alman ordusu teslim oldu, 1934 yılında Hindenburg'un ölümünü takiben özel bir yeminle Hitler'e bağlı hale geldi.

Propaganda, Alman halkını dönüştürülmüş, dinamik birlik içerisinde bir halk olarak gösterdi. Ne var ki ülke içerisinde çok az şey gerçekleşmiş ve yapılanlar da uzun ömürlü olmamıştı. Bir kamu işleri programı Hitler göreve gelmeden başlatılmıştı. Naziler bunu daha yoğun bir şekilde devam ettirdiler ve böylece bir yıl içerisinde işsizlik yüzde 40 oranında düştü ama ekonomik büyüme 1936 yılında zirveye ulaştı ve bundan sonra gerçek gelirlerde bir artış olmadı. Yeniden silahlanma Hitler için en önemli öncelikti ve tüketicilere gidebilecek olan yararları çekip süpürdü. Bununla birlikte rejim iktidarda kaldı ve 1933 yılının acil durum tedbirleriyle yönetmeye devam etti.

Bunun karmaşık nedenleri bulunmaktaydı. Birisi psikolojikti. Hitler Almanların tekrar kendileriyle gurur duymalarını sağladı. Kısa süre içerisinde de, dışişlerinde tartışılmaz bir başarı kazandı. Takipçilerine gelince, liderleri çoğunlukla ikinci sınıf kişilerden oluşmakla birlikte, hareket onlara bir statü duygusu sağladı. Naziler ayrıca nefret uyandırması gereken bir ırkçı politikadan da güç kazandılar. İlk başta Yahudileri hedef alan bu politika, daha sonra başkalarına karşı genişletilecekti. Hitler, Almanların ırk saflığını bozmakla itham etiği Yahudilerden nefret ediyordu. 1935 yılından itibaren onları 19. yüzyılın başından beri sahip oldukları hukuki ve sivil haklardan mahrum eden yeni kanunlar çıkarılmaya başlandı. Yahudiler zalim bir şekilde teröre maruz kaldılar, mallarına el konuldu, evleri, dükkânları ve sinagogları kirletildi ve yağmalandı. Güvenlik polisi (Gestapo) tarafından en kaba şekilde uygulanan terörün her geçen gün giderek daha büyük bir rol oynadığı rejimin en açık kurbanları oldular. 1939'a gelindiğinde, Almanya'da özgür basın, konuşma hürriyeti, özgür parlamento olmadığı gibi işçilere boyun eğdirerek ücretleri düşük tutan, zora dayanarak kontrol edilen bir ekonomi bulunmaktaydı.

İKİNCİ BİR DÜNYA SAVAŞINA DOĞRU

Hitler'in kalıcı başarılarının hepsi yıkıcı olacaktı. Almanya'yı sonunda sadece Bismarck'ın sağladığı birliği paramparça eden bir yola sokmakla kalmayacak, fakat Doğu Avrupa'nın neredeyse yarısını nefret ettiği Bolşeviklerin yönetimi altındaki küçümsediği Ruslara terk edecekti. Bu süreçte milyonlarca insan bir başka dünya savaşında ölecek ve Almanlar da bu katliamın kurbanları arasında yer alacaktı. Ne var ki dış politikası ilk başta büyük başarılar getirmişti.

Hitler, Versay Antlaşması'nı yıkmak ve Almanlara doğuda, aşağılık olarak gördüğü Slav halklarının zararına toprak kazandırmak istiyordu. Koşullar ona yardımcı oldu. Müttefiklerin son işgal kuvvetleri Almanya'yı 1930 yılında terk etmişlerdi. Savaş tazminatlarıysa ekonomik krizde ufalanıp gitmişti. Daha da önemlisi, diğer ülkeler uzun süre onun taleplerine direnmeye istekli değildi. Özellikle İngiltere'de birçok kişi barış koşullarının çok zor olduğunu düşünüyor ve bundan vicdani rahatsızlık du-

yuyordu. Daha da önemlisi, Büyük Savaş'ın hatıraları o kadar korkunçtu ki, insanlar tekrar böyle bir risk almaktansa, her türlü tavizi vermeye hazırdı. Bazıları güçlü bir Almanya'yı komünizme karşı bir bariyer olarak görüyordu. Daha dışarıdaki iki büyük ulusa gelince, 1929 sonrasında Amerikalılar kendi sorunlarına dalmışlar, Hitler ile Ruslar arasına da, Almanya'ya karşı harekete geçmeden önce desteklerine ihtiyaç duyacakları başka yeni devletler girmişti. Mussolini ilk başta Hitler'in hedeflerinden endişe duymakla birlikte sonunda "Mihver"[1] adını verdikleri ittifakta onun müttefiki oldu. Bunlar Fransa ve İngiltere'yi kötü hatıralarla baş başa bıraktı ki, Almanya'yı yenmek için (üç yılı Ruslarla birlikte olmak üzere) dört yıl savaş ve abluka yürütmüşler ve nihayet ABD'nin yardımıyla bunu başarmışlardı.

Hitler iktidara gelir gelmez, seleflerinin yaptığı gibi, Almanya'nın da silahlı kuvvetler konusunda 1918'in galipleriyle aynı haklara sahip olması talebini ortaya attı. Silahsızlanma konusunda çalışan Milletler Cemiyeti'nden çekildi ve 1935 yılında zorunlu askerlik hizmetini getirdi –ki bu Versay Antlaşması'nın çok açık şekilde ihlaliydi– ve bir hava kuvvetine sahip olduğunu ilan etti. Şimdi sıra Versay'ın toprak düzenlemelerinin yok edilmesine gelmişti. 1936 Mart ayında Alman askerleri Renenya'ya girdiler. Burası Almanya'nın asker bulundurmasının veya tahkimat yapmasının yasaklandığı Alman topraklarıydı. Fransa ve Büyük Britanya misilleme yapmadı. Aynı zamanda, Hitler daha önceki Weimar hükümetleri tarafından kabul edilen batıda garanti edilmiş sınırlar yaklaşımını sürdürmeyeceğini de söyledi. Cemiyet bu saldırgan eylemleri kısıtlamak için hiçbir girişimde bulunmadı, ancak İngiltere ve Fransa daha hızlı silahlanmaya başladı.

1936 yılında İspanya'da çıkan içsavaş bir başka sorun teşkil ediyordu. Almanlar ve İtalyanlar bir tarafı, Ruslar da diğer tarafı destekliyordu. Birçokları için bu durum sorunu basit bir ideolojik çatışma şekline indiriyordu ama demokrasilerde her iki tarafın da destekçileri vardı. Fena halde bölünmüş bir kamuoyu Fransız ve İngiliz hükümetlerinin Mihver güçlerine karşı tutumlarını kısıtlıyordu. Başka sorunlar da vardı. Biri SSCB idi. Stalin belki de Hitler'e karşı yardımcı olabilirdi ama bu ancak Fransa'nın müttefiki Polonya'nın arazisinden geçerek mümkün olabilirdi. Öte yandan, o esnada genelkurmayının yarısını kurşuna dizen Rusya'dan ne beklenebileceği de sorulmaktaydı. Daha uzaklarda başka sorunlar da vardı ve bunların en önemlisi Japonların Uzakdoğu'daki tehditkâr ilerlemeleriydi.

1938, Hitler'e başka başarılar sağladı. Mart ayında Almanya ile Avusturya'nın birleşmesi gerçekleşti. Versay'ın bu şekildeki delinmesini eleştirenlerin sesi burada yapılan bir plebisitle kesildi. Şimdi Alman toprakları üç milyon Almanın yaşadığı Çekoslovakya'yı kuşatmışken, Fransa ve Büyük Britanya'dan önemli bir protesto gelmedi. Hitler on dokuz yıl önce Versay'da sürekli yankılanan ulusal haklarla ilgili is-

1 Axis. (çev.)

tekleri kullanmaya kararlıydı. O dönemdeki adlarıyla Südet Almanlarının kendi kaderlerini belirleme haklarını talep etti. Haftalarca süren müzakerelerden sonra, daha fazlasını elde etti. Çekoslovakya için savaşmak zorunda kalma fikrinden dehşete kapılan ve Hitler'in taleplerinin kabul edilmesiyle Versay Antlaşması'nın son sorunlarının da giderileceğine inanan İngilizler ve Fransızlar, Çekoslovakya'nın büyük bölgelerinin Almanya'ya verilmesine razı oldular. Bu Orta Avrupa'daki yegâne demokratik kültürün ve oradaki yegâne sağlam müttefiklerinin yıkılmasına neden oldu. Bu durum kendisine danışılmamış olan Rusya'yı rencide ederken, Almanları da Hitler'in her zaman gözü kapalı takip edilecek bir lider olduğuna ikna etti. Hitler'e gelince, o da demokrasilerin her zaman savaş tehdidine boyun eğeceği sonucunu çıkardı.

Münih "yatıştırma" adı verilen –yani Almanların acılarına karşı mantıklı davranılması şeklindeki– politikanın en üst noktasıydı. Ertesi yılın mart ayında Hitler (cumhuriyetin yıkıldığı bahanesiyle) Çekoslovakya'nın geri kalanına el koyunca, İngiltere'de halkın duygularında büyük bir değişiklik meydana geldi. Hükümet, Britanya tarihinde ilk kez zorunlu askerlik hizmeti getirdi ve aralarında Polonya'nın da bulunduğu bazı Doğu Avrupa ülkelerine saldırıya uğradıkları zaman korunacakları yolunda garanti verdi. Almanların çoğu eski Alman topraklarını Polonya'dan geri almak istiyordu, ki bunların başında cumhuriyeti denize bağlayan ve Almanya'yı 1919'dan beri Milletler Cemiyeti'ne bağlı olarak serbest bir Alman kenti olan tarihi Danzig (Gdansk) ile Doğu Prusya'dan ayıran koridor bulunuyordu. Polonyalılar İngiliz garantisinden memnun oldular ama topraklarında Sovyet kuvvetlerine izin vermeyecekleri konusunda sert bir tutum sergilediler. Bu durum İngiliz ve Fransızlar ile SSCB arasında bir askeri işbirliğini olanaksız hale getiriyordu. Stalin, Hitler ile daha iyi bir antlaşma yapabileceğini gördü. Almanya'nın Polonya sınırları konusundaki hoşnutsuzluğunu paylaşarak, 1939 Ağustosu'nda Nazi rejimiyle bir antlaşma yaptı. 1 Eylül günü Almanya Polonya'yı istila edince savaş başladı.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI 1939-1945

3 Eylül günü İngiliz ve Fransız hükümetleri isteksiz bir şekilde Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece Almanya'nın Avrupa'daki yerini belirleyecek olan yeni bir savaş başladı. İzole olmuş durumdaki ve doğudan Sovyet güçlerinin istilasına uğrayan Polonya çöktü ve galip devletler arasında yeniden paylaşıldı. SSCB bundan birkaç ay sonra Litvanya, Estonya ve Letonya'yı da yutunca, Doğu Avrupa'da Bismarck'ın zamanından daha büyük bir Almanya ile yeniden doğmuş bir çarlık imparatorluğuna benzeyen iki ülke karşı karşıya kaldı.

Hitler'in zaferleri

İngilizler ile Fransızlar batıda savunmada kaldılar, 1914-1918'in kanlı muharebelerini hatırlayarak ablukanın onlara zafer getireceğini umdular. Bunun Almanya'nın İskandinavya'dan gelen maden kaynaklarını tehdit etmesi 1940 Nisanı'nda Almanya'nın Danimarka ve Norveç'i istila ettiği kısa sefere yol açtı ama bu daha tamamlanmadan, Almanlar batıda da saldırıya geçti. Hollanda ve Belçika kısa sürede çökerken, İngiliz ve Fransız orduları geriye itildi. İngilizler ancak Dünkerk'de malzemelerini yitirmek pahasına yaptıkları başarılı bir operasyonla ordularını kurtardılar. Kısa süre sonra Fransızlar ülkenin beşte üçünü işgale terk eden bir antlaşma ile ateşkes imzaladı, buna göre bütün kuzey kıyıları işgal altına giriyordu. Bu tarihte Mussolini kazananın tarafında savaşa girdi ve böylece haziran sonunda Avrupa anakarasında Hitler'in karşısında hâlâ savaşan tek bir hasım dahi kalmadı.

SSCB savaş malzemesi sağlayarak Almanya ile işbirliği yapar ve bir avuç tarafsız ülke dikkatli davranmak zorunda kalırken, Büyük Britanya tek başına kalmıştı. Bir avuç kahraman Avrupalı sürgün hükümeti ile İngiliz Uluslar Topluluğu'nun dominyonları vardı ama hepsi bundan ibaretti. Diğer yandan denizleri kontrol ettiği süre güvenli bir üsse sahipti ve kısa süre önce politik liderliğinde değişiklik yapmıştı. Politikada bir anlamda dışlanmış olan ancak şimdi çağının en büyük İngiliz devlet adamı olduğunu ispat eden Winston Churchill liderliğinde bir koalisyon hükümeti kurulmuştu. Daha önce hiçbir İngiliz savaş liderinin yapamadığı bir şeyi gerçekleştirmiş, halkını çaba göstermeye ve fedakârlık yapmaya teşvik etmişti. O günlerin gerektirdiği adam oydu. Bunun hemen ardından ağustos ve eylül aylarında Güney İngiltere üzerindeki büyük hava muharebesindeki zafer geldi. Bunun sonrasında Hitler'in umabileceği en iyi şey batıda hareketsizlik olabilirdi, çünkü Almanya Manş üzerindeki gökyüzüne hâkim olamadığı takdirde Büyük Britanya istila edilemezdi.

Bununla birlikte Hitler'in hasımları uzun süre coşku duyabilecekleri fazla bir şeye sahip olamadılar. İngilizler kış boyunca, her ne kadar zamanı gelince Alman kentleri üzerinde yapılacaklar kadar dehşet verici olmasa da, dayanması zor bir gece bombardımanıyla uğraşmak zorunda kaldılar. 1941 yılının ilkbaharında Hitler, Yugoslavya ve Yunanistan'ı fetihlerine ekledi ve burada İngiliz bahriyesini denizaltı savaşıyla büyük kayba uğratmaya başladı. Fakat bu sırada, eski bir rüyasına geri dönüyordu, çünkü 1940'ın Aralık ayında generallerine Sovyetler Birliği'ni istila için hazırlanmalarını söyledi.

1941: kritik yıl

Rusya'nın istilası 22 Haziran 1941 günü başladı. Rus orduları muazzam kayıplara uğratılırken, çok büyük araziler de işgal ediliyordu. Bazı Sovyet yurttaşları, özellikle de Ukrayna'da istilacıları coşkuyla karşıladı. Fakat Moskova'yı görecek kadar yaklaştıkları halde, Almanlar kışın bastırmadan önce Sovyet direnişini kıramamıştı. Alman ordusu bu iş için yeterli hazırlık yapmamıştı ve Sovyetlerin ilk karşı hücumla-

rı başarılı oldu. Hitler şimdi yenilmemiş bir hasım olarak çok büyük bir kara gücüyle muharebelere saplanıp kalmıştı. Bu büyük olaylar birbirini izlerken ABD'de Büyük Britanya'ya karşı sempati ve Nazi Almanyası'na karşı da düşmanca duygular artıyordu. Amerikan kamuoyu savaşa doğrudan karışma konusuna kararlı bir şekilde karşı kalmayı sürdürüyor ve Roosevelt resmi politikayı ancak çok yavaş bir şekilde ilerletebiliyordu. 1941 yılında güvenliği, ABD'nin güvenliğini tehdit edecek şekilde tehlikeye giren her ülkeye savunma malzemesi kiralamaya veya borç vermeye yetkili kılındı. Bu son derece önemliydi: Roosevelt'in ifade ettiği şekliyle "demokrasinin cephaneliğine" erişim önce İngiliz, sonra da Sovyet savaş çabasının devamı için şarttı. Ayrıca, İngiliz konvoyları ile Alman denizaltıları, yüzey akıncıları ve uçakları arasındaki "Atlantik Muharebesi" kızıştıkça, Roosevelt Alman hücumuna uğraması muhtemel Amerikan gemilerini korumak için adımlar atmak üzere destek sağladı.

Bu sırada, Uzakdoğu'da Japonya 1940 yılında Hindiçin'i işgal etmek için Büyük Britanya ve Fransa'nın içine düştüğü sıkıntılı durumdan yararlandı ve ayrıca Çin'e malzeme götürülen Burma yolunu kapattı. ABD'de Çin için büyük sempati vardı ve kısa süre sonra Amerikan yurttaşlarının Japonya'ya stratejik önemi olan mallar –öncelikle petrol– satmaları yasaklandı. Amerikan Pasifik filosu Kaliforniya'daki üssünden Hawaii'deki Pearl Harbor'a intikal etti. Nihayet, 1941 sonbaharında Japon hükümeti ABD ile savaşa karar verdi. Ele geçen istihbarat Roosevelt'in kasım sonunda savaşın geldiğini bildiği anlamına gelmektedir.

Uzakdoğu ve Pasifik'te İkinci Dünya Savaşı

1940	
Ağustos	İngilizler Şanghay ve Kuzey Çin garnizonlarından çekiliyor.
Eylül	Japon kuvvetleri, Fransız Hindiçin'ine gelmeye başlıyor. Japonya, Almanya ve İtalya ile üçlü pakta katılıyor.
Ekim	ABD, Japonya'ya demir ve hurda çelik ihracatına ambargo getiriyor.
1941	
Nisan	Japonya ve SSCB tarafsızlık antlaşması yapıyor.
7 Aralık	Japonya'nın Pearl Harbor, Hong-Kong ve Malaya'ya hücumunun ardından ABD ve İngiltere bu ülkeye savaş ilan ediyor.
11 Aralık	Almanya ve İtalya, ABD'ye savaş ilan ediyor.
1942	
Ocak-Temmuz	Japonlar Malaya, Burma, Endonezya, Solomon Adaları, Filipinler, Timor, Aleutian Adaları'nın bazıları ve Yeni Gine'nin bir kısmını işgal ediyor.
15 Şubat	Singapur'un düşüşü.

7 Mayıs ve 4-7 Haziran	Mercan Denizi ve Midway muharebeleri.
7 Ağustos	ABD kuvvetleri Solomon Adaları'na çıkarma yapıyor.

7 Aralık Pazar sabahının erken saatlerinde Japon uçakları dalgalar halinde Pearl Harbor'a hücum etti. 9.30'a kadar buradaki hava birliklerini yok etmenin yanı sıra üç zırhlıyı ve bazı diğer tekneleri batırmışlardı. Fakat ilk kurşunu atmak suretiyle Japonlar, Amerikalıların 8 Aralık'ta savaş ilanının arkasında toplanmasını sağlamış oldular. Almanya, çok aptalca bir tutum içerisinde 11 Aralık günü ABD'ye savaş ilan etti (Hitler'in ikici büyük stratejik hatası) ve böylece dünyanın dört bir köşesindeki savaşlar nihayet tek bir büyük mücadele içerisinde toplanmış oldu.

Japonlar kısa sürede Hollanda Endonezyası, Filipinler, Malaya ve Burma'nın büyük bölümlerini ele geçirdikleri bir dizi çarpıcı zafer elde etti. Hindistan'ı istila tehdidi altına aldılar. Pasifik'te deniz ve hava kuvvetleri Yeni Gine ve Solomon Adaları'ndan kuzeye, Marshall Adaları ve Wake Adası'na kadar uzanan bir dizi ada üssünden oluşan devasa bir savunma kalkanı oluşturdular. Bir yandan Aleutian Adaları ve diğer uçta da Avustralya'yı tehdit ettiler. Ne var ki zafer sevinci kısa sürdü. 1942 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Mercan Denizi ve Midway muharebelerinde, uçak gemilerinden kalkan uçaklarla yapılan uzun menzilli iki büyük operasyonda, Japon deniz havacılık gücü büyük kayba uğradı. Bu andan itibaren Pasifik'teki Amerikan karşı saldırısı yavaş ama acımasız bir şekilde ilerlemeye başladı.

Uzakdoğu ve Pasifik'te İkinci Dünya Savaşı (Devam)

1943	Temmuz ABD Güney Pasifik taarruzunun başlaması.
1944	
Şubat	ABD kuvvetleri Marshall Adaları'nı alıyor.
Haziran	Japonya'nın sistematik bombardımanı başlıyor.
Ekim	ABD kuvvetleri Filipinler'e çıkıyor.
1945	
Şubat-Mart	Amerikalılar Iwo-Jima'yı ele geçiriyor.
Nisan	Burma'daki Japon kuvvetlerinin İngilizler tarafından toptan imhası tamamlanıyor.
Nisan-Haz.	Amerikalılar Okinawa'yı alıyor.
Mart-Ağus.	Japonya'ya karşı hava saldırısının esas aşaması.
6 Ağustos	Hiroşima'ya atom bombası atılıyor.
8 Ağustos	SSCB, Japonya'ya savaş açıyor ve Mançurya'yı işgal ediyor.

9 Ağustos	Nagasaki'ye atom bombası atılıyor.
10 Ağustos	Japon hükümeti teslim olmaya karar veriyor.
12 Eylül	Nihai teslim belgesi imzalanıyor.

Bu tayin edici yıl içerisinde Atlantik Muharebesi'nin en kötü aşaması atlatıldı, müttefiklerin gemi kayıpları sürekli düşerken, Alman denizaltı kayıpları arttı. Doğu Cephesi'nde Alman ordusu Sovyetler Birliği'ndeki en derin ilerlemeyi gerçekleştirerek Kafkaslar'a ulaştı ve Hazar'a yaklaştı ama yıl sonunda onlara Stalingrad'da kuşatılmış çeyrek milyon askerlerini kayıp verdiren Rusya kış taarruzuna yenik düştü. Anavatan cephesinde, bombardıman nihayet Alman kentlerinde büyük sıkıntı yaratmaya başladı. Nihayet Kuzey Afrika'da, Mısır'da bir İngiliz taarruzu ve Kuzey Afrika'da yapılan Anglo-Amerikan çıkarmaları buradaki Mihver gücünün ve kıtadaki kısa ömürlü İtalyan İmparatorluğu'nun 1943 yılında ortadan kaldırılmasıyla sonuçlandı (İtalya'nın Doğu Afrika'da elinde tuttuğu bölgeler 1942'de ele geçirildi). Bu tarihten itibaren savaşın sonucu hakkında hiçbir kuşku kalmadı.

Uzun bir süre Kızıl Ordu, Almanya ile savaşın esas yükünü çekti. 1943 yılında İtalya'ya yapılan Anglo-Amerikan çıkarmaları baskıyı artırdı ama Batılı müttefikler ancak 1944 Haziranı'nda Kuzey Fransa'ya başarılı bir çıkış yaparak yeni bir ana cephe kurdular. Bu tarihte Mussolini iktidardan düşürülmüş ve Almanlar ise her yerde sürekli çekiliş halindeydi. 1944 sonunda SSCB toprakları Almanlardan temizlenmiş olup, Kızıl Ordu Polonya, Romanya ve Bulgaristan'a derinlemesine girmişti. 1945 yılı Nisan ayında, sonunda Berlin'e girerek kahramanca bir başarıyı parlak bir sonuca ulaştırdılar. Bu sırada Batılı müttefikler Baltık kıyısına ulaşmış, Güney Almanya ve Avusturya'yı ele geçirmişti. Hitler'in ilan ettiği "Üçüncü Reich", Hitler'in intiharıyla ve Alman kuvvetlerinden geriye kalanların kayıtsız şartsız teslim olmasıyla 8 Mayıs günü sona erdi.

Avrupa Savaşı 1939-1945

1939	
1 Eylül	Almanlar Polonya'yı istila ediyor.
17 Eylül	Sovyetler Polonya'yı istila ediyor.
27 Eylül	Polonya'da direniş sona eriyor.
30 Kasım	Sovyetler Finlandiya'ya hücum ediyor.
1940	
12 Mart	Finliler Ruslar ile barış yapıyor.
Nisan	İngiliz ve Fransızlar, Alman gemilerini engellemek için Norveç

	sularını mayınlıyor.
9 Nisan	Almanlar Norveç ve Danimarka'yı istila ediyor.
10 Mayıs	Almanların Hollanda, Belçika ve Lüksmburg'u işgali.
14 Mayıs	Hollanda ordusu teslim oluyor.
26 Mayıs	Belçika kuvvetleri teslim emri alıyor.
28 Mayıs-4 Haziran	Dünkerk'den İngiliz kuvvetlerinin çoğu ile 140.000 Fransızın tahliyesi.
3-7 Haziran	Müttefik kuvvetler Norveç'ten çekiliyor.
10 Haziran	İtalya, Fransa ve İngiltere'ye savaş ilan ediyor.
22 Haziran	Fransızlar, Almanya ile ateşkes yapıyor (İtalya ile 24 Haziran'da)
9 Temmuz	Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in sonu ve Vichy'de yeni rejimin resmen kurulması.
8 Ağustos-10 Ekim	Britanya Muharebesi
8 Ekim	Alman birlikleri Romanya'ya giriyor.
28 Ekim	İtalyanlar Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a saldırıyor.
Kasım	Macaristan ve Romanya, Alman-İtalyan-Japon paktına katılıyor.
1941	
Mart	Bulgaristan Mihver'e katılıyor.
6 Nisan	Almanlar, Yugoslavya ve Yunanistan'ı istila ediyor.
17 Nisan	Yugoslavya teslim oluyor.
23 Nisan	Yunanlılar Almanlarla ateşkes imzalıyor, İngiliz kuvvetleri çekiliyor.
20 Mayıs	Girit'e başarılı Alman hava indirme hücumu başlıyor.
22 Haziran	Almanlar Rusya'yı istila ediyor. Ekim sonunda Almanlar Odesa ve Harkov'u işgal etmişler, Kırım'a girmişler ve Moskova'nın dış mahallelerine gelmişlerdi.
1942	
2 Temmuz	Almanların yaz taarruzu başlıyor. Sivastopol'u ele geçirip Kafkaslar'da ilerliyorlar.
25 Ekim	El Alameyn Muharebesi başlıyor.
8 Kasım	Kuzey Afrika'ya Anglo-Amerikan çıkarmaları, Fransa'da Vichy'nin işgalini kışkırtıyor ve Toulon'da Fransız donanması kendisini batırıyor.
19 Kasım	Alman fetihlerinin en uzak noktasında Rus karşı taarruzu başlıyor.
1943	

Ocak	Ruslar Leningrad Kuşatması'nı kırıyor.
2 Şubat	Almanlar Stalingrad'da teslim oluyor.
Mart	Alman ilkbahar taarruzu başlıyor.
Temmuz	Rus yaz taarruzu başlıyor.
10 Temmuz	Sicilya'ya müttefik çıkarması.
3 Eylül	Müttefikler İtalya'yı istila ediyor ve yeni İtalyan hükümetiyle ateşkes yapılıyor.
6 Kasım	Ruslar Kiev'i geri alıyor.
31 Aralık	Ruslar Zitomir'i geri alıyor.

1944

Şubat	Sovyet kuvvetleri eski Estonya'ya giriyor.
Mart	Sovyet kuvvetleri Kırım'ı geri alıyor.
4 Haziran	Anglo-Amerikan kuvvetleri Roma'ya giriyor.
6 Haziran	Normandiya'da Anglo-Amerikan çıkarması kuzey Avrupa istilasının yolunu açıyor.
Ağustos	Sovyet kuvvetleri Polonya, Romanya ve Doğu Prusya'ya giriyor.
15 Ağustos	Müttefikler Güney Fransa'ya çıkıyor.
24 Ağustos	Romanya hükümeti teslim oluyor.
2 Eylül	Brüksel'in kurtuluşu.
12 Eylül	Amerikan kuvvetleri Eupen yakınlarında Alman topraklarına giriyor.
25 Eylül	SSCB üç gün sonra teslim olacak olan Bulgaristan'a savaş ilan ediyor.
20 Ekim	Ruslar Belgrad'a giriyor.
16-25 Aralık	Almanların Fransa'daki karşı taarruzları yenilgiye uğratılıyor.

1945

Ocak-Nisan	Almanya Muharebesi.
17 Ocak	Sovyet kuvvetleri Varşova'yı alıyor.
7 Şubat	Yalta Konferansı.
13 Şubat	Ruslar nihayet Budapeşte'ye hâkim oluyor.
20 Şubat	Ruslar Berlin'e yaklaşıyor.
7 Mart	Müttefik kuvvetleri Ren'i geçiyor.
20 Nsan	Ruslar Berlin'e giriyor.
25 Nisan	ABD-SSCB kuvvetleri Elbe üzerinde buluşuyor.
28 Nisan	İtalya'daki Alman kuvvetleri teslim oluyor.
1 Mayıs	Hitler'in ölümü açıklanıyor.

7 Mayıs	Almanlar teslim oluyor.
8 Mayıs	V-E günü[1] - Avrupa'da savaşın sonu.
5 Haziran	Müttefik Kontrol Komisyonu 31 Aralık 1937 tarihli sınırlar üzerinde Alman topraklarının kontrolünü ele alıyor.

Japonya yenilgiden uzak değildi. Hava gücü yok olmuş, donanmasının büyük kısmı batırılmış, adalardan oluşan korunma hattı yitirilmiş ve Amerikan bombardıman filoları şehirlerini birbiri ardına harabeye çevirmeye başlamıştı. Ardından, ağustos ayında yeni tipte iki bomba ona karşı kullanıldı: Bunlar atom bombasıydı. Geleneksel patlayıcıları değil, atom çekirdeğindeki muazzam enerjiyi kullanıyordu. Fizikteki devrimin büyük avantajının ağırlığı tartıya konmuştu. Bir bomba Hiroşima'ya, diğeri Nagasaki'ye atıldı ki Avrupalılar ve Japonlar dört yüzyıl önce ilk gerçek teması burada kurmuşlardı. Sonuçlar korkunçtu ve imparator teslim olarak ülkesini daha büyük felaketlerden kurtarmaya kararlıydı. Bu şekilde İkinci Dünya Savaşı sona erdi.

Bilanço

İnsan ırkının İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerinden kurtulamadığı söylenebilir. Dehşet ve tahribatı açısından daha önceki çatışmaların hepsini geride bırakmıştı. Bu savaşta daha önce görülmedik kaynaklar ve güçler kullanılmıştı. Muazzam katliamlar ve fiziki tahrip savaş maliyetinin çok küçük bir kısmından ibaretti. Bununla birlikte uygarlığın ve insanlığın karşı karşıya kaldığı kesinlikle en büyük tehdidi ortadan kaldırmıştı.

Savaşın ruhlarda yarattığı tahribata ilişkin hikâyenin ortaya çıkması için yılların geçmesi gerekecekti ama bunun –ve neyin yenilmiş olduğunun– canlı bir işareti müttefik orduları Almanya ve Orta Avrupa'ya ilerledikçe ortaya çıkmaya başladı. Sadist bir zalimliğin ve duygusuz bir ihmalin yarattığı ve o güne kadar hiçbir insanın hayal bile edemediği kadar korkunç kamplar ele geçirildi. Buralardaki esirler yıllarca işkence, açlık ve ezici çalışmaya maruz kalmışlardı. Bunlar, bazen Nazilerin politik karşıtları bazen rehine veya köle işçi oldukları, bazen de sadece savaş esiri oldukları için bu muameleye tabi tutulmuştu. Fakat en kötüsü bu değildi. Felakete uğrayanların çoğu insanlık dışı muameleye ve ölüme sadece ırklarından dolayı mahkûm edilmiş olan Yahudilerdi. Naziler genetik olarak istenmeyenleri yeryüzünden silmek için özel bir çaba göstermişti. Konu Yahudiler olunca, rahat bir şekilde Yahudi "sorununa" bir "Nihai Çözüm"den söz edebilmişlerdi. Yaptıklarına haklı olarak "Holokost" adı verilmişti. Tam rakamlar hiçbir zaman hassas şekilde bilinmeyebilir ama beş, belki de altı milyon Yahudi gaz odalarında ya da ölüm kamplarında ya da açlık ve yorgunluktan tükenerek öldükleri fabrika veya taşocaklarında veya özel ölüm müfrezeleri tara-

1 İngilizce V-E day - Victory in Europe / Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın bitiş günü. (yay. hzl.)

fından çevrilip kurşuna dizildikleri tarlalarda yok edildi. Bunu yapan sistemi yıkmak büyük ve asil bir başarı, uygarlık ve namus için bir zaferdi. İronik olan, müttefiklerin hiçbirisinin bilinçli olarak bu kadar ahlaklı bir amaç için savaşa gitmemiş olmalarıydı. Mücadelenin başından sonuna kadar yegâne ideolojik savaşçı Hitler olmuştu ve peşinde koştuğu hedefler ahlaki olarak tiksindiriciydi.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Son Çağ: Bir Huzursuzluk Dönemi

1945'İN DÜNYASI

Birleşmiş Milletler Örgütü

İkinci Dünya Savaşı sırasında alınan en önemli kararlardan biri yeni bir uluslararası örgütün kurulmasıydı. Birleşmiş Milletler Örgütü (BM) 1945 yılında San Fransisco'da kuruldu. Yapısı Milletler Cemiyeti'ni andırıyordu. İki önemli organını küçük bir konsey ile elli bir ulusun daimi şekilde temsil edildiği Genel Kurul oluşturuyordu. Güvenlik Konseyi'nin daimi temsilcileri, sadece ABD, SSCB, İngiltere, Fransa ve Çin'in temsilcilerinden oluşuyordu ve diğer üyeler de dönüşümlü olarak BM'nin diğer üyelerinden alınıyordu. Büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nin Genel Kurul oylamalarını kaybetme korkusu nedeniyle, eski Milletler Cemiyeti'nden daha fazla yetkiye sahipti. Bunun sonucunda, daimi üyelere temel çıkarlarını korumaya yetecek bir veto yetkisi verilmişti. Daha küçük ülkelerin çoğu bundan memnun kalmadı fakat örgüt herhangi bir işlerliğe sahip olacaksa, bunun kabul edilmesi gerekiyordu. Bununla birlikte, kısa süre içerisinde Genel Kurul'un bir tartışma platformu olarak etkisi açıkça ortaya çıktı. Tarihte ilk kez, radyo ve film ile –kısa süre sonra da televizyonla– birbirine bağlanan bir dünya kamuoyu, egemen devletlerin yaptığı işlerin Genel Kurul'da dava konusu edilmesini bekleyebilirdi. Dünyanın birçok sorunu üzerinde etkili olabilmesi için uzun bir süre geçmesi gerekti.

Genel Kurul ilk kez 1946 yılında Londra'da toplandı. Savaş sırasında işgal edilen İran Azerbaycanı'nda, Sovyet askeri varlığının devam etmesi konusunda şikâyetler gelince hemen tartışma çıktı ve Ruslar da Yunanistan'da asker bulundurdukları için İngilizlere hücum ederek derhal karşılık verdiler. Diğer güçlerin, özel çıkarların korunması için özel bir araç olarak gördükleri veto hakkı, kısa sürede Sovyet diplomasisinin bir parçası oldu. Daha 1946 yılında SSCB, Birleşmiş Milletler içerisinde hâlâ bütünlük sağlayamamış bir Batı blokuyla rekabete soyunmuş görünse de bu durum, kısa sürede gerçeğe döndü.

Süper güçler

Amerika Birleşik Devletleri'nde hem devlet görevlileri hem de kamuoyu üyeleri dünyaya, daha sonraki yıllara göre çok daha az kuşku duyarak bakıyorlardı. Sovyetler Birliği çok daha kuşkulu ve açıkgöz görünüyordu. 1945 yılında, bu ikisinin dışında gerçek bir süper güç kalmamıştı. Güvenlik Konseyi'nin oluşumundaki tüm hukuki uydurmacalara karşın, İngiltere kaynaklarını sonuna kadar zorlamış, içeride bölünmüş olan Fransa, işgalin yaşayan ölüsü olma durumundan yeni kurtulmuş ve Çin ise henüz büyük bir güç haline gelmemişti. Almanya yıkılmış ve işgal altındaydı. Japonya işgal altında ve fiziki olarak biraz daha az tahrip görmüştü. Amerika ve Rusya muhtemel rakiplerine karşı muazzam bir üstünlüğe sahiplerdi; gerçekten muzaffer olan sadece onlardı. Sadece onlar savaştan kazançla çıkmıştı.

Muazzam bir bedel ödemiş olmakla birlikte SSCB, Çarlık Rusyası'nın sahip olduğundan çok daha güçlü bir konum elde etmişti. Doğu Avrupa'da muazzam bir savunma hattı oluşturmuştu ve bunun bir kısmı yeni Sovyet toprağı olup, geri kalanı da zayıf, dost devletler şeklinde örgütlenmişti. Sovyet kuvvetleri büyük bir sanayi varlığına sahip olan Doğu Almanya'ya yerleşmişti. Savunma hattının ötesinde, Sovyet işgalinin yardımı olmadan ortaya çıkmış yegâne komünist devletlerden Yugoslavya ve Arnavutluk bulunuyordu ve 1945 yılında ikisi de Moskova'nın müttefikleriydi. Her şeyden öte, Orta Avrupa'daki Sovyet stratejik üstünlüğü, Rus gücünün önündeki eski engellerin hiçbiriyle karşı karşıya değildi. Tükenmiş bir Büyük Britanya ile yavaş bir şekilde kendine gelmekte olan Fransa'nın, Kızıl Ordu'nun karşısında direnmeleri beklenemezdi ve Amerikalılar evlerine döndükleri takdirde karada onlara karşı hiçbir kuvvet bulunmuyordu (ve 1945 yılında dönmeye başlamışlardı bile).

Rus orduları, Türkiye ve komünist ayaklanmanın sürdüğü Yunanistan'ın sınırlarına dayanmış ve Kuzey İran'ı işgal etmişti. Uzakdoğu'da, Sinkiang'da eski Çin topraklarının büyük bölümünün yanı sıra, Moğolistan, Kuzey Kore ve Port Arthur'daki deniz üssünü ellerinde tutuyorlardı. Japonya'dan Sakhalin Adası'nın güney yarısı ile Kuril Adaları'nı almışlardı. Çin'de, güçlü bir komünist hareket, ülkenin büyük bölümünü eline geçirmiş bulunuyordu. 1948 yılında Doğu Almanya'daki Erfurt'dan Şanghay'a kadar komünist topraklarının dışına basmadan yürüyebilirdiniz.

ABD'nin yeni dünya gücü, daha az toprak işgaline dayanıyordu. Bu ülke de, savaşın sonunda Avrupa'da bir garnizona sahipti, fakat Amerikalı seçmenler onların en kısa zamanda eve getirilmelerini istiyordu. Ancak Avrasya kara kütlesini büyük ölçüde kuşatan deniz ve hava üsleri bir başka konuydu. Japon deniz gücünün ortadan kaldırılması, adalardaki havaalanlarının ele geçirilmesi ve muazzam filoların inşası Pasifik Okyanusu'nu bir Amerikan gölüne dönüştürmüştü. En önemlisi de, sadece ABD atom bombasına sahipti. Fakat Amerika'nın en derin kökleri, ekonomik gücünde yatıyordu. Müttefik zaferinin elde edilmesinde Amerika'nın ezici endüstriyel gücü tayin edici olmuştu. Birleşik Devletler, düşman hücumundan zarar görmemiş ve sa-

bit sermayesi etkilenmemişti. Amerikalılar gerçekte, krizi sona erdirmiş olan savaşla hayat standartlarının yükseldiğine şahit olmuşlardı. Nihayet, eski ticari ve politik rakipleri yeniden toparlanmanın yükü altında sendelerken, ABD başka kimsenin elinde olmayan yatırım sermayesiyle büyük bir kreditör ülke haline gelmişti. Diğer ekonomiler kaynak yetersizliği nedeniyle çevresine kayarken, onun sermayesi her zamankinden daha fazlaydı. Bunun sonucu, Amerika'nın dolaylı gücünde dünya çapında bir yükseliş gerçekleşmiş, bu durum savaş sona ermeden dahi görülebilmiştir.

Avrupa'da savaş sona ermeden, Rusların, İtalya'nın işgaline ya da koloni imparatorluğunu dağıtma çalışmalarına katılmasına izin verilmeyeceği, öte yandan İngiliz ve Amerikalıların da, Stalin'in istediği Polonya çözümünü kabul etmek zorunda kalacağı açıktı. Kendi yarıkürelerinin dışında, Amerikalılar açıkça belirlenen nüfuz alanlarından memnun değilken, Ruslar bundan hoşnuttu. Fakat her iki güç de çatışmadan kaçınıyordu. Savaştan sonra Amerikan askeri birliklerinin temel sorunu, terhisti. Lend-Lease[1] düzenlemeleri Japonların teslimiden bile önce kesilmiş, böylece kendi güçleriyle yeni bir güvenlik sistemi oluşturamayan dostlar böylece zayıflatılmıştı. Sovyetler Birliği'ne gelince, yirmi milyondan fazla yurttaşı ölmüş ve toplam sermayesinin dörtte biri yok edilmişti. 1945 yılında Stalin, Sovyetlerin güçlü yanlarından çok, zaaflarının farkında olabilirdi.

1945 yılında Avrupa

Bununla birlikte, birkaç yıl içerisinde iki dünya gücü arasındaki ilişkiler hızla bozuldu ve bunun esas nedeni ise, acilen koordineli bir yeniden inşa gereksinimi içerisinde olan Avrupa üzerindeki tartışmalardı. Savaşın yaptığı tahribat hiçbir zaman hassas bir şekilde ölçülmemişti ve bu maddi olduğu kadar manevi bir tahribattı da. Mezalim ve toplu sürgünlerde meydana gelen savaş suçları uygarlaşmış toplumun değerlerini büyük ölçüde yok etmiş ve Alman işgal kuvvetlerine karşı direnişler yeni bölünmelere yol açmış; ülkeler ilerleyen müttefik orduları sayesinde özgürlüğe kavuştukça, kurşuna dizme müfrezeleri gelmiş ve eski hesaplar görülmüştü. 1793'ün büyük terörüne kıyasla, Fransa'da kurtuluşu izleyen "temizlemelerde" çok daha fazla insan can vermişti. Fakat her şeyin ötesinde Avrupa'nın ekonomik hayatı parçalanmıştı. Ruslar hariç, yaklaşık 15 milyon Avrupalı ölmüştü. Almanya ve SSCB'de milyonlarca konut tahrip olmuştu. Fabrikalar ve ulaşım yerle bir olmuş, para birimleri de çökmüştü. Her ne kadar Avrupa ekonomik hayatının ana çarkı, sanayileşmiş Almanya ise de, müttefiklerin ilk düşüncesi bu ülkelerin toparlanmasını önlemekti. Ruslar tazminat olarak doğudaki sermayelerini kendi mahvolmuş topraklarına taşıdılar.

Sovyet ekonomisi, Stalin'in nükleer silahlar geliştirmek ve büyük bir silahlı kuvvet bulundurma kararı nedeniyle ağır yük altındaydı. Sovyet yurttaşları için, savaşın he-

1 ABD tarafından, SSCB, Çin, Fransa, Büyük Britanya ve müttefik ülkelere 1941 ile 1945 yılları arasında savaş malzemesi destek programına verilen ad. (yay. hzl.)

men ardındaki yıllar, 1930'ların sanayileşme yıllarındaki kadar sıkıntılıydı. Bununla birlikte, 1949 yılının Eylül ayında bir atomik patlama gerçekleştirildi ve Mart ayında SSCB'nin bir atom silahına sahip olduğu resmen açıklandı. O tarihe gelindiğinde, uluslararası sahne tanınmayacak şekilde değişmişti.

SOĞUK SAVAŞ

Bütün sloganlar veya yaftalar gibi, "soğuk savaş" kavramı da aşırı basite indirgenme tehlikesi taşımaktaydı. 1945 ile 1990 arasında, dünyada iki büyük güç ve onların müttefikleri arasındaki düşmanlığın ötesinde çok daha fazlası vardı. Bununla birlikte, ABD ile SSCB arasında hiçbir zaman gerçek bir savaş çıkmasa da, ideolojik, politik, ekonomik alanlarda inatla yürütülen bir mücadele, otuz yıldan uzun bir süre uluslararası ilişkilerde hâkim bir rol oynadı ve insanlığın karşılaştığı tüm diğer sorunlara bulaşarak onları karmaşıklaştıran bir etkisi oldu.

1917'de, kendisini dünyayı devrimle değiştirmeye adamış bir devlet ortaya çıktı. Rusya geçici bir düşüşten sonra, 1920'lerde yeniden büyük bir güç olarak dönünce, bu çıkış, uluslararası sahnede yeni bir oyuncu ve yeni bir Rus tarzı olduğunu kısa sürede ortaya koyan bir yönetim altında yapıldı. Uluslararası hayatın bugüne kadar kabul edilmiş olan ilkeleri, Sovyet liderleri tarafından ancak işlerine geldiği takdirde ve işlerine geldiği zamanlarda kabul edilecekti. 1945 yılında bile, bazılarının bunu inandırıcı bulmadığı doğrudur. Her ne kadar önemliyse de, beş yıl sonra bu soyut bir anlam kazanmıştı. O tarihte "soğuk savaş" başlamıştı ve bu esas olarak, ABD ile SSCB arasında zorlu ve artan bir düşmanlık anlamına gelmekteydi.

Batılı güçlerin orduları, 1945 yılında Orta Avrupa'da Sovyet müttefikleriyle karşılaştıktan sonra, daha önce anlaşmaya varıldığı gibi, Almanya'nın Rus işgaline ayrılmış bölgelerinden çekildiler. Avusturya SSCB ile paylaşılmışken, Yunanistan'ın kuzeyindeki Doğu Avrupa, Sovyet işgali veya hâkimiyeti altında bırakıldı. O dönemde, sadece Yugoslavya ve Arnavutluk'ta komünist yönetimler oluşmuştu. 1945 yılı sona ermeden Bulgaristan'da bir diğeri kuruldu ve 1947 yılında Macaristan, Polonya ve Romanya'da, o zamana dek görünüşte koalisyon olan hükümetlerdeki komünist dışı unsurlar kabine dışına çıktı. Ertesi yılın şubat ayında Çekoslovakya, Sovyet patronajı altındaki bir darbeyle onları izleyince, Avrupa etkili bir şekilde iki kampa bölünmüş oldu. Batı Avrupa'da komünistler yüksek sesle Sovyet yanlısı ve devrimci bir tutum aldılar.

Roosevelt, genel olarak ifade edilirse, ABD'nin Sovyetler Birliği ile geçinebileceğine emindi. Roosevelt'in halefi olan Başkan Truman (Roosevelt 1945 Nisanı'nda öldü) ve danışmanları, her ne kadar hemen olmasa da, farklı fikirlere vardılar. Bunda, esas olarak Almanya'daki deneylerinin etkisi vardı. Dört işgal kuvveti (dördüncüsü Fransa

idi), Almanya'nın tek bir ünite olarak varlığını sürdürebileceğini düşünmüşlerdi. Batılılar en başından Berlin'in yönetimini ve işgalini paylaşmışlardı. Bununla birlikte Sovyetlerin, Almanya'nın toparlanmasını önleme çabaları, Sovyet işgal bölgesinin diğer üç güçten giderek ayrılmasına yol açtı. Stalin, Almanya'nın kendi denetimi altında olmayan bir yönetim altında birleşmesinden açıkça korkuyordu; belki Rusların, batıdan gelen hücumlarla ilgili çok fazla hatırası olduğu için, hükümetinin ideolojik karakteri ne olursa olsun, birleşik bir Almanya'ya güvenmeyecekti. Bu yaklaşım, Alman sorununa hiç kimsenin öngörmediği, bölünme şeklinde bir çözüm getirdi. Bu süreç, Batılı işgal bölgelerinin ekonomik bütünleşmesiyle, Sovyet bölgesinde de komünizmin kayırma ve sindirmeyle birlikte yerleştirilmesi sonucunda başladı. 1946 yılında tamamen komünizme geçmiş bir Doğu Avrupa'nın genel hatları belirginleşmekteydi.

Buna rağmen Winston Churchill, 1946 yılında Avrupa'nın bir "Demir Perde" ile giderek bölünüyor olmasına dikkat çektiğinde, İngilizlerle Amerikalıların çoğu ona şiddetle karşı çıktı. Sovyet vetosunun eski müttefiklerini çileden çıkaracak şekilde daha fazla kullanıldığı ve Batı Avrupa komünistlerinin Rus çıkarları için yönlendirildiği net bir şekilde görüldükçe, kamuoyunun görüşü ancak o zaman değişmeye başladı. Stalin, belki de kapitalist dünyanın ekonomik bir çöküşe uğrayacağını düşünüyordu.

Truman Doktrini ve Marshall Planı

İngilizlerin Yunanistan'a müdahalesinin burada özgür seçimleri mümkün kıldığı anlaşıldıkça, İngiliz ve Amerikan politikaları yakınlaşmaya başladı. Sovyet müdahalesi Polonya'da, bunun tam tersine yol açmıştı. Başkan Truman'ın Rusya'ya karşı bir kenara bırakmak zorunda olduğu önyargıları yoktu ve 1947 Şubatı'nda dev bir adım attı. Bunu başlatan, İngiltere hükümetinden gelen bir mesajdı ve herhangi bir belgeden çok daha açık bir şekilde Büyük Britanya'nın artık bir dünya gücü olmadığını ortaya koyuyordu: İngiliz ödemeler dengesi, İngiliz kuvvetlerinin Yunanistan'dan çekilmesini zorluyordu. İngiliz hükümeti savaşta ağır hasar almıştı ve ülke içinde yatırım için acil gereksinim olduğu gibi, kolonilerin tasfiyesinin ilk aşaması pahalı olup, bu tarihte başlamış bulunuyordu. Truman derhal Amerika'nın bu boşluğu doldurmasını ve Sovyetlerin tehdit ettiği iki ülkeyi desteklemekten daha fazlasının yapılacağını ima etmekteydi. Her ne kadar, sadece Türkiye ile Yunanistan yardım alacaksa da (ve o tarihlerde bu sadece mali yardım şeklindeydi), dünyanın "özgür uluslarına" silahlı azınlıklarla boyun eğdirme girişimlerine veya dış baskılara karşı direnmeleri için Amerikan yardımı önerdi. Sovyet gücünü "çevrelemek" olarak adlandırılan bu girişim için verilen karar, muhtemelen Louisiana mübayaasından beri, Amerikan diplomasisinin verdiği en önemli karardı.

Birkaç ay sonra, "Truman Doktrini" (Amerika dışişleri bakanına atfen adlandırılan) Marshall Planı ile tamamlandı. Bu plan, ekonomik toparlanmalarını planlamak için bir araya gelecek olan Avrupa uluslarına ekonomik yardım öneriyordu. Amacı,

ekonomik çöküntü tehlikesini önleyerek askeri ve barışçıl bir "çevreleme" biçimiydi. İngiltere Dışişleri Bakanı Ernst Bevin, bunun nereye varacağını kavrayan ilk Avrupalı devlet adamıydı. Fransızlar ile birlikte bu teklifin Batı Avrupa tarafından kabulü için yoğun çalışma yaptı. Her ne kadar Çekoslovakya koalisyon hükümeti, bunu istemeyerek geri çevirmiş olsa da, Ruslar buna katılmadıkları gibi, uydularının katılmalarına da izin vermediler. SSCB, plana şiddetle karşı çıktı ve ideolojik savaşta yeni bir araç olarak 1947 yılının Eylül ayında "Kominform" adı verilen yeni bir araç meydana getirdiler. Kominform derhal "Amerikan emperyalizmi" olarak nitelediği bu girişimi, mahkûm etmeye girişti. Batı Avrupa, Marshall Planı'nı yürütmek için bir Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC[1]) oluşturunca, Avrupa'nın Sovyet yarısı da Doğu Bloku Ülkeleri Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (COMECON[2]) içerisinde karşıt bir örgütlenme oluşturdu. Bu kurum, Sovyetlerin doğudaki güdümlü ekonomileri entegrasyonu için bir çerçeve oluşturdu.

BERLİN VE KORE

Şimdi, artık kabul edilen adıyla soğuk savaş açıkça başlamıştı ve bu 1980'lere kadar devam edecek ve bu dönemde süper güçler olarak anılmaya başlanan ülkeler, savaş dışında başka her tür yolla güvenliklerini sağlamak için büyük çaba gösterecekti. İlk kriz Berlin üzerinde çıktı.

1918 sonrası yılları hatırlayan Batılı güçler, Almanya'nın ekonomik toparlanmasını bir bütün olarak Batı Avrupa'nın toparlanması için bir adım olarak görüyordu. 1948 yılında, Rusların onayı olmadan, kendi bölgelerinde çok gerekli olan bir para reformunu hayata geçirdiler. Marshall yardımı ile (Rus kararları sayesinde) sadece Batılıların işgal bölgelerinde yapılan bu iş, Almanya'yı daha da bölünmüş hale getirdi. Bu tarihten itibaren kesin olarak Demir Perde'nin diğer tarafında kalırken, ayrı bir Batı Almanya'nın ortaya çıkması, artık mümkündü. Para reformu Berlin'i de böldü ve Sovyetlerin yanıtı, Sovyet işgal bölgesi içerinde, Batı Avrupa'dan tecrit edilmiş olan kent içerisindeki iletişimi kesmek oldu. Anlaşmazlık tırmandı. Batılı müttefiklerin Berlin'in kendi sektörlerine iletişimine müdahale etmemekle birlikte, Sovyet yetkililer batılıların işgal bölgelerinde yaşayanlara malzeme sağlayan trafik akışını durdurdular. Bunun amacı, bu bölgelerde yaşayan Berlinlilere, Batılıların kendilerini koruyamayacağını göstermekti. Böylece, kısa sürede bir güç gösterisi başladı. Batılı güçler muazzam bir maliyet pahasına, Batı Berlin'e gıda, yakıt ve ilaç akışının devamını sağlayan bir hava köprüsü örgütlediler. Batı Berlin'in yegâne havaalanı çoğu zaman günde binden fazla uçak trafiği oluyordu ki, sadece getirilen kömür günde 5.000

1 The Organization for European Economic Cooperation (yay. hzl.)
2 Council for Mutual Economic Asistance. (yay. hzl.)

tonu buluyordu. Buradan çıkan sonuç, bunun sadece güç kullanılmak suretiyle durdurulabileceği idi. Savaştan beri ilk kez, Amerikan stratejik bombardıman uçakları İngiltere'deki üslere geri döndü.

Abluka bir yıldan uzun sürdü. İşler hiçbir zaman ateş açılma seviyesine gelmedi fakat tayin ediciydi. ABD'nin savaşa hazır olacağı bir noktayı ortaya koydu. Şehir şimdi bölünmüş haldeydi ve malzeme akışına müdahale edilmediği gibi, Batı Berlinliler de sindirilememişti. Bu sırada Batılı güçler ablukanın anlaşma yoluyla sona ermesinden birkaç hafta önce, 1948 Nisanı'nda Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO)'yu kuran antlaşmayı imzaladılar. Bu, Avrupa'nın ötesine geçen ilk soğuk savaş antlaşmasıydı. ABD ve Kanada ile Batı Avrupa devletlerinin çoğu katıldı (sadece İsveç, İspanya ve İsviçre bunun dışında kaldı). Bu antlaşma hücuma uğrayan her üyeye ortak yardım temin ediyordu ve Amerika dış politikasında, artık neredeyse ortadan kalkmış olan "*Washingtonian*" gelenekten bir adım daha uzaklaşılması anlamına geliyordu. Mayıs ayında üç Batılı işgal bölgesinden yeni bir Alman devleti, Federal Cumhuriyet ortaya çıktı. Ekim ayında Sovyet bölgesinde bir Alman Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Bu tarihten itibaren, aralarında dikenli teller ve mayınlar olan iki Almanya olacaktı.

Soğuk savaş, bunu takiben Doğu Asya'da tekrar patladı. Kore 1945 yılında bölünmüş olup, sanayileşmiş kuzey bölgesi Ruslar, tarımsal güney bölgesi de Amerikalılar tarafından işgal edilmişti. Her ikisi de çekildikten sonra, ulusal seçimler yapılması için sonuçsuz gayretlerin ardından Birleşmiş Milletler güneyde kurulan yönetimi, Kore Cumhuriyeti'nin yegâne meşru temsilcisi olarak tanıdı. Kuzeydeki bir diğer hükümet de ülkenin tümü üzerinde egemenlik iddiasında bulundu. 1950 yılının Haziran ayında, Kuzey Kore kuvvetleri güneyi işgal etti ve iki gün içerisinde başkan Truman, Birleşmiş Milletler adına hareket ederek onlarla savaşmak üzere Amerikan kuvvetleri gönderdi. Güvenlik Konseyi saldırıya direnme kararı aldı ve Ruslar o sıralar bu kuruluşu boykot ettikleri için vetolarını kullanamadılar.

Birkaç ay sonra, Kuzey Kore alt edilecek gibi görünüyordu. Ne var ki, muharebeler Mançurya sınırına yaklaştıkça, Çinliler müdahale ederek (çoğunluğu Amerikan olan) BM ordusunu geri sürdüler. Durum doğrudan eylem olasılığı doğurdu ve bu muhtemelen ABD tarafından Çin'e karşı nükleer silahlar kullanılmak suretiyle yapılabilecekti. Truman, Asya anakarasında daha büyük bir savaşa karışılmasını desteklemedi. Yapılan muharebeler Çinlilerin Kuzey Korelilerin yenilmesini önleyebilmekle birlikte, Amerikan isteğine karşı Güney Kore'yi işgal edemeyeceklerini ortaya koyunca, ateşkes görüşmeleri başladı. 1953 yılında yeni bir Cumhuriyetçi ve su götürmez şekilde antikomünist bir Amerikan yönetimi işbaşına gelmiş olup, selefinin bağımsız bir Güney Kore'yi destekleme azmini ve yeteneğini yeterince sergilediğini biliyordu. 1953 Temmuzu'nda bir ateşkes imzalandı. Amerikalılar böylece Avrupa'da olduğu gibi, Uzakdoğu'da da soğuk savaşın ilk muharebelerini kazanmış oldular.

Kore ateşkesinden kısa bir süre önce Stalin öldü. Sovyet politikasının sürekliliğinde bir kesilme görünmüyordu ve halefleri kısa süre sonra kendilerinin de hidrojen bombası adı verilen nükleer silahı geliştirdiklerini açıkladılar. Bu, bir anlamda Stalin'in son hatırası olup (şayet kuşku duyuluyorsa), SSCB'nin dünyadaki savaş sonrası yerini garantiliyordu. Lenin'in baskıcı politikalarını mantıki sonuçlara taşımış, bunları kullanarak yurttaşlarına en zor anda hayatta kalma gücü vermek suretiyle çarlık imparatorluğunu büyük ölçüde yeniden inşa etmişti. Bununla birlikte, komünizm olmadan da Rusya'nın büyük bir güç olmayacağına inanmak kolay değildir ve çekilen tüm acıların karşılığı olarak hayatta kalma ve uluslararası planda güçlü olma duygusunun dışında, çok az şeyle ödüllendirilmişti. Ayrı tutulan bir politik kültür, modernizasyon ve insani yaklaşımların önünde bir engel olmayı sürdürüyordu.

1953 yılına gelindiğinde, Amerikan ekonomik desteği sayesinde Batı Avrupa büyük ölçüde yeniden inşa edilmişti. NATO, üye ülkeleri koruyordu. Alman Federal Cumhuriyeti ve Doğu Almanya giderek birbirleriden uzaklaşıyordu ve 1954 Martı'nda Ruslar, doğu cumhuriyetinin tam egemenliğini bildirdiler ve Batı Alman cumhurbaşkanı da ülkesinin yeniden silahlanmasına izin veren bir anayasa değişikliğini imzaladı. 1955 yılında Federal Cumhuriyet, NATO'ya girdi; Rusların karşılığı ise, uyduların bir ittifakı olan Varşova Paktı oldu. Doğu Almanya eski düşmanlarla anlaşmaya razı oldu: Oder-Neisse hattı Polonya ile sınırı teşkil edecekti. 19. yüzyıl milliyetçileri ve Hitler'in hayal ettikleri büyük Almanya, Bismarck Almanyası'nın parçalanması ile sona ermişti. Yeni Batı Almanya yapı itibariyle federal, düşünce itibariyle antimilitarist ve Bismarck'ın devletin düşmanı olarak göreceği Katolik ve Sosyal Demokrat politikacıların hâkimiyetinde olup, tarihi Prusya ise şimdi devrimci komünistler tarafından yönetiliyordu. Herhangi bir barış antlaşması yapılmadı ama Alman gücünün sınırlanması sorunu zımni bir şekilde otuz beş yıl için çözülmüştü. Gene 1955 yılında Avusturya, bağımsız bir devlet olarak yeniden ortaya çıktı ve son Amerikan ve İngiliz birlikleri Trieste'den çekildiler.

Bu tarihe gelindiğinde kapitalist ve devlet güdümlü (ya da bunu hedefleyen) ekonomi arasında, dünya çapında bir bölünme meydana gelmişti. 1945 sonrasında, dünya pazarlarıyla ilgili önceki ayrımların hepsi geride kalmıştı; kaynakları dağıtmanın iki yöntemi vardı ve bunlar önce gelişmiş ülkeleri, sonra da diğer bölgeleri (ki en önemlisi Doğu Asya idi) giderek ikiye bölecekti. Bu sistemlerden birisinin, kapitalist sistemin temel belirleyicisi piyasa idi, her ne kadar bu 19. yüzyıl Serbest Ticaret ideolojilerinde öngörülenden daha farklı ve birçok açıdan mükemmellikten uzak bir pazar ise de. Diğer yanda, komünistlerin denetimindeki ülkeler grubunda –ve diğerlerinde– sistemi belirleyen, politik otorite idi. Veya en azından hedeflenen buydu. İki sistem arasındaki farklılık, 1945'ten 1980'lere kadar dünya ekonomik hayatının temellerinden birisi oldu. Her iki sistem de tümüyle değişmeden kaldı ve aralarında ticaret gerçekleşti. Biri tamamen olmasa da, ABD hâkimiyetine girerken, diğeri Sov-

yetler Birliği'nin 1950 yılındaki güçlü hâkimiyetinden daha uzak bir noktaya gelmiş bulunuyordu. Bununla birlikte, bunlar uzun bir zaman ekonomik büyüme için birbirlerine alternatif yegâne iki model olarak görüldü. Bunların rekabeti soğuk savaşla alevlendirildi ve bu, düşmanlıkları artırdı.

SÖMÜRGE İMPARATORLUKLARININ SONU

1945 sonrasında dünya politikasında en devrimci değişim, Avrupa imparatorluklarının sonu oldu. Savaşın sonunda İngiliz, Fransız, Hollanda, Portekiz ve Belçika imparatorlukları hâlâ yerinde duruyordu (İtalyanlarınki 1941 ile 43 arasında yok olmuştu). Otuz yıl sonra, Avrupalılar dünyanın, dört yüzyıl öncesine göre daha küçük bir bölümünü yönetiyordu. İmparatorluğu dağıtma sürecinin kargaşalığı ve gerilimleri, bunları yönetmek zorunda olanların ağır yükler altına girmesini gerektiriyor ve tehlikeler barındırıyordu. Yüzyılımızın en büyük başarılarından birisi dekolonizasyon sürecinin bir dünya savaşına yol açmadan veya büyük bölgesel çatışmalara gidilmeden sürdürülebilmiş olmasıdır.

Yeni Ortadoğu

Eski imparatorlukların son uzantıları, savaş arası dönemde, yakın ve Ortadoğu'da yeni devletlere doğru evrilecek bölgelerin manda yoluyla yönetimi, Milletler Cemiyeti tarafından Fransız ve İngilizlere verilince ortaya çıkmıştı. Bölgenin geleceği, Avrupa'nın milliyetçilik ideolojisini temel alan yapılara dayanacak gibi görünüyordu ve bu, Osmanlı verasetiyle ilgili bir sorunun yanıtı olabilirdi; Arap dünyası nasıl düzenlenecekti. Gerçekte, milliyetçiliğin bir serap olduğu ortaya çıkacaktı. Büyük Savaş boyunca İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin aşağı yukarı bugünkü büyüklüğüne indirilmesini, Fransızların Osmanlı Suriyesi'ne ve İngilizlerin de Irak'a yerleşmeleri konusunda anlaşmışlardı. Fakat bu durum Arap yöneticilerine ne verileceğinin kararlaştırılmasını daha da zor hale getirmekteydi. Bir başka komplikasyon da, 1917 yılında İngiliz hükümetinin Filistin'de Yahudilerin bir "ulusal vatan" kurmalarına olumlu bakılacağı şeklindeki açıklamasıydı. Bu, Sionistleri memnun etti. Bununla birlikte, İngilizlerin bununla bir ulusal Yahudi devletini kast edip etmedikleri açık değildi ve bu, Araplara söz verilen topraklarla çakışacak gibi görünüyordu.

1918 ile 1938 arasında Avrupa benzeri milliyetçiliğin en ileri olduğu yer, entelektüellerin ve kentli kalabalıkların Batılı emperyal güce karşı feryat ettikleri Mısır idi. İngilizler yavaş bir şekilde denetimlerini gevşettiler. 1936 yılında Süveyş Kanalı'nda sadece belli bir süre için asker bulunduracaklarını açıkladılar. Arap dünyasının diğer bölgelerinde sorunlar daha çok, geleneksel (ve çoğu durumda birbirine rakip) yönetici ailelerden geldi ama Fransızlar, Suriye ve Lübnan'daki kentli

milliyetçilerle uğraşmak zorundaydı. İngilizler hızlı bir şekilde ellerindeki mandalardan kurtulmak için ellerinden geleni yaptılar; başlarına en büyük dertleri açansa Filistin'deki idi.

İsrail'in kuruluşu

1914 yılında Filistin'de yaklaşık 90.000 Yahudi yaşıyordu. Mandanın başından itibaren Arap nüfusu, Yahudi göçünden büyük endişe duydu. İngilizler, daha fazla Yahudi'ye izin verdikleri takdirde Arapların, göçlerini engellemekten söz etikleri zaman da Yahudilerin hücumuna uğruyorlardı. Etraftaki Arap yönetimleri kısa süre içerisinde sorunla ilgilenmeye başladılar. Yahudi yerleşimlerine karşı gösteriler, cinayetler ve terörist eylemler gerçekleştirildi. İngilizler 1936 yılında, Filistin'in bölünmesini önerdiler ama bu, Araplar tarafından reddedildi. Bu sırada Almanya'da iktidara Hitler gelmiş bulunuyordu. Zulümden korkarak Filistin'e (bazıları daha o zaman İsrail demeye başlamıştı) gelmek isteyen Alman ve Orta Avrupa Yahudilerinin sayısı arttı. 1939 savaşı yaklaşırken, İngilizler genel bir Arap ayaklanmasını bastırmak zorunda kaldılar ama bunu yaparken ileride Filistin'e gelecek Yahudilerin sayısına mutlak bir sınır getirdiler. O tarihte, İngilizlerin Araplarla olan ilişkisi her zamankinden daha karmaşık bir hale gelmişti. Avrupa'da savaşın yaklaşması, Süveyş Kanalı'nı İngilizler için giderek daha önemli hale getiriyordu ki, şimdi başka bir çıkar öne çıkmıştı: Irak'ta çıkarılan petrol, boru hattıyla Ürdün ve Filistin üzerinden Hayfa'ya getiriliyordu. Tarafsız davranma girişimleri başarısızlığa mahkûmdu.

Savaş, bir krize yol açtı. Almanların yok etme programından kaçan Yahudilerin girişini sınırlayan sadece İngiliz hükümeti değildi, fakat çoğunun gitmek istedikleri yer olan Filistin, onların yönetimindeydi ve diğer hükümetler için de Yahudilerin buraya gitmelerini söylemek kolaydı. Şimdi Arap şiddetine Siyonist terörizm de eklendi. Amerikalıların baskısı arttı, çünkü Yahudi oyları Amerikan politikacıları için önemliydi. Zafer, işleri daha da kötüleştirdi. Ruslar Siyonist davayı ele alarak bunu, bir soğuk savaş düşmanının başını ağrıtmanın ve bölgedeki etkinliklerini artırmanın bir yolu olarak gördüler.

İngilizler konuyu Birleşmiş Milletler'e götürdüler ve burada, (hem ABD hem de Rusya'nın kabul oyu verdiği) bir paylaşım planı üzerinde anlaşıldı; Araplar bunu kabul etmeyecekti. Şiddet tırmandı. Nihayet, İngilizler Filistin'den çekileceklerini açıkladılar. 15 Mayıs 1948 günü, yeni İsrail devletinin kuruluşu Yahudiler tarafından ilan edildikten bir gün sonra ayrıldılar. Hemen ertesinde bu devlet Filistinli Arapları koruma iddiasında bulunan Mısır ve Arap komşularının hücumuna uğradı. İsrail ayakta kaldı ve kazandı. Bununla birlikte zafer, onu yenilmiş ama intikam peşindeki komşularla çevrilmiş şekilde bıraktı. Bunlar, şimdi Yahudilerin yönetimi altında yaşamaktansa, İsrail'den kaçan 700.000 Arap'ın göçü ile ek bir şikâyet nedenine sahip oldular

ki, bundan propaganda için büyük ölçüde yararlandılar. Her ne kadar Filistinli Arapların bir kısmı, 1949 yılında İsrail'e döndüyse de, bu kez zulüm yapan olarak görünme sırası Yahudilere gelmişti.

Bunu izleyen birkaç yıl içerisinde, üç büyük değişim, İsrail'e düşmanlıkları dışında, Arap dünyasının durumunu hemen her açıdan farklılığa uğrattı. Bunlardan biri soğuk savaşın kötüleşmesiydi. Rusya uzun zamandır bölgedeki politik gelişmelere karışmaya çalışıyordu; şimdi ABD de ona katıldı. İkinci gelişme, sanayileşmiş büyük ülkelerde petrol tüketimi ile petrol üretimindeki artıştı (bu artış büyük ölçüde İran Körfezi, Arabistan ve Libya'da yeni keşfedilen ve çok büyük petrol sahalarından gelmekteydi). Üçüncü büyük değişim ise, İslam dünyasından kolonyal hâkimiyeti kaldıran daha karmaşık ve uzatılmış bir politik değişim olup, birçok geleneksel İslami monarşinin yerine daha radikal ve devrimci rejimleri getirmişti.

1950'ler, devrimci bir on yıl idi. Fransızlar bir müdahale sonrasında Lübnan ve Suriye'den çekilmek zorunda kalmıştı. Tunus ve Fas'ın bağımsızlığını tanıdılar. Mısır kralı 1952 yılında devrildi. 1954 yılında Fransızların hâkimiyeti altındaki Cezayir'de Avrupalı yerleşimcilere karşı büyük bir isyan başladı ki, burada bir milyonun üzerinde yerleşimci bulunuyordu. Mısır'da görünüşte Arapların beklediği antiemperyalist ve reformcu lider gibi görünen Cemal Abdül Nasır'ın kişiliğinde "güçlü bir adam" öne çıktığı zaman, İngilizler Süveyş'teki garnizonlarını çekmişlerdi. İngilizler, Fransızlar ve İsrailliler, eski tip emperyalizmin son atılımı olan 1956 macerası ile onu yıkmak için komplo kurdular. Her ne kadar Mısırlılar büyük bir yenilgiye uğramış olsa da girişim başarısız oldu ve Nasır'ın prestiji daha da yükseldi.

Cezayir korkunç acılar çektikten sonra, nihayet 1962 yılında bağımsız oldu. Bağımsızlığına kavuşmuş ve kralından kurtulmuş olan Libya, Arap dünyasının liderliği için Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan ile yarışa girdi. Hesabı kapatmak için Mısır ve Ürdün orduları, İsrail'e hücuma hazırlandı. Fakat 1967'de İsrail, önce vurarak Arap ordularını üçüncü kez ağır bir yenilgiye uğrattı. Zafer, İsrail'e daha kolay savunabileceği sınırlar sağladı ve onlar da bu sınırlarda kalacaklarını söyleyerek dördüncü bir savaşı kaçınılmaz kıldılar. Bu savaş, 1973 yılında geldi. İsrail'in düşmanları bu kez, İsrail'in dezavantajlı olduğu bir anda vurdular. Sanayileşmiş dünya, en güçlü Arap devletlerini daha fazla hesaba almak zorunda kaldı; küçük fakat son derece zengin birer petrol üreticisi olan ülkelerin petrol fiyatlarını artırma kararı, neredeyse bir gecede büyük bir ekonomik kriz yarattı. Dünya, 1930'lardakine benzer bir ekonomik gerilemeden korkarken, İsrail'in Avrupa ve ABD'nin Hitler'in Avrupalı Yahudilere davranışı konusundaki suçluluk duygusuna ebediyen yaslanması mümkün olmayacakmış gibi göründü.

Asya'da Sömürgeciliğin Tasfiyesi

Hindistan alt kıtası

1942	İngilizlerin savaştan sonra muhtariyet önerisi, Hindistan bağımsızlık hareketi tarafından reddedilir.
1946	14 Mart: İngilizler, Hindistan'a bağımsızlık önerir.
1947	20 Şubat: İngilizler çekiliş için son tarihi açıklar. Haziran: Hindu ve Müslüman liderler bölünmeyi kabul eder. 15 Ağustos: Hindistan ve Pakistan dominyonlarının bağımsızlığı.
1948	Seylan bir dominyon olur.
1950	Hindistan Cumhuriyeti, İngiliz Uluslar Topluluğu'na katılır.
1956	Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin, İngiliz Uluslar Topluluğu'na katılması.

Güneydoğu Asya

1945	Vietnam, Laos ve Kamboçya'nın bağımsızlığı ilan edilir, fakat Fransızlar yavaşça bu ülkelerin denetimini tekrar ele geçirir.
1948	Burma bağımsız bir cumhuriyet olur.
1949	Vietnam'ın Fransız Birliği içerisindeki bağımsızlığı, Fransızlar tarafından kabul edilir.
1954	Fransa; Güney Vietnam, Laos ve Kamboçya'nın tam bağımsızlığını kabul eder. Vietnam iç antlaşma ile bölünür.
1957	Malaya (Malezya) Devletleri Federasyonu, Uluslar Topluluğu içerisinde bağımsız olur.
1959	Singapur için otonomi.

Endonezya

1945	Yeni Endonezya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilir, bunun arkasından Hollandalılar kendi otoritelerini tekrar hâkim kılar.
1949	Hollanda, yeni Endonezya Birleşik Devletleri'in egemenliğini tanır.
1954	Fransızlar, Hollanda ile bütün bağları koparır.

Doğu Asya

1943	İngiltere ve ABD, Çin'de toprak haklarından feragat eder.
1945	Kore'nin SSCB ve ABD işgal kuvvetleri arasında bölünmesi.
1946	Filipinler Cumhuriyeti'nin ilanı.
1948	Kore Cumhuriyeti (Güney) ve Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (Kuzey) kurulur, BM sadece birincisini tanır.

Asya'dan imparatorlukların çekilişi

Asya'da, Japonların 1941-42 yılındaki zaferleri, beyazların hegemonyasına karşı kesin bir darbe indirmiş bulunuyordu ve hepsinden önemlisi, Singapur'da 70.000 İngiliz, Avustralya ve Hint askeri onlara teslim olmuştu. Sadece koloni toprakları değil, beyaz prestijinin maddi olmayan varlığı da elden gitmişti. Japonların beyaz karşıtı duyguları desteklemeleri; "Asya Asyalılarındır," sloganı, yankı bulan bir çağrıydı ve paradoksal bir şekilde bazı yerli liderlerin Japonlara karşı direnişiyle birlikte, başarısız kolonyalizmin dönmesine karşı olan güçleri kuvvetlendirdi. Fransızların, Hindiçin'deki ve Hollandalıların Endonezya'daki otoriteleri ancak İngiliz kuvvetlerinin hızlı bir şekilde gelmesi sayesinde mümkün oldu. Birkaç yıl içerisinde, her ikisi de tekrar kontrolü yitirecek ve bir koloni isyanları çağı başlamış olacaktı. Bundan bir buçuk yüzyıl önce Amerika'da olduğu gibi, koloni isyanları büyük güçler arasındaki rekabetten yararlanacak ve bu, soğuk savaşla ilgili olacaktı. Ancak eskisinden farklı olarak, bu kez beyaz yerleşimciler ve onların soyundan gelenler tarafından değil, yerli halkın isyanı olacaktı.

İsyan her zaman gerekli değildi. En önemli dönüm noktası, 1947 yılında İngilizlerin Hindistan'dan ayrılmasıydı. Bu, 400 milyon insana kendilerini yönetme olanağı vererek, buradaki halkların yaşadığı yegâne politik birliği yok etti. Hinduların ağırlıkta olduğu bir Hindistan ile İslami bir Pakistan çok kanlı bir şekilde ortaya çıktı (1971 yılında Bangladeş ayrı bir devlet kurmak üzere ayrılınca, Pakistan tekrar bölündü). Burma (Myanmar) 1948 yılında bağımsız bir cumhuriyet oldu ve ertesi yıl Endonezya'da Hollandalıların dönüşünden beri devam etmekte olan çatışmalar yeni bir Endonezya cumhuriyetinin kurulmasıyla sona erdi. Eski İngiliz Malaya (Malezya) topraklarına 1957 yılında bağımsız bir federasyon olarak özgürlük verildi.

Hindiçin

Bu tarihe gelindiğinde Fransızlar, Kamboçya, Laos ve iki Vietnam cumhuriyeti olarak bölünmüş olan Hindiçin'i terk etmişlerdi. Bu, soğuk savaş düşüncesi ile büyük güç çıkarlarının yeni düzenin doğum sancılarını çok uzattığı bir dönemdi. Komünistler, Hindiçin bağımsızlık hareketlerinde daima önemli bir rol oynamışlardı ama bu, Kamboçya ve Laos'ta, Vietnam'da olduğundan daha küçük bir roldü. Vietnam, Hindiçin'in güney ve kıyı bölgeleri olup, burada 1954 yılına kadar Fransızların sert direnişiyle karşılaşmışlardı. O yıl Dien Bien Phu'daki bir Fransız garnizonu düzenli bir muharebede yenilince, bu on iki yıl önce Singapur'da meydana gelen kadar büyük bir moral ve propaganda yenilgisi oldu. Fransızların imparatorluk için savaş azmini kırdı ve bunun üzerine çekilerek, geride komünist olmayan Güney Vietnam'ı yıkmak için azimle çalışan bir Kuzey Vietnam bıraktılar. Birleşik Devletler güneye, Rusya ve Çin de onun rakibine yardım etmeye başladılar.

AFRİKA'DA SÖMÜRGECİLİĞİN TASFİYESİ

1900 yılında Afrikalıların sayısı yaklaşık 110 milyondu; mevcut artış oranlarında bu sayı 2000 yılında 700 milyona ulaşmış olabilir. Bu, Afrika tarihindeki en önemli değişimdir. Kıtanın nüfus dengesini Kara Afrika ile Sahra'nın güneyine doğru değiştirmiştir. Nüfus artışından kaynaklanan talepler ve baskılar, Afrika yakın tarihinin tüm politik ve ekonomik tarihinde etkili olmuştur. Bununla birlikte, dekolonizasyonun daha dramatik bir değişim olduğuna kuşku yoktur. 1918 yılında, kıtanın neredeyse tümü Avrupa'dan yönetiliyor veya yönlendiriliyordu. Bağımsız olan yegâne iki Afrikalı devlet, Liberya ve Etiyopya idi. Şimdi açık denizdeki adalar ve Madagaskar dahil, bunların sayısı kırk sekizdir. Yüzyılın başında Güney Afrika Rand'ı dışında modern sanayi yok gibiydi. O zamandan beri Güney Afrika önemli bir sanayi gücü haline gelirken, Rodezya, Zaire ve Zambia önemli madencilik merkezleri haline gelmiştir (bakır, kömür, manganez, demir ve uranyum üretilmektedir). Cezayir, Nijerya ve Libya önemli petrol üreticileridir. Her ne kadar Afrika hâlâ dışarıdan müdahale ve sömürüye hedef olmaktaysa da, kaynakları ve stratejik konumu açısından, Afrika devletleriyle yakın ilişki kurulmak istenmektedir.

Kara Afrika'nın hikâyesi, bu değişim çağında özgün bir bütünlüğe sahiptir. Çin veya Hindistan'da olduğu gibi, hâkimiyet kurmuş, yüksek bir gelişme seviyesine ulaşmış ve okuryazarlığı olan bir uygarlığın olmaması, beyazlara ait becerilerin ve yönlendirmelerin değişimde önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. İklimin, Avrupalıların yerleşimine izin verdiği yerlerde –özellikle Güney Afrika'da– modernizasyon politikalarını karmaşıklaştıran beyaz topluluklar bulunmaktaydı. Her ne kadar kıta, yabancıların büyük ilgisini çekse de, buraya kolayca giremiyorlardı. Bunda coğrafya da etkiliydi. Rusya, 19. yüzyılda bile Asya'da önemli bir oyuncu iken, bağımsızlık hareketleri gelişinceye dek Afrika işlerine karışmamış bulunuyordu. 1960'larda SSCB ile Çin'den ve 1970'lerde Küba'dan asker gelinceye dek, Güney Afrika'nın sanayi kentleri dışında komünizm, herhangi bir önem taşımıyordu.

İki dünya savaşı, işleri karıştırdı ama ilk siyahi, Afrikalı liderlerin yükselişinde, bu savaşların muhtemelen koloni hükümetlerinin ve eğitimin etkisinden daha küçük payları bulunmaktadır (bu eğitim çoğu zaman beyaz misyonerler tarafından verilmekteydi). 1918 ile 1939 arasında, eski Alman kolonilerinin yerine manda rejimleri gelmekle birlikte, diğer koloni hükümetlerinin kontrol ettikleri bölgelerde ise fazla bir değişim olmadı. 1939-45 savaşında, 1936 yılında yıkılan Etiyopya devleti yeniden kuruldu ve İtalyan Somalisi ve Eritre haritalardan silinmiş oldu. Ne var ki Sudan ve Sahra'nın güneyinde, 1845 yılının haritası 1939'dakine benziyordu. İngiliz Uluslar Topluluğu'na (bu, İngilizlerin imparatorluk yönetme isteği ve iradesini yitirdikçe kul-

lanmaya başladıkları bir terimdi) bağlı olduğu için pembeye boyanmış olan bölge sadece şeklen kendisine bağlı iki bölgeyi kapsıyordu. Güney Rodezya 1920'lerden beri tamamen bağımsız bir dominyon gibi yönetilmeye alışmış olup, buradaki beyaz yerleşimciler Londra'dan müdahale beklemiyorlardı. Keza Güney Afrika da Boer seçmenler tarafından neredeyse tam bağımsızlığa doğru itilmiş bulunuyordu. 1945 yılında, Afrika haritası –günün birinde şayet değişecekse de– uzun süre aynı kalacak gibiydi.

Yeni Afrika ulusları

Ne var ki değişim, devrimci bir hızla geldi. 1957 yılında Sahraaltı Afrika'da, ilk siyah ulus olan Gana ortaya çıktı. Yirmi yıldan kısa bir süre içerisinde, etrafı sarılmış birkaç minik İspanyol bölgesi dışında tek bir Avrupa sömürgesi kalmamıştı. Ayrıca Güney Afrika Cumhuriyeti, 1961 yılında tam bağımsız bir cumhuriyet haline gelmiş, Rodezyalılar da Uluslar Topluluğu'ndan çekilip, gelecekteki yönetimleri konusunda çok şiddetli iç çatışmalara girişmişlerdi. Her ne kadar eğilim olarak sömürge yönetimlerinin sonunda çok kan akıyorsa da, bu yönetimlerin çöküşünde çok fazla şiddet yaşanmadı. Fransızları kovmak için bir isyanın gerekli olduğu Cezayir ise tek istisnaydı. Ardı ardına gelen çatışmalar, yeni Afrika'yı bekleyen tehlikeleri gösteriyordu. Eski Belçika Kongosu'nun (şimdi Zaire) maden zengini Katanga bölgesinde, 1960 yılında bir içsavaş çıktı. Çok kısa bir süre sonra Ruslar ve Amerikalılar dolaylı olarak işe karıştılar ve soğuk savaş Afrika'ya ulaştı. Daha sonra, Portekiz kolonileri olan Angola ve Mozambik'teki devrimci hareketler, komünist ülkelerden destek aradı ve bu durum, Portekiz'in (1974 yılında anavatanda meydana gelen devrimin ardından) kabul ettiği bağımsızlıktan sonra içsavaşa yol açtı. İşler öylesine denk geldi ki, Afrika'ya ilk yerleşen sömürgeci güç, buradan son ayrılan oldu.

1960 sonrasında, Nijerya'da da içsavaş çıktı. Birçok savaş, isyan ve darbe birbirini izledi ve bu halen devam ediyor. Politikacılar, hiçbir demokrasi deneyimi olmayan, ama hâlâ uğrunda savaş yaptıkları geleneksel sadakatleri ve düşmanlıkları olan halkların arasında bu sistemi hayata geçirmeye çalıştılar. Bazı Afrika devletleri, 19. yüzyılın yeni Balkan devletlerine veya Güney Amerika'ya benzedi ve askeri liderlere yöneldiler. Çoğu zaman yeni rejimlere yetecek sayıda idareci ve uygulamacı bulunmuyordu ve bu rejimlerin çoğu, bir süre için hâlâ beyaz personele dayanmak zorundaydı, ki bu ülkelerde sömürge idaresinin destek kurumları –eğitim, iletişim, silahlı kuvvetler– örneğin Hindistan'dan çok daha zayıftı. Okuryazarlık oranları düşüktü, yeni Afrika ülkeleri yabancı yardıma yeni bağımsızlığına kavuşmuş Asya ülkelerinden daha çok bağımlıydı. Bu tür olumsuzluklar, düşmanlara karşı nefreti körükleyerek liderlerini popülerlik ve başarı aramaya yöneltti. Afrika ülkeleri, beyazların ırkçılığına karşı sözlü ve diplomatik hücumlar dışındaki diğer konularda işbirliğine pek yatkın değildi. Politik karışıklıkların muhtemel olmasının bir başka nedeni de, karşılarında bulunan ekonomik ve sosyal zorluklardı. Birçoklarının gerçek anlamda bir

sosyal ve coğrafi birliği yoktu ve varlıklarının tek nedeni, uzun süre önce Avrupalı diplomatların sömürgeleri arasındaki çizgileri bu şekilde çekmiş olmalarıydı. Bazıları da, tek yanlı uzmanlaşmış ekonomileri nedeniyle sıkıntı çekti. 1939-1945 savaşı sırasında, Afrikalı ziraatçıların birçoğu ihracat ürünlerine yönelmişti ve bu bazen önemli sonuçlara yol açmıştı. İhracattan nakit kazanmak ilk başta cazip gelmişti ama nakde dayanan bir ekonomi bozucu değişikliklere yol açabiliyor, bu değişim çoğu zaman beklenmedik kentsel ve bölgesel gelişmeler şeklinde ortaya çıkabiliyordu. Bu sırada bazı Afrikalıların belli gelişmiş modellere bağlanması daha sonra ekonomik anlamda bazı durumlara karşı korumasız kalabilmeleri ve gerektiğinde esneklik gösterememeleri gibi sonuçlar yaratıyordu. Yabancıların, ister kolonyal kalkınma programları, isterse daha sonraki uluslararası yardımlar şeklindeki hayırsever niyetleri dahi, bazen Afrikalı üreticilerin uluslararası talepteki düşüşlere karşı hassas olan dünya pazarına pranga ile bağlanmaları sonucunu getiriyordu.

1960'tan sonra nüfus artışları hızlandıkça ve "özgürlük" ile gelenler konusunda hayal kırıklığı derinleştikçe, huzursuzluk kaçınılmaz oldu ve bu, istikrarsızlık anlamına gelmekteydi. Özellikle Katanga ve (yeni ulusların en büyüğü olup en istikrarlı ve umut vaat eden, aynı zamanda büyük petrol rezervlerine sahip olan) Nijerya'daki büyük çatışmalar en kötü örneklerdi. Diğer ülkelerde de hizipler, bölgeler ve kabileler arasındaki şiddetli mücadeleler, küçük, Batılılaşmış seçkinlerden oluşan politikacıların, sömürgeciliğin gerileme döneminde çok konuşulmuş olan demokratik ve liberal ilkeleri terk etmelerine neden oldu. 1957 ile 1985 arasında bağımsız Afrika, on üç devlet başkanının cinayete kurban gitmesine ve on iki büyük savaşa sahne oldu. Dağılmayı önlemek ve merkezi otoriteyi güçlendirmek konusundaki gerçek veya hayali gereksinimler, otoriter tek parti yönetimlerine geçiş ve politik otoritenin askerler tarafından kullanılması yolundaki eğilimleri güçlendirdi. Her ne kadar kimi Afrikalılar tarafından koloni öncesi Afrika krallıklarının mirasçısı olarak görülseler de, bazıları açıkça haydut olan tiran tipli kişilikler ortaya çıktı. Bunlar nasıl anlaşılırsa anlaşılsın, darbeler ve ihtilaller birbirini izledi ve en eski Afrika devletleri bile buna yenik düştü. 1974 yılında Etiyopya'daki bir devrim, dünyadaki en eski Hıristiyan monarşisi ile soyu söylentiye göre Süleyman ve Saba melikesinin oğluna kadar giden kral-larının sonu oldu. İktidara gelen askerler bir yıl sonra, tıpkı selefleri kadar itibarını yitirmişti.

Afrikalı politikacıların sorunları, onların dış dünyayı sorumlu tutmalarını engellemedi ve hatta onları bunu yapmaya teşvik etti. Irk istismarının en üst örneği olarak eski Avrupa, köle ticareti mitolojik bir dram gibi kullanıldı (bu ticarette Afrikalıların katılımı inkâr ediliyor veya atlanıyor, Arap köle ticareti ise tamamen görmezden geliniyordu). Ekonomik ve sosyal sorunların inatla sürmesi, öfkenin kaynağını oluşturuyor, bazılarının nüfusu bir milyonu bile bulmayan nispeten güçsüz devletlerde bir politik eksiklik duygusu her zaman yüzeye çıkmaya hazır bulunuyordu. Bölünme-

den kaynaklanan bu zayıflıkların üstesinden gelmek amacıyla, 1958 yılında Afrika Devletler Birliği kurulması için başarısız bir girişimde bulunuldu. Bunu takiben ittifaklar, kısmi birleşmeler ve federasyon girişimleri yapıldı. Nihayetinde, 1963 yılında, Etiyopya İmparatoru Haile Selasiye'nin çabaları sayesinde, Afrika Birliği Örgütü (OAU[1]) kuruldu.

Bütün bunlar olurken, Afrika'nın ekonomik durumu daha da kötüleşti. Afrika 1960'tan beri kişi başına GSMH'nin düştüğü yegâne kıta oldu. Bu durum 1970'lerin sonunda %-0,1 ve 1980 ile 85 arasında %-1,7'yi bulmuştu. 1970'lerde tarımsal üretim yaygın bir düşüş gösterdi. Kentli seçmenlerle ilgili politik endişeler, rüşvetçilik ve prestij yatırımları ticari ve sınai politikaları altüst etti. Bu sırada, nüfus aman vermeden arttı ve açlık felaketi de amansız bir şekilde tekrarlandı. 1973 petrol devrimi sonrasındaki ekonomik durgunluk sarsıcı bir etki yaptı ve birkaç yıl içerisinde ardı ardına gelen kuraklıkla durum daha da kötü hale geldi. Bu arka plan karşısında, politik ahlaksızlık artarken, bağımsızlık döneminin kahramanları yoldan çıktı. Özeleştiri eksikliği (ya da en azından ifade edilmeyişi) çoğu zaman soğuk savaş ile şiddetlenen yeni öfkelere neden oldu. Ne var ki Marksist devrim pek başarılı olamadı. Çelişkili bir şekilde, Marksizm ancak Afrikalı devletlerin feodal olarak en geri olanında ve eski sömürge topraklarının da en azgelişmişi olan eski Portekiz kolonilerinde kök saldı; eski Fransız ve İngiliz kolonileri Marksizmin tesirine daha kapalı kaldılar.

Apartheid (Irk ayrımı)

Artan bir şekilde, felaketler için günah keçisi aranmaya başlandı, öfke giderek eski imparatorluk yöneticilerinden uzaklaşarak Afrika içerisindeki siyah ve beyaz arasındaki ırk dağılımı üzerine odaklandı, ki bu en büyük Afrika devleti olan Güney Afrika Cumhuriyeti içerisinde rezil bir haldeydi. Bu devlete hâkim olan ve Güney Afrika dili konuşan Boerler, İngilizlere karşı Boer Savaşı'nda artan tarihi öfkelerini sürdürdüler. İngiliz Uluslar Topluluğu ile bağlar sürekli zayıflamıştı. Her ne kadar Güney Afrika 1939 yılında Almanya'ya karşı savaşa girmiş ve önemli bir güç göndermiş ise de, kendilerini verdikleri ad ile uzlaşmaz "Afrikaner" halkı, Naziler ile işbirliğini savunan bir harekete destek verdiler. Liderleri 1948 yılında başbakan oldu. Güney Afrika, 1961 yılında İngiliz Uluslar Topluluğu'nu terk ederek cumhuriyet haline geldi. Bu tarihe kadar Afrikanerler geleneksel kırsal mevzilerinin yanı sıra, sanayi ve mali sektörlerde güç kazanmış ve ırkların ayrımına *–apartheid–* dayanan bir yapıyı zorla hayata geçirmişlerdi. Bu politika, Kara Afrikalıları Boer ideolojisinin gereği olan aşağı bir konuma indirmeyi amaçlıyordu.

Boer inançları, Tanrı'nın melezleşmeye karşı oluğu inancı ile kaba bir genetik, aşağılık fikrine dayanıyordu. Bu fikirler, Afrika'nın başka yerlerinde de beyazları bir

1 The Organization of African Unity. (yay. hzl.)

ölçüde etkiliyordu. Güney Rodezya 1965 yılında Uluslar Topluluğu'ndan çekilince, yöneticilerinin Güney Afrika gibi bir toplum istediğinden korkuldu. İngiliz hükümeti telaşa kapıldı. Afrika devletlerinin de derhal yapabilecekleri bir şey yoktu. Her ne kadar üyelerinin bu eski sömürge ile ticaret yapmasını yasaklayan "yaptırımlar" getirildiyse de, Birleşmiş Milletler'in elinden fazla bir şey gelmiyordu. Birçok Kara Afrika ülkesi, bunları görmezden geldi ve İngiliz hükümeti de yasakların delinmesine göz kırptı. Moral bozucu bir örnek olan, 1776'daki kadar sıkıntı verici bir koloni isyanını bastırmak üzere askeri müdahale yapma gücünü bulamamıştı.

1970'ler başlarken, bölgedeki en zengin ve güçlü örnek olan Güney Afrika, Rodezya ve Portekiz kolonileri ile birlikte yükselen siyah öfkenin hedefiydi. Her ne kadar bazı siyahi devletler, cumhuriyet ile ekonomik ilişkilerine bağımlıysa da, ırk temelindeki çatışmalar Güney Afrikalı siyahlara verilen ufak tavizlerle yatışmadı. Portekizliler Angola'dan çekildikten sonra, burada Marksist bir devlet iktidarı ele aldı. Bu, Güney Afrika devletini konuya eğilmeye zorladı. Ayrıca Rodezya'nın durumu da zorlaşıyordu, çünkü Portekiz yönetiminin sona erdiği Mozambik'ten bir gerilla seferi açılabilirdi. Rodezya'nın komünistlerin desteğindeki siyahi milliyetçilerin elinde çöküşe geçmesi halinde, bunun soğuk savaş açısından ne anlama geleceği Amerikan hükümetini karamsar bir düşünceye itti. ABD, Güney Afrikalılara baskı uyguladı, onlar da bunu Rodezyalıların üzerine çevirdiler. 1976 Eylülü'nde Rodezya başbakanı yurttaşlarına, siyahi çoğunluğun yönetimini kabul etmek zorunda olduklarını üzülerek bildirdi. Beyazların hâkim olduğu bir Afrika ülkesinin kurulması için, son girişim de başarısız kalmıştı. Afrikalı milliyetçiler hâlâ koşulsuz teslim elde etmek istiyordu, fakat Rodezya bağımsızlıktan önce 1980 yılında kısa bir süre İngiliz yönetimine geri döndü ve daha sonra Zimbabve olarak yeniden doğdu. Bu durumda Güney Afrika, kıtada beyaz hâkimiyetindeki tek devlet olarak kaldı (Not: Kısa bir süre sonra, bu da değişecekti).

YENİ BİR ÇİN

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Çin hâlâ kendi modernizasyon sürecinin hangi yoldan olacağı konusunda mücadele içerisindeydi. Japonya'nın yenilgisinde, işgalin Japon gücü üzerindeki yükü dışında, fazla bir pay sahibi olmamıştı. Görünüşte komünistler ile ittifak halinde olan KMT, gücünü onlarla yapacağı hesaplaşma için saklamış, bu sırada komünist lider Mao-Tse-Tung yoldaşlarına kırlarda köylüler ile bağ kurarak kök salmalarını istemişti. Buna karşın KMT kontrolü altındaki alanlarda yeni baskı getirilmiş, köylüler terörle daha yüksek vergi ve KMT'yi destekleyen toprak sahiplerine daha fazla kira ödemeye zorlanmıştı. Japonlar beklenenden daha hızlı bir şekilde çökünce, birçok bölgede komünistler onların silahlarını alarak denetimi ele geçirme konusunda daha elverişli bir konumdaydı. Kuzeyde ve Mançurya'da

Sovyet kuvvetleri onlara yardıma gelirken, bunun aksine, Amerikalılar en kısa sürede bazı ana limanlara çıktılar ve KMT kuvvetleri gelinceye dek ellerinde tuttular.

Üç yıl sürecek olan bir içsavaş başladı. Kuomintang Hükümeti hızla kontrolü yitirdi. Kendi askerleri ve bürokratları komünizmin Çin için en iyi yol olabileceğini düşünmeye başladı. Rejimin çürümüşlüğü ve beceriksizliğinden yılan Amerikalılar, 1947 yılında kendi kuvvetlerini çekip yardımı da azalttılar. 1948 yılında hükümet Tayvan'a çekilmek zorunda kaldı (ki halefi hâlâ buradadır) ve komünistler anakara üzerindeki egemenliklerini sağlamlaştırma olanağı buldular. 1 Ocak 1949 günü, bir kez daha ülkenin başkenti olan Pekin'de Komünist Çin Halk Cumhuriyeti resmen ilan edildi. Çin en sonunda, şekilde devrimci bir rejim altında yeniden birleştirilmişti.

Komünist Çin

SSCB, Çin'deki yeni rejimi tanıyan ilk ülke oldu. Kısa süre içerisinde bunu İngiltere, Hindistan ve Burma izledi. Çin liderleri, dışarıdaki herhangi bir tehlike karşısında bulunmuyordu, böylece çok geç kalmış olan, son derece zor modernizasyon işi üzerinde yoğunlaşabilirlerdi. Yoksulluk her yerde, hastalık ve kötü beslenme ise çok yaygındı. Yapı inşası ve yeniden yapılanma çok gecikmiş olup, toprak üzerindeki nüfus baskısı her zamanki kadar ciddiydi. Keza, önceki yüzyıl boyunca eski rejimin çökmesiyle oluşan moral ve ideolojik boşluğun da doldurulması gerekiyordu. Başlangıç noktası kırsal Çin'di. Yerel köy liderlerinin ve toprak sahiplerinin tasfiyesi çoğu zaman şiddet yoluyla geçekleştirildi (daha sonraları bizzat Mao Halk Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında 800.000 Çinlinin tasfiye edildiğini ifade etmiştir ki, bunun gerçek rakamın altında olduğu kesindir). Bu sırada, Sovyet yardımıyla sanayileşme için atılım yapılmıştır.

Komünist Blok'un yüzeysel birliği ve 1950 tarihli Çin-Sovyet antlaşması –özellikle Çin'in Birleşmiş Milletler'den ihracı için ısrar eden ABD tarafından– yeni Çin'in soğuk savaşa girdiğinin delili olarak değerlendirildi. Çin yöneticileri kesinlikle devrimden ve sömürgeciliğe karşı olmaktan söz ediyordu ve tercihleri de uluslararası durumun parametreleriyle sınırlı olmak zorundaydı. Buna rağmen, başından itibaren Çin politikasının geleneksel endişelerinin çoğunu yansıttıkları görüldü ki, bunların başında Çin gücünün tarihi etki alanının yeniden kurulması gelmekteydi. 1951 yılında Tibet'in işgali, bu ülkenin yüzyıllarca imparatorluğun himayesinde olduğunu hatırlatırken, Kore de Çin'in bir başka çıkar alanıydı ve Yalu'da, 1950 yılındaki Amerikan tehdidine gösterilen tepki şaşırtıcı değildi. Fakat başından itibaren Çin'in çevre alanlarıyla ilgili sözlü dile getirilen en yüksek tepki, 1895 yılında Japonlara yitirilen ve 1945 yılında topraklarına kısa bir süre için katılan Tayvan üzerinde oldu. KMT rejimini destekleme konusunda kararlı olan ABD, 1955 yılında uydusunu koruyacağını ilan etti. Amerikan politikası on yıldan fazla bir süre takıntılı bir şekilde bu konu üzerinde odaklanmış göründü; kimi zaman KMT, Amerikan politikasını belirler hale geldi. Buna karşın 1950'lerde hem Hindistan hem de Rusya, Tayvan konusunda Pekin'i

destekledi ve bunun, Çin'in içişlerine dahil olduğunu söylediler. Bunu yapmak, onlara hiçbir yük getirmedi.

Uluslararası komplikasyonlar

Bununla birlikte, bir sonraki on yıl, Çin ve bu dost görünen ülkeler arasında gerginlikler yarattı. 1959 yılında Çin, Tibet üzerindeki denetimini sıkılaştırırken, Hindistan ile toprak anlaşmazlıkları başlamıştı. Çinliler, İngiliz-Tibet müzakereleri üzerine çizilen ve herhangi bir Çin hükümeti tarafından resmen kabul edilmeyen bir sınırı, hiçbir zaman onaylamayacaklardı. Kırk yıllık bir durum, Çin'in binlerce yıllık tarihinde herhangi bir öneme sahip bulunmuyordu. 1962 sonbaharında, sınırda çatışmalar başladı ve Hintliler kötü duruma düştü, Çinlilerse geri çekilmedi. Sonra, 1963 ilkbaharında SSCB'yi, Hindistan'a yardım etmekle ve Çin'e ekonomik ve askeri yardımı kesmekle suçlayarak dünyayı şaşkınlığa uğrattılar. Bunun arkasında da uzun bir tarih vardı. Çin komünistleri, Çin partisinin liderliği için Sovyet etkisi ile yerli kadrolar arasında 1920'lere kadar giden gerginlikleri hatırlıyordu. Mao ikinci grubu temsil ediyordu. Fakat kafa karıştırıcı bir şekilde konu, dünyanın geri kalanına Marksist jargon içerisinde sunulmak zorundaydı. Rusya'daki yeni liderlik, adım adım ilerleyerek Stalin mitini yıkmaya başlayınca, Çinliler anti-Sovyet politikaları yürütürken, bazen Stalinist gibi göründüler.

Çin-Sovyet anlaşmazlıkları, gerçekte çok derin köklere sahipti. ÇKP'nin kurulmasından çok önce, Çin devrimi yabancılar tarafından esefle karşılanıyordu. Ruslar, her zaman onların arasında ön planda yer almışlardı. Büyük Petro, Çin etki alanına sızmaya başlamıştı ve onun, 19. yüzyıldaki halefleri tüm diğer yabancı saldırganlardan daha fazla Çin toprağı ele geçirmişlerdi. Tarihi saat, çarlığın yıkılmasıyla durmadı. 1914 yılında Tannu Tuva üzerinde bir Rus himayesi ilan edilmiş ve 1944 yılında bölge, Rusya tarafından ilhak edilmişti. 1945 yılında Rus orduları Mançurya ve Kuzey Çin'e girerek 1900 yılının Çarlık Uzakdoğusu'nu yeniden tesis ettiler, 1949'a kadar Sinkiang'da ve 1955'e kadar Port Arthur'da kaldılar. Moğolistan'da, arkalarında bir Moğolistan Halk Cumhuriyeti bıraktılar. Moğolistan da dahil edilirse, 4500 millik (7200 km) ortak bir sınıra sahip olan iki komünist ülke arasında anlaşmazlık potansiyeli çok yüksekti. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından hemen sonra küçük çatışmalar ve tartışmalar başladı.

Her ne kadar bolşevik teori istediği kadar zalim olsa da, Mao Tse-Tung'un, pragmatizme ve deneylerden çıkan derslere inancı büyüktü ve o, Çinleştirilmiş bir Marksizmi savundu. Bu durum onun, 1960'ların Sovyet görüşlerine karşı büyük bir saygı beslemesini sağlamazdı. Mao'nun bilgi ve fikirlere yaklaşımı ağırlıkla faydacı ve pragmatik, dolayısıyla Çin geleneğine bağlıydı. Bu nedenle ÇKP ile ilişkisi her zaman sorunsuz olmamıştı. Liderliğe gelmesi ancak kent komünizminin felakete uğramasından sonra ve ileri giden yolda köylülerin olduğunu söylemesiyle mümkün olmuştu. Kırlardan yürütülen ve kentlere taşınan, uzatılmış devrimci savaş, dünyanın başka yerlerinde de umut verici bir yaklaşım olarak görülmeye başlandı. Buralarda devrim-

ci bir proleterya yaratmak için, sanayinin gelişmesi gerektiğini öne süren ortodoks Marksist görüş inandırıcılığını yitirmişti.

Mao'nun yükselişi

1960 yılında Sovyetlerin ekonomik ve askeri yardımı kesmesi, tam da "İleriye Doğru Büyük Atılım"ın çökmesini takiben, doğal felaketlerin ortaya çıktığı döneme denk geldi (Çin kaynakları sellerin 600 milyon dönümden fazla tarım arazisini sular altında bıraktığını söylemişti). Bu atılım, Mao'nun ekonomide merkeziyetçiliği azaltmak ve bürokratik tehlikeleriyle birlikte Sovyet modeli merkezi planlamanın reddedilmesi amacıyla başlatılan bir ekonomik atılımdı. "Büyük Atılım" köy hayatını altüst etti, sadece geleneksel tarım uygulamalarında değil, aile ve köylerin sosyal hayatında da derin yarıklar açtı. Bu bir felaketti. Mao'nun itibarı zarar gördü ve rakipleri ekonomiyi tekrar modernizasyon yoluna soktu (bunun çarpıcı bir simgesi de 1964 yılında, bir Çin atom bombasının patlamasıydı. Bu çok özel bir kulüp için pahalı bir giriş kartıydı). Büyük bir felakete yol açabilecek açlığı önlediler ve halkın rejime bağlılığının devamını sağladılar. Çin'in nüfusu önlenemez bir şekilde artar ve dünya nüfusu içerisindeki payı bir dönem daha da yüksek olsa da, liderleri duygusuz bir şekilde bir nükleer savaş olasılığından bile söz etti. Diğer ülkelerin sakinlerinden daha fazla Çinli hayatta kalabilecekti. Bununla birlikte, modernizasyon konusunda hâlâ geride bulunuyordu.

SSCB'de olup bitenler, Çin politikasını şekillendirmeye devam etti. Stalin'in ölümünden sonra, Sovyet bürokrasisindeki çürüme ve tutuculuk açıkça görünüyordu. Buna benzer bir şeyin gerçekleşmesinden duyduğu korku, Mao'nun yeni bir nesil üzerinde, fikirlerine üstünlük verme konusundaki son girişimi oldu. Bu 1966-1969 arasındaki "Kültür Devrimi" idi. Devrimin durağanlaşacağını ve onu bugüne dek taşımış olan moral ruhunun yitirileceği hissine kapılmıştı. Devrimi korumak için, eski düşüncelerin temizlenmesi gerekiyordu. Yeni bir yönetici sınıfın yerleşmeye başlamasını önleme girişimi kapsamında üniversiteler kapatıldı, entelektüellere geleneksel yaklaşımların değiştirilmesi için tüm yurttaşlardan emek harcamaları istendi ve kişisel fedakârlık ile Başkan Mao'nun düşünceleri üzerinde yeni bir vurgulamayla durulduu. 1968'e gelindiğinde ülke tepeden tırnağa sarsılmış durumdaydı. İlk başta, "Kültür Devrimi"nin önderliğini yapan "Kızıl Muhafızları" destekleyen Mao, sonunda işlerin aşırıya gittiğini kabul etmek zorunda kaldı. Nihayet, üç yıllık karışıklıklardan sonra, ordu müdahale ederek düzeni sağladı ve yeni kadroları göreve getirdi. Her ne kadar bir parti kongresi liderliğini onayladıysa da, Mao gene başarısız olmuştu (ve bu arada muhtemelen yarım milyon Çinli öldürülmüş veya intihara zorlanmıştı).

Kültür devrimi bir sapkınlıktı ama dünya tarihinin büyük devrimleri içerisinde, Çinlilerinki en ileri gideni olmak zorundaydı. Çin'de toplum, yönetim ve ekonomi her zaman başka hiçbir yerde olmadığı kadar iç içe geçmiş ve karışmıştı. Entelektü-

ellerin ve biliminsanlarının geleneksel prestiji eski düzeni bağrında taşıyor; aile otoritesine karşı yapılan hücumlar ise, Çin kurumlarının en muhafazakâr olanına karşı hücum anlamına geliyordu. Kadınların ilerlemesi ve erken evlenmeyi caydırmak için yapılan propaganda geçmişe, hiçbir başka devrimin yapamadığı hücumlardı, çünkü Çin'de geçmiş, kadınlar için devrim öncesi Amerika, Fransa ve hatta Rusya'da bile olan her şeyden daha geri bir rol anlamına geliyordu. Parti liderlerine, Konfüçyüs fikirleriyle flört ettikleri şeklinde yapılan eleştiriler sadece, birer dayatmadan ibaret değildi. Çin'in üstesinden gelmek zorunda olduğu, büyük bir tarih bulunmaktaydı.

Çin devrimi, tarihin büyük atılımlarından birisi olarak görülmelidir ve İslamın yayılışı veya Avrupa'nın erken modern dönemde dünyaya saldırısı gibi süreçlerle mukayese edilebilecek bir olgudur. Bununla birlikte, paradoksal olarak, bu bilinçli bir yönlendirme olmadan hayal edilebilecek bir şey değildi; yönetim, gökyüzü krallığının gizemli prestijine sahipti. Çin geleneği hâlâ otoriteye Batı'da çoktan yitirilmiş olan bir destek verir. Hiçbir büyük toplum, bu kadar uzun bir süre halkına, bireyin kolektif bütünden daha önemsiz olduğu fikrini aşılamayı sürdürmemişti. Aynı şekilde otorite, milyonları büyük bir kişisel külfet pahasına devletin iyiliği için çalışmaya zorlayabilir ve toplumun ortak çıkarları için yapıldığı takdirde sorgulanamazdı. Muhalefet fikri Çin'de sevimsizdir, çünkü sosyal karışıklığı ima eder. Mao bu geleneğin içerisindeydi ve Çin'in geçmişini yıkarken, bundan istifade de etmişti. O, tıpkı Konfüçyüs düşüncesinde olduğu gibi, toplumun merkezi olarak sunulan bir ahlaki doktrinin diktatörü idi.

YENİ BİR DOĞU ASYA

Stalin'in öldüğü tarihlerde bile, bundan çeyrek yüzyıl önce Güney Afrikalı devlet adamı Smuts tarafından yapılan "sahnenin Avrupa'dan Uzakdoğu'ya ve Pasifik'e kaydığı" şeklindeki tespit giderek doğrulanmış görünüyordu. Kore'den sonra Hindiçin'de, bunun yeni delilleri ortaya çıkmıştı. Geleneksel olarak Çin etkisinde kalmış olan Vietnam'da, Sovyet ve Çin politikaları birbirinden uzaklaşmış, soğuk savaş kararları bulanık hale gelmişti. Dien Bien Phu'dan sonra, bütün ülkeyi birleştirebilecek ama hiç yapılmayacak bir seçim askıya alınmış halde beklerken, Cenevre'de yapılan bir konferansta Vietnam'ın bölünmesi kararlaştırıldı. Bunun yerine Hindiçin'de, Asya'da, Batı'ya karşı 1941 yılında başlamış olan savaşın, 1945'ten beri en şiddetli aşamasına dönüşecek çatışmalar başladı. Batılılar bu kez eski sömürge yöneticileri değil, Amerikalılardı. Diğer tarafta Çin ve Sovyet desteğindeki Hindiçinli komünistler, milliyetçiler ve reformculardan oluşan karışık bir topluluk yer alıyordu. Komünizm karşıtlığı ve yerli hükümetlere inanç, ABD'nin tıpkı Güney Kore ve Filipinler'deki gibi Güney Vietnamlıları desteklemeye itti. Bununla birlikte Güney Vietnam'da, yö-

netilenlerin gözünde tartışılmaz bir meşruiyeti olan rejimler oluşmadı. Bunun yerine söz konusu rejimler, Doğu Asya'da son derece nefret edilen Batılı düşmanla özdeşleşti. Açıkça çürümüş, rüşvetçi bir yönetici sınıf, birbiri ardına gelen hükümetlere rağmen ayakta kalmayı başardı. Bu sırada komünistler, güneydeki bir yeraltı hareketi olan Viet Kong'u destekleyerek ülkeyi birleştirmeye çalıştılar. 1962 yılında ABD Başkanı John Kennedy, Güney Vietnam hükümetine yardım için 4000 Amerikan "danışmanı" göndermeye karar verdi. Bu, Amerika'nın Asya anakarasında Truman'ın korktuğu şekilde, büyük bir savaşa karışması yolunda atılan açık bir adımdı.

Üçüncü dünya fikri

Bu dönemde, uluslararası hayatta yeni bir karmaşıklık ortaya çıkmıştı. Bunun bir belirtisi, iddia edildiğine göre, tarafsız ve "bağlantısız" ülkelerin ortaya çıkmış olmasıydı. 1955 yılında Endonezya'nın Bandung kentinde yirmi dokuz Afrika ve Asya ülkesinin temsilcileri bir araya gelmiş olup (Çin hariç) çoğu eski Avrupa imparatorluklarına bağlı topraklardan gelmekteydi (Yugoslavlar 1918'den beri herhangi bir imparatorluğa bağlı olmamakla birlikte, kısa sürede onlara katılacaktı). Bu ülkeler fakir ve ihtiyaç içerisinde olup, Rusya'dan çok ABD'ye kuşkuyla bakıyorlar ve Çin'e her ikisinden daha yakın duruyorlardı. Bunlara, anlaşıldığı kadarıyla bir Fransız gazeteci tarafından Fransız İhtilali'nin harekete geçirici gücünü büyük ölçüde oluşturan ve 1789'un hukuki olarak ayrıcalıksız kesimini ifade eden "Tiers Etat"[1] teriminin hatırasından bilinçli esinlenmeyle "Üçüncü Dünya" ulusları adı verilmişti. Bunlar büyük güçler tarafından hesaba alınmadıkları duygusunu taşıyor, gelişmiş ülkelerin ekonomik ayrıcalıklarından dışlanmış ve dünya olayları üzerinde daha fazla söz sahibi olmak istiyorlardı. Birleşmiş Milletler'de bu yönde çok konuşma yapıldı. Bununla birlikte "Üçüncü Dünya" terimi kendi içerisindeki birçok farkın üzerini örtmekteydi. 1955 yılından beri Üçüncü Dünya savaşlarında ve içsavaşlarında ölenlerin sayısı, bunların dışındaki çatışmalarda ölenlerden fazladır.

Ruslarla Çinliler, ikisi de azgelişmiş ve bağlantısız ülkelerin liderliği için yarışa girdiler. İlk başta bu durum dengesiz bir şekilde gelişti. Yugoslavya üzerinde farklılaştılar ve zaman içerisinde Pakistan (ABD ile yapmış olduğu bir antlaşmaya rağmen), Çin'e, Rusya ise (1960'a kadar ABD'den, herhangi bir diğer ülkeden daha fazla yardım almış olan) Hindistan'a yaklaştı. 1965 yılında ABD, silah sağlamayı reddedince Pakistan, Çin'den yardım istedi. Bu, uluslararası ilişkilerde yeni bir bağlantıyı açığa çıkardı.

Endonezya da büyük güçlerle sıkıntı yaşıyordu. Çoğunun çıkarları ayrı olan, birçok farklı halkı kapsayan geniş alanlara uzanmış bu ülkede, Hollandalıların ayrılması ile yabancı bir yöneticinin disiplininden kurtulurken, bilinen koloni sonrası sorunlar

1 Üçüncü sınıf. (yay. hzl.)

ortaya çıkmıştı. Aşırı nüfus, fakirlik, enflasyon gibi sorunlar hissedilmeye başlandı. 1950'lerde yeni merkezi hükümet giderek artan bir öfke yarattı; 1957'ye gelindiğinde, Sumatra ve diğer bölgelerde silahlı isyanla karşı karşıya kalınmış bulunuyordu. Muhalefeti, milliyetçi heyecanlarla oyalamak şeklindeki eski taktikler uzun süre işe yaramadı. Başkan Sukarno, devletin kuruluşunda benimsenen liberal reformlardan uzaklaşmış ve 1960 yılında parlamento dağıtılmıştı. 1963 yılında ömür boyu başkan seçildi. Hem ABD hem de Rusya, onun Çin'e yaklaşabileceği korkusuyla uzun süre ona destek verdi. Bu sayede, aynı yıl Güney-Doğu Asya'da İngiliz İmparatorluğu'nun parçalarından oluşturulan yeni Malezya Federasyonu'na karşı hücuma geçebildi. Malezya, İngiliz yardımıyla Endonezya hücumlarını savuşturdu ve bu yenilgi Sukarno için sonun başlangıcı olduğu düşünülebilir. Gıda kıtlığı ve enflasyon, komünistler tarafından bir darbe girişimine yol açtı (ya da askerler böyle söyledi) ve 1965 yılında Sukarno'nun yanaşabileceği komünistler, siviller tarafından katledilirken, ordu göze çarpan bir şekilde geriye çekildi. Ertesi yıl, kendisi kenara çekildi ve tam bir antikomünist rejim iktidara geldi. Yeni rejim, Çin ile diplomatik ilişkileri kopardı.

Bununla birlikte, 1960 yılında bile Çin gücünün yeniden yaratılmış olmasıyla Singapur'un doğusunda, hâkim bir stratejik güç haline gelmiş durumdaydı. Güney Kore ve Japonya bile, Çin devriminde istifade ettiler, bu, onlara Batı'yla ilişkilerinde bir avantaj sağladı. Bununla birlikte, Doğu Asyalılar hem komünist hem de antikomünist rejimlerde bağımsızlıklarını korudular ve Çin'in doğrudan manipülasyonuna nadiren boyun eğdiler. Bunu, o toplumların köklü ve çok yönlü muhafazakârlıklarıyla ilişkilendirmek, ironik bir şekilde zor değildir. Disiplinleri, yapıcı, sosyal çaba göstermeye muktedir olmaları, bireye önem vermemeleri, otoriteye ve hiyerarşiye saygılarının yanı sıra, Batı'dan farklı bir uygarlığın üyeleri olma bilincini taşımalarıyla, Doğu Asyalıların yeni bağımsızlıklarını korumak için kullanabilecekleri birçok kaynağa sahip oldukları görülür.

Japonya'nın toparlanması

Japonya'nın teslimi, Stalin için sürpriz olmuştu. Amerikalılar, bunu sağlamak için bir şey yapmayan Sovyet gücünün bu işgale katılması için onun yaptığı talebi reddettiler ve Asya'da Batı paternalizminin son büyük perdesi için tek başlarına işe giriştiler. Her ne kadar Japonlar, başkalarından sadece onlardan öğrenmek istediklerini alma konusundaki şaşırtıcı yeteneklerini tekrar sergilemiş olsalar da, bunu tekrarladılar. Ancak 1945, onlar için bir ayrım çizgisiydi. Yenilgi onları daha önce, ancak teknolojik anlamda girdikleri bir 20. yüzyıla, bu kez manevi anlamda girmeye zorladı ve Japonları derin ulusal kimlik ve amaç problemleriyle baş başa bıraktı. Asya, Asyalılarındır rüyası uçup gitmiş ve kolonyalizmin çekilmesi, Japonların Asya'da açık bir role sahip olmalarını olanaksız kılmıştı. Dahası, savaşta korumasız olduğunun ortaya çıkması, büyük bir şoktu. Ekonomi enkaz halindeydi; sadece denizcilik alanında,

Japon gemi filosunun yüzde sekseni tahrip olmuştu. Nihayet, bunların arkasından toprak kaybı ve işgal gelmişti.

Bununla birlikte olumlu unsurlar da ayırt edilebilmekteydi. Monarşi, teslimi mümkün kılmış olup, birçok Japon, imparatorlarını kendilerini yok olmaktan kurtaran kişi olarak görmekteydi. Pasifik'teki Amerikan komutanı General MacArthur Amerika'daki cumhuriyet meraklılarının müdahalesine fırsat vermeden, Japonların yeni bir meşruti anayasayı kabul etmelerini sağlamıştı. Her ne kadar Amerikalılar ülkeyi demokratlaştırma kararlılıkları ile bunu tehdit ediyor görünseler de, Japonların sosyal uyumu ve disiplini bir başka değerdi. Büyük bir toprak reformu, demokratik eğitim ve dikkatli bir demilitarizasyon[1] 1951 yılına gelindiğinde Japonya ve eski karşıtlarının çoğu arasında yapılan bir barış antlaşması için yeterli görülmüştü (Milliyetçi Çin ve SSCB, bunun dışında kalmakla birlikte, birkaç yıl içerisinde onlar da diğerlerini izledi). Bunun sonucunda, her ne kadar topraklarında Amerikan kuvvetleri kaldıysa da, Japonya tam egemenliğini ve kendi işlerini kontrol yetkisini tekrar elde etti. Karşısında bir asır öncesinden çok daha güçlü ve sağlam bir Çin bulunmakla birlikte, Japonya'nın durumu dezavantajlı değildi.

Amerikan işgalinin getirdiği sonuçlar, kısa sürede değişim göstermeye başladı. Japonya, Çin'den 800 kilometrelik bir su kütlesiyle ayrılmıştı, fakat eski imparatorluk rakibi Kore, sadece 40 (ve Sovyet toprakları sadece 16) kilometre mesafedeydi. Asya'ya soğuk savaşın gelmesi, Japonya'ya gerçek yarar sağladı. Kore Savaşı, bir üs olarak önemini artırdı ve ekonomiyi canlandırdı. Sanayi üretimi hızla savaş öncesi seviyelere tırmandı. ABD diplomasisi, dış ülkelerdeki Japon çıkarlarını destekledi. 1951 yılına kadar Japonya'nın herhangi bir silahlı kuvvete sahip olması yasaklandığı için, herhangi bir savunma masrafı yoktu, ama Amerikan nükleer şemsiyesinin korumasından yararlanıyordu.

Japonya kısa sürede Asya ve Pasifik'teki Amerikan savunma sisteminin kilit öneme sahip bir parçası oldu. Sistem ayrıca Avustralya, Yeni Zelanda ve (1946 yılında bağımsız olan) Filipinler ile yapılan antlaşmalara dayanıyordu. Bunları, Amerika'nın Tayvan dışındaki yegâne diğer Asyalı müttefikleri olan Pakistan ve Tayland ile yapılan antlaşmalar izledi. Endonezya ve çok daha önemli olan Hindistan uzak durdular. Bu ittifaklar kısmen de olsa Pasifik ve Asya'da uluslararası ilişkilerin yeni koşullarını yansıtmaktaydı. Kısa bir süre için, Süveyş'in doğusunda hâlâ İngiliz kuvvetleri bulunuyordu ama savaş sırasında Avustralya ve Yeni Zelandalılar kendilerini İngilizlerin değil, Amerikalıların savunabileceğini görmüşlerdi. Her ne kadar Malaya'yı, Endonezya karşısında ayakta tutabilmişlerse de İngilizler, Hong Kong'un sadece Çinlilerin öyle işine geldiği için hâlâ ayakta kaldığını biliyordu. Bununla birlikte Pasifik, sadece soğuk savaşa göre örgütlenemezdi. Amerikalılar, Japonları potansiyel bir antikomü-

1 Militarist vesayetten kurtularak sivilleşme. (yay. hzl.)

nist güç olarak gördüler ama Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar 1941'i hatırlayarak Japon gücünün yeniden toparlanmasından korktular. Bu nedenle, Amerikan politikası her ne kadar Çin'deki komünist başarıları ve onların Afrika ile Güney Amerika kadar uzak bölgelerdeki devrimcilere yaptıkları koruyuculuğa karşı uzun zamandır takıntılı olsa da, sadece ideolojiyle şekillenmiyordu. Gerçekte Çin'in ortaya çıkması, ikili soğuk savaş sistemini anlamsız kılmaktaydı. Rusya üçgenin bir köşesi haline geldiği gibi, dünya devrimci hareketindeki rakipsiz önderliğini yitirmekteydi. Hiçbir zaman basit bir iş olmayan soğuk savaş şimdi, her zamankinden daha karmaşık hale gelmişti. Bu sadece üretilen propagandanın kabalığıyla ilgili değildi ve bugünden bakıldığında, 16. ve 17. yüzyıl Avrupası'ndaki karmaşık din mücadelelerine benziyordu. O dönemin dünyasında ideoloji şiddeti, tutkuları ve hatta bazen kanaatleri harekete geçirebiliyordu, fakat çıkarlardan (her şeyden önce milliyetçilikle ilgili olanlardan) kaynaklanan karşı akımları ve karmaşıklıkları hiçbir zaman tam olarak çevreleyemiyordu. Fakat retorik ve mitolojik gerçeği yansıtmaz hale geldikten sonra dahi, uzun zaman etkili olmaya devam eder ve soğuk savaş bu açıdan da eski zamanların din mücadelelerine benzer gibidir.

SOĞUK SAVAŞ BATI YARIKÜRESİNE GELİYOR

Berlin ablukasını takiben, Avrupa'nın her iki tarafı da riske girmek ve tekneyi fazla sallamak istemiyordu. 1956 yılında, Macaristan'da komünist rejime karşı bir ayaklanma, Varşova Paktı kuvvetleri tarafından bastırıldı. 1962 yılında, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Sovyet desteği ile aniden ve hızla, batı ile doğuyu ayıran bir duvar inşa ederek batıya değerli insan gücünün akmasını önlemeyi amaçlayınca, heyecanlı ve yeni bir diplomatik telaş oluştu. Sonuçta bu duvar Demokratik Almanya'nın böğründeki bir dikeni ortadan kaldırarak gerilimi azalttı. Aynı yıl nükleer savaş tehdidi yaratan bir kriz ortaya çıkınca, bu Avrupa'da değil ama ABD'nin bahçe kapısında meydana geldi.

Latin Amerika, soğuk savaş politikalarından fazla etkilenmemişti. Burada 20. yüzyıl, Avrupa veya Asya'dakinden farklı ritimlere uymuştu. 1900 yılında Latin Amerika'nın büyük bölümleri zaten istikrar ve refaha kavuşmuştu. Büyük birçok kentinin modernliği ve Avrupalı göçmenler için cazip olması bunu gösterir. Çoğu Latin Amerika ülkesi, zirai veya maden ürünleri ihraç ediyordu. İmalat sektörü çok önemli değildi ve her ne kadar kırsal kesimlerinde büyük bir sınıf çatışması varsa da, uzun süre Avrupa'nın sosyal ve politik sorunlarından etkilenmez görünmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı önemli değişimlere neden oldu. Savaştan önce Amerika, Karayipler'de belirleyici bir politik güce sahip olmakla birlikte, Güney Amerika işlerinde çok fazla ekonomik ağırlığı olmamıştı. Savaş sırasında İngiliz yatırımlarının

tasfiyesi bunu değiştirdi. 1929'a gelindiğinde ABD, Güney Amerika'da yabancı sermayenin yaklaşık yüzde 40'ını temin ediyordu. Sonra dünya krizi geldi. Birçok Güney Amerika ülkesi, yabancı yatırımcılara ödemelerini yapamaz oldu. Dışarıdan borç almak neredeyse olanaksız hale geldi. Refahın çökmesi, milliyetçi iddiaların artmasına neden oldu, ki bu bazen komşulara, bazen de Avrupalı ve Amerikalılara yöneldi; Meksika ve Bolivya'da yabancı petrol şirketleri kamulaştırıldı. İktidardaki geleneksel oligarşiler krize giren ulusal ekonomilerin ortaya çıkardığı sorunları çözemedikleri için, yeni uzlaşma zeminleri peşinde koştular. 1930'dan itibaren Meksika hariç her ülkede askeri darbeler meydana geldi. Ancak 1939'dan itibaren temel malların fiyatları artarken yeniden bir refah dönemi başladı ve Kore Savaşı bu eğilimi sürdürdü. Arjantin'in liderleri onlara ilgi gösteren Nazi Almanyası ile flört etti, ama cumhuriyetlerin çoğunun sempatisi müttefiklerden yanaydı ve savaş bitmeden Birleşmiş Milletler'e katıldılar; aralarından biri, Brezilya, çarpıcı bir jest olarak Avrupa'ya küçük bir sefer gücü gönderdi. Bununla birlikte, savaşın Latin Amerika'daki en önemli etkileri ekonomikti. Birkaç ülkede yoğun bir sanayileşme gayreti hız kazandı. Endüstrileşmenin meydana getirdiği kentli işgücü üzerinde, savaş sonrası dönemde askeri ve geleneksel seçkinlerle rekabet edebilecek yeni bir politik güç biçimi ortaya çıktı. Birkaç ülkede otoriter, yarı faşist popüler kitle hareketleri oluştu.

Bunların yanı sıra, ABD'nin Karayipler'deki üstün gücünü kullanış biçiminde de, dikkate değer değişiklik meydana gelmişti (ancak bu savaşın bir sonucu değildi). Yüzyılın ilk yirmi yılında, Amerikan silahlı kuvvetleri burada doğrudan müdahalelerde bulunmuş, iki kez himaye altında yönetimler kurmuştu. 1920 ile 1939 arasında bu tür müdahaleler sadece iki kez yapıldı ve dolaylı baskı da azaltıldı. Başkan Roosevelt, 1930'larda müdahale edilmemesini vurgulayan "İyi Komşu" politikasını ilan etti. Bununla birlikte, Amerikan politikası savaş sonrasının ilk yıllarında her ne kadar Avrupa'ya odaklanmışsa da, Kore'den sonra tekrar güneye bakmaya başladı. Washington, Amerikan politikalarında bir günah keçisi bulan Latin Amerika milliyetçiliğinden fazla endişe duymamıştı, ama kıtada Rus etkisinin yerleşmesi olasılığına karşı artan bir hassasiyet göstermeye başladı. Soğuk savaş kıtaya gelmişti. 1954 yılında Guatemala'da komünistlerin desteklediği bir hükümet Amerikan yardımıyla devrildi.

Yoksulluk ve hoşnutsuzlukların komünizm için sağladığı basamakların kaldırılması konusunda endişeli olan Amerika, ekonomik yardım sağladı ve sosyal reform arayışında olduğunu söyleyen hükümetlere onay verdi. Ne yazık ki, bu tür hükümetlerin programları her ne zaman millileştirme yoluyla Amerikan sermayesinin kontrolünü silme yönünde harekete geçtiyse, Amerikan politikası tekrar dönüş yaptı. Bu nedenle, bir bütün olarak, herhangi bir otoriter rejimin aşırılıklarını kınayabilirse de, Amerikan hükümeti, Asya'da olduğu gibi Latin Amerika'da da kendisini muhafazakâr çıkarların destekçisi olarak buldu.

Küba

Latin Amerika'da tek muzaffer devrim, ABD'ye nispeten kısa bir mesafede bulunan Küba'da meydana geldi. Küba, büyük krizden kötü etkilenmişti ve ekonomisi, sadece ABD'de bir pazara sahip olan tek ürüne, şekere dayanıyordu. Bu ekonomik bağ, Küba'ya ABD ile tüm diğer Latin Amerika ülkelerinden daha yakın ve daha rahatsız edici "özel ilişki" sağlayan olgulardan sadece birisiydi. 1934 yılına kadar Küba anayasası, ülkenin diplomatik özgürlüklerini kısıtlayan maddeler içeriyordu ve Amerikalılar burada bir deniz üssüne sahiplerdi (ki bu üs hâlâ durmaktadır). Kentlerdeki gayrimenkuller ve hizmet tesislerine ciddi Amerikan yatırımı yapılmıştı ve Küba'nın yoksulluğu ve buradaki düşük fiyatlar Amerikalılar için burayı cazip bir tatil yeri yapmaktaydı.

Küba'nın muhafazakâr savaş sonrası hükümetleri arkasındaki gerçek güç, ABD olarak görülüyordu. Gerçekte bu durum değişmişti, Dışişleri Bakanlığı'nın adanın diktatörü Batista'yı onaylamaması sonucunda, yapılan yardımlar 1957 yılında kesilmişti. Bu tarihte, genç bir milliyetçi avukat Fidel Castro, rejime karşı bir gerilla seferi başlatmıştı. İki yıl içerisinde başarıya ulaştı ve ABD'de bir kahraman oldu. 1959 yılında yeni ve devrimci Küba'nın başbakanı olarak rejimini "hümanist" ve özellikle komünist olmayan bir yönetim olarak açıkladı. Batista'yı yıkmak isteyen liberallerden Marksistlere kadar çok farklı insanlarla birlikte çalıştı ve ABD onu Karayipler'in Sukarno'su olarak himayesine aldı. Ne var ki Casto, tarım reformuna, şeker işletmelerinin devletleştirilmesine ve Küba toplumunda eski toplumu destekleyen Amerikanlaşmış unsurları reddetmeye girişince, ilişkiler hemen soğudu. ABD kısa süre içerisinde Küba ile diplomatik ilişkileri kesti ve ekonomik baskı uygulamaya başladı. Kısa süre içerisinde Castro'nun düşürülmesi için güç kullanmaya karar verdi. Başkan Kennedy 1961 yılında göreve geldiği zaman, sürgünler Guatemala'da Amerikan desteği ile eğitilmeye başlanmıştı. Başarısızlığa uğrayan bir seferi durduracak kadar ihtiyatlı veya düşünceli değildi. Castro, Rusya'ya döndü ve yıl sonunda kendisinin bir Marksist-Leninist olduğunu söyledi. Bundan sonra Küba, Latin Amerika'da devrimci bir mıknatısa dönüştü. Castro'nun işkencecileri, Batista'nınkilerin yerine geçti ve hükümeti, ekonomiye zarar veren politikalar uygularken, eşitçilik ve sosyal reform arayışına da girdi (1970'lerde Küba, Latin Amerika'da en düşük çocuk ölüm oranına sahipti). Rus ekonomik yardımı, ülkeyi ayakta tuttu.

Kriz

Bu gelişmelerin hemen arkasından, soğuk savaşın en ciddi karşılaşması ve muhtemelen dönüm noktası geldi. Sovyet hükümeti Küba'ya, ABD'nin her yerine ulaşabilecek füzeler yerleştirmeye karar verdi. Amerikan fotoğraf keşifleri, 1962 yılının Ekim ayında Rusların bunlar için siteler kurduğunu teyit etti. Bunlar itiraza yer bırakmayacak şekilde ispatlanınca, Başkan Kennedy, ABD donanmasının Küba'ya yeni

füze götüren gemileri durduracağını ve Küba'ya ulaşanların da çekilmesi gerektiğini açıkladı. Takip eden günlerde, bir Lübnan gemisi durdurularak arandı; Rus gemileri izlendi. Amerikan nükleer vuruş gücü, savaş için hazırlandı. Birkaç gün içinde, Kennedy ile Sovyet lideri Kruşçev arasında kişisel mektuplaşmadan sonra, Ruslar füzeleri çekmeyi kabul etti.

Bu olayın, süper güçler arasındaki ilişkiler ve birbirleri hakkındaki değerlendirmeler üzerinde çok derin bir etkisi oldu. Sovyet uzay teknolojisi, 1950'lerin sonlarında Amerikalıların telaşa kapılmasına neden olmuştu, hepsi bir tarafa, Amerikalıların meydan okunamayacak bir güç olduğu artık anlaşılmış gibiydi. Bunu izleyen yıllarda SSCB, Amerikan üstünlüğünü azaltmak için muazzam (ve başarılı) bir çaba gösterdiyse de, soğuk savaş en tehlikeli noktasını geride bırakmıştı. Soğuk savaş devam ediyordu ama artık iki süper gücün önünde, birçok kez kesilmekle birlikte, her konuda daha yakın temas ve müzakerelerden oluşan bir süreç vardı. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, işlerin basit göründüğü günlerin sona erdiği hissi yayılmaktaydı. Her ne kadar iki dev, 1945'ten beri yaptıkları gibi dünya üzerinde hâkimiyetlerini sürdürüyorsa ve hâlâ kimi zaman, sanki dünyayı taraftarlar ve hasımlar arasında bölmüş gibi konuşuyorlarsa da, soğuk savaşın coğrafi yayılmasının nihai bedeli olarak nükleer savaş olasılığıyla karşılaşılmış ve bu, kabul edilemez bulunmuştu.

Süper güçler arasındaki yeni ilişkiler

Silahlanma yarışının devam etiği bir gerçekti. 1960'ların sonlarında, ABD karşısında üstün bir güç elde etmek için, muazzam bir Sovyet çabası gerçekleşmiş ve bir ölçüde de başarılı olmuştu. Fakat şimdi, iki nükleer dev arasında zorunlu bir bağ oluşmuştu. Nükleer vuruş gücünde üstünlüğün oldukça sınırlı bir şey olduğu görülmeye başlandı ki, bu "MAD"[1] kısaltmasıyla uygun bir şekilde ifade edilen gerçekti; yani her iki ülkenin de mahvolmaları karşılıklı olarak garanti edilmişti. Her ikisi de baskın tarzında bir taarruzla silahların büyük kısmı yitirilse bile, karşı tarafın elinde hücum edenin kentlerini yıkıma götürmeye ve zaferi anlamsız kılmaya yetecek kadar silah kalacağını biliyordu.

1973 yılında silahların sınırlanması ve Avrupa'da kapsamlı bir güvenlik düzenlemesi üzerinde görüşmeler başladı. Avrupa'nın savaş sonrası sınırlarının resmen kabulü (öncelikle iki Almanya arasında) karşılığında, Sovyet görüşmeciler nihayet 1975 yılında, Helsinki'de, Doğu ve Batı Avrupa arasında ekonomik ilişkilerin artmasını ve insan hakları ile politik özgürlüklerin kâğıt üzerinde garanti edilmesini kabul ettiler. Her ne kadar bu garanti yaptırımlara tabi değilse de, hem komünist Avrupa ve Rusya'da rejim karşıtlarına ilham verdiği hem de iki Avrupa arasındaki ticaret akışı ve yatırımlar giderek yeni ilişkileri beslediği için son derece önemli olduğu ortaya

1 *Mutually Assured Destruction.* (çev.)

çıktı. Bu, esas olarak İkinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşmasıydı ve Sovyetler Birliği'ne en çok istediği şeyi, yani zaferinin sağladığı toprak yağmasının kabulünü sağlıyordu.

SSCB'de değişim

Sovyet hükümetinde, 1958'den beri en önemli kişi olan Nikita Kruşçev, muhtemelen Küba nedeniyle1964 yılında görevden uzaklaştırıldı. Sovyet gelişmesine kişisel katkısı, Parti'nin yeniden yapılandırılmasında, Sovyet hayatının sınırlı şekilde de olsa Stalincilikten uzaklaştırılmasında, tarımda muazzam bir başarısızlıkta ve silahlı kuvvetlerde seçkin birlik haline gelen roket birliklerine ağırlık verilmesinde ortaya çıkmıştı. İktidardan düşüşü Sovyetler Birliği'nin kansız politik değişime geçtiğini açıkça gösteriyordu. Öldürülmemiş, hapse atılmamış ve hatta Moğolistan'da bir güç santraline dahi gönderilmemişti. En önemlisi de, 1956 yılındaki Yirminci Parti Kongresi'nde Stalin'in zalimliğini ve hatalarını açığa vurduğu konuşmasıydı. Sembolik olarak, Stalin'in naaşı, Lenin'in mozolesinden alındı. Bunu izleyen birkaç yıl içerisinde, yazar ve sanatçılara daha fazla ifade özgürlüğü tanınınca, bazılarının "buzların çözülmesi" olarak adlandırdığı gelişme yaşandı. Bununla birlikte, her ne kadar bazıları iyimser ve abartılı bir şekilde ABD ve SSCB'nin gerçekte giderek birbirlerine benzediğini söylemişlerse de, Sovyet yönetiminin otoriter tabiatı ilke olarak değişmemişti.

Bu "kesişme" teorisi, esas olarak Sovyetler Birliği'nin gelişmiş bir ekonomi olduğu olgusuna dayanıyordu. Bu görüş, onların etkinsizliklerini ve bozukluklarını gözden kaçırıyordu. Bir zamanlar Orta Avrupa'nın kentlerini besleyen ve çarın sanayileşme girişimlerini finanse eden Rus tarımı, komünizm altında sürekli bir başarısızlıktı ve paradoksal bir şekilde SSCB, sıklıkla Amerikan tahılını satın almak zorunda kalıyordu. Sovyetlerin kişi başına milli geliri 1970'lerde hâlâ ABD'nin çok gerisindeydi. 1956 yılında Sovyet vatandaşlarına emeklilik parası bağlandığı zaman, bu İngilizlerden neredeyse yarım yüzyıl sonra gerçekleşmişti. Her ne kadar ulusal sağlık hizmetleri varsa da, bunların kalitesi Batı'da sağlananların giderek gerisine düşmekteydi.

Bununla birlikte, Üçüncü Dünya'dan bakılınca hem ABD hem de SSCB zengindi. Milyonlarca Sovyet yurttaşı da ABD'nin gerisinde kalmaktan çok, 1940'ların fakirleşmiş Rusyası ile karşıtlığın daha fazla farkında idiler. Üstesinden gelinecek uzun bir olağandışı karışıklık dönemi vardı ve gerçek gelirler ancak 1952 yılında, 1928 seviyesine geriledi. Sovyet yurttaşları kendi durumlarına üzülmeye eğilimli değillerdi. Dahası, 1970'e gelindiğinde, ABD ile rekabet edebilen bir Sovyet bilim tabanı oluşmuştu. Sovyet uzay teknolojisi, devrimi meşrulaştırmıştı; SSCB'nin, herhangi bir ulusun yapabileceği her şeyi yapabileceğini ve sadece bir başkasının yapabileceklerinin de çoğunu gerçekleştirebileceğini göstermişti.

Bunun, Sovyetler Birliği'nin bir anlamda daha tatmin olmuş bir ulus haline gel-

diği ve liderlerinin dış dünyaya karşı daha güvenli ve daha az kuşkuyla baktıkları anlamı taşıyıp taşımadığı şüphe götürür. Özgürlüklerin sınırlarının ve bireyin ayrıcalıklarının, uygulamada idari kararlar ve politik hapishanelerle desteklenen bir mekanizma tarafından belirlendiği kadarıyla, bir polis devleti olarak kaldı. Bürokrasisi giderek artan bir muhafazakârlık ve yönetici sınıfın çıkarına ters düşme eğilimi gösterdi. Özellikle entelektüel özgürlükler konusundaki sınırlamalarla ilgili eleştiriler, 1960'larda açıkça duyulmaya başlandı. Serserilik, karaborsacılık ve alkolizm gibi antisosyal davranışlar, tıpkı diğer ülkelerdeki gibi bildiriliyordu. Rusça konuşanların 1970'lerde Sovyetler Birliği'nde azınlık olmaları, belki daha da önemli bir gelişmeydi.

ABD'de değişim

Birleşik Devletler'deki değişimlerin değerlendirilmesi daha kolaydır. Amerikan gücü ve zenginliğinin sürekli büyüdüğü su götürmez bir gerçekti. 1950'lerin ortalarında Birleşik Devletler, dünyadaki sanayi ürünlerinin yarısından fazlasını yapıyordu. Nüfusu 1968 yılında 200 milyonu aştı; o dönemde her yirmi Amerikalıdan sadece birisi yabancı doğumluydu (ancak on yıl içerisinde Meksika ve Karayipler'den gelen ve İspanyolca konuşanlardan oluşan göç, belli bir endişe oluşturacaktı). Her zamankinden daha fazla Amerikalı, kentlerde ve banliyölerde oturuyor ve daha uzun yaşıyordu. Herhangi bir kanser türünden ölme ihtimalleri 1900'den beri üç katına çıkmıştı ve paradoksal bir şekilde bu, kamu sağlığında büyük bir gelişme olduğuna işaret ediyordu, çünkü diğer hastalıklara çözüm bulunmuştu. 1970'te cumhuriyetin, Amerikan global gücünün dayanağı olan muazzam askeri potansiyeli sürdürme yeteneği konusunda şüphe yok gibiydi, ancak bu gücün nasıl kullanıldığı konusunda kuşkular vardı.

Başkanlar gelip gittikçe yönetim, Amerikan ekonomisinin en büyük müşterisi olarak önemini sürdürmeye ve artırmaya devam etti. Dengeli bütçe ve ucuz, işletme tipi bir yönetim umutları, devlet harcamalarının önde gelen ekonomik canlandırıcı olması olgusu karşısında her zaman kayaya tosladı. Birleşik Devletler bir demokrasiydi. Refah devleti, seçmenlerin isteği doğrultusunda ilerledi. Bu durum, Demokrat koalisyonun uzamasına yardımcı oldu. 1952 ve 1968 yıllarında savaş yorgunu olması nedeniyle Cumhuriyetçi başkanlar seçilmişti ama her ikisi de Amerikalıları Cumhuriyetçi bir kongre seçmeye ikna edememişti. Diğer yandan Demokrat blokta gerilim alametleri 1960 öncesinde ortaya –Eisenhower, birçok güneyli seçmeni etkilemişti– ve 1970'e gelindiğinde Cumhuriyetçi bayrak altında bir nevi ulusal muhafazakâr parti oluşmuş gibiydi. Bu, blok olarak Demokratlara oy veren güneyin politik bir sabit olarak ortadan kalkmasıydı.

Amerikan ırkçılık sorunu

1960 yılında Başkan Kennedy'nin tartışmalı bir marj ile seçilmesi, önce çarpıcı bir

yenilik duygusu getirmişti. 1961'den sonra, sekiz yıl süren yeni bir Demokrat yönetim hem iç hem de dış politikada gerçekten büyük bir değişim getirecekti ama bunlar, Kennedy ile Başkan Yardımcısı Johnson'ın göreve gelirken öngördükleri değişiklikler değildi. Bunlarda biri, siyahi Amerikalıların durumuydu. 1960 yılında, köleliğin kaldırılmasından yüzyıl sonra, siyahi Amerikalı (şimdi de olduğu gibi) muhtemelen daha fakir, sosyal yardım alan, daha sık işsiz kalan, daha kötü evlerde oturan ve beyaz Amerikalıdan daha sağlıksız bir kişiydi. Bu, yerel ve güneye ait bir sorun iken, konunun sadece hukuki veya anayasal haklarla ilgili olmadığı, ama ekonomik ve kültürel yoksunluktan kaynaklandığı da ortaya çıkmıştı. Bu dönemde dış dünya da değişmiş, BM'de çoğunluk haline gelen yeni ulusların çoğu, renkli uluslardan oluşmaya başlamıştı. Komünist propaganda, siyahi Amerikalıların kötü durumunu daima kullanmaktaydı.

Siyahi Amerikalıların uzun zamandır tartışılan hukuki ve politik durumları, radikal ve itiraz kabul etmez şekilde iyileştirilmişti. En önemlisi de, oy verme hakkının engellenmeden kullanılabilmesi olan "Sivil Haklar" için bir mücadele, 1950'lerde başlamıştı (oy hakkı, bazı güney eyaletlerinde olmasına rağmen, fiilen kullanılamıyordu). Yüksek mahkemenin devlet okullarında ırk ayrımını anayasa dışı bulan ve uygulandığı yerlerde makul bir zaman içerisinde kaldırılması yolundaki kararları, tartışmaları yaygınlaştırdı ve güney eyaletlerin çoğunda sosyal hayatı tahdit ediyordu, ama 1963'e gelindiğinde siyahi ve beyaz çocuklar her eyalette bazı devlet okullarında birlikte okuyorlardı (ancak entegrasyon tamamlanmış olmaktan çok uzaktı).

Kennedy ayrıca, oy hakkı meselesinin ötesinde, olumsuz ayrımın ve mahrumiyetin birçok şekline hücum edecek bir program başlattı (bunlar halefi tarafından olgunlaştırılacaktı). Ne var ki kanunlar, siyahi fakirliğin ve öfkenin azaltılması için yeterli güce sahip değilmiş gibi görünüyordu. Bu sorunlar, 1960'ların sonlarında büyük Amerikan kentlerinin "getto" olarak anılmaya başlayan bölgelerinde ayaklanma ve kundakçılık şeklinde patladı. Kentlerin yoksullaşan bölgelerinde fakirlik, kötü konutlar ve kötü okullar Amerikan toplumunun içerisindeki derin uyumsuzlukların simgesiydi ve etraflarındaki zenginlikle daha rahatsız edici hale gelen eşitsizlikleri doğuruyordu. Kennedy'nin 1963 yılında öldürülmesinden sonra, başkan olan Johnson bunların ortadan kaldırılmasına büyük bir önem verdi. Amerika'nın istikbali olarak gördüğü "Büyük Toplum"un inançlı ve ikna edici bir savunucusuydu. Johnson, potansiyel olarak Amerika'nın büyük reformcu başkanlarından birisiydi ama trajik bir başarısızlık yaşadı, çünkü başkanlığı bir Asya savaşının gölgesinde kaldı.

Asya'da Amerikan politikası

Güneydoğu Asya'daki Amerikan politikası, Hindiçin'in soğuk savaşın güvenlik sorunlarında vazgeçilmez bir yeri olduğu şeklindeydi. Diğer uluslar –belki Hindistan ve Avustralya'ya kadar uzanan bölgeler– yıkıcı faaliyete maruz kalmayacaksa, Gü-

ney Vietnam'ın batı kampında tutulması gerekmekteydi. Başkan Kennedy, Amerikan askeri yardımını "danışmanlar" ile desteklemeye başlamıştı ve öldüğü zaman Güney Vietnam'da sayıları 23.000'e ulaşmış olup, çoğu sahada bulunuyordu. Başkan Johnson, Amerikan sözlerinin sağlam olduğunun gösterilmesi gerektiğine inanarak aynı politikayı sürdürdü. Fakat Saygon'da ardı ardına gelen hükümetlerin sağlam pabuç olmadığı ortaya çıktı. 1965 yılının başlarında Johnson'a ek, Amerikan yardımı olmadan Güney Vietnam'ın çökebileceği söylendi; kısa süre içerisinde ilk Amerikan muharebe birlikleri resmen oraya gönderildi. 1968 Noeli'ne gelindiğine, Kuzey Vietnam'a atılan bombaların tonajı İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya ve Japonya'ya atılanların toplamını geçmişti. Bu tarihte güneyde, 500.000'den fazla Amerikan askeri bulunuyordu.

Sonuç felaketti. Savaşın maliyeti, Amerikan ödemeler dengesi üzerinde yıkıcı bir etki yapmıştı ve ülkedeki gerekli reform projelerine ayrılan fonlardan eksiliyordu. Kayıplar artarken ve görüşme girişimleri bir yere varmazken, ülke içerisinde büyük bir tepki yükseldi. Hınç dolu olmakla birlikte ılımlı Amerika'nın endişeleri yükseldi. Öfkeliler sadece protesto gösterilerine katılan ve yönetime güvenmeyen genç insanlar ya da vatanseverlik sembollerine hürmetsizlik eden ve askerden kaçanlardan dehşete kapılan kızgın muhafazakârlardan değildi. Vietnam, birçok diğer Amerikalının dış dünyaya bakışını değiştirdi. En azından aralarında fikir sahibi olanlar ABD'nin bile her istediği sonucu elde edemeyeceğini, bunu mantıklı bir bedelle sağlamasının daha da zor olabileceğini anladı. Bu, Amerikan gücünün sınırsız ve karşı konulmaz olmadığı yanılgısının sonuydu. Birleşik Devletler'in kazanamayacağı sonucunu çoktan çıkarmış olan Johnson, 1968 Martı'nda bombardımanı sınırladı ve kuzeyden, görüşmelere başlamasını istedi. Ayrıca dramatik bir şekilde, seçimlere yeniden katılmayacağını da açıkladı.

Büyük bir Demokrat çoğunluğun, Johnson'ı başkanlığa getirmesinden sadece dört yıl sonra, Cumhuriyetçi bir başkan, Richard Nixon seçimleri kazandı. 1969 yılında Amerikan kara kuvvetlerini Vietnam'dan çekmeye başladı. 1970 yılında kuzeyin bombardımanını yoğun bir şekilde yeniden başlatırken, Kuzey Vietnam ile gizli görüşmeler yürüttü. ABD, müttefikini terk ettiğini itiraf edemezdi ama gerçekte bunu yapmak zorundaydı. Zorlu müzakereler sonrasında, 1963 yılı Ocak ayında, Paris'te bir ateşkes imzalandı.

Vietnam, ABD'ye büyük meblağlara ve 57.000 ölüye mal olmuş, Amerikan prestijine ciddi zarar vermiş, diplomatik gücünü yıpratmış, iç politikasını altüst etmiş ve reform çabalarının sonuçsuz kalmasına neden olmuştu. Keza, ekonomiyi yoldan çıkarmıştı. Hindiçin halklarına muazzam acılar çektirmesine rağmen, sallantıda olan bir Güney Vietnam'ı ancak kısa bir süre koruyabilmişti. Başkan Nixon, bu işin sona ermesinin getirdiği rahatlamadan yararlandı. Küba'dan beri dünyanın ne kadar değiştiğini kavramış olması, Çin ile normal ilişkiler kurulması yolunda gösterdiği bü-

yük çabalarla ortaya çıkmıştı. 1972 yılında "27.746 km ve yirmi iki yıllık husumeti" şeklinde tanımladığı durumun yarattığı boşluğu doldurmak üzere, bu ülkeyi ziyaret etti (2500 yıllık tarih diye de ilave yapabilirdi) ve Asya anakarasını ziyaret eden ilk Amerikan cumhurbaşkanı oldu. Birkaç ay sonra Moskova'yı ziyaret eden ilk başkan da oydu ve bu adımın ardından, silahların sınırlandırılması konusundaki ilk antlaşma yapıldı. Soğuk savaşın kaba bir şekilde kutuplaşmış basitleştirmeleri açıkça geride kalmıştı. Ardından Vietnam Antlaşması geldi ve güney neredeyse bir içsavaşla ortadan kalktı. ABD'de, bataklıktan çıkmış olmanın getirdiği rahatlama o kadar büyük oldu ki, Kuzey Vietnam'ın barış koşullarına riayeti konusunda vicdani çekinceler önemsiz kaldı.

Politik bir skandal, Nixon'u istifaya zorlayınca, halefi yeni dış maceralar konusunda kuşkulu ve bunları engellemeye kararlı bir kongre ile karşılaştı. Güney Vietnam rejimine verilen garantileri yerine getirmek için girişimde bulunulmadı ve 1975 ilkbaharında, Saygon'a yapılan tüm Amerikan yardımı kesildi. 1947 yılında Çin'de olduğu gibi, ABD kendisine güvenenlere rağmen zararını sona erdirdi (bu arada 117.000 Vietnamlı, Amerikalılarla birlikte ülkeden ayrıldı). Belki de Asya politikası konusunda katı bir tutum savunanlar, başından beri haklıydı. Koloni sonrası rejimlerin komünizme karşı direnişi ancak ABD'nin onlar için savaşmaya hazır olduğunun bilinmesiyle garanti edilebilirdi. Ne var ki Çin ile olan iyi ilişkiler, Vietnam'ın kaybından daha önemliydi.

1970'lerin sonunda Amerika'nın müttefikleri kararsız ve endişeliydi. Durumun nereye gittiğini anlamak kolay değildi. Birçok Amerikalı, ülkelerinin askeri zayıflığı olarak gördükleri durumdan (özellikle füze alanında) sıkıntı duyuyordu. Başkanın dış ilişkilerdeki geleneksel liderliği, idari gücü konusundaki yeni güvensizlik nedeniyle zayıflamıştı. Kamboçya çöktüğü ve Güney Vietnam hemen arkasından onu izlediğinde, Amerikan gücündeki geri çekilmenin nereye kadar gidebileceği üzerinde sorular öne çıkmaya başladı. ABD, artık Hindiçin için savaşmayacaksa, o halde Tayland, İsrail ve hatta Berlin için savaşır mıydı?

YENİ TEHLİKELER

1979 yılında, uzun zamandır ABD'nin güvenilir bir müttefiki olan İran şahı, tahtından uzaklaştırıldı. Bu neredeyse hiç öngörülmemiş bir olaydı ve Amerikan politikasına zarar verecek bir darbeydi. Paradoksal olarak bu durum, kararsız İslam dünyasının istikrarını da tehdit ediyordu. Şahın yerine geçenler, hayal kırıklığı yaşayan liberaller ile İslami tutucularda ve ikinci grup kısa süre içerisinde birincileri süpürüp geçti. İran'ın gelenekleri ve toplumu (daha ihtiyatlı olan) babasının yolundan giden şahın modernizasyon girişimleri tarafından sarsıntıya uğratılmıştı. Eski geleneklere

(en çarpıcı biçimde kadınlara karşı davranışlarda) hızlı bir dönüş, İran'ın bir hükümdardan daha fazlasını reddettiğini gösterdi. Yeni rejim, yaşlı ve fanatik bir din adamı tarafından yönetilen bir Şii İslam Cumhuriyeti olarak ortaya çıktı. O ve takipçileri, eski şahın patronları olarak, kapitalist materyalizmin körü körüne itaatkârları olan Amerikalılardan nefret ediyorlardı, fakat Sovyet komünizmi de kısa süre içerisinde, benzer şekilde, İslamın saflığını tehdit eden ikinci bir "Şeytan" olarak kötülendi.

İslamın yükselişi

Yeni rejim, Müslümanların dünya çapında paylaştıkları bir öfkeyi dile getiriyordu. Bu öfke, laik Batılılaşmadan kaynaklanan korkular ve modernizasyonun yerine getirilmemiş vaatlerinden kaynaklanıyordu. Hiçbir yerde olmadığı kadar, Ortadoğu'da milliyetçilik, sosyalizm ve kapitalizmin tümü, bölgenin sorunlarını çözmeyi veya en azından uyanmış tutkuları tatmin etmeyi başaramamıştı. Birçok Müslüman, modernleşme yolunu gösterenlerin –hatta Nasır'ın– halklarını yanlış yola soktuğunu düşünüyordu. Milyonlar, Batı'nın bulaşıcılığını tehdit edici buluyordu.

Bu tür duyguların kökleri farklı ve derinde olup, Hıristiyanlıkla, yüzyıllar boyu süren çatışmalarla beslenmiştir. 1960 sonrasında Batılı güçlerin (ve aynı zamanda SSCB'nin) Ortadoğu ve İran Körfezi'nde soğuk savaş sayesinde artan sorunları, bu duyguları canlandırmıştır. Petrol faktörü göz önünde tutulursa, süper güçlerin utançlarının çakışması umut verici görünmüştür. Ancak Batı'nın ticaret ve iletişimi ile Batılı hayat tarzının çekici unsurlarının, petrolle zenginleşenlere İslam için daha önceki askeri ve politik tehditlerden daha tehlikeli olduğuna dair işaretler de artmaktaydı. Müslüman Araplar, Batılı teknolojiden öğrenmek ya da akademik eğitim sağlamak istedikleri zaman, Batılı değerlerin baştan çıkarıcılığına açık hale geliyorlardı. Bu nedenle birçok radikal eğilimli Arabın katıldığı (ve 1970'lerde Irak ile Suriye'de kökleşmiş olan) Baas sosyalist hareketi, Müslüman Kardeşliği tarafından aforoz edilmiş, bunların "tanrıtanımazlığı" Filistin meselesinde dahi esefle karşılanmıştır. Aşırı İslamcılar halk egemenliğini de reddetmişler, toplumun her açıdan İslamiyetin kontrolü altına girmesini isteyeceklerdi. Aradan fazla zaman geçmeden dünya Pakistan'ın karışık hokeyi yasakladığını, Suudi Arabistan'ın taşlayarak veya uzuvları keserek cezalandırma yoluna gittiğini, Oman'ın dersler sırasında erkek ve kadın öğrencilerin derslere ayrı ayrı girdikleri bir üniversite açtığını ve çok daha fazlasını duymaya başladı. 1978'e gelindiğinde nispeten "Batılılaşmış" Mısırlı talebeler bile, kendi seçimlerinde aşırı İslamcılar için oy kullanırken, tıp fakültesinde kızlar erkek cesetleri üzerinde teşrih yapmayı reddediyor ve ayrılmış, ikili bir eğitim istiyordu.

Bu olayı değerlendirmek çok zordu ve hâlâ da zordur. Yaygın olarak paylaşılan duygular için bir odak teşkil ettiği için, 1980'de ortaya çıkan görünüm, İran devriminin bugüne kadar Ortadoğu'da oynanan oyunu değiştirdiği şeklindeydi. Bununla birlikte İslamın yükselişi bir dereceye kadar, kimi zaman yeniden ortaya çıkarak inanç-

lıları tekrar heyecanlandıran sofuluk dalgalarından birisiydi. Önemli ölçüde koşullardan kaynaklanıyordu, örneğin İslamın kutsal yerlerinden üçüncüsü olan Kudüs'ü İsraillilerin işgal etmesi İslami dayanışma duygusunu daha da güçlendirdi. Bununla birlikte, devrim sürecindeki bir ülkenin zaaflı görünen durumundan yararlanan Sünni (normalde Baasçı) Irak, 1980 yılında Şii İran'a hücum ederek bir milyon hayata ve İslami halkların bir kez daha eski hatlar üzerinden bölünmesine yol açacak sekiz yıllık kanlı bir savaşa yol açtı. Dahası, her ne kadar devrin süper güçlerini rahatsız edip endişeye kapılmalarına neden olsa da, İran onların işlerini bozamazdı. 1979'un sonunda Ruslar, kukla bir komünist rejimi desteklemek için Afganistan'a bir ordu gönderirken çaresizce seyretmek zorunda kalmıştı. Keza, Amerikan rehineleri ele geçirmelerine (ve Amerikalıların onları bir baskınla kurtarma girişimlerinin başarısızlığı üzerine fidye almalarına) rağmen, İranlılar eski şahın İslami adaletin önüne çıkarılmak üzere iadesini sağlayamadılar.

1980 yılında Başkan Carter'ın İran Körfezi'ni hayati bir çıkar bölgesi ilan etmesi önemli bir işaretti. Bir süper güç, bölgenin istikrarsızlığının uluslararası düzen için yarattığı tehdidi görmezden gelemezdi. Mutsuz bir ülke olan Lübnan'da düzenli hükümet 1980'lerde ortadan kalktı ve ülke anarşiye yuvarlandı. Bu durum, ilk başta FKÖ'ye[1] İsrail'e karşı kullanılmak üzere eskisinden de daha elverişli bir üs temin etmiş gibi göründü. Bunun karşısında İsrail kuzey sınırları üzerinde ve bunun ötesinde artan bir şiddet kullanarak operasyonlara başladı. Sonuçta, Yahudi-Filistinli çatışmasının arttığı bir on yıl içerisinde, İsrail'deki gerginlikler de arttı ve bunu takiben Filistinli yerleşim yerlerinin ağırlıkta olduğu bölgelerde ayaklanmalar çıktı.

Birleşik Devletler, bu tür karışıklıklardan sıkıntı çeken tek ülke değildi. Sovyet askerleri (neredeyse on yıl kalacakları) Afganistan'a gönderildikleri zaman, çoğu Müslümanın duyduğu öfke, muazzam bir İslam nüfusu olan SSCB içerisindeki olayları da etkileyecekti. Bazı kişiler, aşırı İslamcıların iki süper gücü ihtiyatlı davranışlara yönlendireceğini düşündü. Aşırı İslamcılar, iki yıl önce İsrail ile barış yaptığı için, 1981 yılında Mısır cumhurbaşkanını öldürdü. Pakistan hükümeti, İslami kuralları getirmeyi sürdürdü ve Afganistan'daki antikomünist Müslüman asilere el altından yardım etti. Kuzey Afrika'da, radikal İslamcı özlemler, Libya diktatörünün garip çıkışları ve beyanlarında görülebilirdi. Libya petrolünün üçte birinin oraya satılmasına rağmen, petrol üreten ülkelerin Birleşik Devletler'e petrol vermemesini istedi ve 1980 yılında ülkesini kısa bir süre için Baasçı Suriye ile birleştirdi. Cezayir'in bağımsızlıkla yaptığı umut verici başlangıç, Avrupa'ya göçün, genç erkeklerinin çoğu için yegâne ekonomik çıkış haline gelmesiyle sendeledi. Bir Arap ülkesinde ilk kez 1990 yılında, Cezayir'de köktendinci bir tabana dayanan parti büyük bir başarı elde ederek seçimleri kazandı. Bir önceki yıl meydana gelen bir darbe, Sudan'da İslami ve militan bir

1 Filistin Kurtuluş Örgütü. (yay. hzl.)

İslamcı rejimi iktidara getirmişti ve bunların ilk yaptıkları, orada kalan birkaç sivil özgürlüğü ortadan kaldırmak oldu. Bununla birlikte, suların sadece tek yönde akmadığını gösteren birçok işaret bulunmaktaydı. Başka yerlerdeki meşguliyetleri ve değişen koşullar nedeniyle, eski Sovyet-Amerikan rekabetini kullanmak giderek daha zor hale geliyordu. Daha da kötüsü, potansiyel olarak zengin iki İslam ülkesi olan İran ve Irak 1980'lerin büyük bölümünde birbirleriyle çok pahalıya mal olan ölümcül bir kapışmanın içerisine girmişlerdi.

Irak

Irak'ın hâkimi Saddam Hüseyin, Müslüman bir ailede yetişmiş olmakla birlikte patronaj, aile ve askerlerin çıkarlarına dayanan, laik (Baasçı) bir rejimi yönetiyordu. Güç peşindeydi ve teknolojik modernizasyonu buna ulaşmanın bir yolu olarak görüyordu. İran ile savaşa girdiği zaman, mücadelenin uzaması ve çok pahalıya mal olduğunun ortaya çıkması, geleneksel Arap hükümdarlarının içini rahatlattı, çünkü bu durumun tehlikeli bir haydutun ve aynı zamanda korktukları İranlı devrimcilerin elini kolunu bağlayacağını düşündü. Bununla birlikte savaşın, dikkatleri Filistin sorunundan uzaklaştırmasından da memnun değillerdi.

1980'lerde, Körfez bölgesindeki alarm ve hareketlilik kimi zaman petrol kaynaklarına müdahale edileceği korkusunu öne çıkarttı ve İran ile Birleşik Devletler arasında açık bir çatışma tehdidi yarattı. Bu sırada Doğu Akdeniz'de işler bozuldu. İsrail'in Golan tepelerini ilhak etmesi, Lübnan'da Filistinli gerilla gruplarına ve koruyucularına karşı giriştiği şiddetli operasyonlar ve hükümetinin (özellikle SSCB'den) yeni Yahudi göçlerini teşvik etmesi gibi olayların hepsi, bir gün birleşik Arap ordularının tehdidiyle tekrar karşılaşabileceği güne karşı daha güçlü hale gelmesine yardımcı oldu. Bununla birlikte, 1987 sonunda, Filistinliler arasındaki ilk isyanlar çıktı ve bunlar sürekli hale gelerek intifada ayaklanmasına dönüştü. Her ne kadar İsrail'in varlık hakkını resmen tanıyarak FKÖ uluslararası alanda daha fazla sempati topladıysa da, 1989 yılında İran-Irak Savaşı nihayet sona erdiği zaman iyi bir konumda değildi. Ertesi yıl, İran'ı yöneten Ayetullah öldü ve halefinin, Filistin ve İslam davalarını desteklemekle birlikte, daha az maceracı ve şiddetten uzak bir politika izlemek istediği açıktı.

İran-Irak Savaşı sırasında, Birleşik Devletler İran'ı daha büyük bir tehlike olarak görmüştü. Ne var ki, Amerikalılar sonunda kendilerini Körfez'de bir düşmanın karşısında buldukları zaman, bu Irak idi. İran ile yapılan barışı takiben, Saddam Hüseyin, Kuveyt şeyhliği ile eski bir sınır meselesi üzerindeki anlaşmazlığı ele almış olup, bu ülkenin lideriyle petrol kotaları ve fiyatları üzerinde de kavga etmişti. Bu konulara verdiği önem ne olursa olsun, onun için asıl konu Kuveyt'in muazzam petrol zenginliğini ele geçirmekti. Tehditleri, Irak ordularının Kuveyt'i işgal ettiği 2 Ağustos 1990 gününe kadar sürdü. Bu ülkede direniş altı saat içerisinde sona erdi.

Bunu takiben dünya kamuoyu, BM aracılığıyla dikkat çekici bir şekilde seferber oldu. Kendi saldırgan tavırlarını Arapların İsrail'e duydukları nefretle karıştıran Saddam Hüseyin, hem İslam hem de Pan-Arap kartlarını oynamak istedi, ama bunların hiç de değerli olmadıkları ortaya çıktı. Sadece FKÖ ve Ürdün onun yanında yer aldı ve bu hiç kuşkusuz onun için çok tatsız bir sürpriz olurken, Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır aleyhinde hızla oluşmaya başlayan koalisyonun beklenmedik ortakları oldu. Aynı derecede beklenmedik bir diğer olay da SSCB'nin bundan sonra olup bitecek şeylere karşı çıkmamasıydı. Nihayet, en çarpıcı şekilde, Güvenlik Konseyi (ezici bir çoğunlukla) Irak'ın eylemlerini mahkûm eden ve sonunda Kuveyt'in kurtarılması için güç kullanılmasına izin çıkaran bir dizi karar aldı. 16 Ocak 1991 tarihinde Amerikan, İngiliz, Fransız, Suudi ve Mısır birlikleri harekete geçti ve Irak bir ay içerisinde teslim oldu.

Bir kez daha, Ortadoğu'da bir dönüm noktasına erişilmemişti. Sona eren şey, Osmanlı veraset savaşlarından ibaretti. Bununla birlikte, bazı şeyler değişmişti. Hüseyin'in İsrail karşıtı bir İslam seferi oluşturma gayretleri yanıt bulamamıştı. En büyük kayba uğrayan FKÖ olup, gerçek anlamda kazançlı çıkansa İsrail olmuştu. Yakın gelecekte İsrail'e karşı bir Arap askeri başarısını düşünmek artık mümkün değildi. Suriye ve İran, Kuveyt krizinden önce İsrail ile müzakereyle anlaşmaya varma isteği konusunda bazı işaretler vermişlerdi. Bu, Birleşik Devletler için her zamankinden daha büyük bir öncelikti ve İsrail'in en sonunda daha az uzlaşmaz bir tutum sergileyebileceği umudunu öne çıkartıyordu. 1991 yılında, İsrail hükümeti ile Arap devletleri arasında, FKÖ temsilcilerinin de hazır bulunduğu görüşmeler başladı. Bunlar her ne kadar kısa sürede kesildiyse de, 1992 yılında İsrail'deki hükümet değişikliğinden sonra tekrar başladı ve İsrail'in sınırlarının dışına sürdüğü Filistinlilere karşı ağır saldırılardan sonra da devam etti.

Bu tarihe gelindiğinde radikal ve köktendinci Pan-İslamist hareketinin endişe veren hayaleti biraz etkisini yitirmişti. İslam ülkelerindeki tüm bu huzursuzluk ve hoşnutsuzluklara ve Irak'tan gelmeye devam eden kışkırtmalara rağmen, bunların Batı'ya karşı etkili bir şekilde koordine edilebileceği konusunda fazla umut yoktu. Dahası, İslam ülkelerinin, Batı'nın teklif ettiği, ince ve kurnaz bir çürütücülüğü olan teknik modernizasyon aracından vazgeçmek istediklerine dair işaretler her zamankinden daha azdı. Körfez krizi de (neredeyse rastlantısal şekilde) petrol silahının gelişmiş ülkelere bırakın zarar vermeyi, onları korkutma gücünü dahi büyük ölçüde yitirdiğini gösterir gibiydi. Sembolik olarak bir yıl içerisinde, Kuveyt'in, Hüseyin'in geri çekilen güçleri tarafından ateşe verilen tüm petrol kuyuları söndürülmüştü. Bununla birlikte, barut fıçısı yerinde duruyordu. Ortadoğu'nun geleceği her zaman olduğu gibi belirsizdi.

Küba krizi sonrasında Latin Amerika

Füze krizinin sona ermesini takiben Birleşik Devletler, Küba'yı istila etmemeye söz vermiş ancak devriminin diğer Latin Amerika ülkelerindeki gençler için çekicilik taşımasından korkarak, bu ülkeyi yarıkürenin geri kalanından mümkün olduğu kadar tecrit etmeye çalışmıştı. Bununla birlikte, Castro'nun Küba'yı kıtanın geri kalanı için devrimci bir merkez olarak sunmayı sürdürmesine karşın, Latin Amerika devrimcileri onları izlemediler. Küba'nın koşulları son derece özeldi. Diğer ülkelerde köylü isyanlarının beslediği umutları hayal olduğu anlaşıldı ve buralardaki potansiyelin kırsal olmaktan çok kentsel olduğu ortaya çıktı. Teröristlerle uğraşırken sergilenen vahşetin bazı ülkelerde orta sınıfların otoriter yönetimlerden uzaklaşmasına neden olduğu doğrudur ve Amerikan karşıtlığı da yüksekti. Sosyal reformu temel alan yeni bir Amerikan inisiyatifi, "İlerleme için Birlik" girişimi gelişme sağlayamadı. Daha da kötüsü, 1965 yılında eski müdahale geleneğinin yeniden ortaya çıkmasıyla bu girişimler büsbütün etkisini yitirdi. Bu müdahale dört yıl önce Amerikan yardımıyla bir dikta rejiminin yıkılmış olduğu Dominik Cumhuriyeti'ne yapılmıştı. Bunu takiben gelen yönetim, reformdan korkan ayrıcalıklı kesim adına hareket eden askerler tarafından bir kenara itilince, Amerikalılar yardımı kesti. Sonunda, İlerleme için İttifak ayrımsız olarak kullanılabilecek gibiydi. Ama Başkan Johnson göreve gelince, yardım diğer sağcı rejimler gibi bu ülkeye de tekrar akıtılmaya başlandı. Bu askeri rejime karşı 1965 yılında girişilen isyan, 20.000 Amerikan askerinin gelmesiyle bastırıldı.

1970'e gelindiğinde ittifak adeta unutulmuş gibiydi ve Latin Amerika milliyetçiliği yeni bir yükseliş dönemine girmiş görünüyordu. Küba'dan ilham alan gerillalar şayet bir dönem tehdit olarak görülse de, artık değillerdi. Ülke içerisinde duyulan korku geçtikten sonra, hükümetlerin Amerikan karşıtı duygulardan yararlanmaması için fazla bir neden kalmıyordu. Şili en büyük Amerikan bakır şirketini millileştirdi, Bolivyalılar petrol şirketlerini, Perulular da Amerikalıların sahip oldukları plantasyonları devletleştirdi. Birleşik Devletler cumhurbaşkanının bir temsilcisinin o yıl çıktığı bir gezi, her yerde protestolar, gösteriler, Amerikan mallarının havaya uçurulması ve bazı ülkelerden uzak durması yolundaki taleplerle karşılandı.

Bu sırada, Latin Amerika'nın gerçek sorunları hâlâ karşılanmış olmaktan çok uzaktı. 1970'ler ve 80'ler kronik ekonomik sorunları açığa çıkardı ve 1985 yılında, çözülmez görünen bir krizden konuşmak akla yakın görünüyordu. Bunun birkaç nedeni vardı. Bütün hızlı sanayileşmeye rağmen, kıta korkutucu bir nüfus artışıyla karşı karşıya gelmişti. 1950 yılında Latin Amerika ve Karayipler'de yaşayan 100 milyon civarındaki nüfusun 2000 yılında 500 milyona çıkması bekleniyordu. Bu sorun, tam da Latin Amerikan ekonomileri tekrar kontrol dışı kalma sinyalleri verirken ortaya çıkıyordu. İlerleme için Birlik tarafından geliştirilen yardım programı bu sorunlarla başa çıkamadı ve başarısızlık, Amerikan fonlarının kullanımı konusundaki tartışma-

ları çoğaltti. Sosyal bölünmeler tehlikeli boyutta kaldı. En gelişmiş Latin Amerika ülkeleri bile zenginlik ve eğitim konularında çok büyük farklılıklara sahipti. Anayasal ve demokratik süreçler, var oldukları yerlerde, bu tür sorunları ele alma konusunda son derece yetersiz kaldılar. 1960'lar ve 70'lerde Peru, Bolivya, Brezilya, Arjantin ve Paraguay askeri rejim altında, uzun otoriter yönetim dönemlerinden geçtiler. Bunların bazıları, sivil hükümetlerin yapmakta yetersiz kaldığı değişiklikleri ancak otoriter yönetimlerin yapabileceğine inanıyordu.

Bu durumun sonuçları sadece herkesin bir dönem uygar ve anayasal devletler olarak gördüğü Arjantin, Brezilya ve Uruguay gibi ülkelerden gelen işkence ve şiddetli baskı haberleriyle gelmiyordu. Bütün diğer Latin Amerika ülkelerinden daha kesintisiz bir anayasal demokrasi geçmişine sahip Şili'de, 1973 yılındaki bir askeri darbe, birçoklarının komünistlerin denetiminde olduğuna inandığı bir hükümeti düşürdü. Karşı-devrimci hareket ABD'den yardım alıyordu ve yerine geçtiği seçilmiş rejimin devrimci eğilimlerinden korkan birçok Şilili bunu kabul etmeye istekli görünüyordu. Yeni rejim sonunda ekonomiyi yeniden inşa etti ve 1980'lerin sonlarında liberalleşmeyi başarabilecekmiş gibi göründü.

Bu sırada, 1970'lerin petrol krizi nihayet Latin Amerika'nın petrol ithal eden ülkelerinin dış borç problemlerini kontrol edilebilir olmaktan çıkartmıştı. 1990'a gelindiğinde en geleneksel ekonomik çareler birbiri ardına denenmiş, fakat rayından çıkmış enflasyon, uzatılmış borçlara yüklenen faizler, geçmiş kötü yönetimlerin neden olduğu kaynak dağılımı bozuklukları ve mali iyi politikaları engelleyen idari ve kültürel yetersizliklerle başa çıkamayacakları anlaşılmıştı. Bunlarla bağlantılı karmaşık ekonomik krizin nasıl aşılacağının tahmini imkânsızdır. Hal böyleyken, Latin Amerika sıkıntı ve umutsuzlukları dışında, birbiriyle benzerlikleri giderek azalan, patlamaya hazır ve rahatsız bir kıta olarak kalmaya devam etmektedir. Şayet kişi başına milli gelir ölçü alınırsa, on yıl içerisinde Latin Amerikalıların çoğu daha da fakirleşmiştir.

Afrika

Başka yerlerde olduğu gibi, 1992'ye gelindiğinde Afrika'nın birçok bölgesinde istikrar hâlâ sağlanamamıştı. BM Genel Kurulu, 1974 yılında Güney Afrika'yı *apartheid* nedeniyle toplantılarına katılmaktan men etmişti. 1977 yılında BM İnsan Hakları Komisyonu ise Uganda'da siyahilerin siyahilere karşı giriştiği korkunç katliamların araştırılması talebini hasıraltı etme marifetini gösterirken, İsrail ile Şili'nin yanı sıra, Güney Afrika'yı yaptıklarından ötürü kınamıştır. Pretoria'dan bakıldığında, kuzeydeki manzara giderek daha tehditkâr hale gelmekteydi. Angola'ya Küba birliklerinin gelmesi, SSCB tarafından Güney Afrika'ya karşı uyduları ve yanaşmaları aracılığıyla yeni bir stratejik eylem gücü oluştuğunu gösteriyordu. Hem bu eski Portekiz sömürgesi hem de Mozambik aynı zamanda siyahi yerleşimlerde huzursuzluğu körükleyen ve 1980'lerde kent terörünü sürdüren Güney Afrikalı muhaliflere üsler sağlamaktaydı.

Güney Afrika hükümetinin tutumu baskı altında değişti. 1978 yılında yeni bir başbakan göreve gelince, birçok "Afrikaner"i korkutan bir tutum içerisinde tedricen bir taviz politikası izlemeye başladı. Güney Afrika'nın geleceğiyle ilgili sorun, sonunda *apartheid*in ortadan kaldırılması sorunundan uzaklaşarak, siyahi çoğunluk yönetiminin hangi koşullarda kabul edileceği sorunu haline geldi. Bu insiyatif kısa sürede yavaşladı ve Afrikaner destekçilerinin güvensizliğinin artması P. W. Botha'yı tekrar baskıya yöneltti. 1983 yılında yaptığı yeni anayasa bir yandan yetersizliği nedeniyle siyahi liderleri öfkelendirirken, beyaz olmayanların temsili ilkesini getirerek beyaz muhafazakârların aşırı tepkisini çekti. Bu sırada, diğer ülkelerin Güney Afrika'ya karşı ekonomik yaptırım baskısı artıyordu. 1985 yılında Birleşik Devletler dahi, bir ölçüye kadar yaptırım getirmişti ve Güney Afrika ekonomisine uluslararası güven azaldıkça, ülkedeki etkileri de göze çarpmaya başladı. Değişim rüzgârları önünde kamuoyundaki fikir ayrılıkları gözlenir hale gelmişti; Hollanda Reformist Kilisesi *apartheid*in en azından bir hata olduğunu ve daha önce iddia edildiği gibi kutsal kitap tarafından meşru görülemeyeceğini kabul etti. Afrikaner politikacılar arasında ayrılıklar arttı. Bu arada, artan uluslararası tecride rağmen, Güney Afrika askeri eylemlerinin sınırdan gelen tehditleri engellemesi de muhtemelen istikrara yardımcı oldu. 1988 yılında Angola ile barış yapıldı.

Bu arka planın önünde, 1984 yılından beri cumhurbaşkanı olan Botha çekildi ve yerine F. W. De Klerk geçti. Liberalleşme yolunda hareketin devam edeceğini ve *apartheid*in her açıdan sona ereceği anlamına gelmemekle birlikte, herkesin düşündüğünden daha ileriye gideceğini açıkça ifade etti. Politik protesto ve muhalefete daha fazla özgürlük tanınarak hapisteki siyahi milliyetçi liderler serbest bırakıldı. 1990 yılında Afrika Ulusal Kongresi'nin lideri ve siyahi muhalefetin esas gücü olan Nelson Mandela sonunda hapisten çıktı ve ileride ne olacağı konusunda hükümetle müzakereye başladı. İfadesindeki tüm uzlaşmazlıklara rağmen, beyaz azınlığa gelecekte siyahi çoğunluk altında yaşarken bazı garantiler vermeyi içeren yeni, umut verici işaretler belirmişti. Öte yandan, tam da bu işaretler, başka politikacıları daha büyük sabırsızlığa yöneltti. 1990'un sonunda De Klerk *apartheid*in temeli olan toprak kanununu dahi iptal edeceğini söyledi. Güney Afrika'da olayların gelişme hızının ilginç bir göstergesi de dünyanın, beyaz liderlerin samimiyeti veya samimiyetsizliğinden çok, siyahi liderlerin realizmi (veya bundan yoksun olmaları) ile takipçilerini kontrol edebilme (veya edememe) yeteneği üzerinde odaklanmış olmalarıdır. Serbest bırakıldığı sırada Mandela'nın verdiği umut, yerini korkuya bırakmıştı. Takipçileri arasında ayrılıklar vardı. Güney Afrika'nın önünde zor bir yol olduğu açıktı.

YENİ BİR DÜNYA DÜZENİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Çin yön değiştiriyor

Çin'de her ne kadar politikada dalgalanmalar olsa da, Mao'nun 1976 yılındaki ölümünü takiben ekonominin bazı alanlarında gevşeme yönünde oldukça istikrarlı bir eğilim vardı. Birkaç yıl içerisinde resmi açıklamalarda yaptıklarıyla ilgili çekinceler kaydedilmeye başlandı. Yönetimdeki yaşlılar arasında öne çıkan kişi günümüzde adı ekonomik liberalleşme ile bağlantılı olarak anılan Deng Xiaoping idi. Şimdilerde görülebildiği gibi, modernizasyon yavaşça sosyalizmin önüne geçmekteydi, ancak Marksist retorik büyük ölçüde yerinde duruyordu ve ÇKP'nin politik iktidar konusunda taviz vermeye niyeti yok gibi görünüyordu. 1980'lerde Deng'in politikalarının Çin ekonomisinde dikkate değer bir değişim yarattığı anlaşılıyordu.

Bu gelişme, kontrolün kayıtsızca bir kenara bırakılmasıyla sağlanmamıştı. Çin'in liderleri, ciddi bir şekilde işlerin başında kalmaya kararlıydı. Çin'e ait eski sosyal disiplinlerin ısrarlı devamından ve Kültür Devrimi'nin geride kalması dolayısıyla milyonların duyduğu rahatlamadan yararlanarak ve (Moskova'da 1980'e kadar savunulan Marksizme aykırı olarak) ekonomik yararların sistemde köylülere doğru akmasını söyleyerek destek kazandılar. Güç, 1950'lerde kurulmuş ve birçok yerde etkisini yitiren köy komünlerinden uzağa kaymaktaydı ve 1985'e gelindiğinde aile çiftliği Çin'in büyük bölümlerinde kırsal üretimin temel birimi olarak eski yerini almıştı. Birçok Çinli, ülkenin şimdi dışarıda gördüğü yeni saygı ve statünün farkındaydı. Bunun paradoksal ama çarpıcı bir göstergesi 1985 yılında Kraliçe II. Elizabeth tarafından yapılan resmi devlet ziyareti olup, bunun ardından İngiltere ve Portekiz ile Hong Kong ve Makao üzerinde Çin egemenliğinin tekrar sağlanması için yapılan başarılı müzakereler geldi.

Bununla birlikte, birkaç yıl içerisinde zorluklar ortaya çıktı. Dış borç hızla yükseldi ve on yılın sonunda, yıllık enflasyon oranı yüzde 30'ları bulmuştu. Çürüme ve rüşvet konusu öfke yaratıyordu ve liderlik içerisinde bölünmeler olduğu sır değildi. Politik kontrolün tekrar hissettirilmesi gerektiğini düşünenler güçlenmeye başladı ve bunların Deng Xiaoping'in üzerinden kazanmak için manevra yaptıkları söylenebilirdi. Batılı gözlemciler ekonomik serbestleşme politikası nedeniyle, ekonomideki gevşemenin ardından, politik değişikliklerin gelebileceği konusunda aşırı iyimser ve gerçekçi olmayan görüşlere kapılmışlardı. Doğu Avrupa (ve hatta Çin'de ortaya çıkan bazı işaretler) bu tür umutları beslemişti. Fakat hayaller suya düştü.

1989 yılının ilk aylarında, kentler hem yüksek enflasyonun hem de bununla başa çıkmak için getirilen kısıtlama tedbirlerinin baskısını hissediyordu. Bu ortam, politik reform isteyen yeni bir öğrenci hareketleri dalgasının arka planını oluşturuyordu. Yönetimdeki oligarşinin içerisinde liberalleşme taraftarlarının bulunmasından cesaret alarak, parti ve hükümetin yeni kurulmuş ve gayriresmi Öğrenci Birliği ile çürüme

ve reform konusunda diyalog başlatmasını talep ettiler. Afişler ve gösteriler daha fazla demokrasi çağrısı yapmaya başladı. Liderlik endişeye kapıldı, yeni bir Kızıl Muhafızlar hareketinin habercisi olma ihtimali bulunan Öğrenci Birliği'ni tanımayı reddetti. Gösteriler yapıldı ve 4 Mayıs hareketinin yetmişinci yıldönümü yaklaşırken, öğrenciler bunun hatırasını gündeme getirerek kampanyalarına geniş bir yurtsever renk katmak istediler. Kırsal bölgede ya da güneydeki kentlerde fazla destek bulamadılar. Bununla birlikte parti üst kademelerinde bulunan açık sempatiden cesaret bularak Pekin'de geniş bir halk desteği bulan kitlesel bir açlık grevi başlattılar.

Deng Xiaoping de dahil olmak üzere, hükümetin en kıdemli üyeleri ciddi şekilde endişeye kapıldı; Çin'in büyük bir krizle karşı karşıya kaldığını düşündüler. Bazıları yeni bir Kültür Devrimi'nden korktu (Deng Xiaoping'in kendi oğlunun Kültür Devrimi sırasında Kızıl Muhafızlar tarafından sakat bırakıldığına değinebilirlerdi). Diğerleri de, bu sırada SSCB'de cereyan eden olaylardan dolayı endişe duydu. 20 Mayıs günü sıkıyönetim ilan edildi. Anlık bir tereddütten sonra olaylar acımasızca bastırıldı. Öğrenci Birliği liderleri otuz yıl önce Mao'nun Halk Cumhuriyeti'ni ilan ettiği Pekin Tiananmen Meydanı'nda kamp yapıyordu. Eski Yasak Kent'in kapılarının birisine yerleştirilmiş olan çok büyük bir portresi, aşağısında bulunan protestocuların sembolüne bakıyordu: Bu özellikle New York Hürriyet Heykeli'ni hatırlatacak şekilde alçıdan yapılmış bir "Demokrasi Tanrıçası" idi. 2 Haziran'da ilk askeri birlikler Pekin banliyölerine girdi, direniş yapanları ve barikatları süpürerek yürüdü. İki gün sonra tüfek, gaz bombaları ve meydana giren tankların paletleri altında kamplar acımasızca yerle bir edilerek öğrenciler dağıtıldı. Öldürmeler ve toplu tutuklamalar (belki de toplamda on bin kadar) birkaç gün devam etti. Pekin'de bulunan ve günlerdir TV'lerde öğrenci kampıyla ilgili haber yapan habercilerin sayesinde olup bitenlerin çoğu dünyanın gözleri önünde cereyan etti. Gelişmeler dünyanın her yerinde tepkiyle karşılandı.

Çin'de birçok kez olduğu gibi, olayın gerçek anlamı tam olarak ortaya çıkmış değildir. Açıktır ki, ülke yöneticileri büyük bir tehditle karşı karşıya oldukları hissine kapılmıştı. Bununla birlikte, kırsal bölgelerdeki kitleler protestoculara sıcak bakmadı. Ardından yönetimdeki hiyerarşideki değişiklikler yapılarak politik doktrinin daha sıkı bir şekilde uygulanması için çabalar geldi. Ekonomide liberalleşme dizginlendi. Neo-Marksist sloganlar tekrar işitilmeye başlandı. Çin'in, en azından Doğu Avrupa'nın veya çöküşü bir dönemin sona ermekte olduğunun en önemli göstergesi olan SSCB'nin yolunda gitmeyeceği açıkça ortaya çıktı.

Soğuk savaşın sonu

Başkanlık seçimlerinin yapıldığı 1980 yılında, Cumhuriyetçi aday Reagan, Amerikalıların Sovyet Birliği'nden duyduğu korkuyu işledi. Başkan olarak göreve geldiği zaman (kendisinin daha da artıracağı) muazzam bir bütçe açığı, Rusların Afrika ve

Afganistan'da başarılı gibi görülen yakın tarihli girişimlerini ve 1960'lardaki nükleer dengesizliğin tersine döndüğü inancından duyulan korkuyu devraldı. Bunu izleyen beş yıl içerisinde yurttaşlarının moralini dikkate değer liderlik başarılarıyla yükseltti. Sembolik olarak göreve geldiği gün, İranlılar, Amerikalı rehineleri serbest bıraktı, utanç ve hayal kırıklığına yol açan bu olay da böylece kapanmış oldu. Aynı zamanda soğuk savaşı da sona erdirdi.

Reagan'ın seçimi Sovyetler Birliği'nin muhafazakâr liderleri arasında husumet ve kuşkuyu yeniden uyandırdı. Silahsızlanma yolunda umut verici adımların bir kenara itileceği ya da daha kötü şeylerin olabileceği düşünüldü. Sonuçta, Amerikan yönetimi dışişlerinde dikkate değer bir pragmatizm sergilerken, Sovyetler Birliği'nde iç değişimler daha büyük bir esnekliğin yolunu açtı. 1982 yılının Kasım ayında on sekiz yıldır parti genel sekreteri olan Leonid Brejnev öldü ve ardından kısa süreyle iktidarda kalan iki halefini takiben 1985 yılında Politbüro'nun elli dört yaşındaki en genç üyesi olan Mihail Gorbaçov bu göreve geldi. Gorbaçov'un tüm politik deneyi Stalin sonrası döneme aitti. Ülkesinin ve dünyanın tarihi üzerindeki etkisi (keza kendi kişisel dürtüleri ve onu bu göreve getiren güçlerin çakışması da) henüz tam olarak değerlendirilmiş değildir, ama etkili olduğu açıktır. Eylemleri ve konuşmaları kısa süre içerisinde yeni bir yaklaşıma kaymıştır. Daha iyi bir terim bulunamadığı için, çizdiği yol liberalleşme olarak görülmüştür, ki bu onun sıkça kullandığı iki Rusça kelime olan *glasnost* (açıklık) ve *perestroika* (yeniden yapılanma) için Batılıların yetersiz bir genel ifade şeklidir. Bunun sonuçları çok derin ve dramatik boyutlarda olmuştur. En sonunda, bir Sovyet lideri, ekonominin, muazzam eski askeri yapıyı ve dışarıdaki müttefiklerine karşı taahhütlerini artık taşıyamayacağını; aynı zamanda da (ne kadar yavaş olursa olsun) ülkede yaşam standartlarını yükseltemeyeceğini ve kendiliğinden olan bir teknolojik yenileşmeyi garanti edemeyeceğini görmüştü. Dahası Amerikalılara, uzaya yerleştirilecek savunma tedbirleri şeklinde olağanüstü başarılar vaat edilmişti. Her ne kadar binlerce biliminsanı projenin gerçekçi olmadığını söylediyse de, Sovyet hükümeti bununla rekabet edebilecek bir yarışın maliyetini karşılayamazdı. SSCB'nin yeniden modernize edilmesi gerekiyordu ve bunun doğurabileceği sonuçlar çok fazlaydı.

Gorbaçov'un yeni rotası, Reagan ile yaptığı görüşmelerde kısa sürede su yüzüne çıktı ki bunların en önemlisi 1986 yılında İzlanda'da yapıldı. Silah indirimleri tartışması yeniden başlatıldı ve diğer konularda anlaşmaya varıldı ki en dikkat çekici konu, Sovyet kuvvetlerinin bir gerilla savaşı bataklığına takılıp kaldıkları Afganistan'dan çekilmesiydi (1989 yılında çekildiler). Amerika'nın iç politikasına gelince, muazzam bir bütçe açığı ve sendelcyen bir ekonomi, uluslararası sahnede giderek hızlanmakta olan dönüşümlerin yarattığı büyük sevinç dalgası içerisinde gözden uzak kaldı. SSCB giderek artan bölünme ve reformlarda zorluklarla karşılaştıkça, iyimserlik arttı. Reagan her ne kadar yurttaşlarının çoğunu Amerikan çıkarlarının Orta Amerika'da daha

güçlü bir şekilde savunulmasının gerçekte kendi yararlarına olduğunu ikna edemese de, başkalığını oldukça popüler bir kişi olarak sonlandırdı. Birçok Amerikalı ancak onun görevi bırakmasından sonra, bu on yılda daha fakirleştiklerini anlamaya başladı. Reagan sadece zengin Amerikalıların daha da zenginleşmesine izin vermişti.

1987 yılında, silahlanma kontrolü konusundaki görüşmelerin sonuçları orta menzilli füzelerle ilgili bir anlaşmada bir araya getirildi. Ardından diğerleri de gelecekti. Birçok şoka ve yeni güç odaklarının ortaya çıkması sonucunda yıpranmasına karşın, nükleer denge devam etmişti. Süper güçler topyekûn savaşa gitmeden kendi anlaşmazlıklarını ve dünya krizlerini idare edebileceklerini göstermişlerdi. Nükleer silah peşinde koşan diğer ülkeler olmasa da, en azından onlar zamanı geldiğinde nükleer savaşa gidildiği takdirde bunun insanoğlunun toptan yok oluşu anlamına geleceğini görmüşe benziyorlardı. 1991 yılında, ikisi de silah stoklarında çok büyük yeni indirimlere gitmeye karar verdi.

Doğu Avrupa'da devrim

Uluslararası sahnedeki muazzam değişim çok büyük sonuçlara yol açmıştı. 1980 sonunda, Sovyet gücünün Doğu Avrupa'yı her zaman olduğu gibi sıkı denetiminde tutması, Varşova Paktı ülkelerinde cereyan eden sosyal ve politik değişimin göze çarpmasını engelliyordu. Parti, tüm bu ülkelerde en üst güç olup, daha önceki yüzyıllarda insanların, sarayların ve koruyucuların etrafında toplanması gibi, şimdi de kariyeristler hayatlarını partinin etrafında kuruyorlardı. Her birinde (ve en çok SSCB'nin kendisinde, entelektüel hayatın üzerinde asılı olup bunu adeta zehirleyen, konuşulması ve incelenmesi tabu olan bir geçmiş vardı ve bu geçmişin yası tutulamayacağı gibi teessüf de edilemezdi. Doğu Avrupa ekonomileri söz konusu olduğunda, ağır sanayi ve sermaye mallarına yapılan yatırımlar ilk başta belli bir büyüme yaratmış (bu, bazılarında diğerlerinden daha canlı gerçekleşmiş) ve daha sonra diğer komünist ülkelerle yapılan; SSCB hâkimiyetinde ve merkezi planlama özlemleriyle yönetilen ticaret antlaşmaları vasıtasıyla uluslararası bir çerçeveye sıkıştırılmışlardı. Bunlar Batı Avrupa'da halkın normal olarak bulabildiği mallara olan talebini karşılamada giderek daha fazla yetersiz kalıyorlardı. Tarım üretimi her yerde çok düşük kalmaktaydı; Doğu Avrupa ülkesinde tarımsal verim batıdakinin yarısı ile dörtte üçü arasındaydı. 1980'lere gelindiğinde hepsi farklı ölçülerde bir ekonomik kriz içerisindeydi ki bunun muhtemelen tek istisnası 1988 yılında kişi başına milli gelirin 9300 dolar olduğu Demokratik Almanya idi (bu rakam Federal Cumhuriyet'te 19.500 dolardı).

Brejnev, Doğu Blok'u ülkelerindeki gelişmelerin, 1968 yılında Çekoslovakya'da olduğu gibi, Sovyet çıkarlarını korumak için doğrudan müdahale gerektirebileceği konusunda ısrarlı olmuştu. Belki de bu gerçekti, komünist Avrupa'da çıkacak huzursuzlukların ve ayrılıkçı hareketlerin uluslararası istikrar için teşkil etiği muhtemel tehlikelerin görülmüş olmasıydı. Kuşkusuz, giderek zenginleşen, 1940'ların sonlarını

hatırlayan ve yıkıcı faaliyetlerin ortaya çıkma olasılığını çok arkalarında bırakan Batı ülkelerinde iç değişimlerin barışı tehdit etme ihtimali bulunmuyordu. 1980'e gelindiğinde, İspanya ve Portekiz'deki devrimci değişimlerden sonra, Trieste-Stettin hattının batısında tek bir diktatörlük kalmamıştı ve demokrasi her yerde zafere erişmişti. Otuz yıl boyunca politik efendilerine karşı isyan eden yegâne işçiler Doğu Almanya, Macaristan, Polonya ve Çekoslovakya'da yaşayanlardı (dikkat çekici bir şekilde, 1968 yılında Paris ayağa kalktığı ve öğrenci eylemleri hükümetin prestijini yerle bir ettiği zaman, Parisli işçiler hiçbir şey yapmamıştı). Doğu Bloku'nda, Batı ile karşıtlığın farkındalığı arttıkça, muhalif gruplar ortaya çıktı, ayakta kaldı ve ciddi baskılara rağmen durumlarını sağlamlaştırmayı başardılar. 1975 Helsinki Antlaşması'nın yanı sıra, Batı Almanya'dan yapılan radyo yayınları da etkili oldu. Zamanla, birkaç bürokrat veya ekonomi uzmanı ve hatta bazı parti üyeleri merkezi planlama konusunda kuşkuculuk sergilemeye başladı. Bununla birlikte doğuda istikrarın temeli Sovyet ordusu idi. Bu ordu SSCB'ye sadık yönetimleri ayakta tuttuğu sürece, Varşova Paktı ülkelerinin herhangi birinde temel değişikliklerin olası olduğunu düşünmek için bir neden yoktu.

Polonya'nın öncülüğü

Bunun her zaman böyle devam etmeyeceğinin ilk işareti 1980'lerde, Polonya'dan geldi. Polonyalılar her zaman Katolik kilisesinin kendileri için konuşacağını düşündüler ve 1978 yılında Polonyalı bir papa taç giydikten sonra, buna daha da güvenle bakmaya başladılar. Kilise, 1970'lerin sonlarında ekonomik politikayı protesto eden işçilerin lehine konuşmuş ve yetkililerin onlara karşı davranışlarını kınamıştı. Sonra, Polonya için bir kriz yılı olan 1980'de Gdańsk Tersanesi'nde destansı bir direniş sonucunda bir dizi grev dönüm noktasına ulaştı ve buradan yeni ve kendiliğinden örgütlenen bir sendika olan "Dayanışma" çıktı. Bu oluşum grevcilerin ekonomik hedeflerine politik talepler ekledi ve bunlar arasında özgür ve bağımsız sendikalar da bulunmaktaydı. Dayanışma'nın lideri çoğu kez hapse girmiş, dikkate değer bir elektrik sendikası lideri Lech Walesa idi. Polonya hiyerarşisi ile yakın ilişkisi olan, sadık bir Katolikti. Tersane kapıları papanın bir resmiyle süslenmiş ve grevciler tarafından açık hava ayinleri düzenlenmişti.

Durumdan sarsılan Polonya hükümeti, Dayanışma'yı bağımsız, kendisini yöneten bir sendika olarak tanıyarak tarihi bir taviz verdi. Ancak karışıklıklar durmadı ve kışın gelmesiyle birlikte kriz atmosferi derinleşti. Muhtemel bir müdahale söylentileri duyuldu ama Sovyet ordusu harekete geçmedi. Bu, Moskova'da değişimin, daha sonra meydana gelecek olan her şeyin öncüsüydü ama gerilim yükselmeye devam etti. Varşova Paktı kuvvetlerinin Rus komutanı beş kez Varşova'ya geldi. Son ziyaretinde Dayanışma içerisindeki radikaller Walesa'nın denetiminden çıkarak genel grev çağrısı yaptı. 13 Aralık günü sıkıyönetim ilan edildi. Bunu izleyen sert baskılar,

bir Sovyet istilasının gerekmediğini göstermeye yardımcı olmuş olabilir. Dayanışma yeraltına geçti. Bunu izleyen yedi yıl boyunca ekonomik durum kötüleşirken yeraltı örgütlenmeleri ve yayınları, grevler ve gösteriler ile kilise tarafından rejimin kabul edilemez bulunması gibi olaylar birbirini izledi. Ayrıca, 1985 yılından sonra Moskova'daki değişim diğer Varşova Paktı ülkelerinde de etkiler yaratmaya başladı. Zirve, 1989 yılında geldi.

Bu yıl, Polonya hükümetinin, Dayanışma da dahil olmak üzere diğer parti ve örgütlerin politik süreçte yer alabileceklerini kabul etmesiyle başladı. Haziran ayında bazı seçim bölgelerinde serbest rekabete izin verilen seçimler yapıldı, bu bölgelerde Dayanışma büyük çoğunlukla öne geçti. Kısa süre sonra yeni parlamento Ağustos 1939 tarihli Alman-Rus Antlaşması'nı kınadı, 1968'de Çekoslovakya'nın işgalini mahkûm etti ve 1981'den beri işlenen politik cinayetleri için soruşturma açtı. Ağustos ayında Walesa, Dayanışma'nın bir koalisyon hükümetini destekleyeceğini açıkladı. Gorbaçov bunun mümkün olabileceğini söyleyen kritik bir açıklama yaptı. Bu tarihe kadar bazı Sovyet birlikleri ülkeden ayrılmış bulunuyordu. Eylül ayında Dayanışma'nın belirleyici olduğu ve 1945 yılından beri komünist olmayan ilk başbakanın liderliğinde bir Polonya hükümeti göreve geldi. Kısa süre içerisinde, Batı'dan ekonomik yardım sözü geldi. Noel'e kadar Polonya Halk Cumhuriyeti tarih sahnesinden silinmiş ve Polonya Cumhuriyeti mezarından kalkmıştı.

Polonya, Doğu Avrupa'yı özgürlüğe götürdü. Diğer komünist ülke liderleri buradaki olaylardan büyük telaşa kapılmıştı. Bütün Doğu Avrupa ülkeleri de komünist olmayan ülkelerle ilgili giderek artan ve farklı derecelerde bir bilgi seline maruz kalıyordu. Televizyon (özellikle Demokratik Almanya'da) etkili oluyor, bunun yanında daha fazla seyahat özgürlüğü ve Helsinki'den sonra, yabancı kitap ve gazetelere daha fazla erişim de rol oynuyordu. Gorbaçov iktidara geldiği zaman bir bilinç değişikliği zaten etkisini göstermekteydi. Kısa zaman içerisinde onun, Sovyetler Birliği'nde devrimci kurumsal değişimi başlattığı ortaya çıktı. Önce iktidar, partinin elinden alındı. Bu şekilde ortaya çıkan fırsatlar, yeni ortaya çıkmaya başlayan muhalefet güçlerinin eline geçti ve bu öncelikle Birlik'in farklı derecelerde özerklik iddiasında olan cumhuriyetlerinde gerçekleşti. Fakat bunun ekonomik sonuçları korkutucuydu. Piyasa ekonomisine yavaş veya hızlı bir geçişin, Sovyet yurttaşlarının çoğunun –muhtemelen büyük çoğunluğunun– öngörülenden çok daha büyük zorluklar yaşamasına yol açacağı açıkça görüldü. 1989 yılında, Sovyet ekonomisi kontrolden çıkmış olup, baş aşağı gidiyordu. Rus tarihinde modernizasyon her zaman merkezden başlatılmış ve otoriter yapılar sayesinde merkezden dışarıya doğru yayılmıştı. Fakat şimdi bu tam da olanaksız olan bir şeydi, çünkü devlet güdümlü ekonominin bürokratları buna direniş gösteriyorlardı.

Komünist düzenin sonu

Dünyanın geri kalanına, giderek erişilebilen Sovyetler Birliği'nin gerçek durumu

hakkında daha fazla bilgi gelmeye başlayınca, kaba ama yanlış olmayan değerlendirmeler yapılabilir hale geldi. Bunlardan biri partinin ve yönetimdeki sınıfın itibar yitirmesinin ciddi boyutta olduğu ve ekonomik başarısızlığın politik sürecin liberalleşmesinin önünde kara bir bulut gibi durduğu şeklindeydi. Sovyet yurttaşları bir içsavaş olasılığından söz etmeye başladı. Geçmişin demir yönetiminin gevşemesi, ekonomik çöküş ve fırsatlarla harekete geçirilince, milliyetçi ve bölgeci özlemlerin gücü açığa çıkmıştı. Sovyet yurttaşı yaratmak üzere yetmiş yıl çaba gösterdikten sonra, SSCB her zamanki kadar farklı bir halklar koleksiyonu ile karşı karşıya kalmıştı. Bunların bazıları (öncelikle üç Baltık cumhuriyeti olan Letonya, Estonya ve Litvanya) durumlarından hoşnut olmadıklarını göstermekte gecikmediler. Azerbaycan ve Sovyet Ermenistan'ı, Birlik sınırları içerisinde her yerde ortaya çıkma eğilimi gösteren İslamcı huzursuzluğun gölgesi altında karmaşıklaşan sorunlarla karşı karşıyaydı. Dahası, bazı kişiler bir askeri darbe tehlikesi bulunduğuna inanıyordu.

Tam da Gorbaçov'un yerini korumayı başarıp nominal gücünü destekleyecek resmi yetkileri ancak sağladığı sırada (ki bunun başarısızlık sorumluluğunu da üstlenmesine yol açacak bir dezavantajı vardı), dağılma sinyalleri çoğaldı. Mart 1990'da Litvanya Parlamentosu, ülkenin bağımsızlığını ilan etti. Karmaşık bir müzakere süreci yeniden ortaya çıkan cumhuriyetin silahla bastırılmasını önledi ve Letonya ile Estonya buna yakın koşullarla Litvanya'yı izledi. Gorbaçov bu üç cumhuriyetin SSCB'ye bazı pratik hizmetleri sürdürmesi yolundaki garanti taahhütlerini kabul etti, fakat bu yılın sonlarında bunun bile gerçekleşmeyeceği anlaşılmış bulunuyordu. Bu arada dokuz ayrı cumhuriyetin parlamentoları ya tam bağımsızlıklarını ilan etti ya da SSCB içerisinde bağımsız olduklarını ifade etti. Bunların bazıları yerel dillerini resmi dil haline getirdi ve bazıları da Sovyet bakanlık ve ekonomik kurumlarını yerel kontrole aldılar. En önemlisi de Rusya Cumhuriyeti ekonomisini birlikten ayrı yürüteceğini açıkladı. Ukrayna Cumhuriyeti kendi ordusunu kurmayı önerdi; 1991 yılında toprakları üzerindeki tüm Sovyet güçlerinin ve nükleer silahların kontrolünü üstlendiğini bildirdi. Dünya şaşkın ve huzursuz bir şekilde durumu izledi.

Giderek bölünen ve felç olan bir SSCB'nin komünist bürokrasisindeki adamlarını desteklemek üzere müdahale edemeyeceği (belki de etmeyeceği) gerçeği diğer Varşova Paktı ülkeleri tarafından hızla kavranmıştı. Macarlar daha politik değişiklikler ortaya çıkmadan önce bile, ekonominin liberalleşmesinde neredeyse Polonyalılar kadar hızlı davranmışlardı. Ancak, komünist Avrupa'nın çözülmesine en büyük katkıları, 1989 Ağustosu'nda, Demokratik Almanya'dan gelen Almanlara, batıya gitmek üzere sınırlarından serbestçe geçme hakkı vermeleriyle gerçekleşti. Eylül ayında Macaristan sınırlarını tamamen açtı (Çekoslovakya hemen onu izledi) ve akış bir sele dönüştü. Ruslar bunun "olağandışı" olduğunu söylediler, Demokratik Almanya içinse bu sonun başlangıcıydı. Bir sosyalist ülke olarak kırk yıllık bir başarının çok övülen ve dikkatle planlanan kutlama merasiminin hemen öncesinde ve Gorbaçov tarafından yapılan bir ziyaret sırasında (ki burada Alman komünistlerin üzgün bakışları arasında Doğu Almanları

şanslarını kullanmaya zorluyor gibi görünüyordu) Berlin sokaklarında toplum polisi hükümet karşıtı göstericilerle çatışıyordu. Kasım ayı birçok kentte çürümeye başlayan bir rejime karşı gösterilerle açıldı ve 9 Kasım'da en büyük sembolik eylem olan Berlin Duvarı delindi. Doğu Alman Politbürosu geri çekildi ve bunu duvarın yıkılması izledi.

Şimdi, tüm Doğu Avrupa'da komünist hükümetlerin, halklarının gözünde hiçbir meşruiyeti kalmamış olduğu gösteriliyordu. Sonuç, her yerde özgür seçimler yapılması şeklindeydi. Polonyalılar yeni bir anayasa yaptılar: 1990 yılında Lech Walesa başkan oldu. Macaristan bundan hemen önce komünist olmayan bir hükümet çıkartan bir parlamento seçmişti. Sovyet askerleri bu ülkeden çekilmeye başladı. Haziran 1990 tarihinde Çekoslovakya seçimleri özgür bir hükümet çıkardı ve kısa sürede, Sovyet askerlerinin 1991 Mayısı'na kadar ayrılmaları üzerinde mutabakata varıldı. Bulgaristan daha kararsızdı: Burada eski komünist parti üyelerinden oluşan reformcular çoğunluk elde ettiler. Romanya, Aralık 1989 tarihinde (eski komünist diktatörünün öldürülmesiyle sonuçlanan) şiddet dolu bir devrim geçirdi ve bu durum daha büyük çatışmalar olabileceğine işaret eden iç bölünmelere yol açtı.

En önemli değişim Almanya'da yaşandı. Duvarın yıkılması sadece komünizme destek olacak politik irade olmadığını göstermekle kalmadı, devleti destekleyecek iradenin de olmadığı anlaşıldı. Birleşme aniden gündeme geldi. 1990 Martı'nda yapılan genel seçimler, Federal Alman Cumhuriyeti'nde iktidardaki parti olan Hıristiyan Demokratların hâkimiyetinde bir koalisyona çoğunluk sağladı. Artık birleşme konusunda kuşku kalmamıştı: Sadece prosedürün ve zamanlamanın tayini kalmıştı. Temmuz ayında iki Almanya parasal, ekonomik ve sosyal birleşme gerçekleştirdi. Ekim ayında eski Demokratik Alman Cumhuriyeti, Federal Cumhuriyet'in bir parçası oldu. Şaşırtıcı şekilde, bu muazzam değişim konusunda Moskova'da bile ciddi bir endişe dile getirilmedi, ancak endişe olmuş olmalıdır. Yeni Almanya, Rusya'nın batısındaki en büyük Avrupa gücü haline gelmekteydi ve Rusya'nın gücü 1918'den beri olmadığı şekilde inişe geçmişti. Gorbaçov'un ödülü, yeni Almanya ile Sovyet modernizasyonuna yardım sözü veren bir antlaşma idi. Şu da söylenebilir ki, 1941-1945 dönemini hatırlayanlar için, yeni Alman devleti eski Almanya'nın tekrar canlandırılmış bir hali değildi, fakat doğudaki eski Alman topraklarından mahrum kalmış bir devletti. Bu topraklardan resmen vazgeçmiş ve hem Bismarck'ın devleti hem de Weimar Cumhuriyeti dönemindeki gibi, bunlar Prusya egemenliğinde olmamıştı. Daha da güven verici olan husus (ve bu kuşku duyan Batı Avrupalılar için de önemliydi), Federal Cumhuriyet'in federal ve anayasal bir devlet olmasıydı. Bu devlet, ekonomi alanında başarı kazanmış, üzerinde bir gelecek inşa edebileceği kırk yıllık başarılı bir demokratik politika deneyimine sahip olmuştu.

Diğer ülkelerde, sahne bu kadar güven verici değildi. Bazı gözlemciler yeni Doğu Avrupa'da büyük sorunlar yaratan yeni (ya da eskisinin yeniden canlanmış hali olan) ulusal ve komünal bölünmelerin çok canlı bir şekilde ortaya çıktığını gördüler. Çek-

ler ve Slovaklar ayrı yönlere gittiler, Bulgarlar Türk vatandaşlarıyla uğraşmaya, Macarlar ve Romenler de Transilvanya üzerinde gerginlik yaşamaya başladılar. Hepsinin üzerine, tüm bölgede ekonomik başarısızlık bulutları yoğunlaşıyordu. Özgürlük gelmiş olabilirdi, fakat kısa sürede anlaşıldı ki, bu çok farklı tarihi köklere sahip olan ve çok farklı gelişme düzeyindeki halklarla toplumlara gelmişti. 1991 yılında, Yugoslavya'nın kurucu cumhuriyetlerinden ikisi, federal devletten ayrılmak istediklerini belirttikleri zaman, barışçı geçiş olasılıkları üzerindeki iyimserlik müthiş bir sarsıntı geçirdi. Bu karar komünist cumhuriyet tarafından baskı altında tutulan, eski ulusal düşmanlıklar tarafından şekillendirilmişti. Ağustos ayında Sırplar ile Hırvatlar arasında yer yer çatışmalar alevlendi. İçsavaşlarda dışarıdan müdahale ile başarı olanağı, geçmiş deneylere göre pek fazla görünmüyordu ve bu konuda ülkeler arasında görüş farklılıkları vardı. Bosnalı Müslümanlar Sırp hücumlarının hedefi haline gelince, bu farklılıklar daha da belirgin hale geldi. 1992 yılında Birleşmiş Milletler, yardımların dağıtılmasını garanti etmek üzere üye ülkelerden güç göndermeye karar verdi ve bu arada eski nefretler daha da net bir şekilde açığa çıktı. Bunları kontrol etmek için askeri gücün hangi noktada kullanılması gerektiği konusunda karar verilemedi.

SSCB'NİN SONU

Bu sırada, 1991 Ağustosu'nda, Gorbaçov rejimini güç kullanarak devirmek üzere bir girişimde bulunulmuştu. Bu girişim başarısız olmakla birlikte, Sovyet politikası dağılma yönünde bir sallantı geçirdi. Darbe girişiminin koşulları, Birlik'in en büyük üyesi olan Rusya Cumhuriyeti lideri Boris Yeltsin'e, şimdi onun onayı alınmadan hiçbir şeyin yapılamayacağı Sovyet sahnesindeki güçlü adam olarak ortaya çıkma fırsatını verdi. Onun destekçilerine karşı yegâne tehdidi teşkil edebilecek olan ordu, ona karşı harekete geçmedi. Dünya, durumun açığa kavuşmasını beklerken, darbeyi destekleyen veya uyumlu davrananların temizlik operasyonu, her düzeyde Birlik görevlilerinin yenileriyle değiştirilmesi için kararlı bir kampanyaya dönüştü ve KGB'nin rolü yeniden tanımlanırken, bunun kontrolü için Birlik ve cumhuriyetler arasında yeniden güç dağılımı yapıldı. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ortadan kaldırılması da derhal başladı. 1917 yılındaki Bolşevik Zaferi'nden doğan bu muazzam yapı, en azından başlangıç safhalarında kansız bir şekilde sona eriyordu. Buna sevinmek için yeterli neden vardı. Fakat bundan sadece iyi sonuçlar doğacağı açığa kavuşmuş olmaktan uzaktı. 31 Aralık 1991 tarihinde Kremlin üzerindeki Birlik bayrağı indirilip göndere Rus bayrağı çekilir ve SSCB tarih sahnesinden silinip, yerini yeni bir Bağımsız Devletler Topluluğu'na bırakırken, cumhuriyetlerinin neredeyse tümünde büyük ekonomik ve politik sorunların derinleşip karmaşıklaşmasından başka bir şey fark edilemiyordu.

BATI AVRUPA

Doğu Avrupa'ya Sovyet hâkimiyeti tarafından sağlanan yapısal birlik çözülürken, Batı Avrupa bir entegrasyon sürecinde üst noktaya yaklaşıyor gibi görünüyordu. Bu sürecin başlangıcı, 1945 yılında sadece politik birliğin kıtayı felaketten kurtarabileceğine inanan idealistlere kadar uzanabilir. Birçok açıdan, soğuk savaş onların takipçileri için uygun bir zemin yaratmıştı. Marshall Planı ve NATO'nun yeni Avrupa Birliği'nin ilk pratik destekleri arasında olduğu görülür.

Marshall Planı'nın arkasından 1948 yılında Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü kuruldu. Başlangıçta on altı ülke katıldı ama sonra üye sayısı artırıldı. Ertesi yıl, NATO Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay sonra, on ayrı Avrupa ülkesinin temsilcileri ilk "Avrupa Konseyi" olarak toplandı. Ancak ekonomi daha önemliydi. 1948 yılında Benelüks ülkeleri (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg) arasında ve bir başka şekil altında da Fransa ile İtalya arasında Gümrük Birlikği imzalanmıştı. Daha sonra, 1951 yılında, bir Fransız önerisi üzerine Fransa, İtalya, Benelüks ülkeleri ve dikkat çekici şekilde Batı Almanya'yı kapsayan Kömür ve Çelik Topluluğu kuruldu. Bu, Batı Almanya'yı yeni uluslararası yapıya almak üzere atılmış ilk büyük adımdı.

Bu sırada, hem Fransa hem de İtalya'da, yerel komünist partileri ile arazları ortaya çıkan politik zaaflar, ekonomik canlanma ile azaldı. 1950'ye gelindiğinde, Fransız ve İtalyan demokrasilerinin Çekoslovakya ile benzer bir akıbete uğrama tehlikesi ortadan kalkmıştı. Kıta Avrupası'nın batısında, antikomünist kamuoyu birleştirici güçleri Katolik politikacılar ya da Doğu Avrupa'daki yoldaşlarının kaderinin farkında olan sosyal demokratların etrafında birleşmekteydi. Genel olarak ifade edilirse, bu değişimler (İspanya ve Portekiz haricinde) kıtadaki ılımlı sağ kanat eğilimli Batı Avrupa hükümetlerinin, 1950'li yıllar boyunca, ekonomik kalkınma, sosyal yardımlar ve pratik konularda Batı Avrupa'nın entegrasyonu alanlarında, benzer hedefleri gerçekleştirmeye çalıştıkları anlamına geliyordu.

Bu on yıl boyunca, Avrupa Birliği'ne doğru ana atılımlar ekonomik olmaya devam etti. Kritik adım 1957 yılında geldi: Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg Roma Antlaşması'nı imzalayarak bir araya gelince, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) veya "Ortak Pazar" adı verilen oluşum gerçekleşti. Bazı heyecanlı kişiler Şarlman'ın mirasının yeniden inşasından söz etti. AET'ye katılmayan ülkeler iki buçuk yıl sonra, daha gevşek ve daha sınırlı bir ortaklık olan Avrupa Serbest Ticaret Birliği'ni (EFTA[1]) kurdular. 1986 yılında, ilk baştaki altı AET ülkesi on ikiye çıkmış (bu tarihte birliğe Avrupa Topluluğu (AT) denilmeye başlamış, "Ekonomik" kelimesi düşürülmüştü), EFTA ise bu arada dördü hariç diğer üyelerini AET'ye kaptırmıştı. Beş yıl daha geçtikten sonra EFTA'dan geriye tek kalan, AT ile birleşmenin düşünülmesiydi.

1 *European Free Trade Association.* (yay. hzl.)

Batı Avrupa'nın politik birliğe doğru yavaş fakat hızlanan hareketi, en azından, kökleri ulusal devletler sisteminde olan Batı Avrupa uluslararası savaşlar döneminin sona erdiğini gösterir gibiydi. Trajik bir şekilde, Büyük Britanya'nın yöneticileri bu olguyu görmüş olmakla birlikte, ilk başta buna katılarak kurumsal bir ifade sağlama şansını kullanmamışlardı ve haleflerinin başvuruları da, nihayet AET'ye katılmalarından önce iki kez reddedilmişti. Bu arada topluluk çıkarları Ortak Tarım Politikası'yla sürekli şekilde sağlamlaştırılmıştı ki bu nerden bakılırsa bakılsın Alman ve Fransız seçmenlerinin çok önemli bir bölümünü oluşturan köylüler ve çiftçiler için muazzam bir rüşvetti ve daha sonra üye olan daha fakir ülkeler için de aynı anlama gelmekteydi.

Her ne kadar yeni kurumlar ortaya çıkmaya devam etmiş ve 1991 yılında bir İngiliz hükümeti ülkenin Avrupa entegrasyonu davasına katılması için her zamankinden daha çok çaba göstermişse de, bu tarihe gelindiğinde ekonomik durum kötüleşmekteydi. 1992 yılında, en zengin topluluk ülkesi olan Almanya, yeniden birleşmenin ekonomik yükünün beklenenden çok daha ağır olduğu gerçeğiyle karşılaşıyordu. Meseleleri daha da zorlaştırmak üzere, 1980'lerde yeni ve daha fakir ülkelerin AET'ye katılmaları ve Doğu Avrupa'dan diğer ülkelerin üyeliğe başvurularının yolda olduğunun farkına varılması endişe yarattı. En kötüsü de, ortak dış politika konusundaki ortak eylem umutları söz konusu olduğunda, topluluğun tam anlamıyla olgunluğa erişmediği anlaşıldı. İronik şekilde bu durum, eski Yugoslavya'daki olaylar nedeniyle ortaya çıktı. Burada eski komünist federal devletin çökmesinden sonra ulusal nefretlerin ortaya dökülmesi sınırların ötesine sıçrama tehlikesi oluşturan bir kan banyosuna neden oldu ve bazıları bu durumun uluslararası barışı tehdit ettiğini düşündü. Her ne kadar farklı nedenlerle de olsa, 1914 yılında olduğu gibi, Saraybosna uğursuz bir şekilde meşhur oldu. Bosna'nın sahne olduğu barbarca katliamlar gibi, burada ortaya çıkan politik sorunlar da, çözülmeden kalmış derin tarihi sorunların acı bir hatırlatıcısı oldular. Bu sırada doğuda "özgürleşmenin" coşkusu ve her zaman bir hayal olduğu ortaya çıkan tarihin sonu tespitine, bazıları tarafından yapılan övgüler soluklaşıyor; Bosna'da görülen barbarca sahneler gibi, burada ortaya çıkan politik sorunlar hâlâ çözülemeyen derin tarihi sorunların acı bir hatırlatıcısı oluyordu.

SONUÇ

1993 yılının ortalarında dünyanın geleceğinin güvenli olduğunu söylemek hiç de kolay değildi. İnsanların acı çekmesi gelecekte mümkün olmadığı gibi, buna inanmak için de hiçbir neden yoktur. Falcılık mesleğini yapmadıkları için şanslı olan tarihçiler, kuşkusuz bu durum karşısında şaşkınlık duymazlar. Şu gerçeğe aşinadırlar ki, tarihin ilerlediği bazı yollar ne kadar şaşırtıcı olursa olsun, sürprizler her zaman bir tarihe sahiptir ve kökleri incelenmeye değerdir. Tarihin bir parçası olmalarına hizmet edense bakış açısı ve geçen zamandır.

Bunlar, şimdi yaşamakta olduğumuz ve hızla değişen dünyada her zamankinden daha çok hatırlanmalıdır. Kısa ömürlü Yugoslavya halklarının çektikleri, sadece etkili bir diktatörün değiştirilmesi veya İkinci Dünya Savaşı'nda partizanların ve işgal güçlerinin eylemleri ya da daha geriye gidersek Habsburgların bağlı oldukları halklara karşı uyguladıkları politikalar ve hatta Fransız İhtilali'nden beri milliyetçi ideolojinin ve mitolojinin tomurcuklanması ile açıklanamaz. Yüzyıllar süren Osmanlı yönetimi, Katolikler ve Ortodokslar arasındaki ortaçağ rekabeti, Frank ile Slav arasındaki düşmanlıklar da hikâyenin bir parçasıdır. Dünyanın diğer tarafında Asya, Çin'in geçici bir çöküşten çıkarak binlerce yıllık tarihiyle şekillenen kültürel ve politik bir önem kazanmasının etkilerini ancak hissetmeye başlamıştır. Nüfus baskısı, çevresel gerilimler, giderek hızlanan teknolojik etkilere adapte olmak zorunda olan geleneksel toplumların yaşadığı karışıklıklar gibi küresel olaylara gelince, bunların arasında tarihin, bilgeliğin başlangıç noktası olmadığı hiçbir olay yoktur.

Bunlar, her halükârda çözümlere varılacağı anlamına gelmez. Böylesi muazzam sorunlarla boğuşmak için yapabileceklerimiz de tarih tarafından şekillendirilmiştir ve manevra için sınırsız bir alan yoktur. Tarih de yanlış anlaşılabilir ve hatta yanlış yorumlanabilir ve bu da felakete yol açabilir. Kötü tarih tehlikeli bir efendidir. Ancak, hiçbir zaman sağlam bir tarihe bu kadar ihtiyacımız olmamıştı.

Dizin

A

Aachen 232, 233, 235, 236
Abbasiler 179
abolutionist 396
Aborjinler 19, 385, 388
Acapulco 287, 289
Adriyatik 93
Aeneas (Truvalı) 121
AET 539
Afganistan 67, 87
Afrika 27, 45, 111
  Arap kervanları 274
  insanlığın beşiği 270
  sanatı 276
Afrika Birliği Örgütü 503
Afrikalı köleler 286, 333
Afrikaner 503, 527
Afyon Savaşı (Çin) 404, 406
Agincourt Muharebesi 255, 257, 259
AIDS 38
Ainu halkı 220, 222
Akad 47, 52, 53
Akamenid 106, 109, 137
Akdeniz 89, 110, 111, 167
Akhalar 95, 99
Akhnaton 65, 101
akropol 98
Akropol (Atina) 131
Alamgir 294
Alaska 22, 385, 395, 400
Alfred (Kral) 239, 240, 257, 258
Aleksander Nevsky 253
alet yapımı 21
Almanlar 228, 231
  Eski 232, 234, 308, 310, 314, 347, 349, 352, 353, 416, 417
Alpler 111, 299
Altın Kararnamesi 235
Alucin
Alvarez Cabral 269
Alzas-Loren Sorunu 417, 449
amber 87
Amenhotep 65
Amerigo Vespucci 269, 270, 335
Amerika (erime potası olarak) 289
Amerika Birleşik Devletleri 371, 374, 488
  ABD içsavaşı 397
  ABD-İspanya Savaşı 401
  Asya politikaları 518, 520
  Bağımsızlık Savaşı 342, 360
  demokrasisi 517
  denizaşırı emperyalizm 400
  dünya gücü 393
  ekonomik büyüme 399
  ekonomik kriz 467
  ırkçılık sorunu 517, 518

Pasifik hakimiyeti 488
Sanayi üretimi 367
süper güç 488
Amerikan gümüşü 334
Amoritler 47, 53
Amu Derya 86, 137, 138, 172, 176, 185, 197
Amundsen 385
Amur Vadisi 290
Anadolu 42
Anadolu (Rum) Selçukluları 186
Anayasacı reformculuk 352
Anglo-Sakson 232
kolonileri 288
Antarktika 296, 335, 367, 385, 392
Ant Dağları 27
Antigone 127
anti-klerikalizm 308
Antoninler 161
Antropoid 5
Antwerp 331, 440
apartheid 503, 526, 527
Aphrodite 118
Apollo Tapınağı 118
Aquinas, Thomas 249
Arabistan 41
Aragon 111, 258, 287, 302
Arami dili 105
Araplar 174
Sicilya 237
Ardaşir 157, 158
Ares 118
Aristarkus 139
Aristofanes 131
Aristoteles 130, 136, 139, 242, 249, 327
Armstrong, Neil 442
Arnavutluk 483, 488, 490
Arno 141
arpa tarımı 51
Arslan Yürekli Richard 250
Artaxerxes 157
Arthur (Kral) 258
Aryanlar 70, 71, 72
Asoka (Hindistan) 195, 196, 198, 294
Asturias 252, 367
Asur 103, 105, 106
Asurbanipal 105, 106, 108
atın kullanımı 89
ateş 23
Athena 118, 119
Atina 123
düşünce hayatı 127, 131
hayat tarzı 124, 126
Pelenopez sav. 132, 133
Pers sav. 114, 123, 124
Atina Akademisi 168
atom kavramı (Eski Yunan) 128
atom bombası 481, 482, 486
Aton 61, 65
Augusti 170
Augustus 151, 160
Australopithecus africanus 6
(australopitecinler) 8
Avarlar 173, 177, 182, 185, 188, 253, 265
avcılık 10
avcılık ve toplayıcılık 21
Avesta 110
Avrupa 22, 110, 112
Avr. avantajları 298, 302
Avr. sermayesi ve bankacılık 372, 373
Avr. Yahudiler 302
Helenist geç. 225
kültürü 324, 325
madencilik 87
Avrupa Ekonomik Topluluğu 537
Avrupa Konseyi 537
Avrupa Topluluğu 537
Avrupoid 271
Avustralya 335, 384, 385, 387
Avusturya 319
Hitler tarafından ilhakı 477
Avusturya-Macaristan 416, 448,
(Bkz. Habsburglar)
Ayasofya 170, 190
Aydınlanma 392
Aziz Augustine 165
Aziz Benedict 228

Aziz Clement 156
Aziz Cyril 183
Aziz Dominic 249
Aziz Francis 249
Aziz George 257
Aziz Metodius 183
Aziz Peter 226, 230, 242
Aztekler 281, 282, 283, 284, 285

B

Baasçı Suriye 522
Baasçı Irak 522
Babil kenti 47, 54, 55, 56
Babil İmparatorluğu 107
Babür 200, 201
Bacon 326
Bağdat 178, 183, 187, 226
Bahreyn 87
bakır 35, 87, 88
  işçiliği 33, 34
Baktria 138
Balboa 269
Balear Adaları 119, 159, 229
Balkanlar 190, 417
barbar (kelime kökeni) 116
barış konferansı 456, 470
Bartalomeou Diaz 269
Basra 177
Batista 515
Batlamyus 266, 268, 326, 327
Bavyeralılar 235
Becquerel 437
Belçika 392
Belgrad Antlaşması 337
Belize 320
Belşhazzar 107
Belucistan 194, 411
Benediktenler 228
Bengal 73, 181, 194, 202, 294, 410
Bengal Körfezi 181, 202, 294
Benin 276
Beowulf 117
Berberiler 176
Bereketli Hilal 99, 106, 111
Bergama 138, 142, 143
Bering Boğazı 18, 22, 335, 385
Berlin 350, 351, 368, 419, 465, 482, 484, 491, 492, 493, 512, 520, 535
  Berlin Duvarı'nın yıkılması 535
  Berlin Krizi 492
  Ruslar giriyor 484
Bhagavad Gita 196
biçerdöver 365, 375
Bihar 201
Birinci Dünya Savaşı 426, 428, 475, 512
  barış konferansları 455, 456
  cephelerin kilitlenmesi 455, 454
  öncesi 448, 449, 450, 451
  savaş sonrası ekonomik gelişme ve krizler 465, 466, 467, 468
  savaş sonrası genel krizler 461
Birleşik Vilayetler (Hollanda) 312, 313, 318
Birmingham 369
Bismarck 417, 418, 419, 421, 464, 476, 478, 494, 535
Bizans 167
  din devlet 170
  İran ilişkileri 172
  sonu 182, 189
Bizans sanatı 232
Boerler 389, 390
  Boer Savaşı 389, 503
  cumhuriyet 389
Boğaziçi 338
Bosna 448
  Sırp saldırıları 536
Boston 342, 343
Botha 527
Brahma 74, 199
Brahman 193, 194, 198
Brejnev 530
Bretigny Antlaşması 255
Brezilya 269, 284, 286, 317, 333, 390, 391, 424, 425, 426, 428, 513, 526
Britanya 145, 153, 159, 164

Roma Dönemi 67, 227, 320
bronz 34
bronz çağı 90, 93
bronz döküm 51, 81
Buda 193, 194, 197, 199, 200, 205
Budizm 73, 193, 194, 196, 198, 199, 205, 211, 212, 218, 221, 407
burgher (kentli) 260
burin 22
Burma 218
buzul çağı 16, 26
Büyük İskender (bkz. İskender) 136, 194, 195, 197
Büyük İvan 254
Büyük Patlama 3
Büyük Petro 321, 339, 408, 414, 471, 473, 506

C - Ç

Caere 121
Caesar 183
Cabot, John 269
Calicut 268, 269
Calvin 311
Cambridge 327, 436
Campania 122
Cano, Juan Sebastian del 269, 335
Cantenbury 227
Piskoposu 248
Canute 240
Capet, Hugh 234, 236, 257
Caracalla 164
Cartagena 142
Carter, Jimmy 523
Castro, Fidel 514, 525
cataprachts 157
Cavour (Kont) 417
Cebelitarık Boğazı 96, 165, 176, 337
Cenevizliler 189, 268, 331
Cengiz Han 186, 187
Cenova 331
Cermenler 158, 160, 165, 225, 227, 229, 233
Cezayir
bağımsızlık savaşı 497
islami yönetim 501
köktenci İslam 522
Chaeronea Muharebesi 136
Ch'ang-an 214, 215, 226
Chamberlain, Joseph 369
Chandragupta 194, 195
Charles, VII. 255
Charles, III. 234
Charles, IV. 235
Chartist hareket 349
Cheng Ho 219
Chichen İtza 280
Chucer 258
Churchil, Winston 479, 491
Clermont Konsili 250
Clovis 230
Cluny reformu 242
Conquistadores 284
Conrad (Frankonyalı) 234, 235
Corcyra 132
Cordoba 168, 180, 181, 226, 252
Cornwall 96, 251, 268
Cortés, Hernón 284, 285
Crécy 255, 257, 259
Cro-Magnon 18, 20, 21
Cromwell, Oliver 315, 319
Crotone 128
cumhuriyetçilik 349
Curia 248
Cuzco 280, 281
çakmaktaşı 22, 33, 51
Çanakkale 120, 122, 136
çar 183, 254, 305, 348, 421
Çekler 350, 457
Çekoslovakya 455, 456, 477, 490, 492, 531, 533, 534, 535, 537
Çiçero 265
çiftçilik 1, 26, 28, 38, 41, 111, 140, 143, 213, 223, 246, 287, 371, 399
Çin 17, 19, 27, 33, 42, 67, 334, 468
bürokrasi 209
Çin devrimi 506, 508

Çin Seddi 209, 212
Deng dönemi ve sonrası 528, 529
hanedanlar 202, 209
ilk kâğıt para 215
kültür devrimi 507
Moğollar altında 217
reform 408, 409
uygarlığı 75, 85
zayıflama dönemi 382
Çingiz 186
Çin-Japon Savaşı 404
Çin-Sovyet anlaşmazlığı 506
çivi yazısı 47, 57, 87
çömlekçilik 32
Ege'de 115
Atina'da 124

D

Dakka 68, 197, 293, 294
Danegeld 239, 240
Danelaw 239, 240
Dane Mark 231
Danlar 231, 237, 238, 240
Dante 258
Danzig 478
darı tarımı 42
Darius 109, 110, 136, 137, 158, 173
Darwin, Charles 385, 387, 401, 431, 433, 438, 439
Darius, III. 136, 137
Davut 103, 104, 148
Delfi 118
Delos Birliği 123, 141
demir 272
Afrika'da etkileri 272, 273
demir saban 42, 98
demiryolları 399
demokrasi
Yunan 114
Demokratik Alman Cumhuriyeti 512, 535
Demokritos 128
demotik 57
Deng Xiaoping 528, 529
denizaltılar 360, 454
denizci kavimler 66, 99
Dhamma 195
Dharma 74
dhov (Arap teknesi) 181, 334
Dicle 36, 45, 54, 56, 105, 108, 178
Dimyat 251
din
Aztek 278
Babil 54, 55
Bizans 168
Çin 205
Hint 68, 69
Hristiyanlık 144
İslam 172
Mısır 60
Musevilik 100
Sümer 47
Yunan 117
Dinyester 302, 337, 340
Diocletianus 161, 162, 164
Dionysius 130
DNA 439
doğal seleksiyon 4, 465
Doğu Akdeniz 18, 22, 51, 65, 95, 99, 106, 110, 112, 253
Doğu Avrupa 184, 253, 301
Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) 163, 164, 167, 170, 181
Dominikenler 249
Domitian 151
domuz 27, 42
Don Nehri 120
Dorlar 97
Dravidyen 68, 70, 73, 74, 197
Dreadnough 451
dretnot 450
Dublin 238
Düsseldorf (Neanderthal Vadisi) 16

E

Ebro 111, 142, 231, 299
Edom Krallığı 103
Edomitler 104
Edward, III. 255
Ege (antik denizcilik) 88
Ege adaları 33, 91
Einstein 437, 438
Ekber Şah 293, 294
ekonomik bunalımlar 375, 378
  1929 buhranı 466
ekümenik konsey 163, 171
Elam 53, 105, 106, 108
Elamlılar 53
El Cid 258
El Dorado 285
Electra 127
Elizabeth, I. 201, 202, 287, 314
Emeviler 177, 180
emmer 59
emperyalist dalga 381, 382
enerji 371, 376, 377
Epirus 141
Eretria 119
Eridu 46
Eriha 29, 30, 36
Eski Ahit (Tevrat) 48, 86, 96, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 117, 154, 232
Eski Krallık 57, 58, 59, 62, 64
Eskimolar 32, 277
Estonya 321, 339, 456, 478, 484, 534
Etiyopyalılar 271, 392
Etrüskler 120, 121, 122
Euripides 131
ev aletleri 376
evcilleştirme 27
evrim 4, 5
Exeter 166
exodus 102, 107
Ezop 125

F

Faraday 377
Fas 379
Faşist İtalya 464
faşizm 463
felsefe 128, 139, 243
Fenikeliler 88, 116, 120
feodalizm 245, 365
Ferdinand (Aragon Kralı) 258
Ferdinand, Franz 450
Fırat 45, 52, 54, 55, 56, 65
fief 245, 257
Filipinler 335, 401, 402, 480, 481, 498, 508, 511
Filistin 26, 36, 53, 64, 65, 99
  ahalisi 102, 103
firavun 58, 63, 65, 273
FKÖ 522, 523, 524
foederati 164, 229
Formoza 404, 408
Frank kilisesi 231
Franklar 188, 229, 230, 249, 253
Frankonyalı Conrad 234, 235
Fransa 18, 311, 316, 477, 480, 482, 487, 489, 490, 495, 498, 508, 537
  Fransız İhtilali 345
Fransız Doğu Hindistan Şirketi 295, 319
Fransiskenler 249
Frederick, I. 235
Frisia 238, 253
Frobisher 336
Fuchow 216
Fujiwara 221, 222, 223

G

Galilei, Galileo 327
Galya 145
Galyalılar 141, 151, 160
Gandhara 110
Ganj 71, 72, 193
Gaugemela Muharebesi 137
Gemini 441
gen kavramı 438, 439

Genesis (kitabı) 101
George, III. 256, 343, 403
Gerçek Haç 173
Gılgamış 47, 48, 55
Girit (Minoa) 41, 42
Glaskow 360
glasnost 530
Gobi Çölü 204
Golan 524
Gorbaçov 530, 533, 534, 535, 536
Gotlar 160, 164, 165, 182
Granada 258
Gregor (papa) 227, 228, 438
Gregory, VII. 247, 248
Grek 115
Greko-Romen 162, 166, 181, 205
Guatemala 278, 513, 514
Gucerat 70, 73, 176, 318
Gupta hanedanı 198
Gutiler 47, 52, 53
Güney Afrika 275, 500, 501, 503, 504, 508, 526, 527

H

Habsburg 304, 319, 320, 340, 357, 418, 450, 461
  sonu 461
Haçlı Seferleri 186, 189, 249, 250, 251, 252
Hadrian Duvarı 159
Hadrian 152, 155, 159
Haile Selasiye 503
Haiti 332, 403
Hamburg 368
Hamitik Tuaregler 271
Hammurabi 54, 55, 56
Hanoi 218, 469
Hanse birliği 257
Hanse kentleri 300
Harappa 69, 70, 73, 74, 87
haritaların tamamlanması 335, 337
Harun el Reşit 178
Hatşepsut 65
Hawaii 400, 401, 480
Hayber geçidi 108
hayvan yetiştiriciliği 27
Hazar 185
Hazarlar 176, 182
Heisenberg 437
helot 123, 126
Hellas 124, 135
Hellenler 115, 136, 137, 170
  Hellen-Roma geleneği 168
  Hellen dünyası 138
Helsinki Antlaşması 532
Henry, III. 234
Henry, IV. 248, 312
Henry, V. 255
Henry, VI. 255, 256
Henry, VII. 269, 303
Henry, VIII. 303, 305, 308, 311, 314
Henry Fowler (Saksonya dükü) 235
Heredot 107, 271
Hezekiya 103
hetaira 126
Hıristiyan ikonografisi 61
Hıristiyan monastizmi 170
Hıristiyanlık 147
  Roma İmparatorluğu 154, 166
  teoloji 166
Hideyoshi 291
Hildebrand 247
Himalayalar 67
Hindenburg 475
Hindiçin 67
Hindikuş 70, 109, 138, 176, 180, 185
Hindistan 67, 68
  bağımsızlık 499
  Hindu Hindistan 196
  İngiliz Hindistan 202
  İslami Hindistan 200
  Maurya Hindistanı 193, 196
Hinduizm 73, 75, 193, 198, 199, 200
Hindu Şiva 198
Hint-Avrupalı 45, 53, 56, 86
  Balkanlar'a ve Doğu Avrupu'ya gelişleri 87
Hint Okyanusu 19, 68, 267, 317, 331, 335, 389

Hint uygarlığı 85
Hipokrat 128
Hiroşima 481, 485
Hispaniola 268
Hititler 34, 45, 56, 99
Hitler 465, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 482, 484, 486
  yenilgisi 482
  zaferleri 479
hiyeratik yazı 87
hiyeroglif 57, 278
Hohenstaufen hanedanı 234
Hollanda 325, 333
  Amerika kıtasında sömürgecilik 342, 390
  denizciliği 331
  Japon ticareti 292
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 317, 334
Holokost 485
Homeros 116, 117, 118, 119, 127, 129, 131, 136
hominid 7, 13, 16, 18
Homo erectus 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16
Homo habilis 10
Homo sapiens 14, 16
  Homo sapiens sapiens 18, 20, 21, 30, 38, 39
Homo sapiens neandertalensis 16
Honduras 278, 320
Hong Kong 68, 406, 511, 528
hoplit 113, 114, 123, 133
Horus 61
Huguenotlar 288
Hunlar (Hsing Nu) 160, 164, 165, 177, 182, 185, 204, 265
Huss 308
Hüsrev, II. 173
Hyksos 64
Hz. Muhammed 174, 175

I - İ

Irak 17, 27, 521
  İran-Irak Savaşı 523
  Kuveyt yenilgisi 524
ırkçılık 518
ırklar 19, 46, 286, 399
İbrahim (peygamber) 86, 100, 180
İbraniler 100, 101, 102
içki yasağı (ABD) 473, 474
İkili Monarşi 357, 416, 417, 448, 449, 451
İkinci Dünya Savaşı
  maliyetleri 485
  öncesi 476, 478, 479
  sonu 482
İkinci Enternasyonal 370, 432
İlahi Komedya 258
İlyada 116, 117, 121, 135
İlyas (peygamber) 103
İmhotep 60
imparatorluk 392
İncil 87, 100, 148
İndüs Vadisi 42, 43
İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 202, 320, 405
İngiliz Hindistanı 202, 294
İngiliz tarımı 301
İngiliz Uluslar Topluluğu 479, 498, 500, 503
İngiltere 326, 333, 334, 348
  imparatorluk 391, 392
İnka 280, 281, 284
İonya 97, 122, 123, 132, 336
İpek Yolu 157, 185, 204
İran 86, 89
  İranlılar 108, 336, 391, 392
İran-Irak Savaşı 523
İran Körfezi 54, 70, 335, 342
İranlılar 176, 180, 217, 522, 530
İrlanda 227, 228, 229, 237, 238, 302, 354, 357, 360, 417
İsa (peygamber) 173
İshak 100, 180
İsis 61, 63
İskandinav uygarlığı 240
İskandinavya 229, 237, 311, 331, 479
İskender (Büyük) 136, 137
  İssus Muharebesi 139
  varisleri 138
  tarihteki etkisi 172

İskenderiye 137, 138, 139, 148, 171
İskitler 182, 185, 197
İskoçya 227, 229, 237, 256, 299, 302, 311, 314, 318, 319, 365
İslam 173, 174
  fetihler 175
  İslam ve kadınlar 178, 179, 520
  yeni gelişmeler ve köktencilik 522
İspanya 35, 168, 335, 336
  iç savaş 478
İspanya Veraset Savaşları 318
İsrail 101, 102, 103, 104, 105
  Araplarla savaşları 497
  Golan'ı ilhakı 525
  kuruluşu 496
İssos Muharebesi 136
  varisleri 138
  tarihteki etkisi 172
İstanbul 226
İsveç 320
İtalya 33, 120, 121, 353, 354, 434, 452, 453, 461, 462, 475, 480, 482, 489, 537
İvan, III. (Büyük) 254, 321
İvan, IV. 254, 255
İzabella 258, 268
İzlanda 229, 238, 531

J

Jamaica 319
James, I. 293, 315
James, II. 315, 318
Jamestown 287
Japonya 19, 32, 67, 391, 392, 413, 414, 415, 421, 428, 431, 453, 457, 468, 469, 470, 480
  İkinci Dünya Savaşı zaferleri 472, 473
  reformlar ve gelişme 412, 413, 414, 415
  savaş sonrası gelişme 511
  yenilgiler 482
Jarmo 36
Java 10
Jeanne d'Arc 255, 257
Jehu 103
Jenkins'in Kulağı Savaşı 318
Jezebel 103
Jocasta 127
Johnson, Lyndon 518, 519, 520, 525
Jovius 161
Juan Juan 185
Judea 148, 155
junk 334
Jüstinyen 167, 168, 169, 170, 232
Jüt 227
Jütler 164

K

Kabe 174
Kabil 176, 201
Kadın hakları ve çalışma hayatında kadın 442, 443, 444, 445, 446, 447
Kadiz 96
Kafkasoid 19, 20, 220
Kafkasya 45, 46
Kalahari 19, 383
kalay 33, 87, 466
Kaldeliler 106
Kalküta 294
Kalvinistler 311
Kamboçya 426, 498, 499, 520
Kanada 318, 319, 385, 386, 387
Kanarya Adaları 268
Kanton 291, 325
Kanuni Sultan Süleyman 336
Karadeniz 143, 338, 385
Kara ölüm (veba) 260
Karolenjler 245
Karpatlar 299
Kartacalılar 122, 142
Kassitler 89
Katalonya 229, 231, 237, 331, 367
Katolik etki alanı 300, 310
kauçuk 379
kavimler göçü 45
keçi 27, 36
Kel Charles 234

Keltler 34
Kenan diyarı 99, 100, 102, 103
Kennedy, John F. 440, 509, 514, 517, 518, 519
kentleşme (sanayi devrimi sonrası) 368, 369
Keops 60
keşifler 2, 6, 8, 238, 326, 383, 385
keşişler 170, 183, 205, 223, 238, 242, 245, 249
Keynes 369
Kıbrıs 33, 87, 90, 96, 105, 138, 145, 170, 173, 176, 182, 191, 304, 336
Kıptiler 168
Kırım Savaşı 416, 420, 444
Kırım Tatarları 337
Kızıldeniz 87, 88, 96, 106, 271, 275, 317
Kızılderili halkları 342
Kızılderililer 19, 32
Khalkis 119
Kiev 183, 184, 187
Kiev Rusyası 183, 240, 253, 321
kilise ve devlet 169
Kiril alfabesi 183
Kiros 108, 109
kitabın icadı 62
Kleopatra 58, 138, 146
KMT 404, 469, 470, 504, 505
Knossos 91, 92, 93, 94, 116
Kominform 492
komünizm 462, 469, 491, 494, 500, 513, 516
  Afrika'da komünist blok 505
  komünist düzenin sonu 533, 536
Konfüçyanizm 206, 208, 211, 220
Konfüçyüs 210, 249
  geleneği 406
Kongre Partisi (Hindistan) 74
Konstantin 162, 230
Konstantinopolis 163, 164, 165, 167, 176, 183, 190
Kopernik 326, 327
Kopernik astronomisi 327
Kore 67
Kore Savaşı 512, 514
Korfu 132
Korintliler 132
Korkunç İvan 254
Korsika 142, 168, 229
Kos 97, 128
koyun 36
kölelik 62
  ABD 395, 396
  Latin Amerika'da Afrikalı köleler 285
köle ticareti 332, 503
Köln 166
köpek (evcilleştirilmesi) 440
Kral Arthur 258
Krallar Vadisi 60, 66, 110
Kral Süleyman 104
Kristof Kolomb 117, 269
Kruşçev 515, 516
Kuantum mekaniği 437
Kubilay Han 188
Kudüs 102, 109, 147, 149, 250, 251
Kudüs Konseyi 149
Kufe 177
Kumanlar 185
Kuomintang (KMT) 404, 469, 505
Kur'an 174, 177, 178, 179
Kuşanalar 197, 205
Kuşitler 273
Kuş Krallığı 64, 272, 273, 274
Kutsal Roma İmparatorluğu 166, 235, 320
Kuveyt'in işgali ve savaş 523, 524
Küba 268
  devrim 514
Küba krizi 525
Küçük Asya 26, 34, 42, 123
küresel ticaret 373, 374
Kyoto 221, 292, 414

L

Laika 440
Lakonia 98
lama 27
Laos 426, 498, 499
Lao-Tse 84
Larnaka 96

Latin Amerika
otoriter yönetimler 525
yerleşimler ve bağımsızlık savaşları 390
Latince 223, 226
Latin İmparatorluğu 189, 250, 251, 252
Lechfeld Muharebesi 234
Lejyonlar 164
Lenin 458, 459, 460, 471, 472, 494, 516
Leningrad 484
Leo, III. 181, 231
Leon Krallığı 252
Leonov, Alexey 440
Letonya 339, 456, 478, 534
Leuger, Karl 369
Leuktra Muharebesi 133
Libya 498, 501, 523
limes 158, 159, 226
Lincoln, Abraham 397
Litvanya 254, 305, 434, 456, 463, 478, 534
Liverpool 368
Livingstone 383, 384
Livonya 339
Lollardlar 308
Lombardlar 230, 233
Londra 366, 371
Lothair 234
Lothal 69, 70
Louis (Şarlman'ın torunu) 234
Louis, IX. 251
Lozan Antlaşması 455
Luther 309, 310, 311
Luvi 92
Lübnan 53
Lübnan sediri 87
Lyons Sinodu 235

M

Macaristan 33
Macarlar 184, 352
Macellan 269, 335
Madagaskar 275, 426, 500
maden üretimi (Avrupa) 35
Madras 294
Magna Carta 259
Mahabharata 72, 196
Mahratta 294
Makao 289, 408, 528
Makedonya 112, 135
makineli tüfek 453
Malabar 202
Malazgirt 189
Malezya 379
bağımsızlık 499
Mallia 92
Malthus, Thomas 357
Man Adası 237
Mançu hanedanı 219
Mançurya 75
Mandela, Nelson 527
Mao 504, 505, 506, 507, 508, 528, 529
Maoriler 388
Marduk 55, 56, 101, 107, 109
Marko Polo 217, 218
Marksizm 212, 370, 472, 473, 504
Afrika'da 503
Marshall Planı 491, 492, 537
Marsilya 120, 360, 368
Martel, Charles 230, 240
Marx, Karl 370, 458, 459
Mary (İskoçya kraliçesi) 314
Maryland 287, 342
Masada 155
matbaa 324
materyalist 370
Maurya 194, 195, 196, 197
Maxwell 436
Mayalar 278, 279
Mayflower 288
Medea 127
Medine 175, 176
Medler 106, 108, 110
Megasthenes 194
Mehmet, II. 190
Meiji restorasyonu 413
Mein Kampf 466

mekanizasyon 376
Mekke 174, 175, 176, 178, 275
Meksika 277
Memlûkler 187, 191
Memnon 65
Mencius 84
Mendel, Gregor 438
Menes 57, 58, 64, 67
Mercan Denizi 481
Meroe 273
Merovenj 230
Merv 176, 185
Meryem 61
mesih 148, 149
metalürji 33, 35, 217, 261, 273, 420
metik 113
mezolitik 30
Mezopotamya 26, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 62, 65, 86, 105, 188
Mısır 41, 42, 274
  Eski Krallık 57, 58, 59, 62, 64
  Mısır (20. yy) 498
  Orta Krallık 57, 58, 61, 64
  Yeni Krallık 64, 65
Michelangelo 266
Milano 160, 164, 166
Milano fermanı 164
Milletler Cemiyeti 457, 461, 470, 477, 478, 487, 495
Milton 325
mimarlık
  eski Avrupa 223, 224
  eski Mısır 59, 60
  Roma 152, 153
  Yunan 131
Minamoto Yoritomo 221
Minoa 41, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 102, 112
Minotauros 91
misyonerler (Çin) 406, 407
Mittaniler 65
Moğolistan 68
Moğollar 184, 205
Mohaç 336
Mohenjodora 263
Monroe Doktrini 390, 401
Mongoloid 19, 220, 277, 434
Moritanya 158, 272
Moskova 240, 254
Moskova Prensliği 254, 320
Mozambik 422, 426, 501, 504, 526
Muhteşem Devrim 315, 318
Mungo Park 383
Musa 102
Museviler 102
Mussolini 462, 477, 479, 482
mutlak monarşi 345
mühendislik 376
mülteciler 99
Myanmar 218, 499
Mycelle Muharebesi 123
Mykene 92, 94, 95, 96, 97, 99, 115, 116

N

Nabukadnezar, II. 103
Nadir Şah 339
Nagazaki 223
Nandi 74
Nanking 218
Napolyon Bonapart 346, 355
Nasır 497, 521
Nasıra 147
Nasıriye 187
Nasturiler (Suriyeli) 168, 172
Natal 389
NATO 493, 494, 537
Navar Krallığı 302
Neandertal 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25
Negroid 19, 271, 272, 273, 274
Nelson 378, 528
Nemrut 54
Neolitik 30, 31, 37, 51, 88, 91
neolitik devrim 31
Nero 150
Neuilly Antlaşması 456
Newfoundland 238, 269, 284

New Deal 475
New England 288, 342
Newton, Isaac 327, 328, 437, 438
New York 9, 287, 341, 467, 529
Nicolas Copernicus 326
Nihai Çözüm 106, 485
Nijer 181, 271, 274, 275, 383, 384
Nijer Nehri 274
Nijerya 272, 273, 275, 425, 500, 501, 502
Nil Vadisi 26, 56, 57
Ninova 54, 105, 106, 110, 423
No dramı 223
Normandiya 234, 240, 255, 257, 484
Normanlar 183, 234, 237, 238, 240, 249
Norveçliler 229, 237
Nova Scotia 319, 386
Novgorod 183, 254, 320, 321
Nubya 64, 99, 272
nükleer denge 532
nükleer silahlar 436, 437

O - Ö

Octavianus 146
Odysseia 116, 117, 119
Odysseus 116, 118
OEEC 493
Okyanus ticareti 333
Olduvai Vadisi 6, 37
Oligarşi 114
Olimpiyat oyunları 115
Olmec kültürü 278
Olympia 115
Omri 103
Origen 156
Orissa 194
orman açma 28
Orta Amerika 27
Orta Asya 19, 68, 110
Ortadoğu 17, 35, 148, 260, 337, 495, 521, 524
Orta Krallık 57, 58, 61, 64, 404
Ortodoks kilisesi 169, 171, 421, 434
Ortodokslar 189, 253, 539
Ortodoksluk 170, 340
Ortodoksların etki alanı 300
Osaka 292
Osiris 61
Osmanlılar 191, 192, 321, 336, 338
  İtalya'yla savaş 452
  gerileme 338, 390, 392, 421, 422, 448, 449
otokrasi 340, 420
Otonyalılar 235
Otto, I. 234, 235
Otuz Yıl Savaşı 313
Öklid 139, 242
Ölü Deniz 99

P

Paleolitik V, 20, 21, 24
paleolotik 21, 22
Palmerston 406
Panama Kanalı 402
papalar/papalık 225, 226, 227, 248, 256
papirüs 57, 62
paranın ortaya çıkışı 88
Paris Barışı 342
Partlar 156, 157, 197
Pasifik Okyanusu 335, 488
Paul 149, 150, 155, 226, 310
Pax Romana 144
Pearl Harbor 480, 481
Peçenekler 185
Pekin 219
Peloponez Savaşları 130, 131
Pepin 230, 231, 241
perestroika 530
Persler 109, 110
  Pers dini 110
Peru 280, 281
Petersburg 321, 355
petrol 497
Phaistos 92
Philip, II. 135, 136, 306
Piktler 159

piktogram 47
Pilate, Pontius 148, 149
Pilgrim Fathers 288
Pirus 141
Pisa 237, 238, 331
Pisagor 128
pişirme 13, 32, 446
Pitt, William 319
Pizarro 284
Plataea 123
Platon 129, 130, 168
pogrom 156
Polonya 320, 322, 336, 341, 353
  Dayanışma Hareketi 532
pongid 5
Po Nehri 111, 121
Portekizliler 202, 220, 223, 268
  Amerika'da yayılması 285, 286
  Asya'da yayılması 209, 292, 317, 318, 333, 392
  gemicilik 191, 335
  Japonya'da 223
Poseidon 118
Pön Savaşları 142, 143
Prester, John 267
prehistorya 34
proleterler (Roma) 143
prosimian 5
Protestanlar 311, 445
  etki alanları 309, 310, 317
Protestan reformu 324
Prusya 253, 339
Ptolemaios 138, 141
pusula 267
Püritenler 288

R

radyo 430, 440, 475, 487, 532
Rajputana 201
Ramayana 72, 196
Raphael 265
Ramses, III. 66
Ravenna 168, 182, 227, 230, 232, 241
Reagan, Ronald 531
  ekonomi politikası 531
Reconquista 258
refah artışı 371, 374, 474
Reform hareketi 356
Ren Nehri 145, 158
Restorasyon (Fransız İhtilali sonrası) 349
Richard (Aslan Yürekli) 250, 251, 255, 519
Rig-Veda 71, 74
Rio Grande 286, 297, 391
Rodos 97, 173
Roland'ın Şarkısı 252
Rollo 234, 240
Roma 48, 111, 120, 121, 135, 324
  cumhuriyetin çöküşü 143, 144
  imparatorluk 150, 151
  mirası 152
  sınırları 156, 157, 158, 159, 160
  yayılması 140, 141
Roma barışı 144
Roma hukuku 166, 168
Roma kilisesi 239
Romanitas 151, 168
Romanov 320
Romans dili 226, 237
Roma sınırları 229
Romulus ve Romus 121
Rönesans 65, 265, 266, 322, 323, 326, 356, 432
Roosevelt, Theodore 402
Roosevelt, Franklin 474, 480, 490, 513
Rudolf Gölü 8
Rusya 339, 340, 341, 348, 351, 364, 387, 393
Rutherford 437

S - Ş

Saddam Hüseyin 523
Safaviler 338
Sahra Çölü 271, 272
Sakkara 60
Saksonlar 164, 232, 235, 239, 253
Salamis 123

Samaria 103, 104
Samiler 45, 53, 54, 86, 100, 101, 174
sanat
  Aztek 280, 281
  Çin 75, 76
  İslam 177, 178
  Japon 221
  Mısır 61, 62
  Minoa 91, 92
  paleolitik 25, 26
sanayi devrimi 367
sanayide üretim artışı 428, 429
Sanskritçe 71, 74, 195
Saracenler (Araplar) 176
Saratoga 342
Saraybosna 451, 539
Sardinya 142, 168, 229, 350, 416
Sargon 47, 52
Sarı Nehir 67, 68, 75, 79, 212, 213
Sasan 157
Sasaniler 158, 172, 173, 177
Saul 103, 104, 149, 230
savaş arabaları 89
Schrödinger 437
Scipio 142
Sebastian Cabot 335
Sebastian del Cano 269
Seksen Yıl Savaşı 312
Selahaddin 250, 251
Selçuklular 186
Selevkos 138, 148, 157, 194, 197
sendikalaşma 369
Sen Nehri 230
serflik 301, 340, 420
Sevilla 238, 258, 335
Sevr Antlaşması 455
Sezar, Julius 145, 151, 166
Shang kralları 78
sığır 27, 36
Sibirya 321, 335
Sicilya 120, 168
Sidney 387
Sidon 96, 120, 142
Sina 64, 102
Singapur'un düşüşü 480
Sir Derya 137
Sixtus, IV 309
sivil kayıplar (I. Dünya Savaşı) 453
Slavlar 159, 172, 173, 182, 450, 451
Smuts 508
Sofokles 131
soğuk savaş 490, 491, 492
  İslam 521
  Japonya 510
  Latin Amerika 512
  sonu 529
Sokrates 127, 129, 130, 131, 135
Solway 159
Somme 454
sömürgeciliğin tasfiyesi 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502
Spartalılar 123, 132, 133
Spitzbergen 385
Sputnik 440, 441, 442
SSCB
  II. Dünya Savaşı ve Doğu Avrupa işgalleri 490, 491, 509
  kuruluşu 458, 478, 490, 491, 508, 516
Stanley, Henry 383
St. Germain Antlaşması 455
St. Louis 319
Stonehenge 152, 276
Sudan 99, 181, 271, 272, 273, 422, 500, 522
Sukarno 510, 514
Sur 96, 104, 120, 136, 142, 423
Suriye 99, 105, 106, 110
Suriyeliler 93, 151
Susa 53
susam tarımı 51
Swabiyalılar 235
Süevler 164
Sümerler 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 270
Sünni İslam 338
Süveyş 106, 402, 412, 495, 496, 497, 511
Syrakusa 120
Şah Cihan 293, 294

Şahpur, I 158
Şam 53, 177, 178, 310
şarap imalatı 42
Şarlman 188, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 241, 252, 253, 537
Şehrazat 178
Şii mezhebi 338
Şili 280, 286, 525, 526
Şinto 222
Şiva 73, 119, 198, 199
şogun 222, 223, 291, 413

T

Tac Mahal 293
Taft 403
Taiping İsyanı 404, 407
tahta saban 35
takvim 81, 279
Tanca 383
Tanganika Gölü 383
Tannenberg 254
Taoizm 84, 206, 212, 218
tarım 25, 26
  tarım devrimi 227
tarım devrimi 277
tarımsal fazla 40
tarımda üretkenlik ve beslenme 363, 364, 365, 366, 367
tarihçiliğin başlangıcı 130, 131
taş devri 21, 23, 30
Tatarlar 186, 254
Tayvan 408, 428, 505, 511
Teb (Mısır) 58, 59, 64, 65, 66
Teb (Yunan) 114, 135, 136
tekerleğin icadı 51
teknisyenler 376
teknolojik değişim 31
Teksas 395
televizyon 431, 440, 441, 442, 447
Telstar 441
Tenochtitlan 281, 282
Teselya 112
Tevrat 48
Tezcoco Gölü 281
Thermopylae Geçidi 123
Theseus 91
Thomson 437
Thotmes 65, 67
Thukydides 130, 132, 133
Tiberius 147
Tiber Nehri 121
Tibet 185, 412, 507
Timbuktu 383
Timur 188, 190
Tiranlar 347
TNT 360
Tokugawa 291, 293, 413, 414
Toledo 258
Toltecler 281, 282
toprak açma 28
Tordesillas Antlaşması 269
Tours Antlaşması 256
Torquameda 249
Töton Şövalyeleri 253, 320
Trajan (imparator) 158
traktör 365, 375
Trakya 86, 99, 112, 119, 120, 122, 168, 181
tramvay 375, 430
Trans-Hazar (Rus yayılması) 290
Transvaal 389
Trent Konseyi 311
Troçki 458, 471
Troya 116
  kuşatması 117
Troyes 165, 185, 255
Truman 490, 491, 493, 509
Truman Doktrini 491
Tudorlar 303, 314, 315
Tula 281
Tuna Nehri 120
Tuna Vadisi 450, 461
Türkiye 112, 337, 455, 456, 488, 491, 495
Türkler 185, 186, 188, 189, 190, 191
Türlerin Kökeni 431

U - Ü

Ulster 357
uluslararası ticaret 375
Upanişadlar 74, 75
Ur 47, 51, 52, 53, 54, 56, 86, 100, 101
Uruk 47
uzay çalışmaları 439, 440, 441, 442
Uzakdoğu 18, 62, 87, 317, 334, 387, 400, 402, 413, 477, 480, 481, 488, 493, 508
Uzun Yürüyüş 470
Üçüncü Dünyacılık 509, 510
Ümit Burnu 268, 269, 271, 276, 289, 386, 412
üniversiteler (Avrupa'da kurulmaları) 249

V

Valensiya 258
V. Alfonso 269
Valois hanedanı 303
Vandallar 164
Vanguard 440, 441
Vareg 183
Varşova Paktı 494, 512, 531, 532, 533
Varuna 71
Vasco de Gama 219, 268, 269, 335
V. Charles 304, 305, 306, 311, 332
veba 132, 155, 260, 329, 360
veba salgını 329
Vedik 74, 110, 193, 198, 199
Venedik Cumhuriyeti 189, 256, 350
Vera Cruz 284, 403
Verdun Antlaşması 233
Versay Antlaşması 455, 456, 457, 464, 476, 477, 478
Vespasian 151
Vietnam
  bağımsızlık savaşı 499
  ABD savaşı 518, 519, 520
Vikingler 238, 239, 240, 283
  Vareg olarak anılmaları 237
Viktoria Dönemi 423
Vilna 302
Vinci, Leonardo de 266
Vindhya 73
Vinland 238
Virginia 287, 288, 333
Vişnu 74
Viyana Kongresi 354
Viyana Kuşatması
  (birinci) 191, 336
  (İkinci) 191, 337
Vizigot 165, 176
Vladimir 183, 321, 458

W

Walesa, Lech 532
Wall Street krizi 475
Washington, George 344, 393, 395
Weimar Almanyası 463, 464
Wendler 231
Wessex 239
Westphalia 313
Whitney, Eli 365
Willhelm, II. 421, 449, 456
William Pitt 319
Wilson, Woodrow 403, 456, 457
Wittenberg 309
Wollestonecraft, Mary 443
Wu Ti 204
Wycliffe 308

Y

Yahuda 103, 105, 107
Yahudi-Hıristiyan 329, 443
Yahudi kültürü 243
Yahudiler 100, 102, 103, 110, 111, 117, 147, 148, 155
  II. Dünya Savaşı'nda katliam 487
  Yahudi düşmanlığı 434, 435, 476, 477
Yahweh 101, 102, 104
Yakındoğu 18, 26, 27, 45, 46, 48, 53, 61, 86, 94, 99, 110, 167, 171, 172, 173, 174, 177, 228, 277, 456
Yakup 100, 101

Yamato 221
Yaroslav 184
Yaş Antlaşması 337
Yedi Yıl Savaşları 319, 342
Yehova 101
yeniçeriler 338
Yeni Dünya'nın keşfi 268, 269, 270
Yeni Krallık 57, 58, 59, 64, 65, 66, 93, 108
Yeni Zelanda 335, 364, 381, 387, 388, 443, 511
yetkilendirme meselesi 247, 248
Yorktown 343, 344
Yugoslavya 455, 456, 457, 463
Yunanca 94, 97, 116
Yunanistan 35, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 112
Yunan kolonileşmesi 120
Yunanlılar
    Yunan kentleri 111, 112, 113
    kölelik 125, 126
Yunan Ortodoks kilisesi 169
Yusuf 100
Yüzyıl Savaşları 257

Z

Zambezi 276, 383, 384
Zanzibar 275
Zen 110, 205
Zen-Avesta 110
Zerdüştlük 110
Zeus 94, 118, 161
Zimbabwe 276
Ziştov Antlaşması 337
Zulu savaşları 389